

મુદ્રક
જીવજી ગણાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ.

પ્રકાશક
આપાજી બાવાજી અમીન, બી. કેમ. આર. એ.
હોટાભાઈ ખુશાશભાઈ પટેલ, બી. એ.
ચંદુભાઈ રાવજીભાઈ પટેલ, દ. વિ.
મંત્રીઓ, સ્વ. મોતીભાઈ ન. અમીન સમારક સમિતિ, આણંદ
સોલ એજન્ડસ
પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી લિ., વડોદરા

પહેલી આવૃત્તિ: પ્રત ૩,૦૦૦
સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને રવાખીન

સ્મારક સમિતિનું નિવેદન

આ પુસ્તક ‘મોતીભાઈ અમીન - જીવન અને કાર્ય’ ગુજરાતની જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને અતિશય આનંદ થાય છે.

મનુષ્યજીવનમાં હિંમત આદર્શો ઓળખવા અને તેમને જગતની આંખ આગળ નિરંતર તરતા રાખવાને ખાતર મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખાય છે, અથવા તો કોઈ કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિ કે શક્તિનાં પ્રસાદી પાત્રોની જીવનકથાઓ લખાય છે. આ પુસ્તકના પ્રેરક આમાંની એકે કોટિમાંના ન હતા, પરંતુ એની જીવનકથાઓના અભ્યાસી હતા અને એવાં જીવનચરિત્રોમાંથી ખેંચી કાઢેલા સારને યથાશક્તિ અમલમાં મૂકવાનો આવશ્યક પરિશ્રમ કરનાર એક સાચા સંજ્ઞાન હતા.

ગુજરાત એ ભારતવર્ષનું નંદનવન ગણાય છે. ગંગા જમના વચ્ચેની રસકસથી ભરેલી ભૂમિ ઉપરનો હરિયાળો અને અતિ ખૂબસૂરત ખાગ જેવો આખોય પ્રદેશ એ તો કેવળ કુદરતની એક બક્ષિસ છે; પરંતુ ગુજરાતનું અતિ રમણીય અને સુશોભિત ઉપવન એ તો એના મહી અને સાગર વચ્ચે આવેલા ચરોતરના નામથી ઓળખાતા પ્રદેશમાં વસતા કૃષિવિદ્યામાં કુશળ ખેડૂતોના અધાગ પરિશ્રમની ભારતમાતાને ચરણે ધરેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. ગુજરાતની આખાદીની ખ્યાતિ આ ખેડૂતોને આભારી છે. સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીન ચરોતરના આ ખેડૂતવર્ગમાંના સામાન્ય કુટુંબમાં પેદા થયા હતા. તેમને પોતાના વતન ‘ચરોતર’નું અતિશય અભિમાન હતું. ચરોતરના કલ્યાણનું જ રાતદિવસ તે રટણ કરતા. આ ગૌરવમયી અને શક્તિશાળી ચરોતરમાં સંસ્કારની ઊણપ અનુભવાતાં તેમાં કેળવણીનો પ્રવાહ વહેવરાવવાનો સંકલ્પ કરી એ જ કાર્યને પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવવાની દીક્ષા લઈ તેની સિદ્ધિને માટે તેમણે ભેખ લીધો હતો. પોતાના વતન ચરોતરનું કલ્યાણ સાધવામાં છેલ્લી ઘડી સુધી તેમણે પોતાની સમગ્ર શક્તિનો ખર્ચ કર્યો. જીવનભરની ગુજરાતની તેમની સેવાઓનું મૂલ્ય આજે આંકી શકાય તેમ નથી. એમનાં રોપેલાં વૃક્ષોનાં ફળ ગુજરાતની ભવિષ્યની પ્રજા ભોગવશે ત્યારે જ એટલે કે ગુજરાતનો ભવિષ્યનો ઇતિહાસ જ તેની ખરી કિંમત આંકી શકશે. સામાન્ય મનુષ્ય હોવા છતાં કર્તવ્યનિષ્ઠ બની

સાદુ, સરળ, સંપન્ની, પ્રમાણિક અને પરાપક્ષારી જીવન ગાળી પોતાના વતનની જીવન પર્યંત એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી તેમણે અનેકનાં જીવનમાં સંસ્કાર અને સેવાભાવનો સ્પર્શ કરાવ્યો. એક સામાન્ય મનુષ્ય કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સતત પરિશ્રમથી ફટલી ઊંચી ઠાટીએ પહોંચી શકે છે તેનું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે. એવા જીવનની કથા એ સામાન્ય માણસોને જીવનવ્યવહારમાં વિશેષ ઉપયોગી અને સહાયક થઈ પડે એટલા કારણથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈના જીવનકૃતિાંની છૂટીછવાયી વેરાયેલી સઘળા સામગ્રી ભેળી કરી પુસ્તકરૂપે સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહોતું. એ કાણ કાર્યનો આખોય ભાર સ્વેચ્છાથી અને ભાવપૂર્વક ઉપાડી લેવા બદલ સ્મારક સમિતિ, અરોતર એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીના સ્વયંસેવક શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ હગનલાલ શાહની ઋણી છે. શ્રી. શાહ સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈના નિકટ સંસર્ગમાં આવેલા હતા અને તેમને જ હાથે સેવાદીક્ષા પામેલા હતા. શાળા અને સોસાયટીનાં કામેનો બોલો તેમના પર ઝોછો ન હતો. એ બંધી જવાબદારી ઉપરાંત બાકી રહેલા વખતમાં અઢી વરસ સુધી એકધારી ખંત અને મહેનતથી તેમ જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને કુશળતાથી જે રીતે આ કાર્ય તેમણે પરિપૂર્ણ કર્યું તેને માટે સ્મારક સમિતિ તેમનો આભાર માને છે. આ ઉપરાંત પુસ્તકને અંગે જોઈતી વિગતો અને ચિત્રો મેળવવામાં, તેને તપાસી જેવામાં અને પુસ્તકને લગતા ખીમ કાર્યમાં જે વિદ્યાર્થીબંધુઓએ, સંપાદન સમિતિના સભ્યોએ તેમ જ અન્ય સજ્જનોએ સહાય આપી છે તે સૌનો આ પ્રસંગે આભાર સ્થાપવામાં આવે છે.

સમાજસેવાનાં અનેક મહાન કાર્યોમાં રોકાયેલા હોવા છતાં ઉત્સાહ અને પ્રેમથી આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ ઉપાડી લીધું તે માટે શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષરઆપાનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઝોછો છે. એમના જેવા સાધુ પુરુષ અને સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈના પરમ મિત્રને હાથે જ આ પુસ્તકનો સમાજમાં પ્રવેશ થાય એવી ખીજું વધારે ઇષ્ટ શું હોઈ શકે ?

બારડોલી

વલ્લભભાઈ પટેલ

તા. ૨૬-૧-૧૯૪૨

પ્રમુખ

સ્વ. મોતીભાઈ ન. અમીન સ્મારક સમિતિ

અર્પણ
ગુજરાતના લોકસેવકોને

મારું કામ ન્યાં અધારું હોય ત્યાં અજવાળું કરવાનું છે. ન્યાં કંઈ ન હોય ત્યાં કંઈક કંઈક કરી બતાવી માર્ગદર્શક બનવાનું છે. બંધતાને જાડવાનું છે, ભગવાને બેઠા કરવાનું છે; બેઠેલાને બિભા કરવાનું, બિભેલાને ચાલતા કરવાનું અને ચાલતાને દોડતા કરવાનું છે.
(૧૯૩૧ ના એક પત્રમાંથી) સ્વ. મોતીભાઈ અમીન

એમણે માત્ર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી નહોતી કે કેવળ જ્ઞાનપ્રચારની બાબતમાં જ એમણે કંઈ સેવા કરી નથી. પણ ગામડાના દરેક સવાલનો તેઓ દરેક દિશાએથી વિચાર કરતા તે હું બહુ છું. તેઓ જે કંઈ કરતા તેની ગામડાંમાં કેવી અસર થશે તેનો પૂરો વિચાર કરીને તે કરતા. ગામડાંની વિવિધ જરૂરિયાતો લક્ષમાં રાખી, ગામડાંને માટે અખૂટ ઉત્સાહથી કામ કરી, તેમણે સારી સેવા બજાવી છે. એમની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય આ જ છે.

એમનું એક આકર્ષણ એ હતું કે એઓ જે કંઈ કામ કરતા તે જોડો રસ લઈને અને ધ્યાન દઈને કરતા. હાથ ઉપર લીધેલું કામ પૂરું કરવા જે ભાવના, ખંત અને શક્તિ જોઈએ, અને જે રસ હોવા જોઈએ તે સ્વ. મોતીભાઈમાં હતાં. જીવનની એ એક ગમોલી બક્ષિસ છે. હું અને નિમાયો અને તેમના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારથી, એમની સહૃદયતા અને તન્મયતાથી હું પણ તેમના તરફ આકર્ષિત થતો. ખરેખર, એઓ એક આકર્ષક વ્યક્તિ હતા.

મને ખાતરી છે કે એઓએ એટલું બધું સંગીન કાર્ય કર્યું છે કે તે લાંબો વખત સુધી આપણી વચ્ચે રહી રહેશે.

‘સયાજી વિજય’માંથી તા. ૬-૨-૩૯

સર વી. ડી. કૃષ્ણમાચારી
(નામદાર દીવાન સાહેબ, વડોદરા)

દાસની રિયતિમાં જે મામીએ હોય તે નવા વિચારો નથી, પણ આત્મબલિદાન છે. ખાતો કરવાનું નહિ, પણ કાર્ય કરવાનું છે. સવારમાં વહેલા કામ કરો અને રાત્રે મોડા સુધી કામ કરો. સવારે પ્રાતઃકાળે કામ કરો, અને રાત્રે અંધારું થાય તોપણ કામ કરો. આપણે માટે બાવિના ઉદરમાં મું બધું છે, તે કોઈ બાબતું નથી. પણ એક વસ્તુ તદ્દન રચાયે છે. જે મનુષ્યાનું જીવન સ્વદેશાભિમાનથી લેહણી રજું છે, પ્રજ્ઞાથી ટકી રજું છે અને આત્મબલિદાનથી ઉદાર થયું છે તે મનુષ્યોને આખી સૃષ્ટિમાં એવી એક વસ્તુ નથી કે જે સાધ્ય ન થઈ શકે. દિંદ દલે આશા રાખે છે કે તેની મેવા માટે પૂરતી સંખ્યામાં પુરુષો બહાર પડે. તે આ આશા કૃણ્ણીએ થાય તો સર્વ વાનાં સારાં થશે.

ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે

તમે નવા જમાનાના નવીન જત અલખ કરનારા સંન્યાસીઓ થાઓ. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો. તમારી પોતાની મુશ્મિને પણ એક વાર બૂલી નાંઓ, અને તમારા દેશબંધવોની વહારે ધાઓ . . . તમારા આ શુદ્ધ જીવનનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાઓ. તમારે, મારે અને બીજા દલશૈ મનુષ્યોને કદાચ અન્નની પણ પિઠંબણા વેઠવી પડે તો ફિફર નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં પણ જે આપણી સ્વભવિતું જીવન ટકાવી રાહતા હોઈએ તો શી દરકત છે ?

સ્વામી જિવેકાનંદ

બે બેલ

ભાઈ મોતીભાઈના સંબંધે લખવાનો મને, તેમની સાથેની મૈત્રીના દાવા સિવાય, શો અધિકાર છે? ભાઈ પુરુષોત્તમે આ કામને માટે બીજા કોઈને પસંદ કર્યા હોત તો મારી મૂંઝવણ ઓછી થાત. મોતીભાઈના અંતકાળ પહેલાં બે જ દિવસ પહેલાં દિલ્હીથી આવીને તેમને અમદાવાદની વાડીલાલ સારાભાઈ ઇસ્પિતાલમાં મળ્યો. દાકતરની પાસેથી જાણ્યું કે તેમનો રોગ તો જીવલેણ છે. અને તેમના શબ્દની દૃઢનક્રિયા વખતે હું હાજર રહી શક્યો, એથી એક પ્રકારનો અફસોસ મિશ્રિત સંતોષ મળ્યો હતો. તે વાતને આજે લગભગ બે વર્ષ થયાં. ત્યાર પછી બીજા બે તેટલા જ નિકટના રનેહીઓ — બિશુ અખંડાનંદ અને સુરતના દયાળજીભાઈ દેસાઈ — ચાલુ જાનેવારી માસમાં થોડા દિવસને આંતરે ગયા. તે વખતે હું ગુજરાતમાં પાસે જ હોવા છતાં એકેને મળી શક્યો નહિ. એ તો ઈશ્વરી સંકેત જ હશે, તેથી તેમ થયું. એક પછી એક મિત્રોને એમ ચાલી જતા જોવાનું દુઃખ સહન કરવું મુશ્કેલ છે. કદાચ નજીક આવતા મરણની પૂર્વતૈયારી માટે તેમ થતુ હશે.

ભાઈ મોતીભાઈની સાથે મને લાંબો વખત રહેવાનું થયું હોય એ મને યાદ આવતું નથી. પણ બ્યારે મળતા ત્યારે એકબીજાનાં જાહેર કામની, યોજનાઓની, મનોરથની વાતો જરૂર કરતો. મને તેમનો ધરસંસાર, નિયમિત અને સાદું જીવન, વિદ્યાર્થીઓને પુત્રવત્ત ગણીને તેમની વતી ચિંતા કરવાની ટેવ, એ બધાનું અવલોકન કરવાનું અને તેમાંથી શીખવાનું બહુ મળતું. તેમનાં પત્ની રૂપબાની સાથે સન્માનથી વાતો કરતા, ભાણાભાઈને તેમના પાડો શીખવતા કે ‘મિટ્ટેનો’ના ખેલ ખેલવતા, લોન માગતા વિદ્યાર્થીઓના કે ઇંગ્લંડ કે અમેરિકામાં ભણવા મોકલેલા વિદ્યાર્થીઓના પત્રોના ઉત્તરો લખાવતા, કે પુસ્તકાલય સંબંધી કોઈ યોજના ધડતા કે આચરણમાં મૂકતા, ત્યારે તે બધું જોવામાં મને બહુ રસ પડતો. પોતે જાણે કાયમ વિદ્યાર્થીદેશમાં છેવટ સુધી હોય, તેટલી સાદાઈથી, નાની

ઓરડીમાં રહેતા, ટુંકું ખર્ચ કરતા, મોજશોખ જેવી ચીજ ગણ્યતા
પણ નહિ, એવા તેમના સંયમી જીવનથી આશ્ચર્યચકિત થતો.

૧૯૨૦ ના અરસામાં પંચમદાસમાં દુધાળાના રાદનદામમાં
હું રોકાપેશ હતો, ત્યારે તેમણે મને જે સલાહ કરી હતી, તેની મારા
ઉપર જોડી છાપ પડી હતી, અને તેથી હું તેમનો ઝાણી રહ્યો છું.
સ્વયંસેવકો તરીકે યુવાનોની મેં તેમની પાસે માગણી કરતાં, માગ્યા
કરનાં વધારે સેવકો, કોલેજમાં બણતા અને ઉનાળાની રમતમાં ઘેર
વિશ્રાંતિ લેવા આવેલા, તેવા ૨૫-૩૦ એક કડીના જુવાનોને તેમણે
મારી પાસે મોકલી આપ્યા હતા. તેઓ વળી ગામડાના રહેનારા,
તેથી વગડામાં દુધાળાનાં કામો ઉપર મજૂરી કરનારા હાનરે બીલ
પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની સાથે રહી તેમની સેવા કરવામાં ઉત્તમ નીવડ્યા,
તેથી બધા કાર્યકર્તાઓને તેમ જ સરકારી અમલદારોને પૂર્ણ સંતોષ
જીપજ્યો હતો. આ બધાનો યશ મોતીબાઈએ તેમને આપેલી
તાલીમને હતો, તેમાં શક નહિ.

ગાયકવાડી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તેમણે પોતે શું
કરવું તેના ન્યારે મનોરથ ઘડતા હતા, ત્યારે હું તેમને ટકોર કરતો
અને પૂછતો કે, ‘મોતીબાઈ સાહેબ, હવે તો ચરોતર છોડીને બહાર
નીકળશો કે હજુ પણ વસો ને પેટલાદ, એને જ વળગી રહેશો ?
હવે તો સારા યુગરાતમાં કે મુંબઈ ઇલાકામાં બહાર પડીને પુસ્તકા-
લયોનો પ્રચાર કરો તો સારું. મુંબઈ ઇલાકા પુસ્તકાલયોની બાબતમાં
ધણે પછાત છે તેને વડોદરા રાજ્યની હરોલમાં મૂકવાનું બીકું ઝડપે
તો મોટું કામ થાય.’ પણ તેઓ તો કહેતા કે, ‘ના, મારું ચરોતરમાં
હજુ બહુ કામ બાકી છે, મારે તો ત્યાં જ દટાર્ક રહેવું છે.’ વળી
તે સામી ટકોર પણ કરતા કે, ગોખલેજનો આદર્શ તો એ હતો કે
દરેક જિલ્લા માટે એક આજન્મ સેવક જોઈએ, તો પછી મોટા
પ્રદેશમાં દોડોદોડી શાને કરવી ? વાનપ્રસ્થ થયા પછી તેઓ થોડા-
ધણા બહાર તો નીકળ્યા, છતાં ચરોતર પ્રત્યેનો તેમનો અનહદ પ્રેમ
અને વિશાળ મિત્રમંડળ ત્યાંનું હોવાને લીધે, તેમ જ પોતાને હાથે
શરૂ કરેલા કાર્યને આગળ ધપાવવાની ધગશને લીધે મોટો ભાગ
તો તેઓ ચરોતરમાં જ ગાળતા. આ પ્રસંગે રત્નાગિરિ જિલ્લાના
આપાસાહેબ પટવર્ધનનો દાખલો યાદ આવે છે. આપાસાહેબ

મોતીભાઈ જેટલા જ કર્તવ્યગાર, એકનિષ્ઠ અને બુદ્ધિશાળી સેવક છે, અને તેઓ પણ પોતાનો ગરીબ અને દરિદ્ર જિહો છોડીને, ખીજે કયાંય સેવા કરવા જવાની સાફ ના પાડે છે.

જિંદગીભર સરકારી નોકરી કરતાં કરતાં સેવાકાર્યમાં રમ્યાપમ્યા રહેનાર મોતીભાઈ જેવાઓ કવચિત જ જોવા મળે છે. ગુજરાતના લોકો ધનસંચય પાછળ દોડનારા ગણાય છે. બુદ્ધિમાન હોવા છતાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ, કે ધનિક હોવા છતાં ધનનો ઉપયોગ જનસમાજના કલ્યાણ માટે કવચિત્ કરે છે, એવા દોષારોપણને ગુજરાત પાત્ર છે. પણ સાધારણ કોટીમાંથી પણ મોતીભાઈઓ જેવા પાકે અને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને રાતદિવસ સેવાના પાઠો અને આદર્શો આપે, તેથી ખીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાત પણ ઊંચું માથું જરૂર કરી શકે છે. મોતીભાઈના જીવનકાર્યથી ગુજરાત જરૂર અભિમાન લઈ શકે છે.

દિલ્લી, તા. ૧૯-૧-'૪૨

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

લેખકનું નિવેદન

સ્મારક સમિતિનો ઠરાવ

તા. ૧-૨-'૩૯ ને શુક્રવારે અમદાવાદમાં પૂજ્ય મોતીભાઈ અમીનનું અવસાન થયું. તે પછી તા. ૧૨-૩-'૩૯ ને રવિવારે આણંદમાં ભરાયેલી શોકસભામાં સદ્ગતનું સ્મારક કરવાનો ઠરાવ થયો અને સ્મારક સમિતિની નિમણૂક થઈ. અને એ જ સભામાં સદ્ગતનું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરી પ્રકટ કરવાનું હતું. થોડા દિવસ પછી, એ કાર્ય કરવાની જવાબદારી મારે ઉપાડવી એમ સ્મારક સમિતિના મંત્રીઓએ મને સૂચવ્યું. અને સદ્ગત પ્રત્યેની એક પવિત્ર દરજ્જા માનીને તે સૂચના મેં ઉપાડી લીધી. પરિણામે તા. ૨૦-૪-'૩૯ ને રોજ મુંબઈમાં પૂજ્ય સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને પ્રમુખપદે મળેલી સ્મારક સમિતિની સભામાં આ કામ પામ્યત નીચે પ્રમાણે ઠરાવ* થયો :

ઠરાવવામાં આવ્યું કે —

સદ્ગત મોતીભાઈ ન. અમીનના જીવન અને કાર્યને અંગેની જરૂરી માહિતી અને સાધનસામગ્રી એકઠી કરવા એક સંપાદન સમિતિ નીમવી.

આ ઠરાવ અનુસાર નીચેના સભ્યોની સંપાદન સમિતિ નીમવામાં આવે છે :

૧. શ્રી. પુરુષોત્તમ જગનલાલ શાહ, એમ. એ.

૨. શ્રી. રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલ, બી. એસસી., બી. ટી.

૩. શ્રી. આશાભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ, બી. એ.

૪. શ્રી. નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

— અને શ્રી. પુરુષોત્તમ જગનલાલ શાહને સદ્ગત મોતીભાઈ ન. અમીનનું જીવનવૃત્તાંત રચી તૈયાર કરવાની આથી સત્તા આપવામાં આવે છે.

x

x

x

* ઠરાવ અંગ્રેજીમાં છે. તેનો અનુવાદ અત્રે આપ્યો છે.

સંપાદનકાર્ય

ઉપરનો હરાવ થયા પછી આ કામને અગ્રે જરૂરી માહિતી મોકલી આપવા મે, ૧૯૩૯ના 'ચરોતર'ના પૃષ્ઠ ઉપર જાહેર વિગતિ પ્રસિદ્ધ કરી, અને સહગતનાં કાર્યક્ષેત્રો વડોદરા, વસો અને આણંદમાં જે સાહિત્ય હતું તે એકઠું કરવા તજવીજ કરી. 'ચરોતર'માં પ્રસિદ્ધ કરેલી વિગતિના ગણ્યાગાંઠયા જ ઉત્તરો મળ્યા અને તે પણ અણધારી દિશામાંથી. જેમની પાસેથી ઉત્તરો મળવા જોઈએ તેમની પાસેથી કંઈ ન મળ્યું. એટલે તા. ૧૫-૭-૩૯ને રોજ, મોકલવાની માહિતીના મુદ્દાઓની યાદી સાથે, એક પરિપત્ર છપાવી પર શ્રદ્ધેશને મોકલવામાં આવ્યો. એના ઉત્તરો પણ નહિ જેવા જ મળ્યા. આ દરમ્યાન જે સાહિત્ય મળી શક્યું તે ઉચલાવી જોતાં જણાયું કે કામને બરાબર ન્યાય આપવો હોય તો જાતે મુસાફરી કરીને માહિતી એકઠી કરવી જોઈએ.

આમ માહિતી એકઠી કરવા તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯થી વડોદરા, વસો, પેટલાદ, પાટણ, અમદાવાદ, વગેરે સ્થળોએ મુસાફરી શરૂ કરી. મે, ૧૯૪૦ સુધીમાં ૧૨૫ જેટલી વ્યક્તિઓની મુલાકાતો લીધી. સહગત મોતીભાઈ સાહેબના પત્રો, લેખો, યોજનાઓ વગેરે સાહિત્ય જ્યાંથી મળ્યું ત્યાંથી એકઠું કર્યું. તેમનાં કાર્યક્ષેત્રોની મુલાકાતો લીધી અને તેમના દેશકાળને લગતાં પુસ્તકો મેળવી વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો.

જ્યારે આ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે એવી ગણતરી હતી કે છ માસમાં એ પૂરું કરી શકાશે. પરંતુ એક વર્ષ તો આમ જ નીકળી ગયું, અને ધાર્યો પ્રમાણે કામ પૂરું નહિ જ થઈ શકે એમ સ્પષ્ટ થયું. છતાં બને તેટલી ઉતાવળ કરી એને પૂરું કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. એક બાજુ એકઠી કરેલી માહિતીનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને બીજી બાજુ પત્રો અને પુસ્તકોમાંથી જરૂરી ઉતારા કરવા વિદ્યાર્થીઓની મદદ લેવાની યોજના કરી. આ રીતે કામ કરતાં ૧૯૪૦ ના એપ્રિલ માસમાં પુસ્તક લખવાની પ્રાથમિક તૈયારી થઈ.

મુશ્કેલીઓનું જ્ઞાન

પુસ્તક લખવાની યોજના વિચારી ત્યારે જ આ કાર્ય કેટલું નાજુક અને જોખમકારી છે એનું જ્ઞાન થયું. માહિતી એકઠી

કરવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે જ આ કાર્યની ઉપયોગિતા વિષે બે મત છે એવો અનુભવ થયો હતો. એક સ્થળે એવો ઉદ્દગાર નીકળેલો કે, 'મોતીભાઈએ એવું તે શું કર્યું છે કે તેમના જીવનચરિત્ર માટે આટલી બધી મહેનત થાય છે?' અને બીજાં ઉદ્દગાર એવો પણ સાંભળવા મળેલો કે, 'મોતીભાઈ! એમને વિષે માહિતી માગો છો? અમારે માટે તો એ વાણીનો વિષય જ નથી! એ તો માત્ર પ્રાતઃસ્મરણીય છે. એમનું વર્ણન કરવા જઈએ તો કદાચ એ પવિત્ર પુરુષને અન્યાય થઈ જાય!' આ બંને ઉદ્દગારો મોતીભાઈ સાહેબને ચાલનાર અને તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા શ્રદ્ધાસ્થાના હતા. અને એનો પડઘો ઘણાં હૃદયમાં પડતો હશે જ એમ મળેલી માહિતીનો અભ્યાસ કરતાં સમજાયું. એટલે આ બંને વર્ગને સંતોષી શકાય એવી રીતે પુસ્તક રચાય એ જરૂરનું લાગ્યું.

આમ કરવું હોય તો ચરિત્રનાયકના જીવન અને કાર્યની સાચી તુલના થઈ શકે તેવી હકીકતો જનસમાજ આગળ તટસ્થ રીતે રજૂ કરવી જોઈએ. સદ્દેશ્યે એવી હકીકતો મળી શકી છે. અને ચરિત્રનાયકની ખાનગી નોંધપોથીઓ, તેમણે લખેલા અસંખ્ય પત્રો અને તેમની પ્રકટ-અપ્રકટ યોજનાઓનો અભ્યાસ કરતાં તેમને વિષેના પ્રચલિત ખ્યાલોના તાળા મળી રહે છે.

પરંતુ એ હકીકતો આજ સુધી પ્રકટ નહિ થયેલી હોવાથી, એનાથી અજ્ઞાત અને અર્ધજ્ઞાત વાચક સમક્ષ, એ હકીકતોને આધારે, જે ચરિત્રનાયકના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો તે સ્વીકાર્ય થાય નહિ. અને જે હકીકતો જાણવા જેવી છે તે પ્રકટ કરવાથી ચરિત્રનાયકને ન્યાય આપી શકાય, પરંતુ એ હકીકતો સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા માણસોનાં જીવનની હકીકતો અકાળે પ્રકટ થાય તો તેમને તે ન રુચે અને કદાચ હાનિ પણ થાય. આ મુશ્કેલી સૌથી ભારે લાગી.

એક ત્રીજી મુશ્કેલી પણ જણાઈ. ચરિત્રનાયકનું જીવન તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ વ્યક્ત થયું છે, અને એ પ્રવૃત્તિઓમાં જ છુપાયું છે. એ સમજવા માટે દરેક પ્રવૃત્તિની જન્મકથા, રચના, વિકાસ, વહીવટ અને ભાવિ ખિતવણીની રૂપરેખા — એ સર્વનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવો જોઈએ. અને એ સર્વ દ્વારા તેમણે કંપેલી

અને મૂર્તિમંત કરવા ધારેલી લોકજીવનની કષ્ટના સમજની જોઈએ - તો જ તેમના જીવન અને કાર્યની ખૂબીની ઝાંખી કરી શકાય. અને આ પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી છે કે એનો થોડો થોડો ખ્યાલ આપીએ તોપણ પુસ્તક મોટું થઈ જાય. છતાં પ્રવૃત્તિઓના ખ્યાલ વિના જીવનજીતાં અધૂરું જ કહેવાય.

પ્રથમ પ્રયાસ અને કાષ્ટકૂપ

કાર્યનો હેતુ અને આ મુશ્કેલીઓ ખ્યાનમાં રાખી પુસ્તક યોજવામાં નીચેની નીતિ સ્વીકારી : (૧) બનતાં સુધી સમયાનુક્રમે હકીકતો રજૂ કરવી. (૨) જે બનાવોમાં બીજા માણસોની ખાનગી હકીકતોને સંબંધ હોય અને જે પ્રકટ કરવાથી લાગતાવળગતાને નુકસાન થાય તેમ હોય તેને આ પુસ્તકમાં સ્થાન આપવું નહિ. નહૂટકે આપવું જ પડે તો જે હકીકત બહાર પ્રવૃત્તિને લગતી હોય અથવા લાગતાવળગતાની જેને સંબંધિત મળે તે જ લેવી. (૩) જે બનાવો કે પ્રશ્નો તકસરી કે વિવાદાર્પક હોય તે વિશે સાચી હકીકતો અને લેખી પુરાવા તટસ્થ રીતે રજૂ કરવા અને તેની તુલના કરવાનું વાચક ઉપર છોડવું. (૪) બને ત્યાં સુધી ચરિત્રનાયકના જીવનની સર્વ બાબતોનું એક સર્ગંગ અને સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરવું.

આ નીતિએ પુસ્તક લખવાનું તા. ૧-૮-૪૦ થી શરૂ થયું. ૧૯૪૧ તા એપ્રિલમાં તે ધણુંબધું લખાઈ રહ્યું, ત્યારે તેનું કદ હાલના કરતાં લગભગ બમણું થયું. સંપાદન સમિતિના સભ્યો તથા આ કાર્યમાં રસ ધરાવનાર બીજા કેટલાક મૃદુરથોની સાથે તેના શુદ્ધિદોષ વિશે ચર્ચા થતાં તેમાં ફેરફાર કરી તેનું કદ ૫૦૦ પૃષ્ઠની આસપાસ લાવવાનું હતું. એ ફેરફાર અને કાષ્ટકૂપને પરિણામે જે તૈયાર થયું તે અત્રે પ્રકટ થાય છે.

પુસ્તકની યોજના

પુસ્તક છ ખંડોમાં વહેંચેલું છે. દરેક ખંડનાં પ્રકરણોને સ્વતંત્ર ક્રમાંક આપેલા છે. પરંતુ આખા પુસ્તકની વાર્તા સર્ગંગ છે. વાર્તા સમયાનુક્રમે અનુસરે છે. કેટલેક સ્થળે સમયાનુક્રમેના બંગ થવા દીધા છે. પણ તેથી હકીકતની અસત્યતાનો દોષ આવતો નથી. ઊલટું વાર્તાની રસિકતામાં ઉમેરો થાય છે.

દરેક ખંડ અને પ્રકરણને મથાળે, તેમ જ બની શક્યું અને જરૂરનું લાગ્યું ત્યાં ત્યાં બધે તારીખો મૂકી છે. પ્રકરણને મથાળે મૂકેલી તારીખો તે તે પ્રકરણમાં નિરૂપાયેલા વિષય તેમ જ ચરિત્રનાયકના જીવનવૃત્તાંત બંનેને ઘણે ભાગે લાગુ પડે છે. તેથી તે તે પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ બજાવવા ઇચ્છનારને સુગમતા થશે.

દરેક ખંડની શરૂઆતમાં બે પૃષ્ઠ ઉપર અવતરણો મૂક્યાં છે. તે તે તે ખંડના બનાવોને લાગુ પડે છે. પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપરનું અવતરણ પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષણ સૂચવે છે, અને તેની પાછળના પૃષ્ઠ ઉપરનું અવતરણ ચરિત્રનાયકની તે સમયની અંતર્ગત ભાવના રજૂ કરે છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં પણ આવાં અવતરણો મૂક્યાં છે. તે આખા પુસ્તકને લાગુ પડે છે. આ બધાં અવતરણો ક્રમ પ્રમાણે વાંચી જવાથી ચરિત્રનાયકના જીવન અને કાર્યના રહસ્યનો ખ્યાલ આવી શકશે. તે જ રીતે પુસ્તકમાં મૂકેલાં ચિત્રોનું ક્રમ પ્રમાણે અવલોકન કરવાથી ચરિત્રનાયકના જીવનકાળ દરમ્યાન થયેલી ગુજરાતની સામાજિક પ્રગતિનો ખ્યાલ આવશે.

પુસ્તકને અંતે ‘ઉલ્લેખસૂચિ’ અને ‘શુદ્ધિપત્રક’ મૂક્યાં છે તે પણ અભ્યાસીને ઉપયોગી લાગશે.

ભાષા અને શૈલી

પુસ્તકની ભાષા સાહિત્યિકલાને શોભે તેવી ગૌરવવંતી નહિ લાગે. તે કેટલેક અંશે ધરાદાપૂર્વક છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ચરિત્રનાયકની પોતાની આ બાબતની માન્યતાને વક્ષાદાર રહેવાનું લેખકે કર્તવ્ય માન્યું છે. પોતાનાં વખાણ સાંભળવાં તેમને પસંદ નહોતાં, એ તો જાણે સામાન્ય વાત થઈ. પરંતુ પોતાને વિષે અત્યુક્તિવાળું કંઈ પણ લખાય તે તેમને નાપસંદ હતું. જીવનભર નહર કાર્યો કરવામાં જ રમ્યાપરમ્યા રહેનાર મોતીભાઈ સાહેબ નહર હંકીકતોમાંથી નીતરતા ટાવ્વરસના જ ઉપાસક હતા, અને શબ્દો અને વિશેષણો વાપરવામાં એટલા ચોક્કસ હતા કે આર્થકારિક ભાષામાં સખાયેલા લેખોમાંથી પોલાં વિધાનો અને અનુચિત વિશેષણો તે ઝટ પકડી આપતા. એટલે એમના જીવનવૃત્તાંતની ભાષા વાસ્તાવક રહે તેવી ચીવટ રાખી છે અને તેમાં નહર હંકીકતો અને વિચારો અને તેટલાં વધુ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષા વાસ્તાવક રાખવા ઉપરાંત

સાદી અને સરળ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન હોયો છે. તેનું કારણ એ છે કે આ પુસ્તકમાં મોટે ભાગે ગ્રામજનતાની ઉત્પત્તિના સફળ-નિષ્ફળ પ્રયત્નોની વાતો આવે છે, અને તે વાંચનાર ગ્રામજનતાના સેવકો, થોડું ભણેલા યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ હશે એમ માન્યું છે. આમ છતાં જ્યાં સાહિત્યિક ભાષા, સુચકિતક વાપરી શકાય તેમ લાગ્યું ત્યાં તેમ કહ્યું છે.

ખાતીઓ

આ પુસ્તક પણ દરિએ દીકાપાત્ર ગણાયું છે. એક તો એનું કદ સામાન્ય વાચકને બડકાવે તેટલું મોટું છે. આ દરકતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. છતાં ખીન્નું આવડું પુસ્તક બરાબ તેટલું કહેવાનું છોડી દેવું પડ્યું છે, એટલું જો વાચક ધ્યાનમાં લે તો આ કદને તે ક્ષમ્ય ગણશે એમ આશા છે. કદ ઘટાડવા માટે બનવું ક્યું છે. અને હજુ પણ તે ઘટાડી શકાત એમ ધણાને લાગશે. એના ખુલાસાએ એટલું જ કહેવાનું કે પુસ્તક યોગ્યતાની જે નીતિ ઉપર વર્ણવી તેને અનુસરવું હોય તો પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી દરકતોમાંથી કંઈક મી નહિ કરવું જોઈએ, એ માન્યતાને કે મોટને લેખક છોડી શક્યો નથી. પણ કદથી બડકા વિના આખું પુસ્તક વાંચવાની તસ્દી લેવાશે તો તેમ કરીને થમ નિરર્થક નહિ લાગે એવી આશા છે. છતાં જેમને દ્વંકામાં જ પતાવવું હોય તે પોતાને માફક આવે તેટલું જ વાંચે, એવી સમગ્ર પુસ્તકમાં છે એ જોઈ શકાશે. કંઈ નહિ તો ચરિત્રનાયકના શૂન્યથી અગ્રણ્ય વાચકને એમાંથી મધ્યું બણવાનું મળશે.

પુસ્તકમાં મોટે ભાગે પ્રવૃત્તિઓની જ ખીના આવે છે, એ એની સામે દીકાનો ખીજો મુદ્દો છે. આમ બનવું એ અનિવાર્ય છે; એનો ખુલાસો ઉપર આવી ગયો છે. પરંતુ આ પુસ્તક પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જ માત્ર નથી, પણ ચરિત્રનાયકના શૂન્યના અંગ તરીકે એ ઇતિહાસને એમાં સ્થાન છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.

દીકાનો ત્રીજો મુદ્દો પુસ્તકમાં આવતાં અવતરણો છે. અવતરણો અનેક રચેલે આવે છે. તેમાંનાં કેટલાંક લાંબાં પણ છે. અને કેટલાંક પ્રકરણો તો અવતરણોનાં જ બનાવ્યાં છે. આ અવતરણોથી પુસ્તકની લેખનદળાને મોટી હાનિ થઈ છે. કળાનું, તરવ લગભગ નષ્ટ થયું

છે. કોઈક કોઈક સ્થળે કથનવસ્તુ શિથિલ અને પુનરુક્તિના દોષવાળું અને છે. આ બધું બાણીજોઈને થવા દીધું છે. તેનો ખુલાસો ઉપર ગણાવેલી મુશ્કેલીઓમાં છે.

પુસ્તક અવતરણોની મદદ વિના જ લખવાની ઉમેદ હતી; પરંતુ તેથી બિલકુલ જ સ્વરૂપ એણે મકડયું છે ! તેથી એક લાભ જરૂર થયો છે. એ અવતરણોમાં ચરિત્રનાયક પોતે બોલતાં સંભળાશે અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જ મશગૂલ રહેતા જણાતા મોતીભાઈ સાહેબના જીવનના ગૂઢ પ્રવાહોની દેટલીક ઝાંખી વાચકોને પહેલી જ વાર થશે. અને એટલે અંશે આ પુસ્તક ચરિત્રનાયકની આત્મકથાની ગરજ સારશે એમ આશા છે.

આ ઉપરાંત પુસ્તકની મૂળ યોજનામાં, થયેલી કામદૂપતી અને હિતાવગતની અસરો પણ નજરે ચડશે. પુસ્તકનું કદ ઘટાડવા, ઉપર ગણાવેલી મુશ્કેલીઓ ટાળવા, અને છતાં સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરવાની દૃષ્ટિ સાચવવા, આ બધા દોષો આવવા દેવા મડયા છે. અને દેટલીક કીમતી હકીકતો 'પ્રગટ થઈ શકી નથી. નહિ' પ્રગટ થયેલી હકીકતો એટલી કીમતી છે કે નાયકોનાં જીવનની ખૂબી. એમાં જ રહી ગઈ છે, એમ એમને 'પ્રાતાઃસ્મરણીય'. માનનાર પ્રગર્ભને લાગે તો તે કંઈક 'અંશે સાચું' હશે. પરંતુ એમ કરવું અનિવાર્ય બન્યું છે. પુસ્તકમાં ઘણું સ્થળે ચિત્રો અધૂરાં જ મૂકવાં મડયાં છે, તે પણ આ જોઈ શકાય.

ખૂંખી

આ સર્વ અનિવાર્ય ખામીઓ નિભાવી ક્ષમિ આપું પુસ્તક અંથથી ઇતિ સુધી વાંચી જતાં જણાશે કે એમાં મૂંઝેલી હકીકતો ચરિત્રનાયકોનાં જીવનનું એક સળંગ અને સર્વદેશીય ચિત્ર રજૂ કરે છે. એમાં બે પ્રવાહ સતત ગતિમાન છે. એક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો અને બીજો આંતરજીવિના વિકાસનો. બંને પ્રવાહ સાથે સાથે ચાલે છે અને એકબીજાને મદદ કરે છે. સામાન્ય રીતે ચરિત્રનાયક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જ મશગૂલ રહે છે. પરંતુ પ્રવૃત્તિમાત્ર દ્વારા તે જીવનનાં ગૂઢ તત્ત્વોને મૂર્તિમંત કરવાં મથે છે અને અંથથી ઇતિ સુધી પ્રગતિશીલ રહેલી પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ દ્વારા ભાવનાઓનો અદ્ભુત વિકાસ - સાંધી જીવનસાહસ્ય અનુભવે છે. તે જીવનના

તત્ત્વજ્ઞાન વિષે જાહેરમાં બાણ્યે જ બોલે છે. પરંતુ દસોડીને પ્રસંગે અદ્ભુત ભાવનાશીલતા, ખ્યેનિષ્ટા અને નીતિમત્તા દાખવે છે. એમ કરી 'પોતાની શક્તિઓ તેમ જ મર્યાદાઓનું માપ કાઢે છે, અને મર્યાદાઓ સ્વીકારી ઈર્ષ પોતાની શક્તિઓના સદુપયોગ અને વિકાસના માર્ગે પ્રયાણ ચાલુ રાખે છે. શુભ પ્રયત્નોમાં મળતી નિષ્ફળતા તેમની સત્યનિષ્ઠાને કે તેમણે સ્વીકારેલા કર્તવ્યની નિષ્ઠાને શિથિલ કરવાને બદલે દૃઢ કરે છે અને નિષ્ફળતાથી હારી જઈને કે તે માટે ખીજને દોષ ઈર્ષને બેસી નહિ જતાં તે ભાવનાશુદ્ધિનો માર્ગ લે છે અને પ્રયત્નો અનેક ગણા વધારી મૂકે છે. એ પ્રયત્નો તેમને વિશ્વની કલ્યાણમય યોજનામાં અને એ યોજનાના નિયંતાની પરમ કૃપામાં શ્રદ્ધાશીલ બનાવે છે. 'નર પ્રયત્ન કરે તો નારાયણ થાય' એ ઉક્તિનું આ ચરિત્રના નાયક એક સુંદર ઉદાહરણ છે, એમ આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે.

સત્કાર્યમાં ચરિત્રનાયકને એટલી શ્રદ્ધા છે કે, પોતાના પ્રયત્નોની સફળતા—નિષ્ફળતાથી અંજનયા કે અટકયા વિના તે 'કામ, કામ ને કામ' નો મંત્ર જાપે જાય છે અને પ્રવૃત્તિઓ વધાર્યે જાય છે. એટલે આખું પુસ્તક પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસનું જ સ્વરૂપ પકડતું લાગે છે. આમ બનવું એ અનિવાર્ય છે. અને જનસેવાની પ્રવૃત્તિઓના તથા તે દ્વારા થતા એક વ્યક્તિના જીવનવિકાસના બ્યાનમાં જોને રસ ન હોય તેને આ પુસ્તકમાં રસ ન પડે એ સંભવિત છે. પરંતુ 'મોતીભાઈએ શું કયું છે?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે અને મોતીભાઈએ આ ન કયું અને તે ન કયું એમ કહેનાર વર્ગને પણ કેટલાક ખુલાસા આ વૃત્તાંતમાંથી મોતીભાઈના જ શબ્દોમાં મળશે.

આનો અર્થ એમ નથી કે મોતીભાઈમાં ટીકાને પાત્ર કંઈ હતું જ નહિ. એવો દાવો તો કાઈને વિષે થઈ શકે નહિ. પરંતુ ખીજ માણસના જીવનની કિંમત આપણે કદપેલાં વગ્ગનમાપથી આંકવાની એક અને અતિ સામાન્ય પદ્ધતિ છે. તેમ, માણસ પોતે પોતાના સંજોગો અને સાધનો પ્રમાણે પ્રમાણિકપણે અને સમજ-પૂર્વક સ્વીકારેલા કર્તવ્યને અનુસરે અને તેમાં સફળ કે નિષ્ફળ થાય તે ઉપરથી તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું—એ પદ્ધતિ પણ

છે જ. અને વિચાર કરી જોતાં આ બીજી પદ્ધતિ જ વધુ ન્યાય્ય, અને શ્રેયસ્કર છે એમ જણાશે. કારણ કે ગુલામનું ફૂલ કમળના ફૂલ જેવું નથી અથવા આંખના ઝાડ ઉપર સંકરજન થતાં નથી; એમ કહીએ તેનો કંઈ અર્થ જ નથી.

આપણે ઇચ્છીએ તેવા ઘણા ગુણો મોતીભાઈ સાહેબમાં નહોતા, અને બીજાઓએ ક્યું તેમાંનું ઘણું તેમણે નથી ક્યું. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે પોતામાં નહોતું તે હોવાનો તેમણે કદી દાવો કર્યો નથી, અને પોતાનાં કાર્યોની લાયકાત કરતાં બીજી કિંમત તેમણે કદી આંકી નથી. એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં કાર્યોની કિંમત એમણે જે આંકી બંતાવી છે એથી વધુ કડક રીતે બાળે જ આંકી શકાશે, એ આ પુસ્તક વાંચનાથી ખાતરી થશે.

પરંતુ મોતીભાઈ સાહેબમાં જે નહોતું અને તેમણે જે ન ક્યું તેની જ ચર્ચા કરવા કરતાં તેમનામાં જે હતું અને તેમણે જે ક્યું તેના ઉપર જ દષ્ટિ માંડી ચિંતન કરવામાં આવશે તો તે આપણને અનેક રીતે બોધ આપનારું, ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક લાગશે. વળી, તેમણે જે ક્યું તેના ઉપર દષ્ટિ માંડવા ઉપરાંત તે બધું તેમણે જે ભાવથી, જે ઉત્સાહ અને શ્રમથી, જે સ્વાર્થત્યાગ, શ્રદ્ધા અને દીર્ઘદષ્ટિથી ક્યું એના ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે, તો તેમાંનું કિંચિત્ પણ કરવાનું આપણને બળ મળે તો જીવન સફળ થાય એમ લાગશે. અને એથી આગળ જઈ, તેમણે જે ક્યું તે કરતાં તે જે કરવા મથ્યા અને ન કરી શક્યા એની મહત્તાનો વિચાર કરીશું તો એમની નિષ્ફળતા માત્ર આપણને એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા આહ્વાન આપી રહી છે અને તે જે ન કરી શક્યા તે કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એમ ખાતરી થશે.

ક્ષમાયાચના

પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી હકીકતોની બને તેટલી ચોક્કસાઈ કરેલી છે. કેટલીક હકીકતો લાગતાવળગતાને વંચાવી જોઈને તેમની સંમતિ લઈને જ પ્રકટ કરી છે. એવું બધાને વિષે થઈ શક્યું હોત તો સારું થાત. પણ તેમ કરવા જતાં પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં ઘણો વિલંબ થાત, એ કારણે એ કામ અધૂરું મૂકવું પડ્યું છે.

આથી કોઈ હકીકતો ખોટી વા દોષવાળી હશે; કોઈ હકીકતો સાગતાવળગતાને ન રુચે તે રીતે પ્રકટ થઈ હશે; પ્રવૃત્તિઓનાં ધ્યાન આપતાં કોઈના નામનિર્દેશ થયા હશે અને કોઈના નહિ થયા હોય; કોઈને વિષે લાંબું લખાયું હશે અને કોઈને વિષે ટૂંકું લખાયું હશે; કોઈ પ્રવૃત્તિનો યથા ચરિત્રનાયકને ન મળવો જોઈએ છતાં મળ્યો હશે; — આ બધું ન બને તે માટે કાળજી લીધી છે, છતાં કંઈક કંઈક દોષો રહી ગયા હશે. જો એવા દોષો માલુમ પડે તો તે અમલ્યુતાં, અજ્ઞાન કે ગેરસમજને લીધે બન્યું છે એમ માની ક્ષાયકર્મ લેખકને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. એવા દોષો તરફ લેખકનું કે સમાચાર સમિતિના મંત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે તો મોટો ઉપકાર થશે.

આભારનોંધ

આ પુસ્તકના ગુણદોષની જેવટની જવાબદારી લેખકની છે. પરંતુ તેને તૈયાર કરવામાં નાનાં મોટાં બસોએક બાઈબલેનોએ સક્રિય સહાય કરી છે. એ બધાંનાં નામની યાદી આપી શકાય નહિ. પરંતુ તેની નોંધ આ નિવેદનમાં લેવી જ જોઈએ.

સૌથી પ્રથમ, આ કામને અંગે ચરોતર પ્રદેશના અને તે બહારના ગુજરાતના ૧૫૦ જેટલા સજ્જનોને મળવાનો અને તેમની સાથે બેસી ચરિત્રનાયકના જીવન વિષે વાતચીત કરવાનો અલભ્ય લાભ મળ્યો છે. આ સર્વેએ સદ્ગત પ્રત્યેના બાવથી પ્રેરાઈ લેખકને આદરપૂર્વક આવકાર આપ્યો છે અને માહિતી તથા છબીઓ વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડી છે. સદ્ગતનાં કાર્યક્ષેત્રો વડોદરા, વસો, આણંદ, પાટણ, પેટલાદ, વગેરે સ્થળોની પ્રવૃત્તિઓના સંચાલકોએ પોતાનાં સાધનો અને સગવડોનો આ કામે છૂટથી ઉપયોગ કરવા દીધો છે અને આ કાર્યને સર્વ રીતે મદદ કરી છે.

સંપાદન સમિતિના સભ્યોએ પુસ્તકની યોજના વિચારવામાં સલાહમૂલ્યના આપવા ઉપરાંત આખું પુસ્તક યાંચી જઈ એમાં કીમતી સુધારા કરાવ્યા છે અને સૂચનાઓ કરી છે. છતાં સૂચનાઓ સ્વીકારવી કે ન સ્વીકારવી એ લેખકની મરજી ઉપર છોડવાની ઉદારતા દાખવી આ પ્રયાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે. અને એમાંના એક સભ્ય બાઈ રામભાઈએ આ બધું કરવા ઉપરાંત પુસ્તકને છેડે મૂકતાં

‘ઉલ્લેખસૂચિ’ અને ‘શુદ્ધિપત્રક’ તૈયાર કરવાનું કડાકૂટવાળું કામ કરી આપી આ કાર્ય પ્રત્યેની સાચી મમતા વ્યક્ત કરી છે.

પુસ્તકને માટે માહિતી એકઠી કરવા માટે જુદે જુદે સ્થળે ફરવામાં, અને અવતરણો તથા તૈયાર થયેલા પુસ્તકની નકલો કરવામાં વસો, વડોદરા અને આણંદની સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ કીમતી મદદ આપી છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ દિવસો સુધી, એક શિક્ષક ભાઈએ એક માસ સુધી અને ત્રણેક ભાઈઓએ બન્ને માસ સુધી સખત અને સતત મહેનત કરી છે.

આ બધું થયું છે તે ચરિત્રનાયક પ્રત્યેના સર્વ કાર્ષ્ણિક ભક્તિ-ભાવને લઈને થયું છે. એ માટે ઉપર ગણાવેલા સભ્યો, કાર્યકર્તાઓ, સંપાદન સમિતિના સભ્યો અને વિદ્યાર્થીભાઈઓનો લેખક અત્યંત ઝણી છે. આ કાર્ય કરવાનું લેખકને સોંપી સદ્ગત પ્રત્યેનું એનું કર્તવ્ય બજાવવાની તક આપવા બદલ સ્મારક સમિતિ અને એના મંત્રીઓનો તે જોટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે. અને ચરિત્ર-નાયકના પરમ મિત્ર પૂજ્ય હજીરબાપાના ‘બે બોલ’ આ પુસ્તકને મળ્યા છે એ એનું મહદભાગ્ય છે.

અંતમાં

અંતમાં, કેવળ કર્તવ્ય બજાવવામાં જીવનસાહસ્ય સમજનાર એક નમ્ર છતાં મહાન ગુજરાતીની, કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી ચોજેલી, આ જીવનકથા ગુજરાતના વાચકવર્ગને કર્તવ્યના થોડાક પણ માર્ગ ચીંધશે અને નૂતન ગુજરાતના સર્જન માટે થતા પ્રયત્નોમાં કંઈક પણ ઉમેરો કરશે તો આ પ્રમાસ સફળ થયો ગણાશે.

વડોદરા, તા. ૨૧-૧-૪૨

પુરુષોત્તમ છ. શાહ

સમાવેશ

ક્રમ	મથાણું	પૃષ્ઠ
૧.	મુખપૃષ્ઠ	૧
૨.	સ્મારક સમિતિનું નિવેદન	૨
૩.	અર્પણ	૫
૪.	અવતરણો	૭
૫.	એ બોલ	૯
૬.	લેખકનું નિવેદન	૧૩

ખંડ ૧ લો

પાઠ્યપુસ્તકો

(ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ૧૯૧૦)

૧.	‘તમે નમી બોળખતા.’	૫
૨.	માત-પિતા (૧૮૭૩ થી ૧૮૮૧)	૬
૩.	બચપણ (૧૮૮૧ થી ૧૮૮૭)	૧૩
૪.	શિક્ષણનો સ્પર્શ (૧૮૮૭ થી ૧૮૮૯)	૧૮
૫.	વડોદરા — હાઈસ્કૂલમાં (૧૮૮૯ થી ૧૮૯૪)	૨૪
૬.	સરસ્વતી મંદિર (૧૮૯૫)	૩૩
૭.	‘ધી યદી કાઈવ’ (૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮)	૩૬
૮.	નતકોબવણી (૧૮૯૫ થી ૧૯૦૦)	૪૪
૯.	બી. એ. પાસ — અને પછી (૧૮૯૯ થી ૧૯૦૨)	૫૩
૧૦.	‘અમીન મારતર’ (૧૯૦૨ થી ૧૯૦૫)	૫૭
૧૧.	પેટલાદમાં (૧૯૦૫-૦૬)	૬૪
૧૨.	શ્રી સયાજી ન્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસ, પેટલાદ (૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)	૭૧
૧૩.	‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ની પ્રવૃત્તિઓ (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)	૭૮

૧૪. સંસ્કારસત્ર—૧ (૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)	૮૩
૧૫. સંસ્કારસત્ર—૨ (૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)	૯૩
૧૬. 'સાદેખ' (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)	૯૭
૧૭. ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ અને કુલુષાશંકર (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)	૧૦૫
૧૮. કસોટીના પ્રસંગો (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)	૧૧૪
૧૯. વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મહાન (૧૯૧૦)	૧૧૯
૨૦. ગોપાળદાસ (૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦)	૧૨૪

ખંડ ૨ જો

પ્રવૃત્તિઓ—૧

(ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૨)

૧. 'એસિસ્ટન્ટ ટુ ધી ડાયરેક્ટર ઓફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ'	(૧૯૧૧ થી ૧૯૧૩)	૧૩૩
૨. 'વસો યંગ મેન્સ એસોસિએશન'—સ્થાપના (૧૯૧૩)		૧૪૧
૩. પહેલો ફાલ (૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫)		૧૪૭
૪. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી — શરૂઆત (૧૯૧૫)		૧૫૪
૫. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી — સ્થાપના (૧૯૧૬-૧૭)		૧૬૪
૬. ચરોતર યુવક મંડળ — સ્થાપના (૧૯૧૫-૧૯૧૭)		૧૭૪
૭. વસો ફેળવણી મંડળ — સ્થાપના (૧૦-૬-૧૯૧૮)		૧૭૬
૮. દુકાળ સંકટ નિવારણ (૧૯૧૯)		૧૮૧
૯. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં જોડાવાની તૈયારી	(૧૯૧૮-૨૦)	૧૯૪
૧૦. અસહકારની આંધી (૧૯૨૦)		૨૦૧
૧૧. મંથન — જે પત્રો (૧૫-૧૧-૨૦ થી ૧૨-૧૨-૨૦)		૨૦૫
૧૨. મંથન — વચ્ચે રહેતા (૧૨-૧૨-૨૦)		૨૧૨
૧૩. હાર્યા (૨૬-૧૨-૨૦ થી ૨૦-૨-૨૧)		૨૧૪
૧૪. રાજનામું (૨૭-૨-૨૧ થી ૧-૩-૨૧)		૨૧૮
૧૫. ચરોતર યુવક મંડળમાંથી રાજનામું (૨૭-૨-૨૧ થી	૧૨-૫-૨૧)	૨૨૪
૧૬. સ્વામી અખંડાનંદના પત્રો (૧૯૧૭ થી ૯-૨-૧૯૨૩)		૨૨૬
૧૭. કેટલાક સંકલ્પો (૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧)		૨૩૬
૧૮. આત્મસુધારણાના પ્રયત્નો (૧૯૨૨)		૨૪૫
૧૯. એક વધુ હાર (૧૯૨૧-૨૨)		૨૫૧
૨૦. ખાદી કેમ ન પહેરી ? (૧૯-૧૨-૨૨ની એક નોંધ)		૨૫૩

ખંડ ૩ બે

પ્રવૃત્તિઓ — ૨

(ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૦)

૧. ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ.	(૧૯૨૦ થી ૧૯૨૨)	૨૧૫
૨. પાટીદાર પત્રિકા (તા. ૫-૩-૨૨ થી ૧૬-૨-૨૩)		૨૭૦
૩. ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ (૨૫-૨-૨૩)		૨૭૩
૪. 'પાટીદાર પત્રિકા' માંથી 'પાટીદાર માસિક' (૧૯૨૩-૨૪)		૨૭૭
૫. સાત મામતા પાટીદારોની વંશાવળી (૧૯૨૨ થી ૧૯૨૫)		૨૮૪
૬. 'મરબદ લેવાની તૈયારી' (૧૯૨૩)		૨૮૬
૭. ભાણુભાઈ (૧૯૧૩ થી ૧૯૨૩)		૨૯૪
૮. ભાણુભાઈનું શિક્ષણ* (૧૯૨૪ થી ૧૯૨૫)		૩૦૦
૯. કેટલાંક મનોમંથનો — રામશ્યામદિગ્ગજ મહાન ખરીદવાના પ્રયાનો (૧૯૨૩ થી ૧૯૨૫)		૩૦૮
૧૦. પુરતકાલય ખાતાની પ્રગતિ (૧૯૧૩ થી ૧૯૨૫)		૩૧૭
૧૧. કદાનજીભાઈ (૧૯૨૫)		૩૨૫
૧૨. વસોની પ્રવૃત્તિઓ (૧૯૧૮ થી ૧૯૨૫)		૩૨૯
૧૩. રામભાઈ — ૧ (૧૯૧૭ થી ૧૯૨૩)		૩૩૭
૧૪. રામભાઈ — ૨ (૧૯૨૫)		૩૪૨
૧૫. વસો યુવક મંડળ — એક ભાષણ (૧૯૨૫)		૩૪૬
૧૬. પેટલાઈ તાણુભાઈની પ્રવૃત્તિઓ (૧૯૨૫ થી ૧૯૨૭)		૩૫૧
૧૭. પુરતકાલય-રાજ્યનું સાહિત્ય (૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦)		૩૫૮
૧૮. નિવૃત્તિનાં સ્વપ્નો — એક પત્ર (૨૬-૭-૨૮)		૩૬૪

ખંડ ૪ થો

નિવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫)

૧. પેટલાઈ બોર્ડિંગ હાઉસ — ઉત્તરકોટ (૧૯૨૫ થી ૧૯૩૧)	૩૭૧
૨. 'કોણ મોટું — માતા કે અંતરાત્મા ?' — ૧ (૧૯૩૦-૩૧)	૩૭૭
૩. 'કોણ મોટું — માતા કે અંતરાત્મા ?' — ૨ (૧૯૩૧)	૩૮૨
૪. 'મે' તમને માનથી નવાજ્યા છે ?' (૧૯૩૧-૩૩)	૩૮૬
૫. પુરતકાલય પ્રવૃત્તિ — સંગઠન અને વિસ્તાર (૧૯૨૬ થી ૧૯૩૩)	૩૯૭

* પૃ. ૩૦૦ ઉપર છપાયેલા મથાળાને છેડે પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન છે તે બૂલ છે.

૬. 'આમેગામ પુસ્તકાલય' (૧૯૨૭ થી ૧૯૩૩)	૪૦૦
૭. વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન — ૧ (૧૯૩૨-૩૪)	૪૦૫
૮. વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન — ૨ (૧૯૩૨)	૪૦૬
૯. વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન — ૩ (૧૯૩૩-૩૪)	૪૧૩
૧૦. વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન — ૪ (૧૯૩૪)	૪૧૯
૧૧. કેળવણીની સાર્વજનિકતા (૧૯૩૪)	૪૨૪
૧૨. ન જમાડાય ! ન જમાય ! (૧૯૩૪)	૪૨૬
૧૩. અજ્ઞાનની ઘાત (૧૯૩૩)	૪૩૮
૧૪. એક રમૂજ પત્રવ્યવહાર (૧૯૨૫)	૪૪૩
૧૫. સ્ત્રીકેળવણીના પ્રયત્નો અને તે વિષે વિચારો (૧૯૨૨ થી ૧૯૩૪)	૪૫૧
૧૬. નિવૃત્તિ પદ્ધતિની પ્રવૃત્તિ (૧૯૩૪-૩૫)	૪૫૬
૧૭. 'સરસ્વતીનું તોરણ' (૧૯૩૪-૩૫)	૪૬૬
૧૮. બે સદ્ગુણી મંડળીઓ (૧૩-૫-૩૫)	૪૭૩
૧૯. નિવૃત્તિ — વિદ્યાયસંદેશ (૨૮-૧૧-૩૫)	૪૭૬
૨૦. અમલદારોમાં અજોડ (૧૯૧૫ થી ૧૯૩૫)	૪૮૪
૨૧. સેવાનું સરવેયું — કાર્યસિદ્ધિ (૧૯૩૫-૩૬)	૪૯૪
૨૨. સેવાનું સરવેયું — કાર્યપદ્ધતિ (૧૯૩૫-૩૬)	૫૦૧
પરિશિષ્ટ — ૧ (પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અને શિક્ષકધર્મ)	૫૦૭
પરિશિષ્ટ — ૨-૩ (પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિમાં અમલમાં મુકાયેલા સિદ્ધાંતો)	૫૧૦

ખંડ ૫ મો

નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮)

૧. વહાલા વતનમાં (૧૯૩૬)	૫૧૭
૨. પ્રયોગશાળાની પ્રવૃત્તિઓ (૧૯૩૬ થી આખર સુધી)	૫૨૪
૩. 'મારી નિદેશીનું મોઢામાં મોઢું કામ' (૧-૨-૩૭)	૫૩૦
૪. ખાલદિનનું સાધણ (૧૫-૨-૩૭)	૫૩૪
૫. 'લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો' (૩૦-૩-૩૭)	૫૪૩
૬. વસિયતનામું (૨૮-૪-૩૭)	૫૫૧
૭. વસોમાં વિરાટ જગ્યા (૨૧-૧૦-૩૭ સુધી)	૫૬૨
૮. પ્રયોગશાળાની વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ (૨-૪-૩૮ સુધી)	૫૬૮
૯. ગિજુસાઈનો શિક્ષણવર્ગ અને આમેાધારની પ્રવૃત્તિઓ (૧૮-૧૦-૩૮ સુધી)	૫૭૬

૧૦. બે યાદગાર સભાઓ (૧૬, ૧૭-૧૦-'૩૮)	૫૮૧
૧૧. રોવાધર્મની મર્યાદા	૫૯૧
૧૨. ઉદ્દતા વર્ષનો દાર્યાકમ (૨૫-૧૨-'૩૮ સુધી)	૬૦૦

ખાંડ ૬ કો

વિરામ

(નવમ્યુઆરી, ૧૯૩૬)

૧. રૂપબા — અવસાન (૨૬-૧૨-'૩૮)	૬૧૧
૨. રૂપબા — ઉત્તરક્રિયા (૧-૧-'૩૬ થી ૧૧-૧-'૩૬)	૬૧૭
૩. માંદગી (૧૬-૧-'૩૬ સુધી)	૬૨૦
૪. હેન્ડર ૧ (૨૬-૧-'૩૬ સુધી)	૬૨૬
૫. ઓપરેશન — ૧ (૨૬-૧-'૩૬ સુધી)	૬૩૦
૬. ઓપરેશન — ૨ (૩૦-૧-'૩૬)	૬૩૫
૭. આખર-ધડી (૩૧-૧-'૩૬)	૬૩૬
૮. વિરામ (૧-૨-'૩૬)	૬૪૨
તાર તથા પત્રો	૬૪૬
ઉલ્લેખસૂચિ	૬૫૩
શુદ્ધિપત્ર	૬૬૨

ચિત્રસૂચિ

ક્રમ	ચિત્ર	કયા પૃષ્ઠની સામે
૧.	ગોલીબાઈ અમીન (૧૯૩૭) .	મુખપૃષ્ઠ
૨.	હસ્તાક્ષર .	૫૧૬

મોતીબાઈ અમીન

અંક ૧ લો

ધડતરકથા
(ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ૧૯૧૦)

‘મારે કોઈ શુરુ નથી. પણ સારાં પુસ્તકો વાચવાનો અને મૂળથી જ શોધી કાઢવો એ પુસ્તકો વાચવાથી અને ધણે લાભ થયો છે. તેમાંથી મેં નમિન દેવિસનના વૃત્તાંતો અને બહુ જ અસર કરી છે. . . .’
 (એક વાર્તાસાપમાંથી, તા. ૨૬-૧૦-૧૯૬૬)

સ્વૈ. મોતીભાઈ અમીન

શિક્ષણ સિવાય બીજા કયા ઉચ્ચતર હિતવ્યમાં આપણાથી શક્ય શકાય તેમ છે? આપણામાં થોડો ધર્મ હતો તે ધણું શત્રુ અદસ્થ થયો છે; અને નવીન ધર્મપ્રચારની પ્રવૃત્તિમાં શિક્ષણની વગર કશું થઈ શકે તેમ નથી. આપણે રાજ્ય ગયું છે, અને જે શાળાઓ છે, તે એટલું બધું સારું છે કે આપણને ખેદને બદલે સંકાપાય છે. પણ બ્રિટિશ સરકારના આપણી મદદની થોડી જ જરૂર છે. ઉચ્ચતર પ્રકારની રાજકીય સેવા બજાવવા યોગ્ય કરવાને બાળકોને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ આપવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નથી. પ્રમાણે ધર્મ અને રાજ્યનાં મંદિરોનાં દ્વાર આપણે માટે પ્રાપ્ત દેવાયેલાં છે. દેશવાત્સલ્યની જે ભૂમિઓ હાલ કોઈ કોઈ સ્થળે બહુ દેખાય છે તેમને ગ્રહીત અને ઉપયુક્ત કરવાને શિક્ષણ સિવાય બીજો કોઈ પાત્ર અમારી દૃષ્ટિએ તો દેખાતું નથી. લાંબી મુદતે પણ બપરિણામ બતાવે એવી યોજનાઓ અજમાવવાનાં ક્ષેત્રો જોવા જતાં હતાં તો બાળકો જ દેખાય છે. 'તેમના ઉપર સરકારના હાથ નહિ આપણો જ પરિપૂર્ણ અધિકાર છે. તેમનાં હિતવ્યમાં આપણાથી ધારિ અને રાજકીય ઉત્તતિની મહાકાંક્ષાઓનાં મૂળ નાખી શકાય તેમ આપણે જવાના છીએ, પણ તેઓ તથા તેમનાં બાળકો રહેવાનાં છે. ત્ય આપણાથી શું ને? ધર્મપ્રચારકો, તમે તમારા નવીન ધર્મોત્સાહ અધર્મામહનો; રાજપુરુષો, તમે તમારી રાજકીય આકાંક્ષાઓનો; દેશભક્ત તમે તમારી દેશવાત્સલ્યની વૃત્તિનો; સુધારકો, તમે તમારા સાંસારી ઉત્તતિના વિચારોનો; અને બધા ઉત્કૃષ્ટ જીવનના ઉપદેશકો, તમે તમા ઉત્કૃષ્ટ જીવનના ઉપદેશનો તમારાં બાળકો ઉપર ઉપયોગ કરો. સ્વૃષ્ટ હશે છે તે ખરું છે કે ધરડા દાંડોને સુધારી શકાય તેમ નથી. સ્વૃષ્ટ ધર્મગુરુ ન હોત તો શિક્ષક થવાનું પસંદ કરત. તમારાથી ધર્મગુરુ થવાય તેમ નથી. તો તમે શિક્ષક થાઓ. વાચિક નહિ તો પુસ્તકો ઢાંકો ઉપદેશ કરો, દોહર નહિ પણ કોમળ આત્માઓની સાથે સંબંધ કરે શિક્ષણ ઉપર અને જે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે બાળકોને શિક્ષણપાત્ર કય છે તેના પર શ્રદ્ધા રાખો અને ક્રોએલના સ્નેહપૂર્ણ શબ્દોનું સ્મરણ કરો બોલો કે, 'ચાલો, આપણે આપણાં બચ્ચાંઓને માટે જ નિર્દેશ આપીએ.'

(ચેટલાદ બાર્ડિંગના પહેલા નિવેદનને છોડી) —શિક્ષણનો ઇતિહાસ

‘તમે નથી ઓળખતા.’

એકતાળીમેઝ વર્ષ ઉપગ્ની વાત છે ‘ગાયકનાડી’ શબ્દથી સૂચવાતા અઘેર અને ગેઝવ્યવસ્થા રૂપ વર્ષ ઉપર પદ્મષ્ટ થયેલા મન્હારગવ ગાયકવાડની સાથે સદાને માટે ગયા છે તેમની ગાદીએ બેઠેલા નવા મહારાજ સયાજીરાવ ગાવમ્નાડની સમર્થ દોગ્મણી નીચે બ્રિટિશ અમલના કાયદો અને વ્યવસ્થા વડોદરામાં પણ ગ્યાવા લાગ્યા છે સૈમ્ઓથી ચાલતા આવેના જુનમ અને અધાધૂધીથી કટાગેની પ્રજામાં શાંતિ અને સુખ પ્રસરના લાગ્યા છે

અરુણોદય ‘થર્’ ચૂક્યો છે, પણ જૂતમળના ઓળા હજી ઓસર્પા નથી નવી ગન્મવ્યવસ્થા ગ્યાવા માડી છે, પણ આજના ન્યાયમંદિર અને ધાગસભા હજી જન્મ્યા નથી વડોદરા હાઈકોર્ટ અને વડોદરા કોનેજ રથપાર્ષ ચૂક્યા છે, પણ હજી ‘બણેલા’ની સખ્યા મૂડીબગ જ છે ગેલવે અને તાગટપાન થયાને ચાગીસ વર્ષ થઈ ગયા છે, પણ વડોદરા ગેશને જીતગતા મુસાફરોને શહેન્માં લઈ જનાને આજના જેવી મોડરો ને ઘોડાગાડીઓ નજરે પડતી નથી મ્યુનિસિપાલિટી ચપાર્ષ ચૂખી છે, પણ વડોદરામાં આજ જોવામાં આવતા વૈભવની - પના પણ ગતે જનાગને આવતી નથી ગના સાકજા અને કેગાન લાગે છે ગદથી માફ જનાન ભગી અને ચરો હંકાવી લઈ જના ગાડીઓ હજી હવે દાખલ થવાના છે ગરે ગતા ઉપર ચાનતા, જતી લોકોના ઘરોમાં જોવા મળે તે જ દોગને સિનેમાં અને જિમખાના પણ હજી નજરે ચડતા નથી વિનિધ પ્રકાગ્ની પાવડીઓ ગેટા અગખ્યા કેડિયા અને ‘કુરતા’માં મજા થયેનો લોખ્ખમૂઢ જોનાવેત એના પચગી બધાગણુનો ખ્યાન આવે છે કેગમણી અને મુધારાથી જન્મતી લોકજીવનની એમ્પતા હજી હવે આનનાની છે છતા જંગેના જોઈ શકે છે કે શહેરને ચારે

ખૂણે ઊવન પલટાઈ રહ્યું છે : વહાણું વાયું છે, અને દિવસ ઊગવાની તૈયારી છે.

એવા જૂના નવાના સંધિકાળથી હવાપેલા વડોદરા શહેરના સ્ટેશન તરફના એક લતામાં, આજથી એકતાળીસેક વર્ષ ઉપર, નવીન હળનો 'લોંગ કોટ' અને પાટીદારિયા પાઘડીમાં સગજ થયેલ સત્તાવીસ-અઠાવીસ વર્ષનો એક યુવાન ઊંડરવા નીકળ્યો છે. એનો દેહ મધ્યમ કદનો અને ખડતલ દેખાય છે. એની ચાસમાં ઉતાવળ નથી, પણ ધગસ દેખાય છે. ચહેરો આકર્ષક નથી, પણ એના ઉપર મક્કમતા અને ગંભીરતા અંકિત થયેલા છે.

યુવાન નીચું કોર્મ સ્ફૂર્યો જાય છે. રસ્તામાં મિત્રનું ઘર આવતાં તેમાં ડોકિયું કરે છે. અંદરથી તરત જ આવકાર મળે છે : 'આવો, આવો, મિ. અમીન ! Congratulations ! (અભિનંદન !)'

અમીનને નવાઈ લાગી. અંદર પેસતાં જ તે બોલ્યા : 'શેનાં Congratulations (અભિનંદન) ?'

'કેમ, મેં સાંભળ્યું ને કે તમને દીવાન કચેરીમાં નોકરી મળી ? બહુ સારું થયું. તમે ભાગ્યશાળી કહેવાઓ. અહીં કેળવણી ખાતામાં પડ્યા રહ્યા હોત તો કોણ જાણે ક્યારેય તમારો દલાડો વળત. જુઓને, અમે અહીં કેવા સડીએ છીએ ? અને અહીં આવ્યાં પંદર વરસ થયાં. મારો પગાર રૂ. ૧૦૦ છે. તેમાં આજ પંદર વરસથી એક રૂપિયો પણ વધારો થયો નથી. મિ. . . નું પણ એવું જ છે. પેલા . . . ની સ્થિતિ તો એથીયે વળી ખરાબ છે. મુલકી ખાતામાં ટ્રેડ નથી એટલે શરૂઆતમાં તો પચાસ જ મળશે. પણ એમાંથી હિંમે ચઢવાને ઘણો અવકાશ છે. કામ સારું જણાયું અને મહારાજ સાહેબની નજર પડી ગઈ તો સૂચા થવાનો 'આન્સ' એમાં ખરો. આ 'પંતુછ' ખાતામાં કંઈ આશા દેખાતી નથી. '

અમીન આ બધું સાંભળી રહ્યા, અને મનમાં રમૂજ પામ્યા. એમના ભલા મિત્ર બોલી રહ્યા એટલે જરા મોં મલકાવી તે બોલ્યા : 'Mr. Wadia, you little know the man with whom you are talking. (મિ. વાડિયા, તમે મને નથી

ઝાળખતા.) હું તો એવી નોકરી શોધું-છું કે જે પડે લોકોનું-બહુ કરી શકાય.’ . . .

‘તે શું દીવાન કચેરીમાં તેમ નહિ થઈ શકે?’ મિ. વાડિયા વચ્ચે બોલ્યા,

‘દીવાન કચેરીમાં જઈને હું લોકોનું બહુ સ્ત્રી રીતે કરી શકવાનો? બહુ બહુ તો મારું બહુ થવાનો સંભવ ખરો. હું સમો થાઉં તો માનભરતબો મળે, અને પૈસો પણ મળે. ‘પણ તેથી લોકોનું કંઈકાણું ન થાય. મને પૈસાની પડી નથી. આજે તો મારી સ્થિતિ એવી છે કે બીજાને માટે હું બે પૈસા ખર્ચી શકું. એટલે મારે તો લોકોની સેવા જ કરવી છે.’

‘ત્યારે તમે શું કરવા માગો છો?’ વાડિયાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘મારે તો શિક્ષક થવું છે. શિક્ષક થવાથી જ લોકોની સેવા થઈ શકશે એમ મને લાગે છે.’

‘કેવી રીતે?’

‘તેનો તમને ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. તમે અહીં શહેરમાં ગહો એટલે ગામડાંના લોકોની સ્થિતિ ન સમજી શકો. ગામડાંના લોક કેટલા ગંધા અજ્ઞાન છે તેની કલ્પના પણ તમને નહિ આવી શકે. મારે તો માગ ગામને માટે, ચરોતર પ્રદેશને માટે કંઈકે કરવું છે. ગામડાંમાં જ્ઞાનનો દેશાવો થાય તો જ લોકો સુધરે તેમ છે. એટલે ગામડાંમાં જ્ઞાન પહોંચાડી શકાય એવી નોકરી મારે જોઈએ. તેવી નોકરી તો શિક્ષકની જ હોઈ શકે. એવું કંઈકે મળે તો ઠીક છે. નહિ તો . . .’

‘તો શું તમને દીવાન કચેરીમાં નોકરી મળી તે વાત ખોટી?’

‘ના, એટલી નહિ. વડોદરા હાઈસ્કૂલની મારી હાલની જગા કામચલાઉ હોવાથી મારે છૂટા થવું પડે તેમ છે. એટલે મેં દીવાન ઓફિસમાં અગ્રણ કરેલી અને જગા પણ મળેલી, આજે ત્યાં હાજર પણ થઈ આવ્યો. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ જોઈ નાસી આવ્યો. સરકારી કાગળ ઉપર એક અક્ષર પણ પાડ્યો નથી. થોડુંક લખ્યું હતું, તે દૂરથી કરી ખિસ્સામાં ધાલી લાવ્યો છું. મેં એક દિવસ

પણ એ નોકરી કરી-છે એવું દેખાય તેવી નિશાની પણ હું શા માટે રહેવા દઉં ? મારે તો શિક્ષક જ થવું છે.’

ઈ. સ. ૧૯૦૧ના વર્ષની ડાઈ અણનોંધી તારીખે બનેલા આ પ્રસંગને સંભારી પોતાની નિર્દોષ ભૂલ માટે પસ્તાવો કરતા, અને “You little know the man—તમે મને નથી ઓળખતા” — એમ કહી એ ભૂલને સુધારનાર પોતાના એ જૂના, સાથી ઉપર ભાવભરી દુઃખાં વરસાવતા, તે વખતના વડોદરા હાઈસ્કૂલના સુપ્રસિદ્ધ ‘વાડિયા માસ્ટર’ સદ્બોધ્યે આજે હયાત છે. પણ એ યાદગાર પ્રસંગના નિમિત્ત વડોદરા હાઈસ્કૂલના તે વખતના કામચલાઉ એન્ડ્યુએટ શિક્ષક મોતીબાઈ નરસિંહભાઈ અમીન, જીવનને પહેલે પગથિયે જ કરેલા પોતાના એ સંકલ્પને સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થઈ, આ લોક છોડી ચાલ્યા ગયા છે.

‘તમે મને નથી ઓળખતા!’ ગુજરાતની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પિતા અને પ્રાણ, ચરોતરના નવજીવનના આફ્રિસ્ટા, બિગતી પ્રજના અજોડ વાલી, અને ગરીબો ને દલિતોના મૂળા બેલી — મોતીબાઈ અમીનને ન ઓળખતું હોય એવું આજના સંસ્કારી ગુજરાતમાં ડાઈકે જ હશે. છતાં એકતાળીસ વર્ષ ઉપર બોલાયેલા એ શબ્દો ત્યારે જે અર્થમાં સાચા હતા તે કરતાં વિશેષ અર્થમાં આજે પણ સાચા છે: ‘You little know the man. (તમે તેને નથી

માતપિતા

(૧૮૭૩ થી ૧૮૮૧)

મોતીભાઈ અમીન વસો (તા.ગુડા પેટલાદ)ના વતની હતા, અને શાંતિએ લેઉઆ પાગીદાર હતા તેમનો જન્મ સવત ૧૯૩૦ ના કારતક સુદ ૧૦, ના ૨૯-૧૧-૧૮૭૩ ને રોજ તેમને મોસાળ અલિંદ્રે (તા. માતગ) થયેલો મોતીભાઈ મોસાળ પ્રત્યે બહુ અહેસાનની લાગણીથી જોતા એક વખત એક ઓળખીતાએ અલિંદ્રાની એક કન્યા રિંગે તેમની મલાહ પૂછતા તેમણે કહેલું 'એ માગ મામાના દીકરાની દીકરી થાય. મારામા તમે કંઈ સારુ દેખતા હો તો તે મારા મોમાળના સરકારને આભારી છે એ કુટુંબની આ દીકરી છે.'

કહે છે કે મોતીભાઈના માનામહ મીઠાભાઈ અણુભાઈ પટેલ ધાર્મિક જીવના હતા તેમને બે દીકરા હતા અને સપત્તિ સારી હતી મરતી વખતે મિનકત નહેચી ત્યારે 'ધર્મદા'ને ત્રીજો દીકરા ગણી મીઠાભાઈએ તેના નણ મરખા ભાગ કરેલા. તેમાથી બે દીકરાને એક એક ભાગ આપી, બાકીનો ત્રીજો ભાગ ધર્મદા કરેલો તેમાથી ગામમા રામજી મદિ બધાવેલું, સદાવન મૂકેલું, પન્ગડી કૂતરા માટે કાર્ક કાઢેલું, મોસાઈ મદાગજને કાર્ક મોડ્યેલું, અને બહેન બાણેજને પણ આપેલું

આના ધાર્મિક અને ઉદાર દૃષ્ટિના કુટુંબમા જન્મેલા અને જીજ્ઞેસા મોતીભાઈના માતા જમા અતિશય જોળા અને નસ્ટ અમાનના હતા આખે જરામગ મુઝતું નહિ, અને જગ બહેગ પણ હતા આખો દિવસ 'શ્રીકૃષ્ણ શગ્લ મમ'ની માળા જપતા અને સસાગવ્યનહાગમા ગસ લેતા નહિ, તેથી જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે 'માન વગરના' ગણાતા

પણ એ નોકરી કરી છે એવું દેખાય તેવી નિશાની પણ હું શા માટે રહેવા દઉં ? મારે તો શિક્ષક જ થવું છે.'

*

*

*

ઈ. સ. ૧૯૦૧ના વર્ષની ઠાઈ અણુનોંધી નારીએ બનેલા આ પ્રસંગને સંભારી પોતાની નિર્દોષ જૂલ માટે પસ્તાવો કરતા, અને "You little know the man—તમે મને નથી ઓળખતા"—એમ કહી એ જૂલને સુધારનાર પોતાના એ જૂના, સાથી ઉપર ભાવભરી દુઆ વરસાવતા, તે વખતના વડોદરા હાઈસ્કૂલના મુખ્યસિદ્ધ 'વાણિયા માસ્તર' સહભાગ્યે આજે હયાત છે. પણ એ માદગાર પ્રસંગના નિમિત્ત વડોદરા હાઈસ્કૂલના તે વખતના ઠામચલાઉ પ્રેન્સુએટ શિક્ષક મોતીબાઈ નગસિંહભાઈ અમીન, જીવનને પડેયે પગથિયે જ કરેલા પોતાના એ સંકલ્પને સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થઈ, આ લોક છોડી આત્મા ગયા છે.

x

x

x

'તમે મને નથી ઓળખતા.' ગુજરાતની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પિતા અને પ્રાણ, ચરોતરના નવજીવનના આદિષ્ટ, જિગતી પ્રજાના અન્નેડ વાલી, અને ગરીબો ને દલિતોના મૂગા બેલી — મોતીબાઈ અમીનને ન ઓળખતું હોય એવું આજના સંસ્કારી ગુજરાતમાં ઠાઈક જ હશે. છતાં એકતાળીસ વર્ષ ઉપર બોલાયેલા એ શબ્દો ત્યારે જે અર્થમાં સાચા હતા તે કગતાં વિશેષ અર્થમાં આજે પણ સાચા છે: 'You little know the man. (તમે તેને નથી ઓળખતા.)'

માતપિતા

(૧૮૭૩ થી ૧૮૮૧)

મોતીભાઈ અમીન વસો (તાલુકો પેટલાદ)ના વનની હતા, અને જ્ઞાતિએ લેહ્યા પાટીદાર હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૦ ના કારતક સુદ ૧૦, તા. ૨૯-૧૧-૧૮૭૩ ને રોજ તેમને મોસાળ અલિંદ્રે (તા. માતર) થયેલો મોતીભાઈ, મોસાળ પ્રત્યે બહુ અહેસાનની લાગણીથી જોતા. એક વખત એક ઓળખીતાએ અલિંદ્રાની એક કન્યા વિશે તેમની સલાહ પૂછતાં તેમણે કહેલું : 'એ મારા મામાના દીકરાની દીકરી થાય. મારામાં તમે કંઈ સારું દેખતા હો તો તે મારા મોમાજના સંસ્કારને આભારી છે એ કુટુંબની આ દીકરી છે.'

કહે છે કે મોતીભાઈના માનામહ મીઠાભાઈ અગ્રુભાઈ પટેલ ધાર્મિક જીવના હતા. તેમને બે દીકરા હતા અને સંપત્તિ સારી હતી. મરતી વખતે મિત્રકત વહેતી ત્યારે 'ધર્મોદા'ને ત્રીજો દીકરો ગણી મીઠાભાઈએ તેના ત્રણ મરખા બામ કરેલા. તેમાંથી બે દીકરાને એક એક બાગ આપી, બાકીનો ત્રીજો બાગ ધર્મોદા કરેલો. તેમાંથી ગામમાં રામજી મંદિર બધાવેલું, સદાવત મૂકેલું, પગપાડી કૂતરાં માટે કાંઈક કાઢેલું, ગોસાઈજી મહાગજને કાંઈક મોકલેલું, અને બહેન બાણેજને પણ આપેલું.

આરા ધાર્મિક અને ઉદાર વૃત્તિના કુટુંબમાં જન્મેલાં અને ગિજરેશાં મોતીભાઈનાં માતા જીઆ અતિગય બોળા અને નમ્ર સ્વભાવનાં હતાં. આંખે બરાબર સૂઝતું નહિ, અને જગ બહેન પણ હતાં. આખો દિવસ 'શ્રીકૃષ્ણ શગણ મમ'ની માળા જપતા અને સંસારવ્યવહારમાં રસ લેતાં નહિ, તેથી બૈગ્ગ શાસ્ત્ર પ્રમાણે 'માલ વગરતા' ગણાતાં.

પિતા નરસિંહભાઈ શરીરે કઢાવર અને દેખાવંડા હતા. મોટી મૂઠો રાખતા, તેથી પ્રભાવશાળી લાગતા. સ્વતંત્ર મિજગજના પણ હશે. તેમના જમાનામાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો પ્રચાર ચરોતરમાં થયેલો, ત્યારે ઘરમાં વૈષ્ણવ ધર્મ પુજાનો હોવા છતાં તેમાં બળવાની દિમ્બ તેમણે નાખેલી.

નરસિંહભાઈ પેટલાદ વહીવટદારની* કચેરીમાં કારકુન હતા. મોતીબાઈના જન્મ પછી તેમની બહેલી તેમના વતન વસોમાં મેજિસ્ટ્રેટની† કચેરીમાં ફોજદારી કારકુનની જગ્યાએ થયેલી. સરકારી નોકરીમાં તે વખતે પગાર જૂજ મળતો, પણ તેનો મોભો બહુ જિંચો ગણ્યો અને લાગવજો ધણી વધતી. નરસિંહભાઈને પોતાના ઉપરી અને સાથી અમલદારો સાથે ગાદ સંબંધ હતો. તેથી મહેમાનોની અવરજવર ઘણી રહેતી. પોતાના વતનમાં જ બહેલી થયાથી આ અવરજવર વધી પડી અને જીઆને માટે ઘર ચલાવવું વસમું થઈ પડ્યું, તેથી નરસિંહભાઈએ ખીજ વાર લમ દરેલું. મોતીબાઈની ઉમ્મર આ વખતે ચાર-સાડાચાર વર્ષની હશે.

અપર માતા મોટે ભાગે શાપરૂપ નીવડે છે, પણ મોતીબાઈને અપર માતા દરખાયા આશીર્વાદરૂપ નીવડ્યાં. જીઆની ધાર્મિકતા અને રોદ એમનામાં પણ હતાં. પણ જીઆમાં જે નહોતાં તે - કાબેલિયન અને ખજરદારી - તેમનામાં હતાં. તેથી તેમના આવવાથી આગક મોતીબાઈના મુખમાં ક્રમી ખામી રહી નહિ.

નરસિંહભાઈ સરકારમાં તેમ જ પ્રમમાં એક્સરખા લોકપ્રિય હતા. તેમનામાં ખાનદાની અને ઉદારતાના ગુણ મોટા પ્રમાણમાં હતા. નોકરી નમ્ર દરજ્જાની અને પગાર ટૂંકો હતો, છતાં કચેરીને કામે પરગણામાંથી આવતા લોકોને ‘રોટલો ખાવાનું’ તે પોતાને ઘેર રાખતા. આને લીધે તે એટલા પ્રખ્યાત થયેલા કે તે ‘રોટલાના રાગ’ કહેવાતા.

*વહીવટદારને તે વખતે ગુલકી તેમ જ ફોજદારી બંને સત્તાઓ હતી.

†વહીવટદારની સત્તામાંથી ફોજદારી સત્તા છૂટી પાડી તે માટે સ્વતંત્ર અમલદાર નીમવાની પ્રયાત્ન આ પરિણામ હતું. આ કચેરીમાં વસોની આજીબાજીનાં ગામોના ફોજદારી ગુના ચૂકવાતા. હાલ એ કચેરી ‘વસોમાં’ નથી.

‘રોટલાના રાજ’ની રૈયત કેટલી બધી હતી તેનો પુરાવો મોતીબાઈના લક્ષપ્રસંગે મળ્યો. મોતીબાઈની હિમ્મત આ વખતે ૭ વર્ષની હતી અને કન્યા. રૂપાણી સાત વર્ષની હતી. તે વખતે કુલીન કુટુંબના છોકરા ‘ઘોડિયામાંથી ઝડપાતા’ અને કળેડાનો કંઈ આધ નહોતો. એટલે મોતીબાઈને આટલી નાની હિમ્મત અને તેમનાથી મોટી હિમ્મતની કન્યા સાથે પરણાવેલા, એમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. રૂપાણી સાથે સાથે જ તેમનાં બહેન હરિબાનું પણ લગ્ન થયેલું, તે વર પછે વસોના હતા. એટલે બંને જાનો વસોથી નીકળેલી, પણ સોજીયા પહોંચ્યા પછી નરસિંહભાઈ તરફથી જાનમાં જમનાર એટલું બધું માણસ થયું કે વેવાઈએ જાનને માટે તૈયાર કરેલો ત્રણ દિવસનો સામાન પહેલે જ દિવસે ખસાસ થઈ ગયો !

‘રોટલાના રાજ’ની રૈયતનો એ પ્રતાપ હતોઃ ઘણા જાનૈયા નરસિંહભાઈની નોકરીના સંબંધને, લીધે જ આવેલા. સદ્બાગ્યે વેવાઈ સધ્ધર હતા, એટલે મુશ્કેલી નહીં નહિ.*

આવા પ્રભાવશાળી, ખાનદાન અને લોકપ્રિય પિતાનો સહવાસ મોતીબાઈના બાળ્યમાં નહોતો. બાળપણમાં લૌકિક આમન્યાને લીધે પિનાપુત્ર એકબીજાથી દૂર રહ્યા, અને પુત્ર હિમ્મતે પડોંચે તે પહેલાં તો પિતા ભરથુવાનીમાં એક કરુણ અકસ્માતના ભોગ બન્યા.

હકીકત આમ બનેલી :

મોતીબાઈને પરણ્યા પછી ત્રણેક વર્ષે નરસિંહભાઈને એક કુટુંબીની જાનમાં (નવાગામ, તાપુકે માતંગ) જવાનું થયું. ત્યાં સનારે નાહીધાઈને એક ઓરડીમાં બીજા ચારેક જણ સાથે તે દેવમેવા કરવા બેઠા. તે માટે ઘીનો દીવો પેટાવતાં વાળદે સળગતી દીવા-મળા ઓરડીમાં ફેંકી. ઓરડીમાં દારૂખાનું ભરેલું હતું, તેમાંથી એક દારૂના કુલા ઉપર પેલી દીવાસળી પડી, અને કુલા ઉપર વેગવેગે દારૂ સળગ્યો. કુટુંબ ફાટ્યું અને નજીક બેઠેલા નરસિંહભાઈ અને

* ‘પટેલ પોથી’ના લેખક પટેલ હીરાભાઈ મૂળજીભાઈ (બાપુ) તે રૂપાણા ભાઈ થાય તેમના ઉપર આ પ્રસંગે અસર કરી હશે અને ‘પટેલ પોથી’માં આવતાં કેટલાક વર્ણનોને એથી પ્રેરણા મળી હશે એમ કેટલાક માને છે આ પ્રસંગનો અને તે વખતના પાટીદારોના રીતરિવાજોનો ખ્યાલ કરવા એ વર્ણનો વાંચવા જવા છે.

તેમના સૌથીઓને ગંભીર ઈર્ષ્ય થઈ. જે જણ તો ત્યાં જ મરણ પામ્યા અને નરસિંહભાઈ તથા બીજા ગૃહસ્થોને મ્યાનામાં સુવાડી ઘેર લાવવામાં આવ્યા. ઘેર આવ્યા પછી બીજો દિવસે નરસિંહભાઈ અને ત્યાર પછી જે ચાર દિવસે તેમના કાકાના દીકરા શંકરભાઈ મરણ પામ્યા.

નરસિંહભાઈના અકરમાત મરણ પછી થોડા વખતે તેમના સૌથી નાના ભાઈ ઈશ્વરભાઈ મરણ પામ્યા. તે અગાઉ સૌથી મોટાભાઈ છગાભાઈ ગુજરી ગયા હતા. એટલે ચાર ભાઈઓમાંથી માત્ર હરિભાઈ રહ્યા, અને આખા કુટુંબનો વડેવાર દરવાની જવાબદારી તેમના ઉપર આવી.

હરિભાઈ તેમના જમાનાના નમૂનેદાર પાટીદાર હતા. તેમના જીવનવ્યવહારમાં તે જમાનાની સર્વ ખાસિયતો જોવામાં આવતી. પણ તેમનામાં એક વિશેષતા હતી. પોતાના બહેનો કુટુંબનું અભિમાન તેમને હેડે પસતું. તે પોતે નિઃસંતાન હતા. પણ ભાઈઓ એક પછી એક ગુજરી જવાથી તેમનાં સંતાનોના તે એકમાત્ર વડીલ બન્યા હતા. તે ઉપરાંત કાકાના દીકરાઓનો વિસ્તાર પણ બહેનો હતા. અને તેમનાં સંતાનોની સંભાળ રાખવાનું પણ તેમને માથે હતું. એ સૌની સંભાળ લેવાની અને કુટુંબની આગર સાચવવાની તે દરજ સમજતા. એ દરજ કાળજીથી બજાવતા અને કુટુંબની ખાનદાની કોઈ પણ ભોગે સાચવતા. રસ્તે જનારનું પણ કામ કરી છૂટવું એ તેમને સદજ હતું. આ કારણે તે 'હરિકાકા'ના મમતાળુ નામથી ઓળખાતા અને કુટુંબની બહાર, ગામમાં પણ, એ જ નામે પંદાતા. આજે પણ મોતીબાઈનું કુટુંબ 'હરિભાઈ દેવાભાઈનું ઘર' એ નામે ઓળખાય છે.

બચપણ

(૧૮૮૧ થી ૧૮૮૭)

૭ વર્ષની ઉંમરે પરણાવેલા અને નવ વર્ષની ઉંમરે નવાપો થયેલા મોતીભાઈને નિશાળે ક્યારે બેસાડ્યા તે કોઈએ નોધ્યું નથી. આગળ પાઠળના બનાવોનો સબધ જોતા, પચ્છમા પછી અને પિતાના મગ્ન પહેલા તેમણે નિશાળે જવાનું શરૂ કર્યું હતું એમ લાગે છે લગભગ આઠ વર્ષની ઉંમરે, ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના વર્ષમાં.

મોતીભાઈ નિશાળે બેઠા ત્યારે વસોમા નિશાળ નીકળ્યાને ૭ વર્ષ થયાં હતા, અને તે વડોદરા રાજ્યની જૂજ નિશાળોમાંની એક હતી. પણ બ્રિટિશ ગુજરાતમાં નિશાળો સ્થપાયને ત્યારે એક જમાનો થતા આવ્યો હતો એટલે એ નિશાળોના અનુભવ અને પાઠ્ય પુસ્તકોનો લાભ આ નિશાળને સરખાતથી જ મળતા લાગ્યો હતો. છતાં આજે કલ્પવી મુશ્કેલ પડે એવી કેટલીક વિશેષતાઓ તે શાળાજીવનમાં હતી.

શાળા મવાર સાજ ભગતી તે જમાનામાં ઘડિયાળનો પ્રચાર બહુ નહોતો એટલે વખત મોપવા શાળામાં ઘડિયાળને બદલે ક્યાકની શીશી ગણતા. છોડગને ઘેર તો આની શીશી પણ ન હોય. એટલે તે તો તડકા ઉપરથી વખત જોઈ નિશાળે જતા. નિશાળમાં પાણી પીવાની સગવડ ન મળે એટલે ઘેરથી બોટવામાં ભરીને પાણી લઈ જવું પડતું બહુના માટે માસિક એક-દોઢ આનો ફી ભરવી. પાણી નાણાંનો વ્યવસ્થા એટલે થોડો નહોતો. કે. આ. ઈ. પણ ભારે પડતી. છાપેલી ચોપડી એ તે જમાનામાં નવાઈની ચીજ હતી. એટલે એક વાર ચોપડી ખરીદીએ તે બેત્રણ છોકરાને ચાપે એમ મનાતું પાઠ્ય પુસ્તક મિનાયના શ્રીર્જા પુસ્તકો તો જોના પણ મળતા નહિ, તો વાચનાનો તો મિચાર પણ ક્યાથી આવે. મોટાને નાંચના માટે પણ ગુજરાતી સાહિત્ય નહિ જેવું હતું અને તે

શહેરામાં જ મળતું. એટલે બાળસાહિત્યની તો કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય !

નિશાળનો લાભ સારા ધરના છોકરા જ લેતા. છતાં નાના છોકરા અર્ધા નાગા જોવા મળતા. તે જમાનામાં દશ બાર વર્ષ સુધી તો છોકરા નાગા ફરી ગઈતા. અને પંદર સત્તર વર્ષની ઉંમરે એ જ છોકરા પાઘડી-અંગરખામાં સજ્જ થઈ જાનોમાં મહાસના. આજનાં ચક્રી-ખમ્મીસ તો 'સાહેબ' લોક સિવાય કોઈની કલ્પનામાં પણ આવે નહિ. સાબુ પણ મોટા લોકના જ વૈભવનો વિષય હતો.

કાને કડીઓ, હાથે કલ્લીઓ, આંખમાં મેચ, માથે ધારી ને ચોટલી અને તે ઉપર ફૂલવાળી ટોપી, ડેડે ધોનલી અને દિલ્લે ડગલી — એવાં આશ્ચર્યો અને વસ્ત્રોથી સજ્જેલી બાલસૃષ્ટિ અને તે ઉપર ચોટી કરતો, ખરાડા પાડી બોલતો, કોઈ વાર દયા કરતો અને લાડ લડાવતો, પણ ઘણી વાર માર મારતો માસ્તર કે મહેતાશ, અને ફરથી પણ ખમ્મર પડી જાય એટલો ધોંધાટ — એવી તે વખતની નિશાળ હતી ! કેળવણી તદ્દન નવીન ચીજ હતી અને જનસમૂહનો મોટો ભાગ તેના પ્રત્યે કેવળ ઉત્ક્રાંતિન હતો.

આવી જાતની નિશાળમાં બાળના મોતીબાઈનું બાળપણ કેવી રીતે વીત્યું, એ જાણવાને આપણી પાસે ચોક્કસ આધાર નથી. પણ જાણવા મળેલા બધા સંજોગો અને હકીકતોની મદદથી કલ્પનાની આંખે જોતાં મોતીબાઈના બાળજીવનનું દૃશ્ય કંઈકે આલું દેખાય છે :

નરવાદારી વહીવટના વાસ્તો હરિકાકા અને તેમના સમોવડિયા જમીનની સાથે ઉધરાવવામાં, આસામીઓ સાથે ધીરધાર કંડવામાં, અને ગામખટપટમાં મશગૂલ રહે છે. તે વાગતહેવારે મંદિરે જાય છે, નવરા પડે છે ત્યારે ખડકીને મેડે કે ડેસે બેસી હૂકા ગગડાવે છે, 'ધારાળાં-વાધરાં'ને ધમકાવે છે, અને જાનો અને કાણુ-મોકાણોનો 'વહેવાર' સાચવે છે. આખો સમાજ આ પ્રકારનું જીવન જીવે છે.

હરિકાકાના છત્ર નીચે ચાલતા બહેણા કુટુંબની એક બહી, બોળી અને બગવતી વિધવા બાઈ જીજ્ઞાસે એકનો એક મોતી દેખાવે નિરતોજ છે. લકર ફકર ધોનલી પહેરે છે. કેડેથી સહેજ નીચી એવી ડગલી પહેરે છે. માથે કસબી ટોપી મૂકે છે અને ખબે

‘દક્ષતર’ નાખી નિશાળે જાય છે. સ્વભાવે માતા જેવો જ ભોળો અને ભક્ષો છે. ‘એ રડયો, એ રડયો,’ એમ કહેતાં રહી પડે એવો પોત્રો છે અને ખડકીનાં છોકરાંનાં ટીખળ અને ખિન્નવણીનો ભોગ ખતે છે.

આવાં આવાં કારણે ખૂણે એકેલી વિધવા માતાઓ તેનું જતન કરવા આતુર રહે છે. એનું લાક્ષણપાલન કરવું એ તેમના જીવનનો ધન્ય વ્યવસાય છે. ‘તેથી બાળક મોતી મોટે ભાગે માતાઓનાં લાક્ષણપાલન ભોગવવામાં જ રોકાયેલો રહે છે. તે શેરીનાં છોકરાંની નજરે ચડતો નથી; ચડે છે તોપણ પોતાના જેવાં જ પોત્રાં છોકરાં જોડે રમે છે. અને રમતાં રમતાં નિશાળનાં માસ્તર આવી ચડે છે તો ‘મૂરજને દેખી આકાશના તારા સંતાર્ધ જાય તેમ’ તે ઘરમાં દોડી જઈ માતાની ગોદમાં લપાઈ જાય છે.

આમ છતાં બાળક મોતીને એની સૃષ્ટિ મળી રહે છે. તે દશ બાર વર્ષનો થાય છે અને એનો પ્રાણ પ્રગટવા માંડે છે. માતાઓ ધારે છે એટલો તે ભોળો નથી અને ખીંગ છોકરા માને છે તેટલો પોત્રો પણ નથી. ગમવાનો અને ચલાવું ખાવાનો એને ભારે શોખ છે, અને એ શોખ સંતોષવા નિશાળના જીવન-માંથી તે પોતાને જોઈતાં સાધન શોધી લે છે.

ઘરની પાછળ એક નાનું તળાવ છે. તેને સામે કિનારે એક મુંદર વિશાળ રામજીમંદિર છે. તેની જોડે નિશાળ આવેલી છે.* ઘરના વાડામાં જોબા રહીને તે જોઈ શકાય છે પણ વચ્ચે તળાવ હોવાથી ગામમાં ફરીને ત્યાં જવું પડે છે. રસ્તામાં વિવિધ આકર્ષણોથી ભરેલું જગત છે. અને નિશાળ નજીક રામજીમંદિર ઉપરાંત માતાનું મંદિર એક બે ફૂવા, ફુકાનો, એવાં વિવિધ આકર્ષણો છે.

આવાં આવાં આકર્ષણોથી લોભાઈ મોતી નિશાળે વહેવો આવે છે અને ઘેર મોડો જાય છે. કોઈ કોઈ વાર નિશાળેથી છટકી

* વગો-પુરામાં આવેલા રામજીમંદિરની જોડેના મેદાનમાં આજે નવાં બાળકીડાંગણ છે ત્યાં એક ડેકું હવું. તેમાં આ નિશાળ ભેસતી. તે ડેકું ૧૯૨૦ના અરસામાં પડી ગયું.

પણ જાય છે. તક મળે કે તરત દોરતોની સાથે અંકાં-મઠ, ગિધી-
ફંડા, પતંગ, એવી રમતો રમવા મડી જાય છે.

રમવાનો શોખીન હોવાથી અને ચત્રાણુથી એનાં ખિરસાં તર
એતાં હોવાથી, મોતીને દોરતો મળતાં મુશ્કેલી પડતી નથી. બીડી-
હુક્કો એ તો ચરોતરના વૈભવની વિગેવળ છે. એનાથી બાગ્યે ઠાઈ
છોકરો ખચતો હશે. મોતીના દોરતો એ કળામાં પ્રવીણ છે અને
મોતીને પણ એની દીક્ષા આપે છે. મિત્રપ્રેમી મોતી ઠાઈ ઠાઈ
વખતે એ, અજમાવે છે, અને ગૂઢગાં આવી જાય તો બેચાડ
'ભૂંગળાઓ' સાથે ચેતાવી મેંમાં મૂકે છે !

સ્વામીનારાયણ મંત્રપ્રદાનના નરમિહબાઈના ઘરમાં તમાકુનો
નિષેધ હોય છે, એટલે મોતીને એ મજા ધર બહાર જ મળી શકે
છે. આ કારણે અને અંકાં-મઠ રમવાના સોબે તે દોરતોની સાથે
તેમને ઘેર જતા, શીખે છે. જરૂર પડે પાઈ પેસો ચોરી જાય છે.
અવાગનવાર મોમાળે જનાનું ચાય છે, ત્યાં એક વખત દેવસેવામાંથી
પેમા ઉઠાવે છે. તે પકડાઈ જતા બાણુબાઈ અંખવાણુ પડે છે !

એક વખત અંકાં-મઠ રમવા ઘેઘી દૂર, દેવિયાની કૂઈ
સુધી, ડાનામાના નામી જાય છે. બાઈસાહેબને શોધવા પડે છે. ઘેર
આવે છે એટલે દરિકાકા ખખડાવે છે ! એક વાર એક રૂપિયાની
ચોરી પકડાય છે. દરિકાકા ફરી ખખડાવે છે. જુગાર અને ચોરીની
ખૂરી આદતો સારથી ખરી પડે છે !

આ રીતે વસોના નિશાળિયા સાથે મોતીબાઈનું બાળપણ
સ્વપ્રવૃત્ત વહી જતુ હતું, ત્યારે વસો બહાર વડોદગમાં નવી સૃષ્ટિ
રચાતી હતી અને તેની અસરો વસોમાં પણ જિંદગી હતી.

વસોની ગુજગતી નિશાળ બિઘડી તે જ (ઈ. સ ૧૮૭૫) વર્ષે
વડોદગની ગાદીએથી મહદારરાવ ગાયકવાડને પદ્મવ્રત કરી મહાગજન
મયાશ્રવને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા હતા અને તેમના વિદ્યા-
બ્યામ માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. અને મોતીબાઈ નિશાળે
બેઠા તે જ વર્ષે (૧૮૮૧ માં) વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં નવીન મહા-

• તા ૮-૬-૧૮૮૧ ને રોજ સુધરાઈ રથપાઈ. તા ૪-૧૧-૧૮૮૩ ને
રોજ અંત્યજ્ઞાણા નીકળી. તા. ૧-૮-૧૮૮૪ ને રોજ કન્યાશાળા નીકળી.
આ બધું નવીન રાજ્યઅમલનું પરિણામ હતું

ગમને ગમ્યની લગામ સોપનામા આવી હતી તે પછી તરત જ સો-ગ્રિયિતિનો બનતો અનુભવ જ્યાં મદારાગ નએ રાજ્યમા ફેરણી શરૂ કરી હતી એ ફેરણીના કાર્યક્રમ પ્રમાણે (૧૮૮૪-૮૫ માં) તેઓશ્રીની પધગમણી વમોમા પણ થઈ હતી.

નના મદારાગન આ રીતે લોકસ્થિતિ જોના નીકળ્યા તેથી થોડોના હર્ષનો પણ નહોતો. વમો તો ગાયકવાડ સરકારનું સૌથી નફાના ગામ હતું તેથી મદારાગનની ગામમા કેન્ડેર પધરામણીએ થઈ મોતીભાઈના લતામા પણ આવી રીતે મદારાગનનું સ્વાગત કરામા આવ્યું હતું તેમની નિશાળ તરફથી થયેલા સ્વાગતમા તો નિશાળિયાઓને મદારાગનની સમક્ષ બેસાડનામા આવ્યા હતા અને મદારાગનએ તેમની સાથે ચાતચીત પણ કરી હતી. ત્રીજા ચોથા ધોરણમા ભણતા મોતીભાઈ પણ આમા હતા ૧૮-૧૯ વર્ષની ઉમરના તાજા ગાંધીએ મેડેલા મદારાગન સંવાદરૂપ અને ૧૨-૧૩ વર્ષના તાજા નિશાળે મેરેના મોતીભાઈ—આ બેના આ મિલનમા ભરિધ્વમા બનનાર અનેક ઇતિહાસો છુપાયા હતા, એમ તે વખતે કોને ખબર હતી.

આ પછી બેએડ નંરે (૧૮૮૭મા) છઠ્ઠા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ તેને અગે મોજાયેના મેળાનડામા બનડે થયું કે આનના જૂનથી વમોમા અગ્રેજ નિશાળ બિઘડગે એ જાડેગતથી મોતીભાઈ અને તેમના સહાધ્યાયીઓના જીવનમા નવીન પ્રશ્ન બિઘડ્યું.

શિક્ષણનો ૨પર્શ

(૧૮૮૭ થી ૧૮૮૮)

મેળાવડામાં ૧૮૭૦ થયા પ્રમાણે અગ્રેજી નિગાળ ગિધડી, (તા ૧-૧-૧૮૮૭) નિગાળ તો ગિધડી, પણ નિગાળિયા ન મળી શુભગતી નિગાળના ઠાક ને સાનમાં ધાન્યના વિદ્યાર્થીઓના આ નવી નિગાળમાં નેડ્યા ચાગ ૭ જણ મહાત્મી આ યા મધ્ય મળી પદરેક વિદ્યાર્થીઓ થયા એમાં મોતીબાર્ન પણ હતા.

વિદ્યાર્થીઓને માટે આ નિગાળની કુનિયા આનંદ અને આનંદનો નિયમ હતી. જૂની અને નવી નિગાળનો બે પગલ પગને અનુભવાતો હતો — દેવી અને અગ્રેજી ક્ષેત્રમાં અનુભવાય તેવો. શુભગતી નિગાળમાં બંને અહીંમો છોડ્યા હતા, અહીં મળ્યા માસના દગ પદર જ. એ નિગાળમાં ઘોઘાટ અને ગાંધી હતા, અહીં તાન્નિ અને સદાઈ હતા ત્યાં માસ્તરો અને ગદગ મળીને નિગાળ માફ રાખતા, અહીં નોંદર હતો. ત્યાં બોલ ઉપર એમનાનું હતું, અહીં બાન્ડા ઉપર ત્યાં ગમે તેવા કપડા પહેરીને જાયો તોપણ કોઈ પૂછતું નહિ, અહીં સુધડ પોપાક પહેરનાની શિખામણ અપાઈ ત્યાં ખબે 'દક્ષી' લટકાવી નિધાનો જાગ એ ચતા નિગાળે જણુ પડતું, અહીં માગવીને ગોશ્વેરી ચોપડીઓ અને નોટણું ખુની, છાતીએ ચાપી, ગભીર મો ગખી 'અગ્રેજી' બણના જવાનું થયું.

અગ્રેજી બણતગની નવાઈનો આમ પાન નડેતો પણ વિદ્યાર્થીઓને સૌથી મોળી નવાઈ તો એમના શિક્ષકો હતા શિક્ષકો બરાબર વખતમાં નિગાળે આવે, ટાઈમોગન પ્રમાણે બણાવે, વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી બોલાવે, વર્તન બાગત એમને ટોકે, મુસ્કેરી હોય તે હા કરે, સારી સારી શિખામણો આપે અને પોતે પણ તે પ્રમાણે વર્તે.

આ બધાની પાછળ નિશાળના હેડ માસ્તર મગનભાઈ ચતુરભાઈ અમીનનું વ્યક્તિત્વ કામ કરતું હતું. નિશાળ પૃથ્વ તેમના પ્રયત્નથી જ ખૂલી હતી.

મગનભાઈ કંઈ વિદ્વાન નહોતા, જોકે મૅટ્રિક સુધી તે બધ્યા હતા. કુલીન ઘરના હોઈ સંસ્કાર, શિષ્ટતા અને ખાનદાની એમને મદદ હતી. વડોદરા રહી બધ્યા હતા, કેટલાંક વર્ષ સરકારી નોકરી કરી હતી, અને પોતાના વતનના કાગે પણ મરકારી અમલદારોને મળવાનું અને બધારની દુનિયા જોવાનું એમને વારંવાર બનતું. એટલે એમની દષ્ટિ વિશાળ બની હતી અને દુનિયામાં આગળ વધવા માટે જેની જરૂર છે એનો એમને સારો અને સાચો ખ્યાલ હતો.

આ બધા કરતાં સૌથી વધુ કીમતી તે એમનું ચાંગિય હતું. એમનાં વાગી અને વર્તનમાં વિદ્યાર્થીઓને બેઠ જણાતો નહિ. સ્વદેશાભિમાન અને સચ્ચાઈ, ચોક્કસાઈ અને ચીનટ, નિયમિતતા અને વ્યવસ્થા, દૃઢતા અને અંત એમના વર્તનમાં વારંવાર દેખાઈ આવતાં. એમના વખતમાં ‘દેશી કારીગરીને હિતેજન’ એ નામનું એક નાનકડું પણ અદ્ભુત પુસ્તક બધાર પડેલું. એ પુસ્તકમાં કરેલી દેશી કારીગરીના નાશની સમીક્ષા અને તે અટકાવવા દેશી કોઠાએ શું કરવું જોઈએ તે બાબત કરેલી સૂચનાઓ અને દર્દબરી વિનંતીઓ આજે પણ હૃદય હલાવી નાખે તેવી — મોતીભાઈના શબ્દોમાં — ‘પથરા પિંગળાવે તેવી’ સચોટ અને માર્મિક છે. મગનભાઈને એ પુસ્તકના વિચારોનો નાદ લાગેલો હતો અને એનો નાદ તે વિદ્યાર્થીઓને પણ લગાડતા અને એ જ સ્વદેશીની ભાવના વિદ્યાર્થીઓનાં જીવન સંસ્કારી બનાવે તેવા પ્રયત્નો કરવા એમને પ્રેરતી.

પડેલે જ દિવસે વિદ્યાર્થીઓને એમણે માન દઈને બોલાવ્યા અને એકઠીઝને માનવાચક સંબોધન વાપરી બોલાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મગનભાઈને ‘મગો’ અને છોટાભાઈને ‘છોટો’ અને મણિભાઈને ‘મણિયો’ એવાં નામ દઈને બોલાવવાનો રિવાજ હતો, તેને જદલે ‘મગા’ને મગનભાઈ, કહી બોલાવવો, અને ‘મણિયા’ને મણિભાઈ ‘કહેવો એમ હતું અને ‘તું’ને જદલે ‘તમે’ અને ‘લે’ને જદલે ‘લો’ કહેવાનું થર થયું.

આવા મંડારી ગિફ્ટના છત્ર નીચે અવ્યામ કરતા મોતીબાઈને આ નિગાળમાંથી ટંઈ ટંઈ બક્ષિમો સાંપડી એમાંની એક અતિ કીમતી બક્ષિસ તે બાર્જાનબાઈ. વંશમા તેમને બવાબાઈ દે છે

બવાબાઈ તે મોતીબાઈના પિતૈર્ બાઈ થાય તેઓ અંગ્રેજ નિગાળમાં આવ્યા ત્યાં સુધી એકગીરના અગ્નિતનો પાત્ર તેમને ખ્યાલ નહોતો. પાત્ર અડી આવ્યા પછી મોતીબાઈને માટે તો નવી દુનિયા િધડી. એમને મમનયુ કે બણવામાં પોતે દાગ્યા હતા, ત્યાં પીળા ઝડપથી આગળ વધતા હતા અને એવા ચાલાક છોકરામાં એક તો પોતાની ખડકીનો જ દલો મમનાતુ મોતીબાઈને ગોળાનું ગાદું મળી ગયું. મેજ બવાબાઈ અને મોતીબાઈ સાથે જ નિગાળે જાય, સાથે જ રમે અને સાથે જ બણે આ દોન્ટી એટલી વધી કે બલાબાઈ મોતીબાઈના ‘મોટાબાઈ’ બની ગયા.

બલાબાઈના જેવા જ એક પીળા વિદ્યાર્થી મિત્ર બીજે વર્ગ સાપડ્યા — ઝઘાબાઈ પુરોહિત તે મોતીબાઈના ગોળા બાલુજ થતા હતા અને મામાને સનતિ નહિ હોવાથી તેમને થેગડેના હતા. પુરોહિત બરા છોકરામાં વધુ હોગિયા અને મંદારી હતા. અને વિદ્યા અને વિદ્વતાથી મોહિત થયેલા મોતીબાઈને માટે તો તે આર્ગ વિદ્યાર્થીની પ્રતિમા મગ્યા હતા

ત્રીજા મિત્ર લાલાજી ડગીને હતા તે બહાગમ બણતા તેમના પિતા બાઈલાવબાઈ લગુબાઈ પટેલ નિહાન ગણાતા. તેમણે ‘સગિદાન્ત’ નામે એક નવલકથા પણ લખેલી લાલાજી રત્નઓમાં આવે ત્યારે મોતીબાઈ અને બવાબાઈ એમને ઘેગ જતા ત્યાં લાલાજીના નિહાન પિતા વિષે તે ટંઈ ટંઈ સાંભળતા. આ ઘરમાં માણવદ્ વચ્ચે માટીઝરી જેવો મેળ ગડેનો, તે જોડેને મોતીબાઈને આશ્ચર્ય થતુ અને તે વાનવાતમાં ઉદગાર કાઢતા. ‘આણ બધે હોય તો કેયુ’

લાલાજીના પિતા બાઈલાવબાઈને મગનવાય પુરુષોત્તમનામ બદ્દ કરીને એક મિત્ર હતા તેમના પુત્ર ‘બાઈલાવ બદ્દ’ પણ બહાગમ બણતા તે રત્નઓમાં વસો આવતા. તેમની સાથે પણ લાલાજી મારફતે મોતીબાઈને મૈત્રી થઈ. બાઈલાવ બદ્દના પિતા વસોના વાવમ બાલણોમાં એક આગેવાન અને ધનનાન ગૃહસ્થ

હતા. વસોના ઐતિહાસિક પાટીદારો સાથે એમના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ સંકળાયેલા હોઈ, તેઓની માફક તે પણ બહારની દુનિયા સાથે અને રાજદરબાર સાથે સંબંધ ધરાવતા. બ્રાહ્મણ હોવાથી વિદ્યાપ્રેમ એમને સહજ હતો. શહેરોમાં પ્રગટ થતાં નવાં નવાં પુસ્તકો અને માસિકો તે મંગાવતા એ કારણે, લાલાજીના પિતા ભાઈલાલભાઈને તેમની સાથે દોસ્તી હતી. મગનલાલ ભટ્ટને ઘેર આ બે સાહિત્યપ્રેમી મિત્રો વારંવાર મળતા, નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચતા, તેની ચર્ચા કરતા અને કંઈ કંઈ વાતો કરતા. મોતીભાઈ અને તેમના ગોડિયાઓને નવાં નવાં પુસ્તકો અને મહિને મહિને આવતી ચોપડીઓનો ચમત્કાર આદી જ લેવા મળતો. ઘરમાં ખુરશી, ટેબલ, કબાટ, ગાદી-નકિયા અને સભ્યતા હોય એવી રહેણીકરણી પણ આ જ ઘરમાં તેમને લેવા મળતી અને તેમને આશ્ચર્યચકિત કરતી.

નવી ત્રીકોલી અંગ્રેજી નિશાળમાં, શરૂઆતમાં, પહેલા ધોરણમાં દગબાર અને બીજામાં ત્રણચાર એમ બધા મળી પંદરેક વિદ્યાર્થીઓ હતા. અભ્યાસક્રમ લગભગ ગુજગતી છટ્ટા-સાતમા ધોરણનો જ હતો. માત્ર અંગ્રેજી એટલું નવું શીખવાનું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ઉંમરે પણ મોટા હતા. આ બધાં કારણે અભ્યાસ મહેલાઈથી અને ઝડપથી આગળ વધતો. જૂન માસમાં ગાળા બિઘડી ત્યારથી વર્ષ પૂરું થતાં મુખીમાં પહેલું ધોરણ પૂરું થયું. મોતીભાઈ અને તેમના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ બીજા ધોરણમાં ગયા. આમ છ માસમાં પહેલું ધોરણ થઈ શક્યું તે જોઈ કેટલાકે બીજું અને ત્રીજું સાથે કરવા માંડ્યું. તેમાં ભલાભાઈ પણ જોડાયા. વર્ષ આખરે મોતીભાઈ બીજામાંથી ત્રીજા ધોરણમાં ગયા ત્યારે ભલાભાઈ ચોથા ધોરણમાં ગયા. ભલાભાઈએ આમ બે ચોપડીઓ કરવા માટેલી એટલે તે મોતીભાઈથી અભ્યાસમાં ઘણા આગળ રહેતા અને વર્ગમાં તેમનાથી જુદા બેસતા. નવી બંધાયેલી દોસ્તીમાં આવો વિસ્તેષ પડતો તેથી મોતીભાઈને એન પડતું નહિ. વર્ષ આખરે પરીક્ષા થયા પછી તેમણે પણ ભલાભાઈની સાથે ચોથા ધોરણમાં બેસવાની માગણી કરી. આમ ત્રીજું ધોરણ બણ્યા વિના જ ચોથા ધોરણમાં બેસવાની માગણી આજે તો કોઈ કરે પણ નહિ અને કરે તો કોઈ સ્વીકારે પણ નહિ! પણ ચોથા ધોરણનો વર્ગ નવો જ હતો અને તેમાં ચાર જ

વિદ્યાર્થી દત્તા, એટલે સંખ્યા વધારવા માટે શિક્ષકે મોતીબાઈની દરજ્જાને માન આપ્યું અને બલાબાઈની સાથે મોતીબાઈને પણ ખીમ ધોરણમાંથી ચોથા ધોરણમાં ફરકો મારવાનો લાભ મળ્યો.

ત્રીજું ધોરણ બણ્યા વિના જ ચોથા ધોરણમાં ગેસવાની માગતી કરનાર વિદ્યાર્થી મોતીબાઈનું બોળપણ ધ્યાનમાં લેવા જતું છે. પોતાના જીવનમાં અનિવાર્ય અનેકા બલાબાઈની મોજનની એની પાછળ જંખના દત્તી. પોતાનાં માનેલાં અને અનેલાં માનતીઓ પાછળની આવી જંખના અને મગના એ મોતીબાઈના સ્વભાવનું એક લક્ષણ હતું.

એમના સ્વભાવનાં લક્ષણો મુચવનાં કેટલાક વધુ જનાવોનાં મંભાગણાં તેમના ગોઠિયાઓએ આજ સુધી સાચવી ગયાં છે.

એક વખત ક્રિકેટની મેચ થઈ. તેમાં કંઈક વાંધો પડ્યો. એ પક્ષ પડ્યા. અને એ પક્ષ નિનાજમાં પણ પેડા. સામા પક્ષે પોતાનું વેર વાળવા મોતીબાઈની ટોળીમાંના એક બાળની એક નવીનકોર ચોપડી ચોરી. મોતીબાઈ અને તેમના માથીઓને આની ખચર પડી. મામાન્ય ગિરાઃ પ્રમાણે આ ચોગની ખચર લેવી જોઈતી હતી પણ મોતીબાઈના પક્ષે એમ કરવાનું માંડી વાળ્યું: તમે કંઈ જ બન્યું નથી, એવું વક્ષણ માગ્યું હતું.

પોતાને નુકસાન કરનારને શિક્ષા કરવાને અન્યે તેના પ્રત્યે ઉઘાડીન વૃત્તિ રાખવાનાર ટોળીના સભ્ય મોતીબાઈ નિર્માત્મ્ય હશે એમ કોઈને લાગે, પણ તે ધારે તો ગમે તેના જુલમની સામે ટક્કર ઝીલી ગકે તેટલા મક્કમ મનના દત્તા એમ પણ એક જનાવ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

તે જનાવ આ પ્રમાણે દત્તા :

ચોથું ધોરણ નીકળ્યું તે વર્ગે ખીમ સવમાં જોશંકર કરીને એક શિક્ષક આવ્યા. તે ઘણું સરસ શીખવતા, તેથી મોતીબાઈને તેમને માટે ઘણું માન હતું. પણ પોતે બાલાણ હોવાથી, અંગ્રેજ ઠેંગવાણીથી હિંદુધર્મને થતી દાનિ વિષે જોશંકર મારતરને બારે ચાનક પેડેલી હતી. તેથી છોકરાઓને પોતાના ધર્મનું બાન કરાવવું અને તેનું પાલન કરવા પ્રેરવા એ તેમણે પોતાની ફરજ માનેલી. તેને અનુસરી તેમણે ફરમાન દાઢ્યું કે દરેક છોકરાએ ચોટસી રાખવી. મોતીબાઈને આ વાત પસંદ ન પડી. તેમણે માસ્તર સાહેબના

કુમારને તામે નહિ થનાનો નિરધાર કર્યો માત્ર સાડેમે ઘણું સમજાવ્યા, 'ચૌધુ રતન' પણ અજમાવ્યું પણ મોતીભાઈ એના બે ન થયા

એક બીજો મનાવ પણ સૂચક છે

નિસાગ પ્રજ્ઞાભણુસતી ખડી નજર મેસતી એ ખડકીના દીવાનખાનામા પુસ્તકોનો એ- મત્ર, ગડેતો, તે નિદ્યાર્થીઓ વાચતા, તેના ઉપર નિમઘો લખતા અને તે નાચી ચર્ચા કરવા દીવાનખાનામા અરાનનાગ મગતા એમ કરવા તેમણે 'નિદ્યાર્થી સમાજ'ની સ્થાપના કરી (૧૮૮૮). તેમા ૧૧ સભાસદો હતા આ સભાસદોએ એ- રખત 'દેશી નરીગરીને ઉત્તેજન'—તેમના હેડ માત્ર મગનભાઈના પ્રિય પુસ્તકમાનો વિષય—એ ઉપર નિમઘો લખ્યા તે 'સમાજ'ની સભામા વચાયા અને ચર્ચાયા, તે ઉપરથી કરવા- નિદ્યાર્થીઓએ દેશી જ કપડા પહેરનાનો સ્વામ્યો

'નિદ્યાર્થી સમાજ' કોની પ્રેરણાથી અને કોના પ્રવચનથી નીચ્ચે તે ચોક્કસ જાણી ગયાતું નથી પણ એની બાબત અને એની પ્રવૃત્તિઓનો જ મોતીભાઈને કાયમને માટે નાગી ગયો એટલું ચોક્કસ

આ બાબતોનું મગ તેમના પાંચ પુત્રો 'નમગદ'મા જડે છે સુધાગના ગહી- વીર નર્મના લખાણોના સમ્રદ્ધિ આ પુસ્તકમા 'મજા મગનાની થના નાગ'થી માડી 'શ્વદેવાભિમાન', 'રેના દુટનાની રેનાઈ', 'નિગમિતો પ્રત્યે ધનવાનોના ધર્મ', 'ગોરે જેના સુધાગ'ને લગતા લગભગ તમામ નિમ્નો ઉપર નિમ્તાથી નિમતથી, અને પ્રિતા અને દુટાન્તોની મ લ્થી, સાદી મજા પણ 'જેરસાદાર' બારામા ચર્ચા કરેલી છે એ જ વિષયોના પાંચે તેમને ચાનેની 'દોપચાયતમાળા'મા પણ મૂકેના છે એટલે દોપચાયતમાળા મુરાનની માગેલ્થી જેની હતી, અને 'નર્મગદ' સુધાગના ગાંધ જેવું હતું. એ પાંચ પુત્રોકો અને અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણની નવીનતામાથી મોતીભાઈને એ- મહામત્ર મળી ગયો. 'સુધારો' 'શ મ્ગીએ તો તોકો સુધરે?' એ હવેથી તેમના ધ્યાનમત્ર મન્યો

વડોદરે—હાઈર કૂલમાં

(૧૮૮૯ થી ૧૮૯૪)

‘૧૮૮૯ થી ૧૮૯૪’ ની વચ્ચે પછી એક વર્ષમાં જ ચોથા વોર્ગણનો અભ્યાસ પૂરો થયો હતો આગળ અભ્યાસ કરવા માટે વર્ગમાં સાધન નહોતું. તે માટે વડોદરે જવું પડ્યું. એટલે હરિ-કાકાનો નિમ્ણ મોતીભાઈને જમીનના વહીવટમાં પંતોટવાનો હતો પણ હરિકાકાના જમણા હાથ બની ગયેલા (મોતીભાઈના પિત્રાઈ) નાથાભાઈને છોડના અગ્રેષ્ઠ બણે તે જગ્યાનો મોલ હતો નમણે હરિકાકાને નિશાંસ હતી. એક દરજીને આના મુ ૩૬૬ હતી ચોથા વોર્ગણની પરીક્ષામાં બનાભાઈ બે નબર પામ થયા હતા, અને આગળ અભ્યાસ કરના તેમને ડોક્ટરશિપ મળવાનું હતું થયું હતું એટલે બનાભાઈને માટે તો આગળ બહુવાનું નહીં જ હતું તેમની સાથે મોતીભાઈ નથ તો મને લાભ થાય, એવી નાથા-ભાઈએ દલીલ હતી. હરિકાકાને એ ગમે પિતરી અને બસાભાઈ માથે મોતીભાઈને પણ વડોદર બહુના જવાનું હતું.

જોડેરા બદામગામ બહુના જાય ત્યારે તેમને સારું મુહૂર્ત જોઈ મોક્ષવા જોઈએ. પણ બસાભાઈ ‘રોલ્ડ’ હતા તે મુહૂર્ત જોવા નહોતે અને મોડા પડે તો ડોક્ટરશિપ જાય. એટલે તે તો બપોડી ગયા મોતીભાઈને ત્રણ દિવસ પછી મુહૂર્ત આવ્યું હતું અને ડોક્ટરશિપ જવાનો ડર નહોતો. તેથી તે પાછળ ગયા આમ ૧૮૮૯ના નવેબગની કોઈક સુખ સવારે પીળી બનાતનો કોટ અને મખમલની કસબી ગેપી મજા મોતીભાઈ વડોદરે બહુના ચાલ્યા. સામાનમાં એક જૂનું પાકાટ હતું. પાકાટમાં ન માથું તેનું પોટલું હતું હતું. સાથે પથારી હતી, અને લખના માટે ‘બોય-ટેમ્પ’ લીધું હતું

બનાભાઈ આગળ ગયા હતા, અને તે પહેલાં, વડોદરા કોનેજ અને હાઈસ્કૂલ બંધાવી ત્યાંથી, સ્થાના કેટલા નિદ્યાર્થીઓ વડોદરામાં ભણતા હતા. આમ મોતીભાઈને માટે વડોદરા નવું હતું, છતાં 'પિયનિયોનો નાસ' તેમને આનંદ આપના તૈયાર હતો એટલે શુભ મુહૂર્તે નીલ્લેના મોતીભાઈ નિર્મિત વડોદરા પહોંચ્યા.

વડોદરા કોલેજ અને હાઈસ્કૂલના મનનો બધાવાને ત્યારે એ જ વર્ષ થયા હતા. પણ તે પહેલાં મદાગામથી નિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આના વાગ્યા હતા. તેમના કેટલાં કોલેજ નહોત, પબ્લિક પાર્ટને પશ્ચિમ ખૂણે આવેના 'ગમગમદિર'માં ગેટા મોતીભાઈનો હિતારો પણ એમાં હતો.

આ 'ગમગમદિર' તે મોતીભાઈના વડોદરાના મગનામાં તરીકે અને અંદાજે બોર્ડિંગ હાઉસના નિવાસસ્થાન તરીકે વર્ણવી નામાવિત થયેલું થયું આજે પણ તે 'મદિર' જ છે, છતાં તેના રંગદગ બદલાઈ ગયા છે. પણ મોતીભાઈ પડેનરદના ત્યાં પડ્યા ત્યારે તે તેના અમલ પુરાગા પ્રવેશમાં હતું.

આજે ગમગમદિરે પહોંચના માટે પ્રતાપગજ મોસામી તરફ હતો મુગ્ધ નેત્રો જ. પણ તે નખતે એ નેત્રો સામ્રો, ઝાડીનાગો અને બિંદામણો હતો. 'ગમગમદિર'ની પગીતે નદીની ખાઈ છે તેના ઉપર આજે નાણું મારેલું છે. પણ ત્યારે એ ખુની જ હતી એમાંમા તે પાણીથી બેરહાલી અને નિદ્યાર્થીઓને નગીની ગજ સાગતી આજે આ 'મદિર'માં પશ્ચિમ તરફને ગતેથી વર્તે જનાર છે તેને મોટું કમ્પાઉન્ડ પણ છે પણ તે વખતે એ કમ્પાઉન્ડ નહોતું પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ તરફ હતું અને ત્યાં પહોંચવા માટે પશ્ચિમ પાર્ટને ગતે ચર્ચ જતું પડતું.

આ પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વાર (જે હાલ બંધ ને છે તે)ની સામે નવા કોલેજ ગિગજે છે ને જગ્યાએ ખુની એસરી હતી તેની આગળ વામની બીંત બરી તેને ઓગડીનું ડેપ આપ્યું હતું એમાં મોતીભાઈનો મુખ્યમ થયો.

'કોલેજ છાત્ર ને જૂની ગા, બીંતો દોન એરડી વગા' એવું ન સિદ્ધ મહેનાના હિતારો વિશે પ્રિએ લખ્યું છે હર્મિ તેના જેવો આ હિતારો હતો. પણ એવા ઘરમાં ગેવાને ટેનાથેલા

ગામડાના છોકરાને એથી ટર્ક વાઘો આવતો નહિ. જ્યાં પોતપોતાની પથારી પાથરી આસન જમાવતા. ર્નિચર કંઈ ન મળે પાછળથી દેરાગનાં બોખા ગોઠવી ચોપડીઓ ગોઠવવાની સગવડ કહેલી. તે મિરાય ખુશી, ટેવવ, ખાટવો એવું ટર્ક નેરોતું.

ધર્મચુન્ત અને ઉદ્વિચુન્ત સમાજમાંથી આવતા આ વિદ્યાર્થીઓને આવું છૂત તફત નહુ હતું એટલે મો પોતપોતાનો ચોકો બનાવતા. આવા બેત્રણ ચોદા એ 'મન્નિ'મા હતા. તેમા મોતીબાર્ષની મંડળી મનન બોમ્બેમાં ગયેલી

આ ગીતે મહેવાની ગોઠવણ ગમઝમઝિમા થઈ અને નડોદગ દાર્શનિકમા પાચમા ધોગળમા મોતીબાર્ષએ બાળવા માંડ્યું એ જમાનામા વડોદરા દાર્શનિકમાં કે કોતેરમા જનરે છૂત જેવું હતું નહિ સારો વિદ્યાર્થી નજરે ચડે તો હેડમાખન કે પ્રિન્સિપાલ એને સારી નોટરી અપાવી દેતા સાગ ગિરફે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મિલણુ દગ્ધ્યાન સાગ નિચારા દ્વારા કંઈ ટર્ક પ્રેરણા અને મન્દગ સિંચતા. તે મિવાય વિદ્યાર્થીઓના છૂત પીયરવાની આજે દેખાતી ચોગનાઓ કપાચે નડોતી તેમા વળા નિસનુ કે વિદ્યાર્થીઓનું નેમના નગ્ધ ધ્યાન એવાય તેવું મોતીબાર્ષમા ડસુ વક્ષણ દેખાતું નડાતું વિદ્યાબ્યામમા તે નફન મામાન્ય ઝાટીના હતા, અને દેખાવે તેમ જ મન્દાવે નમ્ર, સાદા અને ગીધા હતા એટલે સાળાછવનમા પરીક્ષાઓના પગિણામ સિવાય મોતીબાર્ષને માટે કોઈ બનાવ મનતો નહિ.

પણ ગાળાના અબ્યામનુ ગાડુ જેમ તેમ જે ચતા વિદ્યાર્થી મોતીબાર્ષ એકવા એકવા કંઈ કંઈ ગડમથયો કરતા. વસોતી અગ્રેછ નિગાળના સન્દારી વાતાવચ્છે, બલાબાર્ષ અને પુરોહિત જેવા ઉત્તમ ઠાટીના સદાખ્યાથીઓના મગે, અને સાલિયગ્રેમે મોતીબાર્ષમાં કોઈ દિવ્ય ભૂખ જગાડી હતી મનતો રમવાનો અને મિત્રો કરવાનો શોખ તો બાળપણથી હતો. તેમા આ સન્દાન્દાશોખ ઉમેરાયો અને તેના પોપણ માટે 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની સ્થાપનાથી અનુકૂળ હોવ મળી ગયું વડોદરા આવ્યા ત્યાં 'વિદ્યાર્થી સમાજ' પણ એમના અતગમાં સાથે આવ્યો, અને કોઈ ધન્ય પગે એમને એક નિચાગ સૂત્રચો 'એક વાયજેરી નદી હોય તો ?' રગ્નઓમાં વસો ગયા ત્યારે તેમણે મિત્રો મમક્ષ એ નિચાગ મૂક્યો.

‘આપણે બહારગામ રહી બાણવામાં ખર્ચ કરીએ છીએ. તેમાંથી દર વર્ષે રૂ. ૧) બચાવી તે વડે પુસ્તકો ખરીદીએ અને તે પુસ્તકોની ‘વિદ્યાર્થી સમાજ’ માટે એક લાયબ્રેરી બનાવીએ. વધારામાં જે બાઈ પામે વાંચવા જેવાં પુસ્તકો હોય તે આ લાયબ્રેરીને ભેટ આપે. એમ કરવાથી આપણને બધાને અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વાંચવાનાં મળશે.’

વિચાર સૌએ વધાવી લીધો. પણ તેમાંના ત્રણ જણે પોતાની ખડકી માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાલય સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું, અને પોતાના પૂર્વજ મુંદરદાસના નામ ઉપરથી તેનું નામ ‘મુંદર પુસ્તકાલય’ રાખ્યું. બાકીના આઠ જણ મોતીબાઈની યોજનામાં જોડાયા, અને તે રીતે ગર થયેલા પુસ્તકાલયનું નામ ‘સ્કુલ્ટુસ લાયબ્રેરી’ (વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય) રાખવામાં આવ્યું. આ વખતે મોતીબાઈની ઉંમર ૧૬-૧૭ વર્ષની હતી (૧૮૮૯-૯૦).

પાંચમા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મોતીબાઈ પાસ થયા. દરમિયાન રામશંકરદેવમાં રમોડાની વ્યવસ્થામાં એવા અનુભવો થયા હતા કે નવા વર્ષની શરૂઆતમાં પોતાના કેટલાક મિત્રોને લઈ તે મંડળીમાંથી છૂટા પડ્યા. જે આસરીમાં તેમનો મુકામ હતો તેને છોડે, દક્ષિણ ખૂણે, એક અંધારી ઓરડીમાં વાસ કેરવો અને રમોઈ પણ એમાં જ કરવાનું રાખ્યું.

આ ઓરડીમાં મંકડાશ પડવાથી પાછળથી તેની સામેના ખૂણા ઉપર — પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વારની જમણી બાજુની ઓરડીમાં — તેમનો મુકામ થયો અને રમોડું મૂળ ઓરડીમાં આવું રહ્યું.

આ વર્ષે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. ચોમાસામાં મહેરિયા તાવનો વાવર આવ્યો. તેમાં એક જણ* સપડાયા. તેમને મૃત્યુ મોતીબાઈ વમો ગયા. ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમને પણ તાવ લાગ્યું પડ્યો. તેમને મરવા બલાબાઈ ગયા. મૃત્યુને આવ્યા પછી બલાબાઈને પણ તાવ શરૂ થયો. અને તેમને પણ વમો જવું પડ્યું.

* તેમનું નામ શ્રી. ચૂનીબાઈ ચતુરબાઈ પટેલ. મોટાવાના વતની વમોની અંગેજ નિશાબમાં મોતીબાઈ સાથે બહેલા. પાછળથી વડોદરા કોલેજમાં ફેરવા મોકલેલ તરીકે વર્ષો સુધી મામ કરેલું. તે ૧૯૩૮માં મરણ પામ્યા.

આમ એક સુખ આ માંદગી પાછળ ગયું. પરિણામે છટ્ટા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મોતીબાઈ નાપાસ થયા. પણ ‘પ્રમોશન’ લઈ મેટ્રિકમાં ચડ્યા.

મેટ્રિકની પરીક્ષાનું માદાત્મ્ય બીજી કોઈ પણ પરીક્ષા કરતાં મોટું છે. એની પાછળ ગિફ્ટો અને વિદ્યાર્થીઓ નોટલી મહેનત કરે છે તેટલી તેની પડેલાં કે પછી થતી નથી. એનું પરિણામ જોવા લોક નોટલા આતુર હોય છે તેટલા બીજી કોઈ પરીક્ષાના પરિણામ માટે નથી હોતા. મોતીબાઈના વખતમાં તો આ પરીક્ષા નવીન હતી, એમાં પાસ થવાય તો જ નોકરી મળતી, અને નોકરી એ સૌથી પ્રતિષ્ઠિત ધંધો ગણાવા લાગ્યો હતો. એટલે તે જમાનામાં તો ગમે તે ભોગે મેટ્રિક થવા વિદ્યાર્થીઓ નતપર રહેતા.

મોતીબાઈ અને તેમના મિત્રોએ આ મદાબારન છત્તવા ભગીરથ તૈયાગીઓ આગળ. પરીક્ષા આપના અમદાવાદ જવું પડ્યું. ત્યાં બધી મંડળી એક મહિના અગાઉ પહોંચી. સાથે પોતાનો જ રમોઈયા લીધો. ત્યાં જઈને ખૂબ ધમ્યા. પણ પરિણામ જણાવ્યું ત્યારે એ સર્વ મહેનત ધૂળ થયેલી જણાઈ, ત્રણ મિત્રોમાંથી પુરોહિત જ પાસ થયા મોતીબાઈ અને ‘ન્કોલર’ ભસાબાઈ બંને નાપાસ થયા !

પણ અમદાવાદના આ એક માસના વસવાટે બાવિ મોતીબાઈને કેટલુંક બાથું આપ્યું, જે તેમને છવનબર કામ લાગ્યું. તેમનો ઉનારો રાયપુરમાં આકાશોકના કૂવાની બહાર એક મકાનમાં હતો. તેની સામે જ દાક્ષનાં લેડી વિલાગૌરીના પિતા ગોપીલાલ કુવનું ઘર હતું. અને તે ઘરમાં તે દિવસોમાં જ તામન મેટ્રિક પાસ થયેલાં વિદ્યાર્થીને અને તેમનાં એન શારદાજકેન રહેતાં હતા. આ બંને બહેનો હાથમાં પુસ્તકો લઈ કોમેન્ટમાં બસવા જતી મોતીબાઈની નજરે પડતી. એ દૃશ્ય મોતીબાઈને દિવ્ય લાગતું, અને તે ધન્યતા અનુભવતા. ‘આમાં દૃશ્ય આપણી શેરીઓમાં ક્યારે જોવા મળશે ?’ આશ્ચર્યમુગ્ધ મોતીબાઈના મુખમાંથી આના ઉદ્ગાર નીકળી જતા અને તે વિચારમાં પડી જતા.

આ જ દિવસોમાં તેમણે વિદ્યાર્થીનેના પતિ રમણબાઈને મીટા. આ જ દિવસોમાં અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજનો પરિચય થયો.

ગુરુગતી નિશાળના ગેજવલાય માસ્તરે પ્રાર્થના સમાજની બાળ પોથીનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે યાદ આવ્યું, અને તે સાથે તે જમાનામાં અપૂર્વ અને અતિ માનપૂર્વક રચાતી ‘ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા’ સાબરી તે ખરીદી, અને તેને તેમના પ્રિય પુસ્તકોમાં ગ્રયમનુસ્થાન મળ્યું.

યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ માટે આવતું મોતીભાઈ યુનિવર્સિટીને લેમરે ચડતા જ રોકાયા, પણ દિવસ દાર્યા નહિ બીજો રોડ તેમણે કમગત્તી સરખામતી ખાતર ‘સ્કૂલ ફર્નિચર’ અને ‘મેટ્રિક’ મને માટે તૈયારી કરી ‘ગ્રુન ફર્નિચર’ માટે મુખર્ત જનુ પડતું ત્યાં ગયા, અને તેમાં પાસ થયા પણ ‘મેટ્રિક’ માટે પાછા અમલવાદ જ ગયા અને ફરી નાપાસ થયા. પુરોહિત ગયે રોડ પાસ થયા હતા, આ વડે બનાભાઈ પાસ થયા અને ફિનેજન દોરતો હતા તે આમ આગળ નીકળી ગયા, અને મોતીભાઈ પાછળ પડ્યા.

હવે નાપાસ થયાનું નાળું મોતીભાઈને ગોવનુ પડ્યું ખરું કાળું તો એ હતું કે અમલવાદ સેટરમાં ત્યારે પદર ઝાંઝા બેસા હતા તેમાંથી ફર જ પાસ થયા હતા, અને એ ફર પૈની પાટીનાર નિદાર્થી આ જ હતા એટલે એમાં મોતીભાઈ ન હોય તો તેથી ખામ શરમાવા જેવું નહોતું.

પણ મોતીભાઈએ આત્મનિરીક્ષણ ન્યું. એમાં બે ધોગણ માથે મ્યાં હતા નિશાળ નવી હોનાથી શિક્ષણ જેમ તેમ અપાયું હતું બનાભાઈની દોન્ટી હતી, એટલે મોટે ભાગે બનાભાઈ જ ભણતા, અને મોતીભાઈ તેનો લામ ક્ષેતા પાડમાળાના વાકયો મોતીભાઈની વતી બલાભાઈ જ લખતા, અને ‘નેશન’ થયું મનાવું છઠ્ઠા ધોરણમાં નાપાસ થઈને ‘પ્રમોશન’ મેળવી મેટ્રિકમાં ચડ્યા હતા તેથી અગ્રેજી, ગણિત અને અસ્કૃત વાચા ગ્લા હતા લખવાની તારીખ બરાબર મળી નહોતી, તેથી અક્ષર ખગમ હતા ઝડપથી લખાવું નહિ, અને જેડણી ઘણી કાચી હતી.

મોતીભાઈને બા. થયું કે આખો અભ્યાસ કાચો હતો, અને ભાઈમધી ભારે પડી હતી તેમણે કચાશ દૂર કરના ફરી નમગત્તી અક્ષર સુધાગના દરરોજ કઈ ને દઈ લખવાનું રાખ્યું અગ્રેજી સુધાગના બદાગના પુસ્તકો નાચના માડ્યા, તેમાંથી સારા માગ ફમગ મોટે

કરના માડયા, અને ઉતારના માડયા અખિતે નિયમિત ગણના માડયુ અને નાંકૂન કાચું હતું, તેને બદલે ગુળનાની ચર્ધ ગણતુ હતું. એટલે ગુળનાની લીધું. પંખિયામ એવું મુદ્દા આપ્યું કે રીતે વર્ષે તે મેટ્રિસમાં વડાબા માલ્યમાં પાચમે નંબર પાસ થયા અને માસિક રૂા ૫)ની ગ્રેલગ્રિપ પણ તેમને મળી (૧૮૯૪)

આ વર્ષો દરમિયાન ગળઓમાં અને બીજે પ્રમગે વસો નવાતુ થતુ ત્યાર 'વિદ્યાર્થી સમાજ' માંવેનો સર્જક તાને થતો બદાગામ મેના વિદ્યાર્થીઓના અનુભરનો લાભ ગામના વિદ્યાર્થીઓને મગે તે માટે હેડ મારતર મગનબાઈ તે વિદ્યાર્થીઓને પોતાના અનુભવો વધી મંબજાનના 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની સમાઓમાં ગોતના અને બીને આનદ થતો આ સાથે બાપગો કવાની, નિમદા નાચરાની, તે ઉપર ચર્ચાઓ કરવાની, ખનો ગમરાની, એ મામાન્ય પ્રતિઓ તો ચાનતી જ

આ બતુ મોતીબાઈને એટલુ મધુ ગમતુ કે 'ગુડ્ડસ લાયબ્રેરી' અને તે દાના 'વિદ્યાર્થી સમાજ' એ તેમના માનીતા દાનતો ચર્ધ ન્હા દના વડાબામાં ન્હા ન્હા પણ તે એના ન વિચાર કરે. ત્યાં નર ત્યાંથી 'વિદ્યાર્થી સમાજ' માટે પુસ્તકો ગોધે પોતે જે પુસ્તક નાચ તે પ્રથમ નજના મિત્રોને રચાવે, અને તેમની પામે નવુ પુસ્તક જુએ તો પોતે તે વાંચે, પછી એ પુસ્તક 'ગુડ્ડસ લાયબ્રેરી'માં જાય આ એક મામાન્ય રિવાજ ચર્ધ ગયો અને મોતીબાઈને માટે તો એ ગોખનો નિયમ બની ગયો

કમે કમે આ પુસ્તકનક્ષ એટલું મોટુ થયુ કે તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે લાયમ યોગના કરવાની જરૂર બિબી ચર્ધ તે માટે નિબાઈ રેનાબાઈની — એટલે મોતીબાઈની — ખડકીનો મેડો વગ નાડે મળે એડી ગોપનણ ચર્ધ પુસ્તકો મુકવા લાવાતને ઘેઘી કમાટ મેળવનામાં આપ્યુ જ્ઞઓના દિન્યોમાં લાનાજ અને તેમના મિત્રો પુસ્તકોની દુરમ્તી અને સાદ્મશી કરે અને તેમને પૂઠા ચડાવે* એમ

* પૂઠા વિદ્યાર્થીઓ ઘર જ બનાવતા ન્હાના ધોતિયાને રગતા, અને તે રગેલુ કપડું કાગળ ઉપર ચોટારતા. એ રીતે ચોપાઓને પૂઠા ચડાવવાનો રિવાજ વસોમાં ઘણા વર્ષ મુધી ચાલ્યો હતો

હ્યું. નાયકોને પુસ્તક પસંદ કરવાનું સુગમ થાય તે માટે પ્રયત્નો, પ્રનાશ અને નામના અક્ષરગુહ્યનાગી પુસ્તકોની યાનીઓ બનાવી, તે પ્રમા ઉપર ચોડી બી તે વટકાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ પુસ્તકો સૌ દોષને વગર લગાજમે અને વગર જમીનગીરીએ છૂટથી નાયવા અપાતા તેનો વામ લોખને મારે માસ મળતો રહે તે માટે દાદાભાઈ દમનદાસના — એટલે મોતીભાઈના — કુટુંબના, અગ્રેજી શાળામાં ઉપલા વર્ગમાં — ચોથા ધોગણમાં — ભણતા વિદ્યાર્થીએ પુસ્તકો આપના પેવાનું નામ નિયમિત રીતે કરવું એવી યોજના થઈ.

આ સર્વની પાછળ મોતીભાઈનું બેજુ હતું, અને બહુ કામ સેનામાલે જ કરવાનું હતું આ પુસ્તકાલયને દેશી અડચણ પડે નહિ તે માટે મોતીભાઈ સદા જાગ્રત અને પ્રયત્નશીલ હોના જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓ આગળ અભ્યાસ કરતા ગયા તેમ તેમ નવી નવી યુક્તિઓ નાપરી પુસ્તકો મેળવવાના પ્રયત્ન ચલાવ્યા. વાપિ- વરાજમ શ. ૧) હતું, તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થનારે શ. ૫) મહિમ આપના એવી પ્રથા દાખલ કરવામાં આવી પુસ્તકો ઓછી કિંમતે, અર્ધી કિંમતે, ગુજરાતીમાંથી, અને જે રીતે મળે તે રીતે મેળવવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. આ બધું કર્તવ્ય ત્ર્યગ્રણથી જ મોતીભાઈ મજનતા ચાલ્યા અને દામ એટલું સગસ થયું કે શ. ૫૦) શી ભરી આ પુસ્તકાલયને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં રજિસ્ટર પણ નોંધવામાં આવ્યું.

આ જ અગામાં (તા ૧૯-૪-૧૮૯૪) 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની પ્રવૃત્તિઓમાં એક જાણના જેવો બનાવ બન્યો તે સ્પષ્ટતા રહેના ગાજ્યતા કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારી — ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન ગ૦ રા૦ હરગોવિંદલાલ દાગમદામ કાટાનાળા વડે શાળાઓ તપાસવા આવ્યા, અને 'બાહિસાહેબ'ના બાગની બગીચાના મેડા ઉપર બેસી મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોએ એ- મેળવરોડો ગોઠવ્યો તેમાં 'દેશી દારીગરીને ઉત્તેજન' એ નિયમ ઉપર વિદ્યાર્થીઓ બાપણો કરે એમ યોજના કરી આ સભાનું પ્રમુખપદ લેના કાટાનાળા સાહેબને નિમંત્રી કરવામાં આવી તે તેમણે ત્રીશી 'દેશી દારીગરીને ઉત્તેજન' એ નામનું પુસ્તક આ જ સાહેબે લખ્યું હતું અને તેણે સ્વેચ્છા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણી અમલ કરી

ખર્ચ વીશીઓ ન્તા વધારે ન આવે, અને જોના વીશી ન્તા સારો મજે એ ધ્યેય હતુ એને માટે કોઈ સેક્રેટરી નરોતો, તેમ કોઈ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ નહોતો. માત્ર મહિનો થાત ત્યારે ખર્ચનો હિસાબ કરી દરે જણ પાસેથી ફાગો ઉઘાડી લેનામા આવતો. જે વખતે જે અડચણ જણાતી, જે જરૂર ઊભી થતી, તેનો મમજૂતીથી નિમન ન્નામા આવતો. પૈસાની જનામરી મોતીબાર્દનું બિનમજબૂબ ઉપાડતુ નવા આવનારને આ વ્યવસ્થા એવી સરળ અને સુંદર નાગતી કે, આ બધુ કેમ ચાલે છે તેની તપાસ કરનાની પણ કોઈને જરૂર લાગતી નહિ.

કનમ જણે એની મેળે ચાલતી હોય એમ દેખાતુ પણ એની પાછળ મોતીબાર્દનું સહજ મચાનન હતુ. કનમ માફવાનો ચિચા નેમ તેમને સુઝ્યો હતો, તેમ તેને મફત કરવાની મુશ્કેલી પણ એમને જ સૌથી વધુ થતી. તેમને સાચા આપનાર અને તેમની વિનતીને માન આપી કામમા મ કરના મિત્રો તો હતા જ પણ કનમના વહીવટમા સરને મતાર થાત તેવી યોજનાઓ કરનાનુ, મુશ્કેલીઓના નિમન કરનાનુ, વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ લગભગ લઈ છૂટછાટ મૂકનાન, માહેસાજે મ કરનાન — એવુ એવુ નામ આપોઆપ મોતીબાર્દને હાથે થયા ન્તુ આથી તે દરે નિઘાઈના સસર્ગમા આવતા, અને નાનામોટા મો ઉપર તેમને હાથે ઉપમા થયે જતા. આની એવી અસર થતી કે ઉંમરે નાના ડેના ન્તા, અધ્યાસમા પછાત દેખાતા છતા, અને દેખાવે બિન ન પ્રભાવશાળી નહિ હોના છતા, મોતીબાર્દ જ્વેતજેતામા નિઘાનીનુ મન હરી લેના અને ‘મોતીબાર્દ શું કહેજે ? એવી સૌને અગ્નિજ્વલા જ ચાન મહેતી.

કનમનો નહીન પહેને જ મહિને એવો સગસ ચાર્જો કે સૌને સતોર થરો અને જાચ ફરિયા મચ્યા. તે વડે મોતીબાર્દએ જે ગરીમ નિત્રાથીઓને ‘મકોનરશિય’ આપી આ પ્રથા દેહ સુધી ચાનુ ગહી. ધીમે ધીમે કનમ એવી જામી કે ગમગમકિમા આવનાર વિદ્યાર્થીઓ પડેના ધર્મગાગામા આવનાર મુસાફરી માફ જુદા જુદા ઉતાગ પ્રતા, અને એકમીગથી બિનભાવે અનજા મહેતા, તેને બંને હવે તેમનામા એમનાની બાનના ખીનના લાગી નવા આવનાર

હવે કોઈ સરકારી યોજાઈમાં આવતા હોય તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ કલ્પમાં જોડાવા લાગ્યા અને જુદા ચોક્કા કરવાની પ્રથા અંધ યર્ષ. જે કલ્પમાં જોડાયો તે સ્વાભાવિક રીતે જ તેના સામાજિક જીવનમાં પણ જોડાઈ જતો. એટલે રામજીમંદિર આપોઆપ છાત્રાલય બનતું ચાલ્યું.

આને માટે એક દૃષ્ટાન્ત બસ થશે. આ વખતે રામજીમંદિરના લક્ષમાં પાણીના નળ નવા આવ્યા હતા. તેનું ખર્ચ બારે પડે તેમ હતું. તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લેવાની આનાકાની કરતા. પણ મોતીભાઈએ ‘કલ્પ’ માટે નળ લીધો અને તેના ખર્ચનો ફાળો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નાખ્યો. ‘જેને ન ફાવતું હોય તે વિરોધ કરી શકે તેમ હતું. પણ ‘કલ્પ’માં એટલી એકતા હતી કે કોઈએ વિરોધ કરવાની હિંમત કરી નહિ. આમ નળ લેવાયો અને તેનો ફાળો રામજીમંદિરમાં રહેનારે ફરજિયાત આપવાનું ધોરણ કાયમ થયું.

ધીમે ધીમે કલ્પની સાથે બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ શરૂ થઈ. રમતો રમાવા લાગી, ‘વિદ્યાર્થી સમાજ’ની બાપણો કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ, પુસ્તકો વાંચવા વંચાવવાની પ્રથા ચાલી, નાનું સરખું વાંચનાલય અને પુસ્તકાલય પણ જન્મ્યું, સ્વદેશીની ભાવનાનો પ્રચાર શરૂ થયો, અને રામજીમંદિર વડોદરાના વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પંકાવા લાગ્યું. એકાદ વર્ષમાં જ સંખ્યા વધી અને આ વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલ અને કોલેજમાં એટલા જુદા પડવા લાગ્યા કે તેમની સંખ્યા અને વર્તનને કારણે તે ‘ધી યટી ફાઈવ’—પાંત્રીસની નામચીન ટાળી—ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ પબ્લિક પાર્ટમાં રહેતા, એટલે પોતાને ‘પાર્કિસ્ટ’ કહેતા અને ‘પાર્કિસ્ટ’ હોવામાં ગૌરવ માનતા. એ ગૌરવવંતા બિરદાને શોભાવતું એને સૌ જણ પોતાનો ધર્મ સમજતા. એ ધર્મના પ્રતીકરૂપે તેમણે રામજીમંદિરમાં રામજીની સાથે જ—મેડા ઉપર મોતીભાઈના ઓરડામાં—‘નિઃશેષજાડ્યાપદ્મા’ એવી ભગવતી સરસ્વતીની છબી પધરાવી અને રામજીમંદિર ‘સરસ્વતી મંદિર’ બન્યું !

‘ધી થટી ફાઈવ’

(પાંત્રીસની ટાળા)

(૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮)

‘ધી થટી ફાઈવ’માં પુરોહિત, જીવોભાઈ રેવાભાઈ અને મોતીભાઈ ‘ત્રિમૂર્તિ’ કહેવાના. પુરોહિત ગુરુ જેવા હતા, જીવોભાઈ આદર્શ વિદ્યાર્થી હતા, અને મોતીભાઈ શિષ્ય અને સ્વયંમેવક જેવા હતા. આ ત્રણેય એકબીજા ઉપર અસર કરતા. અને એમનાં દષ્ટાન્ત, ઉપકાર અને મૌજન્યની અસર આખી કથા ઉપર થતી.

મોતીભાઈ પુરોહિત પામેથી ધણી પ્રેરણા મેળવતા. અભ્યાસમાં, વર્તનમાં, જીવન અને નીતિના પ્રશ્નોમાં, કસગતી વ્યવસ્થામાં, એમ સર્વ બાબતોમાં શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓનું નિગાહરણ તે પુરોહિત પામેથી મેળવતા, તેમના અભ્યાસી જીવનનું અનુકરણ કરતા અને એ આદર્શને ધોળોચવા મથતા. અભ્યાસમાં પુરોહિત તેમના કરતાં બધી રીતે આગળ હતા, એટલે સીધી મદદ કરી શકે તેવા પ્રસંગો ઓછા મળતા, પણ સલાહ અને દોરવણી તો તે આપી શકે. તે મેળવવા મોતીભાઈ સદા આતુર રહેતા. અને પુરોહિતના અભિપ્રાયની તેમને ચિંતા પણ રહેતી. જે પુરોહિત પામેથી ન મળે તે તેમના જેવા બીજા પામેથી મેળવી લેતા અને નાના મોટા સૌના શિષ્ય બનતા.

તે જેવા શિષ્ય હતા તેવા સેવક પણ હતા. પુરોહિત જેવાને નાણાંની તંગી રહેતી તેમને મોતીભાઈ કંઈ કંઈ મદદ કરતા. તેમની અડચણો દૂર કરતા. અને તેમના દોષો મટાડવા પણ પ્રયત્ન કરતા. આમ જીવન ઉત્તર બને તે માટે એકબીજાને સાથ આપવો, મદદ કરવી, અને એકબીજા ઉપર ચોક્કી રાખવી, એ આ ત્રિમૂર્તિનું ખામ લક્ષણ હતું.

કેટલાંક દટાન્તો જોઈએ.

ગામડાના વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે તેવા દોષો મોતીભાઈમાં પણ હતા. તેમની ભાષા અસલ ચરોતરી — જાડી, ખડખડી અને અશુદ્ધ. વાતવાતમાં ગાળ પણ જોતે. આ કુટુંબો સુધારવાનું કામ પુરોહિત કરતા. મોતીભાઈ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે કે ગાળ જોતે કે તરત પુરોહિત હાથ પકડી તેમને ઊભા રાખે અને સામું જોઈ કહે, ‘એ શું જોત્યા ? ફરી જોતો જોઈએ.’ એટલે ‘મોતીભાઈ શરમાઈ જાય અને સાવધાન થાય. એ રીતે પુરોહિતના નિયમનથી મોતીભાઈની ખડખડી વાણીમાં ઘણો સુધારો થતો.

પણ જેમ પુરોહિત મોતીભાઈના દોષ — પ્રત્યે જાગૃત રહેતા તેમ જ મોતીભાઈ પુરોહિત અને તેમના જેવા માનનીય મિત્રોના દોષો ઉપર પણ ચોક્કી રાખતા. પોતાના મિત્રો કંઈ પાપ કરે કે આદર્શમાંથી ચળે તે મોતીભાઈથી જોયું જતું નહિ, અને તે તેમને પડતા બચાવવા કંઈ કંઈ કહી નાખતા.

આ મિત્રોએ સ્વદેશી કપડાં પહેરવાનું તત લીધું હતું. એક વખત પુરોહિત મુંબઈ ગયા અને કેટલાંક પરદેશી કપડાં લાવ્યા. મોતીભાઈએ ખુલાસો પૂછ્યો તો કહે કે, અમુક વતનનું કાપડ સ્વદેશી મળતું નથી, એટલે ના છૂટકે પરદેશી કાપડ લાવવું પડ્યું. મોતીભાઈને આ એટલું બધું ખૂંચ્યું કે થોડા જ વખતમાં તે ‘દગલા-બંધ સ્વદેશી કાપડ ખરીદી લાવ્યા, અને પુરોહિતની દષ્ટિ સમક્ષ એરડીમાં જ તેનું પ્રદર્શન બયું.

એક વખત રામજીમંદિરની બીંતે એક વાક્ય લખાયું : ‘Is it necessary?’ (એની જરૂર છે ?) એના ઉપર કોઈકની નજર પડતાં, તેણે તેની તપાસ કરી, તો માલુમ પડ્યું કે કોઈકે ‘માનનીય’ ભાઈ ભાંચે ખર્ચ કરી નકામી ચીજ ખરીદી લાવ્યા હતા. ‘પાર્સિટ’ના આદર્શને એ છાજતું નહોતું. તેથી તેમની આંખો ઉઘાડવા મોતીભાઈએ એ પ્રશ્ન જાહેર રીતે પૂછ્યો હતો. બસ. ફેરફાર એ પ્રશ્ન લખાઈ ગયો : ‘Is it necessary?’ એની એવી અસર થઈ કે પેલા ભાઈ શરમાયા અને એવી ભૂલ ન થાય તે માટે ખીજ સાવધ થયા.

આમ આ ત્રિમૂર્તિમાં મોતીબાઈનો આત્મા મુદા ગમત રહેતો અને 'પાર્કિસ્ટ'નાં જીવન ઉત્તમ અને તે માટે કંઈ કંઈ કરવા મથતો. પણ તે કારણે જ કેટલાક સ્વૈરવિદારી 'પાર્કિસ્ટો'ને મોતીબાઈની ગંભીરતાનો બોલે કોઈક વખત બારે પડતો, અને એ ગંભીરતા વડે લહેરિયાં છિડાવવામાં તેમને મજા પડતી. આવી મજા કરનાર એક દોળી હતી. તે 'પંચ' કહેવાતી. તેમાં 'પાટીદાર'ના તંત્રી નરસિંદભાઈ પણ હતા.

'મોતીબાઈ, લો જાંજુ', એક વખત 'પંચ'માંના કોઈકે કહ્યું. મોતીબાઈને જાંજુ બહુ બાવતાં. તેમણે આતુરતાથી હાથ લખાવ્યો અને પેલાએ જે આપ્યું તે મોંમાં મૂક્યું.

'થૂ, થૂ થૂ,—અત્યા, થું આપ્યું આ?' મોંમાં મૂકતાં જ મોતીબાઈએ જાંજુ થૂંકી નાખ્યું, અને મોં કટાણું કર્યું.

'ઓહો, આટલી જ અછલ કે? શિયાળામાં તે વળી જાંજુ થતાં હશે? જાંજુ ખાવાનો આટલો બધો ચસકો?' પેલાએ આમ માઝ્યા ઉપર ડામ દીધો અને મૂકી ઉઘાડી બતાવી તો આસોપાલવનાં ફળ!

એક દિવસ પરાદિયે મોતીબાઈની ઓરડીએ ખાસડાંનું તોરણ બંધાયું, અને ટીખણા 'પંચ' દ્વાર ઊઘડવાની રાહ જોતું બાજુએ સંતાઈ બેઠું. સવાર થતાં મોતીબાઈ ઊઠ્યા અને બહાર નીકળવા ગય છે ત્યાં તોરણ કપાળમાં ટિચાયું! રિવાજ મુજબ મોં કટાણું કરી અત્યા, ત્યાં તો અવાજ ઊઠ્યા, 'અત્યા, દિવેલ બહુ સસ્તું થયું છે!' અને બોલનાર ખડખડાટ હસતા મોતીબાઈની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા! તે દિવસ એપ્રિલની પહેલી તારીખનો — April 100! — નો હતો!

'પંચ'વાળા આ રીતે મોતીબાઈને ઘણી વાર ખીજવતા. પણ મોતીબાઈ ખિજતો નહિ એટલું જ નહિ, પણ માફું પણ લગાડતો નહિ. એથી તોફાનીઓ ઉપર તેમના ચારિત્ર્યની સુંદર છાપ પડતી અને તેમને પજવવાનો કોઈ કોઈ વાર લહાવો લેતા છતાં અંતરથી તેઓ મોતીબાઈના ગુણધૂળકે બનતા.

અને મોતીબાઈ પણ શુષ્ક નહોતા. એમને રમવાનું તો બહુ જ ગમતું, અને તે રમતોમાં રસથી ભાગ લેતા. રામજીમંદિરને

ત્યારે આંગણુ નહોતુ તેથી ગમવા માટે બાગમાં જવુ પડતુ. ત્યાં ફળફૂલ હોય તેનો ઉપયોગ કરનારુ વિદ્યાર્થીઓને સહેજે મન થતુ, અને તેમા મોતીભાઈ પણ હોય જ. માત્ર કે એટલો હતો કે વિવરો જતા મોતીભાઈનુ આત્મનિરીક્ષણ વધતુ ગયુ, અને એમણે પ્રયત્ન કરીને બાગની ચીજોનો ગેરકાયદે ઉપયોગ કરનાની વૃત્તિને દાબી દીધી. પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓને આની ટીકા જ ખબર નહોતી એટલે મોતીભાઈના વિરોધોને કાણુ ગણકારે ? એ લોકો તો જિલટા એને હમે અને મોતીભાઈના વિરોધ કે ઉપદેશથી વધુ ઉચ્ચકારા.

આમ આવતુ, તેનાથી બાગના ચોકીદારો અને મુખનિર્દેશક માથે ઘણી વાર ચડમડ જન્તી. તેમાં મોતીભાઈ આગેવાની તો ન કરે, પણ આખ આડા ઢાન તો કરે, અને પોતાના મિત્રોનુ કોઈ નામ ના લે તે માટે સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ મારી રીતે કરે અને જિલટ પકે ‘ધી થર્ટી ફાઈવ’ની શાખ સાચવના જરૂર પડે તો ‘પચ’ના અનુયાયીઓનો ઉપયોગ પણ કરે અને બહાગના લોકથી પોતાનુ રક્ષણ કરે.

તે જમાનામાં પોતાના માણસને સાચવનાની નીતિ મરજ પ્રચલિત હતી. ગમે તેવો ગુનો કર્યો હોય તોપણ પોતાના માણસને તેનાં પગિણામથી બચાવી લેવા સાગ માણસો પણ તણેઉપર થતા. અને વિદ્યાર્થીઓનો બચાવ તો ખાસ થતો. કેટલાક કિસ્સા ગમૂજ છે :

એક વખત ‘પાર્કિંગ’માં એક બે જણે બાગમા ફરતાં ફરતાં ફૂલ તોડ્યા બાગનો માળી તો આ લોકોથી એટલો ત્રાસેલો હતો કે તેમનો ઠંધક વાંક આવે તેની ગલ જ નેતો હતો એટલે તે તરત તેમની પાછળ દોડ્યો, અને એક જણનો હાથ પકડી બેચવા લાગ્યો, ‘ચલો, મા’બ પામે’ બેચાબેચી ચાલતી હતી, તેનામા એક કદાવર પારસી છુના સાથી નીકળ્યા તે હાઈસ્કૂલના શિક્ષક હતા. તેમણે કહ્યું : ‘જોડ, જોડ, એ તો ખારી છોકરાનો છોકરાલિયો છે. એને બણવા હારુ ફૂલ નોઈતાં હોસે તે લીધાં હોમે એમાં સા’બની પામ જવાનુ મેનુ ?’ માળી બોરો પડ્યો, અને ‘પાર્કિંગ’ ત્યાંથી નાગી છૂટ્યા.

માળીએ આ આમતની મુખનિર્દેશકને ફગિયાદ કરી તેમણે મંદિર તરફનાં બધા છોડા પૂરી દેવાનો માળીને હુકમ કર્યો. માળીએ

છોડાં બંધ કર્યાં. વિદ્યાર્થીઓએ તે પાછાં ઉઘાડી નાખ્યાં. આ દમ રોગ આપ્યો. એટલે માળી મનમાં રોગ ખિન્નતો અને બાગનો ઉપભોગ કરવામાં આવી દખલ થવાનું ચાલુ રહેવાથી વિદ્યાર્થીઓને તે અકારો લાગ્યો. એટલે બંને એકબીજાને ઘાટ ધડવા તત્પર ગઈના.

આ અરસામાં એક વાર બાગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રામજીભંદિરે આવ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને ગાળો દઈ ધમકાવ્યા. ‘પંચ’ ડિપડ્યુ અને પેસાને ખોખરો કર્યો. મોતીબાઈએ તેમને અટકાવવા બહુ ક્યું, પણ કંઈ આશુ નહિ.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કોલેજના વાર્ડસ ટ્રિન્સિપાલને હકીકત કહી. સવારે મોતીબાઈ અને બીજા ‘પાર્કિંગ’ને કોલેજમાંથી ‘ડિસમિસ’ કર્યાની નોટિસ મુકાઈ. મોતીબાઈને ઘણું દુઃખ થયું. સાંજે ‘પંચ’ને આની ખબર આપવામાં આવી. ‘પંચ’ સમજી ગયું કે પોતાને પાપે આ સાધુપુરુષો દડાતા હતા તેમણે એ શિક્ષા પોતાને માથે વડોરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ડિપડ્યુ કોલેજમાં અને પડોચા સીધા ટ્રિન્સિપાલ પાસે; બધી હકીકત કહી. અને પોતે તો હાઈસ્કૂલમાં બણતા હતા, અને તોફાન પોતે જ ક્યું હતું, એટલે શિક્ષા પોતાને જ થવી જોઈએ એવી સ્લીસ કરી ટ્રિન્સિપાલ તેમની બહાદુરી અને વફાદારીથી ખુશ થયો, અને નોટિસ પાછી ખેંચી લેવાઈ.

આમ એકબીજાની ઉત્તતિ માટે જતન રહેતા, ૧૨૨૫૨ સદાય કરતા અને નિર્દોષ ગમ્મત અને ધૈર્યમુક્ત તોફાનો કરી બીજાને ડરાવતા આ યુવાનો પુસ્તકોમાંથી અને શહેરમાં ને કોલેજમાં થતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી કંઈ કંઈ ગ્રેસી મેળવતા અને મોટા થયે કંઈ કંઈ પરાક્રમે કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવતા. તે જમાનો મોટી મોટી નોકરીઓ મેળવવાનો, અને ‘સુધારો’ કરવાનો હતો. અંગ્રેજ બહુતર અને ‘સુધારો’ એ તો જાણે પર્વાયશબ્દો બની ગયા હતા. એમાં ‘સ્વદેશી’ ત્રત તો આ વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલેથી જ દાખલ થયું હતું, અને ‘સુધારો’ના ઘણા પ્રશ્નો ચર્ચાતા હતા. તેમાં બાળકમતા પ્રમે તેમનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ રૂઢિમાંથી બાળકોને બચાવવા કંઈ કંઈ સંકલ્પો તેઓ કરતા. અને એમના સાહસપ્રેમી સ્વભાવને, આમાં પણ આત્મકસરત મળી રહેતી.

આ સંકલ્પોની કસોટીનો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે ગન્યો. ૧૮૬૫ના વર્ષે ત્રિવિંચસમાં પાસ થયા પછી તરત, કોલેજ છોડી, બલાભાઈ સરકારી કેળવણી ખાનાની નોકરીમાં જોડાયા હતા. તેમને એક નાનો દીકરો હતો. તેનો વિવાહ હરિદાસાએ મોતીભાઈને મોસાળ અલિંદ્રે ગોઠવ્યો. બલાભાઈને આની ખબર નહિ, પણ ખાળસમિતિરોધી પ્રચાર કરવાનો સંકલ્પ કરી ચૂકેલા મોતીભાઈ આથી ચોંક્યા અને તેમણે તરત બલાભાઈને ચેતવ્યા. અને હરિદાસાને પણ લખી દીધું. પણ હરિદાસા શૈના માને?

વિરોધ તો નોંધાઈ ચૂક્યો હતો, એટલે હવે શું થાય છે તે જાણવા કુટુંબના ઘરડાઓ રાહ જોવા લાગ્યા. એવામાં એક કુટુંબીને ઘેર લક્ષ્મ આવીયું. તે પ્રસંગે મોતીભાઈ વસો ગયા. ત્યાં બલાભાઈ પણ આવ્યા. બલાભાઈમાં વડીલોનો વિરોધ કરવાનું પાણી નહોતું, પણ મોતીભાઈએ તો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. ઘરડાઓએ એક મુક્તિ કરી. એમણે કહ્યું, ‘વિવાહ મોતીભાઈના મોસાળમાં થયો છે. એટલે જો તે ફેક કરાવવો હોય તો મોતીભાઈએ જાતે અલિંદ્રે જઈ તે ફેક થયોનું જાહેર કરવું.’

વિવાહ એટલો ગંભીર પ્રશ્ન મનાતો કે તે ફેક કરવાથી આગર જન્ય એટલું જ નહિ, પણ પોતાના જ મોસાળમાં થયેલો વિવાહ આમ ફેક કરાવવો એ આશ્વત વડોરવા જેવું થાય એમ હતું. એટલે ઘરડાઓએ તો માનેલું કે મોતીભાઈ આ કામ કરશે જ નહિ. પણ મોતીભાઈને તો આ યોજના ગમી મઈ, અને તે તરત જ અલિંદ્રે બિપડયા.

અલિંદ્રે જઈ હકીકત કહી અને સિદ્ધાંતને, કારણે વિવાહ તોડવાની જરૂર પડી હતી, અને પોતે જ તે પ્રશ્ન ઉપાડ્યો હતો એમ મોખવટ કરી. મોસાળના શોકને એ રુચ્ચું નહિ હોય, પણ મોતીભાઈની સચ્ચાઈની તેમના હિપર સારી છાપ પડી અને મોતીભાઈ ‘મુધારા’ના આ પહેલા સાદસમાં ફોટેડ પામ્યા!

વડોદરામાં આ અરસામાં શ્રીમંત મહારાજ સયાજીગવ ગાયકવાડના ભાઈ સંપતરાવ ગાયકવાડે એક મોટું પુસ્તકાલય ખોલ્યું હતું. તેમાં એક ગ્રંથપાલની જરૂર પડી. તે બલાભાઈને મળે તો સારું એમ સમજી મોતીભાઈએ તેમને વડોદરા તેડાવ્યા.

અને એ જગા મેળવવા ખટપટ થતી આવી ખટપટ મોતીબાઈને માટે તો તક નહીં તો. પણ પુરોજિનીની મન એમાં ખૂબ નામ લાગી

એ જ રીતે પરીક્ષા રખતે મગ છગનના હાથેના સ મોતી સમો આવેલા, ત્યારે પુરોજિનનું નામ જોઈ તેમને ચોથા ધોરણ માંથી છઠા ધોરણમાં નાખવાની તેમણે બનામણ કરેલી, અને આગળ ઉપર જરૂર પડે તો પોતાને મળવાનું મુશ્કેલી, એનો આ વખતે લાભ લેવાયો અને તેમની મનાઈથી જીજ્ઞાસા અમતદારોને પણ આ રે મુનાન મિત્રો દિગ્ગત થઈ મન્યા પશ્ચિમો બનામોઈની નો-રી સપનગર ગારકનાડના પુસ્તકાલયમાં ઉઠીની લેવાઈ. (૧૮૯૬-૯૭)

બનામોઈ હવે રડો રે રડેના આ-આ, અને મોતીબાઈને ફરી પાછું ગોળનું ગાકું મળી ગયું હવેથી 'મુડુડુસ લાયસેરી'ના મન્યાસ મોતીબાઈને છગનમાં પડેની નાગ એક લાખ રૂપિયાની મિનનનાગા મદાન પુસ્તકાલયના મન્યાનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થવા નાગ્યો. આ બધામનડીને એ-જીજ્ઞાસા પ્રત્યે એક લાખથી વધી અનાગનના મોતીબાઈ બનામોઈને થેજ જતા ત્યાં માળલગનના દુષ્ટ દિનાજમાંથી જોને તેમણે બન્યાબે દતો તે મનામોઈનો નાનો પુત્ર મગનમોઈ તેમનો ગામ બની ગયો તેનું લાલનપાલન કરવું એ પણ હવે તેમના વતન હૃદયનો પ્રિય વ્યવસાય બની ગયો ગમજમ દિરમાં થતી પ્રજ્ઞિઓમાં બનામોઈ માનનીય મહેમાન તરીકે આવવા લાગ્યા, અને અર્ચાઓમાં 'કાયમના પ્રમુખ'નો હોદ્દો એમને મળી ગયો.

આ પછી થોડે જ મામે પ્રેલા વિદ્યાર્થીઓને જી એ, એમ એ પૂરું કરી 'સન્વતી મંદિર'માંથી સફાને માટે વિદાય લેવાને સમય આવી પડેલો આમાના એ જ અળાનાલ ના-જીમોઈ પટેલ વમોમાં અને પાત્રીદાર જ્ઞાતિમાં પડેનહોના એમ એ થયા તેમને વમોના વિદ્યાર્થી સમાજ તરફથી મેળાવડો ની હાથે લખીને માનપત્ર આપવામાં આયુ.

આયુ જ માન પાછું 'સન્વતી મંદિર'ના વિદ્યાર્થીઓને પણ આપવામાં આયુ મોતી મિજબાની થઈ અને આ સમયના મોહા મંગણે સચવાઈ ગે તે માટે 'કાયમના પ્રમુખ' સહિત એ જીજ્ઞાસા

પડાવવામાં આવી. આ છબીમાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પર હતી — રામજીભંડારમાં ન માય એટલી બધી ! ‘ધી થટી કાઠવ’નો એટલો બધો વિકાસ થયો હતો, અને છતાં એ ગિરદ તો ચાલુ હતું !

આ છબીમાં દેખાતા ગૃહસ્થો પૈકી ખુરશી ઉપર બેઠેલા અને તેમની પાછળ બેઠેલા ‘ધી થટી કાઠવ’ હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. આ સર્વેએ પહેરેલો પોશાક, ‘કાયમના પ્રમુખ’ની પાધડી, અને તેમની સાથે ઉઘાડે માથે બેઠેલા વિદ્યાર્થીવર્ગ પુરોહિતનું ‘અક્ષમેવાદ્વિતીયમ્’ સૂચવતું નિરાળું વ્યક્તિત્વ ધ્યાનમાં લેવા જેવાં છે. પુરોહિતની સાથે બેઠેલા સર્વે દોષીવાળા રા. જીવાભાઈ રેવાભાઈ છે, અને એ બંનેની પાછળ બેઠેલા સર્વે કોટદોષીવાળા મોતીભાઈ છે. મોતીભાઈની હારમાં ડાબી બાજુથી પહેલા તે હાલના સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ !* આમાંના ઘણાખરાએ હાથમાં પુસ્તક લીધું છે, અને કાઠવે તો તે ઉઘાડું પણ રાખ્યું છે. એ તેમના આત્મોનું સૂચક છે. એ જમાનો પુસ્તકો અને સાક્ષરોનો હતો !

*બાકીનાં નામોની યાદી માટે જુઓ ‘ચરોતર’, નવેમ્બર, ૧૯૩૬, પૃ. ૩૬૫ થી ૩૬૮.

જાતકેળવણી

(૧૮૬૫ થી ૧૯૦૦)

‘મન્નરતી મંદિર’ની છળી પડાવી ત્યાર મોતીબાર્ઈ દરમ્યા દત્તા ખડુ જોના તે જી. એ મા દોઢા જોઈના દત્તા. પણ મેટ્રિક વખતે દેખાયેથી દુઝાના ડેઃ મુઘી નડી. તેમા દોઢેરમા આવના પાધુ મગ્નૂત ક્રન્થિયાન બાળુનાનું થયુ, જે તેમણે છાડી દીધુ ત્તુ આથી તેમનો ધણેખગ મમય અને શ્રમ સગ્નૂન પાળી જતો. દોઢેરના પડેલા વર્ષથી લખના માડવી ગયગીમા આ અપદ્ જોઈ નકાય છે દિવસમા એ વખત તે દોઈ મગ્નૂતી સાથે મન્નૂત નિયમિત વાચના જતઓમા પણ એ જોને સાથે રૂનના, અને બપોરે જમના પડેલા અને ગરે મૂના પડેલા અમુ પાના અને અમુ મોટો દુઝાનો નિયમ નાખના. આમ છતા પરીક્ષાન પંખિામ જણાય ત્યાર જાનના નમાચા.

પણ હવે તે એના મમાચાથી ટેનાઈ ગયા દત્તા ગમે તેમ ઢગી જી એ થવાનો નિશ્ચય તો એટલે પાસ થયાય કે નાપામ થયાય તોપણ નિશ્ચિત રીતે તે પોતાનો જીવનક્રમ ચલાવે જતા. એક વખતે તે બદાગામ ગયેલા, અને નાપાસ થયાના મમાચા આવ્યા. ધનાં માણુમોએ માન્યુ કે બાર્ઈ આ નજુરે તો નામીપામ થશે, એટલે એદમ તેમને મમાચા ટેના નહિ એમ બધાએ મગ્નુ અને દાગળ મતાડી ગમ્મે. પણ ધન્મા મોતીબાર્ઈના મામાનો દીકરો ગ્હેનો હતો તે અગ્રેજ નિનાળમા બજુતો અને મોતીબાર્ઈને ચદાતો તેને આ સુક્તિની ખગ નહિ, એટલે તેણે તો મોતીબાર્ઈ આવ્યા. ૩ તરત દાગળના સમાચાર દહી દીધા માતાએને ખગ પડી એટલે પેલા બાર્ઈને કપડા આપના લાગી મોતીબાર્ઈએ કહ્યુ ‘એથી મને કઈ આધાન લાગતો નથી. હ હવે એના મમાચાથી ટેનાઈ ગયો છુ હું તો પામ અને નાપાસ

બંને સમાચારની તૈયારી કરી રાખું છું. પાસ થાઉં તો શું કરવું અને નાપાસ થાઉં તો શું કરવું. એ બંને માટે મારો આયોજન તૈયાર જ હોય છે. અને તેવા કાગળો પણ મેં મિત્રોને લખી રાખ્યા છે. એટલે એની તમારે ચિંતા કરવી નહિ !'

આમ પરીક્ષાઓમાં નાપાસ થતા તેથી વર્ષ બગડતાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં તેમની આખર પણ ઘટતી હશે. પણ મોતીભાઈને તો તેથી ખૂબ જ લાભ થયો જણાય છે. એક તો કોલેજનો અભ્યાસ અને પરીક્ષાનાં પરિણામ એમના મનથી ગોઠી વાતો બની ગઈ, અને બીજી બાજુ તેમની સાચી કોલેજ 'સરસ્વતી મંદિર'ની પ્રવૃત્તિઓમાં અને તેમના પોતાના અંતરમાં મંડાઈ. મેટ્રિકની પરીક્ષાનાં વર્ષો દરમિયાન અંગ્રેજી અને ગુજરાતી પુસ્તકો તેમણે ઘણાં વાંચ્યાં હતાં, અને સાર પછી વાંચનનો તેમનો શોખ ખૂબ વધી ગયો. તેમની ડાયરીમાં કરેલી નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે તે કદી વાંચનાશયમાં ગયા સિવાય રહેતા નહિ. આ ઉપરાંત ભાવણે અને ચર્ચાઓ સાંભળવામાં અને તેમાં ભાગ લેવામાં તેમને અતિશય રસ પડતો. જ્યાં ત્યાંથી તે ઉચ્ચ વિચારો ઝીલતા અને જીવનમાં ઉતારવાના પ્રયત્ન કરતા કે મનમૂઝા ગ્યતા.

આમ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના બોલે હસડતા અને ધાંધલ કરતા દેખાતા મોતીભાઈ પોતાની જાતને કેવી રીતે ઘડી રહ્યા હતા તે તેમની ડાયરીમાં નોંધાયેલું પડ્યું છે. આ ડાયરી ૧૮૯૫ ના વર્ષમાં શરૂ કરેલી છે; અને તે ૧૮૯૮-૯૯ સુધી ચપગઈ હશે એમ જણાય છે. તેમાં દરેક પાન ઉપર આખા દિવસમાં શું કામ થયું તેની ટૂંકી નોંધ કરેલી છે; અને તેની નીચે આખા દિવસના અનુભવ ઉપરથી પોતાને શું શીખવાનું મળ્યું તે દર્શાવતું એક વાક્ય લખ્યું છે.

આવી રીતે લગભગ દરેક પાને કેવળ પોતાને માટે બોધવચનો લખેલાં છે, તે ઉપરથી તેમનું આત્મનિરીક્ષણ કેટલું ઊંડું, નિખાલસ અને કડક હતું તે જોઈ શકાય છે. વળી પુરોહિત જેવા વિદ્યાર્થી મિત્રો પ્રત્યે તે કેવા ગુરુભાવથી જોતા અને તેમની શિખામણો કેવા ભાવથી ઝીલતા તે પણ આ ડાયરીને પાને પાને નોંધાયેલું પડ્યું છે. એ આખી ડાયરી મોતીભાઈના ચારિત્ર્યવિકાસનો તેમને જ હાથે લખાયેલો મિનાક્ષરી ઇતિહાસ છે. તેમણે એમાં કરેલી નોંધો કોઈ

પણ નિઘાર્થીનિ માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી છે અને મોતીભાઈના તે વખતના નિઘાર્થીઓનનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે તેથી તે અહીં છૂટથી ઉતાવળી ઉચિત લાગે છે બધી નોંધો અગ્રેજીમાં છે તેનો ગુરુત્વાતી અનુવાદ અત્રે આપ્યો છે નોવોનો ક્રમ બની શકે લા મૂળ પ્રમાણે ગમ્યો છે, નહિ તો નિપય પ્રમાણે ગ્રામ્ય થો છે અભ્યાસ વિષે

સોમન ટાંગની, જેથી દખન ન થાય

વાચ્યા પછી મનન કરવાની જરૂર

મરનામા મહેનુ નામ પણ એ મામદુ નરીએ ત્યારે તે સૌથી વડુ નાણુ લાગે છે ગણિતની અવગણિ પરીક્ષાના અનુભવ ઉપરથી આ મમગમથુ

ગમે તેડુ સહેનુ ટોન તોપણ ત્રે- નામ નટકે નટકે કરવુ

નામ નોંધાથી ઓઠામા ઓઠા બે દિવસ જગડયા

આમો દિવસ 'ફિટ ની તૈયારીમા અને મજામા ગયો સાજ પડીતો વખત ગાયનો માબગનામા ગયો પુરોહિત અને છનાભાઈએ શિષ્યામણના બે શબ્દો લા માયા પાર્કિંગ નીડવા અને તેમના મિત્ર તરીકે નાયક બનના એ શિષ્યામણુ યાદ નાખની

આડે હાડે જેના સોની સાથે હજોમજો હો તેડુ જ પરીક્ષાના દિવસોમા એનાત મેનતા રીમો (પુરોહિત)

વતન વિષે

રેગારી, અનિયમિતપણુ અને આગમ ફરેડ આગિચને હણે છે માનમા આ ત્રણુ દુર્ગુણુ ઓછા નથી

જગના પડી નદી પથારીમા આગોત્રુ નહિ (પુરોહિત)

જે મગમ આપણને ઉદ્દેશીને લમેતો ન હોય તે કદી નાયવો નહિ

હીનો માણુમ કોઈ કામમા ભાગ્યે જ સફળ થાય છે

હવેથી બીડી નહિ પીવી એના મોગન લીધા

નો- ની સાથે ની નધારે પડતી છૂટ તેવી નહિ

સાને જ છુટો અને ભખખામોતો છુ તેથી બીગની લાગણી દુબાવ છે આને માટે મિત્રોએ અનેક વાગ મને ચંત થો આ ડુટેન ઠોડી જોઈએ

જાતે અનુભવ કર્યા સિવાય, ખીજના કહેવાથી, કાઈના ચારિત્ર્ય વિષે હલકા અભિપ્રાય બાંધવો નહિ.

કેરી અને એવાં ફળ ખાવાની વૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો.

મુલતવી રાખવાની ટેવ વખતને ખાઈ જાય છે.

મહાન તત્ત્વજ્ઞાની કેન્ટ સરખા એવા માણસો પણ થઈ ગયા છે જે ધડિયાળ કરતાં પણ વધારે નિયમિત હતા. અને આપણે અહીં કેન્ટથી બરાબર ઊલટા ચાલીએ છીએ.

મહાન કાર્યો કરવાની ઉદ્દાત્ત અભિલાષા સેવા. (પુરોહિત)

મણિશંકર રત્નજી બટ્ટનું બાપણુ :- જગતમાં ઊંચે ચડવા માટે માણસમાં જીરૂસો હોવો જોઈએ. નર્મદાશંકરનું જીવનચરિત્ર વાંચવા જેવું છે.

આ નોંધો ઉપરથી તે લખનારનો આત્મા આત્મમુધારણા માટે કેટલો જાગ્રત હતો અને આતુર હતો તે જોઈ શકાશે. આ અરસામાં જ એક પુસ્તક બહાર પડ્યું : 'જેન્નામન ફ્રેકિલનનું જીવનવૃત્તાંત'. તે મોતીભાઈએ વાંચ્યું અને પોતાનાં મનોમંથનોને પોપણુ આપે તેવું એમાંથી તેમને ઘણું મળી ગયું. એમાં 'જાતકેળવણી' નામે એક પ્રકરણ છે, જે ઉપરથી આ પ્રકરણનું નામ ચોક્કસ છે. એમાંથી મોતીભાઈને ચારિત્ર્ય ખીલવવાની ફળા હાથ લાગી ગઈ. જાતકેળવણી માટે ફ્રેકિલનની એક પદ્ધતિ એવી હતી કે, પોતાને જે સદ્ગુણ ખીલવવા હોય કે દુર્ગુણ દૂર કરવા હોય તેની યાદી તે બનાવતો, અને અકવાડિયાના દિવસ અને આ યાદીવાળું એક પત્રક રચતો. પછી પોતે અમુક સદ્ગુણ આચરવાનું કે દુર્ગુણ દાળવાનું નક્કી કરતો, અને તે પ્રમાણે થયું કે નહિ તેની નોંધ પેલા પત્રકમાં અમુક નિશાની વડે કરતો. પછી હાર-જીનો સરવાળો કાઢતો, અને એમ કરી આગળ વધતો.

મોતીભાઈએ પણ આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. એવાં બેત્રણ પત્રકો અને કેટલીક યાદીઓ તેમની 'ડાયરીમાં' છે. પહેલા પત્રકમાં દુર્ગુણોની યાદી ત્રણ પ્રમાણે છે :

'નિશ્ચયજનની શિચિલતા, જુકી વાણી, ગાજો બોલવાની ટેવ, મુલતવી રાખવાની ટેવ, ગપ્પાં મારવાની ટેવ, બેદરકારી, ગુસ્સો, આજસ, ખીજનું જૂંડું બોલવું, બોલાવ્યા સિવાય બોલવું.'

આ યાદી કોઈ પણ કોમેન્ટેશનને લાગુ પડે ! પણ એ દુર્ગુણો દૂર કરના મોતીભાઈએ એક સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો, જે તેમણે રેફરેન્સ સુધી પાળ્યો.

‘અગત્ય દેન દેખાય કે નહિ તેને હિપ્પાડી નાખવી એ ઉત્તમ છે. નાનામાં નાની કુટેન પણ વખત જતા મોટામાં મોટી બને છે. આવી બાબતમાં આજસ કદી કચ્વી નહિ. મામાના જનહિન માટે અતિ મહાન કાર્યો કરાને આપણે ગંધિમાન ન હોઈએ તો આપણા ઉત્તમ ચાગિચ્ચનુ દૃષ્ટાન્ત ખડું કરીને આપણે મતોપ માનવો.’

ફેરિનનનુ અનુકરણ કરી દુર્ગુણોની યાદીનાળા પરકો બનાવના માંડયા, તે માથે નોંધ દગવાની પદ્ધતિમાં બીજાને એક ફેરફાર કર્યો પડેલા દિનમે થયેલુ નામ ગત્રે નોંધતા, તેને જગ્ગે ‘વે’ નિવમે કરનાનુ કામ સનારે નોંધનુ અને તેમાનુ કેટલુ થયુ તે ગત્રે તપાસી નેલુ, એવી પદ્ધતિ સ્વીકારી આ પદ્ધતિ થોડો સમય ચાલી, પછી દુર્ગુણોની યાદીને બદલે મહગુણોની યાદીઓ બનાવના માડી એ યાદીઓ પણ બોધક છે.

દર્શન, ધર્મ, સાહ્ય, દહતા, નિશય નરચના મૌન. વ્યવસ્થા, દગ્સગ, હિલોગ, નમ્રતા, ન્યાય

નિશ્ચય નિરે એક મુદ્દા નાકચ કેટલાક પાનને મથાળે લખ્યુ છે તારે જે કરુ આનચ્ચક કોય તે કરના નિશ્ચય દગ્ગો, જે કરના નિશ્ચય કર્યો હોય તે અચૂક નરુ.

દુર્ગુણો દાળના અને સદ્ગુણો ખીચવાના આમ જાતમસગત ચામતી તેથી પોતાના અને બીજાના વર્તનનુ બારીક અવસોકન કરનાની દેન પડી. આથી ઘણા કોયકા ઊભા થતા. ઘણી નાર એક વર્તન થઈ જતુ જેથી મામ અનુભવ મળતા, અને કોઈ નાગ હાચ્ચને પાન પણ બનતા.

એક વખત પરીક્ષા આપના મુખર્ષ ગયા ત્યા કેરીઓ ખરીદી ઘેર આવતીને ગણી નેઈ તો મોને બદલે એ-મો ત્રીસ થઈ મોતીભાઈ કહે, ‘વેચનારે બુલથા વધારે આપી. તે આપણે પાછી આપી આવતી નેઈએ’ સાચીઓ કહે, ‘એટલે દૂર કોણુ જાય?’ ‘તો દૂર જઈએ,’ મોતીભાઈએ કહ્યું, અને એ તો બિપડયા ત્યા જઈ

તપાસ કરી તો સો ફેરીને બદલે એકસો ત્રીસ આપવાનો રિવાજ જ હતો, એમ સમજાયું! મોતીભાઈને બધા ખૂબ હસ્યા.

આવું વારંવાર બનતુ, છતાં મોતીભાઈ પોતાની સદ્ગુણપૂર્ણ છોડતા નહિ. તે આ બાબતમાં કેવા ઊંડા ઊતરતા અને તેમને કેવા અનુભવો થતા તે નીચેની નોંધો ઉપરથી સમજાય છે :

બાગમાંથી વેલ મંગાવવી એ પણ અપ્રમાણિક વર્તન કહેવાય. એ દેવ છોડવી.

પ્રમાણિક માણસો કોઈક વાર લાંચ સ્વીકારે છે — જો તે મોટી કિંમતની હોય તો! તારી જાતનો જ વિચાર કર.....!

ચુસ્ત રીતે પ્રમાણિક હોય એના માણસનું કેટલીક વખત સારું બેલાતું નથી.

(ખીજા અનુભવોમાંથી તારવેલો બોધ પણ જાણવા જેવો છે :)

મારી ભૂલ થઈ — પણ ભૂલ સદ્ગુણ-પક્ષે છે એ સારું થયું.

માલના રિવાજને ન પાળીએ તો કોઈક વખત સહન કરવું પડે.

ધર્માંધ માણસો જોડેની અર્ચામાંથી ઝખડો જન્મે છે. એ તે

સત્સંગ કે દુસ્તંગ ?

કોઈ આપણુ અપમાન કરે તેનું વેર લેવા તેનું સામુ અપમાન કરવું એ મદોઈ ગુણ છે, પણ વેર રાખ્યા વિના એને માફ કરવું એ દેવતાઈ ગુણ છે!

આખો દિવસ 'ફિસ્ટ' ખાતે ગયો. આજે બાગમાં રાજકુટુંબ ઉજાણીએ આવ્યું હતું. તેની વ્યવસ્થા જોવામાં થોડો વખત ગયો. મહારાજ સાહેબ અને રાજકુમારો જમતા હતા ત્યાં ડોકિયાં કરતા રખડયા તે અસબ્ય કહેવાય. પણ આવું ફરી ફરી જોવા મળતું નથી, એટલે એમ કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

કેટલીક વાર હું નહીં બાબતોમાં હક પકડું છું; કોઈક વાર જરા જરામાં ચિડાઉં છું; જોકે મારી વાત સાચી હોય છે.

અજ્ઞાન લોકોની વ્યા ખાવી જોઈએ, પણ તેમને ધિક્કારવા ન જોઈએ.

ઈશ્વર આપણા માર્ગમાં કેવી મુશ્કેલીઓ મૂકે છે અને પછી તે કેવી રીતે દૂર કરે છે. તે કદ્યવું સહેલું નથી. ૧૮મી માર્ચની ફિસ્ટ, જૂડો તાર, જગન્નાથનો ફિરંગો, અને એવી રોજ રોજ બનતી

ઘટનાઓ આવી સાબિતી આપે છે. મોટે માણસે પોતાનાં સત્યકૃત્યોનાં ફળ મળે તે મોટે ધીરજ રાખવી જોઈએ. સંકટમાં પણ આપણે કંઈક શીખવાનું હોય છે. આવાં મંકડો ઘેરા જ વખતમાં ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે, તેનાથી આપણે કેવા ફરી ગયા હતા તે જોઈ રમૂજ ઊપજે છે !

પુરોહિતે સુખ વિશે કહ્યું : અંતગતમાને કેળવીએ તેટલા પ્રમાણમાં સુખ અનુભવાય છે.

ચારિત્ર્યની ખિલવણીમાં સમાજસુધારાને મદદરૂપ અપાતું હતું, અને મોતીભાઈ પોતાના તેમ જ જીવનના જીવનની આ બાબતને ત્રીજીવટથી તપાસતા હતા. સમાજના ગિલાને અને રૂઢિઓ પોતે નુકસાનકારક હતાં જ, પણ તેના કરતાં એ રૂઢિઓના ઓછા નીચે લોકો એકબીજાને કેવી કનડગત કરતા અને કોલેજમાં બાલુના ધુવાનો પણ કેવા ચારિત્ર્યબદ્ધ થતા તે જોઈ મોતીભાઈને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થતાં. સ્ત્રીઓની કનડગતના તો તેમણે ઘણા દાખલા જોયા હતા, તેમાંના કેટલાકની નોંધ તેમણે કરી છે. તે હિપરાંત નીચેની નોંધો તેમના વિચારોની દિશા સૂચવે છે :

પૈસા સેવા હોય ત્યારે જમાઈઓ જુદા માણસો હોય છે, અને પૈસા મળે એટલે પાછા હતા તેવા થઈ જાય છે !

માણસ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણી શકે છે — જેમ તે ગમે તેટલાં ઢોર રાખી શકે છે તેમ !

એક છોકરીનાં માબાપ તેના સસરા માગે છે તેટલા પૈસા આપી શકતાં નથી, તે કાણે તેના સસરા તેને તેના બાપને ઘેર ગમી મૂકે છે.

૧૫ વર્ષની નીચેની વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ હોવી જોઈએ કેમકે એવી વિધવા એના પૂર્વજીવનને લીધે પીડાય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બાળકોની મનાઈ છે. પણ અમુક શાંતે બાળકો સાચું મનાય છે !

ધાર્મિક પ્રશ્નો સિવાય બીજા પ્રશ્નોને (વડીલો) અડતા નથી. ત્યોતિપસાઓમાં ગણિત સિવાય કશું સાચું નથી.

મોટાં પુણ્ય કરવાથી નાનાં પાપ ધોવાઈ જાય છે !

જેમ દેવળની પાસે, તેમ દેવથી દૂર !

દાદીઓ છોકરાંને બગાડે છે.

(એક વેકેશનમાં વસોમાં ગરબા સાંભળ્યા તેથી પરત્વાવો થયો. નોંધ કરી :)

આજના સંલોભોમાં ગરબાનો રિવાજ કાયદાકારક નથી. આ પવિત્ર, પ્રાચીન રિવાજ આજકાલ બગડતો જાય છે. તેમાં જરૂરી ફેરફાર કરવા ધગગવાળા નાણસોએ બહાર પડવું જોઈએ. એમાં પદ્ધતિ નથી, શુદ્ધ ઉચ્ચાર નથી, સહજ લક્ષ્મી નથી, નીતિ અને ધર્મ પ્રેરે એવાં ગીતો પણ નથી, માટે દેડવાતા પ્રેમનાં જૂનાં ગીતોની જગાએ સગસ મોઢા આપે તેવાં અને ઉપયોગી વિષયો વર્ણવતાં ગીતો રચાવાં જોઈએ.

સામાજિક બાબતોમાં કોઈનો અંગત ઉચ્ચેષ કરીને વાન કરવાથી નુકસાન થાય છે — તેનો અનુભવ નડિયાદમાં થયો.

પોતાની જાતને અને જગતને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી જોતા અને કસના મોતીબાઈ કેવા જોડાળ, કોમળ હૃદયના અને દયાળુ હતા તે જોઈએ.

એમને મિત્રો કરવાનો ભારે ગોખ હતો. વેકેશનોમાં આ મિત્રોને તે પત્રો લખના. તેની યાદીઓ ડાયરીમાં છે. એક યાદીમાં ૨૪ નામ વંચાય છે ! મિત્રો વિષેની નોંધો પણ સ્પષ્ટ છે.

મારા મિત્રોની સોજન શું નથી કરી શકતી ? તેનાથી જીવન ઉજન બને છે, જનહિનની ભાવના જાગે છે, અને સ્વાર્થત્યાગ કરતાં શિખાય છે.

સાચા મિત્રની શિખામણ તત્કાલ પૂઁતી કડવી લાગે પણ અંતે આનંદ આપે છે.

આપણે કામ કરવાનું હોય ત્યારે જે મિત્રો આપણને વાતો કરાવે તે આપણા કુશ્મન સમજવા.

મોનાનો અઠોડો કોનાથી રખાય ? (કીમતી ચીજો વાપરવાની કોઈ મિત્રની વૃત્તિ હિપ્ત આ કટાક્ષ છે.)

મારા વિષે :

સાચા પુત્રોને તેમનાં માઆપ માટે કેવા પ્રેમ હોય છે તે કોણ વર્ણવી શકે ? કંઈ નહિ તો, જ્યારે દીકરા ઘેરથી દૂર રહી કોયેજમાં

બહુતા વિદ્યાર્થી હોય ત્યારે ? કેટલીક વાર માળાપનું રમરણમાત્ર તેમને આંસુ પડાવે છે !

ધર છેડતાં મિત્ર લાગણીઓ અનુભવું છું. માતાના પ્રેમનું વર્ણન કોઈ પણ શબ્દથી થઈ શકે તેમ નથી. મુશ્કેલી જ માણસના ચારિત્ર્યની ઉત્તમ કસોટી કરે છે. સંજોગો માગે છે કે દરેક જણે પોતાની ફરજ બજાવવામાં વધારે નિયમિત અને ચોક્કસ બનવું જોઈએ. સંસારમાં અપ્રમાણિક માણસો સાથે પ્રમાણિક રીતે વર્તે એવા સારા માણસો બાગ્યે જ કોઈ હોય છે. છતાં એવા એક બનવું એ યુવાનો માટે ઉમદા કહેવાય !

માળાપના રોડથી દ્રવણ મોતીબાઈનું હૃદય ગરીબો અને દુઃખી જનોની વહારે વીગળાવેગે દોડી જવું. એવા પ્રસંગો તો કેટલાયે બન્યા હશે. પણ નીચેની નોંધો આ દયાભાવનાં જાંડાણ સૂચવે છે. એક ધન્ય પળે નોંધું : સૌથી સસ્તી ચીજ — દયા.

ચપટી વડે, પેન્સિલ વડે કે એવી ચીજો વડે કદી કાઢીએ ખસેડવી નહિ.

ગરીબોને પૈસે જાહેર મકાન — આ ત્યાગ કહેવાય ?

રામજીમંદિરનો બાવો મગલ પામ્યો, ત્યારે મોતીબાઈએ કક્ષબમાંથી પૈસા ઉઘરાવી એનો બંડારો કર્યો. એક વખત એક નોકર નદીએ કપડાં ધોવા જતાં નદીમાં તણાઈ ગયો. મોતીબાઈએ કક્ષબમાંથી સો રૂપિયા ઉઘરાવ્યા અને તેની સ્ત્રીને મોકલી આપ્યા. છાપનિયો દુકાળ પડ્યો ત્યારે મોતીબાઈએ મોંઘું અનાજ ખરીદી રોટલા કરાવી ગરીબોને વહેંચ્યા.

જાતકેળવણીનાં આ વર્ષોમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ પણ રચાતી હતી :

આપણા આજના વિચારો અને કાર્યો મોટપણે પણ ચાલુ રાખી શકાય તો માણસ અને ઈશ્વર પ્રત્યે એક પવિત્ર દરજ બજાવ્યાનો સતોષ મેળવી કેવા ધન્ય થયાય !

આપણે વિષે બીજા જે ધારે છે તે આપણે સાચું પાડીએ.

(એક વખત એક સરસ બાપણ સાંભળી નોંધ કરી :)

સૌ કોઈ બહેલા લોકો આગળ બાપણો આપે છે. આ કામે ગામડાના લોકો પાસે કોણે જવું ?

બી. એ. પાસ — અને પછી

(૧૮૯૯ થી ૧૯૦૨)

જેમ પ્રિવિયસમાં તેમ ઇટરમાં પણ મોતીભાઈએ એ વર્ષ લીધાં. તે ત્યારે ઇટરમાં પાસ થયા ત્યારે તેમના મિત્રો એન્ટ્યુએટ અને ડગલ એન્ટ્યુએટ થઈ ચૂક્યા હતા. કોઈકે અધવચ અભ્યાસ છોડી નોકરી લઈ લીધી હતી. એટલે બી. એ. નાં બે વર્ષ તે લગભગ એકલા પડેલા અથવા તેમને નવા મિત્રો કરવા પડેલા. તેમાં વળી પહેલે વર્ષે વડોદરામાં પ્લેગ ચાલ્યો તેથી એક સત્ર અમદાવાદ જવું પડેલું, અને બીજો વર્ષે હસ્પતિયો ફુકાળ પડ્યો તેથી પણ કંઈક દખલ થયેલી.

જુનિયર બી. એ. અને પહેલી એલએલ. બી નો સાથે અભ્યાસ થઈ શકતો. અને બી. એ. થયા પછી બીજી એલએલ. બી. એક વર્ષમાં કરી ત્રણ વર્ષમાં બી. એ. એલએલ. બી. થઈ ગયાં. આ યોજનાનો લાભ લઈ શકાય તે માટે મોતીભાઈએ બી. એ. માં ઇતિહાસ અને 'રોમન લો' એ વિષય લીધેલા, પહેલી એલએલ. બી. નો અભ્યાસ પણ સાથે કરેલો. અને તેમાં તે પહેલે વર્ષે પાસ થયેલા. આ પરીક્ષા પૂનામાં આપી જણાય છે. ત્યાં કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં જિતરેલા અને કડવો અનુભવ થયેલો. તેથી ડાયરીમાં લખ્યું : 'થોડી ઓળખાણવાળા કરતાં અજણવાની મોઝન સારી. આપણા વર્ગના મોઝતીઓનો સંગાથ ન હોય તો બીજા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં જિતયાં હોય ત્યાં જિતવું. પણ અજણ્યા કે થોડી ઓળખાણવાળાને ત્યાં પરીક્ષા આપવા જિતવું નહિ.'

બીજો વર્ષે સિનિયર બી. એ. માં પાછું સંસ્કૃત સામુ આપ્યું, તેથી ઘણો શ્રમ કરવો પડ્યો. અર્ધો દિવસ ઝગવેદ અને કાવ્યપ્રકાશ તૈયાર કરવા ખાતે જ જતો. બધું જ ગોખવું પડતું. રોજ એક શ્રોત્ર ગોખે, બીજો દિવસે નવો એક ઉમેરે, અને તે તૈયાર કરી

શરૂઆતથી બધું કરી ગોખી જાય. એ રીતે આખું વરસ ચાલ્યું. પરીક્ષા આવી ત્યારે માંદા પડ્યા અને છેલ્લો માસ વાંચી શકાયું નહિ. પણ દિંમત રાખી પરીક્ષા આપવા મુંબઈ ગયા. અને જે આવડ્યું તે લખ્યું. જેમ જેમ પેપર લખાતાં ગયાં તેમ તેમ આત્મશ્રદ્ધા વધી અને ઉત્તરગરા કરીને પણ પરીક્ષા પૂરી કરી. અને પાસ પણ થયા ! (૧૯૦૦ ના નવેમ્બરમાં.)

હવે ? તે જમાનો નોકરીનો હતો. નોકરીથી નગદ નાણાં મળતાં અને રાહેથી મળતી. નોકરીવાળા બજામાં ૬૫ડાં પહેરતા અને બક્ષબક્ષા તેમને સજામાં જરતા. એટલે ગમે તેવીયે સરકારી નોકરી મળે તો તેથી ગૌરવ મનાતું. મોતીબાઈને પણ નોકરી જ જોઈતી હતી. તેની નજવીજના વિચારો આલના હતા, તેવામાં વડોદરા હાર્દરફૂલમાં એક જગા ખાલી પડી. તે માટે અપત્ન કરતાં ત્યાં નિમણૂક થઈ. ખી. એ. પાસ થઈને નરત જ આ જગા મળી તેથી આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આ વિષે પોતે ધણી વાર કહેતા : “ હાર્દરફૂલના ‘વગેડા’માં જોભો રહી હું ધણી વાર ગૂઝા અનુભવતો અને મનમાં વિચાગતો : ‘આ કેવું આશ્ચર્ય ! ગઈ કાલે તો હું એક અગતણેય વિદ્યાર્થી હતો, અને આજે એટલો શિક્ષક થઈ ગયો ! ’ ”

વડોદરા હાર્દરફૂલમાં ત્યારે વાડિયા માસ્તર બહુ અખ્યાત હતા. તે ઉપલા વર્ગોમાં અગ્રેજી શીખવતા. મોતીબાઈને તેમની સાથે છઠ્ઠા ધોરણમાં અગ્રેજી શીખવવાનું મળેલું. વાડિયા માસ્તરને મુકાબલે મોતીબાઈનું શિક્ષણ કિતરતી કાટિનું હતું. તેથી તેમણે વિદ્યાર્થીઓને નિખાલસ દિત્તથી કહી દીધું : “ હું જાણું છું કે વાડિયા સાહેબ જેવું હું ન શીખવી શકું. પણ મારાથી બનતી મહેનત તો કરીશ જ. છતાં મારા વર્ગમાં તમને ન ગમતું હોય તો વાડિયા સાહેબના વર્ગમાં તમે સુજેથી જાઓ. ”

આની એવી મુંદર છાપ પડી કે વિદ્યાર્થીઓ મોતીબાઈને ચાહવા લાગ્યા. એક બીજા પ્રસંગે વળી વધુ સારી છાપ પડી :

એક વિદ્યાર્થીએ આલતે વર્ગે કંઈકે તોફાન કયું. મોતીબાઈએ તેને વર્ગમાં જોભો રહેવા કહ્યું. તે જોભો થયો અને તેમણે કામ આગળ ચલાવ્યું. શિક્ષણના કામમાં તેમને લીન થયેલા જોઈને

તે વિદ્યાર્થી ચૂપકીથી બેઠી ગયો. મોતીભાઈએ એ જોઈ લીધું, પણ જાણે કંઈ બન્યું નથી એમ દેખાવ કરી કામ ચલાવ્યા કર્યું. સમય પૂરો થવા આખો ત્યારે ચોપડી બંધ કરી એકદમ ગંભીર બની ગયા અને નાનું સરખું પ્રવચન કર્યું.

“આજે આપણે કામ પૂરું કરીએ તે પહેલાં મારે એક ગંભીર બતાવ નરક તમારું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. આપણું કામ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન આપણામાંના એક ભાઈએ તોફાન કર્યું હતું, તેથી તેમને ઊભા રહેવાની સજા કરવામાં આવી હતી. તે ભાઈ થોડી વાર ઊભા ગઈ છાનામાના બેઠી ગયા છે, અને આપણા સૌનું બેવડું અપમાન કર્યું છે. હું આશા રાખીશ કે એ ભાઈ ‘ડિસિપ્લીન’નો અર્થ સમજશે અને એનું પાલન કરવાની ફરજ પોતે સમજે છે તે બતાવવા આનતી કાસે પોતાની મેજે વર્ગમાં ઊભા રહેશે.....”

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એની એવી અસર થઈ કે પેલો વિદ્યાર્થી ખૂબ શરમાયો અને તેણે બીજો દિવસે શિક્ષકની સૂચનાનો અમલ તો કર્યો જ, પણ પછીથી એ વર્ગમાં ફરી એવો પ્રસંગ બન્યો જ નહિ !

આ નોકરી કામચલાઉ હતી. તેની મુદત પૂરી થતાં મોતીભાઈને છૂટા થવું પડે તેમ હતું. તેથી તે બીજી જગાની શોધમાં હતા. પહેલાં તો તે કોચેજના પ્રિન્સિપાલ ટેટ સાહેબને મળ્યા. તે વખતે કેળવણી ખાતાની વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં હતી. તેમણે કહ્યું : ‘એક સરકૃત શિક્ષકની જગા ખાલી છે. તમે સંસ્કૃત શીખવી શકશો ?’ બોળા મોતીભાઈએ તરત કહ્યું : ‘ના, જી.’ ‘Sorry then ! (ત્યારે દિલ્લગીર છું !)’ એમ કહી પ્રિન્સિપાલ સાહેબે હાથ ધોઈ નાખ્યા.

આ દરમ્યાન દીવાન કચેરીમાં એક જગા ખાલી પડી. ત્યાં અરજી કરી. અને નિમણૂક પણ થઈ. પણ પહેલે જ દિવસે ગજનામું આપી નાખી આવ્યા. તે પ્રસંગે તેમના મનમાં આવેલા મંથનનું ચિત્ર પહેલા પ્રકણમાં આવી ગયું છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મેવેલાં સ્વપ્નોમાંથી મહેજસાજ ડોલા મોતીભાઈએ મુલકી ખાતાની નોકરીનો આગ પહેલે જ અનુભવે ત્યાગ કર્યો, એ તેમના નિશ્ચયજનનું માપ સૂચવે છે. કોઈ પણ બોગે

શિક્ષક જ થતુ, એ હવે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય થયો અને તેવી જ નોંદરીની મોઢ તેમણે કરના માડી

ફરી ટેટ સાફેમ પામે ગયા પોતાની ઇચ્છા અને આનાક્ષા જાણાવી. પણ તે વખતે જગા ખાતી નહેતી. છતાં તેમણે આગ્રહ કર્યો એટલે બિરતા એકની એક જગા તેમને સુચનવામાં આવી, એમ ધારીને કે એરી હવજી જગા તે નહિ ચીકારે પણ મોતીબાર્ઈએ તો જે હોય તે ચીકારવાની તૈયારી બનાવી. ત્યારે ટેટ સાફેમ કહે. 'એવી હવજી જગા તમને આપી હું ગ્રેજ્યુએટોની કિંમત ઘટવા નહિ દઉં.' મોતીબાર્ઈને ફરી નાહ જોવાની ચર્ચ પણ થોડા વખતમાં જ ટેટ સાફેમ રજા હિપ ગયા, અને તેમની જગાએ બીજા કોઈ આવ્યા તેમણે ગજી થઈને મોતીબાર્ઈને જામાનાહી ફા. જપ)ના દંભાયાનાળી, પાટણની હાઈસ્કૂલમાં 'એક્સ્ટ્રા ટીચર' (વધાગના શિક્ષક)ની જગા આપી. આથી એમના હગિનાકા ખૂબ નાગીપામ થયા, અને ચિડાયા પણ ખરા ગ્રેજ્યુએટ વર્ગમાં પણ મોતીબાર્ઈ હપકાને પાત્ર બન્યા પણ 'ડગલુ બચુ' કે ના હહલુ, ના હહલુ.' — મોતીબાર્ઈએ ડગલુ ભરી દીધુ હતુ.

આ એક વર્ષ દરમિયાન મોતીબાર્ઈએ 'સમ્વતી મદિર'માંની પોતાની ક્યમનુ નિમજ્જન કર્યું એનું ગાયગથીલુ ધણખરુ નોંદરેને વટેથી આપ્યું પણ તે અત્રે મેવેલા આદર્શ ગિધિય ન થાય તે માટે, સંસારવ્યવહારના અને વેપારોજગાગના તેમ જ નોંદરીધધાના અવનવા અનુભવો થતા, નિષ્ઠાથીજીવનમાં મેળવેલા મંદગરૂ ભૂમાઈ ન જાય તે માટે, અને વર્ષમાં એ- વખત હળવા મળનાનું બને, એકબીજાના જીવનમાંથી ગ્રેજ્યુ મગે અને મૂના આગખાણુ તાજાં થાય તે માટે, 'મિત્રમંડળ'ના નામે માર્કિટ મમેયનો ભરવાનું હગલ્યુ * પછી, એ 'મિત્રમંડળ'ની સાથે એક દગદાથી પણ વધુ સમય સુધી મેવેલાં અનેક સ્વપ્નો મગજમાં ભરી, કુટુંબીઓ અને મેહીઓના વિગમય વચ્ચે 'પતુજી'ની નોંદરી કરના પાટણની વાટ પકડી (જન્યુઆરી, ૧૯૦૨)

* 'ચરોતર', જન્યુઆરી, ૧૯૩૧, પૃ ૪

‘અમીન માસ્તર’

(૧૯૦૨ થી ૧૯૦૫)

પાટણની હાઈસ્કૂલમાં ‘મોદી માસ્તર’ (ગિરધરલાલ ભાણાભાઈ મોદી) કરીને હેડ માસ્તર હતા તે ઘણા કડક ગણાતા. તે એવા વિદ્વાન હતા કે તેમના હાથ નીચે કામ કરવું અને સફળ થવું એ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરવા કરતાં પણ અધરું મનાતું. મોતીભાઈની શિક્ષક થવાની હોંશની અહીં ભારે ટસોટી થવાની હતી. પણ તે પહેલાં તો તેમણે ઘણી કમોટીઓ પસાર કરી હતી, અને કોઈ પણ શિક્ષકને આખી જિંદગીમાં ન મળે એટલે અનુભવ ‘વિદ્યાર્થી સમાજ’ અને ‘સરસ્વતી મંદિર’ની પ્રવૃત્તિઓમાં મેળવ્યો હતો. વધારામાં તેમને ‘વધારાના શિક્ષક’ તરીકે કામ કરવાનું હતું, એટલે સૌથી હલકું ગણાતું એવું ‘ગુજરાતી’ અને ‘ઇતિહાસ’ ભણાવવાનું એમને ભાગે આવ્યું. દુનિયાની આંખે પ્રતિકૂળ દેખાતા સંલેગોએ જ મોતીભાઈને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા આપી !

વાંચવાનો શોખ તો કાયમ થઈ ગયો હતો, તેમાં ‘મોદી સાહેબ’ના અભિપ્રાયની ચાનક અને શિક્ષકના કર્તવ્યનું ભાન ઉમેરાયાં : મોતીભાઈએ શરૂઆતથી જ ભારે તૈયારીઓ કરી ભણાવવા માંડ્યું, અને જોતજોતામાં તે ‘મોદી સાહેબ’ની આંખમાં વસી ગયા. નિશાળ બંધ થાય એટલે વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરી રમતો રમાડે, ફરવા લઈ જાય, અને સાંજે મોડા ઘેર આવે. રમતોમાં ‘પિક્નિક’ ગોઠવે, પુસ્તકો વંચાવે, બહારગામથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-જમવાની સગવડો કરી આપે, ગરીબ અને કાચા પડતા વિદ્યાર્થીઓને જરૂર પ્રમાણે નાણાંતી કે શિક્ષણતી મળે કરી તેમનામાં જિ-સાદ ઝેરે — એ બધાથી ‘અમીન માસ્તર’ સૌની જીભે ચડી ગયા !

નિશાળની નજીક ‘ફોર્સિહાઇલ લાયબ્રેરી’ હતી — આજેય છે — તેથી મોતીભાઈને બહુ કાલી ગયું. તેમણે તેનો એવો સારો ઉપયોગ કર્યો કે પહેલે જ વર્ષે તે સર્વાનુમતે તેના મંત્રી ચૂંટાયા.

પાટણ હોડના મુખી એ કામ તેમણે ક્યું. આથી લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાની તેમને સરળતા થઈ. એમના સંસર્ગથી વિદ્યાર્થીઓને વાંચવાનો નાદ લાગવા માંડ્યો. આ માટે તે અનેક યુક્તિઓ અજમાવના. આમાંથી એકમે જાણવા જેવી છે.

પ્રથમે તો, વિદ્યાર્થીને જે પુસ્તક વાંચવા બહામણ કરવાની હોય તે પોતે અગાઉથી વાંચી લેના. પછી પ્રસંગ આવ્યે તેનો ઉલ્લેખ કરે અને તેનું પ્રશંસાયુક્ત વર્ણન કરે. આથી વિદ્યાર્થી પુસ્તક તરફ આકર્ષાય અને તે વાંચવા માગે. લાયબ્રેરી પેનાના જ લાયમાં હોવાથી વિદ્યાર્થીની માગણી સહેલાઈથી સંતોષી શકાતી. એમ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ લગાડતા.

આમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને તેમણે છાત્ર વાંચતાં શીખવ્યું. શરૂઆતમાં ચાતુ બનાવોની વાતો કહેવા માંડી. પછી વાંચવા જેવા સમાચારો અને લેખો ઉપર છાપામાં નિશાનીઓ કરવા માંડી. જે જાતની નિશાનીઓ થતી : લાલ અને જૂરી. લાલ નિશાનીવાળું લખાણ વિદ્યાર્થીએ ફરજિયાત વાંચવાનું, અને જૂરી નિશાનીવાળું મરજી પડે તો વાંચવાનું. એ રીતે મેળવેલા જ્ઞાન ઉપર રવિવારે વિદ્યાર્થીઓની સભામાં ચર્ચા થતી અને વિદ્યાર્થીઓને વધુ જાણવાનો રસ લાગતો.

આ ચર્ચાઓમાં સારા સારા ફકરા મોટે કરી સભામાં બોલવા, નિબંધો વાંચવા, બાપણો કરવાં, વગેરે પ્રકાર પણ અજમાવવામાં આવતા. આ બધાથી વિદ્યાર્થીઓને એવી સારી તાલીમ મળી કે હોળીના તહેવારોમાં મોતીબાઈએ એક મેળાવડો ગોઠવ્યો. કહે છે કે જે હજાર માણસો ત્યાં એકઠા થયાં હતાં. તે પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓએ રમતોની હરીફાઈ કરી અને બાપણો કર્યાં. આથી લોકો ખુશ થયા અને 'અમીન ભારતર' પાટણમાં જાણીતા થયા.

પાટણમાં હોળીના તહેવારોમાં લોકો મર્યાદા મૂકી જંગલી રીતે વર્તતા. તેમાં 'છલાજી'ની એક બીબત્સ પ્રથા તે વખતે ખુબ જોરમાં હતી. ફળાએ ફળાએ લોકો 'છલાજી' બનાવતા. 'છલાજી' એટલે માટીનું નાણું પૂતણું. તેની સામે એવું જ એક સ્ત્રીનું નાણું પૂતણું બિંબું રાખે. પછી ઘેરેયા એ પૂતળાંની આસપાસ બિબા રહી બીબત્સ

ચેષ્ટાઓ કરે. ઝેરી રોગી રુએ આ જનની હઠીકારી ચાવતી આવી રીતે તે દિવસોમાં સહેરમાં બીજામ નાનાવજી છનાવું

મેલીબાઈને આ જોઈ ત્રાસ છૂટ્યો બીજે વર્ષે પાટણમાં પોલીમ નાયક સૂતા શ્રી. ગોવિંદભાઈ હા દેસાઈનો હોળીના દિવસોમાં જ મુકામ થયો. તેનો લાભ લઈ તેમણે આ દુષ્ટ પ્રથા સામે પ્રતિનિધ મુકામના તજવીજ કરી. શ્રી ગોવિંદભાઈ સાહેબને જાતે જઈ મળ્યા અને બધી હકીકત કહી તરત જ ‘ધલાશ’ અને બીજાસ તોફાનો નહિ કરનાના હુકમ છૂટ્યા. લોકોમાં આશ્ચર્ય થવાયું ‘ધલાશ’ના ભક્તો ખિજાયા આ નામના ‘અમીન માસ્તર’નું હતું એમ જણાઈ ગયું, એટલે, તેમનો ઘાટ ધડનાની પણ તજવીજ થતા લાગી વાતાવરણ એટલું ગરમ બનેલું કે ‘અમીન માસ્તર’ ઠેલવાદ દિવસ સુધી ધગી બધાં ન નીકળી શક્યા *

પાટણમાં નોંદરી મળ્યા પછી બીજે વર્ષે મેલીબાઈએ વસોમાં ‘મિત્રમંડળ’નું સંમેલન બોનાવ્યું આ અગાઉ બે સંમેલનો ભરાયા હતા પણ આ તીજ સંમેલન અપૂર્ણ અને અદ્ભુત થયું. આગળે વર્ષે (૧૯૦૨) અમદાવાદમાં ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા)ની બેઠક મળી હતી ગુજરાતમાં ગાજકીય પરિપત્તિ આ પહેલી જ હતી તેથી એની વ્યવસ્થામાંથી બહેલા લોકોને અવનરી ગ્રેગુલાઓ મળેલી. મેલીબાઈના ‘મિત્રમંડળ’ વસોમાં આ વ્યવસ્થાનું અનુકરણ કર્યું અને નાની સરખી કોંગ્રેસ ખડી કરી ત્યાં દિવસનો કાર્યક્રમ હતો વસોની ઠારીગરીનું પ્રદર્શન બહુ અને સમાજસુધાગના વિષયો ઉપર બાપણો થયા પ્રમુખસ્થાને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના વિદ્વાન લેખક સાક્ષગ્રી ગોવર્ધનગમભાઈને બોલાવ્યા હતા

આ સંમેલનમાં ઠેલવાદે યુવાનોએ ‘સ્થિતિ વિવાહ’ની હિમાયત કરતા જુગસાદાર બાપણો કરતા પછી તો જોઈ યો એ ભાઈઓની મજા પરિપદ પૂરી થયા પછી જે ને તે તેમના ઉપર હુમલો કરે.

* પાટણથી શ્રી ગોવિંદભાઈ સાહેબના પ્રયાસથી હોળીના તોફાનો સામે પ્રતિનિધ મુકતો કાયદો આજના રાજ્યને લાગુ કરવામાં આવ્યો

‘નિધરાઓને પગથાનવી દેય તો પહેલી તારી . . . ને જ પગથાનને, બાઈ!’ *

સમેલન એટલું બધું સફળ થયું હતું કે ‘મિત્રમંડળ’નું બાનિ ઘણું ઉત્કળવળ દેખાતું હતું. પણ જલ્દી જ કે, બીજા વર્ગે પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે, આ ‘મિત્રમંડળ’ પાર્ટીફરોનું કે સર્વ કોમેના મિત્રોનું? પાર્ટીફરોએ એને પાર્ટીફરોનું જ મનાવના આગ્રહ દર્શાવી એ ફરીથી ભગતા અટકી ગયું (૧૯૦૩)

મોતીબાઈએ પાટણમાં પણ ‘મિત્રમંડળ’ જમાવ્યું હતું એની યોજના આવી હતી મોતીબાઈ એના પુત્રનક અચ્ચે તે એક જણે વાચનાનું માથે લેવાનું પછી એક મનેવેતે દિનમે ‘મિત્રમંડળ’ની સભા પેલા મિત્રને ઘેર જ ભગાય ત્યાં રાંચિયા પુત્રનક ઉપર પેલા મિત્ર નિવેચન હો, તેનો સાગ હો અથવા નિમંત્ર વાચે પછી નામ્નાપાળી થાય અને મૌ વેગર્ધ ગાય રાગ પ્રમાણે ફગળિયાન એક પુત્રનક વાચનાનું અને મબામા હાજર રહેવાનું જો સ્વીકારે તે આ ‘મિત્રમંડળ’નો સભ્ય થઈ શકેતો.

આ યોજના ગિફ્ટકોમાં એટલી યોગ્યિય થઈ હતી કે તેમાં પચાસ ઉપગત સભ્યો થયા હતા વળી ‘અમીન માતર’નું નામ પણ પાટણમાં પ્રતિષ્ઠિત વોકોમાં એવું પંકાયું હતું કે ત્યાંની ‘આનંદપ્રિય લાયબ્રેરી કનમ’ તરફથી તેમને ભાવણે દરરોજ આમંત્રણ મળતા એક વખત ‘આપણું શરત’ એ નિમંત્ર ઉપર આ કનમમાં તેમણે એવું મનસ ભાવણ કર્યું અને તેમાં વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર એની મચોટ ટીલ દીધી કે હાજર રહેવા વૈષ્ણવ સદ્ગુણોએ એ વિચારથી ચોક્કી મયા — અને ‘અમીન માતર’ થોડા ગરાયા.

આ પછી — ૧૯૦૫માં — પાટણમાં અતિશય વગસાદ પડ્યો અને લગભગ ત્રણ હજાર ઘર પડી ગયા મગીન-તરંગ મોતે માથે આફત ઊતરી મોતીબાઈ આ વખતે પાટણમાં જાણીતા થયા

* આ સમેલન વિષે શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે પોતાની ટાયરીમાં આ પ્રમાણે નોંધ કરી હતી ‘તેની કાર્યપદ્ધતિ એક નાનકડી કોમેસ જેવી છે અને હરેગ અરોતરને માટે એક સામાજિક-ઔદ્યોગિક પરિપક્વ ઉક્તિ કરવાનો છે = ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ,’ પૃ ૧૦૬

હતા. તેમણે કેટલાક મિત્રોની મદદથી પાટણના એક બે ધનિકોને સાથે લીધા અને રાહતકાર્યની તજવીજ કરી. પાટણ શહેરમાંથી સાતેક હજાર રૂપિયા એકઠા થયા અને એ સમાચાર બાણી પાટણ બહાર વસતા શેઠિયાઓએ ઉધરાણું કરી મોકલી આપ્યું. બધી મળી સિત્તેર હજારની રકમ થઈ હતી એમ કહે છે.

આ રકમ વડે લોકોને રાહત આપવાનું કામ મોતીભાઈએ ઉપાડ્યું. ગરીબોને તરત અને બિનશરતી રાહત મળે તે માટે, દીવાન સાહેબને લખી મ્યુનિસિપાલિટીની મંજૂરીની રાહ બોધા સિવાય કતે બેઠાને ઘર બાંધવા માટે મદદ આપવાની પરવાનગી મેળવી. અને ગરીબોને આશ્વત્થમાંથી ઉગારી લીધા. મદદ છૂટે હાથે કરવામાં આવી હતી, છતાં નાણાં એટલાં બધાં હતાં કે છેવટે સાતેક હજાર રૂપિયા વધેલા. આ કામથી પાટણની પ્રજા ‘અમીન માસ્તર’ ઉપર આશ્રીત થઈ ગઈ. થોડા વખત પછી, આ કામમાં આગેવાની કરનાર બે ગૃહસ્થોને પાટણના કેટલાક શહેરીઓએ માનપત્ર આપવાનું કરાવ્યું. એમાં ‘અમીન માસ્તર’ને તો કોણ મંબારે અને સંભાર્યા હોત તોપણ તે તેમાં ભાગ ન લેત. શહેરના યુવાનોએ આ માનપત્રનો મેળાવડો મોકલવામાં તેમની મદદ માગી તે તેમણે પ્રેમથી આપી. પણ આ માનપત્ર બે વૈષ્ણવ ધનિકોને અપાતું હતું તે જોતોને ખૂંચ્યું. એટલે તેમણે એમાં વિદ્વ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને ‘અમીન માસ્તર’ને જ ડરાવવા લાગ્યા: “તમે કોની પરવાનગીથી માનપત્ર આપો છો?”

‘અમીન માસ્તરે’ સુણાવી દીધું: ‘તમે કોને એ પ્રશ્ન પૂછો છો? મને એ પૂછવાનો તમને અધિકાર શો? શું હું તમને જવાબ આપવા બંધાયો છું? અને શું મને અહીં બોલાવવાનો અને આહું પૂછવાનો તમને કંઈ અધિકાર છે ખરો?’

પૈસાના તેજમાં ‘માસ્તરો’ને આંછ નાખવાને ટેવાયેલા પેલા ગૃહસ્થો પોતાની કસૂર સમજી ગયા અને ચૂપ રહ્યા. ‘અમીન માસ્તરે’ જરા ઠંડા પડી તેમને સમજાવ્યું: ‘જુઓ, મારે ઘણા જૈન બંધુઓ સાથે રહે છે. તેમની સાથે રહી તમારી કામનું અને ઇતર જનસેવાનું કામ હું કરું છું, એટલે આપનો બોલાવ્યો હું તો આવ્યો છું. માનપત્ર તો જે લોકો સારાં કામ કરે તેમને મળે છે.

તેમાં, વૈષ્ણવોને માન મળ્યું અને જૈનો ગદી ગયા, એ પ્રજા જ નથી જુઓને, ના માપદાંડે કદી માનપત્ર મેળવ્યું નથી, અને દાન તેમના દીકરાએ જૈન દોન્દર-અમા આગેવાની કન્નો બાગ લીધો એટલે તેને માનપત્ર મળ્યું અને તેના હોદ્દરા પણ બંધિયામા મેળવશે.''

ઉત્તર ઉત્તરેખાએથી દોન્દર-અમા યોગ વખત ઉપર પાટણમા જ બનાઈ હતી તેમાં મોતીબાઈને પણ આમત્રણ મળ્યું હતું, અને તે ગયા હતા ત્યાં તેમણે એક મુચના કરી હતી કે ત્યાં ત્યાં દોન્દર-અમા ભગવ ત્યાં ત્યાં કોમની એક મંવત્સરી ગિજવવી, તે માટે રૂ. ૧૦૦૦) દોન્દર-અમા આપના અને રૂ. ૧૦૦૦) જે મથકે દોન્દર-અમા ભગવ ત્યાંથી ઉધનાવના એ રીતે મળેલી રૂ. ૨૦૦૦) ની રકમના વ્યાજમાથી નિવાર્તીઓને છનામો આપવાની યોજના સ્ત્રી જે આ નિયામ દોન્દર-અમા ઉપાડી લે તો પાટણમાથી રૂ. ૧૦૦૦) ઉધગરી તેનાના પોતે મદદ રાગે અને ઓઝાગા ઓઝા રૂ. ૫) પોતે ઉધગરી આપશે અથવા નતે આપશે આ નિયામ દોન્દર-અમા આગેવાનોને ખૂબ ગમેતા અને રૂ. ૩૦૦-૪૦૦) ઉધગવેના પણ ખન

માપન નિઃ કોમી બાવને મન્ય નિઃ વિશુ થયું, તે ઉપરથી મોતીબાઈએ ગાઠ વાળી કે પોતે ની કોર્નિયુ માનપત્ર સ્વીકારતું નહિ

યોગ જ વખતમા એમના આ સંસ્પન્ની મોતી થઈ પાટણથી તેમની મનથી પેટલા થઈ ગરેમા અને ગાળામા લો-પ્રિય થઈ પડેના 'અમીન માન' આમ એકાએક પાટણ હોડી જવાના થયા તેથી લોકોને ખૂબ લાગી આન્યુ, અને આગ નમ્મના તેમના સદામનુ અકેશાન નાના મોટા સૌમા જીભગના લાગ્યું. 'અમીન માન'ને માનપત્ર આપવાની તત્ત્વીજ થવા લાગી પણ તેમણે તે સ્વીકારવાની ના પાડી આખરે નાછૂટકે રાકેના નેહીઓને ત્યાં કેટલેક મથકે પાનગોપારી થવા દીધી

નિવાર્તીઓ તો છાનામાના મહેમાણે જઈ માનપત્ર હપાવી લાવ્યા અને મેળાપડો કરવાની પન્નાનગી આપવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ મોતીબાઈ મક્કમ રહ્યા 'માનપત્ર ફાડી નાખી તેના ચોટા ઉપર મદાબાઈ કે ગોખને જેના મદાપુરુષની જમી મદી આપે

તો સ્વીકારું,’ એમ કહી વિદ્યાર્થીઓને ઉડાવ્યા. વિદ્યાર્થીઓ નિરાશ ન થયા. છેલ્લે દિવસે તેઓ હારતોરા લઈ સ્ટેશન ઉપર ગયા ત્યારે મહેલું માનપત્ર સ્ત્રીઓના ડગામાં બેઠેલાં ‘અમીન માસ્તર’નાં પત્નીના ખાનામાં છાત્રમાત્ર મૂકી દીધું, અને તેની નકલો સ્ટેશન ઉપરના લોકોને વહેંચી ગાડી બપડી ત્યારે જ આની ખબર પડી. એ માનપત્ર વર્ષો સુધી રૂપજાના ઝોરડામાં — ‘જનાના’ માં — રાખ્યું હતું.

પેટલાદમાં

(૧૯૦૫-૦૬)

૧૯૦૫ ના ડિસેમ્બર માસમાં મોતીભાઈએ પેટલાદની અંગ્રેજ શાળાના હેડ માસ્ટરનો આર્ડ લીધો. પાટણમાં સામાન્ય શિક્ષકની ફરજો બજાવતા કરેલી નિમિત્ત પ્રતિષ્ઠાએ તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સેવેલા શિક્ષણપ્રયાગના મધુર ગ્રામો મિલ્ક હયા માટે જરૂરી તાલીમ આપી હતી, અને એ ગ્રામો વિષે પ્રમળ શ્રદ્ધા પોષી હતી. કેળવણીની જૂખ ચોતરફ ઊંડી હતી, અને કેળવણી જ ઉદ્ધાગ્નુ એકમાત્ર સાધન દેખાતું હતું. પણ લોકોની એ જૂખને સતોષવાના માધન નહિ જોવા હતા. બ્રિટિશ ગવર્નની માફક રડોડગ ગળ્યે એવી નીતિ ધાગણ કરી હતી કે ફ્રેક પ્રાન્તમાં એક જ હાઈસ્કૂલ કાઢવી આથી અંગ્રેજ કેળવણી માટે આખા પ્રાન્તના લોકોને પ્રાન્તના મુખ્ય શહેરમાં જવું પડતું કેટલાક ઉત્સાહી લોકોએ પોતાના તાબુનાના મુખ્ય મથકે હાઈસ્કૂલો ઊઠાડી હતી પણ તેનો લાભ લેનાર અમરડો તો હતો જ.* પાટણમાં આવતા ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને મોતીભાઈ ઉતારાની મગરડો કબ્બામાં મદદ કરતા, તે ઉપરથી તેમને ગામડાના લોકોની હાડભારીઓનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો, અને એ સ્થિતિ સર્વત્ર હતી તેનો પણ તેમને જાતઅનુભવ હતો. એટલે પેટલાદની શાળાનો આર્ડ લીધો તે જ દિવસે તે આખી

*આ વખતે ચરોતર પ્રદેશમાં નીચેના સ્થળોએ હાઈસ્કૂલો ચાલવી હતી; ખભાત, નડિયાદ, ઉમરેઠ અને ખેડા સોજિત્રા, વસો, અને કરમસદમાં અંગ્રેજ ચાર પાસ ધોરણો સુધીની શાળાઓ હતી. ધર્મજ, નાર, મુણાવ અને ભાદરણમાં એવી શાળાઓ કાઢવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા. વીરસદ અને ગોરસદમાં મિશનરીઓની શાળાઓ હતી. ખીન્ડ ગામેમાં તો અંગ્રેજ શાળાની જરૂર પણ જણાઈ ન હતી.

શાળામાં ફરી વળ્યા, અને દરેક વર્ગમાં પરગામી વિદ્યાર્થીઓ કેટલા છે તે બજી લીધું.

કુલ ૧૨૫-૧૫૦* વિદ્યાર્થીઓમાંથી પચીમેક પરગામી હતા. તેમાંના કોઈ સગાસંબંધીને ત્યાં રહેતા, કોઈ પગે ચાલીને આવતા અને કોઈ 'ઉતારા'માં રહેતા. આ સર્વને કેવી અગવડો વચ્ચે રહેવું પડતું તેનો ખ્યાલ નીચેના એક કિસ્સા ઉપરથી આવી શકે છે.

ગામડાના એક છોકરાને તેના બાપે એક ગરીબ વાણિયાને ત્યાં રહેવા-જમવાની સગવડ કરી આપી પેટલાદની અંગ્રેજી શાળામાં ભણવા મૂક્યો. છોકરો બેત્રણ દિવસમાં જ એ જીવનથી કંટાળ્યો અને ઘેર ભાગી ગયો. બાપે તેને ભાડાના ધરમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની અને જાતે રાંધી ખાવાની સગવડ કરી આપી, અને એક ઓળખીતા કાઠિયાને તેની સંભાળ રાખવાની બલામણુ કરી. થોડા દિવસમાં જ તે રાંધવાની કડાકૂટથી કંટાળ્યો અને ફરી ઘેર નાસી ગયો. બાપ તેથી પણ હિંમત હાર્યો નહિ. બેત્રણ માસ પછી છોકરાને કુટુંબના એક ખીજા છોકરાની સોબન કરી આપી, અને બંનેને એક ગરીબ, ધરડા વાણિયાને ઘેર મૂક્યા. ત્યાં પણ ફાવ્યું નહિ, એટલે તે બંનેને તે જ ધરમાં જાતે રસોઈ કરવાની સગવડ કરી આપી, એ સગવડથી પણ છોકરાઓને ફાવ્યું નહિ, અને ઘેર ભાગી જવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. પણ તેવામાં તેમના જેવા ખીજા વિદ્યાર્થીઓ ભાગીદાર થનાર મળ્યા તેથી રાહત થઈ અને અભ્યાસ ચાલુ રાખી શક્યા.

સામાન્ય સ્થિતિના અને સાગવગ વિનાના ગામડાના વિદ્યાર્થીઓની આ સ્થિતિ હતી. અને એવી સ્થિતિમાં જેમ તેમ અંગ્રેજી ભણતરમાં આગળ વધવા મથતા વિદ્યાર્થીઓના આવા ચારેક 'ઉતારા' પેટલાદમાં હતા. તેમાં બધા મળી વીસેક વિદ્યાર્થીઓ જુદે જુદે સ્થળે રહેતા. કોઈ હાથે રાંધી ખાતા, તો કોઈ રસોઈયો રાખતા. 'ઉતારા'માં સારા વિદ્યાર્થીઓ હોય ત્યાં દામ વ્યવસ્થિત થતું અને અભ્યાસમાં લક્ષ્ય અપાતું. ન્યાં પૈસાદાર અને લહેરી જીવે હતા ત્યાં તેવા પ્રકારનું વાતાવરણ રહેતું.

* પેટલાદની આ શાળા ૧૮૬૩માં નીકળેલી તે વખતે સંખ્યા ૧૩ હતી. મોતીભાઈ આબ્યા ત્યારે ૧૨૫-૫૦ની આસપાસ રહેતી.

ઉતારો અને ગોડાની વ્યવસ્થાનું કામ એનું મુખ્ય લાગતું કે વાગવગ અને દોરવગીને અભાવે વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાતા અને દટાળતા ગોઠવે ગજવે દોગ તે ગોઈ કરી આપે ખરો, પણ વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં હોય તે દગમ્યાન મામાન બેવાડી દે કે નારી જાય તેની ચિંતા રહેતી જે સમજી દોષ તે આ ચિંતાને લીધે નર્મમાં આવતા કામમાં ધ્યાન આપી શકતા નહિ, અને સાચો રાજી કોણ તૈયાર કરે એની જ વિચારણા પડી જતી. ઈઈ વાસણ માગનારી બાઈ વિશે વિચારમાં પડતા, અને ઘેર જઈ વાસણ માગના પડશે એ વિચારે નિશાળના છેલ્લા ક્વાર્ટરો તેમને બારે થઈ પડતા નાના વિદ્યાર્થીઓને મોટા વિદ્યાર્થીઓની મહેંગાની ઉપર જીવવાનું રહેતું તે પોતાનાથી અજાણતા થઈ ગયેલી નાની નાની મૂનો માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા, અને ક્વાર્ટરો અને માને શુ કહેશે, કાઠી મૂંશે કે શું, એ વિચારે ઉદાસ પડેતા. અને આ રીતે ફિવસ ગુળગલા નાના મોટા સૌ વિદ્યાર્થીઓ ગનિના નજીક આવવાની આતુરતાથી ગદ્ ગેના શનિનાર તે ગવિવાગની માતા અને સોમવાગ તે ગવિવાગનું બચ્ચુ ગણાતું એટલે એ નણ ફિવસ આ વિદ્યાર્થીઓ ઉનાગના અગવડિયા જીવનના સતાપમાંથી ધરતી શીતળ હાનામાં જટકી જવા આતુર પડેતા.

નના આવેલા હેડ મામતર અમીન સાહેમે આ બધી નસતુ-ગિથિતિની તપાસ કરી લીધી અને એ- મમીસાને વિદ્યાર્થીઓને ઓફિસને મેડે એટલા કરી તેમને પડતી અગવડો દૂર થાય અને તેઓ સુરેથી બધી ગકે તે માટે એ- બોર્ડિંગ નાલવાની જાહેરાત કરી એ- માસમાં આ સાહેમે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સારી છાપ પાડી હતી, અને ઉપલા ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓમાં કઈક અપૂર્વ ચેતન આવ્યું હતું તેમણે બોર્ડિંગ દાલવાના વિચારને તરત જ વધાવી લીધો, અને તે જ ગત્રે દૂધમોગિયાના નાણુથી બોર્ડિંગના ગણેશ મડાયા (તા ૧૬-૧-૧૯૦૬)

બીજો ફિવસે હેડ મામતર સાહેમના ઘરની નજીક એક મકાન બાડે રાખનામાં આ શુ, નાસણ અને સીધુ ખરીદનામાં આવ્યા અને ૧૫ ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ એમાં રહેવા આવ્યા. મમનમાં અગવડો હતી, અને રમેણું સ્થાનવાની જવાબદારી અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓને જ

માથે હતી. પણ તેમની અડચણો સમજનાર અને દૂર કરનાર હેડ માસ્તર સાહેબ તેમની સેવામાં સદા હાજર રહેતા, અને રાત્રે વાળુ ક્યાં પછી નિયમિત તેમની પાસે જઈ તેમનાં સુખદુઃખની વાતો જાણતા અને કંઈ કંઈ પ્રેરણાઓ આપતા. આથી વિદ્યાર્થીઓમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ રેડાતો અને દિવસે નહેલી અડચણોનું દુઃખ ક્યાંયે ભુલાઈ જતું. આજની બોર્ડિંગમાં જોવામાં આવતાં ખુરસી, ટેબલ, છુક-કેસ, ખાટલા, દીવાખતીઓ વગેરેની સાહેબી તો તેમણે કદી દીડી નહોતી, એટલે આટલી સગવડથી પણ તેમને સંતોષ થતા.

આ સાથે જ મોતીભાઈના મગજમાં એક યોજના ઘડાતી હતી. તે અમલમાં મૂકવા પણ, બોર્ડિંગ શરૂ થઈ કે તરત તેમણે પ્રયાતન શરૂ કર્યાં. એક પ્રસંગે તેમણે તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું હતું :

“સને ૧૯૦૪-૦૫ માં સ્વ. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારનું ‘સંસારમાં સ્વર્ગ’ અને ભાવનગર રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘સંગીત નીતિ વિનાદ’ એ બે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં. મને તે એટલાં બધાં આકર્ષક અને મોહક લાગ્યાં કે એ પુસ્તકોનું વાચન વધે એવી કોઈ યોજના કરવાની જરૂર મને સમજાઈ. વધુ વિચાર કરતાં મને એમ પણ લાગ્યું કે, સારા વિચારો અને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર કરવો હોય તો નાનાં નાનાં ગામોમાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં જોઈએ. ગામડાંમાં આ પ્રવૃત્તિ શિક્ષકો જ ઉપાડી શકે એમ સમજી, સને ૧૯૦૬ ના માર્ચ માસમાં વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો સમક્ષ મેં એવી યોજના રજૂ કરી કે, પરીક્ષા પૂરી થયે નોકરીના પ્રસંગે ગામડાંમાં શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને જ્યારે તેઓ જન્ય ત્યારે પોતા-પોતાના ગામેથી જો તેઓ રૂપિયા દશ વા પંદર મોકલી આપે તો તેમને રૂપિયા વીસ વા ત્રીસનાં વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકોનો લાભ આપવાની જવાબદારી હું સ્વીકારવા તૈયાર છું. મેં તેમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવ્યું કે ગામડાંઓ રેલવેથી દૂર હોય છે. કોઈ પણ જાતના સમાચાર સીધી રીતે તેમને મળી શકતા નથી. જ્ઞાન મળવાનો અને વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને મળતો નથી અને તેમનું જીવન શુષ્ક અને છે. માટે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની દૃષ્ટિએ

પુસ્તકાલય માટે ૩૧ ૧૦-૧૫ તેઓ એન્ડા ધર તો નર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો દ્વારા પોતાને તેમ જ બીજાઓને માટે વિવિધ પ્રમાણુ જ્ઞાન મેળવી શકે અને દૂર દુરના ગામડામાં રવાના થતા પરાશ્વરીતે વિદ્વાનોના સમાગમમાં આની સમ્પ્રદાય પામે આ ઉપરથી ૫૦ ગામોમાં ગિફ્ટકો દ્વારા પુસ્તકાલયો નીલગાનું નાકી થયું આ રીતે સને ૧૯૦૬ ના જુલાઈની પંદેની તારીખે જુજગનમાં 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો' નામની સૌથી પહેલી માર્ગનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ*

જુજગનમાં પુસ્તકાલયો તો ઘણા નીકળ્યા હતા પણ મમત પ્રભુ માટે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો ઉધાગવાની યોજના કોઈ થઈ નહોતી શ્રીમત મહાનગ્ન સયાજીરામ ગાયનાડ ટ્રેવલિંગ પ્રચાર માટે ઉત્સાહથી ઉભા નીનિએ હાથ ઉપાડ્યું હતું તેમાં માર્ગનિક પુસ્તકાલયોને ઉત્તેજન આપવા માટે પણ યોજના હતી પણ તેનો લાભ લેના જોડની જનગૃતિ લોકોમાં ન હતી અને એક ગામે (ભાદ્રગુ) ઈ.મ ૧૮૯૨માં એ યોજનાનો લાભ તમા પ્રપત્ન કરેતા છતાં તેને તે લાભ મળેતો નહિ. એટલે એનો પ્રચાર કરવાની તો નાત જ ટ્રાવી લેાય? આ સંજોગમાં મોતીભાઈની આ નવીન યોજનાને લોકોએ આનંદ અને આશ્ચર્યથી વધાવી લીધી

બોર્ડિંગ જનન્યુઆરીમાં નીચ્છા અને 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના માર્ગમાં જોડે કરનામાં આવી મનેતે આનંદ મળ્યો અને તેનો મારો લાભ લેનાના નાચ્યો એટલે મોતીભાઈએ તે માટે નાણા મેળવના તજનીજ શરૂ કરી 'મિત્રમંડળ'ના સભ્યોને પત્રો લખી હમીજત જણાવી, અને તેમાંના ઘણાએ બોર્ડિંગ માટે માસિક નર્મણી (દાખો) આપનાનું સ્વીકાર્યું મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો ઉધાડનાનું પણ બે મિત્રોએ ઉપાડ્યું

પણ આ બંને પ્રવૃત્તિઓ જોતજોતામાં વધી જાય તેના ચિહ્નો જણાના લાગ્યા પુસ્તકાલયોને પડોચી વળવું જુ મુશ્કેલ નહોતું, પણ બોર્ડિંગમાં સખ્યા જમણી થના આવી અને મમત નાનું પડવા લાગ્યું એટલે મજાન અને ઝસોડાની વ્યવસ્થા મોટા પાયા ઉપર

* 'પુસ્તકાલય', જૂન, ૧૯૩૧, પૃ, ૨૦૦

કરવાની જરૂર જણાઈ. મોતીભાઈ એ કેળવણી ખાતા સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી. તેમના કામ વિષે ખાતામાં ઘણી સોરી છાપ પડી હતી, અને ખાતાના ઉપરી મે. મસાણી સાહેબને તે પ્રત્યે ખૂબ સદાનુભૂતિ હતી. તેમણે મોતીભાઈના પ્રયત્નોને ટેકા આપ્યો અને સરકાર તરફથી જે મદદ આપી, શકાય તે આપવા તજવીજ કરી. પરિણામે ચેટલાદ મહાસની જેઠ તરીકે વપરાતું વિશાળ મકાન જે ખાલી પડ્યું હતું તે વગર ભાડે બોર્ડિંગને વાપરવા મળે તેવી મંજૂરી મળી. સરકાર તરફથી રૂ. ૨૫-૮-૦ ને ખર્ચે એક 'હાઉસ માસ્ટર' અને 'કમાદી' (નોકર) મળવાનું હતું; અને લોકો રૂ. ૨૦૦૦ એકઠા કરે તો તેટલી રકમ સરકાર આપે અને તે વડે બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ માટે જોઈનાં સાધનો ખરીદાય એવી સમજૂતી થઈ.

પણ એટલાથીયે બોર્ડિંગનું કામ સંતોષકારક રીતે ચાલે તેમ નહોતું. રમોડાની વ્યવસ્થા માટે રસોઈયા, નોકરો, અને બીજાં સાધનોની જરૂર હતી. તે માટે એક અણુધારી દિશામાંથી નાણાંનો ખજાનો હાથ લાગ્યો !

તેની હકીકત, તેમના જ શબ્દોમાં, આ પ્રમાણે હતી :

‘સંવત ૧૯૫૨ (સન ૧૮૯૬)ની સાલમાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની સવારી પેટલાદ મુકામે પધારેલી. તે પ્રસંગનો લાભ લઈ પેટલાદ તાલુકાના લોકોએ તેઓશ્રી પ્રત્યે રાજભક્તિ અને પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી પેટલાદમાં ટાવર બિરો કરવા એક ફંડ બિલ્ડિંગ કમિટી. તરત જ તેમાં લગભગ બાબાશાહી આઠ હજાર રૂપિયા ભરાઈ ગયા. પણ તેટલી રકમ ટાવર માટે પૂરતી નહિ હોવાથી ઘણાં વર્ષોથી તે રકમ અત્રેની સરકારી નિજોરીમાં અનામત પડી રહી હતી. પણ આ બાબતની નામદાર દીવાન સાહેબને જાણ થતાં, લોકોએ એકઠા કરેલા આ ફંડના ઉપયોગ સંબંધે છેવટનો નિર્ણય એક માસની અંદર કરવા તેઓ સાહેબે હુકમ કર્યો. એટલે મે. રા. સ્વ. સરસ્વા સાહેબની સૂચનાને અનુસરી પેટલાદના રા. સ્વ. વહીવટદાર સાહેબે ફંડમાં નાણાં ભરનાર પેટલાદ તાલુકાનાં બધાં ગામેના લોકોની એક સભા તા. ૩૦-૧૨-૧૯૦૬ના રોજ પેટલાદ મુકામે બોલાવી. તેમાં લગભગ ત્રણસો ચારસો માણસ હાજર થયા

અને નાનુકાનાં બધાં ગામેને સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેવી મોજાનાનો વિચાર કરી છેવટે સર્વેએ એકમતે નીચે પ્રમાણે દગવો કર્યો :

(૧) દાવરકુંડની રકમ પેટલાઈ બોર્ડિંગ હાઉસ ખાતે અનામત રાખી તેના વ્યાજમાંથી બોર્ડિંગ માટે ને ચાકર રમોદ્યા રાખવામાં આવે તેના પગાર માટે ખર્ચ કરવું.

(૨) કુલ ફંડનો ફેતુ પાર પાડવા માટે અને આ વર્ષે જ્યુનિલી અવસર આવ્યો છે તેથી આ બોર્ડિંગનું નામ 'શ્રી સયાજી જ્યુનિલી બોર્ડિંગ હાઉસ' એવું રાખવું.*

* શ્રી સયાજી જ્યુનિલી બોર્ડિંગ હાઉસનું પહેલાં બે વર્ષનું નિવેદન, પૃ. ૩.

શ્રી સયાજી જ્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસ, પેટલાદ

(૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)

બોર્ડિંગને માટે સાધનો મળે તેટલાં નાણાંની વ્યવસ્થા થઈ, તેથી કામ સરળ થયું. પણ એકલાં સાધનોથી આ કામ સફળ થાય તેમ નહોતું. સાધનોનો સદુપયોગ કરવાની શક્તિની અને એવી શક્તિવાળા માણુઓની તે માટે ખાસ જરૂર હતી. તે મેળવવાના પ્રયત્નો પણ મોતીભાઈએ શરૂઆતથી જ કરવા માંડ્યા હતા.

બોર્ડિંગ કાઢી કે તરત જ્યાં જ્યાં બોર્ડિંગો હતી ત્યાં ત્યાંથી તે વિષે માહિતી મેળવવા માંડી હતી. તક મળતી ત્યારે જતે જઈ એવી મંરથાઓ જોના હતા. ગુજરાતમાં દેહ કાઢ્યાવાડ સુધી આ કામે જ ફર્યા હતા. મુંબઈમાં પ્રો. ગજજરની મારફતે બોર્ડિંગના સંચાલન વિષે વિભાગતથી પુસ્તકો મંગાવવાની પણ તજવીજ કરી હતી. આ બધાની પાછળ વડોદરાના ‘સરસ્વતી મંદિર’નો એક દશકાનો અનુભવ અને તે વર્ગોમાં સેવેલાં સ્વપ્નોની બળવાન પ્રેરણા કામ કરતાં હતાં. મોતીભાઈ આદર્શ બોર્ડિંગની કલ્પના ધડતા હતા.

સરકારે મકાન આપ્યું અને પોતાને ખર્ચે ‘હાઉસ માન્તર’ અને કમાડી આપ્યો, તે માથે મોતીભાઈને પોતાની પમંંગીના શિક્ષકો આપવાની ઉદારતા પણ બતાવી. પાટણમાં ગુજરાતી શાળાના શિક્ષક ધોરીભાઈ સાથે સારો મંબંધ થયો હતો, તેથી તેમને ‘હાઉસ માન્તર’ તરીકે પમંદ કર્યા અને પેટલાદ બોલાવ્યા. વડોદરામાં ‘સરસ્વતી મંદિર’માં રહી તાજા બી. એ. પાસ થયેલા, મોહત્રાના ઈશ્વરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા તેમને બોલાવવા ખટપટ કરી. પાટણના એક વિદ્યાર્થીને થોડા વખત પછી આ બોર્ડિંગની ખબર પડી એટલે તેણે તેમાં કામ કરવાની ઇચ્છા બતાવી, તેથી તેને પણ રાખી લીધો. આ બધા સાથે મોતીભાઈએ નવા વર્ષની શરૂઆતથી

બોર્ડિંગનો અને પોતાના ઘરનો વાગ્ય સગ્કારી મકાનમાં ડેંગ્યો. જે ગ્યજે માનનીઓને હાથેપગે બેડીઓ નાખી સળિયા પાળળ પૂરી રાખરામાં આરતા હતાં તે ગ્યજે હાથપગની અને હૃદય-મનની સર્વ પ્રકારની બેડીઓ તોડવાની વેદી મડાઈ.

જેવનુ મકાન બોર્ડિંગને માટે બધી રીતે અનુકૂળ હતુ. મકાનને ફગ્તો કોટ હતો તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગામની માડી અસરોથી હૂં એકાતમાં શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે ગખરાનુ સુગમ થાય તેમ હતુ. દગ્વાગ્ગ બદાગ જ ઓગડીઓની એક હાગ હતી તેમાં શિક્ષકોને ગડેરાની સગનડ થઈ. એ દગ્વાગ્ગની બગમગ સામે બોર્ડિંગની ઓફિસ ગ્યાર્ઈ, તેની નજીકમાં ગ્યોડાનો 'ગ્યોગ' મંગાથો, સ્ટોગ્ગની નજીક દૂવો હતો ત્યા વિદ્યાર્થીઓને નાહવાથોરાની મગનડ થઈ અને બાકીના મગનોમાં ગ્યોડાની અને વિદ્યાર્થીઓને ગડેરાની વ્યવસ્થા થઈ ગ્યોગાન નિશાળ હતુ તેમાં ગાડ પછુ હતાં તેથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને એ ગ્યજળમાં આવતા જ વિદ્યાનિહાગ્ગી સુક્તિનો આનંદ થયો.

એક નર્પ મોતીબાઈના સહવાસમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓ તેમના વિચારો અને આદર્શોથી રંગાર્ઈ ગયા હતા, અને પોતાના સુખ સગનડ માટે થતી આ પ્રવૃત્તિને મક્કળ કરના અને ગોબાનના ઉત્સુક બન્યા હતા. શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે ગખાતો મોટા નાનાનો અને સાહેમ-નોડગનો બેદ અહીં ધસાર્ઈ ગયો હતો, અને એક-કુદુમની ભાવના જ-મી હતી શરૂઆત હોનાથી મગનને આકસર કરનાનુ, બોર્ડિંગના જીવનને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કરવાનુ, રમોડાની વ્યવસ્થા કરનાનુ — એ બધા કામ તેમણે કરનાના હતા તે આનંદથી અને ઉમંગથી થઈ કે પાઉંડ સાફ કરાગ્યુ, રસોડાનો મામાન ખરીદો અને સ્ટોગ્ગમાં ગોડવ્યો, બાગની ગ્યના કરી, મિત્રમંડળ પુન્તકાવયોની વ્યવસ્થા પછુ ઉપાડી અને જાણે પોતાના જ ઘરમાં આવી વસ્યા હોય તેમ જોતજોતામાં બોર્ડિંગને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી કરી દીધી.

આ કામ એટલુ ઝડપી હતુ કે નવા મગનમાં ગયા પછી તરત પડેને જ મહિને બોર્ડિંગનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ ગજવવાની તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ સ્વીકારના વડોદગના દીવાન નામદાર દત્ત સાહેબને વિનતી કરવામાં આવી.

બોર્ડિંગ શરૂ કરી તે સાથે જ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. એટલે પરોપકારના પાઠ શીખવવાના હેતુથી ૬૨ વીસ વિદ્યાર્થીઓ એક ગરીબ વિદ્યાર્થીને બોર્ડિંગનો લાભ મફત આપવાની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી હતી. ઉત્સવનો પ્રસંગ આવતાં તે નિમિત્તે પરોપકારનું એક વધુ કામ કરવા અને બોર્ડિંગને મજેલા સુંદર રાખ્યાથ્રય પ્રત્યે આભારની લાગણી દર્શાવવા, ગરીબ વિદ્યાર્થીના વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ થઈ શકે તેવી ‘શ્રી સયાજી સિસ્તર ન્યુબિલી ફંડ’ની યોજના પડેયે જ માસે વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડી.

ઉત્સવની તૈયારી થઈ ગઈ. તારીખ પણ નક્કી થઈ. પણ તે અરસામાં પેટલાદમાં પ્લેગ ચાલવાથી જરા મોકું થયું, અને તા. ૨૦-૪-૧૯૦૭નો દિવસ નક્કી થયો. આ દરમિયાન ગામડાંમાં બોર્ડિંગના સમાચાર પ્રસરી મયેલા હતા. બોર્ડિંગનો ખરો ખ્યાલ લોકોને આવી શકે તે માટે આ પ્રસંગે આ કાર્યમાં ઉમંગ ધરાવનાર ગૃહસ્થોને નોતરવામાં આવ્યા, બોર્ડિંગના મકાનને ધ્વજાઓ અને તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યું અને મહેમાનોને પુષ્પો વડે વધાવવામાં આવ્યા! બોર્ડિંગની વ્યવસ્થા, તેના ઇતિહાસ અને તેના વિદ્યાર્થીઓને જોઈ નામદાર દીવાન સાહેબે સંતોષ જાહેર કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓને સ્વાથ્રયી થવાનો બોધ આપ્યો. હારતોરાનો વિધિ થયો અને ઉત્સવ પૂરો થયો.

ઉત્સવે લોકો પર સારી છાપ પાડી, અને બોર્ડિંગ આજીવન બાળકોનાં ગામોમાં જાણીતી થઈ નવા મકાનમાં આવ્યા ત્યારે શરૂઆતમાં ૩૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા તે બમણા થવા આવ્યા, અને વ્યવસ્થાનું કામ વધી પડ્યું. તે માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ ચૂંટેલા વિદ્યાર્થીઓની બનેલી એક વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમવાની, ઓરડાઓમાં ‘પ્રિકેક્ટ’ નીમવાની, નાના વિદ્યાર્થીઓની મોટા વિદ્યાર્થીઓએ સંભાળ રાખવાની — એવી એવી યોજનાઓ કરવામાં આવી. અને આવતા વર્ષના કાર્યક્રમના વિચાર થવા લાગ્યા.

અમરેલીથી ઈશ્વરભાઈને બોલાવ્યા હતા, તે ઘણા ઉપયોગી નીવડ્યા હતા. તે જો પેટલાદમાં કાયમ થાય તો શાળા તેમ જ બોર્ડિંગની સ્થાનિક વ્યવસ્થાનું ઘણુંખરું કામ તે ઉપાડી લે તેમ હતું. પણ શાળા છ ધોરણ સુધીની જ હતી, એટલે કાં તો છ ધોરણના

બે નર્ગ તેવા જોઈએ અથવા મેટ્રિક વર્ગ હોવો જોઈએ — તો જ ઈશ્વરભાઈને સગ્ગર પેટલામાં રાખી શકે તેમ હતું તે વખતે મરકારની નીતિ પ્રાત દીઠ એક એક દાર્મિકૃત ઝાઝાની હતી એટલે પેટલામાં મેટ્રિક વર્ગ નીકળનાનો તો સબન નડેતો. એટલે છઠ્ઠા ધોરણના બે વર્ગ કાયમ ઢરના એ જ હિપાય હતા તે માટે નવમી સપ્તામાં ચારેક વિદ્યાર્થીઓ ખૂટતા હતા તે મેળવના મોતીબાઈએ પ્રયત્ન આગળ્યો.

પેટલાદ નજીક ગબીગ ગામની ગુજરાતી શાળામાં આ અન્સામાં એક શિષ્યકે એવું કામ ગ્વા માડ્યું તો તેની ખ્યાતિ આખા ગામમાં પ્રસરી હતી રાજ્યના કેળવણી ખાતાના ડેપુટીઓ એનાથી આમંત્રણ અને અભ્યાસ હતા તેમણે પોતાના ડેપુટીઓને આ શિક્ષકને ઘેર જ ભણના મૂક્યા હતા, અને તેના ખર્ચ પેટે મો માગના નાણા આપના હતા મોતીબાઈએ મોડી ગ મઢી શરૂઆતમાં બીજી બોર્ડિંગો જેના પ્રનાસ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને પણ જુની જુની મોડિંગો જેના મોખરા માડ્યા હતા તે યોજના પ્રમાણે પેટલાદ વિદ્યાર્થીઓને ગબીગન કામ જેના માટે મોન્સ્યા હતા ત્યાના મને વિદ્યાર્થીઓ હિપ બહુ સારી છાપ પાડી હતી, અને તેમણે મોતીબાઈ સાથે આગળ તેના ઘણા નખાણ કર્યા હતા.

આ શિક્ષકનું કામ જેનાની મોતીબાઈએ ઇચ્છા ગમી હતી, પણ જોઈ શક્યા નડેતા જતા વિદ્યાર્થીઓ મળી શકતા હોય તો મેળવવા તેમણે ગબીરે તપાસ કરી ગબીગનું નામ આ વખતે એટલું નધી ગયું હતું કે નાણાને અભાવે તેનો બોને અસક્ષ થઈ પડ્યો હતો ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરા કરી વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભણના બીજે ઠેકાણે જાય તો તેમને આપના માડેવા સગ્ગર બુસાર્થ જાય એમ હતું તેથી મહામકેનતે તેમને માટે અત્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત ગબીગમાં જ કરનામાં આવી હતી તે માટે શિક્ષકો પણ મોતીબાઈ માગ્શ્તે મેળવવા હતા પણ અત્રેજી રીખનનાર શિક્ષકો સતોપ આપી શકતા નહિ આ મજેગોમાં મોતીબાઈની તપાસ ગબીરાના એ શિક્ષક અને તેમના વિદ્યાર્થીઓને મહુ આનકાગપાત્ર થઈ પડી અને તે જ દિવસે સાજે ગબીગનો આખો નર્ગ પેટલાદ આવી પડેગ્યો પેટલાની શાળામાં બીજે વર્ગે છઠ્ઠા ધોરણના મે નર્ગી કરી રાખ્યો.

તે માટે મોતીભાઈને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મળી રહી. એટલે ઈશ્વરભાઈને પેટલાદમાં કાયમ કરવાની સગવડ થઈ.

ગંભીરનો વર્ગ પેટલાદ આવ્યો ત્યારે જ્વેલના મકાનમાં બોર્ડિંગ શરૂ થવાને વર્ષ પણ પૂરું થયું નહોતું, છતાં સંખ્યા એટલી બધી હતી કે એ વર્ગને બોર્ડિંગના મકાન બહાર ઉતારો આપવો પડ્યો. સાથે આવેલા શિક્ષકને પણ મોતીભાઈએ બોર્ડિંગ ખાતે જ રોકાઈ જવા કહ્યું અને તે શિક્ષકે તે સ્વીકારી લીધું. મોતીભાઈને એ વર્ગ અને એ શિક્ષક આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યા :

આ રીતે મોતીભાઈના પ્રયત્નોને અણધારી દિશામાંથી મદદો અને ઉત્તેજન મળતાં ગયાં, અને નવા મકાનમાં બોર્ડિંગનું પહેલું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું એટલે છટું ધોરણ પાસ કરી મેટ્રિકના અભ્યાસ માટે બહારગામ જવાનો પ્રસંગ પેટલાદ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઊભો થયો. પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી આઠ તો એ રીતે વડોદરે ગયા પણ હતા. આમ મેટ્રિકના એક વર્ષ માટે વિદ્યાર્થીઓને બોર્ડિંગ છોડી જવું પડે તે એક અગવડ તો હતી, પણ એથી વધુ મહત્ત્વનું તો એ હતું કે વિદ્યાર્થીઓ આમ એકઠે વર્ષમાં જ બોર્ડિંગ છોડી ગયાના જન્ય તો બોર્ડિંગમાં તેમને મળતા સંસ્કાર કાયા રહે અને તેઓ ખીજે રથળે જતાં તે સંસ્કાર બુસાઈ જાય. એટલે બજાવાની સગવડની દૃષ્ટિએ તેમ જ સંસ્કાર કાયમ કરવાની દૃષ્ટિએ, પેટલાદમાં મેટ્રિકના શિક્ષણની સગવડ ઊભી કરવાની જરૂર જણાઈ. તે માટે મોતીભાઈએ તજનીજ કરવા માંડી.

બોર્ડિંગની ખ્યાતિ એવી પ્રસરી હતી કે ઇન્સ્પેક્ટરો, ખીજા અધિકારીઓ, અને વિદ્યાધિકારી સર્વ કોઈએ મોતીભાઈના પ્રયત્નોને ટેકો આપ્યો, પણ સરકારે કંઈ ગણકાર્યું નહિ, અને ૧૯૦૮ માં તો વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રિક માટે વડોદરે જવું પડ્યું. પણ આ વર્ષે શ્રીમંત મદારાજ સાહેબ જાતે પેટલાદ પધાર્યા અને બોર્ડિંગની મુલાકાત લીધી. તેમની સમક્ષ આ પ્રશ્ન મૂકવામાં આવ્યો, તેમણે તેના પ્રત્યે દ્વિભોજી બતાવી. હાઈસ્કૂલ કરવા માટે રૂ. ૧૮,૦૦૦ની રકમ મરકારને આ પ્રસંગે સુપરત કરવામાં આવી. પણ તેનો ઉપયોગ હાઈસ્કૂલ કાઢવામાં કરવાને બદલે સરકારે તે વડે અંગ્રેજી શાળાનું મકાન બંધાવ્યું. આમ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

એટલે મોતીબાઈએ પોતાની જવાબદારી ઉપર બેઠિંગમાં ખાનગી મેટ્રિક વર્ગ ઉપાડવાનું નક્કી કર્યું.

મોતીબાઈના મેટ્રિક વર્ગ દાદવાના આ પ્રયત્નોની વડોદરાની હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો હાંસી કરતા હતા. તેઓ અને તેમના જેવા ખીન્ન અધિકારીઓ તો એમ જ માનતા કે ગામડાંના લોકોમાં અગ્રેજ બાલ્યુનાની શુદ્ધિ દોતી જ નથી એટલે પેટલાદ બેઠિંગના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં ખામી જણાતા તેમને આ શિક્ષકો મેલ્યા માગતા, અને આ વિદ્યાર્થીઓ ગમનોમાં અને ચર્ચાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા તે પ્રત્યે અણગમો દર્શાવતા.

આમ મોતીબાઈને વિરોધી વાતાવરણમાં કામ કરવાનું હતું પણ ખાતાના ઉપરી અધિકારી મે મમાણી સાહેબને મોતીબાઈના કામ માટે ઘણી ક્ષમાજી હતી. તેમણે આજ સુધી તેમને વેતનની સગવડો આપી હતી, તે રીતે આ કામ માટે પણ બની જ મફત હતી આ નર્ગ માટે અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાંથી શ્રી ચોડસી માનતરને મોતીબાઈની મારગદર્શી પેટલાદ મોકલી આપ્યા અને તેમની નોંધી એ ખાતે ઉઠીની આપણામાં આવી એ નર્ગને યુનિવર્સિટીમાં મેટ્રિક તેમ જ ગ્રુવ શાઈનવની પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓ મોકલના ગઠિગટક કરવાની બધામણ કરી અને તે માન્ય પણ ગણાઈ આમ એક ઉત્સાહી હેડ માનતર અને દિલ્લોજ વિદ્યાધિકારીના મદદગારી આપ્યા ગત્યમાં સૌથી પ્રથમ ખાનગી મેટ્રિક વર્ગ પેટલાદ બેઠિંગમાં શરૂ થયો.

આ નર્ગ ખાતે માત્ર ચોડસી માસતરના પગારનું જ ખર્ચ પડતું બાકીનું બધું કામ મેવાબાવે થતું મોતીબાઈ અને ઈશ્વરભાઈ શાળાના કામ ઉપગત મવાગસાજ કામ કરતા ઈશ્વરભાઈએ સાયન્સનો આગો વિષય ખાસ આ કામ માટે જ શીખના માડ્યો અને શીખના શીખનાં તે શીખના માડ્યો. મંડુકત માટે પેટલાદ માથી એક શાસ્ત્રીને રોકનામાં આવ્યા ગુજગતી શીખનવાનું ગંભીરેથી આવેલા શિક્ષક શ્રી. કચ્છાગંદરે સ્વીકાર્યું શાળાના એ-મે ખીન્ન શિક્ષકોએ પણ કંઈક કંઈક એના આપી. વર્ગ બેઠિંગમાં જ એમતો અને સવાગમાં કામ ચાલતું, એટલે બેઠિંગનું ફર્નિચર એમાં કામ લાગતું. પુસ્તકોની તો ખોદ નહોતી, મોકે

મિત્રમણ પુસ્તકાલયોનું કામ બોર્ડિંગની ઓફિસમાં જ ધમધોકાર ચાલતું હતું, અને બોર્ડિંગને અગે પણ પુસ્તકાલય નસાવ્યું હતું.

પહેલે ને બ્રિલિમિનરી પરીક્ષા માટે વડોદરાની હાઈસ્કૂલમાંથી પ્રશ્નપત્રો મળ્યા તો તેમ કરવાનો હેતુ જાણવાનાનો અર્થ બતાવવાનો અને બોર્ડિંગમાં થયેલા કામની કસોટી કરવાનો હતો, પણ પ્રશ્નપત્રો મોકલનાર હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલો આ બોર્ડિંગ અને તેના કામ માટે બધાથેના નિપરીત મતના પોપણ માટે એથી બોગસ મળ્યો અને તે મોકલી ગયા. 'મોકલે બ્રિલિમિનરીના પેપર્સ નહતાય ન આવડતું હોય તો પછી મેટ્રિક ને ગોં શા માટે નાંદે છે?' પણ યુનિવર્સિટીનું પંચાયત જણાવ્યું ત્યારે જેના બોર્ડિંગના મેટ્રિક વર્ગનું પંચાયત આખા નજીબા મારુ આવ્યું. અને જેની ટકોર કરનાર ગૃહસ્થના વર્ગનું એથી બિલકુલ ન થયું.

ગીનબોરો અને દેવીલાઓના મો બધ થયા, અને પેટલાદની બોર્ડિંગ આ તેનો મેટ્રિક વર્ગ આખા ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત થયા પહેલે ને બોર્ડિંગમાં ૩૯ સખ્યા હતી બીજો ને ૮૮, અને ત્રીજો ને ૧૧૬ થઈ હતી એથે વર્ષે ૧૮૦ હિપરાત અરજીઓ નામજૂર નરનામાં આવી, છતાં વર્ષ આખરે સખ્યા ૧૨૬ હતી મનન સ્વ. ૬ પડતું હતું જ, પણ હવે તો તેમાં માર્ક શકે તેથી બમણી સખ્યા થઈ અને બીજી એટલીને નિરાશ કંઈ પડી, એટલી માગણીઓ આવના લાગી.

બોર્ડિંગની માફ જ મેટ્રિક વર્ગમાં પણ સખ્યા વધી આ રીતે સખ્યા રહે તો પેટલાદની જ ધોળણની શાળાને હાઈસ્કૂલ બનાવવાને સરકારને સમગ્ર મગણ બતાવી શકાવ, એ આશાએ મોતીભાઈએ બે વર્ષ સુધી એ વર્ગ મૂકી રીતે ચલાવે અને તેનું અર્થ વિદ્યાર્થીઓની શ્રી અને તોડોની મનમાંથી મેળવ્યું પણ બે વર્ષ મપૂર્ણ સફળતાથી એ વર્ગ ચાલ્યો છતાં સરકારે એના તરફ ન જ જોયું એટલે એના અર્થ પેટે ગ્રાન્ટની માગણી નહી, અને ૧૯૧૦ થી એને માસિક રૂ. ૧૦૦ની ગ્રાન્ટ મળવાનું શરૂ થયું આથી સાધનો ખરીદવાની અનુકૂળતા થઈ અને આ વર્ગ સ્વાસ્થ્ય મળ્યો આ વર્ષે દરમ્યાન શાળાની સખ્યા ૧૮૦૫ને મુજબને બમણી ક્રમમાં પણ વધુ થઈ હતી ૧૮૦૫ આખરે ૧૭૨ હતી ૧૮૧૦ આખરે ૩૭૨ થઈ.

‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

ઓર્ડિંગની સાથે જન્મેલી ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય’ની યોજના પણ ઓર્ડિંગની સાથે જ અને ઓર્ડિંગની અંદર જ વેગથી આગળ વધતી હતી. એ યોજનાની જાહેરાત થઈ કે તરત તેનો લાભ લેવાની માગણી ૫૦ રથજેથી આવી હતી, અને વર્ષ આખરે ૮૪ ગામેએ તેનો લાભ લીધો હતો.

યોજના જાહેર કરી અને માગણીઓ તરત જ આવી એટલે તેને પહોંચી વળવા પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો મેળવવાની તજવીજ કરવાની તાત્કાલિક જરૂર ઊભી થઈ. તે માટે મુખર્જી, અમદાવાદ, વડોદરે—જ્યાં જ્યાં અનુકૂળતા હતી ત્યાં ત્યાં પત્રવ્યવહાર શરૂ કરી દીધા. લેખકો, પ્રકાશકો, શુક્રમેલરો, અને વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓને પણ યોજના ગમી ગઈ અને અણુધારી નિશામાંથી એને મદદો અને સહયોગ મળવા લાગી. જ્ઞેનજ્ઞેનામાં ઓર્ડિંગની આદિસમાં પુસ્તકો વેચવાની મોટી દુકાન મંડાઈ અને વિદ્યાર્થીઓને માટે વાતાવરણ પુસ્તકમય બન્યું. ઠંઠોઈની દુકાનમાં બેઠેલા બાળકને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે મીઠાઈ ખાવા મળે, તેમ આ વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે વાંચવાનાં પુસ્તકો મળે એવી સગવડ થઈ, અને વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક પુસ્તકાલયોને પુસ્તકો પહોંચાડવાના કામમાં પણ જોડાયા. પાછળથી મોતીભાઈએ કેળવણી ખાતામાં લાગવગ વાપરી કેટલાક શિક્ષકોની સુજ્જાતી નિશાળમાં બદલી કરાવી અને તે શિક્ષકોએ આ પ્રવૃત્તિમાં તેમ જ ઓર્ડિંગમાં નવગણને વખતે તનતોડ મેદા આપવા માંડી.

મોતીભાઈની આ યોજના આમ ‘મિત્રમંડળ’ના સહકારથી આગળ વધતી હતી ત્યારે તે વર્ષોમાં શ્રીમંત મદારાજ સાહેબ યુરોપ-અમેરિકામાં પ્રવાસ કરતા હતા. પ્રવાસ દરમિયાન અમેરિકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો દ્વારા લોકશિક્ષણનું અને જ્ઞાનપ્રચારનું સુંદર

કામ થતું જોઈ તેમણે તેડું કામ પોતાના ગળ્યમા થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો અને તે ખાતે રૂપિયા ત્રીમ હજાર અર્ચાનો હુકમ પ્રનાસમાથી જ નામદાર દીનાન સાર્વે ઉપર મોકલ્યો આ હુકમને પરિણામે વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૧૯૦૭ના વર્ષમા ‘સર્ચુલેટિંગ લાયબ્રેરીઝ’ (ફક્તા પુસ્તકાલયો)ની યોજના થઈ તેનો લાભ ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ને મળે તે માટે મોતીભાઈએ તજવીજ કરી ફેટલીડ ‘હા, ના’ પત્રી મોતીભાઈની માગણીને માન આપી સરકારે ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ને આ નવી યોજનાનો લાભ આપનારું ગ્રંથિકાલુ આપી મોતીભાઈની આ પ્રવૃત્તિ બામતની આર્થિક મુશ્કેલી દૂર થઈ અને લોકોની માગણીઓને પૂરેથી જળના ઉત્સાહભેગ કામ થના લાગ્યું

મોતીભાઈની યોજનામા એક કનમ એવી હતી કે, ‘દરેક વર્ષે વ્યવસ્થાપક મંડળ તરફથી ગુજરાતી ગ્રંથનરના ઉત્તમ લેખોના સમૂહનું આશરે ૮૦ પાનાનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે ને તે પુસ્તકની એકેડ નકલ આ યોજનામા આદ આના ભરનાર ગૃહમંથને ભેટ આપનામા આવશે’

આ કનમ અનુસાર પહેલે વર્ષે ‘ગદ્યસમ્રાટ’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામા આ યુ તે એટલું લોકપ્રિય થયું કે એ જ વર્ષમા તેની ત્રણ આવૃત્તિ ટાકવી પડી અને ત્રણ હજાર નનો ખર્ચ ગઈ આ અનુભવથી ઉત્સાહ પામી ‘ગદ્યસમ્રાટ’ને બદલે એ જ વિચાર ઉપર ચોંટેલું ‘ગદ્યપદ્યસમ્રાટ’ નામનું માસિક પ્રગટ નના માડ્યુ (૧૯૦૮) એનું - અને સ્વસ્થ તે વખતે નીમ્મળતા ‘કેળવણી’ નાસિક જેવું જ હતું લનાજમ નામન જ, રૂ ૧-૦-૦ હતું, અને ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ને, બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓના વાનીઓને, અને આ પ્રવૃત્તિઓમા નસ વગરનાને તો તે મફત મોકનાતું. એમા ઉત્તમ પુસ્તકોમાથી પચદ કરેના ઉનાગ એકડા ની જાપવામા આવતા તેથી તે નાના સગ્યા તાગ અને ઉત્તમ પુસ્તકાલયની ગજાર સારતું વળી તેમા બોર્ડિંગ અને ‘મિત્રમંડળ’ પ્રવૃત્તિઓના સમાચાર છાપનામા આવતા, અને વિદ્યાર્થીઓને રિતે માહિતી આપનામા આવતી આ સાથે ‘મિત્રમંડળ’ તરફથી પુસ્તકો છપાવી ‘ગદ્યપદ્યસમ્રાટ’ માસિકના ગ્રાહકોને ઓગ્રી કિંમતે વેચનાની

યોગના દરવાજા આવી અને વર્ષ આખર એ જ મામિકમા આવેલા તખો ૧૧ 'ગદ્યસત્રદ્ધ' અને 'પદ્યસત્રદ્ધ' એવા ગ્રંથો સમગ્ર પુસ્તકરૂપે ગ્રાહકોને બેટ આપનારુ રાજ પૂર્વે આ 'મિત્રમંજુ પુસ્તકાલય'ની પ્રવૃત્તિની માથ જાનગમાના પ્રસાદ અને રીતે અને સર્વ લિંગામા નફેરા નાગ્યો, અને તેણે દુનિયાના તોમરુ ધ્યાન એમ્થુ 'ગદ્યપદ્યસત્રદ્ધ' માસિક કેન્દ્રુ લોખંડિય થયુ હતુ, તેમા લોખંડિય સાધનાની કેટલી બધી ગહયતા હતી, વગેરે લેખનતો એક લામો પર તે માસિકના આસાદ, ૧૯૬૬ ના અઢમા પ્રગમ થયો હતો તેમાથી નીચેના અનંતગણે એ માસિકના મહત્વ અને વિશેષતાઓ યથાર્થ રીતે રજુ કરે છે

“તમારા તરફથી ‘ગદ્યપદ્યસત્રદ્ધ’ નીન્ને છે તે લાકોનુ દિત કરવાનુ એ- ઉત્તમ સાધન છે, એમ મુ માનુ છુ, તેથી તેની અધિ- અધિ- ઉત્તિ થાય એવી ઇચ્છા થાય તે ન્યામાવિષ્ છે માત્રુ ધારણુ એમ છે કે હાનના જન્મા તેનુ - મોટુ થાય તા તેના ગ્રાહકો પણ નધારે થાય અને નધારે જા. પ્રસંગાથી લાકોનુ વધાર દિત થાય

તમે માસિકની પ્રગમા પ્રગતા અવ્ય જ્યો છે, પણ તેમ કરવાની જરૂર નથી આપણા ઉદ્દેશોને અપદ્ પ્રગતા તેમા મર્ષ આપણી આત્મશ્યાધા નથી અને સાગ દામોને આપણે આપણા કયા ગણીએ છીએ? તે તો પરમાત્માની પ્રેરણાઓ છે પણ

૭. ઇષ્ટ લખી મોન્દુ છુ.

૧. ‘ગદ્યપદ્યસત્રદ્ધ’ દરેક માણસે વાચવુ જોઈએ દાગણુ કે તેમા માગ્નો પણ માગ આવે છે ગુજગતી ભાસામા જે ઉત્તમ પુસ્તકો છે તેમાથી પણ ઉત્તમ જાળતો તેમા તેમામા આવે છે, એટલે વાચનાગઓને થોડી મરેનતે ઘણુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૨. દારણુ કે તે અમુ- મત પથ કે સિદ્ધાન્તુ માસિક નથી તે તો સર્વને સરખી ઉપયોગી જાળતોનુ માસિક છે પરંપર વિરોધી મતનાળાને પણ તે વાચવાથી ફાયદો જ થાય છે દારણુ કે તેમા અમુ- મત છે જ નહિ તે તો સર્વના જીવનને ઉપયોગી થાય એવા મુખોધથી જ જરવામા આવે છે

૩. આ માસિક લોકોમાં જ્ઞાન પ્રસારનાના અને તેમ જરી તેમનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી જ પ્રગટ કરામા આવે છે આ કોઠની અગત માનિકીનું નથી કે નફાની આશા હોય, તેથી જેમ જેમ માસિકના ગ્રાહ-વધતા જશે તેમ તેમ તેનું કદ પણ વધારનામા આવશે આખરે ગુજગતી ભાષાના સર્વ મામિકોમા તે સન્મામા મસ્તુ થશે.

*

*

૬ આ માસિકની ભાષા બહુ જ સરળ હોય છે, વાંચુ કે તે મનને માટે પ્રગટ થાય છે કાર્ષ પડિતોને માટે પ્રગટ થતુ નથી તે જોઓ અને નિઘાર્થીઓને પણ મમજનય તેવું અને તેથી જ પડે તેવું છે, કાળુ કે તેમા કાર્ષ કિયમુશી (તત્ત્વજ્ઞાન)ની નાતો જવામા આવતી નથી તેમા તો મરલ, મિ- અને બોધ ભરેલી નાતાઓ આવે છે

૭ માસિકના ગ્રાહકોને કેટલા-રેખકોના પુસ્તકો ખાસ ઘટ-હેલા બાનથી મળે છે એટલે આ મામિક તો મક્ત જ પડે છે *

મિત્રમંડળે ઉપાડેની અથગ્રાશનની પ્રવૃત્તિથી કના કના પુસ્તકો પ્રગટ થયા તેના પરો દેનાન મળી શકતો નથી x પરતુ ‘ગદ્યપદ્યસંગ્રહ’ માસિક ચાલુ ત્યાં મુધી ગદ્યપદ્યમગ્રહો દર વર્ષે પ્રગટ થયા હતા, અને એના ચારેક ‘ગદ્યમગ્રહો’ અને ત્રણેક ‘પદ્યસંગ્રહો’ પ્રગટ થયા જણાય છે તેની પ્રત્યારનાઓમા દર્શાવેના નીચેના વિચારો આ સંગ્રહો યોજનાગત દર્શિમિદુનો મારો ખ્યાન આપે છે

‘મનુષ્યમાત્રનું નર્તન છે કે જેમ બને તેમ વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યથાગતિ પ્રાપ્ત કરવો, પુસ્તકો એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એક મુખ્ય

* ગદ્યપદ્યસંગ્રહ પુસ્તક ૨, અ - ૬, પૃષ્ઠ ૩ (અષાઠ, ૧૯૧૧)

x મિત્રમંડળે ‘મિત્રમંડળ અથમાળા’ના ચાર ગુરુ પ્રગટ કર્યા જણાય છે તેમાનું ૧૯૦૯મા પ્રગટ થયેલું ‘સંજીવ નીતિ વિનોદ’ જેવા મળ્યું છે, તેમા પેટલાદ ‘મિત્રમંડળ’ એફિસમા મળતા પુસ્તકો અને મામિકોની યાદી નીચે પ્રમાણે આપી છે ગદ્યસંગ્રહ, ગેરિબાદીનું જીવનચરિત્ર, લતાકુમારી, પદ્યાલયા, મહારાષ્ટ્ર જીવનપ્રભાત, રાજપૂત જીવનસંધ્યા, પ્રેસિડન્ટ મહાવીર આર્દિસ, હીરામાલોકની એક મોટી ખાણ, ગદ્યપદ્યસંગ્રહ, શિક્ષક

સાધન છે. પરંતુ માનનાં સર્વ પુસ્તકો ખરીદવાને વા વાંચવાને સર્વ કોઈ સક્તિમાન થાય નહિ એટલા જ કારણથી બુદ્ધિમાન અને પરોપકારી પુરુષોએ પુસ્તકાલયોની યોજના કરી છે. પુસ્તકાલયોમાં સર્વ પ્રકારનાં પુસ્તકો આવી શકે નહિ, તેથી જુદા જુદા વિષયો ઉપર મહાન પુરુષોએ જે જે વિચાર દર્શાવ્યા હોય તે વિચારોના સંગ્રહ પણ નાનાશા પુસ્તકાલયની ગરજ સારે છે. અંગ્રેજીમાં આવા પ્રકારના સંગ્રહો અનેક છે. આપણી ભાષામાં આ દિશામાં નહિ જેવો જ પ્રયત્ન થયો છે. આ ખોટ પૂરી પાડવા તો નહિ, તોપણ પ્રયત્નશીલ માણસોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા આ યત્ન છે.*

* 'ગદ્યસંગ્રહ', ભાગ ત્રીજો. (૧૯૧૧)

સંસ્કારસત્ર - ૧

(૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)

ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને પેટલાદમાં રહી બણવા માટે રહેવા-જમવાની સગવડો પૂરી પાડવાના નમ્ર હેતુથી જ પેટલાદ બોર્ડિંગની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. પણ એક બે વર્ષમાં જ એનો અસાધારણ વિકાસ થયો, અને રાત્રિપ્રભનું એણે એટલું બધું ધ્યાન ખેંચ્યું કે થોડા પ્રયત્ને એને સર્વ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળ્યું. એ ઉત્તેજને મોતીબાઈને પોતાનાં સ્વમ્નો સિદ્ધ કરવાની તક આપી અને એમનો ઉત્સાહ દિન પ્રતિદિન ઊભરાતો ચાલ્યો. બોર્ડિંગને જમાવવામાં અને એને માટે નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ ચોજવામાં તે એટલા લીન બન્યા કે, બોર્ડિંગના કમ્પાઉન્ડમાં જ ધર હતું છતાં જમવા અને સુવાના સમય સિવાય બાકીનો બધો સમય બોર્ડિંગની ઓફિસમાં જ ગાળવા લાગ્યા. કોઈ વખત ઓફિસમાં એટલું કામ રહેતું કે ખાવાનું પણ બૂલી જતા. અને એક વખત તો એમ પણ બનેલું કે, એમનાં પત્ની પરગામ ગયેલાં તે ઘેર આવેલાં છતાં ત્રણ દિવસ સુધી ઘેર જવાનું સાંભર્યું જ નહિ !

બોર્ડિંગ એટલી ખ્યાતિ પામી કે આખા દેશમાંથી લોકો પોતાના છોકરાને પેટલાદ બણવા મોકલવામાં માન સમજાવા લાગ્યા. શેદિયાઓ, વિદ્વાનો, કેળવણીકારો, દેશનેતાઓ, અને રાજ્યના અમલદારો દરને જતાં બોર્ડિંગ જોવા આવવા લાગ્યા, અને પેટલાદ બોર્ડિંગનો જન્મ ગુજરાતના નવજીવનમાં એક સીમાચિહ્ન લેખાયો.

એમ તો સગકારી શાળાઓને અંગે અને ખાનગી રીતે ચાલતી કેટલીક બોર્ડિંગો તે વખતે ગુજરાતમાં હતી, એટલે એક રીતે પેટલાદ બોર્ડિંગ કોઈ નવી વસ્તુ નહોતી. પણ બીજી બોર્ડિંગો વિદ્યાર્થીઓને માટે વીશી-લોજની ખોટ પૂરી પાડ્યા સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ કરતી, સારે આ બોર્ડિંગે વીશી-લોજની ખોટ પૂરી પાડવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને માટે આદર્શ માળખા અને ગુરુ બનવાના

પ્રયત્નો આદ્યો. અહીં એવા શિક્ષકો એકઠા થયા કે જે પોતાનાં સુખસુગવડ અને સ્વાર્થ ભૂલી વિદ્યાર્થીઓ માટે જીવન યોજવામાં મૂકાયા અને રાત-દિવસ, ટાઢ-તડકો, કે જૂખ-તરસની પરવા કર્યા વિના એમાં જ મગ્ન રહ્યા. બોર્ડિંગમાં રહેનાર અને બહારથી આવનાર સર્વના ઉપર આ તદ્દીનતાએ ઊંડી અસર કરી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનાં તપોવન અને ગુરુકુલોનું ગાત્ર નામસ્મરણ કરી ગૌરવ સેવા દેવાયેલી પ્રજાને આ ઉત્સાહી શિક્ષકોએ પોતાના નિઃસ્વાર્થ, કર્તવ્યપરાયણ જીવનથી નવીન યુગના ગુરુકુલનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું; — અને પેટલાદ બોર્ડિંગે સાચે જ દાનિદાસ ઘડ્યો, કેમકે એણે માણસો ઘડવાનું વ્રત લીધું.

એની કાર્યપદ્ધતિમાંથી મને તેને પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. પહેલા જ નિવેદનમાં એના સ્થાપકની વિદ્યાળ દૃષ્ટિ અને ઉન્નત ભાવના દેખાય છે :

‘હંગકોઈ બોર્ડિંગની ખરેખરી કતેદ તે માટે પૂર્વ પાડવામાં આવેલાં સાહિત્યો ઉપર, તેમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર અથવા તેા પરીક્ષાનાં સાગં પરિણામ ઉપર આધાર રાખતી નથી; પણ તેમાં વસના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક, નૈતિક અને માનસિક શક્તિઓને સરખી રીતે ખીલવવા કેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેના ઉપર જ તે આધાર રાખે છે.’ *

ચાર વર્ષના અનુભવ પછી એ જ દૃષ્ટિએ સંસ્થાના હેતુની વ્યાખ્યા બીજા નિવેદનમાં કરવામાં આવી :

‘પેટલાદની અંગ્રેજી શાળામાં અભ્યાસ કરતા બહારગામના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની તથા ખાંધાપીંધાની અનુકૂળતા કરી આપવા, તેમનો અભ્યાસ અને વર્તન સુધારવા અને ઉત્તરાવસ્થામાં મનુષ્ય તરીકેની સઘળી જવાબદારીઓ સમજી પોતાનાં કર્તવ્યો યથાર્થ રીતે કરી શકે તેવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા, એ આ સંસ્થાનો હેતુ છે.’ +

એ હેતુની સિદ્ધિ માટે સંજોગો અને જરૂરિયાતો પ્રમાણે જ વિવિધ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા, તેથી બોર્ડિંગ બાવનામય વ્યવસ્થા :

* પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસનો પ્રથમ જે વર્ષનો હેવાલ, પૃ. ૪.

+ પેટલાદ શ્રી સયાજી જ્યુનિલી બોર્ડિંગ હાઉસનો ચોથા વર્ષ (૧૯૦૬)નો હેવાલ, પૃ. ૧.

ને નિયમિતતાનો, અને ઉચ્ચ ને સવકારનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહી. આ પ્રકારનું જીવન શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે તદ્દન નવીન હતું તેથી કેટલીક અગવડો નડતી, તેમ કેટલીક સગવડો પણ મળી જતી. પરંતુ અગવડો વધુ પ્રયત્નો કરવાની અને હૃદયશુદ્ધિ કરવાની ઉત્તમ તકો બની જતી, અને સગવડો મળતાં ઉત્સાહ અનેક ગણો વધી જતો. એમ નાના મોટા સૌ સંસ્થાને સફળ કરવા, એને શોભાવવા અને એના પવિત્ર નામને લાયક બનવા સ્પર્ધા કરતા. તે વખતના એક વિદ્યાર્થી કહેતા તેમ, સાચે જ આડીં સંસ્કાર-પ્રચારનો યત્ન મંડાયો હતો.

આર્થિક સંકટામણી કાયડો સદા ઉકેલવાનો રહેતો. માસિક રૂ. ૭ થી વધુ ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓ આપી શકે તેમ નહોતું. આથી વ્યવસ્થામાં આનંદ કરકસર કરવી પડતી. એ અગવડે મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓનાં કળદ્રુપ મગજોમાંથી નાણાં બચાવવાની અને મેળવવાની અનેક યોજનાઓ જન્મ્યા, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ જનસમાજને અદ્ભુત લાભ થયા.

આર્થિક સંકટામણીને લીધે સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓની મદદ લેવી પડતી, તેથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ કામો કરવાની આપોઆપ તાલીમ મળતી. એ પ્રથા બોર્ડિંગમાં કાયમ કરવામાં આવી, અને વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ રીતસર ચૂંટણી કરી પસંદ કરેલા* વિદ્યાર્થીઓના એક વ્યવસ્થાપક મંડળને બોર્ડિંગના રસોડાની અને બીજા કામની વ્યવસ્થા મેંપવામાં આવી. આ વ્યવસ્થાપક મંડળ બોર્ડિંગની આવક અને બીજા સંબંધો ધ્યાનમાં ગણી રમોકું, રમતો, પુસ્તકાલય, બાગકામ, વગેરે માટે નિયમો કરતું. એ નિયમો વિદ્યાર્થીઓએ જ કરેલા હોઈ તે પાળવા પળાવવા તેઓ જાગૃત ગ્રહીતા. આથી 'સિસ્ટ'ના પ્રશ્નો બહુ ઓછા ઊભા થતા. બોર્ડિંગમાં લેવાતી વિવિધ પ્રકારની શીનો પણ વહીવટ આ મંડળ કરતું. રસોડાને માટે ખરીદાતી તથા વપરાતી ચીજોનો દૈનિક તેમ જ માસિક હેવાલ નોટિસ બોર્ડ ઉપર મૂકવામાં આવતો, જેથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવસ્થા કેમ થાય છે

* વિદ્યાર્થીઓએ પસંદ કરેલા ૧૨ અને શિક્ષકોએ પસંદ કરેલા

તેનું જ્ઞાન મળતું અને તે પ્રત્યે વિશ્વાસ વૃન્મતો. એ જ રીતે રસોડાને મારેલી જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા માટે વ્યવસ્થાપદનમંડળની મદદ લેવામાં આવતી, જેથી તેમને એવાં કામ કરવાની તાલીમ મળતી અને સંસ્થાને કામમાં મદદ થતી.

આ વ્યવસ્થાનું ખીજું અંગ 'પ્રિકેક્ટ'ની યોજના હતી. વિદ્યાર્થીઓ દરેક કાર્યક્રમ અને ધોગણુ પ્રમાણે કામ કરે તે માટે દરેક ઓરડીમાં દેખરેખ ગણવાનું કામ તેમાં રહેતા એક વિદ્યાર્થીને મેળવતું. એને 'પ્રિકેક્ટ' કહેતા અને તે બધા કાર્યક્રમમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સલાયમાં રહેતો. આથી એકેએક વિદ્યાર્થી ઉપર અને એકેએક બાળકમાં દેખરેખ રહેતી અને મુમય ગુમાવ્યા સિવાય બધું કામ નિયમિત અને વ્યવસ્થિત રીતે થતું.

આ રીતે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના સદ્ગુણો રચેલા ચોક્કસમાં રહી વિદ્યાર્થીએ જીવન ગુજરવાનું હતું. તે જીવન પણ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળીને યોજતા. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બધા સમય સાથે રહેતા હોવાથી આમ કરવું સહેલું થઈ પડતું અને એવીસે દસાક એક યા બીજા પ્રકારે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ચાલતો. સામાન્ય રીતે સવારે પાા વાગ્યે જાડવાનું અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે સ્થળ જવાનું ફરજિયાત રહેતું. બાકી ગ્રેડા ૧૬ા દસાકમાંથી ૪ દસાક દાનજી-પાણી, રનાન, ભોજન વગેરેમાં, પાા દસાક શાળામાં, ૪ દસાક અભ્યાસમાં, ૨ દસાક રમતોમાં અને ૧ દસાક પોતાને રુચે તે રીતે ગાળવાની યોજના હતી. આ બધા પ્રસંગે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની સાથે રહેતા, તેથી વિદ્યાર્થી જોડે તે પહેલાં તેમને જાહેરું પડતું અને વિદ્યાર્થી સુએ તે પછી તેમને સવાનું મળતું. સામાન્ય શાળા-બોર્ડિંગમાં જ્યારે શિક્ષકની સગવડે વિદ્યાર્થીનું જીવન યોજાતું ત્યારે અહીં વિદ્યાર્થીના જીવનની સગવડે શિક્ષકનું જીવન યોજાતું.

આ કાર્યક્રમમાં બાગકામ, અખાડો, સંગીત, ડ્રોઇંગ જેવા વિષયો શીખવાની યોજનાઓ હતી. તે દિવસોમાં આ ગીજે નવાઈની હતી. બાગકામ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ અચકાતા, અખાડો બનીએા એ તો એક સાદસ ગણાતું, સંગીત સાંભળવા પણ ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્યાર્થીઓ જ જાય, અને ડ્રોઇંગની પરીક્ષા આપવા માટે ધનાઓ આપી ઉત્તેજન આપવું પડતું. પરંતુ બોર્ડિંગની એ

પ્રવૃત્તિઓથી વિદ્યાર્થીઓને ધનર પ્રવૃત્તિઓ મળી રહેતી અને એ તેની વિશેષતા હતી.

શનિ રવિના દિવસોએ કાજલ સમય વધુ રહેતો. તે માટે પણ વિવિધ યોજનાઓ થતી. બોર્ડિંગમાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયની ઓફિસ હતી, તેથી પુસ્તકોનો અખૂટ ભંડાર વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેતો. ‘ગદ્યપદ્યસંગ્રહ’ માસિકના બદલામાં અનેક માસિકો અને વર્તમાનપત્રો આવતાં. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ખાસ પુસ્તકો, નકશાઓ અને રમતોનાં સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધાનો વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળતો. તેઓ ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરતા, દેશપરદેશના સમાચારો જાણતા, મહાન નેતાઓ અને લેખકોના વિચારો જાણતા અને એ સર્વથી રંગાયેલા શિક્ષકોના સહવાસમાં રહી અનેક સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ રચતા.

વિદ્યાર્થીઓને આનંદ સાથે જ્ઞાન મળે, ‘મેળવેલું જ્ઞાન પાકું’ થાય, અભ્યાસની જીજ્ઞાસા દૂર થાય, અને બોર્ડિંગમાં તેમનું રહેલું સર્વ રીતે સાર્થક નીવડે, તે માટે સંજોગો પ્રમાણે વિવિધ યોજનાઓ થતી.

અક્ષર સુધારવા માટે સારાં સારાં પુસ્તકોમાંથી નોટબુકમાં સારા અક્ષરે ઉતારા કરવાનું, અને એક નિબંધ લખવાનું ફરજિયાત હતું. આ માટે ગવિહારની દિનચર્યામાં ખાસ યોજના હતી. વળી તે સાથે એક કલાક ધાર્મિક વા નૈતિક કથાવણીનો ખાસ વર્ગ દર દિવસે ભરવામાં આવતો. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં રોજ રોજ બનતા પ્રસંગોને લક્ષમાં રાખી યુક્તિપૂર્વક જીવનના ગહન પ્રશ્નો છેડાતા, તે ઉપર ચર્ચા થતી, ‘સારાં પુસ્તકોમાંથી તે વિષે વાંચન થતાં અને પ્રસંગને અનુકૂળ દર્શાવતો આપી ઉજાત વિચારો વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ઠસાવવામાં આવતાં.

આ દિવસના કાર્યક્રમથી વિદ્યાર્થીઓને આવતાં અઠવાડિયાના જીવનનું બાયું મળી રહેતું, અને સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓમાં તેની સારી અસર થતી. અઠવાડિયું પૂરું થતાં શનિવારે બપોરે વિદ્યાર્થી સભા ભરાતી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓએ લખેલા નિબંધો અને તેમણે કરેલા ઉતારા વંચાતા, જીવનને સ્પર્શતા વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ થતી, બેડણી, પદચ્છેદ, ઇતિહાસ-ભૂગોળની

રમતો રમતી, સંગીત ગવાતું અને જ્ઞાન-ગમ્મતમાં સમય જલદી પસાર થઈ જતો.

આ કાર્યક્રમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને પ્રિંકિપની દેખરેખ નીચે યંત્રવત્ ચાલતો તે ઘણાને આકર્ષે પડતું, અને તેમાંથી છટકવા પણ કોઈ મથતા. તે સૌ ઉપર સખત ચોક્કી રહેતી. દરેક 'બોર્ડર'ને માટે રજિસ્ટર રાખવામાં આવતું. તેમાં તેને વિશે સઘળા હપ્તીદાર તેણે જાતે જ નોંધવી પડતી, અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તથા જીજ્ઞ શિક્ષકો તે ઉપર નજર રાખતા. વિદ્યાર્થી નિશાળે નિયમિત જાય, અભ્યાસ બરાબર કરે તે માટે તેની શાળાની હાજરી ખાસ તપાસવામાં આવતી, તેના અભ્યાસ વિશે શાળાના શિક્ષકો પાસેથી અવારનવાર માહિતી મેળવવામાં આવતી. અભ્યાસ સારો કરવા ઉત્તેજન મળે તે માટે જોયે નંબરે પાસ થનારને ઇનામ આપવામાં આવતાં. જરૂર જણાતાં વિદ્યાર્થીના દોષો અને તેને નડતી અગવડો દૂર કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવતા. અભ્યાસ કાચો જણાય તો તે સુધારવા સારા વિદ્યાર્થીઓની સહાય વિદ્યાર્થીને મેળવી આપવામાં આવતી, તેમ ન બને તો શિક્ષકો જાતે તે કામ કરતા, અને જે વિદ્યાર્થી વારંવાર નાપાસ થાય અથવા વર્ગમાં અર્ધ કરતાં નીચો નંબર રાખે તો નામની શી લઈ તેને માટે ખાસ શિક્ષક રોકી તેના અભ્યાસની કચાશ દૂર કરવાની યોજના થતી. અને તેના અભ્યાસ અને ખર્ચની વિગતો દર માસે તેના વાલી ઉપર મોકલી આપવામાં આવતી. આ યોજનાથી પેટલાદ બોર્ડિંગનો વિદ્યાર્થી શાળામાં બાગ્યે જ નાપાસ થતો, બોર્ડિંગના નિયમિત અને વ્યવસ્થિત જીવનની અસર તેના શરીર અને વર્તનમાં રૂપદે દેખાતી, અને માળાપોને તેથી ઘણો સંતોષ થતો. -

પણ પેટલાદ બોર્ડિંગની આ સિવાય ઘણી વિશેષતાઓ હતી, જે મુ્યવે છે કે તેના પ્રણેતાએ આ સંસ્થા દ્વારા વિશાળ ધ્યેયની સાધના શરૂ કરી હતી. એની પહેલી વિશેષતા એ હતી કે, વિદ્યાર્થી સામાન્ય રીતે શાળાનો અભ્યાસ કરે અને તેમાં પાસ થાય તે ઉપરાંત તે સારો માણસ થાય એવા સંસ્કાર તેના ઉપર પડવા જોઈએ એ દૃષ્ટિ સર્વ બાબતમાં લક્ષમાં રખાતી. આ હેતુથી સમાજમાં પ્રચલિત ચાન્દીની વ્યસનો, અણુધડ, નાટકો, ગાળો અને અશુદ્ધ વાણી,

વગેરે દૂપણોથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવી લેવા ખાસ કાળજી લેવામાં આવતી. ખીજી બાજુ સારાં પુસ્તકોનું વાંચન, જીવનના પ્રસંગોની ચર્ચા, એકબીજાની સેવા, વગેરે મારફતે તેનામાં ઉન્નત ભાવના અને સદગુણ-પ્રેમ ખીલવવાના પ્રયત્નો થતા. ઉચ્ચ વિચારોની પ્રેરણા ઉત્તમ દષ્ટાન્તોમાંથી મળે છે, તેથી મહાપુરુષોનાં જીવન-ચરિત્રોનો વિદ્યાર્થીઓમાં ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવતો, અને ચર્ચાઓમાં પણ જાણીતા માણસોનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનોનો જ ઉપયોગ થતો. આ રીતે મળતી પ્રેરણા વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં ઊતરે અને તે વર્તન એક સામાન્ય ટેવ બની જાય ત્યારે જ ચારિત્ર્ય બંધાયુ એમ કહેવાય. આ માટે ભાવનાથી પ્રેરાયેલું વર્તન કરવાની વિદ્યાર્થીને વારંવાર તક મળવી જોઈએ. ભય, લાલચ, ઈર્ષ્યા, પ્રમાદ, એવા મુદ્દમ દુર્ગુણોની સાથે આંતરયુદ્ધ કરી તેને દૂર કરવાનું બળ તેનામાં કેળવાવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ, સેવાનાં કાર્યો મારફતે જ ચારિત્ર્ય ધડાય છે એ સિદ્ધાન્ત મોતીબાઈએ સ્વીકાર્યો હતો. અને તેને અનુસરીને એકબીજાને મદદ કરવાની, માંદાની ભાવજત કરવાની, ઉત્સવો ઊજવવાની, મહેમાનોનું સ્વાગત કરવાની, ગામ પરગામ સમાજ-સેવાનાં કાર્યો કરવાની, અંગત જીવનમાં પણ કંઈ કંઈ સ્વાર્થત્યાગ કરવાની અનેક તકો વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવતી, અને ઊભી પણ કરવામાં આવતી.

સંસ્કારનું ખીજું મહત્ત્વનું સાધન પ્રવાસ છે. ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવે, ગમે તેટલી ચર્ચા કરવામાં આવે અને ગમે તેટલા ઉપદેશ કરવામાં આવે તોપણ જ્ઞાનને વર્તનમાં ઉતારવામાં ના આવે ત્યાં સુધી તે સફળ થયું ગણાય નહિ; તેમ જ ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવે અને ગમે તેટલી વાતો કહેવામાં આવે તોપણ દેશપરદેશમાં જતે ધૂમ્યા સિવાય, અગવડો વેડી અજાણ્યા લોકોને પ્રત્યક્ષ જોયા સિવાય, દુનિયાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી એવા ખ્યાલ સિવાય માણસની દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી નથી, એનું દિલ ઉદાર બનતું નથી, એનામાં જોખમ ખેડવાનું આત્મબળ જન્મતું નથી. આ દૃષ્ટિએ બાળકોને છેક નાનપણથી ગજા પ્રમાણે પ્રવાસ કરાવવાની પ્રથા હોવી જોઈએ, એ પેટલાદ બોર્ડિંગમાં શરૂઆતથી જ સ્વીકારાયું હતું, અને દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ

પાડી શિક્ષકો સાથે તેમને પ્રસાંગે મોખ્યામાં આવતા પ્રસાંગે જનામાં વિદ્યાર્થીના માગપને ખર્ચનો મોજે જડ ન વાગે તેની ખાસ દાખલ લેવામાં આવતી પ્રસાંગે જનાં વિદ્યાર્થીએ પ્રસાંગમાં શુ લેયુ અને શુ નહીં તેની નોંધ ગણવી પડતી, ઘેર આપ્યા પછી તેનું નર્ણન નિગધરૂપે લખવું પડતું, અને તે જનિગરિની સમાઓમાં વચાતું.

આ ઉપરાંત પેટલાં મોડિંગમાં વિદ્યાર્થીએ ઉપર નાખવામાં આવેલા સગવડોમાં 'સુધારો' અને 'સ્વદેશી'ના તરવો મદદરતા દતા મોડિંગ સ્થપાઈ ત્યારે 'સુધારા'ની દિવસાવ ખૂબ લેખમાં હતી, અથવા ઠેકા કે તેનો ખીન્ને યુગ આવતો હતો એ યુગમાં મોનર્ધનરામનો 'સગવડો' ખૂબ વચાતો. તેણે 'મુગવડોને નિયામનું ધરું' હતું. સુધારાની દિવસાવમાં સાગમાંના નિવેન્તુ તરત દાખલ થયું હતું. એટલે મોકાથી પાળી ચકાવ તેના સુધારાની દિમાયત થતી, અને મોતીબાઈએ 'મિત્રમંડળ' દ્વારા એનો પ્રચાર ગડ ધ્યો હતો. તેનો ગગ વિદ્યાર્થીએને પણ લગાડવામાં આવતો. બાળનગન ન હતો, બાળમાં ન જમવા, જનમાં ત્રીજે નિમ્મ ન ગેરુ, પગલુ ન તેની, મન્યાએને લજ્જાતવી, વગેરે સિદ્ધાન્તોની વિદ્યાર્થીએને માહિતી આપવામાં આવતી અને તેનો અમલ કેમ થઈ શકે તેની સમજ પાડવામાં આવતી. માગવડો નિરુદ્ધ એટલું દડો નવલુ સ્વીકારાયું હતું કે વિદ્યાર્થીએને ખાનગી પત્રો લખવાની મનાઈ હતી, બાળપત્નીથી તે દૂર રહે તેની કાળજી લેવાતી, અને માગવડો વિરુદ્ધ મતનો માખાપમાં પ્રચાર થાય તે માટે 'નગવડ' તરીકે પરણેના વિદ્યાર્થી પામેથી અમુક શ્રી વધુ લેનાતી અને કુવાગ વિદ્યાર્થીને મોડિંગમાં દાખલ કરવામાં પહેલી પસદગી આપવામાં આવતી.

'સ્વદેશી'ની અજગ તો મોડિંગ સ્થપાઈ તે અગસામાં 'મગવડો'ને અગે લેગગરમાં આવતી હતી. મોતીબાઈએ તો તે પહેલા વર્ષોથી એ બાનના સ્વીકારી હતી. એટલે વિદ્યાર્થીએને પણ સ્વદેશી માલ માપવાની દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. આ બાવનાને વિદ્યાર્થીના જીવનમાં કાયમ સ્થાન આપવાનો એક સગસ મોકો ૧૯૦૮માં શ્રીમત મહાગજ સયાજીરાની પધરામણી વખતે

મળી ગયા આ પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓને માટે 'યુનિફોર્મ ડ્રેમ' ઠગાવવાનું થયું તે 'યુનિફોર્મ' ડ્રેમ ગળવે તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓએ નાનો હતો. આ પહેલાં થોડા સમય ઉપર થી, બળવત્ત-નય દોકો બોર્ડિંગની મુલાકાતે આવી ગયેલા તેમની સાથે તેમનો નાનો પુત્ર હતો તે બનેએ કોટ પાટવૂન પહેરેલા હતા દેશી નિદાનને અગ્રેષ્ઠ પોતાકમા વિદ્યાર્થીઓએ આ પહેલી જ વાર દોરેલા તે અગ્રણી તાત્તુ હતુ, એટલે એવો જ વેગ ગળવાનુ વિદ્યાર્થીઓએ નામ્યુ

મોતીભાઈએ આ વિષે પોતાનો નિર્ણય બાની ગળ્યો હતો, અને તે મિશ્રભાઈને જણાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓને નિર્ણય જાણ્યા પછી મિશ્રભાઈએ તે નામજૂ કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગતિમાદ ઉત્પન્ન થયો. મોતીભાઈ બદારગામ ગયેલા ત્યાંથી આવતા તેમને આની ખબર પડી અને તેમણે વિદ્યાર્થીઓને એકમા દરી અદેલીની ખાનના સમજાવી તેમણે દલીલ કરી 'આપણે એવો વેન નોર્થએ જ વડે આપણે બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થી છીએ એવુ તમને ઓગળાઈ જાય. 'યુનિફોર્મ' ઠગાવવાનો મુખ્ય હેતુ આ છે પણ એમા મિશ્રે હેતુ પણ છે. બોર્ડિંગમાથી થેગ જઈ આપણે લોકોની મેવા કરવાની છે, તે માટે આપણે લોકોમા આપણે મિશ્રે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી નોર્થએ તેથી આપણે લોકોનો જ વેશ પહેરવો નોર્થએ, અને તે અદેલી જ તેવો નોર્થએ જો અગ્રેષ્ઠ વેગ ગળીશુ તો આપણે 'માડેમ'મા ખપવાના, એટલે લોકોથી શુદ્ધ પડવાના, આપણામા કંઈક ખુમારી પણ આવવાની અને તેથી લોકો આપણી પામે આવતા અને આપણી મેનાનો લાભ લેતા અચાનકાના. જ્યારે આપણે તો નમ્ર બનવુ છે, સાચા અદેલી બનવુ છે અને જ્ઞાનનો લોકોમા પ્રચાર કરવો છે વળી સાડેમશાઈ કપડા ખર્ચાળ અને અગત્યના પણુ છે . . . '

વિદ્યાર્થીઓને આ દલીલે પિગળાવ્યા અને તેમણે મોતીભાઈની મનાદ અવીનરી નિર્ણય લેવ્યો. ત્યારથી અદેલી કાપડનો સરદ લામો કોટ, કાનપુરી લીની બનાવતી બિબી સરદ લીનિયળી ટોપી, અને ધોતિયાનો કઢોટો, એ પેટવાદ બોર્ડિંગનો ગણવેશ બન્યો — બનણે ઠોટા મોતીભાઈઓનુ ટોળુ

સ્વદેશીની ભાવનામાં જ દેશમેવાની ભાવના અંતર્ગત હતી. ગોતીભાઈએ તો તેની દીક્ષા લીધી હતી. તે દીક્ષા તેમણે વિદ્યાર્થી-ઓને પણ આપવા માંડી હતી. એને આ વેગથી છાપ વાગી. પેટલાદ ખોડિંગનો વિદ્યાર્થી એટલે મેવાભાઈ વિદ્યાર્થી એમ સામાન્ય થઈ ગયું. અને અનુભવે તે સાચું પડવા લાગ્યું.

દેશસેવાનો તે વખતે એક જ પ્રકાર હતો અને તે જ્ઞાન-પ્રચારનો. ગાંધીજીનું નામ ગજદારી કોષમાં જાણીતું થયું હતું, પણ તેનું મહત્ત્વ સમાચારો જાણુવા કરનાં વિશેષ નહોતું. ગુજરાતમાં તો સમાચારમાં રસ લેવા જોટલીયે રાજકીય જાત્રા નહોતી, એટલે ટૂંકવાળી અને જ્ઞાનપ્રચાર એ જ એક ક્ષેત્ર હતું, અને તેમાં પણ સેવાનું જીવનવ્રત સ્વીકારી ગામડાં માટે કામ કરનાર તો ઘણાં નહોતું. એટલે પેટલાદ ખોડિંગ સેવાનું અજોડ ધામ બન્યું.

સંસ્કારસત્ર — ૨

(૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)

બોર્ડિંગ સરસ જમી અને વર્ષોવર્ષ એની ખ્યાતિ વધતી ચાલી. પણ મોતીભાઈને એટલેથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. તેમને સિદ્ધાન્ત તો એ હતો કે ગરીબ-તવંગર સર્વ 'કોઈ'ને કેળવણી લેવાની તક મળવી જોઈએ, અને એ તકનો લાભ સૌને સરખી રીતે મળવો જોઈએ. આ માટે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની કંઈ કંઈ યોજનાઓ તેમણે અજમાવવા માંડી હતી.

ગરીબ વિદ્યાર્થીને મદદ કરવા દર વીસ વિદ્યાર્થીએ એક 'ફ્રીબોર્ડર' રાખવાની પ્રથા બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ ચાલુ કરવામાં આવી હતી. આવા વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તકોની મદદ થઈ શકે તે માટે 'શ્રી સયાજી સિંઘર જ્યુનિઘી (આના) ફંડ'ની યોજના શરૂ કરી હતી. ત્યાર પછી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની પધરામણીની યાદગીરીમાં એક 'ફ્રી બોર્ડર'ની કાયમી યોજના દાખલ કરી હતી. અને જરૂર પડતાં મિત્રોની મદદો મેળવીને, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને એવી રાહતો મેળવી આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એ પછી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પડતર ભાવે પાઠ્યપુસ્તકો મેળવી આપવાની યોજના કરવામાં આવી. તેથી સારી ખચત થતાં, તે વડે 'વિદ્યાર્થી વસ્તુભંડાર'ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી. પાછળથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત પાઠ્યપુસ્તકો મળે એવી યોજના પણ થયેલી.

પાટણ હતા ત્યારથી મોતીભાઈ સિનિયર શિક્ષકોના ગાઢ પરિચયમાં આવેલા. ત્યારે તેમને સમજાયેલું કે ગુજરાતી ભણેલા સિનિયર શિક્ષકોને અંગ્રેજી ભણાવવામાં આવે તો તેમને અને સમાજને ઘણો લાભ થાય. આ હેતુથી પેટલાદ બોર્ડિંગમાં કેટલાક સિનિયર ટ્રેઈનડ શિક્ષકોને મફત રાખવામાં આવેલા અને તેમને મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવેલો.

ગરીમ વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ તકનીક ન પડે તે માટે તેમના માનપ કરતા પણ મોતીબાઈ તેમની નધુ દાગણ ગાખતા, અને મોધીગોરીને વિદ્યાર્થીને મેળવી, તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા આ માટે મિત્રો પામેથી અનેક પ્રનાર નાણા મેળવ્યા હતા, તેની ગંભીર જોમ જોમ નધતી ગઈ તેમ તેમ તેમણે તેના દૂટ્ટ ફટો બનાવવા માગ્યા અને જરૂરિયાતો ॥ પ્રદારો પ્રમાણ નામો આપવા માડ્યા આ રીતે ગરીમ વિદ્યાર્થીઓને એકે એક મંદ ન્તા ન્તા ગરીમ વિદ્યાર્થીઓની મણવરી ની જોડિંગના ચોથા નં (૧૯૦૬)ના નિવેશમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ ની

‘સગંગ તરફના માસિક રૂ. ૨૫-૮-૦ ની મંદ, ટાંગ ફળ વાર્ષિક બ્યાજ રૂ. ૨૨૭-૮-૦ અને ૫૨,૫૫૨ સોકોની બીજી મદદો મળવાથી અને ‘હાઉસ માનર’ની દાગણમંદની દેખરખથી વિદ્યાર્થીઓને બાગન, દીવાગતી હાલમ, ધામી ગેરે સર્વ ખર્ચ માટે ફક્ત રૂ. ૭) આપવા પડે છે ન્તા જમ્યાવવાની જરૂર નથી, નાન રહેના ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ પછી ફક્ત આગર ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પ્રેપરુ ખર્ચ આપી શકે તમા છે આગર ૬૦ વિદ્યાર્થીઓના માનપો તો પોતાના પુત્રોને મણાવવા માટે તમા બ્યાજે ઉપાડી વા જતે ધણી મુશ્કેલીઓ વેળા સાત કપિસા જોટની મદદ મોકલી શકે કે બ્યાર માખના ૨૫ વિદ્યાર્થીઓને મોડિંગ તરફની કે પરાપમરી સદગુહરો તરફની મંદ મળતી હોય, તો તેઓને દ્રવ્યના અભાવના નજી નિરુપાયે અભ્યાસ મધ કવો પડે વિદ્યાર્થીઓની આર્થિક-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી, ઘણા વિદ્યાર્થીઓને બહાગની મદદ મેળવી રી, પુતકો તથા કપડા માટે વખતોવખત મંદ કરી પડે છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી આવતા કપિયા સાતમા સગંગસાજ બે નખત જમરાનુ આપી મળાય છે અને અનાજ મગરેની મોઢાગારી હોય ત્યારે જ, સાજના સાડાચાગ વાગ્યે શોકવા કે બારીને વધારેલા ચણા, મગ વગેરે કુરોળ આપવાની યોજના થઈ શકે છે આ સરથાને લોકો તરફની મદદની કેટલી જરૂર છે તે ઉપગની હકીકતોથી સ્પષ્ટ થશે’*

* પેટવાદ શ્રી સયાજી ન્યુબિરી જોડિંગ હાઉસનો ચોથા વર્ષ (૧૯૦૬)નો હેવાવ, પૃ ૧૧, પેરા ૨

આમ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને બચવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવા હજારો રૂપિયાની જરૂર છે એનો ખ્યાલ આવ્યો. પણ આ તો મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસની જ વાત હતી. બોર્ડિંગ બંધડ્યા પછી બીજે ૧૪ વર્ષે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને કોલેજના અભ્યાસ માટે નાણાંની જરૂર પડી, કેટલાકને ધંધાર્થે આફ્રિકા જવા મદદની જરૂર જણાઈ. આ બંધાને માટે પણ નાણાં જોઈએ તે માટે જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ નાણાં મેળવી વિદ્યાર્થીઓની જીડ બાગવા માંડી. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ એટલો પવિત્ર હતો કે કમાવ ત્યારે પાછા આપવાની નૈતિક અને મૌખિક શરત ઉપર જ નાણાં આપવામાં આવતાં. તે માટે જમીન કે વ્યાજના દરની કશી માગણી કરવામાં આવતી નહોતી. આ રીતે થોડો સમય ચાલ્યા પછી કોઈ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખાતું પડાવી લેવાની સૂચના કરી, પણ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સહાધ્યાયીઓની પ્રમાણિકતા માટે એટલો જાંચો અભિપ્રાય હતો કે તેમણે તે મૂલના સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને નૈતિક બંધન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકાયો.

આ ફંડમાંથી વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપી જીવનમાં પગબર થના સુધી મદદ કરવામાં આવતી. તેથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત ધંધા શોધવામાં મદદ કરવી, માઆપને મદદ કરવી — એવાં કામે પણ મદદ આપવામાં આવતી. એના પરિણામે શરૂઆતમાં એક ગોલા રાત્રિના વિદ્યાર્થીને પ્રિવિયસ સુધી બચાવી આફ્રિકામાં નોકરી અપાવવામાં આવેલી. બીજા એક જે જણુને પણ એ મદદથી આફ્રિકા મોકલેલા. તે સૌએ નાણાં કમાણીમાંથી પાછાં વાળેલાં. આવા અનુભવોથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાની યોજનાઓ કરવાના મોતીબાઈના પ્રયત્નોને ઘણો વેગ મળ્યો.

બોર્ડિંગ માટે નાણાં મેળવવા સરકાર અને મિત્રો ઉપરાંત ચરોતરનાં ગામેમાં પણ પ્રયત્નો થતા. ‘આના ફંડ’* ત્રણ વર્ષમાં રૂ. ૧૭૭૧-૧૧-૯ સુધી પહોંચ્યું હતું, અને તે રૂ. ૧૦૦૦૦ થાય એવી જરૂર હતી. તે માટે ગામે ગામ ‘આના ફંડ’ ઉધરાવવાની યોજના કરવામાં આવતી અને જે ગામનો જોટલો ફાળો આવે તેના પ્રમાણમાં તે ગામના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ રાહત આપવામાં આવતી.

* એટલે ‘સયાજી સિલ્વર જ્યુબિલી ફંડ’.

આ રીતે બોર્ડિંગનો લાભ ગરેબના ગામેને સરખી રીતે મળે તે માટે બને તેટલી યોજનાઓ મોતીભાઈએ કરી. પણ એટલી એક બોર્ડિંગથી આખા પ્રદેશની વસ્તીની જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકે નહિ તે માટે તો ગામેગામ જાળાઓ અને પુસ્તકાલયો જોડાઈએ અને તે સવારવા માટે ગામેગામ ગ્રેન્યુએટો જોડાઈએ. તે ઉપરાંત કરનારું તેમજ પોતાનું મર્નિંગ માન્યુ તે દેતુથી જ બોર્ડિંગના કામનો નિવેદનો દાગ, વાર્ષિક મેળાવડા દાગ, ‘ગદ્યપદ્યમંત્ર’ માસિક દાગ, ફોટોની ઉત્પાદકી દાગ, એમ વિવિધ રીતે પ્રચાર કરના માંડ્યો અને જેમ જેમ એ પ્રચારની લોકો ઉપર અસર થવા માડી, અને વિદ્યાર્થીઓ પણ એ વિચારેથી ગામના માંડ્યા, તેમ તેમ ગામડામાં શિક્ષણના સાધનો પહોંચાડવાના પ્રયત્નો પણ શરૂ કરવા માંડ્યા.

આ દેતુથી ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને પેટલાઈ બોર્ડિંગના જીવનનો પરિચય થાય તેના પ્રયત્નો યોગ્યતા ફોલોવની પરીક્ષા આપના વિદ્યાર્થીઓને પેટલાઈ આપવું પડતું. તેમને જિતવાની મગવડ બોર્ડિંગમાં કરી આપવામાં આવતી વાર્ષિક મેળાવડામાં મત-ગમતની દરીદ્રાઈઓ યોજવામાં આવતી તેમાં ગામડાની નિશાળોને ભાગ લેવા નોતવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું (૧૯૦૮) ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ગામમાં શાળા, ગમતો, પુસ્તકાલયો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા ગ્રેન્યુ આપવામાં આવી આમ ઢેળવણીનો મંદેશો બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ ગામડામાં ફેલાવા લાગ્યો.

આ પ્રચાર કાર્યમાં બને તે માટે બોર્ડિંગના વાર્ષિક મેળાવડામાં કોલેજમાં બહુતા જૂના બોર્ડરોને આમંત્રણ આપવાની પ્રથા મોતીભાઈએ શરૂ કરી, તેમની સાથે અંગત પરચરદાર ચાનું રાખ્યો, તેમના કુખડુ ખમા રસ લેવા માંડ્યો, અને જૂના વિદ્યાર્થીઓનું મગહન થાય તે માટે ત્રીજા જ વર્ષથી “Old Boarders’ Association”ની સ્થાપના કરી, તેની વાર્ષિક સભાઓ ગામડામાં બગવાની પ્રથા ગળી,—એમ મંકારવણની વેદી અખડ જલતી ગહે અને તેનો અગ્નિ સર્વત્ર ફેલાય તે માટે વિવિધ પ્રયત્ન થયા.

‘સાહેબ’

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

પેટલાદ બોર્ડિંગનો નિવસ જેમ અમાધારણુ વેગથી થયો અને ફેળવણીથી શુ યર્ષ શકે તેના અનનવા દષ્ટાન એ સમ્યાએ ખડા કર્યા, તેમ એ સમ્યાની પ્રવૃત્તિઓએ મોતીભાઈના વ્યક્તિત્વને મોળે ઢળાએ પ્રગટ કર્યું.

બોર્ડિંગની શરૂઆતમા મિત્રો પાસે જ્યારે નાણાની મદદ માગવામા આવી ત્યારે ઘણાએ આગ્રહ કર્યો કે મોર્ડિંગનું નામ ‘પાટીદાર બોર્ડિંગ’ રાખવું મોતીભાઈએ તેમ કરવાની ના પાડી તેમની દલીલ એ હતી કે, ‘ચરોતરની વસ્તી મોટે ભાગે પાટીદારની છે એટલે બોર્ડિંગનો લાભ તેના પશુ મોટે ભાગે પાટીદાર હશે, તેમ તેને મદદ કરનાર પશુ મોટે ભાગે પાટીદાર જ હશે. પશુ તે ઝાગણે સમ્યા પાટીદારની જ બનાવવી એ સહુચિત મનો શા સૂચવે છે. વળી બીજી શાંતિના નિઘાર્થીઓ પાટીદાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે જે તો એકબીજાના સરનામી અસર થાય, અને તેથી મગવાળે પાટીદાર શાંતિને જ લાભ થાય.’

સમજી મિત્રોને તો એ દલીલ ગળે પિતરી, પશુ શાંતિવાગીઓ ઉપર એની વર્ષ અસર ન થઈ અને ઘણી મદદ મળતી અટકી ગઈ મોતીભાઈ તેથી ડર્યા નહિ, અને મિદ્ધાતને વળગી રહી બોર્ડિંગનો લાભ નાત જનના બેદ મિનાય મૌ કોઈને સરખી રીતે આપ્યે ગયા. પશુ મોતીભાઈના શાંતિજનો જ એવી મહુચિત મનોદશા ધરાવતા હતા એવું નગોણુ, જનમમાન આખો એવી મનોવૃત્તિનાજો હતો. એટલે બોર્ડિંગ સાર્વજનિક બાવનાથી ચાલી, છતાં લોકો એને ‘પાટીદાર બોર્ડિંગ’ કહેતા અટક્યા નહિ, અને પેટલાદ શરૂ તો તેનાથી અવિષ્ત જ રહ્યું. ગરેરના વિદ્યાર્થીઓને બોર્ડિંગના લાભ આપવાની યોજનાઓ મોતીભાઈએ મૂકી, છતાં પેટલાદના શરૂરીઓને પાટીદાર મોતીભાઈમા વિશ્વાસ ન જ બેરો.

લોકોની અનુદારતા અને સારાં કાર્યોની કદર કરવાની અશક્તિનું એક વધુ દષ્ટાન્ત નોંધવા જેવું છે. બોર્ડિંગમાં હજારો રૂપિયાનો વહીવટ થતો, અને મોતીબાઈ એમાં એટલા રોકાણેલા રહેતા કે ઘર સામું જોવાની એમને કુરસદ જ મળતી નહિ. 'પાઈની કમાઈ નહિ અને ઘડીની નવરાજ નહિ,' એવી તેમની રિયલિટી હતી. તેનું રહસ્ય સામાન્ય લોકોને સમજાતું નહિ અને તેઓ કંઈ કંઈ અનુમાનો કરતા.

એક દિવસ કોઈ મહેમાન આવ્યા. તેમનાં પત્નીએ રૂપિયાને ધીમે રહી પૂછ્યું: 'હે રૂપિયા, આ આટલો બધો હક્કો ચાલે છે, તે એમાંથી મળતર કેટલુંક ચાલે છે?'

'શેતું મળતર, ખાંન? બિલહું બધું ધરતું ગોપીચંદન ધસાય છે.' રૂપિયાએ જવાબ આપ્યો.

'ઓ 'વે, એવું તે હોય? રાજ સો દોઢસો માણસ જમે તે કશું મળે નહિ, એવો ધંધો તે કોઈ કરતું હશે?'

રૂપિયા શો ઉત્તર આપે?

અમીન લોકોને જ્યારે આવું આશ્ચર્ય થતું હતું ત્યારે મોતીબાઈની પ્રવૃત્તિઓની કિંમત સમજનાર વિદ્વાન વર્ગને બીજા પ્રકારનું આશ્ચર્ય થતું હતું. બોર્ડિંગનાં નિવેદનોમાં હજારો રૂપિયાના હિસાબ વિગતવાર આપવામાં આવતા, પણ તેમાં શિક્ષકોના પગાર ખાતે જૂજ રકમ દેખાતી. આથી એક ઉત્સવ પ્રસંગે એક વિદ્વાને પૂછ્યું:

'મોતીબાઈ, આ બધાનો પગાર ક્યાંથી લાવો છો?'

મોતીબાઈએ કહ્યું: 'હું ને ઈશ્વરબાઈ સરકારી નોકરીને અંગે બોર્ડિંગનું કામ સેવાભાવે કરીએ છીએ. એટલે અમારા પગારનો પ્રશ્ન જ નથી. ચોકસી માસ્તરનો પગાર મેટ્રિક વર્ગ ખાતે પડે છે, તે ખાનગી રીતે ગેળવાય છે. ધોરીબાઈનો સરકાર આપે છે, નોકરોનો બોર્ડિંગ ખાતે પડે છે.'

'અને કરુણાશંકરનો?'

'તે તો અહીં પોતાનું મિશન લઈને આવ્યા છે. પગારની એમણે કદી ચિંતા કરી નથી. એમને જે જોઈએ તે મળી રહે છે.'

'એટલે?'

‘તે ગંભીરમા સરઝરી નોકર હતા, ત્યારે તે જગ્યાનો પગાર તેમને રૂ. ૧૬૫૦ મળતો હતો એક મોઝી કોલેજ ચલાવતા હોય એ રીતે તે નિશાળ ચલાવતા જેમ ત્યાં તેમને ખર્ચ મળી ગયેલું તેમ અહીં પણ મળી રહે છે’ .

‘પણ તમે તેમને શું આપો છો ?’

‘હાલ નીસ આપુ છું’

‘તે કયાથી મેળવે છે ?’

‘તેમને મૂળ ખાતામાથી મળતી ગ્રન્ટ મેટ્રી-નર્ગ ખાતે પડે છે, અને બાકીની હું આપુ છું અને જાત પગાર મળે છે તે મારા સાગ કામની કંઈ તરીકે મળે છે પણ એ કદર ખરી રીતે માગ સાથીઓના કામને આભારી છે એટલે એ જાત પગાર જે કામની કદર તરીકે મળે છે તે ખાતે જ ખર્ચાવે જોઈએ.’

પોતાના શિક્ષકને મુશ્કેલીને વખતે મદદ કરવાની પણ મોતીભાઈની પ્રથા હતી

એ રખત એક શિક્ષકનો નાન પાક્યો તેણે પેટલાફમા દવા કરી પણ ફેર પડ્યો નહિ સાગ દાક્તરની ફ્વા ફગવવી હોય તો વડોદરા જવું પડે તેમ હતું. તે માટે ખર્ચ થાય. તે શિક્ષક આપી ગયે તેમ નહોતું મોતીભાઈએ તેને બોલાવી કહ્યું

‘હું તમને આ પત્ર લખી આપુ છું, તે લઈ તમે વડોદરા જાઓ. ત્યાં રહેવાની જરૂર પડે તો ગહેશો ખર્ચ માટે આ પચીસ રૂપિયા આપુ છું, વધુ જોઈએ તો મ માન્યો એ રૂપિયા તમારાથી અને તો પાછા આપજો, નહિ તો તે વિષે ચિંતા કરજો નહિ’

બોર્ડિંગની યોજનાઓ બધી મોતીભાઈ કરતા, પણ તેનો અમલ બીજા શિક્ષકને કરાવતો ગયેલો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બોક્કરે હતા તે દારૂક્રમનો સુગત રીતે યત્રવત અમલ કરતા તેથી વિદ્યાર્થીઓને તે વસમા લાગતા તેમની વિરુદ્ધ મોતીભાઈ માહેબ — મોતીભાઈને હવે બધા ‘માહેબ’ કહેવા લાગ્યા હતા — પાછે ઘણી ફરિયાદો જતી આ ફરિયાદો વધી પડી — એટલી બધી વધી પડી કે મોતીભાઈએ એક વખત વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું

‘નિયમોનું પાલન કરવાનું કામ મેં તેમને મોખ્ય છે, એટલે તે તમને કડવા લાગે અને હું એ કામ ન કરું એટલે હું તમને સાગ

લાગું' પણ તેથી ઠંઈ તેમની વિરુદ્ધ નકામી ક્રિયાદો ન સાબળી શકે. નિયમો તમારા જ પસંદ કરેલા વિદ્યાર્થીઓનું વ્યવસ્થાપક મંડળ કરે છે તે તમારે પાળવા જ જોઈએ, અને તમને શિક્ષા ન કરવી પડે એ રીતે વર્તવું જોઈએ.'

જોડિંગનું કામ સેનાબાએ ઉપાડ્યું હતું, અને એ સેનાબાવનો લાભ સમાજ, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી સર્વને સમ્પન્ન રીત મળતો. શિક્ષકને તેની લાયકાત અને જરૂરિયાત પ્રમાણે કામ મળે અને સગવડો મળે, તેનું અમાન મચરાય અને તે મતોપૂર્વક કામ કરે તે માટે મોતીબાઈ મદદ જાગ્રત રહેતા અને 'સા'ન'ના પદને સાર્થક કરતા.

પણ શિક્ષકને એમ માચના તો વિદ્યાર્થી પ્રત્યે તો બેહદ લાગણી દાખવતા. જોડિંગનો ડાયક્રમ અને તેના નિયમો વિદ્યાર્થીના બધા માટે ક્યાં હતા, અને તેથી વિદ્યાર્થીએ તેનું પાલન નવું જ જોઈએ પરંતુ નિયમોના બધાનું ધર્મી રાગ જીવન રહે છે એ પણ તે જાણતા હતા, અને તેથી વિદ્યાર્થીની અડચણોની બાગીચ નપાસ કરી જરૂર જણાયે તેને નિયમના બધાનું મુક્તિ પણ આપતા આ 'નિયમમા અપનાવ'ની નીતિએ ધણી વિદ્યાર્થીઓના જીવનવિકાસમા મદદ કરી છે, અને તે મોતીબાઈના સંતો માટે મિત્ર બન્યા છે.

જોડિંગમા નિયમ હતો કે વિદ્યાર્થી સુપરન્ટેન્ડન્ટની ગત સિરાય ધેર ન જઈ શકે. આમાન્ય રીતે શનિ-ગરવિએ વિદ્યાર્થીઓ ધેર જવા આવતું રહેતા. અને આ નિયમ તેમને આડરો લાગતો. આનું કારણ એ પણ હતું કે કૌટુંબિક નાણેને લીધે ધણી વિદ્યાર્થીઓને શનિ-ગરવિએ ધેર જવાની જરૂર પડતી, આથી મોતીબાઈ એવા વિદ્યાર્થીઓને માટે ખામ અપવાદ કરતા.

એક વખત એક વિદ્યાર્થી આ રીતે ગળઓમા ધેર ગયેનો તે નિયમ કરતા વહેંચો જોડિંગમા આવી પહોંચ્યો તેને વાળુ કગવાનું હતું. પણ નિયમ પ્રમાણે તે વાળુ કરી શકે નહિ. રાત્રે યોગાનમા ફરતા ફરતા મોતીબાઈને તેનો બેટો થયો. વાતચીતમાથી જણાયું કે તે નિયમના બાધને લીધે વાળુ વિના જ રહ્યો હતો. મોતીબાઈએ તરત જ પોતાને ધેર તેને મોકલ્યો અને પૂરી શાક બનાવગવી વાળુ કરાવ્યું.

મોડિંગમા બાળનમ્ન નિરુદ્ધ સખત પ્રયાગ આનતો વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે પરણેલા જ હતા, અને ઉમર લાયક હતા એટલે એમનુ ચિત્ત ઘર તરફ દોડતુ, તે ઉપર સખત અકુશ નહેતો વિદ્યાર્થીઓ લગ્નજીનનથી દૂર ગ્હે તેના ઉપાયો યોગ્યતા શનિ-રવિએ વિદ્યાર્થીઓને ઘેર નહિ જવા દેવામા આ પણ એક કારણ રહેતુ પણ બીજી બાબતુથી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવુ જોઈએ એ નિયારનો પણ પ્રચાર થતો અને જે વિદ્યાર્થી પોતાની પત્નીને શિક્ષણ આપી શકે તેમ હોય તેને મોતીભાઈ ખાનગી રીતે ઉત્તેજન આપતા

એક વિદ્યાર્થી આ રીતે મોતીભાઈના સહકારથી પોતાની પત્નીને શિક્ષણ આપતો તેને માન્ય નહોતા તેથી ઘરનો વહીવટ જાતે કરવો પડતો આના ગ્રાણોને લીધે તેને શનિ રવિએ ઘેર જવુ પડતુ તેની પત્નીના પત્રો મોડિંગમા આવતા આ બધુ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની આખે ચઢ્યુ મોતીભાઈએ ખરી હકીકત મમળવી, વિદ્યાર્થીને જાણી અનુકૂળતા કરી આપી અને તેની પત્નીના પત્રો જેને નાચવા લેાય તે વાચી શકે તેવી યોજના કરી શિક્ષણનો આ પણ એક પ્રદાર હતો

મોતીભાઈએ જેમ વિદ્યાર્થીજીનમા કોઈ નિરનના અભ્યાસ માટે નામના મેળવી નથી, તેમ શિક્ષક તરીકે પણ તેમણે કોઈ વિષય શિક્ષક તરીકે નામના મેળવી નથી. તેમને પ્રસંગનગાત ઇતિહાસ, ગણિત, અત્રેજી ગુજગતી અને કોઈ વાગ સરકૂત પણ શીખનના પડેલા તે માટે તે બને તેટલી તૈયારી કરતા, અને વિદ્યાર્થીને માટે નિયમ રમિક અને સહેલો બનાવી શન્તા જે નિયમ પોતાને ન આનડતો હોય તે પહેલે શીખી લેતા, અને જેટલુ શીખ્યા હોય તેટલુ જ શીખનતા પોતાનુ અજ્ઞાન પહેલેથી જ વિદ્યાર્થીઓને જાહેર કરી દેતા અને પોતે કેવી રીતે તૈયારી કરે છે તે પણ જણાવી દેતા આથી વિદ્યાર્થીને તેમને માટે ઘણુ માન થતુ અને અજ્ઞાન કે ઓછુ જ્ઞાન તેમના શિક્ષણના કાર્યમા નડતુ નહિ

શિક્ષણમા તેમણે એક સિદ્ધાંત પાળ્યો હતો, તે એ કે વર્ગમા વિદ્યાર્થીને નનરો પડવા દેવો નહિ દરેકને લાયકાત પ્રમાણે કામ આપવુ ગણિત શીખનતા તે વર્ગમા જ હિસાબ જણાવતા અને

જે ધણુને ન આનડ તે પાટિયા ઉપર ટ્રી જનાના આથી દરક નિઘારી પોતાની મનિએ કામ ટ્રી નાન્તો.

આમ છતાં તેમનું શિક્ષણનું કાર્ન નર્ગ બદાજ જ ધનુ તે વિવિધશિક્ષક નડોતા, પણ જીવનશિક્ષક હતા, નર્ગશિક્ષક નડોતા પણ શોકશિક્ષક હતા તે નિડાન નડોતા, પણ વિદ્વાનોના નિચારોને તેમણે પચાયા હતા દરક આગત રિંયે તેમણે અતન નિર્ણયો બાધ્યા હતા, અને તે વ્યવહારમા ઉનાગના મથતા હતા આથી નિદતાની ખોટ એમના ચાગ્નિયથી પૂરી પડતી, અત મનભેદ ઊભો થતા તે અનુભવના પ્રમાણુ એટલી મચોટ રીને આપી શકતા કે તેમની દલીલને માન ગગાનુ મુખ્ય પડણું મિદ્વાન્ત નિનાનુ જીવન જીવન જ ન દડેનાય, એમ તે માનતા અને કડેના, પણ જે સિદ્ધાન્ત અમલમા ન મૂળી ગડાય તે મિદ્વાન્ત ગમે નેટતો મદાન નેય તોપણ તેમને નિર્ગર્દ વાગતો આમ છતાં સિદ્ધાન્તનાદી પ્રત્યે તેમને ખૂમ આગ રડેતો અને પોતાના દગ્તા ઊંચા મિદ્વાતોનુ પાવન કરનાગ પ્રત્યે તે પૂજનમાનરી નેના પોતાના મિદ્વાન્તથી નિરુદ્ધ હોય તે કામોથી અને નેના માણુમોથી ત દૂ નડેના. પણ તેમના પ્રત્યે તિગ્ગાર કી દાખનના નહિ. આ બધા દાનણુ તેમના વિરોધીઓને પણ તેમના પ્રત્યે માન નેટુ અને તેમના કામમા સદકાગ ન આપનાગ પણ તેમા નિમ્નો નાખના નહિ.

નિઘારી ગમે તેવો ખરામ હોય તોપણ તેના પ્રત્યે તે લાગણી ગખતા, અને જૂલ કગનારને કદી શિક્ષા દગ્તા નહિ જૂન મુધાગનાની તેમની પદ્ધતિ ઘણી અસગકારક હતી પ્રથમ તો તે જૂલ તરક આડતગી રીતે વિઘારીનું ધ્યાન ખેચતા, પછી તેને શરમાવતા, દલીલ કરતા, ઉપદેશ કગતા, મુધગનાની તક આપતા અને ન મુધરે તો તેને સમ્મામાથી રગ આપતા તે ગીતે સરચામાથી ગયેને નિઘારી ન્યા જતો ત્યા તેમને જૂની શકતો નહિ'

કેટલાક દદાતો મોતીબાઈની પદ્ધતિના સરસ નમૂના છે

નિઘારીઓ પરીક્ષાની ચિંતામા એટલું વાચના કે તે માદા પડી ગતા આથી એવો નિયમ નરનામા આવેતો કે બધાએ ગમે દશ નાગ્યા પછી મૂર્ધ જલુ એક દિનમ મોતીબાઈ બહારગામ ગયા. તેનો લાભ લઈ સાગ ગણાતા વિઘારીઓએ જ મોડા મુધી વાચ્યા

ક્યું કોઈકે ઘરણુમં મોતીબાઈ નરે જ પાછા ફર્યા, તો એ-
ઓઝીમા બત્તી મગતી દીવી તે ગુપચુપ ત્યાં ગયા જોડેની
ઓઝીનાળાને ઉઠાડ્યા અને વટ વગાડનાની સૂચના કરી ઘટ
વાગ્યો એટલે પેના ભાઈને દખન થઈ તે અદગથી બગડ્યા
‘ક્યો મૂવો ? એ ?’ મોતીબાઈએ મારણુ ખખખાવ્યું, એટલે
પેલા ભાઈ બગડના મહાર ની બ્યા, અને ‘સાડેમ’ને જીભેના દીશા
‘માહેમ’ મો મનકારી ચાલતા થયા’

~

૧૯૦૭મા હિંદુસ્તાનમા બગબગને મળે મળકીય વાતાનણુ
ખૂમ ગરમ થયું હતું તે અગસામા ૧૯૦૮મા તેનામાન્ય તિનમ્ને
સરઘારે કે પન્ડ્યા તેથી હાહામર થયો વિદ્યાર્થીઓમાના કેટલાક
થોડા જ વખત ઉપર મુન્તની કોંગ્રેસમા તિનમ્ને જોઈ આવ્યા
હતા ત્યાં તેમને નરણે ધાધન થયું હતું અને તિનમ્ની નીડગતાએ
મુનાનેને મુગ્ધ કરી હતા એટલે તેમના પન્ડ્યાની નાતથી વિદ્યાર્થી
ઓને પણ પાણી ચઢ્યું અને તેમણે પોતાની લાગણી દર્શાવના
શાળામા ઉધાડે માથે જનાનો નિર્ણય કર્યો આ ત્રેખમનરી નિચાગ
હતો મોતીબાઈ ચેતી ગયા અને જોડિંગના દરનામ આગળ
શાળાના સમયે જીભ ગળ્યા વિદ્યાર્થી ઉધાડે માથે આવે તેને હસતું
મો ગખી આગળના ધણાગ નડે જ ટોપી પડેરી આપનાતું ઢડે,
અને વિદ્યાર્થીનો જુસ્સો આગળી જમ મધા વિદ્યાર્થીઓએ
‘સાડેમ’ની આજ્ઞા માની માત્ર એ દાદિનાવાડી વિદ્યાર્થી અડગ
રહ્યો તેને મોતીબાઈએ છોડી દીધો

જોડિંગમા બીડી પીનાની મનાઈ હતી પણ ગામડાના
વિદ્યાર્થીઓને એ વ્યસન ઘેગથી જ નળગેતુ આપતું કેટલાક તો
આ વ્યમનમધીથી ડરીને જ નાખી જતા એક મિત્રના દીખરાને
ખાસ આ વ્યસન છોડાવના માટે જ જોડિંગમા મૂકેનો તે એ ત્રણ
વાર બીડી પીતા પન્ડાયેતો અને મોતીબાઈએ તેને સમગ્નવી
જતો ઢરેતો પણ તે તો પોતાનું કામ કર્યું જતો ફરીથી તે
પન્ડાયો અને મોતીબાઈએ તેને દપકો દીધો તેને ઘણું માફ
લાગ્યું, અને છાનોમાનો તે નાસી ગયો મોતીબાઈને બારે ચિંતા

થઈ છોકરાને મોઢના દોડદોડ થઈ આખરે તેના માગાપ તરંગી ખાતરી મળી કે તે સનામત હતો, ત્યારે જ તે પગ વાગી બેઠા.

નિઘાર્થીને માટે મોતીબાર્ઈને આમ ત્રાગણી હતી, તે જગત બોલિંગમા ગેના છતાં તેની કુટેવો મુઢરે નહિ તેથી તેમને બારે ઉદ્દેગ થતો, અને નિઘાર્થીઓના નર્નમા બે દુર્બુદ્ધિ જણાય તો તે લાગણીનગ થઈ જતા.

એક રખત ગસરોટલીનુ જમણુ ડ્યું મોતીબાર્ઈને નિઘાર્થીઓએ જમના નોતયો ઓઝાના વ્યવસ્થાપકને ખીજના કટલાડ નિઘાર્થીઓએ ગસ ખુટાડનાનો ઇનો ઠગવ ડ્યો જમતી વખતે માથે જ નસ ખૂટયો મોતીબાર્ઈને દુખ થયુ અને તેમણે કાગણુ પૂછયુ સમજાયુ કે નિઘાર્થીઓએ પહેલેથી જ કાનતરુ ગ્યુ હતુ. મોતીબાર્ઈ કહે 'આવુ હોય તો તમાર મને જણાવુ જોઈએ તમારે રસ પીવો પેય તો ગમના પીપ ભગવી નળ મૂક' અને પીવો હોય તેટલો પીના હઉ. પણ આવુ તોફાન અસલ લાગે'

નિઘાર્થીઓ ખૂબ તગમાયા

*

આના અને પ્રસંગો મન્યા લગે એના મધુર અગણો વર્ણવતા એક નિઘાર્થી લખે કે

'શ્રી મોતીબાર્ઈ અમાના નિઘાર્થી આશ્રમના ગુરુ મનાતા હતા પોતે ગીનરેલા જીવનસિદ્ધાંતોને વળગીને મામ ન્યો જરાની એમની નર્પદતિ હતી એમની પ્રવૃત્તિઓમાથી 'જનસેવા એ પ્રમુખેષ છે' એ મુદ્દાવેષ સમજઈ આવતો હતો યુવાનોના નિઘારોની નિશુદ્ધિ, નિવેજીહનો વિનાસ અને નૈતિક ઉન્નતિ સાધવી એને એઓશ્રીએ પોતાનુ ધ્યેય માન્યુ હતુ નાના મોટા, શુદ્ધિશાળી તેમ જ અવિશ્રમિત બુદ્ધિશાળી, ગણ્યામા ગણાતા તેમ જ તોફાની વૃત્તિઓ વાળા, ગદ્યા નિઘાર્થીઓ પ્રત્યે શ્રી મોતીબાર્ઈને સમજાવ અને એક મરખુ માન હતુ 'સાહેવ હોય છે ત્યારે વાર્ડિંગ સારી લાગે છે' આવી વાતો નિઘાર્થી મડોમા સામાન્ય થઈ ગઈ હતી **

ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ અને કરણશાંકર

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

ખોડિંગમાં ચારિત્ર્ય અને સંસ્કાર ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવતો. ચારિત્ર્ય અને સંસ્કાર એવી સૂક્ષ્મ ચીજો છે કે તે સહેલાઈથી પારખી શકાતી નથી. મોટે ભાગે તો એની લોકોને સમજ જ નથી હોતી, અને તેમને એની કંઈ પડી પણ નથી હોતી. આથી ચારિત્ર્ય અને સંસ્કાર ખીલવવાના પ્રયત્નો કરતાં વ્યક્તિને તેમ જ સમાજને ચાલતા આવેલા જીવનવ્યવહાર સાથે વારે વારે ધર્મણુ થાય છે, અને કોઈ વાર વિરોધનો પણ સામનો કરવો પડે છે. શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં આ ધર્મણુ લગભગ સદા ચાલતું હોય છે. શિક્ષકો શિક્ષકો વચ્ચે, શિક્ષકો ને અધિકારીઓ વચ્ચે, અને શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે નાના મોટા ખતભેદો જિભા થાય છે અને તેના નિકાલ કરવા પડે છે. ચારિત્ર્યવાન અને સંસ્કારી મનુષ્યની આવે પ્રસંગે કસોટી થાય છે. મોતીભાઈને પણ આની કસોટીના પ્રસંગો આવતા.

મોતીભાઈ પોતે સિદ્ધાંતવાદી હતા, અને માણસમાત્ર સિદ્ધાંતવાદી બને એ માટે તેમને પ્રેરણા, સલાહ, સહાય અને તાલીમ આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. આમ છતાં સિદ્ધાંતની વાતો તે ઓછામાં ઓછી કરતા. તેમનું લક્ષ્ય મહાન સિદ્ધાંતોની તત્ત્વચર્ચા કરતાં નાના નાના સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા તરફ વધારે રહેતું. સિદ્ધાંતોને કારણે માણસ માણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં વિક્ષેપ પડે તે કરતાં સિદ્ધાંતોની બાંધછોડ કરીને વ્યવહાર સલાહસંપત્તી, સહકારથી અને શાંતિથી ચાલે તે તેમને વધુ પસંદ પડતું. આથી નાના મોટા સૌની સાથે તે સમાધાનવૃત્તિથી કામ લેતા અને સૌના સરખા આદરપાત્ર બનતા.

પણ આમ વિચાર કરતા આચાર ઉપર વધુ ભાર મૂકનાથી કેટલીક વાર એમ બનતું કે, તેમના કરતા જિજ્ઞાસુ કે નહિ ઉચ્ચ આદર્શથી પ્રેરણાના વર્તનનું ગૃહસ્થ એન્જન તેમના પક્ષમાં આવતું નહિ. તે વાળ લક્ષમાં આવતું તોપણ મામાન્ય વ્યવહારથી સધારે પડતું આદર્શવાદી કોનાને કાનુણ્ય તેમને તે માન્ય રાખવું ઇષ્ટ લાગતું નહિ. આના કારણે તેમને વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકો અને મિત્રો સાથે મીઠા મતભેદો બનતા આવે વખતે તેમણે દાખલેથી ઉદાગતા સહિષ્ણુતા, ન્યાયશક્તિ અને ગિરિદક્ષિણ ધડો લેના જેવી છે.

આના મતભેદોના પ્રસંગ ગભીરેથી આવેના દુરુણાગકર સાથે વારંવાર બનતા દુરુણાગકર એટલે આર્ગ શિક્ષક — અને અર્થમાં આદર્શ વડોદરામાં ગમજીમદિરમાં મોતીબાર્થ કરમ ચનાનતા ત્યારે દુરુણાગકર મેન ટ્રેનિંગ કોલેજમાં હતા એ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. મણિશંકર રત્નજી બહે વિદ્યાર્થીઓના જીવન ઉપર મચોટ અસર કરી હતી. દુરુણાગકર ઉપર આ અસર એટલી ઊંડી થઈ હતી કે તે મણિશંકરના નિન્દ પત્રિકામાં આવ્યા હતા અને તેમના તરફ ગુરુભાવ ગાળતા હતા. મણિશંકર કવિ હતા તેમના ગમનનિર્ણય, 'ચક્રાક', 'દેવપાની', જેના કાવ્યોએ ગુજરાતી કવિતામાં નવીન ભાવ પાડી હતી અને તેમની મારફતે તેમના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યનો સીધો અને માર્મિક પત્રિકા થતો હતો. તેમાં વળી શિક્ષણનો ઇતિહાસ' એ અથ તેમણે ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે જ લખ્યો હતો અને તે જતે જ શીખવતા એ અથ એમના જ્ઞાન, ચિંતન, અને લેખન-શક્તિનો અનુપમ નમૂનો છે. આભાવિત રીતે જ દુરુણાગકર ઉપર મણિશંકરના આ અથની અને તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની છાપ પડેલી હતી, અને તે તેમના શિક્ષણમાં અને વાતવાતમાં અનુભવાતી હતી.

પેટલાદ બોર્ડિંગમાં દુરુણાગકર પોતાના ત્રીસ-પાત્રીસ વિદ્યાર્થીઓને લઈ આવ્યા હતા. બોર્ડિંગમાં જગા નહિ હોનાથી તેમને રોજન ઉપરની ધર્મશાળામાં મુખ્ય આપનામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી તે બોર્ડિંગમાં વર્ગ લેવા આવતા ચાલિય અને મસ્કાગના એમના આદર્શો મોતીબાર્થ કરતા ઘણા આગળ દોડતા અને તે

પ્રાચીન ગુરુની બાવના અને ધમશયી કામ કરના. જ્ઞાન પ્રાતઃકાળે જ અપાય એ પ્રાચીન પ્રણાલીમાં તેમને અચળ શ્રદ્ધા હતી. તેથી તે બ્રાહ્મ મુદ્દતે — સવારે ચાર વાગ્યે — વર્ગો ભરતા. શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ખીલવવાનો છે એ પણ તેમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. તેથી શિક્ષણનો વિષય પણ શિષ્યોના ચારિત્ર્ય ઉપર સીધી કે આડકતરી અસર ઉપજાવવાની દૃષ્ટિએ જ પસંદ થતો. એક કાવ્ય કે વાર્તા કે નાટકમાંના પ્રસંગનો પરિસ્કૃષ્ટ કરતાં કરતાં તે અનેક કાવ્યો અને પુસ્તકોમાં ઊતરી પડતા અને વિદ્યાર્થીને ‘કાન્ત’ના ‘ચક્રવાક’ની માફક જાગ્યે, જાગ્યે, હજી જાગ્યે — એટલે જાગ્યે લઈ જતા કે એ દૃષ્ટનાસંદિ કે વિચારસૃષ્ટિમાંથી પ્રત્યક્ષ જીવનમાં આવતાં વિદ્યાર્થીને આકાશમાં જઈ આવ્યાનો જાણ અનુભવ થતો !

એ શિક્ષણ પેટલાદ બોર્ડિંગમાં એક અદ્ભુત રંગ પૂર્યો : વિદ્યાર્થીઓ આદર્શવાદી અને સાહિત્યપ્રેમી થવા લાગ્યા, અને જીવનના નાના નાના પ્રસંગોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવા લાગ્યા. આવા વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં જન્મવા માંડ્યાં અને બોર્ડિંગમાં એ ટોળાંના ભેદ દેખાવા લાગ્યા. આ ભેદ વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં પણ ઊતર્યો !

આને લીધે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી સાથેના સંબંધોમાં અને તેમના અભ્યાસની બાબતમાં કોઈકે વાર મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી અને જીવનની ધરતી ઉપર નજર રાખી ચાલતા મોતીબાઈને આ સાહિત્યપ્રેમ અને આદર્શોના ગગનવિહાર ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર લાગતી. પણ તે સાથે જ આ સાહિત્યપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યમાં એટલી બધી વિશેષતા અનુભવાતી કે મોતીબાઈ ગુરુશિષ્યોને મુક્તહૃદયે વિહરવા દેતા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે કરુણાશંકરના સંસર્ગથી વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ સાહિત્ય વાંચવાનો શોખ જાગ્યો, એના સારાસારનો વિવેક કરતાં તે શીખ્યા, તેમની લેખનક્ષમ્તા સુધરી અને અક્ષર પણ સુધર્યો. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓનો સમગ્ર અભ્યાસ સુધર્યો, અને તેમની એ સર્વ પ્રગતિના પ્રતીકરૂપ ‘Duty’ — એટલે કરજ — નામનું હસ્તલિખિત પત્ર પણ તેઓએ કાઢ્યું.

આત્મભોગ, સેવા, પરાપકાર જેવા સદ્ગુણોનો વિદ્યાર્થીને જાતઅનુભવ થાય તે માટે મોતીબાઈ નિયમો કરતા, ધનામે આપતા,

કસિત બય અને લાવચનો પણ ઉપયોગ કરી લેતા કરુણાનંદ નિયમો, ધનામો, બય, લાવચને દુર રાખી ગિદ્યભુના વિષયોની પમંગી જ એવી રીતે કરતા અને વિદ્યાર્થી અમક્ષ તે એવી રીતે ધનતા કે જરૂરી મંદગુણો વિદ્યાર્થીમાં આપોઆપ જનશે. એ રીત નિષ્ફળ જતી તો તે ગદ લેના, અનુકૂળ અમય મોઘતા અને સદા એનું જ ચિંતન થયો કરતા મોતીબાઈને આ દષ્ટિનો ખ્યાલ નહિ, અને હોય તોપણ તેમ કંઈ પાવશે તેમ નહોતું. એટલે વિદ્યાર્થીશ્રવન મોજરાની બંનેની પદ્ધતિમાં આખો બેંદ દેખાઈ આવતો પણ થોડા અનુભવે મોતીબાઈને કરુણાનંદની જોડી ગિદ્યક્રાંતિની ખૂબી અમક્ષ અને બંને એકબીજાના પગે બની ગયા.

આનું પરિણામ એ આવતું કે મોતીબાઈએ યોગ્ય નિયમાનવીમાં ઘણા કેન્દ્રારો કર્યા પડ્યા. આ કેન્દ્રારો એટલે મુધી પડોએવા કે એક વખત આગ વિદ્યાર્થીઓને વીણી લાડી તેમને અર્થ નિયમોથી મુક્ત કરામાં આવ્યા આનયમન એ જ ઉત્તમ નિયમન એ મિદ્યાનતનો તેમના ઉપર અખતરો કરામાં આવ્યો. આ અખતરો કેટલ અંગે મક્કળ થયો એની કોઈએ તપાસ કરી જાણી નથી. પણ એનું એક મુદ્દ પરિણામ એ આવેલું કે, શિક્ષકની દેખરેખ નિના વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના ઉત્તરો વખે અને છતા ગરમડ કે ચોરી ન થાય એટલી પ્રમાણિકતા તેમનામાં ખીતેલી અને તેમાં ગિદ્યકો વિશ્વાસ મૂકતા થયેલા.

નિયમોમાં અપરાધ કરના અને કેટલાક અનિષ્ટ નિયમો દુર કરવા કરુણાનંદ દમેશ મોતીબાઈને મુશ્કેલી મોતીબાઈએ મુશ્કેલીઓનું સ્વીકારતા પણ તેનો અમલ કરતાં કરતા અને મુશ્કેલીઓ બતાવતા એ મુશ્કેલીઓ મંદકારમજો દુર કરી આપવાનું કરુણાનંદે માથે લેતા અને મોતીબાઈને તેમના શિક્ષણના અમલનાનો અનુભવ થતો.

બોર્ડિંગમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મક્કળ જમાડતા. તેના બન્લામાં તેમને નજીકના ગીપુરા ગામમાંથી દૂધ લાવવાનું કામ મોપાતું. આ કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાક અભ્યાસ અને વર્તનમાં ખીજ કરતાં ઘણા આગળ પડતા હતા તે ખીજ ધનિક વિદ્યાર્થીઓને શીખનતા પણ ખગ અને તે માટે તેમના વખાણ પણ

થતા. છતાં ગરીબ હોવાને કારણે તેમને દેગડા ને તાંબડીઓ જી ચક્રી દૂધ લેના બાલુ પડતું, અને બીજા બાલ્યશાળાઓ તે હડે પેટે જોઈ ગઈતા.

કરુણાશંકરને આ ભેદભાવ ખૂંચતો. તેમણે એક વખત યુક્તિપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓનું આ બાબત તરફ લક્ષ્ય બેઠું. વિદ્યાર્થીઓ સમજી ગયા અને ગરીબ તવંગરના ભેદ દર્શાવતા આ નિયમમા ફેરફાર કરાવવા મોતીભાઈ પામે એક ડેપ્યુટેશન લઈ ગયા. મોતીભાઈ આ ઘટનાનો મર્મ પારખી ગયા અને નિયમ બદલાવાની વિદ્યાર્થીઓની માગણીને તરત વધાવી લીધી. ગસોડાની વ્યવસ્થામાંથી સારથી ગરીબ-તવંગરનો ભેદ કાઢી નાખ્યો, અને ગરીમાઈનું અપમાન થતું બંધ થયું.

એવો જ એક નિયમ ચારિત્ર્યનું ઇનામ આપવાનો હતો. બોર્ડિંગના કામમા મારી મદદ કરવી, કાચા વિદ્યાર્થીઓને શીખવવું, નાના વિદ્યાર્થીઓને માચવના, વગેરે કામો મોટી સગસરીતે જે વિદ્યાર્થી કરે તેને પહેલાં બેત્રણ વર્ષ ઇનામ આપવામા આવ્યાં હતાં. આથી ચારિત્ર્યના ઇનામ માટે પણ સૂક્ષ્મ ગ્રંધાં થતી એ ગ્રંધાં વધે તો ચારિત્ર્યનું પતન પણ વધે જ. કરુણાશંકરે એ તરફ મોતીભાઈનું ધ્યાન બેઠું. મોતીભાઈ સમજી ગયા, અને ચારિત્ર્યનું ઇનામ આપવાનું બંધ થયું. ચારિત્ર્યની ખિયતણી એ જ એનું ઇનામ — એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો.

એક વખત એક વિદ્યાર્થીએ એક શિક્ષકને ચીડવવાના ઇરાદાથી વર્ગ આવ્યો હતો. તે દરમિયાન વારે વારે ચૂંકવાને બહાને બહાર જા-આવ કરવા માંડ્યું. આ મૂક તોફાન બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યના ચોક્કસ કરુણાશંકરે આ બેલ જોયા કરતા હતા. તેમણે પેલા વિદ્યાર્થીને ખાનગીમાં બોલાવી એના વર્તનની ગંભીરતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું. તે બીજા વિદ્યાર્થીઓ જોઈ ગયા, અને આ પ્રકારે આગળ વધે તે પહેલાં તેને એટલેથી જ સમાપ્ત કરના યુક્તિ રચી. બીજે દિવસે પેલા વિદ્યાર્થીની આબુમાબુ બે મજબૂત મિત્રો બેઠી ગયા અને તેના કોટના છેડા પોતાની નીચે દમાવ્યા. પેલા ભાઈસાહેબ બેઠવા બંધ પણ જીયા જ ન થઈ શકે! તેમણે

એના વાગ પ્રયત્ન કરી બેઠા પણ ઠઈ વળ્યું નહિ ત્યાગ્યી તેમનું
થૂકના જવાનું બધ થયું ।

*

એટ વખત મોતીબાઈને ત્યા વડોદરેથી તેમના મિત્ર પ્રોફેસર
પુરોહિત અને શિષ્ય ગોપાળદાસ વગેરે કેટલા- મંથાનો આવેલા
તેમની સાથે કેટલા- વિદ્યાર્થીઓને લઈ તે ગભીરે ગયેના આ
અરસામા બગમંગની ચળવળનું નાતાવળું હતું અને તાજેતરમા
સુન્દરમા ડોએસ ભરાઈ હતી. એટલે વિદ્યાર્થીઓ યગતનની વાતો
ઉત્પાદથી ડગતા તેમના એ- વિદ્યાર્થીને આવી વાતો કરવાનો મધુ
શોખ જણાયો તેને આત્મજ્ઞાન કરાવના કડુણાશકરે એક બેત રચ્યો

મંથાનો ગભીરેથી પેટલાદ જના માજના પહોરે ગાડામા
બેસી નીટળ્યા ગાડાને વળાવ્યા પછી ટુણાશ-રે ટેલાક સાથીઓને
લૂનારુઓનો વેગ પહેળ થો અને થોડે દૂર પગેચેલા ગાડા ઉપર
ઓચિંતો ડુમનો મ્યો

અર બેરના દેમતાર્ક ગયા અને હાહાકાર થયો એવામા
ટુણાશકરને યાદ આવ્યું કે સાથે રાખિયો હતો, તે બે પોતાની
ફરજ બગમશે તો હસનાનું ખસલું થઈ જશે એટલે તેમણે છુમની
કાઠી નાખી બેદ ખુનો મરી નાખ્યો ક્ષણભર બચમત બનેના
પ્રવામીઓમા હમાહસ થઈ ગઈ

ટુણાશકરે ફરેને પૂછ્યું 'કહો, આ પ્રસંગે તમને શા
નિશ્ચારો આવ્યા હતા ?'

ગાડાનાળાએ કહ્યું, 'મને એવો નિશ્ચાર આવ્યો કે આ બગદ
મે' હમણા જ ખરીદ્યા છે, તે જગે તો મારો દી બહે'

મોતીબાઈએ કહ્યું 'મને એમ થયું કે આ પૂછેગીમે મેદા
તે બૂલ ટરી કેમકે સૌથી નધારે માર અહીં બેડેલાને જ પડનાનો ।'

પેના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું 'મને સમજાયું કે અરેનેને હગવનાના
મણુગા ફૂટો હતો, પણ મારામા આ ચોરોની સામે થવાની પણ
તાકાત નથી એટલે હવે એની વાતો પુ કદી નહિ કરુ '

*

કડુણાશકરની આ શિક્ષણપદ્ધતિ અને આદર્શીનતાથી
ખોડિંગ ઉપર એકદરે ઘણી સારી અસર થતી, તેથી

મોતીભાઈને ઘણો આનંદ થતો, પણ વિદ્યાર્થીઓને શીખવનાની ધૂનમાં કેટલીક વાર કરુણાશંકર એટલા લીન થતા કે મમયનું તેમને ભાન રહેતું નહિ, અને વિદ્યાર્થીઓને તેમની પાઠ્ય જે ચાલુ પડતું મોતીભાઈ રોજ રહેલા ઊંડો મોડિંગમાં આટા મારતા અને કોઈ વખત આ વર્ગમાં જઈ ચડતા તે વખતે શિક્ષણનો અતિરેક જોઈ તે મોં મનનાવી એ- જ વાક્ય પડેતા 'બહુ થયું, મોટાભાઈ' હવે નનને માટે એટલું ગમે.' 'મોટાભાઈ'ને એટલી ટકાર બસ થતી, અને શિક્ષણ ત્યાંથી અટકી જતું.

જેમ કરુણાશંકર પોતાના શિક્ષણમાં ભાન ભૂરી જતા તેમ મોતીભાઈ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાન ભૂરી જતા અને આદર્શોના અતિરેકથી ઘણી વાર ગ્રમ્જી બનાવો મનતા.

એક વાર મોડિંગમાંથી સવારમાં ઊડી તે ઘેર ગયા, અને તરત આદિસમાં પાઠ આ યા મિત્રોએ પૂછ્યું 'કેમ, એમ્મ પાઠ કર્યો?'

'માન ઘરમાં મોઈ- મૈરુ આ યુ છે

'એ તો રૂપમાં આ-આ છે.' બધા ખડખડાટ હસ્યા અને મોડિંગમાં એ બનાવ કાયમનું મ નાગણું મની ગયો.'

*

મોતીભાઈ મોટે ભાગે ઉપદેશાત્મક માહિત્ય જ નામતા અને તે પણ ગત્ર જ તેમને પદમાં ગસ પડતો નહિ કોઈ તેમને ઊંચા પ્રકારના મન્યની વાત ને તો તે જોના કે 'એ બાળકમાં હું અભેદમાર્ગી છું' ગદ્ય અને પદ્યમાં મને કંઈ બે જણ્યોતો નથી કરિતાની આટની બરી પ્રશ્નમાં મને સમજાતી નથી.'

આ અભેદમાર્ગ તેમણે વિદ્યાર્થી અનુયાયી સ્વીતરો હોતો અને તે અને દિશામાં નિકામ પામ્યો હતો.

એ વખત 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ'ના નાં મહિશકર બડ મોડિંગની મુનામતે આ યા કરુણાશંકરે ત્યા તેમને માટે ચાપાગી થયા મોતીભાઈ પણ ત્યા હતા.

આને મદને કોશી બનાવવામાં આવી હતી ગોશીના પ્યાના આ-આ અને સૌ પીના વાગ્યા મોતીભાઈ કહે

‘આપણા જૈનને ચા બનાવતા પણ ન આપડે જુઓને ચા કે ની દુબ્ધાઈ ગઈ છે.’

બધા દગી પડ્યા. અભેદમાર્ગી ગોત્રીબાઈને ચાદોળીના મ્વાદના બેઠની ખમર નડોતી !

થોડા વખત પછી ગેઝિટ નિડલબાઈ આયા. તેમને માટે ચા બનાવરામાં આવી પણ દૂધ ન મળે વિદ્યબાઈને દૂધ વિના જ ચા આપરામાં આવી !

અભેદમાર્ગીને એમાં કંઈ બેદ ન લાગ્યાં !

જમરા બેઠે ત્યાગ મિત્રોને નહી મોકે કે, ‘મીઠું તેમાં નાખવાનું છે તે મને તમારે બનાવવું મને કંઈ સમજ પડતી નથી.’

દારેલાનું શાક દડવું હોય છે એ જ્ઞાનને સીરા દારવાનું શાક ખાતા નહિ એક વખત નતે ગયા ત્યાં અમ્પૂરં જમ્યા જમી ગયા પછી બપોબાઈ દેડે ‘ગોત્રીબાઈ, કયા મ્યા તાક ખાધા ?’

‘કેમ, વળી બધાયે — ગાઈ પણી સગસ થઈ હતી’ કહી શાક ગમ્યા, પણ દારવાનું નામ તેમાં ન આવ્યું

બપોબાઈ દેડે, ‘દારેલાનું નડોનું ?’

‘નારલાનું હોય તો ? ખાઉ ખરા ?’

‘પણ ત્યાગ પતનજામાં તો કંઈ ગ્યું નડોનું ?’

‘તો શું ? દારેલાનું ચા- પલ ખાઈ ગયો ?’

આનું નામ અભેદમાર્ગી !

આના આદર્શરીત ગિફ્ટકોના માથમાં વિદ્યાર્થીઓનું જીવન ઉજન બને તેમાં નરાઈ નથી એ દિવસોનું મગણુ કગતા એક વિદ્યાર્થીએ વખ્યું હતું

‘વિદ્યાર્થીજીવનમાં અમાગી સમ્યા તગ્દથી માતાના જેવા લાડ અને શિક્ષણ અમે પામ્યા નીએ, એવી ચોખ્ખી મૃતિ મને થાય છે કેટલાક નિયારો અને બાવનાઓનું પોણું અમને લાથી જ મળ્યું છે. માતા તગ્દ બાજકોનું જેવું વદાય અને માન હોય છે તેવા જ પ્રકારના વદાલ અને માનની લાગણી ‘પેટલાઈ બોર્ડિંગ’ તગ્દ અમાગમાં જામન ગ્યા કરે છે. પેટલાઈ બોર્ડિંગની વિનિધ ખમરો અને હિસવોના વર્ણન અમે હર્ષથી વાચીએ છીએ. કવિવર દાગોરે પોતાના શાંતિનિકેતન આશ્રમનું નામ ‘આપણા હૃદયનું

બાળક' પાડ્યું છે. કવિઓના આવા ભાવનાત્મક શબ્દોમાં કહું તો અમારી પેટલાદની સંસ્થા પોતાના દરેક વિદ્યાર્થીને ઠાઠ સુશિક્ષિત માતાની યાદ આપે છે. વन्दે માતરમ્ ।'*

x

x

x

“ બોર્ડિંગના જીવન સાથે સરખાવી શકાય તેવો એક અનુભવ યાદ આવે છે. એક સાલ કુંભમેળાના સ્વયંસેવક તરીકે બોર્ડિંગમાંથી અમે છ સાત વિદ્યાર્થીઓ હરદ્વાર ગયા હતા. છ દિવસ મુધી બધા સ્વયંસેવકોને તેમની જવાબદારીઓ અને કાર્યપદ્ધતિ સમજાવતાં, સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા કુંજરુનો કંઠ પણ ખેંચી ગયો. ‘ખારા ભાઈઓ, બગ્ગરની ચીજો નહિ ખાના, અને નદીનું પાણી જેવું ને તેવું જ કૃપા કરી નહિ પીના.’ સ્વયંસેવકોના આરોગ્યની ચીવટવાળા કુંજરુજી અને શ્રી. જોશી દર પ્રમાતે આ સૂચના તો અવશ્ય કરતા હતા. આ નાની વાતને બરાબર મળતી બોર્ડિંગની વાત છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમની બવિધ્યની જવાબદારીઓ સમજાવવાને બોર્ડિંગના સંચાલકોએ છ સાત વર્ષોમાં જે અમ ઉઠાવ્યો હતો, જે જે પ્રયોગો કર્યા હતા, અને વિદ્યાર્થીઓને વિદાય થતા પહેલાં જે જીવનસંદેશ સંમળાવ્યા હતા તે યાદ કરતાં આજે પણ ખુશી થઈએ છીએ.”x

લેખકની માતૃસંસ્થા પ્રત્યેની આભારની લાગણીમાં શિક્ષકોના શિક્ષણના અતિરેકનો માર્મિક ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. ગુરુ અને શિષ્ય બંને વર્ગે એકબીજાના ગુણદોષથી કેવા વાકેફ હતા તેનું એ મુંદર સૂચન કરે છે.

* જ્ઞાન પ્રચાર, ૧૯૨૭, પૃ. ૫.

x ‘જ્ઞાન પ્રચાર’ ૧૯૨૭.

કસોટીના પ્રસંગો

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

પેટનાદ બોર્ડિંગે મોતીભાઈને મેનાનું ક્ષેત્ર ૫૨૩ પાડચુ તેની જમાવટ કરતા તેમને પોતાના આશી પ્રમાણે કામ કરવાની અનેક સુદર તકો સાપડી, તેમ તેમની અનેક પ્રગરે ઢોઢીઓ પણ થઈ તેથી તેમને પોતાની શક્તિનું બાન થયુ, તેમ પોતાની મર્યાદાઓના પણ અનુભવ થયો એ મર્ અનુભવોએ તેમને દાર્પની દિશાઓ સુઝાડી, પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રના વિસ્તારનો ખ્યાલ આપ્યો, મેવાભાવને ઉત્તેજિત કર્યો, અને આદર્શો પ્રત્યે જાગૃત કર્યા એમ તે નિવિધ રીતે થડાયા

આ ઘડતરકથામા ખાનગી જીવનના કેટલાક પ્રસંગોએ આપેના ક્ષણો પણ મહત્ત્વનો છે. એમના જીવનની મહત્ત અને મર્યાદાની એ આખી દરાવે છે, અને શ્રેયાર્થીને તેથી માર્ગદર્શન મળે છે

*

પેટલાદ બોર્ડિંગની માથે જ મોતીભાઈએ ‘મિત્રમંજુ પુસ્તકાલયો’ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી આ અને પ્રવૃત્તિઓને માટે મિત્રો પામે નાણાની મદદ માગવામા આવી હતી આ વખતે મિત્રમંજુનું વાર્ષિક સમેલન ધર્મજમા બગનાનું હતુ એ નિયે પ્રેલાક મિત્રોએ પ્રશ્ન ઉઠા યો કે ‘મિત્રમંજુ’ પાત્રીદારોનુ કે સર્વ કામોનુ ? એ જ મિત્રોએ બોર્ડિંગને ‘પાત્રીદાર બોર્ડિંગ’ બનાવવાનો આગ્રહ પણ કરેલો અને એમણે ‘મિત્રમંજુ પુસ્તકાલયો’ સાર્વજનિક નહિ પણ, લગભગ આપનારના હિપયોગ માટે રહે એવી નીતિ ચીકાગનાનો આગ્રહ કરેલો આ સર્વનો મોતીભાઈએ મહત્ત્વતાથી સામનો કર્યો અને સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સાર્વજનિક રાખવાના સિદ્ધાન્તને તે વળગી રહ્યા

*

પરંતુ ‘મિત્રમંજુ’ના ઉદ્દેશોમા સમાજસુધાનાના પણ પ્રયત્નો કરવાના સકલ્પ હતા તેમા એક પ્રશ્ન બાળકો અટકાવવાનો

હતો. આ પ્રસંગે એક ઘટના બની, જેથી 'મિત્રમંડળ'માં મોતીભાઈ વિશે અસંતોષ બગચો.

વાત એમ હતી કે મોતીભાઈને સૂરજબહેન નામે એક દીકરી હતી. તેનો જન્મ ૧૮૯૬માં, મોતીભાઈ ઇન્ટરમાં હતા ત્યારે, થયેલો. ચાકતા રિવાજ પ્રમાણે એ દીકરીનો વિવાહ જન્મ પછી થોડા માસે જ હરિકાકાએ કરી નાખેલો. મોતીભાઈ પેટલાદ આવ્યા ત્યારે તે બહેનની ઉંમર નવ વર્ષની થવા આવી હતી. એટલે વિવાહ વિધિસર કરી વરને ત્યાં માટલી મોકલવામાં આવી હતી. આ હકીકત તાજી જ બની હતી, અને તે 'મિત્રમંડળ'ના બાળ-લમવિરોધી આદર્શોથી વિરુદ્ધ હતી. મિત્રોએ તે સામે વિરોધ નોકરે કર્યો અને મોતીભાઈએ તે વિવાહ ફાંક કરવો જોઈએ એવી માગણી કરી.

મોતીભાઈને માટે એ ધર્મસંકટ હતું. વિવાહ તો 'મિત્રમંડળ' સ્થાપતા પહેલાં થયેલો હતો, તે ચાર વર્ષ ટક્યો હતો, અને તેને અંગે માટલી પણ મોકલાઈ હતી. આ રીતે કાયમ થયેલા સંબંધને ઢાઈ ગંભીર કારણ વિના તોડવો એ પોતાની અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાને હાનિકર્તા હતું એટલું જ નહિ, પણ પાટીદાર મુલતિમાં કુદ્ર કારણોએ વિવાદ તોડવાની પ્રથા સામાન્ય હતી તેને મોતીભાઈના દૃષ્ટાન્તથી ઉત્તેજન મળે તેમ હતું. તેમણે આ 'સર્વ' હકીકત 'મિત્રમંડળ' આગળ રજૂ કરી, પણ વિરોધ શમ્યો નહિ. આખરે એમ હતું કે જો મિત્રો બીજો સારો વર શોધી આપે તો વિવાહ તોડવો.

આ પછી થોડા જ દિવસે પેલો છોકરો મરણ પામ્યો. એટલે વિવાહ આપોઆપ તૂટ્યો. આમ એક ધર્મસંકટ ટળ્યું, પણ તેમાંથી બીજું ઉત્પન્ન થયું. હવે બીજો વિવાહ ક્યાં કરવો તે વિશે હરિકાકા જોડે મતભેદ બીજો થયો. હરિકાકાને કુલ જોઈએ, વર ગમે તેવો હોય તો ચાલે. મોતીભાઈને તો 'કુલ ન જોશે, રૂપ ન જોશે, જોજો ગુણ ને જ્ઞાન' એ આદેશ પ્રમાણે વર્તવું હતું.

વિચાર કરતાં એક વિદ્યાર્થી ઉપર તેમની નજર ગઈ. તે વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા ત્યારથી એ વિદ્યાર્થી તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. પાટણ ગયા ત્યાં પણ તે વિદ્યાર્થી તેમના હાથ નીચે આવી ગયો હતો. તેમણે તેને પસંદ કર્યો. હરિકાકાએ અનેક

વાધા બતાવ્યા. એ સર્વના ગંદ્યા આવી પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા અને હરિકાકાની મરજી મરુદ્ધ સૂઝબહેનનો વિવાહ તેની સાથે કર્યો (૧૯૦૭).

*

ખીજે વર્ષે લગ્ન લેવાયુ. જનમા સ્ત્રીઓને લઈ જવાની પાટીદારોમા બધી હતી મોતીભાઈના મિત્રોએ સુધારો કરવા સભેડે જનમા આનવાનો નિશ્ચય કર્યો મોતીભાઈએ તેને ટોકા આપ્યો હરિકાકાને આ વાતની ખબર પડી મોતીભાઈને તેમણે સખત ઠપકો આપ્યો મોતીભાઈ ડરી ગયા, અને છેલ્લી ધડીએ મિત્રોને સ્ત્રીઓ માથે નહિ લાવવાનું નિર્ણયી દીધું

જન આવી, જમણવાર 'ઉપર ઘી'નું જ હોય એવો ગિવાજ હતો. જનાળાનો દિવસ હોનાથી 'ઉપર-ઘી' દ્રાવે નહિ, અને શિખંડ-પૂરી હોય તો જુવાનિયાને સારુ ગમે મોતીભાઈએ શિખંડપૂરીની દગખાસ્ત કરી શકમસ્ત નડીતોને તે રુચ્યું નહિ મોતીભાઈએ વિનયથી દલીલ કરી. " 'ઉપર ઘી' ગખશે તો રૂઢિ સચવાશે, પણ જમનારને આનંદ નહિ થાય. શિખંડપૂરી ગખશે તો રૂઢિ તૂટશે પણ જમનાર ગજ થશે. મારી ઇચ્છા જમનારને ગજ કરવાની છે, તમને જે ચોગ્ય લાગે તે કરો " વડીલો મોતીભાઈના વિનયથી રાજ થયા અને તેમની દગખાસ્ત કબૂલ રાખી (૧૯૦૮)

*

આ અગસામાં કસોટીનો ખીજો પ્રસંગ આવ્યો. મોતીભાઈને પુત્ર નહોતો તેમની ઉંમર ૩૫ વર્ષની થતા આવી હતી. વડીલો અને માતાએ રોજ ચિંતા કરતા અને મોતીભાઈ ફરી લગ્ન કરે એમ ઇચ્છતા મોતીભાઈ પેટલાદ આવ્યા પછી વારવાર વસો જતા, ત્યારે તેમને આ બાબત જુદી જુદી રીતે આમલ કરામત આવતો.

એક વખત તેમના મામાના દીમરાએ કહ્યું : 'મોતીભાઈ, બાને માટે તમને ઘણી લાગણી છે તો તમે એક બાબતમા તેમને સતોષ ન આપો ?' એમ કરી ફરી લગ્ન કરવાની વાત છેડી

મોતીભાઈએ તરત જ કહ્યું - 'એ સિવાય ખીજો કોઈ પણ વાત કરો. એ વાતમાં બાને સતોષના બાબત લાગ્યા છુ'

પણ હરખાયા તેમ નમતું આપે તેવાં નહોતાં. તેમણે તો કન્યાની જ શોધ કરવા માંડી. મોતીભાઈને ખબર પડી. તે તરત જ ઊપડ્યા ધર્મજ, જ્યાં હરખાયા આ તબવીજમાં પડ્યાં હતાં. રસ્તામાં કરુણાચંદર અને બીજા મિત્રો મળી ગયા. તેમણે મોતીભાઈનું આ કામ ઉપાડી લીધું. હરખાયાએ મોતીભાઈને ફરી પરણાવવાની તબવીજ કરવાનું મૂકી દીધું.

પણ હરિકાકા એમ છોડે તેમ નહોતું. તેમણે મોતીભાઈને પલાળવા નાચાભાઈને આ કામ મોંઘ્યું. એક દિવસ નાચાભાઈએ વાત છેડી :

‘મોતીભાઈ, આટલું તો તમારે માનવું જોઈએ.’

મોતીભાઈ કહે, ‘હરિકાકા અને હું બંને આ બાબતમાં સરખા છીએ. તે મારા કરતાં મોટા છે. તેમને પુત્ર નથી, એટલે પહેલા તેમણે પરણવું જોઈએ! તે પરણે તો હું પરણું!’

હરિકાકાને સંદેશો પહોંચ્યો. તેમણે કહી દીધું : ‘હવે એનું નામ ન રેશે.’

તોય પિત્રાઈ ભાઈઓ ગંધા નહિ. એક દિવસ ડેવે બેઠા હતા ને વાત નીકળી : ‘પુત્ર વિના તે ચાલે?’ મોતીભાઈએ તરત કહ્યું : ‘કોણ કહે છે મારે પુત્ર નથી? તમને બધાને એકબે હશે, મારે તો સેંકડો પુત્રો છે.’

પુત્ર મેળવવા એક પત્નીની હમાતીમાં બીજા પરણવાની પાટીદાર સાતિની રૂઢિ ઉપર આમ છેદ મુકાયો અને મોતીભાઈનું એકપત્નીવત કાયમ થયું.

‘વાય કાજ મન નિશ્ચળ રાખે, ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે!’

*

આ જ અરસામાં (તા. ૧૪-૮-૧૯૦૯) મોતીભાઈનાં માતા ગં. સ્વ. છાયા મરણ પામ્યાં અને કસોટીનો પ્રસંગ ફરી આવ્યો. તેમની ઇચ્છાને માન આપી રોવાકૂટવાનું તો હરિકાકાએ બંધ રાખ્યું; પણ બારમુ તો કરવું જ જોઈએ. મોતીભાઈએ જોયું કે એ પ્રશ્નમાં બહુ ખેંચવાથી તૂટી જશે. એટલે બારમું ચવા દીધું.

પણ બારમા પછી માસિયા, હમાસી અને વરસીના પ્રસંગો આવે. તેમાં વરસીનો પ્રસંગ બારમાની જ પુનરાવૃત્તિ જેવો.

વાંધા બતાવ્યા. એ સર્વના રાફ્યા આખી પોનાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા અને હરિકાકાની મરણ વરુદ્ધ સૂરજબહેનનો વિવાહ તેની સાથે કર્યો (૧૯૦૭).

*

ખીન્ને વર્ષે લગ્ન લેવાયું. જનમાં સ્ત્રીઓને લઈ જવાની પાટીદારોમાં બંધી હતી. મોતીભાઈના મિત્રોએ સુધારો કરવા સંભેડે જનમાં આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મોતીભાઈએ તેને ટોકા આપ્યો. હરિકાકાને આ વાતની ખબર પડી. મોતીભાઈને તેમણે સખત ઠપકો આપ્યો. મોતીભાઈ ડરી ગયા, અને છેલ્લી ઘડીએ મિત્રોને સ્ત્રીઓ સાથે નહિ લાવવાનું જણાવી દીધું.

જન આવી, જમણવાગ 'ઉપર-ઘી'નું જ હોય એવો શિવાજ હતો. ઉનાળાનો દિવસ હોવાથી 'ઉપર-ઘી' કાવે નહિ, અને શિખંડ-પૂરી હોય તો જુવાનિયાને સારું ગમે. મોતીભાઈએ શિખંડપૂરીની દરખાસ્ત કરી. શંકરન વડીલોને તે રુચ્યું નહિ. મોતીભાઈએ વિનયથી દલીલ કરી. " 'ઉપર-ઘી' ગમશે તો શ્રદ્ધિ સચવાશે, પણ જમનારને આનંદ નહિ થાય. શિખંડપૂરી ગમશે તો શ્રદ્ધિ વૃદ્ધશે પણ જમનાર ગણ થશે. મારી ઇચ્છા જમનારને રાજ કરવાની છે, તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો." વડીલો મોતીભાઈના વિનયથી રાજ થયા અને તેમની દરખાસ્ત કબૂલ રાખી (૧૯૦૮)

*

આ અરસામાં કસોટીનો ખીન્ને પ્રસંગ આવ્યો. મોતીભાઈને પુત્ર નહોતો. તેમની ઉંમર ૩૫ વર્ષની થતા આવી હતી. વડીલો અને માતાઓ રાજ ચિંતા કર્યા કરતાં અને મોતીભાઈ ફરી લગ્ન કરે એમ ઇચ્છતાં. મોતીભાઈ પેટલાદ આવ્યા પછી વારંવાર વસો જતા, ત્યારે તેમને આ બાબત જુદી જુદી રીતે આમલ કરવામાં આવતો.

એક વખત તેમના મામાના દીકરાએ કહ્યું : 'મોતીભાઈ, બાને માટે તમને ઘણી લાગણી છે. તો તમે એક બાબતમાં તેમને સંતોષ ન આપો ?' એમ કરી ફરી લગ્ન કરવાની વાત છેડી.

મોતીભાઈએ તરત જ કહ્યું : 'એ સિવાય ખીજી ઠાઈ પણ વાત કરો. એ વાતમાં બંને સંતોષવા બાબત લાચાર છું.'

પણ હરખાળા તેમ નમતું આપે તેવાં નહોતાં. તેમણે તો કન્યાની જ શોધ કરવા માંડી. મોતીભાઈને ખચર પડી. તે તરત જ ઊપડ્યા ધર્મજ, ન્યાં હરખાળા આ તળવીજમાં પડ્યાં હતાં. રસ્તામાં કરુણાશંકર અને બીજા મિત્રો મંળી ગયા. તેમણે મોતીભાઈનું આ કામ ઊપાડી લીધું. હરખાળાએ મોતીભાઈને ફરી પરણાવવાની તળવીજ કરવાનું મૂકી દીધું.

પણ હરિકાકા એમ છોડે તેમ નહોતું. તેમણે મોતીભાઈને પલાળવા નાથાભાઈને આ કામ સોંપ્યું. એક દિવસ નાથાભાઈએ વાત છેડી :

‘મોતીભાઈ, આટલું તો તમારે માનવું જોઈએ.’

મોતીભાઈ કહે, ‘હરિકાકા અને હું બંને આ બાબતમાં સરખા છીએ. તે મારા કરતાં મોટા છે. તેમને પુત્ર નથી, એટલે પહેલા તેમણે પરણવું જોઈએ! તે પરણે તો હું પરણું!’

હરિકાકાને સંદેશો પહોંચ્યા. તેમણે કહી દીધું : ‘હવે એનું નામ ન લેશો.’

તોય પિત્રાઈ ભાઈઓ ઝંખ્યા નહિ. એક દિવસ ઉભે બેઠા હતા ને વાત નીકળી : ‘પુત્ર વિના તે ચાલે?’ મોતીભાઈએ તરત કહ્યું : ‘કોણ કહે છે મારે પુત્ર નથી? તમને બધાને એકબે હશે, મારે તો સંકડો પુત્રો છે.’

પુત્ર મેળવવા એક પત્નીની હયાતીમાં બીજા પરણવાની પાટીદાર શાંતિની રૂઢિ ઉપર આમ છેદ મુકાયો અને મોતીભાઈનું એકપત્નીવ્રત કાયમ થયું.

‘વાચ કાજ મન નિશ્ચળ રાખે, ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે!’

*

આ જ અરસામાં (તા. ૧૪-૮-૧૯૦૯) મોતીભાઈનાં માતા ગં. સ્વ. જીવ્યા મરણ પામ્યાં અને કસોટીનો પ્રસંગ ફરી આવ્યો. તેમની ઇચ્છાને માન આપી રોવાકૂટવાનું તો હરિકાકાએ બંધ રાખ્યું; પણ બારમું તો કરવું જ જોઈએ. મોતીભાઈએ જોયું કે એ પ્રશ્નમાં બહુ ખેંચવાથી વૂટી જશે. એટલે બારમું ચલા દીધું.

પણ બારમા પછી માસિયા, હમાસી અને વરસીના પ્રસંગો આવે. તેમાં વરસીનો પ્રસંગ બારમાની જ પુનરાવૃત્તિ જેવો.

મોતીબાઈએ આ પ્રસંગે પોતાના સિદ્ધાન્તને અજમાવ્યો. દરિકાકાને કહ્યું : 'તમે બારમું ક્યું છે. હવે વરસી મને કરવા દો. એમાં થનાર ખર્ચ કોઈ બીજા સારા કામમાં આપો.'

આ વખતે વસોમાં પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાતું હતું. તેમાં એ નાણાં આપવાનું મોતીબાઈએ અચ્ચું. દરિકાકાને તે તો શું રૂએ? પણ તેમના કુટુંબીઓ તરફથી એક ધર્મશાળા તાજેતરમાં બંધાઈ હતી. તેને બોમતળિયે પથરા નાખવા ખાતે એ નાણાં ખર્ચવામાં તેમણે સંમતિ આપી. મરણુબોજન પાછળ નાણાં વેડશી નાખનારી રક્ષસી રૂઢિ ઉપર એથી નાનો સરખો ધા પડ્યો, અને જૂનાનવાનો મેળ કાયમ રહ્યો.

*

આ વર્ષોમાં 'બંગલગ'ની ચળવળે પ્રગટાવેલા 'બોમગોળા'ના વાતાવરણમાં સંડોવાયેલા મોતીબાઈના મિત્ર નરસિંહભાઈ કાવતરાખોર તરીકે પકડાયા અને તેમના મિત્રો ઉપર પણ સરકારે ચોક્કી રાખવા માંડી. 'મિત્રમંડળ ગ્રંથમાળા'માં નરસિંહભાઈનાં બેત્રણ પુસ્તકો મોતીબાઈએ પ્રકટ કર્યાં હતાં. તેમાંના 'મદાવીર ગાર્ફિલ્ડ'ને સરકારે 'પ્રેરકાષ્ઠિ' ક્યું. અને મોતીબાઈ ઉપર પણ આંખ રાખવા માંડી.

આ અરસામાં નરસિંહભાઈએ પોતાના પુત્રને મોતીબાઈની બોર્ડિંગમાં મૂકેલો. તેને રાખવાથી બોર્ડિંગ ઉપર સરકારની ધતરાજી જિતરે એ બીકે મોતીબાઈએ 'બળવાખોર' મિત્રના પુત્રને બોર્ડિંગમાંથી છૂટો કર્યો. મિત્રો સાથેના મતભેદો આ વખતે વધુ રપટ થયા. અને ત્યારથી મોતીબાઈને માટે રાજકીય હિલચાલો વળ્યું બની.

વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન

(૧૯૧૦)

‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ની યોજના જાહેર કર્યા પછી તેનો પ્રચાર કરવા મોતીભાઈ ચરોતરનાં ગામોમાં અવકાશો ફરતા, અને ઘણે ભાગે શનિ-રવિના દિવસો વસોમાં ગાળતા. વસોમાં તેમના જ પ્રયત્નથી (૧૮૯૦માં) પુસ્તકાલય ઘણાં વર્ગોથી ઊઘડ્યું હતું, અને તેના ખર્ચ માટે માસિક લવાજમની મુંદર યોજના થઈ હતી. પણ બેચાર વર્ષ પછી લોકોનો ઉત્સાહ નરમ પડ્યો હતો અને લવાજમ આવતું અટકી ગયું હતું. તે માટે એક વખત (૧૮૯૮માં) પેટલાદ તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબની મુલાકાતનો લાભ લઈ તેમના પ્રમુખપદે એક સભા બરવામાં આવી હતી અને પુસ્તકાલયને કાયમ આવક થાય તે માટે જિંદગી પર્યાંતના સભાસદોની યોજના કરવામાં આવી હતી. તેમાં રૂ. ૧૧૭૫) એકઠા થયા હતા. તેનું વ્યાજ કાયમ મળતું રહે અને તે વડે પુસ્તકાલય આસે તે માટે એક ખેતર ગીરો રાખી સાંથે આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી રૂ. ૬૦-૭૦ મળતા. પણ હપ્તનિયો દુકાળ આવવાથી સાંથ ધરી ગઈ અને માસિક વર્ગણી પણ ઘટતી ચાલી, એટલે પુસ્તકાલય નબાવવું મુશ્કેલ પડવા લાગ્યું.

આ અરસામાં વડોદરા સરકારની ‘સક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરી’ની યોજના જાહેર થઈ. તેનો લાભ પહેલો માવલીને મળ્યો. એટલે મોતીભાઈએ વસોને માટે તજવીજ શરૂ કરી. તેને પરિણામે સરકાર તરફથી રૂ. ૧૧૦૦ જેની મદદ મંજૂર થઈ. આથી લોકોમાં ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો અને ગામલોક, મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓનો સહકાર મેળવી મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાવવાની યોજના હાથ ધરી. મકાન ગામના બધા લોકોને આકર્ષક થાય તે માટે તેનું સ્થળ બજાર નજીક પસંદ કરવામાં આવ્યું. જે સ્થળે પોલીસનું યાત્રું

હતું, તે સ્થળે જ સંવત ૧૯૬૪ની ધનતેરશે ગામની અંગ્રેજી શાળાના સ્થાપક અને પહેલા હેડ માસ્ટર શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ અમીનને દાથે અંગ્રેજી કેળવણીના ઉત્તમ કૃણરૂપ ગામના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો પાયો નંખાયો.

આ રીતે મકાનનો પાયો નંખાયા પછી ગામના નાના મોટા સર્વ વર્ગોનો સહકાર મેળવી મોતીભાઈએ અત્યંત કાળજી અને મહેનત હાંવી રૂપિયા છ હજારને ખર્ચે જે વર્ષમાં પુસ્તકાલય માટે એક મુંદર ઇમારત ખડી કરી દીધી. અને તે ખુલ્લી મૂકવાનો સમારંભ તા. ૩૦-૧-૧૯૧૦ને દિવસે યોજાયો.

આ અપૂર્વ પ્રસંગે ગામમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો. બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી લગભગ ૩૦ વર્ષે લોકશયનમાં આવેા ઉત્સાહ પહેલી વાર પ્રગટયો હતો. પ્રસંગ અનેક રીતે અપૂર્વ હતો. મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ તો લોકો બંધાવતા, પણ નિશાળો અને પુસ્તકાલયો બંધાવવાની જરૂર કોઈને લાગતી નહિ. એ અધકારના જમાનામાં પુસ્તકાલય માટે આવું ભવ્ય મકાન બંધાવ એ ખરેખર અદ્ભુત હતું. એ મકાન બંધવા માટે લોકોએ યથાશક્તિ મદદ કરી હતી. છતાં ખર્ચમાં રૂ. ૧૫૦૦) ખૂટતા હતા. તે મોતીભાઈએ પોતાને જોખમે ખાતુ પાડી આપી એક મુશ્કેલી પાસેથી મેળવ્યા હતા.

માસિક ૧૦ ૭૦ રૂપિયા જમાનાર માસ્ટર મોતીભાઈને માટે આ એક સાદસ હતું. પણ તેમણે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખી, તે સાદસ ખેડવું ઉચિત ધાર્યું હતું. એથી આગળ જઈ 'વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય'માં એકલાં થયેલાં રૂપિયા એક હજારની કિંમતનાં ત્રણેક હજાર પુસ્તકો તેમણે 'સમાજ'ના સભ્યોની સંમતિ મેળવી આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને બહિસ આપ્યાં. વળી ગામના પોતાના મિત્રોને ઘેરથી પણ બીજાં પુસ્તકો મેળવી એમાં ઉમેરો કરી આપ્યો. જે રાજવી ઉદારતાથી શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવે પોતાની પ્રગ્નને પોતાના રાજ-પુસ્તકાલયની ભેટ ધરી હતી તે જ નહિ પણ રાજવી ઉદારતાથી તેમના પ્રગ્નજનોએ પોતાના પરસેવા વડે જમાવેલું પુસ્તકાલય પોતાના ગામની પ્રગ્નને બહિસ આપ્યું, અને પ્રગ્નની સેવાર્થે જીભું દરેલું પુસ્તકાલય પ્રગ્નને સર્વ રીતે ઉપયોગી થાય તે માટે જરૂરી બધી જવાબદારીઓ પોતાને સિર ઉપાડી.

આ રીતે રાજપ્રજના સહકારથી બંધાયેલા પુસ્તકાલયને ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ કરવા પુસ્તકાલયના એવા જ સાચા ભક્ત થી. સંપતરાવ ગાયકવાડની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જ્યારે પુસ્તકાલય ઉઘાડવાનો વિચાર પણ કોઈને નહિ આવેલો ત્યારે શ્રીમંત સયાજીરાયના આ ભાઈએ પોતાના ભાઈને નામે પોતાને ખર્ચે વડોદરામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું હતું. એ જ પુસ્તકાલયમાં મોતીભાઈના મિત્ર ભલાભાઈએ થોડો વખત મંથપાલનું કામ કર્યું હતું, તે કારણે મોતીભાઈને એ શ્રીમંતનો પરોક્ષ પરિચય હતો. આમ આ પ્રસંગ રાજપ્રજની એકબીજાની સેવા કરવાની ઉત્કંઠાના અને પરસ્પર સહકારના ઉત્તમ પ્રતીક જેવો હતો. શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ અને મોતીભાઈનો આ પ્રસંગે યોગ એ પણ રાજપ્રજના એક મુંદર યોગનું સૂચક હતું. ત્યારે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખબર નહોતી કે, તા. ૩૦-૧-૧૯૧૦ ને દિવસે જાહેર થયેલા આ મુંદર સમાગમ જીવનભર કાયમ થવાનો હતો.

આ પ્રસંગે વંચાયેલા નિવેદનમાં મોતીભાઈએ કાઢેલા ઉદ્ઘારો તેમના તે વખતના ભાવો અને વિચારોનો મુંદર ખ્યાલ આપે છે. તેમાંથી માત્ર થોડાક નમૂના અત્રે આપીશું :

‘સહૃદયો !

આજથી એ ત્રણ વર્ષ ઉપર આ ગામમાં આવું મુંદર મહાન બાંધવાની વાત તરંગી મનુષ્યની ખાલી કલ્પના જ ગણાતી. આજે તે જ વાત ઈશ્વરકૃપાથી સત્ય થઈ છે, એવું આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. અત્રે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે હાજર થયેલા સહૃદયો પૈકી જેમણે વખત, મહેનત, દ્રવ્ય અને સહૃદયતાથી દિલસોજી કર્યો આ કાર્યને યથાશક્તિ સહાય આપી છે તેઓના હૃદય તેમ જ જેમણે કંઈ પણ ભાગ લીધો નથી તેમનાં હૃદય પણ આ ગુપ્ત પ્રયત્ન અને ઉદ્દેશ સફળ થયેલો જોઈ આનંદથી ઊભરાતાં હશે, એમાં કોઈ શંક નથી.

હવે વસો અને વમોપુરાનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો, ગરીબ અને તવંગર, વૃદ્ધ અને યુવાન, બહેનો અને અબણ, સર્વના સરખા ઉપયોગ માટે આ સરસ્વતીમંદિર ખુલ્લું મુકાશે.

દુકાનોનું બાકું અને પરચૂરણ મદદ પુસ્તકાલયનું ચાલુ ખર્ચ પૂરું કરશે. તેથી વગર લવાગળે આ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ આપ અવકાશને વખતે અવશ્ય કર્યા વિના નહીં રહે એવી ઉમેદ છે. પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો, માસિક પત્રો અને વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં ચર્ચાતા વિષયોનું ધ્યાન ને માનથી મનન કરી લાંબા વખતની મહેનતને સફળ કરશે એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

*

*

*

શિક્ષક બંધુઓ !

આ લાભ આપને માટે તો અલબ્ધ છે. ઈશ્વર અને શ્રીમંત કૃપાળુ મહારાજ સાહેબે મામની ભવિષ્યની પ્રગતિનાં હૃદયોને સંસ્કાર આપવાનું અતિ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય આપને મોંઘું છે. આપે શિક્ષક તરીકેનું પવિત્ર કર્તવ્ય સ્વીકાર્યું છે, એટલે આપને આપના મહત્ત્વના કર્તવ્ય સંબંધી વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

બંધુભાવ એટલું કહેવાને ગ્રેરે છે, કે દરેકજ આપના સમયનો ઓછામાં ઓછો એક કલાક બચાવી જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે આ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરશો. અને આપના પરિચયમાં આવનાર સર્વને એ જ્ઞાનનો લાભ આપી શિક્ષકના પવિત્ર નામને સાર્યક કરશો.

*

*

*

*

વિદ્યાર્થી બંધુઓ !

અમારી ભવિષ્યની આશા તમે પૂરી કરનાર છો. મામનું ભવિષ્ય તમારા ઉપર જ અવલંબી રહ્યું છે. હાલના કાર્યવાહકોની જગ્યા ભવિષ્યમાં તમે લેશો. સાર્વજનિક સંસ્થાઓની અને પરોપકારી કર્તવ્યોની સઘળા જવાબદારી તમારે શિર આવશે. વાર્તાવિત્તાદમાં તમને કહેવામાં આવ્યું છે, કે પુસ્તકાલયનું દેવું હળાર એ હળારનું રહેશે તે તમારે પૂર્ણ કરવું પડશે. ઈશ્વરકૃપાએ એ દેવાની જવાબદારી તમારે ઉપાડવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. પણ એવા દેવા કરતાં વિશેષ જવાબદારીનું કામ તમને સોંપવાનું છે. પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાયું, કામચલાઉ ઉત્પત્તિની યોજના થઈ, પુસ્તકો ખરીદાયાં, વર્તમાનપત્રો આવવા લાગ્યાં, પણ આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ થવો ન થવો એ તમારા જેવા પરોપકાર કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિથી રંગાયેલાં હૃદયવાળા

સ્વયંસેવકોના જ હાથમાં છે. બાકી માણસોના હાથે તેવું કામ થઈ શકે નહિ.

વિદ્યાર્થી બધુઓ!

સામાજિક સેવા દ્વારા નીતિની કેળવણી ઉત્તમ પ્રકારે અપાય છે. એ સિદ્ધાન્તને અમલમાં મૂકવા, ચાલો આપણે આજથી પુસ્તકાલયનો મેવાધર્મ સ્વીકારીએ, અને પુસ્તકો, માસિકો અને વર્તમાનપત્રો ગૃહસ્થોમાં ફરતાં કરવાના કાર્યની શરૂઆત કરીએ.

પુસ્તકાલયના સુંદર મકાનથી, પુસ્તકોના સારા સંગ્રહથી, વર્તમાનપત્રો અને માસિકોની સારી સંખ્યાથી આપણે આપણા કાર્યને પાર પડેલું ન સમજતાં, જ્ઞાનનો જે સૂર્ય પ્રથમ આ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પૂર્ણ દેશથી પ્રકાશતો અને જે જ્ઞાનસૂર્યે યુરોપ અને અમેરિકામાં પ્રકાશ આપવા માંડ્યો છે અને જેનો પ્રકાશ જાપાન દ્વારા એશિયામાં આવવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે, તે જ જ્ઞાનસૂર્યનો પ્રકાશ કૃપાળુ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ભગીરથ પ્રયત્ન વડે આપણા મનમાં લાવવા ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે; તેમાં આપણે આપણા પોતાને માટે, આપણી ભવિષ્યની પ્રજાને માટે અને જનસમાજના કલ્યાણાર્થે સહાયકારી થઈએ.*

* વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું પહેલું નિવેદન ઈ સ. ૧૯૧૦, પૃષ્ઠ ૧૩-૧૫.

ગોપાળદાસ

(૧૬૦૫ થી ૧૯૧૦)

વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાનો પ્રમાણ થયો તે જ દિવસે એક અણુધાર્યો જનાવ બન્યો: વસોના 'બાહિ સાહેબ' રા. રા. અંબાઈદાસ શ્રવાભાઈ અમીન દેવમેવા કરતાં કરતાં હૃદય બંધ પડી જવાથી અવસાન પામ્યા.

અંબાઈદાસ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેસાઈભાઈના પૌત્ર થતા હતા. તેમને વસો અને કાઠિયાવાડમાં જાગીરો હતી. યુસ્ત વૈજ્યવ હતા અને વૈજ્યવ ધર્મના આદેશ પ્રમાણે ભક્તિ કરતા. ૭ વાગ પગથા હતા, છતાં તેમને પુત્રસુખ નહોતું. તેથી સાવધીતા દેમાઈ કુટુંબના જોગભાઈના એક પુત્ર અને પોતાના બાણેજ ગોવર્ધનભાઈને ગોપાળદાસ નામ આપી તેમણે દત્તક લીધા હતા.

અંબાઈદાસને ત્રણ બાણેજ હતા. તેમાંથી ગોવર્ધનભાઈ કે ચતુરભાઈ એ બેમાંથી એક બાહિ સાહેબની ગાદીએ આવશે એમ મનાતું હતું. તે બાઈઓને રાજદરબારની કુરુદિઓમાંથી બચાવી હાઈ સારા સંસ્કાર આપવામાં આવે તો તેમને હાથે હજારો મનુષ્યોનું બહુ થઈ શકે, એ વિચારે મોતીભાઈએ તેમના હિપર નજર ગાખવા માંડેલી.

બે બાઈઓમાંથી ગોવર્ધનભાઈ નાના હોઈ વધુ વંખત મોસાળમાં--વસોમાં ગહેતા. મોતીભાઈ વેકેશનમાં 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ને નામે વિદ્યાર્થીઓ માટે વક્તવ્યની હરીફાઈઓ ગોઠવતા અને શાળાના કામકાજમાં રસ લેતા. શિક્ષક થયા પછી તેમણે આ પ્રવૃત્તિમાં વધુ રસ લેવા માંડેલો અને તે બદલે ગોવર્ધનભાઈના બળુતરની તપાસ રાખવા માંડેલી. દૂરના થોડા અવલોકન હિપથી સમજાવેલું કે અંબાઈદાસની ગાદીના એ વારસને અભ્યાસ તરફ

વાળવા પ્રેરણા અને જાતદેખરેખની જરૂર હતી. તે માટે પેરવી કરી, શરૂઆતથી જ તેમનો અભ્યાસ સુધારવા મોતીભાઈએ પ્રયત્નો કરવા માંડેલા.

શરૂઆતમાં શાળા તપાસનાને બહાને વર્ગે વર્ગે ફર્યા. આમતેમ ફરી ગોવર્ધનભાઈના વર્ગમાં ગયા. તેમને ‘વિદ્યાર્થી સમાજ’ તરફથી થનાર ભાપણેની હરીફાઈમાં ભાગ લેવા પ્રેર્યા અને તે માટે તાલીમ આપવાનું પોતે માથે લીધું. એત્રણ દિવસ સુધી તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા. ગોવર્ધનભાઈ હરીફાઈમાં ખીજે નંબરે આવ્યા. સારથી તે મોતીભાઈના શિષ્ય બન્યા (૧૯-૧-૧૯૦૨).

આ પછી મોતીભાઈની પાટણ બદલી થઈ, પણ તે ગોવર્ધનભાઈને ભૂલ્યા નહિ. પાટણથી રત્નઓમાં આ જ કારણે અવારનવાર વસો આવતા રહ્યા, શિક્ષકોને મળી તપાસ રાખતા રહ્યા અને પત્રવ્યવહારથી તેમને સૂચનાઓ મોકલના રહ્યા.

ક્રમે ક્રમે મોતીભાઈ અંબાઈનાસ સુધી પહોંચ્યા. તેમની સાથે ગોવર્ધનભાઈના અભ્યાસ સંબંધી વાતો થવા માંડી. પરિણામે, ગોવર્ધનભાઈને હવેલીઓની બહાર જવાની મનાઈ હતી તેમાંથી અપવાદ તરીકે મોતીભાઈને ઘેર જવાની છૂટ મળી, અને ગાદીના વારસ ગોવર્ધનભાઈ શુરુને ઘેર જતા આવતા થયા. ‘વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય’ જ્યાં હતું તે મોતીભાઈની ખડકીને મેડે મોતીભાઈ તેમને મળતા અને અનેક વાતો કરતા. વાતો એવી રીતે કરતા કે તેમાંથી કાંઈક ઉપયોગી મુદ્દો જોતો થતો અને તે માટે ગોવર્ધનભાઈને કોઈ જીવનચરિત્ર કે ખીજું કંઈક વાંચવા મળતું. પુસ્તકમાં મોતીભાઈ સારા ભાગો ઉપર નિશાનીઓ કરી આપતા, વચાઈ રહ્યા પછી તે વિગે પ્રશ્નો પૂછતા, એનો સાર લખાવતા અને એમ જ્ઞાનગોષ્ઠિ ચાલતી.

વસોમાં ચાર ધોરણ પૂરાં કરી મોતીભાઈની જ સલાહથી ગોવર્ધનભાઈને વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાં મોતીભાઈએ પોતાના ‘મિત્રમંડળ’ માંના ઇશ્વરભાઈને તેમની દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપ્યું. એમ કરતાં ગોવર્ધનભાઈ મોટાક સુધી પહોંચ્યા, અને અંબાઈનાસદાદાએ તેમને દત્તક લીધા. ગોવર્ધનભાઈ

‘ગોપાળદાસ’ બન્યા (૧૯૦૫) તે જ નર્સે તે મેટ્રિડની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા એટલે વમો આવી ગયા. આ અરસામાં મોતીબાઈની બદલી પેટલાદ થઈ. પેટલાદથી તે શનિ-ગવિએ ગોપાળદાસને માટે ખાસ વમો આનતા અને તેમને સરકાર આપના કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરતા. પેટલાદમાં નીકળેલી બોર્ડિંગનો લાભ આપવા થોડો વખત તેમને પેટલાદ લઈ ગયા, અને મેટ્રિડની પરીક્ષા કરીથી આપના ત્રેયા પેટલાદ ગયા પછી તરત સગારી ખટપટને લીધે ગોપાળદાસને ગગસિયા મૂલમાં જવું પડ્યું અને બીજા અનેક બનાવો બન્યા. પણ તેમનું હૃદય મોતીબાઈને જ અરવું હતું અને મોતીબાઈ તેમના જીવનના ચોકીદાર ડાયમ ગયા.

આ દરમિયાન ‘બાઉ સાડેબ’ની હવેલીઓમાં ગાંધી ગજ-ગમતથી ગોપાળદાસ સારી ગીતે વાકેફ થયા હતા એ ગજગમતનો સામનો કરી શકે તેટલી નીકરતા, નિશ્ચયાત્મકતા અને અતઃ નિયારશક્તિ તેમનામાં ખીલી ચૂકી હતી. અબાઈદાસના મૃત્યુ પછી તરત તેમણે તેના પરચો મનાવ્યો તાજ બધાયેલા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મનનના ખર્ચમાં ખૂટેની ગદમ પે તેમણે દાદાના નામથી રૂ. ૫૦૦) આપવાનું જાહેર કર્યું હવેલીમાં સૌ આશ્ચર્યચકિત થયા. મોટાબાઈને ચતુર્બાઈએ પૂછ્યું ‘ગોપાળદાસ, કેને પૂછીને રૂપિયા આપ્યા?’ ગોપાળદાસે પંખાવી દીધી ‘મારે વળી પૂછવાનું કેને હોય? જેને પૂછવાનું હતું તે તો ગયા.’

પણ તે જ નામે હવેલીમાં ગજગમત શરૂ થઈ, અબાઈદાસની હવેલીમાં એવો વહીવટ હતો કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના ધરણા જુદા ગડેતા અને તે એક તિજોરીમાં મુકાતા તે તિજોરીની ચાવી ગોપાળદાસે દીર્ઘદષ્ટિ નાપરી પોતાને કબજે કરી હતી તે અબાઈદાસના વિધવા રૂપાળીયાએ માગી ગોપાળદાસે દાદાના ખાખા પછી આપવાનું કહ્યું, પણ રૂપાળીયાએ હા લીધી અને ચાવી આપે તો જ ખાતું એવો નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

ગોપાળદાસ મક્કમ હતા પણ આમ દાદાની ગખ ઠડી પડતા પડેલા જ હવેલીમાં ખટરાગ જાગે તે સારું નહિ, એમ માની ચતુર્બાઈએ ગોપાળદાસને સમજાવના પ્રયત્ન કર્યો તેમાં નિષ્ફળ ગયા.

ત્યારે તેમના યુરુ મોતીભાઈને બોલાવ્યા. મોતીભાઈએ કહ્યું : ‘ચાવી આપી દો. એમ કરવું તમને શોભે નહિ.’

ગોપાળદાસે કહ્યું : ‘તમારી આજ્ઞા ઉશાપી શકતો નથી. પણ જોજો, એ જળસોની મદદથી મારી સામે જ કાવતરાં રચાશે.’

બન્યું પણ એમ જ. રૂપાળીયાને અંબાઈદાસના પિત્રાઈઓએ આડુંઅવળું સમજાવી ગાદીના હક્ક બાબત તકરાર જિભી કરાવી. ગોપાળદાસને વિધિસર દત્તક લેવામાં આવ્યા હતા, છતાં આ તકરાર કરવામાં આવી હતી. તકરાર ઉઠાવનારે એ મુદ્દો જિતો કયો હતો કે અંબાઈદાસની ગાદીના સાચા વારસ તેમના પિત્રાઈઓ છે. પાટીદારની નાતમાં દીકરીના દીકરાને દત્તક લઈ શકતો નથી, તેથી ગોપાળદાસને અંબાઈદાસે દત્તક લીધા તે ગેરકાયદે હતું.

મોતીભાઈને આ વાતની ખબર પડતાં તે દોડતા વસે આવ્યા અને ગોપાળદાસને બચાવવા ખુંબેશ ઉઠાવી. અંબાઈદાસના પિત્રાઈઓમાં તો તેમની પણ ગણના થતી હતી. એટલે તેમણે એક પછી એક પિત્રાઈઓને મળી ગોપાળદાસની તરફેણમાં લેખી કેદિયતો મેળવી. મોટા ભાગનાએ લખી આપ્યું કે, ‘પાટીદારની નાતમાં બાણેજને દત્તક લેવાનો રિવાજ છે; અંબાઈદાસના પિત્રાઈઓ તરીકે તેમની ગાદી ઉપર બીજા પિત્રાઈઓની માફક અમારો પણ હક છે, પણ ગોપાળદાસને અંબાઈદાસે દત્તક લીધેલા છે અને તે સર્વ રીતે લાયક છે એટલે અમે ગોપાળદાસના લાભમાં અમારો હક જતો કરીએ છીએ.’

આ રીતે વ્યક્તિગત કેદિયતો મેળવી મોતીભાઈએ ગામની સભા બોલાવી અને ગોપાળદાસના હક્કને ટેકો આપતો ઉપરની કેદિયતના જેવો જ ઠરાવ ગામલોકો પાસે કરાવ્યો.

આ પછી એક બે મિત્રોને લઈ તે પાટીદારનાં આગેવાન ગામોમાં ફર્યા અને બાણેજને દત્તક લેવાનો રિવાજ પાટીદારોમાં છે તેની સાબિતી આપતી કેદિયતો પ્રતિષ્ઠિત પાટીદારો પામેથી મેળવી.

આ સર્વ સામગ્રી મેળવી મોતીભાઈ ગોપાળદાસને કેસ ચાલવાનો હતો ત્યાં વઢવાણ, એકબે વકીલોની સાથે પહોંચ્યા.

ગોપાળદાસને બોલાવી સર્વ હકીકત સમજાવી અને તેમની વતી પોતે જે કંઈ જરૂરનું હોય તે કરવાની ઇતેમ્મતી બૂતાવી.

ગોપાળદાસે પણ આ પ્રસંગે એક રાજકુમારને જાણે તેવી કાબેલિયત દાખવી હતી અને અદાલત તેમની તરફેણમાં હતી તેની ખાતરી કરી લીધી હતી. છતાં મોતીબાઈ સાહેબ તેમને માટે આટલી જહેમત ઉઠાવશે એની તેમને કલ્પના નહોતી. તેથી તે તો દિગ્ભ્રમ થઈ ગયા અને પોતાના ગુરુને માટે મનમાં મગફળ બન્યા.

આ ખટપટ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન મોતીબાઈને વડોદરાના વિદ્યાધિકારી તરફથી તાર મળ્યો અને તેમને વડોદરે જવાનું થયું.

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૨ જો

પ્રવૃત્તિઓ-૧
(ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૨)

એ પણ ખરું છે કે આપણને ઉત્તમ પ્રતિભા નરેશ મળ્યા છે. એટલાથી આપણે સંતોષ માનવાનો નથી. તે નરેશની આપણે ઉત્તમ પ્રભા છીએ, એવું આપણે બતાવી આપવું જોઈએ છે. વધારે-૨૫૯ કહીએ તો કેળવણી વગેરે દ્વારા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, આપણને જે ઉત્તમિને માર્ગે દોરવા માગે છે, તે રસ્તે અગળ વધવાને આપણે પોતે પણ આપણા તરફને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છે. શ્રીમંતની સહાનુભૂતિ અને સહાય સાથે આ પુસ્તકાલય તેવો એક અદ્ય પ્રયત્ન છે, એમ કહેવાની મને ખૂટ લેવા દેવામાં આવશે.

(વસો સાવંનિક પુસ્તકાલયનું મહાન સ્વૈચ્છિક મોતીવાઈ અમીન ખુલ્લું મુકાયુ તે પ્રસંગે—
તા. ૩૦-૧-૧૯૧૦)

*

અમેરિકાથી પરત આવતાં હમણાં જ પુસ્તકાલયના કામમાં નિમ્ણાત એવા એક ગૃહસ્થને હું લઈ આવ્યો. મને આશા છે કે તેની મદદથી રાજ્યમાં કેટલાંક સારાં કામો થઈ શકશે. મારા રાજ્યમાં મફત પુસ્તકાલયોનો પ્રસાર કરવા પણ વર્ષોથી પ્રયત્ન કરવાનો મારો હરાદો છે. આ નવી યાજનામાં મને કેટલો યગ મળશે તે હું આજ કહી શકતો નથી. પણ હું તેના પર અવલંબીને રહેતો નથી. આવા કામને લોકોએ સક્રિય સહાનુભૂતિ બતાવવાની જરૂર હોય છે. સરકાર અને તેટલી સવલતો આપી શકે, પણ કામની વ્યવસ્થા તો લોકો તરફથી જ થવી જોઈએ. તરસ્યાંને પીવા માટે રાત્રી પાણી આપી શકે, પણ તે પીવા માટે રાત્રી તેની પર સખ્તાઈ કરી શકે નહિ.

(મુંબઈમાં અપાયેલા એક માનપત્રના ઉત્તરમાં—તા. ૧૭-૧૨-૧૯૧૦) સ્વૈચ્છિક શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ

ચક્રમ કવિના ઉદ્ગારો

હા, બાઈ, હું ચક્રમ છું હું દીવાનો છું. પણ એવો દીવાનો પ્રશ્ન મને સદાય રાખે એમ હું માનું છું.

હું શા માટે રોઉં છું તે તમે જાણો છો ?

હું મારે માટે નથી રોતો, પણ મારા ગરીબડા દેનને માટે રોઉં છું; અને આપણા આત્માની જે અધોગતિ થઈ છે તેને માટે હું રોઉં છું.

✕

✕

✕

બાઈઓ, તમને ખબર છે ? હું મારે માટે નથી રોતો, હું તમારે માટે રોઉં છું હું આપણી ભવિષ્યની પ્રભાવ દિલને માટે રોઉં છું હું આપણી નાતોના જીવન માટે રોઉં છું. હું આપણા કૌટુંબના મૂળાઈ-ભરેલા વડેમો માટે રોઉં છું આપણું મતવાનાગ કાદનાગી આપણી માનીતી આમકાઉએ માટે રોઉં છું. આપણે આપણા ધર્મના લાયકગ બાધીને તેને દૂધી હાથા મેદ કરેલો છે, તેને માટે હું રોઉં છું પ્રભુએ કૃપા કરીને આપણને જે મહાન ભુક્ષિ આપી છે તેને આપણે ઉપવાસ કરતા નથી એ માટે હું રોઉં છું આપણા દેશની ભવિષ્યની આગા જ નાના બચ્ચાઓ તેને યોગ્ય કેળવણી મળતી નથી, એ જોઈને હું રોઉં છું આપણા કંદેરો ભાઈબંધુઓ ભિખારીનો ધણો લઈ જેઠા છે ને દેસ કપડાં જોતરપ થઈ પડેલા છે તેને માટે હું રોઉં છું. આપણી લાખે વિધવા બહેનો રોતાનાં હાથો બાગે છે ને કૃપા પામે છે, તેને માટે હું રોઉં છું આપણા ચાલાક બાળકો દુનિયાદારીની હવા ખાધા પહેલા મૂંઝેને લાધે મૂંઝાઈ ભય છે ને પોતાનો ભવ બાળી બગવા કપડાને લગ્ન છે, તેને માટે હું રોઉં છું. અને આપણા પ્રાચીન ધર્મની કતમતા, આપણા દેશની અસલની સમૃદ્ધિ, તથા આપણા વડવાઓની ભવાઈ ચાદ કરીને હું રોઉં છું

બાઈઓ ! મને રોવા દો, પેટ ભરીને રોવા દો. દેગને ખાતર અપણું ધવાગા જે મજા છે, આપણા બંધુઓના કલ્યાણને ખાતર રોવામાં જે આનંદ છે, અને આપણા કતમ ધર્મને ખાતર આપણા સ્વાર્થને ત્યાગ કરવામાં જે મજા છે, તે વગેરે શું સમજો ? . . . માટે મને રોવા દો. આપણા બંધુઓ પ્રભુને અર્થે આવી ભલનું રોણ શીખે ત્યાં સુધી મને રોવા દો, રોવા દો !

(વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પહેલા નિવેદન (ઈ. સ ૧૯૧૦)ને છેડેથી)

‘સાચું’ સ્વર્ગ આપી

‘એસિસ્ટન્ટ ટુ ધી ડાયરેક્ટર ઓફ રેટેલ લાયબ્રેરીઝ’

(રાજ્ય પુસ્તકાલયોના સચાલના મદદનીશ)

(૧૯૧૧ થી ૧૯૧૩)

નિઘાધિવારીના તારને પરિણામે મોતીભાઈ વડોદરા ગયા હતા. આ માલુમ પડ્યું કે શ્રીમંત મહારાજ સયાજીગણે અમેરિકામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રનાસ કરતા, સાની જ્ઞાનપ્રચાર અને શોકશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ જોઈ, તેવી પ્રવૃત્તિઓ પોતાના ગણ્યમાં આનું જ્ઞાનો નિર્ણય કર્યો હતો. આવી પ્રવૃત્તિઓ તેમણે શરૂ તો કરી હતી પણ અમલદારોના તેમ જ શોકોના અજ્ઞાનને કારણે પ્રગતિ બહુ ધીમી ચલી હતી, તેથી તે કામ કરવા માટે અમેરિકાના પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોમાંના એક મિ. વિલિયમ એલન્ડન બોર્ડનને, ખાસ નિમણૂક કરી, તેમણે વડોદરા મોકલ્યા હતા અને તેમને મદદ આપી મોતીભાઈની એક વર્ષ માટે વડોદરા બંધવી કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો.

પેટલાદ બોર્ડિંગ અને તેને આગે શરૂ કરેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ માટે અહીંનાત મથી ગહેલા મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓને માટે આ એક માનદાશ્વર્યનો નિપય હતો. મોતીભાઈએ મહાન પ્રેરણાથી કર્તવ્યનિષ્ઠાને બળે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તે પ્રવૃત્તિ ઠીક ઠીક આગળ વધી હતી, અને તેને રાજ્યાશ્રય પણ મળ્યો હતો. પણ એ પ્રવૃત્તિને અને તેના પ્રણેતાને આટલો મોટો રાજ્યાશ્રય મળશે એની કોઈને આપના શેની હોય? ત્રીજા બાજુ, પેટલાદ બોર્ડિંગ દ્વારા મોતીભાઈએ કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારની એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી કે તેને છોડી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે વડોદરા જવું, એ એક રમણીય મૂકનણ હતી.

પણ હજાર હુકમને ઠેલી સમય તેમ નહોતું વળી ત્યાં જવાનું તે પણ પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે જ એક જ વર્ષ માટે

હતું, એટલે ઝાઝી આનાનાની ટૂંકો વિના, નળે થોડા વખત માટે પગમાં જના હોય તેમ જ, મોતીબાઈ વડોદરામાં આના પુસ્તકાલય ખાતામાં એમિટન્ટ ટુ ધી હાથરેક્ટર એન્ડ ગ્રેડ લાયબ્રેરીઝ—ગન્ય પુસ્તકાલયોના સચાવના મદદનીશ—ના હોદ્દા ઉપર (તા ૪-૧-૧૯૫૧) હાજર થયા.

અમેરિકામાં ચતુ હતુ તેમ, હતા, અનુભવ અને પાણીની માફક જ, સહેલાઈથી અને વિના મૂલ્યે લોકોને જ્ઞાન મળે તેના માધ્યમે ગામેગામ ગિભા નગરા, એ મદાગામનો હતુ હતો તે માટે સૌથી પ્રથમ તેમણે પોતાનું ગજમદેવનુ પુસ્તકાલય — પેલેસ લાયબ્રેરી — લોકોને માટે ખુલ્લુ મુક્યુ તેમા તેમના બાઈએ થોળેલુ ‘શ્રી મયાજી પુસ્તકાલય’ બેળવી દીધુ, અને તે નવા પુસ્તકાલયનુ નામ ‘મેટ્રલ લાયબ્રેરી’ — મધ્યમની પુસ્તકાલય — એવુ આપ્યુ આખા હિંદમાં આ પહેલુ મક્કત માર્ગનિહ પુસ્તકાલય હતું.

મોતીબાઈને વડોદરે બોલાવ્યા ત્યારે ‘મેટ્રલ લાયબ્રેરી’ નામ હતી થઈ ગઈ હતી, અને ગન્યમાં પુસ્તકાલયો આપવાની યોજના વિચારાતી હતી તેથી પાટણ, સિદ્ધપુર, ડોહાઈ જેના રાજ્યના મોટા શહેરો જેના મિ. બોર્ડને જવાનુ હતુ, તેમની સાથે મોતીબાઈને મોકલનામાં આવ્યા તે વખતે એક અધિકારીએ તેમને શિખામણ આપતાં હેલુ ‘તમારી બન્ની એક નર્મ માટે કરનામાં આવી છે, પણ તમારે ત્રણ માસમાં કામ પતારી દઈ તમારે મૂળ ધ્યાને પાગ જવુ’ એ અધિકારીને કયા ખમગ હતી કે એક વર્ષને બદલે એક નિહગી પણ આ કામમાં ઝોઝી પડવાની હતી.’

*

‘મેટ્રલ લાયબ્રેરી’ વ્યવસ્થિત કર્યા પછી મિ. બોર્ડને પહેલુ કામ પુસ્તકાલય પ્રજ્ઞિત માટે કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું આગ્રહ્યુ. તે માટે પુસ્તકાલયકર્તાઓ શિક્ષણ આપવા એક વર્ગ બોલાવનામાં આવ્યો તેમાં જેડાનારને માસિક રૂપિયા પચીસની શિષ્યવૃત્તિ આપવાનુ અને આખા હિંદમાંથી જે કોઈ તેનો લાભ લેવા હચે તેને તે આપવાનુ જાહેર કરનામાં આવ્યુ પરંતુ દેશમાં એક તો પુસ્તકાલયો થોડા હતા, આ પ્રવૃત્તિ તદ્દન નવી હતી અને બધામલી યુનિવર્સિટીઓને પણ આ શાસ્ત્રની અગત્ય સમગ્ર નહોતી. એટલે

મહારાજાની આ હિત યોજનાનો લાભ વેનાર માણસો ગણ્યાગાંઠ્યા જ નીકળ્યા અને તે બધાને ‘એટલ લાયબ્રેરી’માં જ રોકી લેવામાં આવ્યા.

મોતીભાઈ પણ આ વર્ગમાં હતા. અને તે સાથે પુસ્તકાલય ખાતુ યોજનાની તજવીજ ચાલતી હતી. મૌથી પ્રથમ ગાંધીનાં પુસ્તકાલયોની ગિચિતિનો અભ્યાસ કરી તે વિષે એક નિવેદન તૈયાર કરવાનું તેમને મોખ્ય હતું તે તેમણે જ માસમાં તૈયાર કર્યું. તે ઉપરથી આખા ગાંધી માટે પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરવાની દશ વર્ષમાં રૂપિયા વીમ લાખના ખર્ચવાળા એક યોજના મિ બોર્ડને તૈયાર કરી.

ગાંધીના મંત્રીમંડળે એ યોજના નામંજૂર કરી અને સોફ્ટની માગણી આવે તેમ તેમ નાણાં માગતા જતાની મિ. બોર્ડને સૂચના કરી. મિ. બોર્ડને જરા નિગમ થયા. પણ આ પહેલી નિષ્ફળતાથી હારી જઈ પ્રયત્ન છોડી દેવાને બદલે, તેમણે રાજ્યનાં મોટાં ગૃહો અને ટ્રસ્ટાઓમાં પુસ્તકાલયો ખોલવાની એક બીજી યોજના ઘડી મહારાજા આગળ મૂકી દીધી. આ યોજનાથી પુસ્તકાલયો ખાતે થતા ચાતુ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૪,૦૦૦ માં ચાર વર્ષ માટે રૂ. ૨૦,૦૦૦ નો વધારો થતો હતો. તેના સમર્થનમાં તેમણે દલીલ કરી કે મંત્રી-મંડળની નીતિ પ્રમાણે ગાંધીના પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર થશે ખરો, પણ આ યોજનાથી એ પ્રચાર ઘણો જલ્દી થશે — જે કામ પચીસ વર્ષે થશે તે બે પાંચ વર્ષમાં થઈ શકશે.

મહારાજાએ મિ. બોર્ડનેની યોજના મંજૂર કરી અને મોતી-ભાઈને માટે કાર્યની નવી ફિશા બિઝનીસ તરત જ પુસ્તકાલયોને મદદ આપવાના નિયમો ઘડી લાવવાનું કામ તેમને સોંપાયું. મોતીભાઈને મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો અનુભવ અહીં બહુ કામ લાગ્યો. રાજ્યના પુસ્તકાલયોની ગિચિતિનો અભ્યાસ કરતા તેમણે જોયું હતું કે મોટે ભાગે લનાજીમ આપનારને જ પુસ્તકાલયોનો લાભ મળતો વહીવટ ખાતગી અને અમુક વ્યક્તિઓને હાથ ગહેતો અને પુસ્તકાલય કાયમ ચાતુ ગહે તેવી યોજનાઓ નહોતી સમજાવે કરેલી ‘સર્ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરીઝ’ની યોજનાથી પણ પુસ્તકાલયને કાયમ મદદ મળતી નહોતી અને મકાન કે કપાટ જેવા સાધનોને માટે એ યોજનામાં

લેગનાઈ નકોતી ન્યા સુધી આ ગિયનિ હોન ત્યા સુધી લોકો પુસ્તકાલયોનો છૂટથી લાભ લઈ ગકે નહિ નવા નિયમોમા એ સર્વ ખામીઓ દૂર કરનામા આવી

આ નિયમો 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોને મદદ આપવાના નિયમો' તરીકે ઓળખાય છે. ગ્રંથ અને સંલેગો પગલે વિગતોમા ફેર ગમવામા આવ્યો છે, પરંતુ એ નિયમોની પાછળના મિદ્ધાન્તો ગતિપ્રગતિ બનેનું ક'વાણુ માધનાના હોઈ જાણુના જેવા છે

એ નિયમોનું પકેલું લક્ષણ એ છે કે, એ નિયમોને આતીન પુસ્તકાલયો અને તેને અંગેની પ્રવૃત્તિઓ સાર્વજનિક અને મદદ છે તેનો નહીનદ સાર્વજનિક હિતને લક્ષમા ગમી કરવામા આવે છે સામાન્ય ધોગણુ એવું છે કે પોતાના ગામમા પુસ્તકાલય લેઈતું ગેય તો ગામલોકોએ તે માટે અગજ કરવી લેઈએ અગજ સાથે લોકો જોટલા રૂપિયા આપે તેટલા સગકાર આપે અને જીન તેટલા પ્રાત પચાયત આપે પુસ્તકાલયનું મનાન, તેનું જવાબલુ વજેરે ગલ્યના ખાતાની દેખરેખ અને દોરનણીથી તૈયાર થાય, અને તેનો નહીનદ ગામલોકોએ નીમેલી વ્યાખ્યાપક સમિતિ રે. એ નહીનદ ઉપર સગનરી ખાતાના દેખરેખ અને અકુશ ખગ, પણ ન્યા સુધી લોકો સાર્વજનિક હિત સાચવીને રેલા ધારા-ધોગણુ પ્રમાણે કામ કરે ત્યા સુધી સરનરી અકુશ તેમને નકે નહિ અને તેથી દમશે લાભ થાય

આ યોજના લોકોએ નધાવી લીધી અને તેનો પ્રચાર કરવાનું મોતીબાઈને જાગે આ યુ. પ્રથમ તો 'સક્યુલેટિંગ નાથજેરીઝ' અને મિનમજી પુસ્તકાલયોના આ નવી યોજનામા સમાવી દેવામા આવ્યા. પછી એક ધાર્મિક પ્રચારકની ધગશ અને ચીવટથી મોતીબાઈએ પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે ગલ્યમા ધૂમના માડયુ

*

મિનમજી પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે મોતીબાઈ પેટલાઈથી અનારનવાર ગામડામા જતા, એટલે તેમને આ નમનો અનુભવ તો હતો જ લોકોની મનોવૃત્તિને તે સારી રીતે સમજતા હતા તે જમાનામા મગકારી અમનફરોનો ડર સામાન્ય હતો એ ડગે દારણે સરકારની સાગી સારી સચવતોનો પણ લાભ લેવાતો નહોતો, જોકે આપણે ઉપર જોયું તેમ અમનારો પણ લોકોને એ લાભ

નહિ લેના દેનાની જ પોતાની ફગ્ગ સમજતા સામાન્ય સગકારી ડામોની સ્થિતિ ગ્રામ હતી પરંતુ પુસ્તકાલય ખાતાની વાત જુદી હતી. એ ખાતુ તો લોકોના હિતના સાચા પ્રયત્નો કરવા આતુર હતુ એની ખાતરી ડરાવી આપવાનુ મોતીભાઈને માથે હતું.

સામાન્ય રીતે મોતીભાઈ ગામમા જઈ કાઈ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થ કે યુવકને શોધી કાઢતા તેની સાથે વાતો કરી તેનુ મન હરી લેતા પછી પુસ્તકાલય સ્થાપવાની અને સરકારી મદદની વાત કરતા અમલદારોનો પોપાડ કે ઠાઠ નહિ, વાણીમા કે વર્તનમા તોર નહિ, અને માત્ર લોકોના લાભની જ વાત — લોકોને મોતીભાઈ માટે માન થતુ જતા સગકારી ખાતાનો ડગ એટલો હતો કે વિશ્વાસ એમતો નહિ. એટલે શરમના માર્યા ના તો કહી શકતા નહિ, પણ એમાથી છુટાય તે માટે આકરી શરત રજૂ કરતા લોકો ને કહે તે મોતીભાઈ ડબ્બૂલ રાખતા અને તેમણે ધાર્યુ હોય તે કરતા વધુ સૌજન્ય અને સરળતાથી સગકારી યોજનાનો લાભ તેમને આપતા

એક ગામમા લોકો તરફથી સરસ પુસ્તકાલય ચાલતુ હતુ મોતીભાઈએ તેના સ્વાલોકોને સરકારની યોજનાનો લાભ લેના સૂચના કરી તે નખતે સરકારી યોજનાના વર્ષનો છેલ્લો માસ હતો લોકોએ કહ્યુ ‘ચાલુ વર્ષ અને આનતુ વર્ષ, બન્નેની મદદ મંજૂર કરે તો નિચાર કરીએ’ મોતીભાઈએ એ મંજૂર રાખ્યુ અને લોકોને સરકારમા વિશ્વાસ પેદા થયો

બીજા ગામમા રેડિયાળ સ્થિતિમા પુસ્તકાલય ચાલતુ હતુ મોતીભાઈ ત્યા જઈ ચડ્યા પુસ્તકાલય નજીક એક છોકરો બિભો હતો તેણે સલામ કરી તેની સાથે વાતચીત કરી તેને ઓળખી લીધા. પછી ગામતોડ બેડે વાટાઘાટ થઈ. લોકો કહે ‘સરકારી મદદનો અમારી મજાળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા દો તો તે સ્વીકારીએ’ મોતીભાઈએ સામી એક શબ્દ મૂક્યો ‘હુ કહુ તેને નહીનટ મોપો તો તમારી મજાળ પ્રમાણે નાણા ખર્ચવાની છૂટ આપુ’ પેલા છોકરાનુ જ નામ મોતીભાઈએ સૂચવ્યુ લોકે તે વધાવી લીધુ તેઓ સમજના કે અમારુ ધાર્યુ થયુ અને મોતીભાઈ સમજ્યા કે મારુ ધાર્યુ થયુ પેલા છોકરાને અને લોકોને મોતીભાઈએ એકી સાથે

પોતાના બનાવ્યા અને તે ગામના પુનઃકાલની મિત્ર થોડા જ માસમાં ફરી ગઈ.

પણ તેમને જેમ સગવડથી ડગલાનો ડગ ફગડવાનો હતો તેમ સગવડને ઝેતનાથી ચેતના રહેવાની પણ જરૂર હતી. એટલે વખત ગાડીમાં એક મિત્ર કહે. 'મોતીભાઈ, અમારા ગામના પુનઃકાલને સગવડથી મદદ તો લેઈએ. પણ લોકો નિયમ પ્રમાણે લોકમદદ આપે નહિ તે માટે નોકરાને પગાર થોડો આપી બજેટમાં થોડો આંકડો બનાવીશ અને અમે અમારી રીતે લોકમદદની રકમ પૂરી કરીશુ . . .'

મોતીભાઈએ તરત જ કહી દીધું. 'હું તમારા ગામને અને તમારા જેવા લોકોને ઓળખુ છું. એવી અનીતિ નહિ ચાલવા દેવાની મારી નીતિ છે અને તે માટે હું સારથિ છું.'

*

જેતજેતામાં ચઢાગી યોજના લાકપ્રિય થઈ. જે વર્ષમાં ચાંગો પુનઃકાલેયો અપાયાં અને મિ બોર્ડનની નોકરીની મુદત પૂરી થતા તેમણે વિદાય લીધી ૧૯૧૩ના જૂનની ૧૩મી તારીખે ગત્રે વડોદરા છોડતાં તેમણે મોતીભાઈ મિત્રે લખ્યું

BARODA,

June 12, 1913

Mr. Motilal N Amin, my friend, has been my second assistant ever since I took charge of library matters in Baroda State in 1910. I am leaving Baroda to-night for America, in company with my first assistant, and I have just turned over the charge of my office to Mr. Amin. Perhaps no word of greater confidence could be spoken.

Mr. Amin had been active in library affairs for many years before I came to Baroda and had established more than a hundred small village subscription libraries in different parts of Baroda State.

On taking charge I made him the superintendent of moffusil libraries and he has been moving since in the districts as a library missionary.

The greater part of the four hundred free libraries in Baroda owe the inspiration for their founding to his work

He has been of the greatest value to me and to the department in the matters of suggestion and advice

He is a trained librarian, trained by myself, and is competent to manage any Indian library or any system of libraries.

I have known him intimately for three years and know him to be absolutely loyal to the British Government and to that of His Highness the Gaekwad

He is of the highest moral character and a man of sterling worth I respect myself more highly for his honouring me with his confidence and friendship.

William Alanson Borden

Director of State Libraries

વડોદરા, ભૂત ૧૨, ૧૯૧૩

અનુવાદ

‘વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ૧૯૧૦માં મેં ‘ચાર્જ’ લીધો ત્યારથી શ્રી મોતીલાલ ન. અમીન, માગ મિત્ર, મારા ખીન્ન મદદનીશ છે મારા પહેલા મદદનીશની માથે આજે ૬ વડોદરા છોડી અમેરિકા જવા જાય છે, અને મારા હોદ્દાનો ચાર્જ હમણાં જ મેં શ્રી. અમીનને સોંપ્યો છે. તેમના પ્રત્યેના માગ વિશ્વાસનો એથી મોટા પુગવો ખીન્ને ભાગ્યે જ આપી શકાય

હું વડોદરા આવ્યો તે અગાઉ ધણું વર્ગોથી શ્રી. અમીન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતા હતા અને વડોદરા ગંગાના જુદા જુદા ભાગોમાં લવાજમવાળાં મો ઉપરાંત નાનાં ગ્રામ પુસ્તકાલયો તેમણે સ્થાપ્યાં હતાં.

મેં ‘ચાર્જ’ લીધા પછી તેમને મેં વડોદરા શહેર ખદારનાં પુસ્તકાલયોના નિરીક્ષક નીમ્યા હતા સારથી ગંગાના પ્રાન્તોમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રયાગ્ક તરીકે તે ફરે છે.

વડોદરા રાજ્યનાં ચાગ્રો મદત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની સ્થાપના મોટે ભાગે તેમની પ્રેરણાને આભારી છે.

સલાહનુસૂચનાની બાબતમાં મને અને ખાતાને તે મૌથી વધુ કીમતી નીવડ્યા છે.

પુસ્તકાલયના ચાલની તેમણે મારે હાથે તાલીમ લીધી છે, અને હિંદુસ્તાનનું કોઈ પણ પુસ્તકાલય યા પુસ્તકાલયની કોઈ પણ યોજનાનો વહીવટ કરવાની લાયકાત તે ધગવે છે.

હું ત્રણ વર્ષ સુધી તેમના નિઠ પરિચયમાં આવ્યો છું અને જાણુ છું કે તે બ્રિટિશ સરકારને તેમ જ શ્રીમંત મહાગામ ગાયકવાડને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર છે.

તેમનું નૈતિક ચારિત્ર્ય જગ્યામાં જગ્યા કોટિનું છે અને તે જગ્યા પ્રકારની લાયકાત ધગવે છે. તેમનો નિશ્વાસ અને મિત્રાચારી મળવાનું માન મને મળ્યું તેથી મારી જાતને હું વધુ માનનીય માનું છું.

વિલિયમ એલન્સન એલ્ડન

ડાઈરેક્ટર એન્ડ મેટ લાયબ્રેરીઝ

‘વસો યંગ મેન્સ એસોસિયેશન’—સ્થાપના

(વસો યુવકમંડળ-૧૯૧૩)

મિ. ખોર્ડનના સમાગમથી પુસ્તકાલયોની રચના અને તેના સંચાલનના શાસ્ત્રનું મોતીભાઈને જ્ઞાન મળ્યું; અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં લોકજીવનને ઉન્નત બનાવવા ચતા પ્રયત્નોનો તે દ્વારા પરિચય થયો. લગભગ એવા જ પ્રયત્નો તે સહજ ગ્રેરણાથી કરી રહ્યા હતા. તેને આ પરિચયથી અપૂર્વ સમર્થન મળ્યું અને મોતી-ભાઈની આત્મશ્રદ્ધા અનેક ગણી વધતી ગાલી. તેમણે એક બાજુ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા ગામેગામ ફરી લોકોને ગ્રેરણા આપવા માંડી અને બીજી બાજુ વસોના પુસ્તકાલયને રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાના આદર્શોની પ્રયોગશાળા બનાવી. વડોદરા ‘સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી’માં જે કંઈ સારું કે ઉપયોગી કામ થાય, ખાતાને માટે જે કંઈ નિયમો થાય, તેનો અમલ તેમણે વસોમાં કરવા માંડ્યો.

મિ. ખોર્ડનના આવ્યા પછી પુસ્તકાલયશાસ્ત્ર શીખવવા માટે મંથપાકોનો તાલીમ-વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો, તેમાં વસોના એક યુવકને મોકલ્યા. તે આખા વર્ગમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા.* ખાંતા તરફથી ફરતાં પુસ્તકાલયો, બાકુઈ જ્ઞાનસ દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર, સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકસંગ્રહ અને તેના પ્રચારની યોજનાઓ, બાળકો માટે રમતો રમવાનાં સાધનો અને તે માટે ખાસ સ્વતંત્ર ઓરડો, વગેરે યોજનાઓ થઈ. તેનું અનુકરણ ક્રમે ક્રમે વસોમાં ચલા માંડ્યું. આ કામ એટલું સારું અને ઝડપથી થયું કે, તા. ૧૩-૧૨-૧૯૧૨ ને દિવસે શ્રીમંત મહારાજના સાહેબ વસોમાં પધાર્યા ત્યારે તેમને પુસ્તકાલયના મકાનમાં ભવ્ય મેળાવડો ભરી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.

* એ ભાઈએ વસોનું પુસ્તકાલય વ્યવસ્થિત કરી લોકપ્રિય બનાવવામાં સુંદર કામ કરી બતાવ્યું. પણ તેનો યશ તેમને મળે તે પહેલાં, એક વર્ષમાં જ, તે મરણ પામ્યા.

આ પ્રસંગનો હેવાલ આપતા એક ચરનરી નિવેદનમાં* આ પુસ્તકનાનયનુ નીચે પ્રમાણે નર્ણન કરનામા આ યુ હતુ

‘ રડોદરા રાજ્યમા આગરે ૩૭૫ પુસ્તકનાઓ તથા વાચનાઓ છે પરંતુ આ સર્વમા સ્ત્રો પુસ્તકનાનય ધ્યાન જેએ ૪ પુસ્તકનાનયની ઉપયોગિતા તેના મોટા સમ્રહ ઉપર અથવા તો બધા મગન ઉપર નેતી નથી, પરંતુ પુસ્તકોને નાસ્તે નાયકો શોધના અને વાચકોને વાસ્તે પુસ્તકો પૂના પાડના ઉપર છે અર્થાત્ રાજ્યનાયકોના મબધ જોડી આપના ઉપર છે આ વાસ્તે પુસ્તકનાનયના સાધનો બગમગ સુનામિથિત જોઈએ પુસ્તકો સામ્રીય ગીતે વગીકૃત હોના જોઈએ અનુભવી પુસ્તકાખ્યાલ જોઈએ સ્ત્રો પુસ્તકનાનયને વાસ્તે અતત્ર સિનિયર થયનો પુસ્તકાખ્યાલ છે પુસ્તકોનુ સર્ગીશરણ મેદન લાયબ્રેરીના ધોરણે નનામા આનુ છે તથા નાર્ડ કંટલોગની પણ પદ્ધતિ દાખન થઈ છે પુસ્તકનાનયના પુસ્તકો ગામના તથા નજી ના મોકોને છૂટથી વાચવા આપવામા આવે છે અને તેઓની જરૂરિયાતો પ્રમાણે પુસ્તકો તથા મોપાલિયા મગાનનામા આવે છે સ્ત્રીઓ તથા ઠાકગઓને પણ નિસાગી દેનામા આનતા થી પુસ્તકનાનયના નોડરો માગ્તે સ્ત્રીઓને થો મેદા પુસ્તકો પૂના પાડનામા આવે છે અને જોનાઓને વાસ્તે પુસ્તકનાનયમા તેઓને જ્ઞાન અને આનંદ આપે એવી રત્નઓનો સમ્રહ નનાની શરૂઆત થઈ છે

નાયકોને જુ. ૧ જુ. ૧ દેશોન દમ્ય જ્ઞાન આપનારો ણિટિયોગ્રા. ૧ પણ દેખાનામા આવે છે પુસ્તકો પ્રત્યે અનિર્મધ અભિગમ, રાજના પુસ્તકો નચાનાની નિયમના નોધ નગે માગતોમા મેદન લાયબ્રેરીના ધોરણે નમ તના આ પ્રથમ જ પુસ્તકનાનય છે અને જોકે સમા પુસ્તકાલય છે તોપણ તે અનન પધારે સારા મકાનનાગા તથા સમ્રદનાગા પુસ્તકાલયોને અનુગણુ કરના ચોગ્ય થઈ પડુ છે ગાજ્યના કોઈ પણ પુસ્તકનાનય તન્કથી શ્રીમતો માનપન આપનામા આ યુ હોય તો આ પુસ્તકનાનય જ છે

શ્રીમતના ઉત્તેજનથી ગથપાયેલુ પુસ્તકનાનય આમ શ્રીમતની પધગમણીથી પાનન થયુ અને એના પાયા મજબૂત થયા મેવરમા

* વરો સાવ જનિક પુસ્તકાલયના સન ૧૯૧૩-૧૪ના વાર્ષિક રિપોર્ટને છેડે ૫ ૨

રાજ્યના ખાતાએ જેટલી ઝડપે પ્રગતિ કરી તે કરતા પણ વધુ ઝડપે વસોનું પુસ્તકાલય આગળ વધ્યું. મકાન ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે રૂ. ૧,૧૦૦ નું દેવું હતું. તે દેવું ત્રણ-ચાર વર્ષમાં ભરપાઈ થઈ ગયું અને ૧૯૧૩-૧૪ના વર્ષમાં પુસ્તકાલયની મિલકતનો અદાલત રૂ. ૧૩,૮૦૪-૩-૮ નો નોંધાયો.

વસોના પુસ્તકાલયને મળેલી નાણાની મદદ એની લોકપ્રિયતાનો અચૂંદ પુરાવો હતો, અને એ લોકપ્રિયતા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાની કાર્યપદ્ધતિની સફળતાનો અચૂંદ પુરાવો હતો. ‘પુસ્તકાલય એ તોફાનું વિશ્વવિદ્યાનય છે’ એ સૂત્ર અને અર્થમાં વસોમાં મૂર્તિમત થયું હતું.

એની આર્થિક ગિચાઈ મધ્ય યુગ હતી, તે સાથે એણે તોફાનમાં વાચનની મૂખ જગાડી હતી. પુસ્તકો તોફાને છૂટથી આપવામાં આવતાં તેથી આવેના પુસ્તકો પાઠા વાંચના ધણે વિચાર થતો. માન્ય પડ્યો તે અટકાવના જામીનગીરી અને દડની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી. આથી વાચકોની મધ્યા ધર્ષ રહી, પણ આવેના પુસ્તકોની સખ્યા નો ધટવાને મ તે રહી.

પુસ્તકાલય રચાપના માટે નાણા તો ગામના મો મસો માણુમેએ આપ્યા પણ તેનો લાભ મકન અને સાર્વજનિક ધોરણે અપાયો. તેથી જેમને જ્ઞાનનો પ્રનાશ આખા જીવનમાં કદીયે મળવાનો સભન નહોતો તેના ગર્ગમ, મધ્યમ ગિચાઈના સ્ત્રીપુરુષોને તે એકમ મળવાનું શરૂ થયું. વિદ્યાર્થીઓને પણ તે મળ્યો. જેટલી સહેલાઈથી અને આભારિન્તાથી તળાવમાં નાહના કે ફૂલે પાણી પીના જઈ શકાય છે તેની ન સહેલાઈથી અને આભારિન્તાથી થોડો પુસ્તકાલયમાં આવી જાતની તગસ ઊપાવના ટેવાવા લાગ્યા અને જે ભાવથી તેમના પૂર્વજે ફૂના તળાવો બધાનવામાં દાન કરતા તે જ ભાવથી જ્ઞાનની પગમે બધાનવામાં દાન કરના લાગ્યા. વસોમાં જ્ઞાનનો સૂપે ઊંચો અને તે આ ગે અધાપિત થયેતો દેખાયો.

પણ આ તો માત્ર પાશંગમાં પડેલી પૂણી હતી. દેશમાં લોક શાસનના સિદ્ધાન્તોની વાતો ચતી હતી, નિદાનો એના ઉપર છટાથી ચર્ચાઓ કરતા હતા, એ સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાયેલી દરિયાપાગના દેગોમાં ચાલતી મધ્યાઓ અને માર્યપ્રણાલીઓ મગકારે દેશમાં

દાખલ કરી હતી. પરંતુ જ્યેને માટે આ બધું થતું હતું તે વિરાટ જનસમૂહ એ મર્યાદા કેવળ અજાન અને કર્તવ્યમૂઢ હતો. એને મન એ બધી વસ્તુઓ આશ્ચર્ય, કુતૂહલ, હર, અને મઠોચપૂર્વક છેલેથી પૂજવાની અગત્યથીઓ હતી. ખરું જોના એ જનસમૂહ જ એ વસ્તુઓનો સાચો માલિક અને મોકલા હતો પણ એનું બાન નહોતું એ મમૂદને કે નડોતું એની વતી છટાથી બાણો ફરના અને લેજો લખના એના નેતાઓને જોને તેનું બાન હતું તેવા નેતાઓ ગણ્યા-ગાંઠ્યા જ હતા અને તે પણ વસો જેવા ગામડા મુધી પડેએ એ દિવસ દૂર હતો. તો પછી એથી નાનાં ગામોને તો એની આગા પણ શેની હોય ?

પણ ગામડાના મહુબાએ, ‘માત્તર’ ગણના મોતીબાઈને એ બાન કુચ્છે આપ્યું હતું. તેમણે પુસ્તકાલયના મકાનને અને તેના સાધનોને લોકશિક્ષણની પાઠશાળા બનાવ્યા ગામને અંગે અચાનકના જાહેર સભાઓ આ મકાનમાં બેસના લાગી નમૂનેના ગણાતું વસોનું પુસ્તકાલય જોના દૂર દૂરથી લોકો આવના લાગ્યા અને વરસાદની મોત્તમમાં ખેતરની ધગતીમાંથી રોજ રોજ ફૂટના ફળુમાંની માફક આ જ્ઞાનમંદિરમાં રોજ રોજ જ્ઞાનપ્રચારની અને લોકશિક્ષણની યાજ્ઞનાઓ જનમના લાગી

પુસ્તકાલયના વહીવટ માટે નામના સૌથી પહેલું બધારણ વસો પુસ્તકાલયે ધડ્યું હતું તેમાં જનમ પ (ઢ) નીચે પ્રમાણે હતી

‘૩૧ રૂ૫ કરના બોજી રકમ નહિ તેવા સાવજનિક હિતના વિદ્યાખાતાના દરજ્જા મ્લોકારી શરતો પ્રમાણે વતીવટ કરવાનું અને વાર્ષિક રિપોર્ટમાં વિગત પ્રસિદ્ધ કરવાનું—’

નિર્માય દેખાતા અગ્ના કુછામાં નાનું બાળક પણ જો હવા પૂરના પ્રયત્ન કરે તો તે કુછો ફૂલી મોટો દડો બને છે અને બાળકને આનંદ આપે છે. તેમ વસો જેના નાના હસ્યાના પુસ્તકાલયના બધારણમાં આ દલમ બાળકને અમનાના નિર્માય દેખાતા કુછા જેવી હતી, પણ જો લોકોમાં પ્રાણ હોય તો તે અનેક ગત્યતાઓથી ભરપૂર હતી. તે ગામમાં કેવળણીના પ્રચારનું કામ કરવાની પુસ્તકાલયના વ્યવસ્થાપક મડળને છૂટ આપતી હતી, કામ કરવું હોય તેને તક આપતી હતી, અને લોકોની દાનવૃત્તિને નવીન દિશા સૂચવતી હતી

હકીકતમાં તો ગામમાં એના કેળવણીપ્રયાગના દામો કુનાતુ પેટલાદ બોર્ડિંગ અપાર્થ ત્યારથી શરૂ થઈ ગયું હતું, આ લોકોની દાનરૂચિ નવી નિશામાં વળી ચૂકી હતી હવે તો કાયમ કુનાની અને તેની મદદથી નવા નવા ભો શરૂ કુનાની જરૂર હતી એ જામ મોતીભાઈની પ્રેરણાથી અને તેમના સાર્થાઓના મદદનીશ બહુ નમ્ર રીતે શરૂ થયું સૌથી પ્રથમ પેટલાદ બોર્ડિંગમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અપાતી મદદો પેટી રમોના વિદ્યાર્થીઓને અપાતી મદદો વસો ગામમાંથી મળે તે માટે પેટલાદ બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ પ્રયત્નો શરૂ કુનામાં આવ્યા હતા તે નવમ કરના રૂ. ૧૦૦)નું ‘શ્રી ગરીબ વિદ્યાર્થી ફન્ડ’ સ્થાપનામાં આવ્યું તે સ્થાપનાર તરીકે ‘સન ૧૯૦૭ માં વસો ગામના સદ્ગૃહસ્થો પાસેથી મદદ મેળવનાર, કેટલાક યુવાન ગૃહસ્થો’ એમ પ્રસિદ્ધ કરનામાં આવ્યું, અને તેનો ઉદ્દેશ ‘વસો ગામના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ આપવી’ એ નાખનામાં આવ્યો.

પેટલાદ બોર્ડિંગની ખીજી પ્રગતિ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ પાઠ્ય પુસ્તકો આપના, શીમા મદદરવી, અને ખીજી જે રીતે વિદ્યાપ્રયાગને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર હોય તે રીતે તે આપવું એ હતી આમાંથી ‘વિદ્યાર્થી સંતુ ભંડાર’ની યોજના જન્મી હતી તે વસોમાં પણ નરૂર કુનામાં આવી હતી શરૂઆતમાં પાઠ્ય પુસ્તકો વેચનામાં આવેતા તેના નફાના રૂ. ૨૦૦) અને એના ખીજી નામોમાંથી મળેલા રૂપિયા વડે ‘શ્રી વસો કેળવણી ફન્ડ’ સ્થાપનામાં આવ્યું તેના સ્થાપકો તરીકે ‘વિદ્યાર્થી મહેનત પ્રી ડેપોનો નરો તથા વિદ્યાર્થીની શ્રી ફન્ડ’ પાતે આપનાર એ યુવાન શિક્ષકો (૧) ના ગા છોટાભાઈ પુરુષોત્તમભાઈ તથા ગા રા છોટાભાઈ વાલજીભાઈ’ એવું જોડે કુનામાં આવ્યું અને ‘વસો ગામની કોઈ પણ યોજનાને ઉત્તેજન આપવું’ એ તેનો ઉદ્દેશ રાખનામાં આવ્યો.

આ ઉપરાંત ‘અ સૌ દિનાગીયા સ્મારક કન્યા કેળવણી ફન્ડ રૂ. ૧૦૦)નું’ અને ‘ચિ જશભાઈ નરસિંદભાઈ પટેલ લક્ષ સ્મારક ફન્ડ રૂ. ૨૫)નું’ એના બે ફંડો મળ્યા.

આ ફંડોથી ગામદિલને માટે ચતા મૂળા પ્રયત્નોની જાહેરાત થઈ, તેને સ્થાયી રૂપ અપાયું, અને જનસેવા કરવાની ઉત્ક્રાંતિ.

ધુરકોને માટે સેનાના વિનિધ ક્ષેત્રો ખુલા થયા એ ફોનોની ગતો એવી ગળી હતી કે, તેની મદદથી નજીવે ખર્ચે વિવિધ પ્રકાર જનહિત સંધાય તે ઉપરાંત સેનાના નર્ચોનું દિવાનુચન થા.

આ રીતે ગામની કેળવણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ ગ્રામના વિનિધ પ્રપત્નો નર રીતે શરૂ થયા પણ જાહેર દિતના નમોનો વકીલત જાહેર રીતે થવો જોઈએ અને તે માટે જાહેર દિતના સર્વ નમોના ખર્ચના હિસાબ પ્રગટ થવા જોઈએ, એ પણ લોન્ગિશ્વરનો એક મહત્વનો પ્રશ્ન હતો તે માટે પુસ્તકાલયનું મનન ખુલ્લું મુકાયા પછી ખીજે જ નો (૧૯૧૧-૧૨) સેનાના નર્ચોન દિવસે માનના ચાગ નાગે ગામના તાકોની જાહેર સભા ભવનાની પ્રથા નડ મનામા આવી આ સભામાં નર્ચો ગ્રામ થયેલી જાહેર પ્રવૃત્તિઓના હિસાબ જૂઠું કરવાનું કામ મુખ્ય મથાણુ તે પ્રસંગે 'ગદ્યપદ્ય સમ્રાટ' માથી અને ખીજા પુસ્તકાલય માના સાન લેખો અને કા થો નાયવાનું પ્રમોગોચિત નાખ્યાનો જ્ઞાન અને તે મધાના ઉપસહાર રૂપે નર્ચો દરમિયાન થયેલા કામોને અંગે ઉપયોગી માનિતી અને ખુલાસા પૂગ પાડનાન, તથા નર્ચોમાં ગ્રામના કામોની જાહેરાત કરવાનું — એવો કાર્યક્રમ નાખનામા આ થા

પુસ્તકાલય આમ વિશેષ અથમા નાકશિશ્વરની પાઠશાળા બન્યું એ પાઠશાળામાં અનેક પાઠશાળાઓના ખીજ નખાતા જતા હતા એ ખીજ અકુચિત થઈ બહાર આવે ત્યારે તેમની મનાગ સેનાર માગીઓની જરૂર પડનાની ની કેટલાક એની તારીખ લઈ રહ્યા હતા તેમને કામ ગ્રામની નર મગે, તેમનું સગાન થાય અને ખીજરૂપે શરૂ નેના કામોને જળસિચન થયે જાય, તે માટે પુસ્તકાલય અથવાના પછી ત્રીજે નર્ચો, મન ૧૯૭૦ના દિનાગીના તહેવારોમાં તા ૩૦-૧૦-૧૯૧૩ને ગજ વમોમાં 'વમો યગ મેન્સ એસોસિયેશન', એટલે 'વમો ધુર મડળ'ની મોતીબાઈએ આપના કડી ચરોતર પ્રદેશના નાના ગામોમાં આ પહેલું 'ધુર મડળ' હતું ગામની કેળવણી માટે એમ-દોલ દસકો નેના મૂગા પ્રપત્નોનું એ પહેલું કળ હતું

પહેલો ફાલ

(૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫)

રાજ-આજ્ઞાને માન આપી પુસ્તકાલય ખાતુ યોજવામાં મદદ કરવા એક વર્ષ માટે મોતીભાઈ વડોદરા ગયા અને ત્યાં જ રહી પડ્યા! એમ બને એ તેમના કાર્યનું સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. પરંતુ એમનું સાચું કાર્ય તો પેટલાદ બોર્ડિંગમાં હતું. પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર એ તો બોર્ડિંગ દ્વારા શરૂ કરેલા કેળવણીપ્રચારનું એક અંગ માત્ર હતું. માત્ર શાળા, બોર્ડિંગ કે પુસ્તકાલય ચલાવવામાં જ કેળવણીપ્રચાર સમાતો નહોતો. શાળા, બોર્ડિંગ, પુસ્તકો, રમતો, એ બધાં તો સાધનો હતાં. એ સાધનોની મદદથી માણસો ધડવાનાં હતાં, અને એ માણસો જ્યાં જાય ત્યાં જ્ઞાનપ્રચારનું ‘મિશન’ લઈને જાય એ રીતે એમનાં જીવનને દોરવાનાં અને ખીણવવાનાં હતાં.

આ માટે એકેએક વિદ્યાર્થીને બજાવવાની તક મળવી જોઈએ, એ તક લેવા તેને પ્રેરવો જોઈએ, અને તેની શક્તિ પ્રમાણે તેનાથી જોટલી પ્રગતિ થઈ શકે તેમ હોય તેટલી પ્રગતિ કરવાની તેને અનુકૂળતા મળવી જોઈએ. બીજા મજ્દોમાં, માધનને અમાલે કોઈ લાયક વિદ્યાર્થી શિક્ષણનો લાભ લેતાં અટકવો ન જોઈએ — આ સિદ્ધાન્તના અમલને મોતીભાઈએ જીવનકાર્ય બનાવ્યું હતું, અને તે માટે તે પ્રતિક્ષણ ચિંતન અને પ્રયત્ન કરતા હતા.

આ કારણે, વડોદરામાં પુસ્તકાલય ખાતાની યોજનાઓ ધડવામાં અને તેનો પ્રચાર કરવામાં મોતીભાઈ તક્ષીન થયા છતાં પેટલાદના પોતાના કામને તે એક દ્વિસ પશુ વીસમાં નહિ. વડોદરામાં રહ્યા રહ્યા ત્યાંના કામની બધી વિષતોથી તે વાકેફ રહેતા, જરૂર પડ્યે ગમે ત્યારે ત્યાં જઈ આવતા, અને રવિવાર તો પેટલાદ જ ગાળતા. એટલે પેટલાદ બોર્ડિંગને એમની ગેરદાજરૂ સાલતી નહિ. ‘ગિલડું’ તે વડોદરામાં રહેતા હોવાથી બોર્ડિંગની પ્રવૃત્તિઓને અનેક લાભો થવાનો સંભવ દેખાતો હતો.

ખોડિંગ સરસ જમી હતી. એનું તન જગત્તર ગ્રામ્યાર્થ ગયું હતું, અને શિક્ષકો એનાથી ટેનાઈ ગયેલા હોનાથી મોતીબાઈને એ વિષે ઝાઝી ચિંતા નહોતી. માત્ર તેમની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ કરવાનું કામ જ તેમને કરવાનું રહતું. તે અવાગનના ત્યા જતા ત્યાં થઈ રહેતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માટે કેળવણીના સાધનો ઓછા હોવાનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો હતો, એ મહત્ત્વનું કામ હતું ક્રમે ક્રમે તે માટે યોજનાઓ તો તૈયાર કરી હતી, પણ તેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને દાપમને માટે મળે તે માટે તે યોજનાઓને સંધ્ય પાયા ઉપર મૂકવાની જરૂર હતી. તે માટે હજારો રૂપિયા જોઈએ તે મેળવવાની કળા પણ તેમને હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. રડાંગમા ‘ગદ્યપદ્યસંગ્રહ’ છપાતું હતું તેમા ખોડિંગના સમાચાર છાપવાનું સારું હતું તે સાથે આ યોજનાઓ માટે નાણાની ‘અર્પણા’ પ્રવૃત્તિ કરવા માડી અને જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તમ તેમ પોતાની જોખમદારી ઉપર મિત્રો પામેથી કે તેમની દ્વારા ગમે તે રીતે નાણા મેળવી તે વિદ્યાર્થીઓને આગળ ભણવાના માર્ગ મોળા ખૂલા ગયા.

ખોડિંગના એકેએ વિદ્યાર્થીન મેન્યુઅલ થયેના જેવાની તેમની ઝખના હતી. તે માટે વિદ્યાર્થીઓને જે રીતે મદદ થઈ ગઈ તે રીતે મદદ કરના તે આતુર હતા. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી મદદ માટે જતો તો તેને ભાગ્યે જ નિરાશ થવું પડતું પણ મોતીબાઈને એટલેવી સતોષ નહોતો. તે જાણતા હતા કે ભોક્ષ એટલા અતાગ હતા કે મુશ્કેલીનો દહનાથી મામનો કરી ઝગરણીનો લાભ લેવાનું તેમને સૂઝે તેમ નહોતું. તેથી કેળવણીનો લાભ લેના તેમને પ્રેરનાની જરૂર હતી આ માટે ઉત્તેજનને પાત્ર વિદ્યાર્થીઓની તપાસમા પોતે રહેતા વિદ્યાર્થી ગરીબ હોય મદદમા હોય, ફરી ફરી નાપાસ થતો હોય, તેનામાં કોઈ સદ્વૃત્તિ હોય, સેવાભાવ હોય, તેણે સગયાનું કે મોતીબાઈનું પોતાનું ટૂંક કામ ક્યું હોય, કે તે ઊંચા પ્રકારની કોઈ શક્તિ ધરાવતો હોય — તે જો મોતીબાઈની નજરે ચડ્યો તો તેના ઉત્તર્યની મોતીબાઈ જોટલી ટાળજી ગમે તેટલી તેના વહાલામા વહાના સ્વજનો પણ ન રાખે. ખોડિંગમાથી વિદ્યાર્થી બહારગામ ભણના જાય તેની જરૂરિયાતોની તે બધી પૂછપૂછ કરતા અને અગરડો હોય તે દૂર કરી આપતા. એની પ્રગતિ ઉપર નજર રાખતા અને વિદ્યાર્થીને આગળ કયા ડગલું

બંરવાનું તેની પોતે જ તપાસ કરી રાખતા. આ રીતે કેટલા વિદ્યાર્થીનાં જીવન એમણે ઘડ્યાં હશે, અને તેમાં કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે, તેની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર કેટલાંક દૃષ્ટાન્ત ટાંકીશું.

એક વિદ્યાર્થી બોર્ડિંગમાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થામાં બહુ મદદ કરતો. તેને ડ્રોઇંગનો બહુ શોખ હતો. તેને લીધે તે ખીખ વિષયો તરફ બેદરકાર રહેતો, અને પરિણામે નાપાસ થતો. આખરે ડ્રોઇંગનો શોખ હોવાથી એ જ વિષયનો અભ્યાસ કરવાના ઇરાદાથી તેણે હાઈસ્કૂલ છોડી દીધો. પણ આગળ જતાં તેને સમજાયું કે મેટ્રિક થયા સિવાય ક્યાંયે આગળ વધી શકાય તેમ નહોતું. એક બે વર્ષ અથડાઈ તે પાછો પેટલાદ આવ્યો. મોતીભાઈએ મમતાપૂર્વક તેને આયકાર આપ્યો અને તેને મેટ્રિક થવામાં તેમ જ આગળ અભ્યાસ કરવામાં ઠેક સુધી સલાહ અને મદદ આપી. આજે તે વિદ્યાર્થી એક હોરિપટલમાં ડોક્ટરની જગ્યા પદવીએ છે અને મોતીભાઈની આ સર્વ મદદો આભારથી સંભારે છે.

*

એક વિદ્યાર્થી મેટ્રિકમાં મારા માકર્સ મેળવી પાસ થયા. તેને કોલેજમાં ભણવા જવું હતું. તે માટે પૈસા મેળવવા તત્પરીજ કરી. લાગવગ ધણી હતી. પણ કંઈક મુશ્કેલીઓ નડી. વિદ્યાર્થી કટાબ્યો અને ભણવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એવામાં મોતીભાઈનો એને બેટો થયો. બધી હકીકત જાણી લઈ મોતીભાઈ કહે: ‘તમે તમારાં સર્ગાવહાલાંની મદદ મેળવવા બનતા પ્રયત્ન કરો. તેમાં નિષ્ફળ જાઓ તો નિરાશ થશો નહિ. હું તમારો જામીન થઈશ, અને નાણાં તમને મેળવી આપીશ. નહિ તો મારી જોખમદારી ઉપર આપીશ.’ અણીને વખતે વિદ્યાર્થીને આ વચનથી પ્રોત્સાહન મળ્યું, અને તેણે કોલેજમાં જવાનો નિર્ણય કાયમ રાખ્યો. ત્યાં ગયા પછી તેને શિષ્યવૃત્તિ મળી અને નાણાંની મુશ્કેલી અપા-આપ દૂર થઈ. ‘અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે’ એ ન્યાયે મોતીભાઈના પ્રોત્સાહનથી વિદ્યાર્થી આગળ અભ્યાસ કરી શક્યો. આજે તે એક મિલનો મેનેજર છે, અને આ હકીકત અહેશાનથી યાદ કરે છે.

*

એક ગરીબ વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં ઘણા શક્તિશાળી હતો. તેને ટ્રેન્ડ્યુએટ કરવા મોતીબાઈએ નાણાંની મદદ કરવા માંડેલી. તેના અભ્યાસ એવો સરસ ચાલ્યો કે તેણે પરદેશ જવા માટે તૈયારી કરી. તે માટે એક શિષ્યવૃત્તિ મળેલી તે ઉપરાંત ઘણી ભાનની જરૂર હતી. તે માટે તેને જનમીન જોઈએ. પણ ગરીબનો જનમીન કોણ થાય ? મોતીબાઈ પણ એટલી જવાબદારી સ્વીકાર તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. પણ વિદ્યાર્થીનું કામ તો થવું જોઈએ. મોતીબાઈએ પોતાના મિત્રને બલામજી કરી અને જવાબદારી પોતાને શિર વાંધારવાની તૈયારી બતાવી. પાછળથી વિદ્યાર્થીને વધુ શિષ્યવૃત્તિ મળી એટલે ભાનની કે જનમીનની જરૂર રહી નહિ. પણ મોતીબાઈએ વિદ્યાર્થી માટે બતાવેલી દ્રાગજી અને હિતેઝરીની યાદગીરી સદાને માટે ગ્રહી ગઈ. આજે એ વિદ્યાર્થી સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દા ઉપર છે.

*

ગુજરાતી શાળાના સિનિયર શિક્ષકોને અંગ્રેજી બખ્તારવાનો અખતરો બોર્ડિંગમાં ચાલતો હતો. તેના લાભ લેવા શાહિવાવાડથી ચારેક શિક્ષકો આવેલા. તેમાંના બધા મેટ્રિક થયા અને કેટલાક કોલેજમાં પણ ગયા. તે સર્વને મોતીબાઈએ નાણાંની મદદ આપેલી. તેમાંના એક વિદ્યાર્થી ટ્રેન્ડ્યુએટ થઈને ધંધામાં પડ્યો અને એક મોટી પેઢીને મેનેજર બન્યો.

*

બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થીઓને આ રીતે મદદ કરવામાં આવતી તેથી ગમે તેમ કરીને બચવું, ટ્રેન્ડ્યુએટ થવું, એ આકાંક્ષા ત્યાં સામાન્ય થઈ ગઈ. અને વિદ્યાર્થીઓ વડોદરા, અમદાવાદ, મુંબઈ, પૂના વગેરે સ્થળે કોલેજોમાં જોડાવા લાગ્યા. એક વર્ષ (૧૯૧૧-૧૨માં) પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં પેટલાદ બોર્ડિંગના પચાસેક વિદ્યાર્થીઓ થયેલા અને તેમનાં ચારિત્ર્ય, સંસ્કાર અને અભ્યાસવૃત્તિથી તેમણે કોલેજમાં નોખી બાન પાડેલી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓના સમાચાર બોર્ડિંગમાં આવતા અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને કંઈ કંઈ પ્રેરણા આપતા. આ પ્રેરણાની અસરનું એક દૃષ્ટાન્ત ઘણું બોધક છે.

બોર્ડિંગમાં બોકરે કરીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા. તે પાટણથી આવેલા. પાટણમાં ચોથા-પાંચમા ધોરણમાં તે મોતીબાઈને હાથે

બહેના ધનની ગિતિ સારી હિ તેનાથી બહુનામા ઉત્સાહ નહોતો. એક પગીનામા નાણી જોઈને તેમણે બેપન્નાઈ દાખવી ઉતરે. મગબ વખ્યા નહિ પણ જે વખ્યુ હતું તે ઉપરથી મોતીબાઈને વિદ્યાર્થીની શક્તિનો ખ્યાલ આ યો આ તેમણુ નર્ગમ ટકોર કરી વિદ્યાર્થીને તેથી ચાન લાગી અને નણુ અજાસમા ધ્યાન આપના માડયુ. મેટ્રિકમા તે પાસ પણ થયો અને માગાપની છઠ્ઠાને માન આપી રેલવેમા નોન્રી લીડી પણ કંઈ એન પચુ નહિ એનામા મોતીબાઈની બોર્ડિંગની રાત માબગી તેણે તેમને કાગળ વખ્યો અને તેને પછિામે બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગા મળી

મોતીબાઈ બોમ્બેને ગ્રેન્ડ્યુએટ થનાની સનાહ આપવા લાગ્યા તેની બોન્ર ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ, પણ એ જ વર્ષ પછી પોતાને જ હાથે બહેના વિદ્યાર્થીઓ કોતેનેમા જઈ અબ્યામ કરવા લાગ્યા અને ગ્રેન્ડ્યુએટ થના લાગ્યા તે જોઈ તેમને ચાનક લાગી, અને તેમણુ ગ્રેન્ડ્યુએટ થનાનો નિશ્ચય થયો નાણાની મુશ્કેલી હતી મોતીબાઈએ તેની જવાબદારી સ્વીકારી, પણ કુટુંબનુ શુ થાય ? માખાપ તો તે મોજે ઉપાડે નહિ મોતીબાઈએ તે બોજે ઉપાડનામા પણ મદદ કરી અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિના દષ્ટાન્તથી ગ્રેનાઈ શિક્ષક બોન્રે ગ્રેન્ડ્યુએટ થના

ગ્રેન્ડ્યુએટ થમા એટલે નોન્રી જોઈએ નહોતો નાન્યના ફેળવણી ખાતામા અગ્રી પછી ધણા પ્રયત્નો કરના છતા પત્તો ખાધો નહિ આ અગસામા પૂનામા બહુના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મળતા સમાચારોથી કુચુસન કોતેજ અને ડેક્કન એન્ડ્યુકેશન મોસા થગીના પ્રોપ્રેસરોના સનાઈત્યાગના દષ્ટાન્તની વાતોનુ વાનાવરણુ પેટલાદ બોર્ડિંગમા ફેલાયુ હતુ તેની અસરથી ગ્રેનાઈ, સગમરી નોકરી મેળવવામા વિના કારણ થતા નિલબથી ઠટાળેલા બોકરેએ મોતીબાઈને ડેક્કન એન્ડ્યુકેશન મોસાવની જેવી સરસ્યા નહા સૂચના કરી અને જો એવી સરસ્યા નીકળે તો તેમા પોતે જોડાનાની છઠ્ઠા જાહેર કરી

બોકરે જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ કોતેનેમા બહુતા હતા, અને ગ્રેન્ડ્યુએટ થનાની તયારીમા હતા એટલે મોતીબાઈએ બોકરેની દરખાસ્ત નિચારી જોઈ પણ આર્થિક દષ્ટિએ તે વ્યવહારુ ન લાગી

પાછળથી બોરેને મરઘારી નોકરી મળી ગઈ, એટલે તે પ્રથમ દાખાનું જગણી અદરય થયો.

૪

બોરેર કોતંગમા બળુગા ગયા ત્યાં તમની જગ્યાએ તેમના જ એક વિદ્યાર્થીને લામ કરવાનું આપ્યું. એ વિદ્યાર્થી પેટલાઈ બોડિંગના આના વિદ્યાર્થીઓમાંના એક હતા અને બોડિંગના આદર્શોને ક્રીયનાં વિદ્યાર્થીઓમાં તેમનું ધ્યાન અત્યંત ગળાતું હતું. બોડિંગે પહેલ કરી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ ચાર્ટર ધનુ ધનામ આપવાની યોજના કરી હતી. તે ધનામ એમને મળ્યું હતું પાછળથી એ પ્રથમ અંધ કરનામાં આવી હતી પણ પછે ધનામ મેળવનાર એ વિદ્યાર્થી બો કોઈના મનમાં વગી ગયો હતા એ સ્પષ્ટ હતું.

આ વિદ્યાર્થી તે દન અમાવાસ મોતીબાઈ પછે તે મોજાના વતની હતા અને ધનના પિતાના એકના અંક પુત્ર હતા મેટ્રિક પામ થઈ તે કોતંગમા અભ્યાસ કરવા ગયા પણ પિતાએ પુત્રને પોતાના ધધામાં લેવાના ધનાથી નમનું બલુવાનું છોડાવેતું. પિતાની આજ્ઞાને લાગે તેમણે બલુવાનું છોડ્યું પણ પિતાના ધધામાં એન ન પડ્યું એટલે ધર છોડી પેટલાઈ જઈને તે ગયા ત્યાં ગાળામાં શિક્ષકની નોકરી લીધી, અને બોડિંગમાં મોતીબાઈની માથે નામ કરના માડ્યું. પાછળથી બોરેની જગ્યા ખાલી પડતાં તેમનું લામ તેમણે સંભાળી લીધું.

અમાનાત દેખાવે કદરૂપા અને માદલા હતા. તેમની અભ્યાસી અને મેનાનારી જાતિ પ્રત્યે તેમના પિતાને અણગમો હતો પત્નીને શિક્ષકિયાનું ર્હ હતું. આ બધું યેવા છતાં શિક્ષક તરીકેના પોતાના કર્તવ્યમાં તે એટલા તન્મય હતા કે, મોતીબાઈ અને તેમના માથીઓના હૃદયમાં તેમણે ઉચ્ચ ધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું શિક્ષક અને બોડિંગના મુખરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકેની આગી ફોર્મે અમનવા ઉપનાત તેમણે અભ્યાસ ચાતુ રાખ્યો, અને છંદ પિતાની ધરજા વિરુદ્ધ તે ફરી કોતંગમા ગયા.

કોતંગમા જનાર સૌ વિદ્યાર્થીઓ બોડિંગના આદર્શો સાથે લઈ જતા અને જ્યાં જતા ત્યાં નવી બાન પાડતા એમની સાદાઈ, નમ્રતા, અભ્યાસ કરનાની ધગ, ગમતગમતો, બહેનકામો કરનાનો

ઉત્સાહ વગેરે કોતેજના સાતાનગણમાં અપૂર્વ ગણાતુ અને તે માનને પાન બનતા પણ અમાનાત એ બધામાં નળી નોખી ભાત પાડી એમણે બોર્ડિંગના આર્ગા પ્રમાણે જીવનાનો આગ્રહ કોતેજમાં પણ સેવ્યો અને ખીજા વિદ્યાર્થીઓને તેનો રંગ લગાડ્યો જેમ જેમ તે આગળ નધ્યા તેમ તેમ તેમના આર્ગા ખીનતા ગયા અને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં તેનો પ્રચાર રધતો ગયો તેમની માન્યતા જ મોતીભાઈએ 'આર્ટ બોર્ડર્સ એમોમિયેશન' સ્થાપ્યું અને તેમની મારફતે જ બોર્ડિંગના આર્ગા મમાજમાં ફેનાવાની આશા બધાઈ

અમાનાત આમ બણતા બણતા બણાવતા અને બણાવતા બણાવતા એમ નગતા તે ખી એ ના નર્ગ સુધી પડોઆ બોર્ડેનો 'ડેક્કન એન્ડુકેશન સોસાયટી' જેની મસ્થા ચરોતર માટે કાઢનાનો નિચાર તેમના દિનમાં વસી ગયો હતો તે વિચારને અમન નગતા તેમણે મોતીભાઈને ફરીથી સૂચ્યું આ નખતે બોર્ડિંગના ૫૨ નીસ વિદ્યાર્થીઓ એન્ડુકેટ થવાની તૈયારીમાં હતા તેમનો લાભ તેનાની આ ઉત્તમ તર હતી તેથી ચરોતરમાં જીનણીનો પ્રચાર મનાતું 'મિશન' સ્થાપતુ હોય તો તે માટે આવી તર ફરી નહિ મગે એમ અમાનાતે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું

મોતીભાઈએ આ ઉપર ફરી નિચાર કરો ખીજા વિદ્યાર્થીઓને તે જણાવી તેમનો અભિપ્રાય મેળવ્યો માલૂમ પડ્યું કે અમાનાતની માફ પૂતા અને મુબઈમાં બણતા ખીજા વિદ્યાર્થીઓએ પણ કેળવણીપ્રચારના કામમાં જીનન અર્પનાનો સમ્પત્તિ સ્વતંત્ર રીતે કરેલો હતો એ બધાનો આ નિચારને ટેકો હતો એટલે ૧૮૧૪ના ડિસેબરમાં બાધણી (તાનુકે પેન્લાઈ) મુખ્યમે 'આર્ટ બોર્ડર્સ એમોમિયેશન'ની નોથી મેલક મળી, ત્યાં આ વિચાર વિદ્યાર્થીઓ મમલ જાહેર રીતે મૂકવામાં આવ્યો તેના ઉપર ચર્ચા થઈ પરિણામે ચરોતર પ્રદેશ માટે 'ડેક્કન એન્ડુકેશન સોસાયટી' જેની મસ્થા કાઢનાનો નિર્ણય થયો, એવી સમ્થા નીમ્જે તો તેમાં સ્વયંમેન તરીકે જોડાના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ ઉમેદવારી જાહેર કરી અને બાળનાઓએ એક ચા ખીજા નર્ગના સમાસદ થવાનું નાહો મ્યુ

પહેલો ફાલ ત્રિપુલ હતો અને કીમતી નીનડચો

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી-શરૂઆત

(૧૯૧૫)

પૂનાની 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના જેવી એક 'સોસાયટી' ચરોતર પ્રદેશ માટે કાઢવી એવો નિર્ણય થયો. તેને માટે કામ કરનાર સ્વયંસેવકો પણ મળ્યા. પણ તેમને કામ શુ આપવું ? ક્યાં આપવું ? અને નાણાં ક્યાંથી લાવવાં ? એ પ્રશ્નોત્તો નિકાલ કરવા મોતીભાઈએ 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના કામકાજનો અભ્યાસ કરી 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની યોજના ઘડી કાઢવાનું ઠરાવ્યું, અને તે દરમ્યાન ન્યાં માગળી યાય કે અનુકૂળતા હોય તેવાં ગામોમાં સ્વયંસેવકોને કામ કરવા મોકલવાની નીતિ સ્વીકારી નવા વર્ષની શરૂઆતથી જ કામ શરૂ કરવા નજવીજ કરી.

શરૂઆતમાં ત્રણ સ્વયંસેવકો હતા. તેમાંના સોજીત્રાતા વતની સ્વ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ, બી. એ. અને કરમસદના વતની શ્રી. બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ, બી. એ. એ બે જણને ભોરસદમાં તા. ૩-૧-'૧૫ થી મુક્યા અને ત્રીજા બાંધણીના વતની શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ કાળિદાસ પટેલ, બી. એ. ને વસોમાં મુક્યા.

ભોરસદમાં તે વખતે છ ધોરણની અંગ્રેજી શાળા અને ટગુમણુ કરતી બોર્ડિંગ ચાલતી હતી. તેના સંચાલકો સાથે પેટલાદ બોર્ડિંગને અંગે મોતીભાઈને પરિચય હતો, તેથી સ્વયંસેવકોને તેમની મારફત હાઈસ્કૂલમાં કામ કરવાની અનુકૂળતા આપવામાં આવી.

વસોમાં મોતીભાઈના વિદ્યાર્થીકાળથી અંગ્રેજી શાળા શરૂ થઈ હતી અને ચાર ધોરણ સુધી તેમના વખતમાં જ પડોંચી હતી. ત્યાર પછી દશ-અગિયાર વર્ષે (૧૯૦૦માં) તેમાં પાંચમું ધોરણ નીકળ્યું હતું. ત્યાર પછી બીજાં દશ-અગિયાર વર્ષે (૧૯૧૨માં) સરકારે એ શાળા માટે રૂ. ૧૮,૮૨૫ ને ખર્ચે મકાન પણ બાંધ્યું હતું. ત્યારથી સંખ્યા વધતી જતી હતી. આગ્રુબાગ્રુનાં મામડાંમાંથી વિદ્યાર્થીઓ પગે ચાલીને એ શાળામાં ભણવા આવતા. ગામના

લોકોમાં પણ અંગ્રેજી બહુવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઈ હતી. લગભગ બધાં ધોરણોમાં અંગ્રેજી વર્ગો થયા હતા, અને પહેલાં બે ધોરણોમાં તો ત્રણ ત્રણ વર્ગો હતા. એ બધા વિદ્યાર્થીઓને આગળ અભ્યાસ કરવા બહારગામ જવું પડતું. તેમાંના ઘણાને બહારગામ બહુવાનું ખર્ચ પોષાતું નહિ. મોતીભાઈની આ શાળા ઉપર પહેલેથી નજર હતી, અને વિદ્યાર્થીઓને પડતી મુશ્કેલીઓનો તેમને રોજ રોજ અનુભવ થતો હતો. તે કેટલાકને મદદ મેળવી આપતા અને પેટલાદ બોર્ડિંગમાં ઘણાને અનુકૂળતા મળતી. છતાં ઘણા રહી જતા.

આ વસ્તુસ્થિતિનો ઉપાય કરવા અને ગામની કેળવણીના પ્રશ્નોને ઉકેલ કરવા ‘યુવક મંડળ’ સ્થાપ્યું હતું. તે આ વખતે કામ લાગ્યું. સોસાયટીના સ્વયંસેવકોને કામ કરવાનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડવા માટે જ આ ‘યુવક મંડળ’ની જવાબદારી ઉપર વસોની અંગ્રેજી શાળાને અંગે છટ્ટા ધોરણનો વર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યો, અને બહારગામ બહુવા જવાથી મળતા લાભ વિદ્યાર્થીઓને ગામમાં પણ મળે તે માટે તે વર્ગ સાથે જ અભ્યાસગૃહ પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું (તા. ૧૬-૧-૧૫).

આ બે પ્રવૃત્તિઓ માટે બે ટ્રેન્યુએટ શિક્ષકો જોઈએ. તે બંને પેટલાદ બોર્ડિંગના તાજા ટ્રેન્યુએટ વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ મળી રહ્યા. તેમાંના એક વસોના જ વતની શ્રી. જગજીવનદાસ દામોદરદાસ શાહ, બી. એ. હતા તેમને હેડમાસ્ટર નીમ્યા, અને તેમની સાથે કામ કરવા સોસાયટીના ત્રીજા સ્વયંસેવક બાંધણીના શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ ઠાણિદાસ પટેલને નીમ્યા.

*

આ નવી પ્રવૃત્તિથી ‘યુવકમંડળ’ની જવાબદારી વધી. આજ સુધી કેટલીક નાની નાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી, તેનું ખર્ચ જેમ તેમ કરી મેળવવાતું. પણ હવે વાર્ષિક રૂપિયા એક હજારથી બે હજારની જવાબદારી આવી. તે માટે સરકારી ગ્રાન્ટ મળવાની આશા હતી, છતાં તેટલાથી કામ ચાલે તેમ નહોતું. અને કેળવણીનાં કામ માટે કોઈ નાણાં આપે તેમ નહોતું.

આ તકે મોતીભાઈએ એક યોજના અજમાવી. કેટલાંક વર્ષ ઉપર તેમણે છાપામાં વાંચેલું કે ‘મદ્રાસ ઇલાકામાં એવી યોજના

વિચારનામા આવી છે કે વર્ષમા એક દિવસ મુન્દર કરી ગામના ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થો પરોપકારથી બિદ્ધા લગા નીકળે, એ દિવસને ગાંધીય દિવસ કહેવા, અને એ દિવસે મળેલા દાનને દેરોપયોગી કાર્ધ સાગ કાર્યમા અર્થના આપવું' આ વિચાર તેમને ગમી ગયેલો અને તેનો અમલ ચરોતર પ્રદેશમા કરવાનો તેમણે સંકલ્પ લેતો, પણ તે માટે તદ મળેલી નહિ

આ પછી સંવત ૧૯૬૭ મા ગુજરાતમા દુષ્કાળ પડેલો ત્યારે તેને અંગે ગદ્યદ્રાવ્યમા મદદ કરના નાણા મેળવવા મુનર્ધમા 'સોશિયલ સર્વિસ લીગે' આ વિચાર પ્રથમ (મન ૧૯૬૮મા) અજમાવેલો. તે સમાચાર જાણી રડોદગ દોતેજમા બણતા પેટવાઈ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓએ દુષ્કાળગદતના જ કામમા મદદ કરવા એ વિચાર રડોદગમાં અજમાવવાની મોતીભાઈને પ્રેરણાત કરી. મોતીભાઈએ તે વધારી લીધી, અને તે વખતે રડોદગ દોતેજમા પ્રોફેસર નરીખે કામ કરતા નેમના મિત્ર હાથ અંચી ડાહ્યાભાઈ પુરોહિતને તે કામની વ્યવસ્થા કરવાનું મોખ્ય દોલેજના પ્રિન્સિપાલે પણ એ વિચાર નધારી લીધો અને પ્રો પુરોહિતની આગેવાની ખીજન પ્રોફેસરને સહન અને કોનેજના વિદ્યાર્થીઓની મદદથી એ- જ દિવસના પ્રયત્નથી રડોદગ શહેરમાથી દુષ્કાળગદતના કામ માટે એક હજાર રૂપિયા એન્ડ થયેલા

આ પ્રયોગ રડોદગમા મફળ થયો તે જોઈ, મોજીત્રાના વિદ્યાર્થીઓએ સ્વં અંખાવાયની પ્રેરણાથી તે પોતાના ગામમા અજમાવેલો અને એ- દિવસમા મો રૂપિયા મેળવી તે વડે ગાયોને ધામ નાખેલું

આમ આ વિચાર વ્યવહારમા સફળ જિતથી હતો પણ એ મફળના દુષ્કાળને ઠાગણે હતી એમ માન્યુ હતું સામાન્ય મજોગોમા લોકો આવું દાન ન આપે એમ કેટલાકનો મત થયો હતો પણ મોતીભાઈ એમ દારે તેવા નહોતા કેળવળીના કામો માટે નાણા મેળવવા આ વિચારને અજમાવવા તે આવુર હતા. વમોમાં 'યુનિટ મડળ' સ્થપાયુ અને 'ચરોતર એન્ડ્યુકેશન સોસાયટી'ના સ્વયંસેવકોએ કામ શરૂ કર્યું એટલે તેમને એ અજમાવશ કરવાની તદ મળી વધારામા તે જ વર્ષે, સંવત ૧૯૭૧મા, હિંદુઓના દાન-

મહિમાને અસાધાગ્ય વેગ આપનાર પવિત્ર પુરુષોત્તમ માસ આતો હતો. એટલે આ વિચાર અનમાનવા માટે એક વધુ અનુકૂળતા હતી આ વસ્તુચિતિનો વિચાર કરી મોતીભાઈએ ઘણા વર્ગોથી સાચવી નાખેલુ સ્વપ્ન વસોમા અજમાનનાનુ સાહમ ઉપાડ્યું.

ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા યુવકો, કોનેક્શન તથા અગ્રેજી નિશાળમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની એક સભા ભરી ઠેળવણીના ઢામો માટે નાણાની કટથી બંધી જરૂર છે, તે તેમણે વિચારથી સમજાવ્યું. ઠેળવણીનો લાભ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય તે માટે લોકોએ દાન આપવું જોઈએ સર્વ દાનમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે, દાન કરવું એ કર્મ ધનનાનો ન જ ધનરો નથી, પણ જેનામાં ધર્મભાવના હોય તે જોઈ યથાગતિ દાન કરી શકે છે એના દાન કરનાની ભાવના ગરીબમાં ગરીબ માણસોમાં પણ હોય છે તે માટે તેઓ કંઈ કંઈ કષ્ટ વેડી નાણા મચાવતા હોય કે, અને પોતાને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તેના નામોમાં ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાખડી આપે કે એટલે લોકોને વિદ્યાદાનનું મહત્ત્વ મમનય અને તેમની આ દાનરૂચિ વિદ્યાદાનના ઢામોમાં ઉત્થોગમાં લેવાન, તો ગામમાં ઠેળવણીના ઘણા કામો થઈ શકે અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ભણનામાં મદદ કરી શકાય આ સર્વ હકીકતો સભાજનો મમક્ષ લાગણીપૂર્વક જુલુ નવામાં આવી, અને ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ નર્મમાં એક દિવસ ઓઝામાં ઓઝા બે આના વિદ્યાપ્રયાગના પવિત્ર કાર્યમાં આપી શકે તે હેતુથી ગામમાં ઘેર ઘેર ફરી ઉઘગણું કરના ‘વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની પરોપકારી યોજના’ વડે આ અજમાનનાની જાહેરાત કરી અને તેમાં સાથ આપનાની સભાને નિમંત્રી કરી

વધુમાં એ પણ ઉમેર્યું કે, આ યોજનાથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન આપનાનું પુણ્ય ગામતોડોને મળશે, તે ઉપરાંત ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને વિદ્યાર્થીઓ ગરીબોને માટે વિદ્યાદાન ઉધરાવના વર્ગમાં એક દિવસ ગામમાં ઘેર ઘેર ફરશે તેથી લોકોને વિદ્યાદાનનો મહિમા સમજશે, તેઓ એના કામોમાં દાન આપતા ગીબશે, અને ગામના બાળકોને ગરીબોની મેઝા જગાની તાલીમ જીવનની શરૂઆતથી જ મળવા લાગશે, તેથી ગામને બંધિયમાં ઘણા લાભ થશે

આવી સભાઓ ગામમાં ત્રણચાર સ્થળે ભગવામાં આવી, અને યોજનાનું સ્વરૂપ લોકોને હસાવવામાં આવ્યું. તેને સારો આવકાર મળતાં ગામના સત્તર વિભાગ પાડી દરેક વિભાગમાં વિદ્યાદાન ઉધગવનાર નાના નાના મંડળો નીમવામાં આવ્યાં તેમાં તે તે વિભાગના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ, એક કોલેજનો વિદ્યાર્થી, અને બે ખીજા વિદ્યાર્થીઓ એટલાની પસંદગી કરવામાં આવી. આ મંડળોએ વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની ગામમાં ખૂણે ખૂણે જાહેરાત કરી અને એક અઠવાડિયા મુધી એ પ્રચાર ચાલુ ગયો એ અપર્વ દિવસને નજરે જોવાની લોકોમાં ઉત્સુકતા જગાડી.

દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ દાન ઉધગવનાર વ્યવસાયકોને લોકો સાથે કેમ વર્તવું તે વિગતવાર મહત્ત્વવામાં આવ્યું. દાન વિનયથી માગવું, લોકો દાન આપે કે ન આપે, કોઈ અપમાન પણ કરે તોપણ માર્ફ નહિ લગાડવું અને વિનય ન ચૂકવે, દાન આપવા કોઈને દયાણ ન કરવું, ભાવથી જો આપે તે જ ક્ષણ, વગેરે શિખામણો આપવામાં આવી. કુવીન અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબના ગૃહસ્થો અને યુવાનોને ઘેર ઘેર બિજા માગનારો આ પદેશ જ પ્રસંગ હતો. તેથી તેમને મંકાવ થાય એ આભાવિત હતું. તેથી જેનું મુધી તેમનામાં ઉત્સાહ રેડવાની અને દેશી ગણવાની ખાસ જરૂર હતી. તે માટે નીચેના મુખ્યસિદ્ધિ દોહરો સૌને રૂઢે કરાવવામાં આવ્યો :

‘ મગ જઈ માયું નહિ, અપને તનકે કાજ,

પગમાંથકે કાગળે માયું, ન સમજી લાજ. ’

હગલ્યા મુજબ સંવત ૧૯૭૧ના પુરુષોત્તમ માસની મુદ ૧૧, તા. ૨૫-૪-૧૯૭૧ ને રવિવારે પ્રાતઃકાળે ‘ વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની પરોપકારી યોજના ’ના જન્મની શુભ વધાર્મીઓ ગવાના માંડી. સ્વયંમેવકો અને ગામના સદ્ગૃહસ્થોની એક ભજનમંડળી તંબૂરો, મંજીરા અને કામીજોડોની મદદથી વિદ્યાદાનનો મહિમા ગાતી ગામમાં ફરવા નીકળી પડી.

‘ વિદ્યાના વિલાસી રે, વયોના નિવાસી રે

જોડો, જાગો, વિદ્યાદાન આપવા હોજ. ’

એ દ્રુવપદવાળા ભજનના મૂરો ઝડપથી વહેતા પાણીના પૂરની પેઠે ગામની ગેરીઓમાં ફરી વળ્યા અને મે દેડો વર્ગોની અજ્ઞાનતાંદ્રામાંથી

સોની જનતા ઝમકીને જાગી વિદ્યાદાનનો મહિમા આગાનવૃદ્ધ,
સ્ત્રીપુરુષ, હિંદુમુસલમાન સૌના કાનમાં મુઝ રહ્યો

ભજનમડળીનો ગાતામાં ભારિક નગજનોએ સત્કાર કર્યો,
અને વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસને લોકોએ આશ્રય અને કૃતજ્ઞતાથી
વધાવ્યો. દરલી યોજના પ્રમાણે સરારે વ્યવસ્થા કરી વિદ્યાદાન ઉદઘાટનવા
ગામમાં નીકળી પડ્યા ધાતુ હતું તે કરતા પણ વધુ ઉત્સાહ અને
પ્રેમથી ધનવાનોએ અને ગરીબમાં ગરીબ લોકોએ, સ્ત્રીઓએ અને
પુરુષોએ, હિંદુઓએ અને મુસલમાનોએ સૌએ પોતપોતાનો ફાળો
આપ્યો. બૂધ-તરુન કે બપોર-સાંજની પગલાની વિના વ્યવસ્થા
વેગ વેગ કરી નહીં અને સાંજના ૭ નામના સુધીમાં ૩૧ ૧૪૨-૬-૦
એન્ડ થયેના જણાયા એ ગ્રંથ ધારી ગાતા મમણી હતી આઠ
હજારની વસ્તીમાંથી ૮૬૮ સ્ત્રીપુરુષોએ એમાં ફાળો આપ્યો હતો.

ખીજે દિવસે ગામની સભા ભરી એન્ડ થયેના નાણાની ગ્રંથ
અન તે ખર્ચાની યોજના જાહેર ગવામાં આવી વ્યવસ્થાકર્તાને
થયેના અનુભવો નહીં સમજાવવામાં આયા, દાન આપનાર તેમજ
લનારને ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યા, અને સાંજે સરળ માર્ગથી
એને 'યુવ મંડળ દ્વારા રમાગ્રી ગોપાળદાસે અદ્વારગતુ માન
આપ્યું

*

‘વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની પરોપનગી યોજના તો પડેનો
પ્રયોગ સંપૂર્ણ રીતે મફત થયો, તેથી ‘યુવ-મંડળ’માં આત્મશ્રદ્ધા
જન્મી આ અગામી અગ્રેજી ઝડું ધોગણ અને તેને અગે
અજ્ઞાસમૃદ્ધ તાજ જ નીકળ્યા હતા તેમાં થતી પ્રવૃત્તિઓએ નવું
નાનાવણું જમાવવા માડ્યું હતું અને ઉત્સાહ વધતો જતો હતો
એ ઉત્સાહના નાનાવણુંમાં એ નાનકડી પ્રવૃત્તિ જે આ અગાઉ
જન્મી હતી તેો વેગ મળ્યો.

રોડગ મેટલ લાયબ્રેરીમાં યાગકોને માટે ગમતગમતોના
સાવનોનાળો એક વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો હતો, તેને અનુસરીને
સોના પુસ્તકાલયમાં પણ યાગકોને માટે ગમતોના માધનો લાવવા
માડ્યા હતા અને અદ્વારગામ મે દિવસ શાળાઓમાંથી યાગકોને
પુસ્તકાલયમાં લાવી એ માધનોનો ઉપયોગ કરી પાઠશાળામાં આવે

લાયકાતવાળા શિક્ષકો જોઈએ, એક નહિ પણ ઘણા જોઈએ, અને બધાના મદદકારથી પ્રયોગ ચાલવો જોઈએ. ખીજા ગમ્મોમાં, એ માટે તો એક સત્તાંત્ર શાળા જોઈએ.

‘યુવક મંડળે’ એ શાળા જમાનવાનો નિર્ણય કર્યો. મોતીબાઈએ તરત જ શાળાની યોજના વિચારી જોઈ અને માસિક રૂ. ૧) શી આપનાર ૬૦ બાળકોના નામ મેળવી આપવામાં આવે તો શાળા શરૂ કરવાની જનામદારી ઉપાડવાનું જાહેર કર્યું. ‘યુવક મંડળે’ એ ખીડું ઝડપ્યું અને શી માથે નામોની યાદી મોતીબાઈના હાથમાં મૂકી.

મોતીબાઈએ શાળાની યોજના ઘડી ગોપાળદાસે ગામ બહાર આવેલા પોતાના બાગના મકાનો તે માટે વાપરવા આપ્યાં અને તા. ૨-૮-૧૫થી ચાગ મોગણ અને એ બાળકોની મળી ૭ વર્ગોની ‘વમો નવી ગુજરાતી શાળા’ મો વિદ્યાર્થીઓથી યડ થઈ. ગુજરાતની આ પહેલી મોટેમોરી શાળા હતી.

*

‘નવી ગુજરાતી શાળા’ સ્થપાયા પછી ત્રણ માસ જાન-પ્રચારની એક વધુ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાની તક પ્રાપ્ત થઈ.

પૂનાના ‘હિંદુ મેવક સમાજ’માં તાજેતરમાં જોડાયેલા શ્રી. અમૃતલાલ નિ હક્કર નવેબગ મામમાં ગુજરાતના પ્રવાસે નીકળ્યા. ‘હિંદુ મેવક સમાજ’ના સ્થાપક દેશબક્ત ગોખલે અને તેમના ગુરુ ન્યાયમૂર્તિ ગનડેના આદર્શોથી મોતીબાઈ શરૂઆતથી જ ગાળેલા હતા અને તેમને યમલે ચાલવા પાંદડ વર્ષથી મથી ગયા હતા. એટલે એ આદર્શોને જ વરેલી મંથાને જીવન અર્પનાગ શ્રી હક્કર સાહેબ પ્રત્યે તેમને અપૂર્વ માન થયું હતું, અને તેમની પાસેથી ઈર્ષ કંઈ પ્રેરણાઓ મેળવવા તે ઉત્સુક હતા તે માટે તેમણે તક માંગી, અને વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને હક્કર સાહેબનો પરિચય કરાવવા તેમને પેટલાદ બોલાવી ગયા.

આ વખતે પેટલાદની ગંગાશાળાની મુલાકાત શ્રેતાં, ગંગાશાળાના મજૂરો ભણેલા છે કે નહિ તેની હક્કર સાહેબે સદજ પૂછપરછ કરી. આ વર્ગોમાં દિલ્હીની વડી ધારાસભામાં પ્રાર્થામક કેળવણીનો હિસાબ પસા કરાવના ગોખલે જોગોગથી પ્રયત્ન કરતા હતા.

વડોદરા રાજ્યમાં તો મફત અને ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો દશેક વર્ષથી ચલે હતો. એટલે પેટલાદ જેવા કેળવણીના ધામમાં મિલમજૂરો નિરક્ષર હોય એ જોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ દુકર સાહેબને નવાઈ લાગી. તે ઉપર ચર્ચા થતાં રંગચાળાના માલિક અને પેટલાદ મોડિંગના શિક્ષકોએ મળી મજૂરો માટે રાત્રીશાળા કાઢવાનું રાખ્યું (તા. ૩૦-૧૧-૧૫).

પેટલાદથી દુકર સાહેબને મોતીબાઈ વમેા લઈ ગયા. ત્યાં કેળવણીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તાજી જ શરૂ થઈ હતી. એ વાતાવરણમાં દેશસેવાનું યત્ન એવતા ગુજરાતના નવા પ્રકારના સંન્યાસીના પ્રથમ આગમનનું પુણ્ય-સ્મરણ કાયમ કરવા, મોતીબાઈએ વસોમાં તા. ૧-૧૧-૧૫ને રોજ મોટી ઉમરનાં અબણુ માણુસોને અક્ષરજ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવા રાત્રીશાળા શરૂ કરી.

ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોમાયટી-રથાપના

(૧૯૧૬-૧૭)

બોરસઃ અને નસોમા ગ્રામમેંડકોએ મમ ગર ની પત્રી મોતીભાઈએ પૂના જઈ 'ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટી'ના સ્વયમેંડકની મદદથી એ સંસ્થાના બધાગણ અને નર્સપદ્ધતિની મારી તપાસ કરી એવી બીજી સ્થાઓના બધારણે આ ધાગગોગણોને અભ્યાસ થો, અને તે સર્વ ઉપગ્રથી 'ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી' ની નામચનાદિ યોજના — Provisional Scheme — વડી લી, તે મિત્રો તથા કેળવણીપ્રચારના નમોમા ગસ તેના ગૃહગથો ઉપર અભિપ્રાય આચર્યો માટે મોની આપી (ઓક્ટોબર, ૧૯૧૫) તેને ધણે સારો આનંદ મળ્યો અને સુધારાધાગ પણ સૂચનાયા એ મર્વ ઉપગ્રથી પેટના મોડિંગ હાજિમના દસમા વાર્ષિક સમેનન પ્રમગે (તા ૧૬ / ૧૯૧૬) 'ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી' રથાપવાની જાગેગત હગવામા આવી આ મમેનનને બીજે દિવસે (તા ૧૭-૪-૧૯૧૬) એ ઠામે જ ખાસ સના બગવામા આવી આ મમાનું પ્રમુખપ લેના પૂનાની 'ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટી'ના ગ્રામમેંડક અને કન્યુસન કોતેજના પ્રિન્સિપાલ ઓન મિ. આગ. પી પરાજોને ખામ નોતરનામા આ યા હતા મોમાયટીની યોજના ઘડનામા તેમની અને 'ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટી'ના બીજા અનુભવી મળ્યોતી ખાસ સનાહ લેવામા આવી હતી એવે મોતીભાઈએ રજૂ કરેલી યોજના અને તે નિે ચયેલી ટીમઓ અને સૂચનાઓ ઉપર નિચાર પ્રનામા તેમની હાજરીયા ધણી મરણતા થઈ

'મિનમડળ પુનમલયો' અને 'પેટલા મોડિંગ હાજિસ' કાઢતી નખતે જેમ બન્યુ હતું તેમ, આ વખતે પણ મોતીભાઈને ફેટલાક મુદ્દા ઉપર લોકમન નિરુદ્ધ નિર્ણય ડગના પડયા

પ્રથમ તો આ મધ્યા કાઢનાર અને તેને મદદ કરનાર ગૃહચેતો મોટા ભાગ પાટીદારોનો હતો, અને ચરોતર પ્રદેશમાં પાટીદારોની વગ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે એટલે સોસાયટી પાટીદારોને માટે જ કાઢનામાં આવે એવા પ્રવાહનો મત હતો. મોતીભાઈ અને તેમના શિષ્યમણે એવી સક્રિય મનોવૃત્તિને ધ્યાન આપવાની ના પાડી, એટલે મોમાયટી સાર્વજનિક સરથા બની.

આમ છતાં એનું નિર્ણયક્ષેત્ર ચરોતર પ્રદેશમાં મર્યાદિત કરવાનો આગ્રહ રખાયો. તેથી ફેટલાકને એમાં મર્યાદિત દૃષ્ટિનો દોર દેખાયો. પણ એમ કરવાને મોતીભાઈને સમજ કાઢ્યો. હતા પેટલામાં એક દસકો નામ કરતા તેમણે જોયું હતું કે સગીન નામ કરવું હોય તો ગંગા પ્રમાણે જનામદારી ઉપાડવી જોઈએ. મગીન નામ કરવા માટે ચરોતર પ્રદેશ પણ મોટું પડે તેનું ક્ષેત્ર હતું, તો એથી વિશાળ ક્ષેત્રનો તો નિચાગ જ કરવાનો નહોતો. છતાં જીનનારોને સતોષવા 'કાઉન્સિલ ઓફ ચરોતર મહાગના ગામો અને શહેરોમાં' કાર્ય કરવાની છટ રાખી.

આ રીતે મે પ્રશ્નોનો નિષ્કાન થયા પછી 'ચરોતર' પ્રદેશની સીમાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. આ પ્રદેશ એની ક્ષણરૂપ જમીન અને મહેનતુ ખેડૂતો માટે મગફળ છે. આ જમીનના માનિકો અને તેને ખેડનાર ખેડૂતો મુખ્યત્વે પાટીદારો છે. એટલે 'ચરોતર' શબ્દમાં જાણે અજાણે પાટીદારોની અન્નિતા દેખાતી હતી. 'ચરોતર' પ્રદેશને ગુજરાત અને હિંદનો એક ભાગ સમજી કામ કરવાનું હતું. એટલે લૌકિક અને રાજકીય સીમાઓ ઉપર બહુ ધ્યાન નહિ આપતા ખભાતથી શરૂ કરી મહી અને વાત્રક નદીઓ વચ્ચે આવેલા સ્વ. ગ. પ્રદેશને 'ચરોતર' તરીકે સ્વીકારનામાં આવ્યો અને તેમાં આખું ખભાત રાજ્ય, ગાનનાડી રાજ્યના પેટલા અને ભાદગણ મહાનો, અને બ્રિટિશ રાજ્યનો આખો ખેડા જિલ્લો, એટલાનો સમાવેશ થાય એમ ગ્રંથ કરવામાં આવ્યું.

આ રીતે મહારાજના મુદ્દાઓ વિશે ચોખવટ થયા પછી સોસાયટીના ઉદ્દેશોની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરનામાં આવી.

'ચરોતરમાં અને કાઉન્સિલ ઓફ ચરોતર મહાગના ગામો અને શહેરોમાં પ્રાથમિક, ઉચ્ચતર, વ્યાપારિક, અને

ઔદ્યોગિક ડેવલપીની મદદ કરવી અને જનસમૂહમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો.

ઉપરના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે સોસાયટી નીચની અને તેના જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરશે.

૧ ત્યાં ત્યાં જરૂર અને સગવડો હોય ત્યાં ત્યાં (અ) મોડિંગ હાઉસ (નમતિગૃહો), (બ) મોડિંગ રૂમ (વર્માતગૃહ શાળાઓ), (ક) શાળાઓ, (દ) ઉપલા ધોગણના વર્ગો, (ઈ) પુસ્તકાલયો અને (ફ) દસરત શાળાઓ સ્થાપવી.

૨ ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી ગેરેરી ખાનગી સહાયતાળી મર્યાદાઓને બંને પક્ષને અનુકૂળ થાય તે પ્રમાણે પોતાની કરી લેવી, તેમનો વહીવટ કરવો, અથવા તેમના પગની દૈનિક વગેરેનો સમય સ્વીકારવો.

૩ ખરેખર ગરીબ અને બુદ્ધિમાન હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને આ દેશમાં ના પગદેશમાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાને મદદ કરવાને માટે લોનફંડ અથવા સ્કોલરશિપ ફંડ સ્થાપવા.

૪ શા. ૨૫૦) અને તેથી નિધારના ડેવલપીને લગતા ટ્રસ્ટફંડને સ્વીકારના, અને (બંને પક્ષો તરફથી) નક્કી થયેલી રાશી પ્રમાણે તેમનો વહીવટ કરવો.

૫ કોઈ પણ અમુક વિષયની અથવા અમુક પુસ્તકના જ્ઞાનની સામાન્ય સ્પર્ધાની પરીક્ષાઓ લેવી, અને શારીરિક કમગત મળે તેવી રમતોના મેળાવડાની યોજના કરવી.

૬ અને દૂધમાં નિયમ ૨ મા લખેલા હેતુઓને અનુકૂળ થાય તેવી હકોઈ પ્રજ્ઞાત હાથ ધરવી.*

સ્થાપના વખતે જ સોસાયટીમાં ૧૧૫ મધ્ય નોંધાયેલા અને ૭ હજાર ઉપરાંત રૂપિયાની મદદ મળી એટલે એના ઉદ્દેશમાં જાડેર કરેલી લગભગ બધી પ્રવૃત્તિઓ તે જ ક્ષણે હાથ ધરવામાં આવી અને સ્થાપનાતારીખથી જ સોસાયટી બધાંજીવનની સરથા તરીકે નામ પ્રતી થઈ.

*

સોસાયટીની આમ રીતસઃ સ્થાપના થઈ એટલે પેટલાદ ખોર્ડિંગના એક જૂના વિદ્યાર્થીએ પોતાના ગામ — આણંદ — ના આગેનાનોને આણંદ ગામની અગ્રેજી નિગાળનો વહીવટ સોસાયટીને સોંપવાની સલાહ આપી, અને તે માટે જરૂરી તબવીજ દરના તેમને મોતીભાઈ પામે મોકલ્યા. થોડો મોમાયટીનો આટલો જલગી લાભ લેશે એમ મોતીભાઈએ માન્યુ નહોતુ. તેમની પાસે આવો 'બોન્ને ઉપાડના માટે માણસો કે નાણા નહોતા એટલે તેમને આણંદના સોડોની માગણી સ્વીકારવી એ સાહસ લાગ્યું છતાં ના તો પડાય નહિ એટલે તેમણે આડરી શરતો મૂકી: (૧) સોમાયટીને શાળાનો સંપૂર્ણ વહીવટ મોપવો તેમા ગામસોડોની દરમ્યાનગીરી ન ચાલે (૨) પહેલા ત્રણ વર્ષની બાદ પેટે રૂ ૨૦૦૦) ગામસોડોએ પહેલા આપવા

આણંદના ઉત્સાહી થોડોએ આ શરતો તરત સ્વીકારી અને બે હજાર રૂપિયાની થેલીઓ ખભે મૂકી વડોદરામા મોતીભાઈને ઘેર પહોંચ્યા. કસોટી આણંદના સોડોની નહિ, પણ મોતીભાઈની થઈ. તેમને આ જવાબદારી સ્વીકારતાં સકોચ થતો હતો પણ હવે કંઈ બહાનુ ચાલે તેમ નહોતુ ઘણી આનાકાની પછી તેમણે એ સાહસ સ્વીકાર્યું અને એક મેટ્રિક અને એક તાલ્લુ એન્યુએટ એમ બે શિક્ષકોને નીમી આણંદની ત્રણ ધોગણની 'ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ'નો વહીવટ સ્વીકાર્યો.

આવી રીતે કોઈ એક મહાન કોઈ ગામની નિશાળનો વહીવટ સ્વીકાર એ એક નવીન અનુભવ હતો એટલે સોસાયટી તરફથી શિક્ષકો મોકલ્યા પછી મોતીભાઈએ આણંદ ગામના સોડોને એકઠા કરી શાળા ચલાવવાની સોમાયટીની નીતિ વિષે વિગ્તારથી સમજૂત આપી અને શાળા માટે મકાન થોડા નખતમા થઈ જાય એવી આશા દર્શાવી

આ બન્યું તે દરમ્યાન બોગસદ અને વસોમા સોસાયટીના સ્વયંસેવકો ઉત્સાહથી કામ કરી રહ્યા હતા વસોમા શરૂ થયેલા પ્રયોગોએ ખૂબ ઉત્સાહ ત્રેયો હતો અને તેનો એપ પેટલાદ ખોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીમહાન પ્રસર્યો હતો. બોગસદમા કામ કરનાર સ્વયંસેવકોએ ત્યાંની અગ્રેજી શાળાના છટ્ટા ધોગણનો વર્ગ રિથન કરી, શાળાને

હાઈકુન બનારી હતી. બોલિંગમા ૭ સાત વિદ્યાર્થીઓ નહેતા તો બદલે પચાસની મજબૂત થઈ હતી, અને શૃદ્ધપતિ અને ગોલિંગ માટે મકાનો બધાયા હતા. વિદ્યાર્થીની યોજના અને આગ ને ચેપી રોગ દ્વારા નીચે ત્યારે જરૂરી મન છૂટથી પડેલાડનાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી એ મરનને પહોંચાડે ગોમનની વિદ્યાર્થી મનતામા, કેળવણીની મજબૂતીઓ અને બહેર જીવનમા નવચેતન આપ્યું હતું. પરંતુ એ દોષ રાખ્યા અનુભવે તેમને સમગ્રયુ હતું કે આ સર્વ કામો કરવા માટે મોસાયની પોતાની સ્વતંત્ર સમ્યા હોય તો કામ જનની સફળ થાય. તે માટે મોસાયની પોતાની સમ્યા ન નાંદી ગડે તો પોતાની જવામદારી ઉપર આશુદ્ધ વા નિયંત્રણ સ્વતંત્ર સમ્યા નાંદી એવો સંસ્કૃતિ પણ તેમણે કર્યો. બીજા અયમેરકોએ આ મંડળને વધાવી લીધો, અને આણદમા મોસાયની તરફથી કામ ચલાવી શી મણિભાઈ નિકનભાઈ પટેલે મોસાયનીની સમ્યા આણદમા સ્થપાય તો આણદમા ગામને કેટલા બધા લાભ થાય તે સમજાવ્યું, તેની માગણી કર્યા તેમને પ્રેમી અને તે માટે મોસાયની ની શરૂઆત માટે તે પુરજીવ્યું.

આ ઉપર નિચાળ કર્યા (તા ૧૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ને દિનએ) વસો મુનએ અયસેવન મહાળની સભા મળી તેણે સપૂર્ણ વિચાર કરી બાતી તંગએ કોર્ડ અનુદૂળ થયે મોસાયનીએ પોતાની સ્વતંત્ર સમ્યા બીની નેવી બોર્ડએ એવો હગન કર્યો અને મમન પેટે રૂ. ૩૦,૦૦૦, ૧૦ વીસ અમીન તથા અર્થ પેટે રૂ. ૧૫૦૦૦ રૂ. ૧,૨૦૦ આપવાનું આણદમા ગામના આગેવાનો સ્વીકારે, તો આણદમાની ન્યૂ ઇનિશિયલને મોસાયનીની પોતાની સમ્યા મણી તેને હાઈકુલ બાનની એમ પણ કરાવ્યું.

આ હગનની આણદમા લોકોને બહુ થતા તેમણે તેમની શરૂઆત પૂરી પાડના તૈયારી કરી, મોસાયનીની સમ્યા આણદમા રીતસર સ્થપાય એવી માગણી કરી તે ઉપર નિચાર કર્યા તા ૧૫મી ઓક્ટોબર, ૧૯૧૬ને નિવેસે પેટલાઈ મુકામે મોસાયનીની કાઉન્સિલની સભા મોલાવવામા આવી.

આ સભામા મોસાયનીના મથક માટે ક્યુ થયેલ પસંદ કરવું તે બાબત ઉપર મતબેદ દેખાયો. મોસાયનીના આદર્શો અને કાર્યોનો

ઉદ્ભવ પેટલાદમાં થયો હતો. તેથી ત્યાં જ તેનું મથક સ્થપાય એ ઇષ્ટ છે એમ એક મત હતો. પરંતુ તેમ થાય તો પેટલાદના વતની શિક્ષકોની અદલી બીજે ગામ થાય તે તેમને રુચે તેમ નહોતું, અને પેટલાદ શહેર તો આ પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીન હતું. કેટલાકને દેશી રાજ્યમાં સોસાયટીનું કેન્દ્રસ્થાન રાખવું સલાહકારક લાગતું નહોતું. મોતીભાઈએ ઇચ્છ્યું હોત તો આ સ્થિતિમાં પણ સ્વાશ્રયને બળે પેટલાદમાં સોસાયટીનું મથક સ્થાપી શકત. પણ કોઈની લાગણી હુભાવી આ સંસ્થા સ્થપાય તેવું તેમને કર્યું નહોતું.

બીજો મત વસો માટે હતો. સોસાયટીની કાઉન્સિલના પહેલા અધ્યક્ષ, મોતીભાઈના શિષ્ય અને ચરોતરનાં પાટીદાર ગાંભેના એક અગ્રગણ્ય જાગીરદાર રા. રા. ગોપાળદાસ હતા. વસોમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉત્સાહભરે ચાલતી હતી, તેથી ત્યાં જ સોસાયટી કાયમ થાય તે માટે તેમણે આજ્ઞા દેના લોકો જે શરતો પૂરી પાડવા તૈયાર હતા તે બધી જ પૂરી પાડવા ઇતેજારી બતાવી અને વસોની પસંદગી કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એમ થાય તો પોતાના વતન માટે પક્ષપાત કર્યો ગણાય; અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વસો રેલવેથી દૂર હતું, ત્યારે આજ્ઞા જનકશન હતું; એટલે આખરે આજ્ઞાની પસંદગી કરવામાં આવી અને વસોને માટે સ્વતંત્ર કેળવણી મંડળ કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આમ સોસાયટીનું મુખ્ય મથક આજ્ઞામાં સ્થાપવું અને આજ્ઞાની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલને સોસાયટીની પોતાની સંસ્થામાં ફેરવી નાખી ક્રમે ક્રમે તેને સંપૂર્ણ હાઈસ્કૂલ બનાવવી, એવો ઠરાવ થયો (તા. ૧૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૧૬). શરત પ્રમાણે આજ્ઞાના આગેવાનોએ માર્ચ ૧૯૧૭ સુધીમાં દશ વીધાં જમીન અને દશ હજાર રૂપિયા સોસાયટીને સોંપ્યા. બાકીના તે જ વર્ષે દિવાળી સુધીમાં બાજ સાથે પૂરા કરી આપવાનું વચન આપ્યું. એટલે તા. ૧-૪-'૧૭ થી આજ્ઞાની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ સોસાયટીની સંસ્થા બની અને તેની ખિલવણી સાથે સોસાયટીની ખિલવણીનું કામ પૂર્ણ ઉત્સાહથી શરૂ થયું.

*

આ પછી પંદર દિવસે (તા. ૧૫-૪-'૧૭) પેટલાદમાં સોસાયટીનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ ઊજવાયો. તે પ્રસંગે મોતીભાઈએ

સોમાયટીના ઉદ્દેશ, કાર્યક્રમ વગેરે સબધી વિભાગથી વિવેચન ન્યું. તેમથી મદત્વનો ટેલેગ્રાફ નાગ અત્રે આપ્યો છે :

“ ‘ચરોતર’ એન્યુએશન મોસાયટી ના યા ઉદ્દેશ છે, મોસાયટી યુ કામ કરંગે, વગેરે પ્રશ્નો કોઈ કોઈ સદ્ગૃહસ્થો તરફથી પૃછવામાં આવે છે, તેથી આગળના પ્રસંગે તે સબધી કંઈક દર્શાવત વળી કરવાની જરૂર છે.

મોસાયટી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરંગે એ તો ચોક્કસ જ છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની વૃત્તિ વાગ્દારિત રીતે ક્ષીએ તો છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી ઊભી થઈ છે. એ ૬૦ વર્ષમાં આ પ્રદેશમાં જે કંઈ કેળવણી સબધી પ્રવૃત્તિ થઈ છે તે બધી પ્રવૃત્તિ માટે આદર્શ મેળવવા સારુ પૂનાની ‘ડેક્કન એન્યુએશન મોસાયટી’ તરફ તરત ગમવામાં આવી હતી. પાંચામ એ થયુ કે, પૂનામાં જે નિ સ્વાર્થ કામ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં થાય છે તે કાર્યનું સૂક્ષ્મ બળ અત્રેની પ્રવૃત્તિ કરનારા પર અસર કરના મદ્દન નીવડ્યુ, ને એની જાહેર સમજ ઊભી થઈ કે આ પ્રદેશમાં પણ પૂનાની ડેક્કન એન્યુએશન મોસાયટી જેની સંગઠા લેાય તો મેવાધર્મની વૃત્તિ ખીવરવા માટે તથા મેવાધર્મની વૃત્તિને કાર્યના રૂપમાં બદલાવવા માટે એક સારું ક્ષેત્ર મળી શકે. આના ક્ષેત્ર વગર ધણા લોકોની મેવાધર્મની જિભિઓ કોઈ પણ રીતે કાર્યમાં મુકાયા પડેલા આપો-આપ નાન્ત થઈ જાય છે.

વ્યાપારની બાબતમાં એવુ જાને છે કે, જેને વ્યાપારનુ ક્ષેત્ર મળતુ નથી તેનામાં વ્યાપારી કુનેદ દોાય છે, છતાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી. તેવી જ રીતે કેળવણીના કાર્ય માટે પણ નિ સ્વાર્થ વૃત્તિવાળા માણસોને જે ક્ષેત્ર નથી મળતુ તો તેના અંતર્ગત બાવના દબાઈ જાય છે. વળી ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યાપાર કે ઉદ્યોગમાં પોતાની સ્થળી શક્તિઓ રોકે છે ત્યારે તે કાર્યમાં સારી રીતે ક્ષેત્રમદ નીડે છે તેવી રીતે કેળવણી લઈ તૈયા થયેલા ઉત્સાહી એન્યુએટા પોતાની મમત્ર શક્તિઓનો કેળવણીના વિષયમાં જ ઉપયોગ કરે તો કેળવણીનું કાર્ય ધણ જ સફળ નીવડે, એ નિર્નિવાદ છે. માટે પૂનામાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને પગલે આનંદની બાવના આ પ્રદેશના યુવાનો આગળ ગમ્મવી, જેમનામાં તેવી બાવના

ન હોય તેમનામા તે જાગૃત કરવી, તથા જેમનામા તે ભાવના જીવત હોય તેને માટે નિર્ધારિત પૃથુ પાઠ્ય, એ આ સોસાયટીનો પ્રથમ ને મુખ્ય હેતુ છે

પેટલાદ અગ્રે છેલ્લા દશ નર્મના જે મર્યો થયા છે, તે બધા ઉપયોગી જણાયા છે તેવા કાર્યો ને તેવી પ્રવૃત્તિઓ જીવત રાખી તેનો નિસ્તાગ રધાગવો, એ સોસાયટીનો બીજો હેતુ છે

*

કળવણીનો પ્રશ્ન આજે વિકટ ચર્ચ પડ્યો છે અનેક પ્રકારના વિચારો તત્સબધી મના પડે છે પડેલા ફક્ત શાળા ઉધાડી એટલે બમ થતુ હતુ પ્રગતુ જે ધોગણે હાલ કેળવણી અપાય છે તે વાગ્તરિ છે કે કેમ તેમા ફેરફાર ગાની જરૂર છે કે કેમ, એ ફેરફાર કેવા કેવલા અને કેવી રીતે થવા જોઈએ, વગેરે પ્રશ્નોનો હાલના જનનાની જરૂરિયાતો લક્ષમા લઈ વિચાર કરવો, એ સબધમા લોકમત કેળવવો અને કેળવણીના સ્વરૂપ અને દિશામા ઘટિત ફેરફાર કરવા પ્રયત્ન કરવો, એ સોસાયટી સ્થાપનાનો ત્રીજો ઉદ્દેશ છે

આ રીતે સગકાગ પગ કેવળ આધાર ન રાખતા, કેળવણીના કાર્યમા આપણે ખાનગી માહસથી ને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાથી કેળવું કરી શકીએ એમ છીએ તે જનસમૂહને બતાવી શકાશે અને સરનારની સહાય હાનમા જે મળે છે તેનો વધારેમા વધારે સારો લાભ વર્ધ શકાશે

*

અત્યારે ચરોતર પ્રદેશમા કેટલાક સ્થળોમા કેળવણીના ક્ષેત્રનુ કામ નરના પૈસા છે, પણ સારા માણસો મળતા નથી કેટલેક ઠેમણે પૈસા ને શિક્ષકો હોય છે, પણ વ્યવસ્થા મળતી નથી કેટલેક ઠેમણે શિક્ષકોને પગાર મળે છે પણ તેમનામા ગ્રિગતા હોતી નથી. કેટલા- સ્થળોમા અભ્યાસક્રમ સબધી ચોક્કસ વિચાર હોતા નથી આના સંલેગોમા ખરી સલાહ આપવી તથા સમડો કરી આપવી તે સોસાયટીનો ચોથો ઉદ્દેશ છે

આ જગાએ હુ બનિબનાણી બાબુ છુ કે દસ વર્ષમા સોસાયટીનુ સ્વરૂપ એનુ થશે કે સોસાયટી આગુમાગુની ખાનગી શાળાઓને શિક્ષકો પૂરા પાડશે શાળાઓની પરીક્ષા લેશે ને

સોસાયટી ફેળવણીના કામમાં લોકોને તેમ જ સરકારને બહુ મદદગાર થઈ પડશે.

મોસાયટીનો પાગમો ઉદ્દેશ એ છે કે દાનવૃત્તિને સત્પથ ઉપર દળતી ઠગી આપણા દેશમાં દાનવૃત્તિ દાઈ મુદાઈ ગઈ નથી. માન તે ઝરેા હજી ફેળવણીના ક્ષેત્ર નગ્ન પૂરતા પ્રમાણમાં વળ્યો નથી તેને વાળવાનું કામ મોસાયટી કરશે. દાનવૃત્તિ કે ધણા લોકોને પરાંપકારના કાર્યમાં પૈસા આપવાની છત્રા થાય જ પણ ચોતાનું નાણું કેવી રીતે વાપરવું અને તેનો વહીવટ કેવો મોપવો, એ મંબધે સતોપકારક નિર્ણય તેઓ ની રાખ્યા નથી. ખાનગી મુદ્દાઓ પર આવા કામ માટે જેટલો વિધાસ લોકોને લોય છે તેના કરતા મોસાયટી જેના મંડળ પર વસારે નિશ્ચય લોય છ આ મોસાયટી આવી દૃષ્ટિથી ફેળવણીના કાર્યમાં ખગ્ગવાના જે દુષ્ટ ફડો હશે તેના વહીવટ ચોતાને હવેતક લઈ સરસે ને નાણા આપનારની છત્રા પ્રમાણે તેમનો વહીવટ કરશે.

*

પેટલાં લોનકરની યોજના વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે આ યોજનાની મદદથી હવે જે નણ વર્ષમાં જ વગમગ ૨૫ મેન્યુએટો તૈયાર થશે પેટલાં બોર્ડિંગના બીજા વર્ષિક સમાગમ વખતે મે જાહેર કરું હવે કે ચરોતરના જુદા જુદા ગામોમાંથી આ બોર્ડિંગ હાલ એક એક, જે જે ફેળવાયેના યુવાન તૈયાર કરી રાકાય, તે આ સર્વેના એકત્ર બળથી ફેળવણીના સળધમાં ઘણું મારું કાર્ય થઈ રાખે તે વખતે કાઢેલા ઉદ્દેશ કેટલે આંશે ખગ પડ્યા છે, તે વિચારવાનું કામ હું જનસમૂહને મોપુ છું પેટલાં બોર્ડિંગ નગ્નથી બીજી કાંઈ પણ કામ થયું ન હોત અને ફક્ત આ વિદ્યાર્થીઓને જોઈ ફેળવણી મેળવવામાં જે મદદ આપવામાં આવી છે તેટલું જ કાર્ય થયું હોત, તો તે પણ મારી સમજ પ્રમાણે ઘણું જ મંતોપકારક ગણાત. જે લાભ બોર્ડિંગ લોનકરથી વિદ્યાર્થીઓને થયો છે તે જ લાભ અને અનુકૂળતા વિદ્યાર્થીઓને નિગેષ પ્રમાણમાં ને વિસ્તારમાં આપવો, એ સોસાયટીનું પ્રથમ કાર્ય છે. માટે જ પ્રથમ વર્ષે ચાર વિદ્યાર્થીઓને મોસાયટીના ફડમાંથી મદદ આપી છે અને દર વર્ષે નવીન વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવામાં આવશે કોઈ કોઈ

વખતે એમ પૂછવામાં આવે છે કે, લોનફંડમાંથી તૈયાર થયેલા ઓન્યુએટો દેશહિતનું શું કાર્ય કરશે ? તે સંબંધમાં હું જણાવવાની રમ લઉં છું કે, આ ઓન્યુએટો પરોપકાર કે સેવાધર્મનું કંઈ કાર્ય ન કરે અને ફક્ત પોતાના કુટુંબીઓનું અને સંબંધીઓનું હિત સાચવે, તોપણ લોનફંડનો ઉદ્દેશ સફળ થયેલો હું સમજીશ. છતાં મને અનુભવ એવો થયો છે કે, લોનફંડમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જે મદદ લે છે તેનો પૂરેપૂરો જલ્લો કમાતા થયા પછી વાળી આપે છે. આ અનુભવ પરથી હું ખાતરી આપું છું કે વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરનારને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ કદી આવશે જ નહિ.

ચરોતર યુવક મંડળ — સ્થાપના

(૧૯૧૫-૧૯૧૭)

સોસાયટીનું મથક આણંદમાં સ્થપાયા પછી છ માસે એડ મુન્નાગે પેટલાફ બોર્ડિંગ હાઉસના જૂના વિદ્યાર્થીઓનું આપ્ત સંમેલન મરાયુ તેમા 'ચરોતર યુવક મંડળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી

વાચનારને યાદ દશે કે, પેટલાફ બોર્ડિંગ હાઉસમા આગળ અભ્યાસ માટે વા મધ્યાર્થે બહારગામ જતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સબધ જારી ગામના 'એડ્ડ બોર્ડર્સ' એસોસિએશન'ની સ્થાપના ૧૯૧૦મા કરનામાં આવી હતી * તેની પહેલી બેઠક ડાહ્યારમા ભરાઈ હતી ત્યાં પછી વડનાથ, બોમ્બદ, કરમસદ, અને સાધણીમા દર વર્ષે અનુક્રમે એ 'જૂના વિદ્યાર્થી મંડળ'ના સંમેલનો ભગવા હતા.

આ સંમેલનોથી જૂના-નવા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો સબધ તાજે થતો, બોર્ડિંગના આદર્શો અને કામકાજનો ચરોતરના ગામોમા પ્રચાર થતો, અને એમ ઊગતી પ્રજાનું સુગમન થતા લાગ્યું હતું

આ ઉપરાંત પેટલાફ બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ નાર, સાધણી, સોનિત્રા, અને વગેરે ગામોમા બોર્ડિંગના આદર્શો અને તેની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર તે તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ મારફતે થતા લાગ્યો હતો વમો ગામ મોતીભાઈનું પોતાનું વતન હોવાથી અને ત્યાં મોતીભાઈની અસરો બે દમકાથી શરૂ થઈ હોવાથી ત્યાંની પ્રગતિ ઝડપથી થતી હતી આભાવિક રીતે જ ચરોતર પ્રદેશમાં સૌથી પહેલું 'યુવક મંડળ' વસોમા સ્થપાયું હતું. ત્યાં પછી બીજે વર્ષે (૧૯૧૪) બાંધણી મુખ્યે ભગવેના 'જૂના વિદ્યાર્થી મંડળ'ના પાયમા સંમેલનમા 'ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થાપવાનો નિર્ણય અને નિર્ણય પહેલી વાર ભાડે કરનામા આવ્યો હતો એ સંમેલનના વિદ્યાર્થીઓએ જ એમાં

સ્વયંસેવકો તરીકે જોડાવાની મરજી બતાવી હતી અને તે સ્વયંસેવકોને કાર્યક્ષેત્ર પૂરું પાડવા માટે જ વસોમાં 'વસો યુવક મંડળ'ની જવાબદારી ઉપર વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ અને ચલી હતી તે અરસામાં, 'હિંદ સેવક સમાજ'માં તાજેતરમાં જોડાયેલા શ્રી અમૃતલાલ દક્ષર પેટલાદ અને વસો આવી ગયા હતા. વિદ્યાર્થીઓને તેમનો વધુ પરિચય થાય તે માટે બીજો વર્ષ — ૧૯૧૫ના ઓક્ટોબરની ૧૫મી તારીખે — 'જૂના વિદ્યાર્થી મંડળ'ના છઠ્ઠા સંમેલનમાં તેમને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું. આ સંમેલન પેટલાદમાં ભરાયું હતું. તે પ્રસંગે સ્વદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત એ જ સંમેલન વખતે સોસાયટીનાં આવ સ્વયંસેવકોમાંના એક — સ્વ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ — ની પ્રેરણાથી ચાળીસેક વિદ્યાર્થીઓએ મળી, 'સમાજ સુધારક મંડળ'ની સ્થાપના કરી હતી અને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રેતભોજનમાં અને સોળ વર્ષથી નાની ઉંમરના છોકરાના લગ્નમાં ભાગ ન લેવો, એવી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હતી.

બીજો વર્ષ — સોસાયટીની સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી છ માસે — 'વિદ્યાર્થી મંડળ'ની* સાતમી બેઠક તા. ૧૯-૧૦-૧૯ ને રોજ ધર્મજ મુકામે ભરાઈ હતી. આ વખતે ગુજરાતની અસ્મિતા એ શબ્દપ્રયોગને જન્મ આપનાર અને તેને સિદ્ધ કરવાનાં સ્વપ્નો સેવનાર સુરતના વતની સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા પ્રમુખ હતા.

આ દરમિયાન 'ચરોતર એન્જીકેશન સોસાયટી'નું કામ આગળ ધપે જતું હતું. ખાસ કરીને, વસોમાં સ્થાપેલી 'નવી ગુજરાતી શાળા'એ આખા ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ શાળા બેવા નાના મોટા અનેક ગૃહસ્થો, વિદ્વાનો, કેળવણીકારો અને અમલદારો વસો આવતા હતા. આ વખતે જ અમદાવાદમાં પ્રથમ 'ગુજરાત કેળવણી પરિષદ' ભરવાની તજવીજ થઈ હતી. તેની પ્રેરણા રણજીતરામે જ આપી હતી, ને તેના મંત્રી તરીકે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક કામ કરતા હતા. તેમણે વસોની 'નવી ગુજરાતી શાળા'

* 'Old Boarders' Association'ને વિદ્યાર્થી મંડળ એકું નામ આપ્યું હતું.

જોઈને તેની સાળા અમનરામના રથાપી હતી, અને ત્યારથી મોતીબાઈની સાથે મળી ગુજરાતમાં કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રયાગના ધાગો દરનાની વિચારણા કરવા તે અસરનારાર નમો આનંદ કરતા હતા એ પરિચયનો લાભ પેટલાના ‘વિદ્યાર્થી મંડળ’ની ઓડ મુકામે બરાબેલી આઠમી બેઠકને મળ્યો — ઇન્દુલાલને એ બેઠકના પ્રમુખપદે પસંદ કરવામાં આવ્યા.

આ નખતે સોસાયટીનું મધ્ય આણ્ડમાં ગ્રાપવાનો દરાર ધઈ ગયો હતો અને ઝમ પણ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ચાલતું હતું વગોની પ્રવૃત્તિઓની સફળતાથી આખા ચરોતરમાં કેળવણીપ્રયાગના ઉત્સાહનું મોંઘુ ફરી નબ્બુ હતું અને પેટલાના વિદ્યાર્થીઓએ યોગી માફક પોતપોતાના ગામોમાં ‘યુન-મડલો’ ગ્રાપી પેટલા અને યોગના જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત કરી દીરી હતી ઓડમાં અમેલન બનાયુ ત્યારે આ યુન-મડલો નિમે માલિતી મેળવી ગ ઇન્દુલાલના ત નીપણા નીચે ચાલતા ‘નનજીન અને મત્ત’ મામિકમાં ‘ચરોતર પ્રદેશના યુવક મડલો’ એ મથાળાથી એ-લેખ લખવામાં આ યો હતો તેમાં જાણ્યાના પ્રમાણ તે નખતે વગો, ગાધશી, મોનિત્રા, સુણાન, બાગ્જી, નાપાડ, ધર્મજી, ઉમરેદ, નાગ, ગમમ-ઓડ, તારાપુર, નાનની, ચાગા, બોગસદ-એટના ગામોમાં યુન-મડલો સ્થપાયા હતા તેમાંના ધણાએ વસો અને ગેનાદના જેવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી તે ઉપરાંત કેટલા-શરૂ થતા હતા અને કેટલા-શરૂ થાય તે માટે તૈયારીઓ ચાલતી હતી.

આ વસ્તુચિત્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોનાથી, સમેલનના પ્રમુખપદેથી રા ઇન્દુલાલ યાનિકે ચરોતરના યુવગોની પ્રસસા નરતા નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા એ ઉદ્ગારો તે વખતની યુન-ક પ્રવૃત્તિમાં ચરોતરનું શુ મહત્ત્વ હતું તે રજૂ કરે છે રા ઇન્દુલાલે કહ્યું હતું.

‘હું કોઈ સામાન્ય યુન-કો સમક્ષ નથી ગિવો એ વાત મારા ખ્યાનમાં છે જે કોમમાં મધ્યગળ અને ડર્મજીન હતું અમોધ છે તે કોમ તમારામાંના ધણાની છે, ગુજરાતના તીર્થરૂપ એક વસતિ ગૃહની અને તેના ઉત્પાદક રાજ્યમાન મોતીબાઈ અમીન જેવા સાધુચરિત ગુરુની અમૂલ્ય છાપ તમને લાગેલી છે આ મડલોની

ચર્યામાથી નવનીતરૂપે ‘ચરોતર કેળવણી મંડળ’ જેવી એક અમૂલ્ય સમ્પત્તિ ઉત્પન્ન કર્શ છે, અને તેને તમાગ અને મારા ચાગ મિત્રોએ પોતાનું જીવન અમર્યું છે એ મંડળ ચરોતરનું છે. પણ મારી ઉમેદ છે કે કેળવણીના જે પ્રયોગો ચરોતરના વિશેષ અનુકૂળ ક્ષેત્રમાં કરાયા આરગે તેનો વાળ આખા યુગગતને મોડો વડેનો મળશે જ. ઉપરાંત તમાગમાંના અનેકે જનમેવાના ઊભરાતા ભારથી, અપ્પૂટ ખંતથી અને લાક્ષણિક વ્યાવસાયિકતાથી પોતાના અનેક ગામેને પુગતકાયથો, ગત્રીશળાઓ, માનસદિનઓ વગેરે જન સમાન દીપતી સમ્પત્તિઓથી અનકૂત કર્યા છે. વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ સમાજ તરીકે તમાગ ભરિખના દાર્યની ગરજનાઓ અનંત ૬ આમ કેળવણી અને સમાજસેવાના ક્ષેત્રોમાં તમે કેટલાક ભાઈઓએ જે દાર્ય ન્યું છે, તેવું કર્શ મારા જમાપાસામાં નથી આવી તમને ઉપદેશ આપનાનો માગે અધિકાર જૂજ છે, છતાં આ પ્રમગે જે થોડા વિચારો મારા મનમાં મુકે છે, તે તમે ઉદારભારથી નમાવી લેશો એવી મારી આશા છે.

x

x

x

ચાગિત્રની આની બાનના અને જીમિન મે આખા યુગગતમાં કરતા તમાગ મંડળની જેવી મીજે ન્ધગે જોઈ નથી પૂના અને મદ્રામ એ જો જ એના મ્ધાન છે કે જ્યાં જીવનની સાદાર્થ અને નિચાગની અને પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચતા માથ ને માથે જ જોરામાં આવે છે યુગગતમાં તેમના જેવું તો નહિ પણ તેમને મળતું ઈર્શક તમાગ મંડળમાં જોઈ છુ આનુ મધ્યમ, આટલી ચગિતગકિત, આવી જીવનની સાદાર્થ, જૂજ લગતો, દેશમકિતનો સાચો જોશ, નિશ્ચયમગ, અને ઈર્મજળ, એ સામગ્રી નઈ થોડી નથી મામગ્રી સારી છે માટે તમારી જવામદારી પણ મોગી છે. તમારે ચરોતરને માટે જ નહિ, પણ આખા યુગગતને માટે અને તેની દ્વાગ દિદ માટે દામ કરનાનું છે આ તમારી મામગ્રી છે, આ તમારી જવામદારી છે. સગીન દામ કરનાર મંડજોની આની લાસમાળા ચરોતરમાં, યુગગતમાં, અને હિદમાં જોવાની હુ આશા ગખુ છુ. અને તે આશા સફળ થાય અને તે માટે જોઈતું થળ અને શકિત આપણને મળે એવી પ્રાર્થના કરી વિરમુ છુ.*

યુવક મંડળોની વધતી જતી સંખ્યા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિનો વેગ ધ્યાનમાં લઈ તેને સંઘટિત કરવા, ઉપરની બેઠકમાં મોતીભાઈની પ્રેરણાથી ‘વિદ્યાર્થી’ મંડળને ‘શ્રી ચરોતર યુવક મંડળ’નું રૂપ આપવામાં આવ્યું, તે માટે એ જ બેઠકમાં નિયમો ઘડવામાં આવ્યા, અને તેનું મુખ્ય રથળ આણંદ દસવવામાં આવ્યું. આમ ‘ચરોતર એન્લુકેશન મોસાયટી’ અને ‘ચરોતર યુવક મંડળ’ આણંદ આવ્યાં—પેટલાદ બેઠકોના સંસ્કારસત્રનો સંદેશ ચરોતર પ્રદેશમાં ફેલાવવા આણંદમાં નવીન સત્ર મંડાયુ (તા. ૨૭-૨૮, ઓક્ટોબર, ૧૯૧૬).

૧૨૦. કેળવણી મંડળ—સ્થાપના

(તા. ૧૦-૬-૧૯૧૮)

‘સો યુવક મંડળ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી’ અને ‘ચરોતર યુવક મંડળ’ની સ્થાપના એ પેટલાદ બોર્ડિંગે ચરોતર પ્રદેશમાં જન્માવેલી કેળવણી અને જ્ઞાનની ભૂખનો અચૂર પુરાવો હતો. અગ્રેજ કેળવણી તરફ નોકોનું ચિત્ત નબળું હતું અને અગ્રેજ નિશાળો નધો જતી હતી છતાં ચોતગ્રંથ અજ્ઞાનનો અધમર છવાયેલો હતો. કાર્ય કરી બતાવનામાં આવે અને લોકોને શિક્ષા પડે તો નાણાં તો મળી જતા હતા, પણ કેળવણીના કાર્યો એમનિષ્ઠાથી કરી શકે તેના માણસો મળતા એ મુશ્કેલ હતું. એના માણસો તૈયાર કરના અને તેમના સંઘનથી કેળવણીનો ગામડે ગામડે પ્રચાર કરવો એ મોતીભાઈનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. પેટલા બોર્ડિંગમાં આ ધ્યેયથી મામ થતું હતું અને સોસાયટી નીલગનાથી એ ધ્યેય નહીં અગ્રે સંધાયું પણ હતું. પરંતુ એ જ કાગણ પેટલા બોર્ડિંગનું કામ કડપથી ચલાવવાની જરૂર હતી, અને તે માટે મોતીભાઈ પાછા પેટલાદ આવી જતા આવું હતા. તેમ કરના દેવા નિદાધિદારીને તે નારવાર લખતા, પણ સરના તેમને છોડના રાજી નહોતી. આ સ્થિતિમાં પોતાનું મુખ્ય કાર્ય શિથિત થતું હોય એમ મોતીભાઈને લાગતું અને નોકરીમાંથી ગળગળો લઈ એ કાર્ય તે આગળ ધપાવ્યે જતા. ૧૯૧૫ માં સોસાયટીની શરૂઆત કરના સોમાં નિનિધ પ્રવૃત્તિઓ જમાવી તારે ખાસ ગળગળો લીધેલી અને તેનો ઉપયોગ એ પ્રવૃત્તિઓ જમાવનામાં કરેલો.

એ બધી પ્રવૃત્તિઓ સુદૃઢ પ્રગતિ મેરી રહી હતી, અને નોકોમાં ઉત્સાહ વધતો હતો. એ ઉત્સાહનો લાભ લઈ પ્રવૃત્તિઓને કાનમ કરના ત્રણ નર્પ રગ લઈ વસોમાં આવી ગેવાનો. તેમણે સંસ્કૃત કથો એવામાં આણંદમાં સોસાયટીનું કામ રાગ થયું તેને બીજો ૪ વર્ષે પેગ ચાલ્યો અને તેણે સોસાયટીનાં આઠ

મત્રી અખાવાવ મોતીબાઈ પટેનનો બોગ લીધો. મોતીબાઈને ઠાઈ પણ નિઘાથી ઉપર શિષ્યમાન. તો એમ કહી શકાય, તો તે આ મત્રી ઉપર હતો. એમની જ ઇચ્છા અને આગ્રહથી સોસાયટી રથપાઈ હતી, અને એમની જ દ્વારા મોતીબાઈએ સોસાયટી સફળ કરવાની મુગ્ધ બાંધી હતી. તેને આથી સખત દરેક લાગ્યો. આખા ગુજરાતમાં શોક વ્યાપ્યો અને એક 'માયા, સહૃદય અને મત્યાગ્રહી મેન' ગુમાવ્યાની વામણી સૌએ અનુભવી. મોતીબાઈને માટે તો આ કપડી ઓગીના પ્રસંગ હતો. તેમણે અજળ શ્રદ્ધા અને ધીરજ દાખવી અને મેનને આશ્વાસન આપ્યું.

'બાઈની મદદ પ્રત્યક્ષ રીતે મળતી નહ. થઈ કે, પણ તેમનું જીવન જીવતા આનંદ તો પરાક્ષ રીતે તો મદદ હોય આપણને મળતી જ રહેશે.'

મન વજન બનાવો, જીવન બૂલી જાયો, અને ભવિષ્યનો નિયાર કરો. ઈર્ષ નાતે મૂંઝાશે નહિ કુલ માટે એટલે ઓગી બારે મિત્રો અને રેનેડીઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો, અને ઇશ્વર પાસે માગો કે બાઈનો આત્મા મતો પામે તેના કર્તવ્ય કરવાનું પણ આપણને બહે.

આમ આશ્વાસન આપી મોતીબાઈએ સી નહા નહિ. સોસાયટીનું દામ બાગળ ધપાવના હવે જાતે જ રચના કરે. થવું જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું અને તે દિશામાં તેમણે મનને રાખી માગ્યું. નવ વર્ષ ઓગી ગાળવાનો સંકલ્પ મોસાયટીના લાગમાં બદલ્યો અને તે માટે તૈયારીઓ કરવા માડી.

પણ નમાની પ્રતિષ્ઠા એટલી સરખાવતી હતી કે તેને કાયમ કરવાની જરૂર હતી. સોસાયટી વગેરે રથપાવ તે માટે અતિ આગ્રહ કરનાર રા રા ગોપાળદાસ પોતાના ગામમાં એવી સોસાયટી રથપાવ તે જોવા આવતું હતા અને તેમ કરવાનું મોતીબાઈએ તેમને વચન પણ આપ્યું હતું. એટલે ૧૯૧૮માં સાત માસની રજા લઈ વગેરે કેળવણી મડળ રથપાવવાની તજવીજ શરૂ કરી.

આ વર્ષ સુધીમાં 'યુનિટ મડળ'ની જવાબદારી ઉપર નવી ગુજરાતી શાળા, અગ્રેજી છઠ્ઠા ધોણનો નર્સ, અભ્યાસગૃહ, રાત્રિશાળા,

નિઘાદાનનો પત્રિકા ફિસ, અને કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. તે ઉપરાંત બાન પુસ્તકમંડળ મકાન તૈયાર થઈ ખુલ્લું મુકાયું હતું, અને સહકારી મેકેની સ્થાપના પણ થઈ હતી, અને બીજી યોજનાઓ નિયામની હતી આ સર્વ કાર્યો મોતીભાઈની પ્રેરણા અને દોષ્ટવણીથી થતા હતા અને તે ‘યુનકે મંડળ’ના જ કાર્યકર્તાઓ કરતા હતા આ પ્રવૃત્તિઓ અને આ નિયંત્રકોઓનો સમય કાયમ થાય અને ગામની શુભ શક્તિઓનું સમઠન થાય તો જ ગામની પ્રગતિ થાય, એ સ્પષ્ટ હતું એ માટે પ્રાથમિક વિચાર રચના તા ૨૬-૩-૧૮ ને શુક્રવારે મનારે આઠ વાગ્યે કેળવણીના કાર્યોમાં ઉત્સાહ ધગવતા હોય તા ધગવી નકે તેમ હોય તેવા સદ્ગૃહસ્થોની એક મળા સાર્વજનિક પુસ્તકમંડળમાં બોલાવવામાં આવી. તેમાં વસ્તુસ્થિતિ ઉપર નિચાર થયો અને ‘ગરૂ થયેની સરળી પ્રવૃત્તિઓ ગામજિનની દૃષ્ટિએ જરૂરની સમઠર્ષ એટલું જ નહિ, પરંતુ તે બીનરસાની અને આગળ વધારવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાઈ આ ભારે ખર્ચની જવાબદારીઓ સ્વીકારી કેળવણીનું કાર્ય હમેશાં માટે આગળ ને આગળ ચાલતું ગળે તેવા પત્રિકા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી’* અને કેળવણી મંડળની યોજના તૈયાર કરવામાં આવી

આ યોજનાને મળામાં હાજર રહેના, ગેતેતેમાં ભણતા, ગામના નિઘાર્થીઓ તેમ જ ગૃહસ્થોએ વધારી લીધી, અને તેનો બનતી ઉતાવળે અમન થઈ શકે તે માટે ના. ગોપાળદાસે પેટ્રન થવાનું જાહેર કર્યું ને વધારામાં તેમણે જણાવ્યું કે, વસો ગામના યુવકો મંડળ માટે ૧૦૦ મળાસદો મેળવી શકે અને તેમાંના ૨૦ જો પડેના તથા બીજા નર્મ પેટ્રીના હોય, તો તેઓ પોતે એકી વખતે રૂ. ૧૦૦૦૦ વા ૫૦૦૦ નાં સુધી વાર્ષિક રૂ. ૧,૦૦૦ અને તે ઉપરાંત મળનો તથા જમીન સાથેનો પોતાનો આખો બાગ અને ધર્મશાળા તરફની સડા વીધું જમીન બક્ષિય આપશે x તા ગોપાળદાસની આ ઉપર અટકેનથી સમાજમાં નવી ઉત્સાહ ફેલાયો અને તેમણે મૂકેની જગત પ્રમાણે ૧૦૦ સમાજદો મેળવી

* વસો કેળવણી મંડળ પત્રિકા ૧, ૬ ૪

x વસો કેળવણી મંડળ પત્રિકા ૧, ૬, ૪

આપનાની જાગૃત્તી સભાએ ઉપાડી અને અફર અફર કરાવ
ધ્યો કે તમે ગામના દરેક ઐશ્વર્યને જીવન ગર્વના મહામં થવું

આ યોજનાને બહારગામ વસતા તમેના વતનીઓનો પણ
ટેકો મળ્યો અને તા ૬-૬-૧૯૮૧ને ત્રિએ ગામની સભા બરી યોજનાની
દરેક દલમ ઉપર ચર્ચા કરી સુધાગમધાન માથે 'વસો કેળવણી
મંડળ'ના નિયમોનો ખગડો તૈયાર કરામા આવ્યો તેને બહાવી
આપી મંડળની નિધિસર સ્થાપના કરાતા ૧૦-૬-૧૯૮૧ને મોમનારે
સાને સાડાચા નાગે ગોપાળદાસના બાગના તે નખતના નડોફરા
ગમ્બના મોંઘન્ટ સરખા ગ બ ગોર્નિબાઈ હાથીબાઈ દેસાઈને
પ્રમુખપદે વસો ગામના મહાશયોની એ- જાહે- સભા બનામા
આવી તેમા આશરે એ- હજાર માણુઓની હાજરી હતી પ્રસંગને
અનુરૂપ કેળવણીના સાહિત્યોનું પ્રદર્શન બનામા આવ્યું હતું અને
નિધાર્થીઓના બાપણો, સવાદો, રમતો વગેરે રજનનો દાર્પકમ
રાખનામા આવ્યો હતો તે બધું થવા પછી મંડળની સ્થાપનાનો
વિધિ કરનામા આવ્યો તમેની અગ્રેષ્ઠ સાળાના આશરે રા
મગનબાઈ ચતુરબાઈ અમીન હરાવતી દગખાસ્ત મૂકે એવી યોજના
હતી, પણ શોને દારણે તે હાજર નહિ રહી શક્યા તે વખતે
ઐશ્વર્ય એટ થવાની તૈયારી કરતા રા આપણ બાવાજી અમીને તે
કામ ક્યું અને મોતીબાઈએ તે દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો, તેમ કરતા
તેમણે મંડળની જરૂરિયાત અને તેના કાર્યની રૂપરેખા રમૂ કરતું
નીચેનું બાપણુ ક્યું

'અજ્ઞાન અને વહેમની સત્તા આ વીસમી સદીમા પણ રાજ્ય
સત્તા કરતા પણ બળવત્ત છે જે પ્રદેશમા અજ્ઞાન અને વહેમનું
સામ્રાજ્ય છે તે પ્રદેશના લોકોને તેમની મહેનતના પ્રમાણુમા ફળ
મળે નહિ, અને સાધનસમ્પત્તિ લોકોને સુખ મળે નહિ આ અજ્ઞાન
અને વહેમના ઝિલા એટલા મજબૂત છે કે તેને તોડવાને એક વ્યક્તિની
નહિ પણ અનેક વ્યક્તિની જરૂર છે જે પાંચ વરસ નહિ પણ
સતત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે એક જ્ઞાતિ કે વર્ગને માટે નહિ
પરંતુ ગામના સમગ્ર લોકોને માટે કામ કરવાની જરૂર છે એ માટે
'વસો કેળવણી મંડળ' સ્થાપનાની જે દરખાસ્ત મૂકનામા આવી છે
તેને હું અત્ત કરણપૂર્વક અનુમોદન આપુ છું

રાજ્ય તરફથી ફરજિયાત ડેળવણી શરૂ થયે ૧૨ વર્ષ થઈ ગયાં છે, છતાં હજી પણ પંદરથી પચીસ વર્ષની ઉંમરના નિરક્ષર લોકો ગામમાં ધણાં છે. કન્યાશાળાઓ સ્થાપવાને અનેક વર્ષો થઈ ગયાં છે, છતાં ગામની અનેક સ્ત્રીઓ સારી રીતે લખી વાંચી શકતી નથી, સ્વનંત્ર રીતે વિચારી શકતી નથી. કોઈ પણ બાબતમાં નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરી શકતી નથી. ગામમાં ધણાં વિદ્યાર્થીઓ એવા છે કે જોગને બહુવાનાં સાધન હોય તો વિશેષ અભ્યાસ કરી તેઓ પોતાનાં કુટુંબની, જાતિની, અને ગામની ઉન્નતિ કરી શકે. માળાપ તેમને બહુવવાને અને આગળ વધવા દેવાને તત્પર રહે છે; પરંતુ તેમની ગરીબાઈને લીધે રાજ્યમાં ને દેશમાં ડેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ હોવા છતાં તેમનો લાભ તેઓ લઈ શકતા નથી. વિશિષ્ટ પંચાયત, ફરજિયાત ડેળવણી, વગેરે રાજ્ય તરફથી લોકોના સુખને અર્થે અનેક યોજનાઓ થઈ છે. તેના સામાન્ય નિયમો પણ લોકોનો ધણો ભાગ હજી જાણતો નથી. ગરીબ લોકો અજ્ઞાનને લીધે ઘણી જાતનાં દુઃખ અને ત્રાસ વેડે છે. આ સ્થિતિ ફેરવવા માટે ડેળવણી મંડળ જેવી વ્યવસ્થિત સંસ્થાની જરૂર છે. નિયમોના બંધારણવાળું મંડળ હોય તો પૂરતી સરળતા ને સુખ મળે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત વસો સહકારી જૅન્ટ છે. આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર કોઈ પ્રમાણિક માણસને ફક્ત ગરીબ હોવાને કારણે પચાસ, સો જેટલી રોકડી રકમ જોઈતી હોય તોપણ બીજાઓની ખુશામત કરવી પડે, ધક્કા ખાવા પડે, અને બારે વ્યાજનો બોજો માથે લેવો પડે. આજ સહકારી જૅન્ટની યોજનાથી તે જ માણસ ફક્ત એક સભાસદની જામીનગીરીથી પાંચસો રૂપિયાની મદદ ફક્ત આઠ આનાને વ્યાજે રટાંપની લાગત યા વટાવ આપ્યા સિવાય મેળવી શકે છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનું છે. તેને સ્થાપવાને પૂરા બે ચાર માસ થયા નહિ એટલામાં તો આજુદના લોકોએ પોતાનાં બાળકોને ડેળવણી આપવાને માટે રૂ. ૪૦,૦૦૦) આપી તથા વાર્ષિક રૂ. ૧,૨૦૦) આપવાનું સ્વીકારી આજુદમાં જ સોસાયટીની મુખ્ય સંસ્થા સ્થાપવાનું આમંત્રણ કર્યું. આજુદના લોકો પાસે પૈસા હતા, બહુનાર છોકરા હતા, ફક્ત તેની વ્યવસ્થા કરવા મદદની જરૂર હતી તે સોસાયટી તરફથી પૂરી પડી.

આજે ચરાતર પ્રદેશના કોઈ પણ ગામમાં ઈર્ષ પણ કાર્ય કરવું હોય તો મોસાઈની તરફથી મલાઈ ને મદદ મળી શકે છે તેવી જ રીતે રમો ગામમાં કેળવણીના અનેક નર્સો આ મડળ દરી શકે છે આ કાર્યો કાણ કરશે એ પ્રશ્ન પૂછતામાં આવે તો પ્રત્યુત્તર મળી શકે છે કે જે યુવક મડળે આજ સુધી કાર્યો દરી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તે યુવક મડળના સમાસદો આ જવાબદારી સ્વીકારે છે. આ બીજી એ ની પરીક્ષાનું પગિણામ હજુ મહા પડ્યું નથી તે પહેલાં તો આ ગામના એક યુવાન બાઈ ચૂનીલાલ મેચરનાથ બંદ બરિધપતી પૈસા અને પદની મેળવવાની મોટી આસાઓ છાડી દર્શન રૂક્ત માસિક રૂ. ૫૦) ૧૧ પગાળી જિંદગીના સ્વગમ માન માનીશ તર્ક 'ચરાતર' એન્યુકેશન મોસાઈની 'ને સેના અર્થે' અર્પણ કરના તૈયાર થયા છે અને તેઓ મોસાઈની પદનાનગીથી રમો ગામમાં જ કેળવણીનું કાર્ય કરશે. વમા ગામના બીજા યુવાનો તેમની મદાયમાં નેરો એટલે કાર્ય કરના પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવશે.

કેળવણી મડળના કાર્યો ન્ના નાણાની મુશ્કેલીઓ મર્ષ કોર્મન જણાય છે, પરંતુ નિઃસ્વાર્થ કામ કરનારને કોઈ પણ અંગે પેસાની હરમત પડી જ નથી કામ કરતા આવડે તો પેસા તો આનાશમાંથી પણ પડે છે. રૂક્ત નર્સ ન્ના આવડવું જોઈએ, લાભ નિરનાર્થ વૃત્તિથી થવું જોઈએ. આજે જે ગામમાં ના ગા ગોપાળદાસ અબાઈદાસ દેમાઈ જેવું નરસન વમે છે અને જે ગામના સરળા કેળવણેલા યુવક ઓણી વરનાની શરૂઆત કર તે પહેલાં ગામની કેળવણીની વૃદ્ધિ અર્થે પોતાની ગિયતિનો ઈર્ષ પણ વિચાર કર્યા સિવાય રૂ. ૫૦૦) બહુનામાં વધારે ખર્ચ થયો છે એમ મમજી પદ ૪૫ સુધી વાર્ષિક રૂ. ૫૦ આપવાનું સ્વીકારી શકે, જે ગામનો એવીસ રૂપિયાનો શિક્ષક કેળવણી મડળની જાપેલી મોજના મળતા જ વાર્ષિક ૫૦ રૂપિયા આપવાનું સ્વીકારે તે ગામને માટે પૈમા મેળવવાની મશકેલી મહેસાસ નહિ.

યુવકોને કાર્ય ન્ના આવડે તો પૈમા મેળવવાના માર્ગ હજુ તો અનેક છે અને ખચર મળી છે કે એના માસમાં આ ગામમાં પાચ મહાગ્રનના જમણના થવાના છે આ મોઘવારીના વખતમાં જમણ નિમિત્તે રૂ. ૫,૦૦૦) ખર્ચાઈ જશે એ મહાગ્રનના

આગેવાનોને જાહેર રીતે જણાવું છું કે, જો તેઓ આ જમણવાર બંધ કરી રૂ. ૫,૦૦૦) મહાજનનાં છોકરાંને કેળવણી આપવામાં ખર્ચે તો ખીમ પાંચ હજાર રૂપિયા એ જ છોકરાંઓની કેળવણીને માટે મહાજનને સોંપુ. મહાજનના લોકો કેળવણીને ચાહનાર દશે અને પોતાનાં છોકરાંનું બાવી સુખ સમજ્યા હશે, તો તેઓ મારી આ મૂચના ઉપર વિચાર કરશે અને તેનો લાભ લેવા પ્રયત્નશીલ થશે. એ જ રીતે ખીમ જ્ઞાતિઓ કકળ જમણવારના પૈસા એકલા કેળવણીનાં કાર્યો તરફ ખર્ચે, તો વસો ગામમાં વસો ગામના જ પૈસાથી એક હાઈસ્કૂલ તો શું પણ એક મોટી કોલેજ નિભાવી શકાય. યુવકો આજે પૂરતી લાગવગ વિનાના છે; પરંતુ હું આશા રાખું છું કે આજે જે પૈસો જ્ઞાતિવશમાં અને અન્ય રીતે ખર્ચાય છે તે મંડળના પ્રયત્નથી આવતાં પંદર વર્ષમાં કેળવણી પાછળ ખર્ચાશે, તો આ કેળવણીનું કાર્ય સફળ જિતરશે. આ રીતે હું ‘વસો કેળવણી મંડળ’ સ્થાપવાની દરખાસ્તને ફરીથી અનુમોદન આપી ખેસી જવા રજા લઉં છું.’

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણ

(૧૯૧૯)

૧૯૧૮ના જૂન માસમાં વસો કેળવણી મંડળ રથપાથું, જુલાર્ધ માસમાં રા. ગોપાળદાસે મૂકેલી શરતો પ્રમાણે ૧૦૦ સભાસદો યર્ધ ગયા, ઓગસ્ટ આખરે 'યુવક મંડળ'ની સર્વ જવાબદારીઓ 'કેળવણી મંડળે' ઉપાડી લીધી, અને વસોમાં મેટ્રિકવર્ગ ઉધાડવાનાં, કન્યા કેળવણીની દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ કરવાનાં, વગેરે સ્વખો સેવાવા લાગ્યાં.

વસોની પ્રવૃત્તિઓ 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની શરૂઆત કરવા જ હાથ ધરવામાં આવી હતી, અને સોસાયટી રથપાતાં તેના નિયમોને અનુસરી એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો સંબંધ સોસાયટી સાથે જોડવામાં આવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે 'વસો કેળવણી મંડળ' પણ સોસાયટી સાથે જોડવામાં આવ્યું, અને મોતીભાઈ અગાઉ કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરીમાંથી ત્રણ વર્ષની રજા લઈ વસો કે આવુંદ રહી સોસાયટીનું કામ આગળ ધપાવવાના મનસૂબા કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં વરસાદ નહિ આવવાથી ગુજરાતમાં બયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. ૧૯૧૪ થી યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હતી, તે કારણે અનાજ અને છત્રવનિર્વાહનાં સાધનોની મોંઘવારી અસાધારણ વધી ગઈ હતી. એની અસર ચાલુ હતી, તેમાં દુષ્કાળે અસહ્ય વધારો કર્યો. ગુજરાતમાં હાહાકાર વર્ત્યો. મુંબઈમાં દુષ્કાળનિવારણ માટે ભગીરથ પ્રયત્નો શરૂ થયા. મોતીભાઈ આવે વખતે ઉદાસીન ન જ રહી શકે. તેમણે 'ચરોતર યુવક મંડળ' મારફતે શું થઈ શકે તેની વિચારણા શરૂ કરી. બ્રિટિશ પ્રદેશમાં ખેડા જિલ્લા માટે ફેમિન કમિટી નિર્માઈ હતી. તેના ઉપપ્રમુખ રા. રા. દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ હતા. તેમને મળી તે જિલ્લામાં સ્વયંસેવકો

મારફતે કન્યાના દામની યોગના નક્કી કરી એસામા ખમર મળી કે, મુખર્જીના પ્રાર્થના સમાજ તન્કથી બાણુ સુધીગ્યદ મેનગજી કરીને કોઈ મગાળી ગૃહગ્ય પેટના તાનુના દુષ્કાળનિવારણનુ કામ કરના આવે કે એટલ મોતીમાઈએ તગત જ આ પ્રશ્ન પોતાના બનાવી દીધો વડોદરા રાજ્યના 'ફેમિન કમિશન' ના મ ગોરિદભાઈ દેસાઈએ પ્રવૃત્ત કરેન' દુષ્કાળ ગમન મળધી નધુ પુસ્ત- ઉપરથી 'વડોરા રાજ્યના દુષ્કાળ શમન સમધી નિયમોનો સાર' એમાયતીના મુખપત્ર 'જ્ઞાનપ્રયાન'મા પ્રગટ થ્યો અને તે માથે જ આ નામ માટે રચયમેરકોની માગણી કરતી જડેગત મૂકી આ પત્રી તા ૮-૪-'૧૬ને દિવસે મોજિત્રા મુનામે રચયમેવકોને એમ્સ કરી કેના પ્રમાનુ દામ ન્નાનુ છે તેની સમજૂત આપવામા આવી અને ખેડા જિલ્લા માટે તથા પેટલા તાનુના માટે જુદા જુદા રચયમેરકોના નામ નોધવામા આવ્યા.

મુખર્જી આનના મગાળી ગૃહગ્ય મોતીભાઈને સા જ વમોમા જિનયાં અને નામની શરૂઆત રમો નજીકના ભડકદ ગામથી નરનામા આની મોતીમાઈ બાણુજીને લઈ જતે ભડકદ ગયા ગામના આગેનાને બોનાવી નિગધાન સ્ત્રીપુરુષોના નામની યાદી તૈયા કરી પછી તેમને રમઝ બોનાવી વા તેમને ઘેર જઈ દરેકની રિયતિની ખાતરી કરી અને તે જ દિવસથી દરરોજ બાણુસ દીઠ એક શેર અનાજ ગામમાથી મગાનભાવે ખગીદી કેટલાક લોકોને આપવાની યોગના કરી

એ જ રીતે ખીજે દિવસે ભડકદ નજીકના બાટના ગામમા બ્યરગથા નરનામા આની અને આ કામે કોનેજમા બણુતા અને ભડકદના નતની, મોતીભાઈના જ નિઘાર્થી, ગ હિમચદ પૂગ્યદ શાહની નિમણુન ધવામા આવી

આમ મોતીમાઈએ દામ શરૂ કર્યું, તે પહેલા વડોદરા રાજ્યના ફેમિન કમિશન તન્કથી પેટના તાનુના દતાલી, ધર્મજી, મધરોલ, સાહ, ભડેરજ વગેરે ગામોએ કામ શરૂ થયુ હતુ આ મામ માટે ધર્મજના રા વ નબભાઈ નરોત્તમના પટેલના પુત્રોએ મુખર્જીની 'ભાટિયા વોલટિય' કોગ (ચાનમેરક દળ)ને રૂ ૩૦,૦૦૦ના કપડા ગુજગનના ગરીબોને વહેચવા આપ્યા હતા તેમાથી પેટનાદ

તાલુકા માટે છ ગાસડીઓ ફોર્મિન દમિશનન માગ્યું તે મેળવનામા આવી હતી તેમાથી પેટલાદા ત્યાના માતાનું જેદ શ્રી ગમલુભાઈ તથા શ્રી બુવાખીદાસની સહાયથી સ્વીપુરુષા તથા બાળકોને ઉપયોગી થાય તેના કપડા તૈયાર કરાવનામા આવતા દના આ ન્હાં અમ સેનકો માગ્યું તે ગામડામા નકેચનાની યોજના મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રો માગ્યું તે થતી હતી.

આ ગીતે પેટલા તાલુકામાં નામ ગરૂ થયાની ધર્મજીરાણા ગૃહસ્થોના અમર પડના, એ ન કુટુંબના ગ શકરભાઈ નનભભાઈ પટેલ પેટલાદ તાલુકાના ગરીબો માટે રૂા ૫,૦૦૦) સુધી અર્થના તથા પડતર દિમતે જનનરોને ધામ અને મનુષ્યાને અનાજ પુરુ પાડવા નમ વ્યાજે રૂા ૫૦૦૦૦ સુધીની યોજના આપવાની ઇચ્છા કરીથી આ અગ્રધારી મદદથી ‘ચરાતનુ યુવન મંડળ’મા ઉત્સાહ જલાયો અને મોતીભાઈએ મગકાગની પગાનગી ગેળવી પેટલાદ તાલુકાના નમ ઉપાડી લીધ

નાણાનો દરુપયોગ ન થાય અને ગરીબોના ગદત મગરામા કંઈ ખામી ન આવે તે માટે પેટલાદ તાલુકાના ૭૫ ગામોના સાન નિભાગ પાડી, તે દરેક નિભાગ માટે એક મુખ્ય મથક નક્કી કરનામા આવ્યું.* આ મુખ્ય મથકે એ- એક અમ સેન- મુકરામા આવ્યો અને તેને મદદ કરવા ગામની ગાળાના શિક્ષક, મુખીપટેન એક બે વણિક ગૃહસ્થો, અને એ- બે બીજા આગેરાનો—એટલાની એક સમિતિ નીમનામા આવી આ સમિતિની મદદથી અને તેમની હાજરીમા ગરીબોને કપડા, અનાજ વગેરે આપવાનુ કામ અમ સેનકે કરે એવી વ્યવસ્થા થઈ

મદદ સેવા આવનાર મદદને પાત્ર છે કે કેમ તેની જાતે ખાતરી કરીને ન મદદ આપવામા આવે એ પદ્ધતિ ગખવામા આવી હતી તે માટે મુખ્ય મથકેથી નજીકના ગામોમા સ્વયમેવકો જાતે જાયજીને કપડા લઈ જતા, એ જોતે ઉપાડી રોજ પાત્ર સાન માર્ફન ચાલતા, અને ખાવાપીવાની સગરડ ન થાય તો તે જાતે કરી લેતા.

* આ મથકોના નામ પેટલાદ, સોનિત્રા, વસો, બાધારી, ચાગા, નાર, ધર્મજી.

આ રીતે આખા પેટવા અને બાન્દરણ તાનુડામાં કામ શરૂ થયું એટલે મુખર્ચી આવેલા બાણ સુધીરમદ્ર મેનગજીને આ પ્રદેશમાં હાનગ રહેવાની જરૂર રહી નહિ તેથી એ જ ઠામે તેઓ ઠાગ્યાવાડ ઉપડી ગયા

એક મામમાં ધર્મજવાળા રા. શકરભાઈએ આપેના રૂ ૫,૦૦૦ ખર્ચાઈ ગયા અને જીજ્ઞાસે મામ માટે મદની જરૂર બીવી રહી તે માટે તે જ ગૃહસ્થે રૂ ૩,૦૦૦ નધુ આપવાની ઇચ્છા વગર માગ્યે જ દર્શાવી. પરંતુ એમની મદદનો ઉપયોગ ખડતોને સમ્પત્તિ દરે બી આપવામાં અને ગરીબોને અનાજ આપવામાં થાય તો મહત્તરનાર્થ થામે મમય આલી શકે અને લોકોને વધુ ફાયદો થાય એમ લાગ્યું તેથી તાત્કાલિક રાહત માટે મુખર્ચી ઇનાન દુષ્કાળ નિવારણ સમિતિના મંત્રી શેઠ પુરુષોત્તમદાસ દાકાગદામ પાસે માગણી દવામાં આવી તે માગણીને માન આપી મુખર્ચી સમિતિએ ઉદાર દાથે મદદ આપી

આમ રાહતનું કામ પેટવા તાનુડામાં સુદૃઢ રીતે ગોઠવાયું અને દુષ્કાળમાં પણ લોકોને લોકેર થઈ બ્રિટિશ પ્રદેશમાં મરદારે અનાજની દુકાના ઉપર 'ન્ટ્રોન' મૂક્યો હતો એટલે નજીના ગાયનાડી ગામેને એ પ્રદેશમાં ગામેમાથી અનાજ મળી રાત્રી નહિ તે દારથે ઘણી હાડમારી અનુભવાતી તે સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખાતા મોતીભાઈએ ધર્મજના ગ. શકરભાઈ પાસેથી લગભગ રૂ ૨૫,૦૦૦ મેળવી પેટવા તાનુડામાં સમ્પત્તિ અનાજની દુકાનો ખોલાવી આ દુકાનોએ એ અપનાવ સિવાય તે તે ગામના નિવાર્થી, સ્વયંસેવકો અને યુવાનોએ જ અનાજી કોને ન્તા નિવાર્થીઓ જૂન માસમાં કોનેનેમા ગયા સારે તેમનું દામ અગ્રેજી શાળાના નિવાર્થીઓએ ઉપાડી લીધું આ બધું જ કામ વગર પૈસે થતું અને છતાં સ્વયંસેવકો તનતોડ મહેનત કરતા એથી લોકોમાં તેમને વિશે આશ્ચર્ય અને માનની લાગણી ફેલાતી

આ કામમાં સરનાની મદદ અને નિવસોજી હતા જ છતાં મોતીભાઈએ તેની આગેવાની અને જવાબદારી ન ઉપાડી તેન તો તે આટલું વ્યવસ્થિત અને સગીન ન મન્યુ હોત એ દેખાતું છે એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો નજીકના ખેડા જિલ્લાના કામમાથી જ મળી

રહો એ બાગમાં કામ કરના મોતીબાઈએ જ રમસેરકો મોકલી આપ્યા હતા નડિયાદ, ડોકોર, મહેમદાનાદ, વડલ્લા, આણંદ, લોંગાસી, અને ઠાસગ-એ સાત સ્થળોને મુખ્ય મથક બનાવનામા આવ્યા હતા તેમથી ડોકોર અને નડિયાદમાં કષ્ટક સારુ કામ થયું હતું પરંતુ બાકીના સ્થળોએ નેતાને અભાવે રમસેરકો નહિ જેનું જ કામ નરી શક્યા હતા.

સકલ નિનાગણનું કામ એપ્રિલમાં નર થયું તે જૂન સુધી ધમ ધોનાર ચાલ્યું અને પાછળથી કેહ ડિમેનર સુધી ચાલુ રહ્યું. તે સંધ્યા કામની હેમટની ગવામદારી અને વ્યવસ્થા પેટલાઈ બોર્ડિંગના વ્યવસ્થાપકો અને મોતીબાઈના નિદાથીઆએ જ ઉઠાવી હતી. ધર્મજવાણા મુદ્દથે રૂ. ૨૫,૦૦૦ જેટલી મોની રકમ છૂટે હાથે કોઈ પણ જાતના લખાણ મિનાય આ કામમાં રગર વ્યાજે ધારી હતી અને બીજી તેટલી જ, મલકે તેવી મોની રકમ ખચાઈ ગઈ હતી એ માટે કામ કરના પેટલાઈ તાનુમાથી સો જેટલા નવસેરકો મળી આવ્યા હતા આ ઉપરાંત બ્રિટિશ સરના તરફથી ૫ ચમહાલ જિલ્લામાં ફુલકાળ મન્ટ નિનાગણ માટે મોટા પાયા ઉપર કામ ઉપાડનામા આ યા હતા તેમા કામ કરના લિ મેવર સમાજના સભ્ય થી અમૃતલાલ ઠક્કરની માગણીથી મોતીબાઈએ ચરોતરમાંથી ૩૦ ચમસેરકો પૂરા પાડ્યા હતા.

૫ ચમહાલ જિલ્લાના મમને મોતીબાઈના નવસેરકોએ એટલું દીપા યુ કે તે કામ જાતે જોનારે તેમની મુક્ત વહે પ્રશસા કરી, એ કામના રિપોર્ટમાં એની ખાસ તારીફ કરનામા આવી અને બાપામ પણ તે રિપે લેમો લખનામા આવ્યા આ કામ જાતે જોનાર જૂનાગઢની બ્રાહ્મદીન કોનજના એ- પ્રોફેસરે એનું નીચે પ્રમાણ વર્ણન મ્યું હતું.

‘ચાલુ સાનના બવર ફુલકાળમાં ૫ ચમહાલ જિલ્લાની ગરીબ પ્રજા અત્યંત પીડાતી હતી સેરકો ઢોર જૂખમગથી મળ્યું પામ્યા હતા અને અનાજની અઠતને નઈને જ ગલી બીલ પ્રજા સર્વબંધી થઈ ગઈ હતી સ્ત્રી અને પુરુષો બંનેને રમો વિના દર્જીત ગુમાવનાનો નખત આવ્યો હતો આવા મારી-સમયે આપણા નણ અગ્રેમર દેશમકતોનું લક્ષ તે પ્રજા તરફ ખેચાયું હતું, અને તેમની

પ્રેરણાથી અને શ્રમથી મુખર્ષ ઇલાકાની દુષ્કાળ નિવારણ કમિટીએ ઉદાર આશ્રય આપનારુ વચન આપ્યું પણ એટલેથી જ પતી જાય તેમ ન હતું એ ઉદાર મદદનો સહનય કરવા માટે રનય સેવકોની જરૂર હતી એક ઉત્સાહી અને સહેલ આગેવાનની પ્રેરણાથી ચરોતર પ્રદેશના કેટલાએક યુવકો તૈનાર થયા તેમને નામ કરતા મે જોના છે દીચણ સુધી ચડી, એન્ડર્સન, માથે ગુનાખી સારો, બગલમા પાણીની બેગ, અને હાથમા સોની લઈ, ઉનાળાના સખત તાપમા જગનના કુમરોટો નાળા અગાણી ભૂમિ ઉપર અહી તહી પગે ચાલીને બીલોના અનાથ બાળકોની સભાળ લેવાને એ સહૃદય યુવકો ફરતા હતા જિંદગીમા ખટી નહિ અનુભવેલ ભૂખ તરસ, મુમાફરીનો શ્રમ, ઇત્યાદિ મુશ્કેલીઓને નહિ ગણગરતા, પોતાને મેનાધર્મ શીખનાની જે ઉત્તમ ત- મગી હતી તેને માનપૂર્વક રધાવી લેતા એ યુવક મધુઓ પોતા ॥ કાર્ડમા એન્ડસગમ્પી ટ્રેણીથી તત્પ- જ ગડેતા પોતે શ્રીમતના પુત્રો છે, ભૂખ, તરસ, તાપ અને શ્રમ તેમણે કદી અનુભવા નથી, એ નાત તે તદ્દન જૂની જ ગયા હતા રજને નખત નિશ્રાંતિ અને મનજનો સાથે આનદમા ગાળરાની વિલામી વૃત્તિને જતી ખરી દેવામા તેઓ મહા માન સમજતા હતા આ મ્યાનમા તેમણે બજાવેલા કાર્યો અને- છ ઘેર ઘેર ફરી લોકોની સ્થિતિ તપાસી તેમની મુશ્કેલીઓ જાણી લેવી, તેમને કમિટી તરફથી આવેન ન્પજ પૂરા પાડના, સરતા આજની દુખનો ઢેકાણે ઢેકાણે ખોની તે ઉપર જાતે જ કામ ગુરુ, અસક્ત માણસો અને નાના બાળકોને મદત નિર્માહ આપનાની યોજના કઠવી, ‘ગિલિફ વર્ક’ ઉપર કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ તપામવી, તેમને ન્યાય મળે છે કે નહિ તે જોડુ, મરકારી ડોષ મગનામા તોડકોને અન્યાય નથી થનો તે તપાસી યોગ્ય પગલા નેના, પાણી વગેરેની પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર મગના પ્રકરનો મગના તાલકલિષ્ પગલા લેવા એ મર્થ આપણા યુવાન મિત્રોના હતા, અને તેમા તેમણે જે ઉત્સાહ, અડગતા, કાર્યદક્ષતા, અને સેવાવૃત્તિ બનાયા છે, તે જોઈ સર્વ કોર્ડને તેમને માટે માનની લાગણી થયા વિના ગહે જ નહિ તેમણે બજાવેલી સેના ખરેખર ઉત્તમ છે હજારેક માણસોને અનાજ અને કપડા તેમને હાથે પૂરા પડ્યા છે દોહની અન્ડ એક વિગામ કોમ્પ મોની તેમા એ હજાર

દોરોને જીવનદાન આપ્યું છે. છેલ્લે દિવસે દોહદ ગામમાં ઘેર ઘેર ફરી, પરમાર્થ ખાતર બિજા માગી જે કંઈ ગ્રામ થયું તે કંઈ પણ સત્કાર્યને અર્થે દોહદના વતનીઓને આપી દીધું. એમ કરી તેમણે બળવેલી સેવા કરતાં પણ તેમણે બનાવેલ વૃત્તિની કિંમત ઘણી બાંધી છે. ચરોતર પ્રદેશની (ખેડા જિલ્લાની) પ્રગ્ન આટલી જાત્રત છે, અને પોતાના દેશબંધુઓ માટે સ્વાર્પણ કરના લાંબો દાયકા દરે છે, તેને માટે તેઓ ખરેખર માનને પાત્ર ગણાય.*

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણના કામે પેટસાદ મોડિંગના શિક્ષણની સક્ષમતા સાબિત કરી આપી, અને તે સાથે જ મોતીબાઈને માટે એક નવીન કાર્યક્ષેત્ર ઉઘાડ્યું. આ કામના રિપોર્ટને અતે તેમણે લખ્યું :

‘વિદ્યાર્થીઓને દુષ્કાળના કામે ગામડામાં ફરવાથી વિધવિધ પ્રકારના અનુભવ મળ્યા છે. ગામડાંમાંથી મદદ ઉધરાવવા ખાસ પ્રયત્ન ન કરવો, પરંતુ પોતાના ગામે બહારગામની મદદ આવે અને ગામના લોકો પોતે કંઈ પણ મદદ ન આપે તે યોગ્ય નહિ, એમ કંઈ પણ ગામના લોકોને લાગે, તેથી ખુશીથી મદદ આપે તો સ્વીકારવી એમ સ્વયંસેવકોને સૂચના કરવામા આવી હતી. પરંતુ ફક્ત મોગરી, દેવા, પલાણા વગેરે ત્રણ ગામે જ આ પ્રકારની મદદ આપવા ઉદારતા બતાવી હતી. કપડાં અને અનાજ વહેંચતાં કંઈ કંઈ સ્થળે આગેવાનો પોતાના લાગતાવળગતાને જ મદદ આપવા પ્રયત્ન કરતા અને વિદ્યાર્થીઓ તેવી સ્વાર્થી માગણી નામંજૂર કરતા, એટલે તેઓ રિસાઈને આવ્યા પણ જતા અને ગામખાતે મદદ નથી જોઈતી એમ જણાવતા. આ રીતે પરમાર્થના કામમાં પણ નીચ અને નિંદા રીતે સ્વાર્થ સાધવા પ્રયત્ન થતા. સ્વયંસેવકોને સાચી રીતે અને ખરી મદદ, તેમ જ તેમને જમવા વગેરેની અતુરતા ધણાં ગ્રામો, મુખીપત્રોએ કરતાં ગાળાના શિક્ષકોએ જ કરી છે. જ્યાં સરતા અનાજની દુકાનો ઉઘાડવામાં આવી હતી, ત્યાં પણ ગામના આગેવાનોએ પૈસાની વા અન્ય રીતે કંઈ પણ મદદ કરવા ઇચ્છા પણ બતાવી નથી. અને જ્યાં પૈસાની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન થયા છે, ત્યાં નિષ્ફળતા મળી છે. દૂંડામાં, ગરીબ લોકોને સદાય

કરવાની ખરી વૃત્તિ ઘણા જ થોડા લોકોમાં જોવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો ચરોતર પ્રદેશની ઉપર પ્રભાણેની રિથિતિ વિષે શાંત રીતે વિચાર કરશે, તો પોતાને માટે બવિધ્યમાં કર્તવ્યનું કેવડું વિશાળ ક્ષેત્ર છે તે સહજ સમજી શકશે.

કાર્ય હાથમાં લેવાનો વિચાર થયો ત્યારે કામનો કંઈ જ ખ્યાલ નહોતો. દુષ્કાળમાં અગાઉ કદી આ પ્રકારે કામ કર્યાનો કોઈને અનુભવ નહોતો. સ્વયંસેવકો કેટલા મળશે તેનો અંદાજ નહોતો. આર્થિક મદદ જોઈએ તે મળવાની કંઈ જ ખાતરી નહોતી. અનુભવ વિનાના યુવકો દુષ્કાળમાં કેવા ઉપયોગી થઈ શકે તેની કંઈ પણ કલ્પના નહોતી. સેવા કરવા ઇચ્છનારને સેવાનાં ક્ષેત્ર અને સેવાનાં સાધન દુષ્કાળના પ્રસંગે નહિ પણ હમેશને માટે તૈયાર જ છે, એ ફક્ત ટૂંક મુદ્દતના થોડા અનુભવ ઉપરથી સમજાયું છે. એટલે આ હેવાલ બંધ કરતાં, આ વખતનું કાર્ય કરતાં જે અનુભવ મળ્યો છે તે ઉપરથી એવી આશા તો રાખી શકાય કે, સેવાનાં કાર્ય માટે ઉનાળાની હાંખી રજના દિવસોમાં જે કોઈ યોજના કરવામાં આવે અને કામ લેનાર માણસ જાતે જ સાચો સેવક હોય, તો ચરોતરના એકલા પ્રદેશમાંથી ૨૦૦ ઉપરાંત સ્વયંસેવકો એકાદ માસમાં સુંદર કામ કરી બતાવે, તે કામ માટે નાણાં પણ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળી આવે, અને સ્વયંસેવકોની પરંપરા વર્ગોવર્ગ ચાલુ રહે, જેથી સેવાનાં કાર્યો પણ નવીન નવીન નીકળતાં રહે અને પરિણામે ચરોતર પ્રદેશ આજે છે તેના કરતાં વધારે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે.*

● 'જ્ઞાન પ્રચાર' ૧૯૨૦, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫.

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં બેડાવાની તૈયારી

(૧૯૧૮-૨૦)

દુબકાળ સ કટ નિનારણુ કામ પૂરુ થયુ ત્યા સુધીમા — એ ૧૯૨૦ની શરૂઆત સુધીમા — સોસાયટીનુ કામ ઝડપથી આગ વધુ હતું એનો દૂકામા ખ્યાલ કરી લઈએ

મોતીભાઈએ પેટલાદમા સોસાયટીના પહેલા વાર્ષિક ઉત્પ્રસંગે બહેન કમું હતું તેમ, સોમાયટીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યુવાને સેનાનું ક્ષેત્ર પૂરુ પાડનાનો હતો, અને તે માટે 'પેટલાદ બોર્ડિંગ' અગે છેલ્લા દસ વર્ષમા થયેલા મર્થો ને તેવી પ્રવૃત્તિઓ જીવ રાખી તેનો નિમ્તાર વધારવો' એ તેનો ખીજો અને બ્યાનદારો હેતુ હતો. એનુ બધાગણ આ દષ્ટિએ જ ગ્યરામા આ યુ હ વસ્તુત એ દષ્ટિએ પેટલાદ બોર્ડિંગને અગે પ્રમ આહુ હતું ' સોસાયટી ચનાથી તેને બહેરાત અને મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યુ એટલુ ' એટલે લગભગ બધા કામો પહેલા નર્પથી જ શરૂ કરવામા આગ હતા

૫

આ કામોના બે પ્રકાર પાડી શકાય એક પ્રયોગોનુ કામ બ ખીજુ પ્રયોગોને પગિણામે ઉપયોગી નીનડેલી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રય કરવાનું કામ. આ બન્ને પ્રકારના કામો પેટલાદ અને વસો | અજમાવવામા આગ્યા હતા. ત્યા સરકારના અમનદારો અ નિયમોના અકુશ નીચે કામ કરવાનુ હોવાથી અનેક અડચણો નડત હતા પરિણામ ઘણા સુદર આગ્યા હતા મોસાયટી ગ્યપાયા સરકારની દખલ વિના સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગો અજમાવવાની અનુકૂળ થઈ તેથી પહેલી તકે જરૂરી સાધનો બિમા કરના સ્વયસેવકો તનતોડ મહેનત આપરી પહેલે જ વર્ષે શાળાનુ મકાન બાધવા

તૈયારી કરી. મોતીભાઈને આ ઉત્સાહ જોખમકારી લાગ્યો. તેમણે નાણાં વિના આવું સાહસ ઉપાડવા સામે વિરોધ દર્શાવ્યો. પણ સ્વયંસેવકો એમ હિંમત હારે તેવા નહોતા. તેમણે નાણાંની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી અને મોતીભાઈને ફંડ પાડ્યા. તે જ વર્ષે હિંદને દેશભક્તિનો મંત્ર આપનાર અને ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દ પ્રથમ વાર ઉચ્ચારનાર હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનું અવસાન થતાં, વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ તેમની દેશભક્તિનું જ્વલંત દષ્ટાન્ત નિરંતર કાયમ રહે તે હેતુથી તેમનું પવિત્ર નામ સોસાયટીની શાળા સાથે જોડ્યું.

આ વખતે ચરોતરમાં અગિયારેક હાઈસ્કૂલો હતી. તેમાં એક હાઈસ્કૂલનો વધારો થાય એથી કંઈ વિશેષતા નહોતી. તેથી સોસાયટીની હાઈસ્કૂલ એક આદર્શ હાઈસ્કૂલ અને અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી ઉચ્ચ અને સાચા સંસ્કાર મળે તે માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા સ્વયંસેવકો અને મોતીભાઈ ઉત્સુક હતા. પેટલાદમાં આવા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હતા. તેને વ્યવસ્થિત, પદ્ધતિસર અને સધ્ધર પાયા ઉપર મૂકવાની જ જરૂર હતી. આ માટે હાઈસ્કૂલના મકાન સાથે જ બોર્ડિંગનાં મકાનો બાંધવાની તજવીજ શરૂ કરી દીધી હતી. અને સોસાયટીની શાળા કેવું સ્વરૂપ લેશે તેની વિગતો રજૂ કરતો એક વિસ્તૃત લેખ મોતીભાઈએ તેના મંત્રી સ્વ. અંબાલાલ પાસે લખાવ્યો હતો. તેમાં ૨૫૪ જણાવ્યું હતું કે, સોસાયટીની શાળાનો હેતુ સંગીન શિક્ષણ આપવાનો હતો.

આ હેતુથી સોસાયટીની શાળાને આદર્શ શાળા બનાવવાનો મોતીભાઈનો વિચાર હતો. તે માટે ગરીબ, તવંગર, તેજ શુદ્ધિના, મંદ શુદ્ધિના—સર્વ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજનાઓ વિચારી હતી. પ્રવાસ, પુસ્તકાલય, વસ્તુબંડાર, ઉદ્યોગો, દવાખાનું, વગેરે સાધનો માટે પણ સ્વપ્નાં રચ્યાં હતાં. એ સર્વ માટે આદર્શ મકાનો અને આદર્શ શિક્ષકો મેળવવાની હિમાયત કરી હતી. અને તે માટે ખાસ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. અને તેઓ નિશ્ચિંત રીતે એકનિષ્ઠાથી સોસાયટીની સંસ્થાઓમાં કામ કરી શકે તે માટે તેમને સંસ્કારી નોકરીના બહતી અને ‘પ્રોવિડન્ટ ફંડ’ના લાભની યોજનાઓ મળે તેવી તજવીજ પણ શરૂઆતથી જ કરવા માંડી હતી.

નિઘાર્થીજીવન તન્દુરસ્ત, નિર્દોષ, ઉગ્રમી, સન્દારી અને પ્રગતિશીલ રહે તે માટે પેટલામાં ચવાવેલી પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓ આણંદમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી. આમાં વ્યાયામ અને અહમચરની હિમાયન ખાસ મહત્ત્વની હતી. વ્યાયામ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યો હતો, અને બાળકોને વિરુદ્ધ માનવોનું ધ્યાન ખેંચાય તે હેતુથી 'સમન્ડ'ની પ્રથા નાખવા કરી હતી.

આટલેથી મોતીભાઈને સતોષ નહોતો તેમણે તો 'પચીમ વર્ષ'ની ઉમ્મર સિવાય પગથિયું નહીં' એના ભોંતપત્રો હાવી નિશાળોમાં મોકલ્યા હતા અને બાળકોને અટકાવવા તે ઘર્ષ ઘર્ષ કરતા હતા તેમના આ પ્રયત્નોમાં આગેવાની હર્ષ માથે આપનાર સોમાયટીના આદ્યમત્રી અનામીજી અરસા. થતા, તેમનું રનાગ કરવા રૂ. ૫,૦૦૦ સોમાયટીના કાપમ ફંડમાંથી લેવા અને બીજા તેટલા ઉવગનીને એકલા કરવા અને તે રીતે મળેલા રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચા સોમાયટીમાં ગ્ર. અબાવાનને નામે 'અહમચર', ગ્રાથ્રય, અને સાધાર્ણના સિદ્ધાન્તો ઉપર એક વિદ્યાર્થી આશ્રમ સ્થાપવાનું હમણું હતું. અને બીજા જ વર્ષથી તેની શરૂઆત પણ કરી હતી. આ અહમચરશ્રમ દ્વારા અમેરિકાની ટ્રસ્ટી મસ્થાની પદ્ધતિએ કામ કરવાના પ્રયત્નો તેમણે સેવ્યા હતા તેને અનુમરીને એના મકાનનો પાયો મોકલવાનું અને એક માળનું ચણતર કરવાનું કામ પણ નિઘાર્થીઓ પાસે કરાવ્યું હતું.

આ પછી, વસોમાં સુધર રીતે ખીનેની 'નવી ગુજરાતી શાળા'નો છાંડ આણંદમાં રોપવાની તજનીજ થઈ હતી તે માટે આણંદ ગામમાં 'સુરક મંડળ' સ્થાપી નિઘાનનના પવિત્ર સ્વિસની યોજના પણ અજમાવી હતી, અને શિક્ષકો મેળવવા પ્રયત્નો ચાલતા હતા.

આમ બાળકોમાં મેટ્રિક સુધીના શિક્ષણને માટે અધગ સાધનો મેળવવા તજનીજ આવતી હતી, અને સોમાયટીના યોગદાનમાં એક ગુરુકુળ બંધ કરવાનાં પ્રયત્નો ચાલતા હતા.

સોમાયટી સ્થાપનાથી લોકોમાં એટલો ઉત્સાહ ફેલાયો હતો કે શરૂઆત હોવા છતાં એની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ ભીમગરા લાગ્યા હતા, અને જગાને અભાવે ઘણાને નિરાશ કરવા પડતા હતા. સ્વયંસેવકોની સખ્યા સાત, અને સભ્યોની સખ્યા ૨૬૫ થઈ હતી.

વમો કેળવણી મંડળ, બોરમદની નૂતન ગુજરાતી શાળા અને શ્રી મુક્તિનિર્મલ્યજી જૈન કન્યાશાળા, તથા કરમસદ, સુણાર, ઓડ અને ચાગાની અગ્રેજી શાળાઓએ સોમાયગી સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. કન્યાઓના શિક્ષણને ઉત્તેજન, પુસ્તક-નવ્યો, રમતગમતો, વિદ્યાર્થીઓના પ્રનાસો, રાત્રિશાળાઓ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓના પ્રચાર માટે યોજનાઓ થઈ હતી. વગભગ ચૌદ હજાર રૂપિયાના ટ્રસ્ટફંડો મળ્યા હતા. તેમાંનું એક તો પેટવાઈ બોર્ડિંગના આવ નિવૃત્તિઓના એક શ્રી. બાર્બનાયમાર્ક મકરબાર્ક પટેલ તરફથી મળ્યું હતું. તે ફંડ તેમને રકોટ-નોડમા (જ્યાં તે ખેતીનાડીને અભ્યાસ કરતા હતા) એક અમેરિકન માર્કએ હિંદના ગરીબોને માટે વાપરના આપ્યું હતું તે તેમણે સોમાયગીમા ખેતીના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપના આપ્યું હતું એવું જ શ્રીજી અણ્ણધાર્યું દ્રષ્ટ એક જૂના વિદ્યાર્થી માગફતે ચોરનાડના શેઠ જીવણલાલે આજીવજીવ અને માળમાલિત્યના પ્રચાર માટે આપ્યું હતું.

આ બધા કામોના સમાચાર સંક્રાંતિ મળતા ગ્હે તે માટે, શરૂઆતમા વડોદરાથી નીજગતા 'કેળવણી' માસિકમા સોમાયગી નિબાગ ખોલનામા આવ્યો હતો અને તે સોમાયગીના સભ્યોને નિના મૂલ્યે મોલ્વનાની પ્રચાર શરૂ કરી હતી આ પછી સોમાયગીએ પોતાના ધ્યેયના પ્રચાર માટે 'યુનિ' નામનું માસિક મહવાનું ઠરાવ્યું હતું પરંતુ લેખો લખનાર નહિ મળવાથી 'મહાપદ્મસમ્રાટ'ને ધોળે 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિક શરૂ થયું હતું, અને કેળવણી, સમાજસેવા અને સંસ્કારગ્રેરક લેખોનો પ્રચાર શરૂ કર્યો હતો. આ માસિક પાછળ ત્રણ વર્ષમા અડી હજાર રૂપિયાની મોટ સોમાયગીએ માડી નાગી હતી એ ઉપરથી એની પાછળ અપાયેલા ભોગનો કંઈક ખ્યાન આવે છે.

આમ મગશભેગ મમ ચાનતું હતું પણ નાણાં નિના તે અટકી પડે તેવો મોતીબાર્કને બહુ ડર હતો સ્વયંસેવકોએ તે માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. હાઈકૂલનું મનન બાધવા મુબઈ જઈ એક જ પ્રયત્ને વીમ હજાર રૂપિયા મેળવ્યા હતા અને બીજા વધુ મેળવવા આફ્રિકે એક સ્વયંસેવકને મોકલ્યા હતા. તે લગભગ રૂા ૨૮,૦૦૦ લાવ્યા હતા છતાં વાળો રૂપિયાની જરૂર હતી.

આ મધી વસ્તુનિયતિ જોતા, મોસાયીનું કામ થાળે પાડના સન્ધારી નોઢરી છોડીને, જે નણુ વર્ષ જન ઉપર ગિતરીને અથવા નોઢરી ઉઢીની મેળવીને આળુખા આની રેસાની અનિચાય જરૂર હતી, એમ મોતીબાઈ ન લાગ્યા હતું હતું મોસાયી ન્યાપના માટે આગ્રહ દાનના વિદ્યાર્થી અ માતાન ॥ મર્ગવાસથી, એમ કરવું એ એક ફરજ જેવું પણ માન્યુ હતું એ દર્શાવત તેમણે મયમેવકોને એક પદમા જણાવી પણ ખરી તેના ઉત્તરમા મયમેવકોએ તેમના નિચાગને ટેકો આપ્યો અને તે મોસાયીમા જોડાવ તો તેઓ નાથ થશે એમ પણ જણાવ્યું હતું નોકરી ડાઝના જામન મોતીબાઈના મનમા ધબ્બાજ થતી હતી, એમ તેમની ચાતોમા દેખાતું હતું તેમનો નિચાર મોસાયીને તેમની મેવાઓ મનાગ તરફથી ઉઢીની મો અને પોતે પગાગ રમયસેન ॥ ધ્યાણે જ લે, એરી યોજના નેસાનો હતો આ યોજનાથી મોસાયીના મમ સાથે રમો કેળવળી મળીના મમ ઉપર પણ ધ્યાન આપવાની જાળતા થરા, અમ તમનું માનવું હતું

આ મુદ્દા ઉપર રપષ્ટ અભિપ્રાય આપતા અવસવકોએ લખ્યું કે

‘(૨) આપે અત્નાગ સુધીમા ચરોતર પ્રદેશની તથા આખા દેશની જે સેના નેરી છે અને કરો ડો તેને માટે આપના તરફ સમાજ ધણી જ માનદપ્રિથી જુએ છે જે આપની નોઢરી નડોદરા રાજ્ય તરફથી ઉઢીની લેનામા આવે તો આપની પાછની ઉજ્જવલ કાગકિર્દાને જાખ લાગે અત્યારે અણુમમજી લોડો આપે પારના છોળાને જાતિ મળવાનું કામ આગળ્યું છે એમ દહે છે આપની નો રી ઉઢીની લેનાથી આ લોકાપવાદને પૂરેપૂરી પુષ્ટિ મળશે નોઢરી ઉઢીની લીધી તે વાત પ્રસિદ્ધિમા આરશે અને આપ મોસાયીમા ઓઢો પગાર લેશો તે થોડા જ જાણુગે મોસાયી આપની નોકરી ઉઢીની લે અને જોકે આપ મોસાયીના હેતુ જા લાવના માટે શુદ્ધ હેતુથી વસોની પ્રવૃત્તિઓમા આપનો કેટલોક સમય માગતા હો તોપણ, નસો એ આપનું નતન લેનાથી, સ્વાભાવિ રીતે જ કેટલાક અણુસમજી લોડો ધારશે કે મોસાયીનો પગાર લઈ જામ આપના વતનનું કામ કરો છો ’

આ ઉપરાંત બીજી સગીન વ્હીતો ન્હી સ્વયંસેવકોએ સૂચવ્યું કે, કા તો નોકરી છોડી સોસાયટીમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવું, નહિ તો વગર વેતને અને તેટલું મોસાયટીનું કામ મળવું

સ્વયંસેવકોના આ ઉત્તર આવ્યો ત્યારે દુષ્કાળનિવારણનું કામ પૂરું થતા આવ્યું હતું એમાં થયેલા અનુભવોએ મોતીભાઈના ઉપર ઊંડી અસર મૂકી હતી. અને તેથી તેમના મનમાં જનસેવાના કામોને જ બમો સમય આપવા બાગત મથન ચાલતું હતું આખરે એક વર્ષ પછી (તા ૫-૭-૨૦) તેમણે ચાગ માસની ફરી રજા લીધી અને તે જ દિવસે રાત્રે આજીવ આની ખાનગી નોંધમાં પોતાના વિચારો નોંધ્યા તેમાં રજાઓમાં કળાના કામનું ટાચણ કર્યું અને છેવટે ઉમેર્યું કે, 'જનન્યુઆરીથી સોસાયટીની સેવાઓ જન લઈને, નોકરી છોડીને, વા ગણનામાં આપીને છૂટા થઈને આજીવમાં રહેના આવના યોજના છે'

આ યોજના પ્રમાણ આણંદમાં આવી ગયેલા પટેલા ગુજરાત અને અન્ય પ્રાંતોની જાણીતી શિક્ષણસંસ્થાઓ જોઈ આવનાનો મોતીભાઈનો વિચાર હતો તે માટે પ્રથમ પૂના અને મુમ્બઈ જઈ આવ્યા ત્યાર પછી (સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૦) બંગાળા અને ગૂતના પ્રવાસે નીકળ્યા પ્રવાસમાં સોસાયટી માટે નાણા ઉઠાવનાનો ધરાદો પણ હતો. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી નાણા બાબત ઝાઝું બને તેમ લાગ્યું નહિ એટલે સંસ્થાઓ જોવાની સારી તક મળી પ્રવાસમાં ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવળ સાથે હતા. તેમની સોમતમા ચિત્રમળા પ્રદર્શન જોવામાં આવ્યું આ વખતે 'ગુજરાત બાળ રંગવણી ટ્રસ્ટફંડ'ની શરતો પ્રમાણે બાળકો માટે એક માસિક કાઢવાના વિચારો ચાલતા હતા તેને ટેમ મળ્યો અને પ્રવાસમાં જ 'બાળમિત્ર' નામે બાળકો માટે જ એક સચિત્ર માસિક કાઢવાની યોજના વિચારી કાઢી માસિકના પૃષ્ઠ ઉપર છાપવાના ચિત્રોની કલ્પના પણ પોતે જ ઘડી અને તે પ્રમાણે પૂરું તૈયાર કરવાનું કામ શ્રી રવિશંકરને ત્યાં જ સોંપ્યું

કલકત્તેથી શાન્તિનિકેતન જઈ ત્યાં એક બે અઠવાડિયા રહી ત્યાંનું કામ બરાબર જોવાનો કાર્યક્રમ હતો તે નિરેતા ૨૬-૯-૨૦ને રાજ સોસાયટીના મંત્રી ઉપર પત્ર લખ્યો તેમાં સોસાયટીના કામને

માટે દસ ચપ્પની યોજનાઓ ત્રિચારી તૈયાર કરવાની સૂચના નવ-સેવકોને દરી અને નાટ ઉમેર્યું.

‘કોઈ પણ અન્નેગોમા એકિત મામમા મોમાયનીનું દામ ઉપાડી લેના હું પ્રયત્ન કરીશ, અને બીજા બાઈઓ તમારુ શાળાનું કામ ઉપાડી લેશે તો તમને (બીબાબાઈને) છગડ નવા દૂટા કરીશ.’

પરંતુ બાવિએ કઈક બીજુ જ નિમ્ન્યું હતું આ પત્ર આશ્વદ પડોયે તે પડેના જ મોતીબાઈને એક તાર મળ્યો તેમા તામડનોમ આશ્વદ આવી જવાની તેમને સૂચના હતી.

અસહકારની આંધી

(૧૯૨૦)

મોતીભાઈ કલકત્તામાં હતા તે અરસામાં તાજેતરમાં કલકત્તામાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ખાસ બેઠક મળી ગઈ હતી. તેમાં વધતા જતા અહિંસક અસહકારની પદ્ધતિએ હિંદમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો હતો, અને એના અમલના પ્રથમ પગલા તરીકે સરકારી તંત્ર ચલાવવામાં મદદ કરનાર ધારાસભાઓ, અદાલતો, ખિતાબો, યુનિવર્સિટીઓ અને શાળાઓનો લાગ કરવાની પ્રજાને સલાહ આપવામાં આવી હતી. આ ઠરાવ અપૂર્વ હતો, અને તેણે દેશમાં ઉત્સાહ અને વિરોધનું ગરમ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. એ વાતાવરણ કલકત્તામાં તાગ્તું જ હતું. એટલે સ્વયંસેવકોના તાગ્તું કારણ મોતીભાઈએ કળી લીધું. ખીજે દિવસે પત્ર મળ્યો, તેમાં લખેલી હકીકતથી એ અનુમાનને ટેકો મળ્યો.

આ વખતે સોસાયટીની શાળામાં મેટ્રિક વર્ગ નીકળ્યો હતો. તેથી આખી હાઈસ્કૂલને યુનિવર્સિટી સાથે જોડવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. તે માટે યુનિવર્સિટીની મંજૂરી પણ મળી હતી. માત્ર શાળા તરફથી રજિસ્ટ્રેશન ફી મોકલવાની બાકી હતી. તે ન મોકલવી અને સોસાયટીની શાળાનો સંબંધ અમદાવાદમાં નવી નીકળનાર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવો, એવો સ્વયંસેવકોનો અભિપ્રાય હતો.

સ્વયંસેવકોનો પત્ર મળ્યો. સારે મોતીભાઈ શાન્તિનિકેતનમાં હતા, અને લાં કેટલાક દિવસ રહી લાંની કાર્યપદ્ધતિ સમજવાનો તેમનો વિચાર હતો. પરંતુ આ પત્રે તેમને અસ્વસ્થ કર્યો. સોસાયટી દ્વારા તેમણે કરવા ધારેલાં કાર્યોનું સ્વયં રાજકીય ઉચ્ચતાના વાતાવરણમાં આસરી જતું દેખાયું, અને સ્વયંસેવકો લાગણીવશ બની જઈ કંઈ ઉતાવળિયો નિર્ણય ન કરી એમે તે માટે તાબડોતોખ આણું જવાની જરૂર તેમને સમજાઈ. શાન્તિનિકેતન અને કલકત્તામાં તેમણે આ બાબત અનુભવીઓની સલાહ લીધી અને પ્રવાસનો કાર્યક્રમ પડતો મૂકી આણંનો માર્ગ લીધો.

કલકત્તાના ઠરાવથી ઉદ્દામવાદી નેતાઓ અને યુવાનોમાં અજબ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો હતો. અસહકારના સિદ્ધાન્તની સફળતા આ અગાઉ આફ્રિકામાં, ચંપારણ્ય અને ખેડના ખેડૂતોનાં સંદેશો દ્વર કરવામાં, અને અમદાવાદના મિલમજૂરોની હડતાલોનો અંત લાવવામાં સામ્યન થઈ હતી. અને દિંદનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે આ એક જ અમોઘ શસ્ત્ર છે એ હકીકતનો ઓગેર પ્રચાર હંધાં ત્રણ ચાર વર્ષથી ચાલતો હતો. કલકત્તાના ઠરાવથી એ પ્રચાર અનેક ગણે વધી ગયો. એનો અમલ કરવો એ દરેક સ્વદેશપ્રેમી દિંદની ધાર્મિક ફરજ સેખાઈ. એના પાલનથી એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મળશે એવી ખાતરી અપાઈ. અને એનું પાલન ન કરનાર વા તેમાં વિદ્ય નાખનાર દેશરોહી છે એવી લાગણી સર્વત્ર વ્યાપી. વાતાવરણમાં હિંદમાતાની મુક્તિના મંત્ર ગુંજતા હતા. એનાથી અલિપ્ત રહેવું બલમલાને માટે અશક્ય હતું. એટલે બારે આત્મભોગ આપી દેશસેવા કરવાની પાંચ વ બાવનાથી સોસાયટીમાં જોડાયેલા સ્વયંસેવકો એ વાતાવરણથી આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક હતું.

પરંતુ રાજ્ય કેમ ચાલે તેનો મોતીબાઈને તો અનુભવ હતો. અને સ્વરાજ્ય એક વર્ષમાં મળી જાય એટલી સહેલી અને મસ્તી ઓજ નહોતી, એની તેમને ખાતરી હતી. સોસાયટીના કાર્યને પ્રગ્તના ઘડતરનું કાર્ય તેમણે માન્યું હતું. તેનો ઉપયોગ રાજ્યકીય હેતુ માટે થાય તો કેળવણીનાં કાર્યો શાંતિથી થઈ શકે નહિ અને તેનું સ્થાયી પરિણામ આવે નહિ. આ કાર્યો કરવામાં સરકારના નિયમો અને ધારાધારણો નડતાં હતાં, તેથી તેની ગ્રાન્ટ નહિ લેવાનો નિશ્ચય ક્યો હતો અને સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને અખતરા કરવાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં. માત્ર ઉચ્ચ કેળવણીનાં દાર ખુલાં રહે તે માટે મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવાનું ધ્યેય રાખ્યું હતું. અસહકારની રાજ્યકીય અળવળને કારણે મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવામાં આવે તો ઉચ્ચ કેળવણીનાં દાર અંધ યાય, એ મોતીબાઈને રુચતું નહોતું. એમણે તો ગામડે ગામડે શાળાઓ અને ઘેર ઘેર ઐન્દુએટો પહોંચાડવાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં.

આ દષ્ટિબિન્દુ સ્વયંસેવકો આગળ મૂકવામાં આવ્યું. પરંતુ દેશની મુક્તિને નામે સરકારી કેળવણીના ત્યાગની હાકલ પડી હતી,

અને દેશસેવાને નામે તો તેમણે સોસાયટીને જીવન અર્પ્યું હતું. એટલે મોતીભાઈની દલીલો તેમને ગળે ઊતરી નહિ. સોસાયટીનો હેતુ કેવળ કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો હતો, તેમાં રાજકીય હેતુ ન બેળવી શકાય, એ દલીલ તેમને માન્ય હતી. છતાં દેશની મુક્તિને નામે સરકારી સંબંધવાળી સંસ્થાઓનો ત્યાગ કરવાની હાકલ પડી હતી. તેથી સોસાયટી યુનિવર્સિટીના સંબંધનો ત્યાગ કરે એ એનું કર્તવ્ય હતું, એમ તેમને લાગતું હતું. આ અરસામાં ગાંધીજીનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ હતું. ચરોતરના ઘણા યુવાનો એ ચળવળમાં જંપલાવવા આતુર હતા. શાન્તિનિકેતનથી દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ સોસાયટીમાં આવ્યા, તેમણે સ્વયંસેવકોના મતને ટેકો આપ્યો. અને સોસાયટીના હિતમાં રસ લઈ રહેલા ચરોતરના વતનીઓના પત્રોમાં પણ એ જ હિમાયન થતી દેખાઈ. વિદ્યાર્થીઓ પણ એમાં બળ્યા, અને સોસાયટીની શાળા યુનિવર્સિટીનો સંબંધ છોડી રાષ્ટ્રીય ધોરણ ન સ્વીકારે તો તેનો ત્યાગ કરવાની નોટિસ પણ આપી.

આ બંધી વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા તા. ૧૪-૧૧-૨૦ને દિવસે સોસાયટીની સભા બરવામાં આવી. તે વખતે સ્વયંસેવકો સાથે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ, અને કાઉન્સિલમાં તે ચર્ચા ચાલુ રહી. તેમાં બે મત હતા :

(૧) સ્વયંસેવકો અને તેમના મિત્રોનો :

સોસાયટીની સંસ્થાને યુનિવર્સિટીના બંધનથી મુક્ત કરી રાષ્ટ્રીય ધોરણે શિક્ષણનું કામ હાથમાં ધરવું. હાલ તુરત મુંબઈ યુનિવર્સિટીના બંધનથી મુક્ત થવું, છતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પણ નવો સંબંધ બાંધવો નહિ; પણ સ્વતંત્ર રહી, ગુર્જર સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને અનુકૂળ શિક્ષણની પ્રથા હાથ ધરવી.

(૨) મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોનો :

બે ત્રણ માસ પર જ યુનિવર્સિટી સાથે થયેલો સંબંધ તોડવો નહિ. તે સંબંધ સહચારી સોસાયટીને નાશ થવાનો સંભવ છે. આ બેખમમાં ન બિતરવું તે હાથપણ છે.*

* 'નવજીવન અને સત્ય', પુસ્તક ૨, અંક ૧૨, (તા. ૨૧-૧૧-૨૦),

જાને પહે પોતપોતાના મનના સમર્થનમાં સજળ દલીલો રજૂ કરી. દેશકાળને અનુરૂપ કેળવણી આપવા માટે સરકારી અંકુશથી સ્વતંત્ર સંસ્થા કાઢવા બાબત સૌ સંમત હતા. પણ યુનિવર્સિટીનો સંબંધ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને માટે ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર બંધ થાય, એ મોતીભાઈને રુચતું નહોતું. વિશેષમાં, અમદાવાદના વાતાવરણમાં યુનિવર્સિટીનો સંબંધ હોવામાં આવે એટલે લોકો મોસાયટીને રાજકીય હેતુવાળી સંસ્થા ગણે એ દેખીતું હતું. અને તેમ થાય તો સરકારી નોકરો મોસાયટીના સભ્યો રહી શકે નહિ, અને સરકારની તેના ઉપર ઇતરાજ પણ ગહે — આ સર્વ દલીલો મોતીભાઈએ કરી.

પણ એનો અર્થ એ જ થાય કે દેશની મુક્તિને નામે પહેલી હાકલનો સોસાયટી કશો જવાબ આપવા માગતી નથી. એ સ્થિતિ સ્વયંસેવકો અને તેમના મિત્રોને રસતી નહોતી. આથી મોતીભાઈ અને સ્વયંસેવકો વચ્ચેનો મતભેદ તીવ્ર બન્યો અને તેનો નિવેડો લાવવા માટે તા. ૧૬-૧-૧૯૧૧ ને દિવસે કરીથી મળા બેઠાવાવાનું હતું.

૧૧

મથન—બે પત્રો

(૧૫-૧૧-'૨૦ થી ૧૨-૧૨-'૨૦)

તા ૧૪મીની સભા પછી સ્વચ્છેડાને લાગ્યું કે તે દિવસની ચર્ચાથી મોતીભાઈનું દિન દુભાયું હતું તેથી તેમના ષ્ટલાકે પોતાની વસ્તુસ્થિતિ સમજાવતા અને વર્ષ ગેરસમજ થઈ હોય તો તે દૂર દૂર નિનતી કરતા પત્રો મોતીભાઈ ઉપર લખ્યા તેના ઉત્તરે આપના મોતીભાઈએ પોતાની દલીલો વિસ્તારથી રજૂ કરી, અને જે મતભેદ દૂર ન જ થઈ શકે તો પોતે કેવી નીતિએ નામ લેશે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું. એ પત્રો મોતીભાઈના પક્ષને મુર રીતે રજૂ કરે છે, અને તે સાથે સોસાયટી, સ્વચ્છેડા અને જનસેવાના કાર્યો પ્રત્યેની તેમની હાર્દિક મમતા વ્યક્ત કરે છે તેમથી બે અત્રે આપીશું

૧

વસો,

તા ૧૮-૧૧-'૨૦

ગા ભાઈ ,

તમારો તા ૧૬-૧૧-'૨૦નો પત્ર ગઈ કાને ભડકથી આવીને ટપાન ઊપડી ગયા પછી નાચ્યો અને તમારા વિચારો, ઇચ્છાઓ અને ભાવનાઓની નિગત જાણી

સભા વખતનું તમારું વર્તન મને સાલતું નથી સાને તો મારી નાલાયકી મારે સીકારી જાહેર પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ સોસાયટીની હાયા નીચે તમારી દ્વાગ ચરોતર પ્રદેશમાં મુજરાત વા—બનકે હિંદ માટે જે કેળવણીના કાર્ય મને કરવાની ઇચ્છા હતી તેને એન્ટ્રમ ફટકો લાગ્યો, પ્રગતિ અટકી અને સોસાયટીમાં ભગાણુ પડ્યું તેથી સોસાયટીને જેણે પોતાની માની છે તેમને સારને—તમને, મને અને બીજાઓને દુખ થાય તે તો સ્વાભાવિક છે પરંતુ આપણે ઈર્ષ્યની લાગણીથી ત્રેગયા હતા, જોડાયા હતા

અને તે જ લાગણીથી કદાચ છૂટા પડીએ તો કુ ખ યાન તોપણ સદન ઢગ્ગુ એ કરજ છે યમગળ વા રાજસતા વદાનાઓનો વિયોગ દરાવે છે ભુદ્ધ, વિવેકાનંદ, અખ ઝનંદ ધાર્મિક લાગણીથી વદાલાઓનો ત્યાગ કરી ચાવી નીકળ્યા છે તો આપણે તક્યા વિના ગતિથી છૂટા પડીએ અને તેનું કારણ ઉચ્ચ પ્રમાણુ કર્તવ્ય કરના અનુકૂળતા મેળવનાનું હોય, તો આપણે પણ મહાન અને દૈવી પુરુષોને પગતે ચાવીએ છીએ. તકાનત ફક્ત એટલો જ છે કે, તમને મન્યાસી થઈને કર્તવ્ય મળવનાનું મમ્યુ છે, મને મૂઢમ્ય મ્હીને કર્તવ્ય કરના ગમે જ આપણે પગપર આશીર્વા આપીએ અને ફતેહ છાછીએ એ જ પ્રબુપ્રાર્થના જ

x

x

x

દાનના સયોગમા ગેરસમજ દનાય દોષ પણ ખરી જોડે હુ માનુ છુ તે પ્રમાણે તેમ નથી કારણ તમે અસદકાર મ્હીનારો જ છો એમ હુ માનતો નથી. પણ તમાગ આગ્રદના કાણે મોસાયની યુનિવર્સિટી સાથેનો સબ્બ તોડે એટલે મોસાયટીએ તો અસદનાર મ્હીનારો એમ ખીજાઓ એટલ તમારા મિરાયના અમે તથા જ અને આખુ ગુજરાત માને, તો એમા ર્ધ ખોડુ નથી તમે એમ માનો છો કે ગાંધીય કેળવણી આપનાની અનાયાસે મહાન ન મળી છે અને તે બે ચૂક્યા તો ફગી ની મળવાની નથી, અને નર્તવ્યની દષ્ટિએ મનુ ગુમાવી બેસીશુ તોકો અને બાળકો તૈયાર થયા છે અને ભોગ પણ આપી શકે તેમ કે આ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અધ્યપાઈ એટલે હવે મરકારી યુનિવર્સિટીની જગ્ગ મ્હી નહિ

હુ તમાગ આ વિચારોની સાથે પૂરેપૂરો સંમત નથી મારે પણ રાષ્ટ્રીય, એટલે રાજકીય નહિ પણ ગાંધીય ભાનનારાગી, બની શકે તેટલી સારી કેળવણી આપવી છે પણ ધીમે ધીમે વિચાર કરીને, ગુજરાતના અને દિંના વિદ્વાનોના, કેળવણીના વિચના પડિતોના વિચારો અને અભિપ્રાયો જાણી થઈને, પાછુ ન પડવું પડે તેવી રીતે ફેરફાર કરીને આપવી છે, અને સાથે સાથે મરકારી યુનિવર્સિટીની કેળવણી કાઈને જોઈએ તો તે પણ આપવી છે. મારે જે ફેરફાર કચ્વા છે તે કેવળ કેળવણીની દષ્ટિએ, અને ઉતાવળા

નહિ. લોકોનો અને વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ હું થોડી મુદતનો માનું છું. ભોગ આપવાને વખતે નરમ પડી જશે. એ આખો વિચાર રાષ્ટ્રીય કેળવણીને અંગે નથી પણ અસહકારને અંગે છે, પાચો — અસહકાર — ઢીલો થયો કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી નરમ પડશે અને કેળવણીને માટે નવે નામે ફરી વિચાર કરવો પડશે. સરકારી યુનિવર્સિટીને માટે ‘હેટ’નું રૂપક હું પૂરેપૂરું સ્વીકારતો નથી, કારણ કે તાપ ખાળવા માટે જ ઘણા દક્ષિણીઓ દક્ષિણી જોડો, ઘાતી, પહેરણ અને તે ઉપર ‘હેટ’ મૂકે છે. બાઈ . . . કરમસદવાળાનો દાખલો મોજૂદ છે અને બોર્ડિંગમાં સભાળ રખાય, શિક્ષકોનું દષ્ટાન્ત ઉત્તમ હોય, શિક્ષણનાં વર્ગો વધારી ખૂટતું શિક્ષણ અપાય, તો વિદ્યાર્થીઓ સારા માણસો નહિ જ થઈ શકે એમ પણ હું નથી માનતો. મેં ગુરુકુળનાં અને બીજા ગ્રેન્જુઓટો જોયા છે અને તે સરકારી યુનિવર્સિટીના ગ્રેન્જુઓટો કરતાં બહુ જ આગળ વધી જાય છે એમ હું ખાતરીથી નથી માની શકતો. તમે ‘અસહકાર’ને લીધે નથી દોરાયા પણ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં માબાપો તો તે જ કારણે દોરાયાં છે, એટલે આખો સિદ્ધાંત ન સ્વીકારાય તો ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને અસહકાર જુદો રહેવાને કારણે તમને મુશ્કેલી આવવાનો ભય રહેશે એમ હું માનું છું. ચારિત્રતાં બીજા નાની ઉંમરમાં જ નાંખાય છે એ તો હું અક્ષરસઃ સ્વીકારું છું. તેથી જ નવી ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ આપણે હાથ ધરી છે, પણ તેની સારી ભાવનાને સરકારી યુનિવર્સિટીનો સંબંધ भारी જ નાખે અને સદ્ગુણી યાળકો દુર્ગુણી બની જાય તે હું નથી સ્વીકારી શકતો. સરકારી નોકર તરીકે મારે તમારાથી દૂર થવાનું નથી અને એ ભય તો મને જરાયે નથી. મને એક વખત એવો પણ વિચાર આવેલો કે ગઈ કાલિન્સલની સભામાં મારી નોકરીનું રાજીનામું આપીને જ મારો મત દર્શાવું, જેથી મારા બોલવામાં ઠાઈને નોકરીનો ડર છે એમ જણાય નહિ. પણ મેં ઘુસ્ત જ માની લીધેલું કે મારા અંગત સ્નેહીઓ એ શંકા નહિ જ લે. નોકરી છોડવાની તૈયારી પર હતા એટલું જ નહિ, પણ જરૂર પડે તો હાલ પણ તૈયાર છું. રાજીનામું મળવામાં લાઈને ફરું છું એમ મારી સાથેની વાતચીતમાં બધાએ માની લેવું, એમ તમને તો વિશ્વસિ છે.

આ પ્રમંથે હું તમારી સાથે નહિ ગ્દી સકું એ, મેં મારા વિચાર ઉપર જણાવ્યા છે તે ઉપરથી તમે મહત્ત્વ સમજી શકો. મારી ખાતરી થાય તો હું ઉત્તરગણિયાપણાનો દોષ અને આરોપ સ્વીકારીને પણ યુનિવર્સિટી માથેનો સંબંધ છોડી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવામાં તમારી માથે રહું. જનસમાજથી હું ડગતો નથી. ડગતો હોઉં, તો દુરત જ તમારી સાથે જોડાઉં અને સામાન્ય જનસમાજમાં મેં કરી પણ નહિ બોલાવેલી એવી વાદવાદ મારે માટે બોલાવુ. મારે તમાગથી છૂટા પડવું પડે છે તે કેવળ કર્તવ્યની જ ખાતર.

સોસાયટીની ૧૬મી જાન્યુઆરીની મિટિંગમાં તમેને અનુકૂળ ગેરનાને જ પ્રયત્ન કરીશ. મારા વિચાર મહત્ત્વપૂર્ણ જણાવીશ. તમારી ઇચ્છા હશે તો લખી દાઢીશ, અને તમને નવાચોગ. તમારી સ્વચ્છ પ્રમાણે ફેગફાગ પણ કરીશ અને તે સિવાય એક શબ્દ મુખથી બોલીશ નહિ. રાષ્ટ્રીય કેળવણી તરફ અર્ધો પણ મત હશે તો સોસાયટીનું બધું કામ તમને મોપી હું છુટો થઈશ અને થોડા જ મત રાષ્ટ્રીય કેળવણી તરફ હશે તો હું તનતોડ મહેનત કરીને મારી નિંદગી સોસાયટીની સેવામાં અર્પણ કરીશ અને જવાનનારી સ્વીકારી કામ આગળ લઈશ. તમે સોસાયટીનું કામ માગથી છૂટા પડી શકો. તોપણ આર્થિક મંદ મારે આપરાની તે આખે વર્તન સવાલ વગેરે બેઠકે તે પણ આપીશ, અને તમારાથી કાયદેસર બધારણથી ગુદો પડીશ પણ બીજી રીતે યથાશક્તિ મહત્ત્વ કરીશ. સખા સગદારી યુનિવર્સિટીનો સંબંધ કાયમ ગખી કેળવણીનું કામ કરનાનો નિર્ણય કરશે અને તમે તમારા નિર્ણયમાં મેં સાનબધુ છે એ પ્રમાણે મહત્ત્વ રહેશે, તોપણ સોસાયટીનું સુકાન હું એકને હાથે સ્વીકારીશ, અને યથાશક્તિ અમે તમે સર્વેએ સ્વીકારેલી સેવા અને ફગ્ગ અદા કરીશ.

હું ફરીથી પણ તમને સર્વેને ખાતરી આપુ છું કે, તમારા ઉપર અગોચર દબાણ કરના વ્દી ઇચ્છુ નહિ અને બીજા કોઈને તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કઢીને મારા મતમાં ક્ષેત્ર પ્રયત્ન પણ ન કરુ. પરંતુ સામાન્ય વાતચીતમાં મારો અપષ્ટ અભિપ્રાય જણાવતા કોઈ કઈ સારો ખોટો મત બાધી લે તો તે બનના સબવ છે. છતાં

મારાથી જેટલી સાવચેતી રખાશે તેટલી રાખીશ અને તમને અન્યાય ન થાય તે હું ખાસ જોઈશ.

જનરલ સભામાં મતભેદ તો પડશે અને પડવા પણ જોઈએ. પણ સોસાયટીને કોઈ રીતે નુકસાન ન થાય તે જોતા મારી પણ ધમ્મ છે. હું તો એટલે સુધી તૈયાર છું કે એ સભામાં તમારી ધમ્મ હોય તો હું હાજર પણ ન રહું. પણ જે પ્રકારે આપણે કામ લીધું છે અને દેશમાં જે વાતાવરણ ચાલે છે તેથી શાંતિથી કામ કરવાની અનુકૂળતા કેળવણીની ... સંસ્થાવાળાઓને માટે શક્ય નથી.

મહાત્મા ગાંધીજીને મળવાની જરૂર મને સમજતી નથી. તેમના વિચારો સ્પષ્ટ, મક્કમ અને નીડર રીતે મુકાયા છે અને તે જાણ્યા પછી જ મેં મારા નિશ્ચયો બાંધ્યા છે. 'મોડર્ન રિવ્યુ'ના છેલ્લા એ અંકની 'નોટ્સ' વાંચશો.

લિ.

મોતીભાઈ

x

x

x

૨

વસો.

તા. ૨૧-૧૧-'૨૦

રા. ભાઈ

તમારો પત્ર તા. ૧૭-૧૧-'૨૦ નો મળ્યો. તમારી હકીકત જાણી. મારા તરફ તમે સર્વ જે માનની લાગણીથી જુઓ છો તે માટે હું તમારા સર્વનો આભારી છું.

આપણી વચ્ચે ગેરસમજ જિલકુલ થઈ નથી એમ હું માનું છું અને તમે તથા હું કર્તવ્યની લાગણીથી દોરાયેલા છીએ. આપણે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકીએ છીએ માટે જ મતભેદ પડ્યો છે. ગુલામો વા અજ્ઞાન લોકો એકમતના હોય છે. કોઈ વખત સત્યને પણ બે બાજુ હોઈ શકે. અને ચાલુ પ્રમંગમાં આપણે દરેક એકે બાજુ જોઈ શકતા હોઈએ અને તેથી પણ ભૂલ કરતા હોઈએ. કદાચ 'નવજીવન'ના છેલ્લા અંકમાં ભાઈ . . . એ મને ઓળખાવ્યો છે તે પ્રમાણે, સંસ્કરના બધી અથવા નજાણીથી તમારા જેટલી હું પ્રગતિ માટે હિંમત બતાવી ન પણ શકતો હોઉં. અનુભવ અને

ડહાપણનો ઇમારો મેં નથી ગમ્યો, એટલે હું ખરો અને તમે બધા ખોટા એમ હું પણ કહી શકું નહિ. મને સમજાયું અને લાગ્યું તેમ મારો અભિપ્રાય મેં જણાવ્યો છે. આજી દુગમ્મદ તો સંબંધી-ઓની સાથે હું કરી કાઢતો નથી, એટલે માગી ભૂલ સ્વીકારી લઈ સામા પક્ષને હું નમ્યું આપી દઉં છું. ફક્ત પછી મારો સંબંધ જાહેર રીતે તે વિચાર વા ચોગ્ગના સાથે નથી ગમી શકે.

આ પ્રમાણે જોળ જોળ વખ્યા પછી, જેરસમજ ન થાય તે માટે ફરીથી પણ જણાવું છું કે, મારો મિદ્ધાંત કેળવણી દ્વારા જનમમૂલની અને દેશની મેવા કરવાનો છે અને તેનો પાયો ફક્ત કેળવણી જ હોવો જોઈએ. રાજકીય ચળવળ વા બીજી કંઈ તે ચોગ્ગનાને અંગે હોઈ શકે નહિ. 'રાષ્ટ્રીય કેળવણી'નું તત્ત્વ આપણી કેળવણીમાં હોય તે હું સ્વીકારું છું, તેનો પાયો પણ તે હોઈ શકે, પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ તે બધું હોઈ શકે. મારે સવળા પ્રકારની કેળવણી આપવાની ચોગ્ગનાઓ જોઈએ છે. એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણી તો તેમાં આવી જ જાય, પરંતુ યુનિવર્સિટીની કેળવણી મધ પડે અને હિંચ કેળવણીનાં દ્વાર મધ થાય તે જોના હું જગ્યે તૈયાર નથી. યુનિવર્સિટીનો મંબધ જ અથ મેનકેને ન જોઈએ એમ હું સમજ્યો છું. મારે તો તે જોઈએ અને કેળવણીમાં બીજી જરૂર જણાય તે — રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ના બીજી દૃષ્ટિએ — બધું તેમાં જોઈએ. સીધી રીતે તમારે અસહકાર નથી જોઈતો તે હું સ્વીકારું છું, પણ યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં બધું અનિષ્ટ જ છે અને તે ત્યાજ્ય છે, એમ તમારું માનવું વા સમજવું છે તે હું સ્વીકારતો નથી. તમે કદાચ એમ માનતા હશે કે, હું રાજકીય સ્વરૂપ કેળવણીને મગે એ માટે મગ્દારથી ડરું છું. અથવા મારે નોકરી છોડવી પડે માટે ડરું છું. તમે તો કદાચ આ ન પણ માનો, છતાં બીજાઓ માનશે વા માનતા હશે એમ સ્વીકારો છો. 'નવજીવન' તેમ માને છે અને માનગે મને તે માટે જરીયે વાધો નથી. મારા જીવનનો કમ હું સ્વતંત્ર રીતે ધડી શકું તેમ છું જ અને માગ કાયોથી હું માગ મિદ્ધાંત પુરવાર કરી આપીશ.

તમોને છેડે, બીજા બાઈઓને લખ્યું છે તેમ, લખું છું કે, આપણે જો કદાચ જુદા પડવાનો પ્રમંચ આવશે તો અમુક સિદ્ધાંત

પૂરતો જ. આપણે શાંતિથી જ છૂટા પડીશું અને છૂટા પડીને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ આપણે એકત્ર રહી રાકીશું. હું તમોને, છૂટા પડીએ તો, યથાશક્તિ સહાય ને સલાહ તો આપવા ચૂકીશ નહિ. વળા સોસાયટીને મારા વર્તનથી જરા પણ હરકત આવે નહિ તે માટે, તમને સર્વેને મળાને અને તમારી સલાહ લઈને મારે ક્યો અને કેવો માર્ગ લેવો તે નક્કી કરીશ. તમારો માર્ગ જેમ અને તેમ સરળ થાય તેમ હું ઇચ્છીશ. તમારા અને મારા સિદ્ધાન્તને ધોકો ન પહોંચતો હોય તો કોઈ વચ્ચે માર્ગ લેવો હશે તો હું તેટલું નમ્યું પણ આપીશ. ફરીથી પણ જણાવું છું કે, પ્રસંગનો લાભ લેવા તમે દોરાયા છો અને રાજકીય ચળવળમાં અંપલાવવા માટે નહિ, એમ તમારા બધાને માટે મેં સ્વીકાર્યું છે. પણ યુનિવર્સિટીનો સંબંધ ન જોઈએ તે દલીલ અસહકારના સિદ્ધાન્તને લઈને છે એમ તો સમજી શકાય તેમ છે. તમે અમે સર્વ કેવળ કર્તવ્યથી જ પ્રેરાઈને જીવનક્રમ ચોજીએ એ જ છેવટની ઇચ્છા સાથે,

દિ.
તમારો
મોતીલાલ

મંથન—વચ્ચલો રસ્તો

(તા. ૧૨-૧૨-'૨૦)

ગયા પ્રશ્નચક્રમાં ટાંકેલા પત્રો લખાયા પછી મોતીબાર્દએ અસહકાર બાબત દાખવેલા વલણ વિશે ચોનરૂચી દીધાએ। થવા લાગી. સોસાયટીની સંરચા રાષ્ટ્રીય ડેળવણી આપવા માટે જ દાઢવામાં આવી હતી, અને તે માટે આવી સુંદર તક આવી છે તે બતી કરવી એ કાયરતા છે—એમ સુવકો, દેશપરદેસ રહેતાં માળાપો અને બીજા ઘણાનો અભિપ્રાય હતો. મોતીબાર્દની દલીલામાં તેમને ડરપોકપણું અને સરકારી નોકરનું માનસ દેખાતાં હતાં. આ સર્વ દીકરાએ અને આશ્વેષોથી ઝાં પિના મોતીબાર્દ પોનાના મતને વળગી રહ્યા પરંતુ દિવસે દિવસે વાતાવરણ તંગ બનતું ગયું, અને સોસાયટીમાં બંગાણુ પડવાનો ડર દેખાયો. તેણે મોતીબાર્દને અસ્વસ્થ કરી મૂક્યા. બધા મનને સંતોષ આપી શકાય તેવો રસ્તો દાઢવા તેમણે રાતદિવસ મંથન કયું. ડેળવણીના જોટલા અખતરા કરવા હોય તે કરવા માટે સોસાયટી અનુકૂળતા આપે, તે તેમને માન્ય હતું. પણ એ અખતરાની પાછળ રાજકીય હેતુ ન જોઈએ, એ તેમનો ખાસ આગ્રહ હતો. એ વિશે એક રાત્રે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં જોટલાક તેમના મતના અને નિષ્ઠના સાથીઓ સમક્ષ તેમણે યુનિવર્સિટી અને વિદ્યાપીઠ બંનેના અધ્યાસક્રમના દ્વિમામતીઓને સંતોષી શકાય તેવી યોજના મૂકી, તે સૌને પસંદ પડી. બીજે દિવસે સવારે તેમના મનનો ભાર હળવો થયો. તેમણે માન્યું કે, આ યોજનાથી સમાધાન થશે અને સૌને સંતોષ થશે. અને એ સમજથી તેમણે તા. ૧૨-૧૨-'૨૦ને રાજ સોસાયટીની કાઉન્સિલના અધ્યક્ષને એક વિસ્તૃત પત્ર લખ્યો. તેમાં સોસાયટી કેવા સંજોગોમાં અને કેવી સમજથી નીકળી, તેની પ્રગતિ કેવી રીતે થઈ અને અસહકારની ચળવળથી કેવી પરિસ્થિતિ બની થઈ હતી તે તેમણે વિગતથી સમજાવ્યું અને આ સંજોગોમાં રાજકીય ચળવળના તત્ત્વને બાદ કરી 'રાષ્ટ્રીય' દહેવાતી ડેળવણીનાં જે તત્ત્વો વિદ્યાર્થીઓ અને માળાપોને માફક આવે તે ઉપર સ્થેલી ડેળવણી

આપવાની યોજનાને ટેકો આપવાની તૈયારી બતાવી યુનિવર્સિટીનો સબધ હોડનાની પણ તૈયારી બતાવી, પણ તે જનરલ સભા હરાવે તો જ જનરલ સભા સ્વયં સેવકોના હરાવને ઉડાવી દે, પોતાના (મોતીભાઈના) અભિપ્રાયને ટેકો આપે અને તેને પગિણામે સ્વયં સેવકો મોમાયગીથી છૂટા થાય, તો તેની મર્વ જવામદારી પોતે સ્વીકારવાની તૈયારી પણ બતાવી, અને તેથી બિનદુ થાય — એટલે સ્વયં સેવકોનો હગર પસાર થાય — તો પોતે સોસાયટીમાંથી છૂટા થવાનો નિશ્ચય પણ જણાવ્યો.

આ વિસ્તૃત પત્રને અતે તેમણે પોતાની સ્થિતિ અષ્ટ પ્રતા લખ્યું 'રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડતા સોસાયટીને બચાવી લેવા માગથી બનતું મળે પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ નિષ્ફળ નીવડીશ, તો નિષ્ફળતામાં પણ ઈશ્વરનો હાથ છે એમ સમજી મનનું સમાધાન કરી લઈશ

મારી જિંદગીમાં એહીઓ માથે સબધ તોડવાનો આ ચોથો પ્રસંગ છે પહેલા ત્રણે પ્રમગેમાં સ્નેહ સાચવી છૂટો પડ્યો છું મેં પોતે જ નમતું આપ્યું છે અને આજે પણ બીરુતાથી નહિ પણ ચરેતરની એકતા સાચવી રાખવાની નિર્વ્યથાશ્રિથી પ્રેરણા નમતું આપના હરાવ કરું છું

x

x

x

ઉપરના મારા નિચારો અને વિગતો ઉપરથી આપ મમજી શમ્શે કે મારા માનવા પ્રમાણે ઠાઉનિસવની આ સભાએ નીચેના ત્રણ માર્ગમાંથી એક માર્ગ પસંદ કરવાનો છે

(૧) યુનિવર્સિટીનો સબધ રાખીને કેળવણીની દૃષ્ટિએ બીજા અભ્યાસની સ્વતંત્ર યોજના પણ તૈયાર કરવી અને જેમ જેમ માણસોની, અનુભવની અને દ્રવ્યની સામગ્રી તૈયાર થતી જાય તેમ તેમ યોજનામાં ધીમે ધીમે આગળ વધવું

(૨) યુનિવર્સિટી વા મૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને પૈટ્ટી કોઈની સાથે સીધો સબધ નહિ જોડતા શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો અને વિદ્યાર્થીઓને બને બાજુએ ખાનગી રીતે પરીક્ષા આપવાની અનુકૂળતા આપવી વા ભાઈ ઝોટાલાના પુરાણી માફક સ્વતંત્ર કોલેજ બની દેવાની બાવના ગમ્મવી

(૩) મૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જ સીધો સબધ જોડવો

૧૩ હાર્યા

(તા ૨૬-૧૨-'૨૦ થી ૨૦-૨-'૨૧)

તા ૧૨-૧૨-૨૦ ને દિવસે મોતીબાઈએ સોસાયટીની ઠાઉન્સિનના અધ્યક્ષને પોતાની મિથિતિ અપટ્ટ કરતો પત્ર લખ્યા પછી તા ૨૬-૧૨-'૨૦ ને રાજ નાગપુરના મહાસભાની નાણેશ બેઠક મળી તેમાં કોઈ વખત નહિ આવેના એટલા — ચૌદ દિવસ ઉપગત — પ્રતિનિધિઓ દ્વારા નવા મોસાયટીના અધ્યક્ષશ્રી પદ એક જણ ગયા અસહકારના હાર્યક્રમ વિશે જનમમૂલમાં એટલા ઉત્સાહ ફેલાયો હતો કે, કલકત્તાની ખામ બેઠક સુધી જે નેતાઓ એની નિરુદ્ધ હતા કે એના પ્રત્યે ગંદાની નજરથી જોતા હતા, તે પણ એમાં બળી ગયા આ મિથિતિપત્રના અદ્ભુત પરિણામ એ આ પુ કે, નાગપુરની મહાસભાના પ્રમુખ અસહકારની નિરુદ્ધ અભિપ્રાય જાણ કરતું બાપણ લખી લાવેલા તે બાપણ મરનાનું મુનવી ગળી, તેમણે પણ અસહકારને ટેકો આપતું બાપણ ક્યું નકત્તાની બેઠક વખતે બગાળ અને મહારાષ્ટ્રના નેતાઓ અસહકારની નિરુદ્ધ હતા તેમણે પણ નિરોધ છોડી આ સભામાં અસહકારને ટેકો આપનામાં આગેવાની લીધી આ મટે બગાળના યુવાનોના નેતા દેશમધુ દાસ શપિયા જીમ હજરને ખર્ચે પોતાના પ્રાતભાષી મોગી મખ્યામાં પ્રતિનિધિઓને લાવ્યા હતા આ અદ્ભુત પલટો મહાત્મા ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ અને પ્રચારકાર્યને આભારી હતો નાગપુરની મહાસભાએ તેમના અસહકારના સિદ્ધાન્ત અને હાર્યક્રમને સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો અને તેમણે હિંદી જનતાનું હૃદયસામ્રાજ્ય સર કર્યું.

નાગપુરની મહાસભાનો મામતો પ્રત્યક્ષ જોઈ આવેલા સોસાયટીના સ્વયંસેનને પોતાના સાથીઓએ ઉપાડેલી દિલયાબની સત્યતાની ખાતરી થઈ, અને સોસાયટીની હાઈસ્કૂલને અસહકારના

કાર્યક્રમમાં કલ્પેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સરથા બનાવનાનો તેમનો નિર્ધાર દઢ થયો.

આ પછી તા ૧૬-૧-૨૧ને સ્વિમે કાઉન્સિલની સભા ફરીથી યોજાવવામાં આવી તેમાં ફરીથી આજો પ્રશ્ન ચર્ચાયો આ ચર્ચામાં નીચેના મુદ્દા વિચારનામાં આવ્યા

૧ દાદાભાઈ નવરાજ દાઈરૂલનો મળધ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવો

૨ મોસાયતીની મધ્યાઓ માટે ગત ન અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરી, નવી ગૂજરાતી શાળા તથા દાઈરૂલમાં તે પ્રમાણ શિક્ષણ આપવું

૩ મોસાયતીની દાઈરૂલનો મળધ મુળર્થ યુનિવર્સિટી વા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવા સિવાય વિદ્યાર્થીઓને બને પ્રકારન શિક્ષણ લેનાની અનુકૂળતા ફરી આપવી

૪ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે દાઈરૂલનો સળધ જોડવા સિવાય વિદ્યાપીઠનો ફક્ત અભ્યાસક્રમ સ્વીકારવો અને તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવું

૫ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે સળધ જોડવો અને તે ધોરણે જ શિક્ષણ આપવું *

મોતીભાઈ અને સ્વયંસેવકો વચ્ચે એ જ મુદ્દા ઉપર મતભેદ હતો, તે એ કે ગૂજરાતીની સમ્યામાં ગાજકીય હેતુ ન જોઈએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગાજકીય હેતુથી જ ચાલવામાં આવી હતી જેથી તેની સાથે મળધ જોડવો એટલે મોસાયતીને ગાજકીય હિતચાલનુ સાધન બનાવવી એમ થાય તેમ ન કરવું પડે માટે, ગાજકીય કેળવણીમાં રહેલું રાજકીય તત્ત્વ બાદ કરી બાકીનું જે કંઈ સ્વીકારી શકાય તેમ હોય તે સ્વીકારનાની તેમની તૈયારી હતી અને તેમના આ દષ્ટિબિન્દુ સાથે કાઉન્સિલ મમત હતી એમ તેમનું સમજાવ્યું એ સમજથી પ્રેરાર્થ સભામાંથી ઘેર જઈ તેમણે મોસાયતીમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાના કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ ઉપર અરજી કરી

પરંતુ મોતીભાઈની સમજ જોગી હતી તા ૧૬-૧-૨૧ની કાઉન્સિલની સભામાં હવે હવે કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પડેના

* તા ૧૬-૧-૨૧ને રાજ સોસાયટીના સભાસદો ઉપર મોકલેલા પરિપત્રમાંથી

સાધાગણ સમાનો અભિપ્રાય પણ દેવો જોઈએ એ માટે તા ૨૩-૧-૨૧ ને ગરિવારે ખાસ સાધાગણ સભા મોનાનવાની જાહેરાત દેનામાં આવી હતી અને સભામાં જે હાજર ન ગઈ શકે તેમની પાસેથી લેખી અભિપ્રાય મંગાવનામાં આવ્યા હતા તે પ્રમાણે સભા થઈ. સભામાં થયેલી ચર્ચામાંથી મોતીબાર્દને સમજાયું કે સ્વયં સેવકોએ વિદ્યાપીઠ સાથે સળધ જોડનાનો નિર્ણય શ્રી લીધો હતો જો કે સભામાં એની આવવટ થઈ નહોતી આ સભા પછી બીજો જ દિવસે સ્વયં સેવક મળે વિદ્યાપીઠ સાથે સળધ જોડનાનો હંગામો થયો અને તેની બહાની મેળવના તા ૧૩-૨-૨૧ ને દિવસે ખાસ સામાન્ય સભા મોનાનવાનું નક્કી થયું આ ખાસ સામાન્ય સભામાં જાણૂ કરનાના હંગામો ઉપર અભિપ્રાય અને સુધારાનધાન મોશ્તી આપના સભ્યોને ઉદ્દેશી એક પત્રિપત્ર નાંધ્યો અને તે સર્વ ઉપર વિચાર શ્રી છેવટનો ઠરાવ ઘડના પ્રક્રિયાની સભા ૩૦-૧-૨૧ ને રાજ બેલાવી

આમ સામાન્ય સભા માટે પરિપત્ર મોશ્તી પછી બીજો દિવસે સ્વયં સેવકોએ મોતીબાર્દ ઉપર છેવટનો પત્ર લખી દીધો તેમાં રખટ રીતે જણાવ્યું કે તેઓ તેમની સાથે ગઈ ગકશે નહિ તે જ દિવસે મોતીબાર્દએ પણ છૂટા પડવાનો નિર્ણય જાહેર કરતો પત્ર સ્વયં સેવકોને લખ્યો હતો

આ પછી તા ૨૦-૨-૨૧ ને દિવસે સામાન્ય સભા બાર્દ સોમાયગીના ઉપપ્રમુખ શ્રી નિકુલબાર્દ પટેલ પ્રમુખપદે હતા સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, આ સભામાં તીવ્ર રસાશ્રી થઈ જોઈતી હતી પણ મોતીબાર્દએ સ્વયં સેવકોના હંગામો પ્રત્યેનો પોતાનો વિરોધ ખાનગીમાં જ બેચી લીધો હતો અને તેમને માટે માર્ગ સળ જરી દીધો હતો તેમના દષ્ટાન્તથી પ્રેમર્ષ બીજા સભાસદો સભામાં રજૂ થનાર ઠરાવ પ્રત્યે વિરોધ જાહેર ન કરે તે માટે તેમણે તેની ચર્ચા કરનાનું બધું થયું હતું અને તે સભામાં હાજર પણ ન રહેનાનું વિચાર્યું હતું પણ તેમ કરે તો ગેરસમજ થાય, એમ લાગનાથી હાજર તો રહ્યા પણ પોતે ઠરાવની વિરુદ્ધ મત આપશે કે તરફેણમાં તેની કોઈને ખગર પડના દીધી નહિ સભામાં હાજરી આપના વડોદ્રેથી કેટલાક મિત્રો સાથે એક જ ડબ્બામાં બેઠા છતાં મન

વિશે એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. અને સભામાં છેવટ સુધી એ જ અદ્ભુત સંયમ દાખવી ચૂપકી ધારણ કરી. કાઉન્સિલે રજૂ કરેલો ઠરાવ ૧૮ વિરુદ્ધ ૭ મતે પસાર થયો. તે નીચે પ્રમાણે હતો :

‘ક. ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીનું ધ્યેય કેળવણીની દૃષ્ટિએ કેળવણીનાં કાર્યો કરવાનું છે અને તેથી સોસાયટીની સંસ્થા માટે સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમની યોજના જ ઉત્તમ છે એમ આ સભા સ્વીકારે છે.

સ. પરંતુ હાલમાં તે અમલમાં મૂકવાનું શક્ય નહિ લાગવાથી સ્વતંત્ર કેળવણીની યોજનાનું ધ્યેય રાખીને દાદાભાઈ નવરોજી હાઈસ્કૂલનો સંબંધ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવો.’

*

આખરે મોતીભાઈ હાર્યા : આમ હચ્છેત્ પુત્રાત્ શિષ્યાત્ પરાજયમ્ (પુત્ર અને શિષ્યને હાથે પરાજય થાય એમ ધ્વજીવું) એ સૂત્ર સાચું પડ્યું !

રાજનામું

(તા. ૨૭-૨-'૨૧ થી તા. ૧-૩-'૨૧)

મોતીભાઈએ ધાર્યું હોત તો અવસેનકોના ઠગન વિરુદ્ધ પોતાનું વજન વાપરી એ ઠગને ઉડાવી દઈ શકે. પણ પુત્રવત્ માનેલા અવસેનકોને તેમના પ્રામાણિક મતવ્ય પ્રમાણે સેવાના કાર્યો કરવામાં પોતે તો વિઘ્નરૂપ ન જ થયું એ ભાવના અને નીતિ, તેમણે સ્વીકારી હતી. વિરલ ઉદાત્તા અને સચમ દાખવી તેમણે છેદની સમામા ઠગન વિષે મૌન એવું હતું, અને એક અદના સભ્ય તરીકે નમ્ર રીતે પોતાનો પ્રામાણિક મત આપ્યો હતો.

હવે રાજકીય હિનચાલથી રચાયેલી સોસાયટીમાં તેમનાથી રહી શકાય તેમ નહોતું. તેમણે તા. ૨૭-૨-'૨૧ ને રાજ સભ્ય તરીકે પોતાનું રાજનામું લખી મોકલ્યું અને તે સાથે અવસેનક મંજી ઉપર પણ છેદનો સંદેશો લખી મોકલ્યો. એ બન્ને પત્રો જાણવા જ્યાં છે.

૧

રાજનામાનો પત્ર

રામજીમ દિર, પમ્લિકપાઈ,

વડોદરા, તા. ૨૭-૨-'૨૧

મે. ચરોતર એન્ડ સોસાયટીના કાઉન્સિલના ચેરમેન સાહેબ,
સુ આજુદ

વિ નિ સોસાયટીના સભાસદ તરીકે નીચે પ્રમાણેની એક છેદની નિશ્ચિતિ કરું છું, તે આપ સ્વીકારના મહેરમાની કરશે.

ચરોતર એન્ડ સોસાયટી કેળવણીની જ દષ્ટિએ કેળવણીના કાર્ય કરના સ્થાપવામાં આવી હતી માટે રાજકીય ચળવળને કારણે, ચાલતી કેળવણીને તદ્દન બંધ કરી અસહકારના પાયા પર રચાયેલી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાની એકલી યોજના સોસાયટીએ સ્વીકારી એ ઈષ્ટ થયું છે, એમ હું નથી માની શકતો, કારણ કે યુનિવર્સિટીની

કેળવણી ચાલુ રાખી બીજા કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણી સાથે સાથે સોસાયટીથી આપી ગયા તેમ હતું જ. તેમ જ આ પક્ષાપક્ષીના સમયમાં સોસાયટીની સંસ્થાનો સીધો સંબંધ કોઈ પણ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવા સિવાય. વિદ્યાર્થીઓનાં માળાપોનો લેખી અભિપ્રાય મેળવી તેમનાં બાળકોને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે જ મુંબઈ યુનિવર્સિટી કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની કેળવણી આપવાનું કામ શક્ય હતું જ. (જુઓ તા. ૨૯-૧૨-'૨૦ ને રાજ કાઉન્સિલની સભાએ મર્વાનુમતે કરેલો દરાવ.) અથવા તો અનુભવી વિદ્વાનોની સલાહ લઈ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ યોગ્ય લાગે તેટલા બધા ફેરફારવાળો, યુનિવર્સિટી અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠથી કેવળ સ્વતંત્ર, અબ્યાસક્રમ તૈયાર કરાવી સોસાયટીની સ્વતંત્ર કેળવણીની સંસ્થા ચલાવવાનું અને શાન્તિનિકેતન (બોલપુર), ગુરુકુલ (કાંગડી, હરદ્વાર), દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન (ભાવનગર), મહિલા વિદ્યાલયો (અમદાવાદ અને સુરત), મહિલા શારદાપીઠ (પૂના), વગેરે કેળવણીની સંસ્થાઓના ધોરણે રાજકીય પ્રવૃત્તિથી દૂર રહી શિક્ષણનું કામ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કરવાનું શક્ય હતું જ.

સોસાયટીની સંસ્થાઓ કેળવણીની એક જ દૃષ્ટિએ એટલે રાજકીય અળવળથી કેવળ સ્વતંત્ર રહી ચલાવવામાં આવે અને શિક્ષકો વા વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ ન લે એવી યોગના યાય, તો મેં વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી રાજનામું આપીને સોસાયટીમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવા ઇચ્છા જણાવેલી. તેના નિર્ણયમાં પ્રત્યુત્તર તરીકે સ્વયંસેવકો તરફથી મને જણાવવામાં આવ્યું કે તેમના કેળવણી સંબંધી જે વિચારો છે તે મારાથી જુદી જ દિશાના છે અને તેથી તેમને અને મારે એક સાથે રહી શકવાનો સંભવ ઓછો છે. એટલે તે પછી હું એમ માનતો થયો છું કે, સોસાયટીના કાર્યની દિશા જ હવે બદલાઈ છે; તે 'અસહકારમાં-જ ખરી કેળવણી જોઈ શકે છે, બીજામાં નહિ.' આ સ્થિતિમાં સોસાયટીનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને અને નિરંકુશ રીતે અને એકરાગથી ચાલે તે હેતુથી મારે માટે તો સોસાયટી સાથેના મારો સંબંધ છોડવા સિવાય માર્ગ રહેતો જ નથી, જેથી સોસાયટીના સભાસદ તરીકે મારું આ રાજનામું મોકલવી આવું છું, અને તા. ૨૦મી ફેબ્રુઆરી

સને ૧૯૨૧ થી મારું નામ સોસાયટીના રજિસ્ટરમાંથી કઢી કરવા તથા સોસાયટી સાથેના મારા સંબંધ છૂટા થયાનું 'જ્ઞાન પ્રચાર'માં પ્રસિદ્ધ કરવા આપને વિનંતિ કરું છું.

આપનો

ગોતીબાઈ ન. અમીન

૨

સ્વયંસેવક મંડળને અતિમ સદિશો

રામજીમંદિર, પબ્લિક પાક,

વડોદરા, તા. ૨૭-૨-'૨૧

મે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના સ્વયંસેવક મંડળના મંત્રી સાહેબ,

શુ. આશુંદ.

મેં આજરોજ સોસાયટીના સભાસદ તરીકે મારું લેખી રાજીનામું કાઉન્સિલના ચેરમેન સાહેબ તરફ ઢસાના મગ્નામાથી મોકલી આપ્યું છે. અને તા. ૨૦-૨-'૨૧ થી મારું નામ સભાસદ તરીકે સોસાયટીના રજિસ્ટરમાંથી કઢી કરવા તેમને વિનંતિ કરી છે. હું સોસાયટીના હિતમાં ભાગ લેતો અને તેની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો તો મારી જિંદગી ખરૂં ત આજુ રહીશ જ, પરંતુ જે જવાબદારી સોસાયટીને અંગે મેં મારી માની હતી તે તો હવે તા. ૨૦મીથી મેં હંમેશને માટે છોડી છે. માટે જ મારી હયાતી પછી મારા તરફની જે ગાંડી-ધેલી સૂચનાઓ તમને કરવાનો હતો તે હમણાં જ કરવામાં હવે મને હરકત જણાતી નથી, અને મારી હયાતી બાદ તે સૂચનાઓ તમે સ્વીકારો વા નહિ તેની જેમ મને ચિંતા ન હતી તેમ મારી હયાતીમાં પણ તેનો સ્વીકાર થાય વા ન થાય તે સંબંધે હું કેવળ નિર્ધિન છું. ફક્ત હું એટલું જ જણાવવા ઇચ્છુ છું કે, જ્યારે તે સૂચનાઓ લખવામાં આવી ત્યારે જે બાવથી મેં તમારા સંબંધમાં વિચાર કર્યો હતા તે જ બાવથી આ સૂચનાઓ હું તમારા તરફ રવાના કરું છું. હું ખાતરી રાખું છું કે, સોસાયટીના કાર્યની દિશા બદલાયા છતાં આપણે હેતુ એક હોઈ આપણે પરસ્પર સંબંધ સાચા નિસ્વાર્થ રેનેહનો હંમેશને માટે સચવાઈ રહેશે.

મારી સૂચનાઓ સ્વયંસેવકો સિવાય અન્ય કોઈ ન વાંચે એમ હું આગ્રહપૂર્વક જણાવું છું. સ્વયંસેવક તરીકેના ઉમેદવાર વા સ્વયંસેવક તરીકે છૂટા થનાર ભાઈઓ પણ ન વાંચે એમ ઇચ્છું છું. સ્વયંસેવકની માહિતીને માટે સ્વયંસેવક મંડળના મંત્રીના દક્ષતરે સુરક્ષિત રીતે તે સચવાઈ રહે તો તે માટે મને કંઈ હરકત નથી, નહિ તો સ્વયંસેવકોએ વાંચી રહ્યા પછી એ સૂચનાઓનો નાશ કરવા વીનવું છું.

લિ. તમારો

મોતીભાઈ ન. અમીન

એ સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે હતી :

મારી સાથે કામ કરનારા મારા મિત્રોને

સન ૧૯૧૮ના પ્લેગ ઇન્ફ્યુએન્ઝા વગેરે રોગોએ સર્વ કોઈની ખાતરી કરી આપી છે કે આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. માટે અનેક વર્ષોથી જે યોજના વિચારમાં હતી તે આજે તા. ૬-૧૨-૧૮ના પ્રાતઃકાળે સવારના પાંચ વાગ્યે કાગળ ઉપર લખી. મારા વસિયતનામા તરીકે સચવાઈ રહી મારી હયાતી બાદ તે જાહેરમાં આવે એવી ઇચ્છાથી આ વિચારો નોંધી રાખું છું :

મને મારા કાર્યની વા મારા કુટુંબના માણસોના ભવિષ્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નથી, કારણ કે મારાં અધૂરાં રહેલાં — ચ. એ. સો, વસો કેળ. મં., ચ. યુવક મંડળ વગેરેનાં — કાર્યો ઉપાડી લેનાર મારા અનેક મિત્રો છે અને દાલ તે જેમના હાથમાં છે તેમનામાં અને તેમની નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિમાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. મારી સાથેની સામાન્ય વાતચીતમાં હું અનેક વખત મારા કુટુંબનાં સર્વને જણાવી ચૂક્યો છું કે સુખદુઃખ બાલરિયતિ કરતાં મનની રિયતિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે, અને સર્વ કોઈએ પોતપોતાના ઉપર અને ઈશ્વર ઉપર જ સાચો અને છેવટનો આધાર રાખતાં શીખવું જોઈએ. તેમને જરણપોષણનો તો પ્રશ્ન જ નથી, અને સલાહ વગેરે મદદ જોઈએ તે તો જેમ મારી હયાતીમાં મારા અંગત મિત્રો આપે છે તેમ વા વિશેષ પ્રમાણમાં મારી હયાતી બાદ આપતા જ રહેશે, એમ મારી ખાતરી છે. આ રીતે હું હરકોઈ

બાળતમા નિર્જિત તેના છતાં મારી સાથે કામ કરનારા માગ મિત્રોને નીચે પ્રમાણે માગ કેટલાક સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખના જણાવું છું

૧. કોઈ પણ પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિમાં બની શકે ત્યાં સુધી કોઈ વ્યક્તિનું નામ બદાગ નહિ આવના જેતા કર્મ કાર્ય વખતે રખત આગળ ધરવું

૨. માર્ય માટે પણ બની શકે ત્યાં સુધી આપણે મોતીબાઈને તે કરના કાર્ય તેની પોતાની મેજે, ના જેમને માટે તે કાર્ય થાય છે તેઓ ના તેમના સમર્થનો જ મોતે તેની બાનના ગણવી જોઈએ

૩. કોઈ કરનારોએ પોતાના અમુક સિદ્ધાંતોમાં સંપૂર્ણ અવતરના માથવી મડબોના નામના માર્યમાં સંપૂર્ણ પરતરના સ્વીકારવી પરંપરા સદાય અને વિશ્વાસ એ સિદ્ધાંત અવ્યવસ્થાએ એ પરંપરા પણ લક્ષ મદાર ગણવે નહિ

૪. મડબોમાં, મામમાં, ચરોતરમાં વા દેશમાં પણ પક્ષાપક્ષીના વાડા છે અને ગેરેમે અવ્યવસ્થાએ જ ના તેના ભોગ થઈ પડવું નહિ માર્ગજનિક હિતને માટે કોઈ પક્ષમાં પ્રસંગને લઈને થોડો વખત જોડાવાની આવશ્યક કરજ આવી પડે તો સામા પક્ષના પૂજ્ય માણસો તરફ તેમના ગુણને માટે અને તેમની કરેલી મેવાઓ માટે મહાભાવ સાચવી ગણવે જોઈએ આપણ આપણને જ પૂરી રીતે ઓગળતા નથી તો મીઠાઓને ઓગળનાનો દાવો ડાલ્યા માણસોએ કરવો નહિ જોઈએ પક્ષાપક્ષીનું મૂળ અને મુખ્ય લાગણ્ય ગૌરવમજ છે તે આવેશમાં તાત્કાલિક દૂર થઈ શકવી નથી જેમ મને તેમ ઓછા શત્રુ બિલા કરવા તે માર્ગજનિક પ્રવૃત્તિમાં કાર્ય કરનાર સર્વેએ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ

૫. મન માર્ગે જતા મનુષ્યમાત્રનો—સગરારી અમનદારો, કુટુંબીઓ, મિત્રો, શત્રુઓ, કોઈનો—કોઈ પણ ભય ગણવે નહિ હા માત્ર પાપનો અને ઈશ્વરનો જ ગણવે જોઈએ

૬. અવ્યવસ્થાએ એકી વખતે ફક્ત એ વા બે મામ હાથમાં લેના અને તેમાં જ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવું, અને તેને જ સર્વોત્તમ બનાવવું બહુ કામ કરના એટલે એકે જરોમર ન કરવું એ મારો જાતઅનુભવ છે, તે ઉપર ધ્યાન આપવું

૭. આપણા સંબંધમાં આવેલો આપણા ગ્રામનો, આપણા પ્રદેશનો વા માતિનો કોઈ ગરીબ સારો વિદ્યાર્થી વા યુવક કક્ત ગરીબાઈના જ કારણે આગળ વધતો અને તે દ્વારા સમાજને ઉપયોગી થતો અટકી પડે તે આપણે ઠંડે પેટે જોઈ રહીએ એ એક પાપ છે. તે હૃદયના જિંડા ભાગમાં સર્વ સ્વયંસેવકોએ અને સર્વ પુરુષોએ લખી રાખવું જોઈએ. પેટલાદ લોનફંડનો વહીવટ આ જ ઉદ્દેશથી અને ધોરણથી ચલાવવામાં આવ્યો હતો એ હવે સહજ સમજાયું હશે. અંગત જવાબદારી સ્વીકારી પ્રામાણિકપણે અને પરોપકારી દૃષ્ટિએ કામ કરવાથી બીજાઓ એક લાખ રૂપિયામાં જે કાર્યો નહિ કરી શકે તે સાચા માણસો એક હજાર રૂપિયામાં કરી શકે છે, અને તે પણ સારી રીતે. સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય અને પેટલાદ લોનફંડ એ આ સિદ્ધાંતનાં સચોટ દર્શાવો છે. મિત્રાને, સ્નેહીઓને અને મને ચાહનારાઓને તો કોઈ કામ હું સોંપતો હોઉં તો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તન કરવાનું જ છે. અને તેનો અમલ સાચા ભાવથી હરકોઈ મિત્ર જોટલા પ્રમાણમાં કરશે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની જિંદગીભર પરમ સુખ અનુભવી શકશે.

૮. જાહેર પ્રવૃત્તિઓ માટે મદદ મેળવવામાં એક માણસ પાસેથી લાખ રૂપિયા મળે તે કરતાં લાખ માણસ પાસેથી એકેક રૂપિયો મળે તે જ વધારે પસંદ કરવા જેવું છે. કારણ કે એ પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક અને લોકપ્રિય છે, તેનો એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. માટે થોડાક દ્રવ્યવાન પુરુષો કરતાં સામાન્ય સ્થિતિના લોકો ઉપર જ વધારે વિશ્વાસ તથા અવલંબન રાખવાં.

ચરોતર યુવક મંડળમાંથી રાજનામું

(તા. ૨૭-૨-'૨૧ થી ૧૨-૫-'૨૧)

સોસાયટીમાં અસહકારનું વાતાવરણ વ્યાપ્યું, અને ચોતરફ ઉત્સાહનાં પૂર જિલટ્યાં. ‘ચરોતર યુવક મંડળ’નું કાર્યાલય પણ ત્યાં જ હતું, અને તેના મંત્રી પણ સોસાયટીના એક સ્વયંસેવક જ હતા. સોસાયટીની સાધારણ સભા પછી તરત જ આ મંત્રીની સહીથી ‘ચરોતર યુવક મંડળ’ની સાધારણ સભા ઘોલાવવાની જાહેરાત નીકળી. તેમાં અસહકારના કાર્યક્રમને વેગ આપવાની યોજનાઓ ઉપર વિચાર કરવાનો કાર્યક્રમ રજૂ થયેલો હતો. મોતીભાઈએ જોઈ લીધું કે, અસહકારે ચરોતરના યુવાનોને એટલા આકર્ષ્યા છે કે તેમની સાથે પ્રવાહમાં તણાવું પોતાને પાસવે તેમ નથી. તેમણે એ મંડળને પણ રાજનામું મોકલી આપ્યું.

આ રાજનામું આવ્યું તે જ દિવસે સભા હતી. તેમાં અસહકારના ઠરાવ ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ. મોતીભાઈને સોસાયટી છોડવી પડી, તે સાથે યુવક મંડળ પણ છોડવું પડે, એ સ્થિતિથી કેટલાક સહૃદય યુવાનોને દુઃખ થયું. પરિણામે અસહકારનો ઠરાવ પડતો મુકાયો.

આ ઠરાવ પડતો મુકાયો તેથી મોતીભાઈ રાજનામું પાછું ખેંચી લેશે એમ કેટલાકે માનેલું, અને તેમ કરવા વિનંતી કરતા કેટલાક પત્રો પણ તેમના ઉપર ગયેલા, પણ મોતીભાઈ ઉપર તેની કશી અસર થઈ નહિ. એ પત્રોના ઉત્તરમાં તેમણે લખ્યું:

વડોદરા, ૧૦ માર્ચ ૧૯૨૧

રા. ભાઈ....,

તમારો મહા વદિ ૧૩ને રવિવારે લખેલો પત્ર બહારગામથી આવી ગયા મંગળવારે વાંચેલો. પ્રત્યુત્તર તો અવકાશના અભાવે આજે જ લખી શકું છું.

તમને મારે એકદમ જણાવી દેવું જોઈએ કે ચરોતર યુવક મંડળથી હું છટો પડું છું; એટલે તેની બધી પ્રવૃત્તિઓથી વા ચરોતરના બધા યુવકોથી છટો પડું છું, એવું છે જ નહિ, અને હોઈ શકે જ નહિ આ યુગ વિચારન્યાતત્વનો છે અને જે સ્વતંત્રતા હું ભોગવના છું છું તે બીજાઓને પણ પૂરેપૂરી મળે તેમ અંત-કરણથી ચાહું છું. કેળવણીના અને મમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓના મારા વિચાર પાઠ દઢ થઈ ગયા છે. અને તે પૂરેપૂરી ખાતરી સિવાય હું દેરવી મહું એમ નથી એટલે યુવકોના વિચારના વેગ આગળ હું વિચારમાં મોજો અને કાર્યમાં ધીમો પડું એ આભાવિક છે. અને વ્યાનદાગિત બાળતોમા જેની ગતિ ધીમી તેણે અવશ્ય પાડળ જ રહેવું જોઈએ અને આગળ રહેના ધીમો માણસ ઇચ્છા વા પ્રયત્ન કરે તો જલદી ચાલનાગને તે ધીમો પાડવાનું વા તેની ગતિમાં વિરોધ નાખવાનું જ કામ કરે હું એવું કંઈ કામ કરું તો મોહું પાપ સમજી છું એટલે શાંતિથી હું ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટી અને ચરોતર યુવક મંડળથી છટો પડ્યો છું. છતાં તેમાંની પ્રવૃત્તિઓ મને રુચશે અને તે અમલમાં મૂકતા મને હજી નહિ સમજાય, તો તે હું સ્વતંત્રપણે ઉપાડી લઈશ.

ગયા દુબસાળમાં, તે વખતનું કામ મેં ન ઉપાડ્યું હોત તો, જેવું મુદર કામ થયું તે ન થાત એમ તમારું દરેક છે તે સ્વીકારવામાં વિનયનો ભગ થતો હોય તો તેમ થના ઈર્ષને પણ હું તે સ્વીકારું છું. પણ આ વખતે ના કાર્ય કરનારની અને આગેવાનોની સખ્યા એવડી મોટી છે અને યુવકોનો ઉત્સાહ પણ એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે મારી આગેવાની સિવાય પણ કામ થવામાં કંઈ હજી વા બીજું આનંદ સંભવ નથી વિશેષ, હું કેળવણીનાં કામો માટે જ આવતો એપ્રિલ ના મે માસ પેટલાદ તાલુકાનાં ગામડાંમાં જ રહેવાનો છું. એટલે તે પ્રવૃત્તિને માગથી બનતી મદદ આપુ છું અને આપનારો પણ છું જ. ચરોતરના યુવકો મેંનાના ડામમાં બહાર પડે અને મુદર કામ કરી જતાવે તેથી વિશેષ આનંદદાયી બીજું મને શું હોઈ શકે! હું હવે રહીને પણ તેમને તેમના સેનાનાં કામોમાં ફતહ છું છું. અને જવાબદારી ધારણ કર્યા સિવાય મયાશક્તિ મદદ આપના તૈયાર છું.

બિ. મોતીલાઈ ન.

બીજા એક પત્રના ઉત્તરમાં વળી લખ્યું :

નવસારી

તા. ૧૦-૫-૨૧

રા. બાઈ ... ,

તમારા તરફથી ચરોતર યુવક મંડળ સંબંધી એક પત્ર મને વડોદરા મળેલો. તેનો પ્રત્યુત્તર મારે આપવો જોઈએ એમ મને લાગેલું પણ અવકાશને અભાવે આજ મુઘી કાંઈ લખી શક્યો નથી. માટે આજે અત્રેથી કંઈકે પ્રત્યુત્તર આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

ચરોતર યુવક મંડળના સભાસદ તરીકે મારે રાજીનામું આપવાનું હતું જ નહિ, કારણ કે તેમાં હું સભાસદ હતો નહિ. પણ પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓની તે પ્રવૃત્તિને મેં મારી માનેલી અને છેવટનાં ચાર સંમેલનોમાં હું હાજર પણ રહેલો, એટલે કદાચ હું સભાસદ ગણાતો હોઉં એમ સમજી મારું રાજીનામું મેં લખી મોકલેલું અને તે મારા મનથી ગુબ્બ કાઢ્યોને લઈને જ.

‘ચરોતર એન્સુકેશન મોસાઈરી’ ફેળવણીનાં કાર્યો માટે અને ‘ચરોતર યુવક મંડળ’ સમાજોત્સવ અને ફેળવણીનાં કાર્યો માટે સ્થપાયેલાં એમ મેં માન્યુ હતું, અને હજી માનું છું. એ મંડળોમાં રાજકીય પ્રશ્નો આવવા લાગ્યા. વા તેનું સ્વરૂપ રાજકીય કારણે બદલાવા માંડ્યું, એટલે મારે મારો સંબંધ છોડવો જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ થયું. ચરોતર યુવક મંડળે લાભાલાભની દૃષ્ટિએ અસહકારનો દરોવ બંધ ન સ્વીકાર્યો, પણ તે સ્વીકારી શકે તેમ નો હતું જ. એટલે મંડળનું સ્વરૂપ બદલાયું એમ મેં જો માનેલું તેને એથી પુષ્ટિ મળી. એટલે દરોવ નામજૂર થયો છતાં મારો સંબંધ છૂટેલો હું માનું છું. અને મારો નિશ્ચય ચરોતર યુવક મંડળના હિતમાં છે એમ તમે પણ માની શકશો. મારા અને મંડળના નેતાઓના વિચારોમાં બહુ મહત્ત્વનો ભેદ છે એ તો નહીં જ છે. મારી ગતિ ધીમી, સ્વભાવ બીરુ, અને કામ લેવાની પદ્ધતિ ખૂબી શકે ત્યાં મુઘી બધા જોડે સારાસારી રાખીને. માટે તમારી સાથે હું ન ચાલી શકું તે ચોક્કસ છે. તમારી સાથે રહું તો તમારી ગતિ નરમ કરું અને તમને નકામી ચિંતાઓ બીજી કરી આપું. આ સંમેલનોમાં તમે-તમારી મેળે

શક્તિ, હિસાહ અને ધમ્મના પ્રમાણમા આગળ વધી શકે તે માટે પણ મારે ખસી જવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે જ મેં કયું છે

તમે એમ પણ જણાવ્યું છે કે, ચરોતરની મારી પાસે રહેની આ એકની એક પ્રવૃત્તિ સાથે મારો સબધ ચાલુ રાખવો વાત ખરી છે કે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાલિસ, ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી અને ચરોતર યુવક મંડળ સાથે મેં મારો સબધ છોડ્યો છે, એટલે મારી પાસે ચરોતરની ખીજ પ્રવૃત્તિ નથી એમ તમે માની શકો પરંતુ આ પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ હવે પછી ખીજ જે ઠઈ શુભ પ્રવૃત્તિઓ ચરોતરના હિતને માટે જન્મ પામે તે ગંધામા મારે મારો કામનો કાળો આપવો હશે, તો કોઈ મને ના પાડતા નથી પેટલાદનો સબધ મ્થળ ઠોડવાથી છૂટ્યો, પણ તે પ્રવૃત્તિને તો મ બાઈ ધર્મિયરબાઈ પોતાની માને છે તેટલી જ હું પણ તેને મારી માનું છું. ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી અને ચરોતર યુવક મંડળને પણ તમે જેટલા તમાગ માનો છો તેટલા જ હું તેમને મારા આજે પણ માનું છું કે ફક્ત એટલો જ કે એક વખત પેટલાદની પ્રવૃત્તિને સ્વરૂપ આપનાર, ગંધાગ્રાનું અને ખીલગ્રાનું કામ મારું હતું. આજે દૂર હોવાને કારણે અને જનામદારીનો સબધ સરકારી નોકરી સાથે હોવાથી તેની જનામદારી મારી રહી નથી ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી અને યુવક મંડળથી હું દૂર હોના છતાં તેમને દોગ્ગાની અને ખીલગ્રાની જવાબદારી મેં મારી માની હતી, અને તે માટે તૈયારીઓ હું કરી રહ્યો હતો અને તે માટે જ આજુદ આવી રહેવાનો હતો હવે તે જનામદારીઓ નિયામક અને કાર્યની દિશામાં ફેરફાર થવાથી મારી ગહી નથી છતાં તે પ્રવૃત્તિઓ મારી નથી વા મારે તેમા મદદ આપવાની નથી, એમ તો કઈ મેં માન્યું નથી. કાર્ય કરનારાઓને સરલતા કરી આપના અને તેમને મૂર્ખ નવતંત્રતા ખજા શકે તે માટે ફક્ત હું શાન્તિથી જોઈ થઈ ગયેા છું એટલે એક રીતે મારો સબધ છૂટ્યો છે, પણ ખીજ રીતે મારો સબધ ચાલુ જ છે જનામદારી છૂટવાથી મારી ચિતાઓ ઓછી થઈ છે અને ખીજ પ્રશ્નો નિયારનામા અને ખીજ દિશામા કામ કરનામા મને વખતની છૂટ રહે છે મારી શક્તિઓ અને સાધનોનો ઉપયોગ જનમેવાને જ અર્પણ થયેના છે, એટલે સોસાયટી વા પુસ્તકાલયો,

વસો ડેળવણી મંડળ વા અન્ય સામાજિક પ્રશ્નો, આ પૈકી કોઈ કોઈ પ્રવૃત્તિ મારુ ધ્યાન અને વખત રોપી લે છે જ. મારી દયાળીમા જ સોસાયટી સંબધી મારી ચિંતાઓ તમે દૂર દૂરી શકો તેથી વિશેષ રૂડું બીજી મારે માટે શુ હોઈ શકે ? મારી મદદ વગેરે, ચરોતરને કે ચુરોતરને મારી શક્તિ અને અનુકૂળતાના પ્રમાણમા થોડે ઘણે અરો મળ્યાં જ જશે, એટલે હવે કોઈ મંડળ સાથે મારો સબધ ગહે વા ન ગહે તેથી કંઈ વિશેષ નથી, એ તમે ઉપગતી વિગતથી સહેજે સમજી શકશો. હું હવે કાર્ય જગનાર મરી સવાલકાં કે ટીકાકાર થયો છું અને વખતોવખત મને યોગ્ય લાગશે તે તમને પમદ પડો વા ન પડો તેની દર-નર ગમ્યા સિવાય લખ્યા જ કરીશ. મારી સૂચનાઓ વા ટીકાઓમા તમારા પ્રત્યે માગી દિલસોજી રહેલી છે અને તેમા શુભ ઉદ્દેશ ગ્રેગણાયે છે એટલું તમે સમજી વા સ્વીકારી શકશો, તો મારી જાતને હું બાખ્યગાળી માનીશ

શિ તમારો

મોતીભાઈ ન. અમીન

સ્વામી અખંડાનંદના પત્રો

(૧૯૧૭ થી તા. ૬-૨-૧૯૨૩)

સોસાયટીના મુખ્ય મથક આણંદમાં હાઈસ્કૂલ, બોર્ડિંગ, નવી ગુજરાતી શાળા, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિક, 'બાલમિત્ર' માસિક, પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ચૂકી હતી, અને તે ખીલવવા માટે મોતીભાઈએ ચોતરફ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. એ સર્વ પ્રયત્નોને આમ ફટકો પડ્યો.

માત્ર એક વર્ષ ઉપર જ તે ચરોતરના નવયુવાનોના એકના એક નેતા સિદ્ધ થયા હતા, અને સોસાયટી દ્વારા, યુવક મંડળો દ્વારા, ચરોતર પ્રદેશમાં નવજીવન ખીલવવાના મનોરથો મેલતા હતા. એ સર્વ મનોરથો સ્વમત્ત્વે ઓસરી ગયા, અને અસહકારના ઘોડાવેગે દોડતા પૂરમાં મોતીભાઈ 'ગર્ભ કાલની ગુજરી' બની રહ્યા !

સોસાયટીને અને યુવક મંડળની પ્રવૃત્તિઓને મોતીભાઈની દિલસોજી અને સૌજન્યનો સાથ તો ચાલુ રહ્યો, પણ એમના આત્માનો પ્રકાશ એને મળતો બંધ થયો, અને તેથી એ બે મંડળો દ્વારા ખીલવવા ધારેલી ઘણી યોજનાઓ પ્રકાશમાં આવતી અટકી ગઈ.

આ બધાં વર્ષો સરકારી નોકરી કરવા છતાં મોતીભાઈ એક ધર્મપ્રચારકની ધમશથી કામ કર્યું જતા હતા, અને તેમને તેમાં અસાધારણ સફળતા મળ્યે જતી હતી. અને જેમ જેમ સફળતા મળતી હતી તેમ તેમ તેમની સેવાવૃત્તિ વધુ ને વધુ સતેજ, જીંડી અને વિશાળ થતી જતી હતી. પુસ્તકો, મિત્રો, અને સેવાત્રતધારી સજ્જનોના સહવાસથી તેમની દષ્ટિમર્યાદા વિકાસ પામતી જતી હતી, અને પ્રજાનું અજ્ઞાન ફેડવા મોટા પાયા ઉપર પ્રવૃત્તિઓ ચોજવાની અનેક કલ્પનાઓ તે કરતા હતા. આ કલ્પનાઓની પાછળ કેવી મનોવૃત્તિ કામ કરી રહી હતી તે જાણવા એક મૈત્રીનો ઇતિહાસ આપવો પડશે.

પેટલાદ ખોડિંગમાં 'મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના શરૂ થઈ તે જાણી એક સાંજે એક સંન્યાસી ત્યાં આવી ગયો. આ સંન્યાસી પણ મોતીબાઈના જેવું જ કાર્ય કરવાનાં સ્વપ્નો સેવતા હતા, અને મોતીબાઈની 'મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો'ની પ્રવૃત્તિની સાથે જ તેમણે 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્ર મંડળ' મુબઈમાં કાઢ્યું હતું, તેથી જને જણ્યું એકબીજાના કામમાં જોડા રસ લેવા લાગ્યા.

પાછળથી મોતીબાઈ પુસ્તકાલય ખાતામાં જોડાતાં તે ખાતા મારફતે પુસ્તકપ્રચારનું કામ વિશાળ ક્ષેત્રમાં અને સંગીન પાયા ઉપર કરવાની તેમને તક મળી. એ કામ કરતાં કરતાં માતૃભાષાના સાહિત્યની અને તેમાંથી વળી સામાન્ય જનસમાજ વાંચી-સમજી શકે અને ખરીદી શકે તેવા સાહિત્યની ખોટ તેમને સમજાઈ. ઉપરાંત પુસ્તકાલય ખાતાને માટે મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો જોઈએ તે મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડતી. તેના ઉકેલ કરવા મોતીબાઈએ એક યોજના વિચારી હતી. સોસાયટી સ્થપાતાં તે અમલમાં મૂકવાનો તેમનો સંકલ્પ હતો. અને આ કાર્ય સોસાયટીના આદ્યમંત્રી અંબાલાલ દ્વારા સારી રીતે થઈ શકશે, એમ તેમણે માન્યું હતું. અંબાલાલનું અવસાન થવાથી આ યોજનાને અણધાર્યો ફટકો પડ્યો. છતાં હિંમત નહિ હારતાં એ યોજના અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો તેમણે આરંભ્યા. તા. ૨૨-૧૧-'૧૮ ને દિવસે એક પરિષદ સાથે એ યોજના* 'મિત્રોના અભિપ્રાય અને સૂચનાઓ માટે' પ્રસિદ્ધ કરી. એને ઘણો સારો આવકાર મળ્યો. પરંતુ ફેટલાંક કારણે તે યોજના છોડી દેવી પડી.

આ દરમિયાન પેલા સંન્યાસી મિત્રની ગડમથકોમાં મોતીબાઈ જોડા રસ લઈ રહ્યા હતા, અને એકબીજાનો પરિચય ગાઢ બનતો જતો હતો. તે સંન્યાસી એટલે સ્વામી અખંડાનંદજી ખોરસદના વતની અને હુહાણા ગામના હતા. સ્વામીજી ઘણી હાડમારી વેડી ધાર્મિક ગ્રંથો ગુજરાતી બાષામાં છપાવી સસ્તે બાવે વેચવાની

મથામણુ કરતા હતા તેમને મોતીભાઈના ચાગિય, સેનાબાન અને વ્યવહારકુશળતામા એટલો નિશ્વાસ બેઠો હતો કે મોતીભાઈને પોતાની પ્રવૃત્તિ મોખી દેના તે તૈયાર હતા મોતીભાઈએ ઉપરના ધોયોજના પ્રગટ કરી, તે અગમામા આ જનના નિચારોની આ બં-મિત્રો વચ્ચે ઘણી આપતે ચાલતી હતી પરિણામે મોતીભાઈની કાર્યપદ્ધતિની અજમાયશ આમીજીની પ્રવૃત્તિમા થતી હતી, અને તેમાથી મોતીભાઈ અને તેમના 'ગ્રેન્યુએટ સ્વયસેનકો'ની વૃત્તિ-શક્તિના પાણી મપાતા હતા

પરો મુધી આ પ્રયત્નો ચાલ્યા આમીજીની કસોટીમા કોઈ ટકી શક્યુ નહિ, અને આખરે મોતીભાઈ દ્વારા 'સન્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાનય' નિર્માણના નિચારને પડતો મૂકી એક છાપખાનુ ખરીદી તેમણે પોતાની જવાબદારી ઉપર અમદાવાદમા 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાનય' શરૂ કર્યું, જે હવે આખા હિંદમા જાણીતુ થયુ છે

સ્વામીજીએ અમદાવાદમા મરથા નહી તેને ખીલનનામા પણ મોતીભાઈનો સાથ તો ચાલુ રહ્યો, પણ દૂર રહીને જે સાથ આપી શકાય તેટલો જ તે આપતા આ અરસામા સ્વામીજીના જીવન અને નિચારોએ મોતીભાઈ ઉપર ઘણી અસર ઢરેલી જણાય છે તેમની વચ્ચે લાખો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો છે એ પત્રવ્યવહારમા આમીજી મોતીભાઈને ગરીબો અને અનાથોની સેવા કરવાનુ જીવન-મત લેના આગ્રહ કરતા જણાય છે દુર્ભાગ્યે મોતીભાઈએ સ્વામીજીને લખેલા ઉત્તરો મળી શક્યા નથી છતા મોતીભાઈના જીવનમા આ સમયે ચાલી રહેલા મથનોનો કઈક ખ્યાલ આપણે સ્વામીજીના પત્રોમાથી કરી શકીએ તેમ છીએ.

સ્વામીજીનો સૌથી જૂનો પત્ર ૧૯૦૭મા લખેલો છે. તેમા તેમની પહેલી મુલાકાતથી ચલેના તાજા સંબંધની અસર દેખાય છે ત્યાર પછીના પત્રો પૈકી નીચેના તા ૧૫-૧-૧૮ના પત્ર ઉપગ્રથી જોઈ શકાય છે કે સગકારી નોકરી છોડી જનસેનાના કામમા જીવન અર્પી દેના સ્વામીજીએ મોતીભાઈને ઉપદેશ કર્યો છે અને તે બામત મોતીભાઈના મનમા ગડમથન ચાલે છે કુટુંબને છોડી સન્યાસ કેમ લેવાય ? એ મોતીભાઈની દલીલનો ઉત્તર આપતા આમીજી લખે છે

‘પ્રિય આત્મબુધુ,

અશુનને મોહ થયો હતો કે આ સગા કુટુંબીઓ વગેરે મામે શીદને લડું ? અર્થાત્ કુટુંબધર્મ મનમાં મોટી આડ થઈને ઊભો છે નહીં કુટુંબ ધુ ? પગારની આવડમાથી પોપનાના પોતાના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ વગેરે તમારે માતા ત્રીનુ કુટુંબ તો જરાય બાધક નથી, એટલે તેની વાન નથી.

પણ હે અશુન ! દેશધર્મની વચ્ચે જો કુટુંબધર્મ આડો આવતો હોય તો તે ત્યાગ્ય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અશુનને નિમિત્તે તમને, મને ને સર્વને કહી ગયા છે.

દેશધર્મનું પાલન તો આગળ ઉપર એના અનેક કુટુંબોને પળાવશે, ઉભન બનાવશે જેમકે દૌરવોના અને તેમની માથે જ ગળ પ્રભમાં વ્યાપી ગયેલા અધર્મના નાશને લીધે હજારો વર્ષ સુધી ભાગત પાછુ ધાર્મિક બની ગઈ શક્યું હતુ તમને ઈર્ષ્ય એ માર્ગ નરક બળવા મથતા નોઈ અતિ દર્પ થાય છે. . . .

આ પછી બે વર્ષ સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. અને પત્રો લખાય છે તેમા આમીજી એની એ ફક્ત વિવિધ રીતે ગળુ કરે છે અને સગારી નોકરી કરતા કરતા જનસેવા કરવાના છૂટાછવાયા પ્રયત્નો કરવાથી જે મેરા થાય છે તે કરતા અનેક ગણી સેવા નોકરી છોડી આતાયોની સેવામા મર્વાપણુ કરવાથી થાય, એ હકીકત સમજાવે છે મોતીભાઈ આ અગસામાં સોસાયટીમા જોડારાની તૈયારી કરતા હતા તેથી સોસાયટીના બાનિ કાર્યક્રમના ઉલ્લેખો કરી તે દાગ પોતે શ કરના ધારના હતા તે જણાવે છે તેમના અનેક વિચારોમાં એક વિચાર સોસાયટીમાં શરૂ કરેલા અભ્યર્થાશ્રમને અમેગિનના બૂકર ટી, વોર્ગિંગને આપેલી ટરકેજી અગ્યાના નમૂના ઉપર ખીવવાનો હતો. તે વિશે સ્વામીજી લખે છે

‘અભ્યર્થાશ્રમનો નિયાર કીક છે. પણ મુખ્ય તો જે અંગ્રેજ શિક્ષણાલય દાન ચાલે છે તે જ. કેમકે અભ્યર્થાશ્રમ તો તેની છાયામાં — પેટામાં જ. ઘેરથી પૈસા મગાવી રીડ કરીને ખાનાગ-પહેરનાગ અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમને માટે ગડેરા શીખવવાના બવ્ય મકાનોની છાયામાં, એ નાના પેટા વિભાગ તરીકે અભ્યર્થાશ્રમ એ આશ્રયીઓ, સાદું ખાનાગઓ, અભ્યર્થામાં રહેનારાઓ ઉપર પેલાઓની અસર

નહિ પડે ? મહત્ત્વની વાત આ નથી ? છેક જ જુદી એ બાબત બને અને મર્મભાવે એના બનવા વૃત્તિ ઊછરે અને અનાયાશ્રમ જેવું બની જાય તો કેવું સગમ ? બહેને વિચારમા હજી થોડા માસ જાય એના આશ્રમનો અને સેવકોને સેવાભાવયુક્ત આશુવિકા પૂરી પાડે એવા સસ્તા સાહિત્યનો સગમ આણુદમા બહુ જ કુસ્તી અને ઉપનારક થઈ પડે નહિ ? બને બાબતો એકગ્રસ, સોનામા સુગંધત બની રહે તેવી મને તો લાગે છે મત્રીત્વ તમારું, બનતી સનાહ ને મર્દ થાય ત્યાં સુધી નગર મધને જ્યાં કરું છેવટનો નિર્ણય અને સત્તા તમારી.

x

x

x

બુદ્ધ ગી પોશિંગટન ? એને જ જન્મભાવીને સતો ૧ થી પકડો છો ? જુઓ તો ખરા ! મફારી જેની સાથે ચાલો કન્તા હોય છે તેની જ પાઘડીભાથી માપ કાઢે છે, તેવું મર્મ ન થઈ જાય !

પેટલાની બોડગમા એક ગત્રે પેના વરસાદમા બીજાઈ રડતાં, મિયાહિ મિયાહિ કગ્તા બિનાડીના બચ્ચાને માટે કેવી દેવતાઈ મળજી તમને પેડી હતી ? દીન, અગ્ર, આશ્રિતો એકડોના સાચા પિતા બનના માટે તો તમને અપુત્રતા નહિ આપી હોય ?

x

x

x

ઉપગ્ના પત્રના ઉત્તરમા મોતીબાર્ડએ શુ લખ્યું તે જાણી શકાય તેમ નથી પરંતુ એમ ॥ પત્રના ઉત્તરમા તા ૧૦-૬-૨૦ દેવલાનીથી લખેલા આમીજના, લાગા પત્રમાના નીચેના ભાગ ઉપગ્ની આ બે મિત્રો વચ્ચે સેના ॥ સ્વપ્નોની કેવી ચર્ચા થતી હતી તેનો ખ્યાન આવે છે

‘તમે પોતાને નિષે લખ્યું તે મગમ છે એ- માણસ પોતાનું સર્વ ધન અને મન પોતાના પડોશી, કુટુંબી, કે બીજા શોધતા આનંદારને આપવામા પણ સર્વ કાર્મ આપી ગયો હોય છે પરંતુ તેને મન તે સ્ત્રીની સર્વથી વધારે જરૂર આખા દેશમા કે ગામમા કે જાતિમા કેને છે ? એમ જો વિચાર કરે અને માગવા નેટહું પણ જ્ઞાન કે શક્તિ ન હોય એવાને શોની કાઢી તેને જ યોગ્ય સનાહ આપે, તો ઉપકારમ્નામા કેવો મધો ફરક ? પડેતો માણસ એવાને આપી ગયો છે કે જેઓ એક નહિ તો બીજી રીતે કે બીજેથી ગોધી મેળવી લે તો હોય છે જ્યારે બીજે એવાને

આપી રહી હોય છે કે જેઓ પડે દુઃખી અને ખીનઓ પર ગોળનરૂપ થાય તેવા હોય છે.

કંઈક સંકોચ થવા છતાં આપણા સંબંધને લઈને એક બંધ-બેસતું દૃષ્ટાંત લખ્યા વિના રહી શકતો નથી. માંદાં, ચોરીનો ભોગ બનેલાં, સાથીઓએ તથા દીધેલાં, એવાં નિર્ધન અને અનિશ્ચય સહાયપાત્ર પચાસ સાઠેક વાત્રાળુઓને તેમ જ થોડાક સાચા ત્યાગી પ્રભુપરાયણ મનુષ્યોને શોધી શોધીને મદદ કરવા ખાતે એકં મૃદરથના માત્ર બસો ત્રણસો રૂપિયા આ સ્ત્રવક દ્વારા ગયા બે માસમાં ખર્ચાયા. પરંતુ એ જ સમય દરમિયાન નાસિકમાં ખીનઓને હાથે બેચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા હશે. તે બધી રકમ બદલ પણ જેટલો સંતોષ તેના ખર્ચનારાઓને ન મળ્યા હોય તેટલો સંતોષ મેં અનુભવ્યો છે. એમાંની એક સુવાવડી સ્ત્રી કે જે રાતના દશેક વાગ્યે ઓટલે જેમ તેમ પડેલાં માણસોમાં ફરિયાદો માણસોને ચૂપકાદીથી શોધાતાં જોઈને કંઈક સમજી ગઈ, અને છંક નિર્બળ - લગભગ નવસ્રી અને હાડપિંજરવત - છતાં બેડી ચઢી જઈને, બોલવા અશક્ત છતાં કંઈક કહેવા લાગી. એની એ વખતની આતુર આંખો, અને (ગોળ, ઘી, સૂંક માટે) પૈસા તેમ જ થોડાંક વસ્ત્ર તે જ વખતે એને મળી જતાં એણે મૂંગે મોંઢે નાંખેલી આશ્ચર્યમિશ્રિત આંભારદષ્ટિ જ્યારે પણ સ્મૃતિમાં આવે છે, ત્યારે એ સેવા પારકા પૈસા વડે બનેલી હોવા છતાં પણ જીંડા આત્મસંતોષ અનુભવું છું.

દેશમાં નિરાધાર, અશક્તો એવાં તો સેંકડો ને હજારો દુઃખમાં ડૂબી રહીને કૃતરાત્રે મોતે મરે છે. દર વરસે હજારો અજ્ઞાન નિરાધાર બાળકો બાવા, બિખારી, ચોર, ધત્યાદિબન્યા કરે છે કે જેમને સારા ખેડૂત, શિક્ષક, ઉપદેશક, કારીગર, સ્વયંસેવક વગેરે બનાવી શકાય. અને જેમને માટે ચીજો, વસ્ત્ર તથા રક્ષણ મેળવવામાં સરકારની કાંઈ પણ મદદ ન લેવી પડતાં ધાર્મિક કાર્ય તરીકે ખુશીથી લોકો તે બધું પૂરું પાડે.

ધાર્મિક કાર્ય તરીકે ટાગોર જેવા આદર્શ તમો જેવાથી ધારણ ન પણ કરી શકાય, પરંતુ જે કાંઈ હાલ એ દિશામાં તમારે હાથે કરાઈ રહ્યું છે તે જિંદી દષ્ટિથી એતાં દેશના હજારોમાં નુકસાનકારક તો નથી? આ વાત ગાંધીજી સાથે તથા શાંતિનિકેતનવાળાઓની

માથે ખામ ઊ ડાણથી વાતચીત અને ચર્ચા કરીને એક વાર નક્કી કરી લેના નમ્ર પણ ખાસ ભવામણ છે. માગ એ વિષે વિચાર બધાયા છે ખરા, પણ મારો એ વિષય ન હોવાથી નક્કીપણે અને આગ્રહપૂર્વક કશું જ માગથી રહી શકાય તેમ નથી અમુક મયોગોમાં વિષ પણ ઉપકારક થઈ શકે છે. બીજા હાથ પર, કોઈ પણ વસ્તુગિયતિ સઘળા દેશકાળ માટે ઉપયોગી થતી નથી.

અનેક ખામતો કરવાની વૃત્તિના તળિયામા એક એવો જૂલ-ભરેલો કાનિષ્ઠભ ગહેતો હોય છે કે જે આખરે તદ્દન ખોટો જ નીરડો છે, પણ તે કાયમ હોય છે ત્યાં સુધી સોભના રૂપમાં સમજાતો નથી અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણ ફેલાવી મગકારી નોકરો ઇત્યાદિ વધારવા ખાતે નખાવાતા એ જ લાખો રૂપિયા અને રસયસેરકોના જીવન તથા આખો વખત એ ખામતના વિચારમાં રહ્યા કરતું એ મન,—એ સઘળું જેમનો એ મહાય પર વધુમા વધુ હક ગણાય એનાં દીન, અજ્ઞાન, નિરાધાર સત્તાનોના હિત પાછળ ખર્ચાય તો તે કેટલા મણ્ણ ઉપકારક નીવડે !

મનથી સમજાયું છે તેટલા પ્રમાણનું અને તે પ્રકારનું આ શરીરથી પણ નથી જ બનતું. પગ કરતાં આખો હંમેશાં આગળ જ હોય છે બીજાઓના સંબંધમાં કગતા ન્યૂનતા અને શિખામણના વિચારોમાં ઘણી વાર જૂઠ જ હોય છે, છતાં પ્રસંગને લઈને ઉપલુ એટલા માટે જ લખાઈ ગયું છે કે આપણો સંબંધ છેક સામાન્ય નથી અને એમાંનો કોઈ પણ ગન્ધ સડેજ પણ હિનકર નીવડે તેવો હોય.

x

x

x

કોઈ બીજું અસામાન્ય કાર્ય સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી ઉપાડવું ન હોય ત્યાં સુધી લાયજેરીઓની પ્રવૃત્તિ જ સારી રીતે નબ્યા કરે એ જ વધુ સગ્સ લાગે છે વળી આર્થિક સગવડ પણ એ નોકરી માલુ રહેવાથી સચવાય હાલ એ જ.

સેવક અખંડ'

કેટલાક સંકલ્પો

(૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧)

અનાથોની મેવા માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાના આમી અખ ડાન દજના ઉપદેશ અને આગ્રહની ચર્ચા રાગે પત્રવ્યવહાર આવતો હતો તે દરમિયાન જ મોઆયીની હાઈસ્કૂલને અમહદાગમા જોડવાનો પ્રશ્ન આવેલો. એમા ' ડેગણીની ખાતર ડેગણી ' એ સિદ્ધાન્તના પાઠન માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમરાની મોતીભાઈએ તૈયારી બતાવી હતી, પરંતુ રાજકીય હેતુના ભેજનાથી ડેગણીની પ્રવૃત્તિમા પડવાની દૃઢતાથી ના પાડી હતી એમના આ વર્તનમા સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો પ્રામાણિક મતભે હતો એ ગર્જકીય લાગણીથી ઉત્તેજિત થયેના વાતાવરણમા કોઈ જાઈ શન્યુ નહિ અને તેમની ગણના નબળા અને ગુનામી માનમવાળા લોકોમા થઈ

ખીજી બાજુ સિદ્ધાન્તની ખાતર આખા જગતની ધનગણ વહોરીને પણ પોતાના નિશ્ચયને વળગી ગેરવાનું કહી નહિ દાખવેલું આત્મબળ તેમણે આ પ્રમુખે દાખવ્યું છતાં જે સેવાભાર તેમને જનહિતના કાર્યો કરવા પ્રેરી ન્હો હતો તેની ખાતર સ્વામી અખ ડા નદની માફક ભેખ લેવાનો નિર્ણય તે ન કરી શક્યા

આમ લાયકાત હોવા છતાં, મોતીભાઈ ન બની શક્યા નેતા કે ન બની શમ્યા સન્યાસી છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી મહાન કાર્યો પાછળ જીવન હોમી દેનાર નાનામોટા સર્વના દષ્ટાંતોમાથી પ્રેરણા મેળવી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને પોતાની રીતે મહાયુરોને રસ્તે ચાલવાના પ્રયત્નો તે કરી ગયા હતા આજ સુધીના પ્રયત્નોના અનુભવે એમની દૃષ્ટિ ગરીબો અને પીડિતોના ઉદ્ધાર તરફ વળી હતી. ગામડામા જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવવાના ચત્તો તો પહેલેથી જ સેવના હતા એ સર્વ નિચારોને હિંદ સેન સમાજવાળા શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષ અને સ્વામી અખ ડાનના સપર્કથી પોપણ મળ્યે જતું હતું તે સોસાયટીના પ્રશ્ને અને અસહ્યારના વાતાવરણે અપૂર્વ

રીતે વધારી દીધું જ્યારે આખો દેશ સ્વરાજ્ય મેળવના યાદોમ જરી રહ્યો છે ત્યારે પોતે પણ ઈર્ષ્ય કરવું જોઈએ એ વૃત્તિ તીવ્ર થઈ, અને ઈર્ષ્ય નહિ તો પોતે આગેના કાર્યોમા તો સર્વેસર હોમવું જોઈએ એમ સમજાયું.

સોસાયટીમાંથી છૂટા થયા પછીનું એક આખું વર્ષ આવા પ્રમાણના મનોમથનમા પસાર થયું આ મનોમથન એમની નોંધપોથીમાંથી એમને જ લાગે નખાયેલું છે તેમાંથી અત્રે કેટલુંક ઉતારીય.

તા ૧૭ ૨-૨૧ને રોજ — સોસાયટીને અસહકારમા જોડના બાબતનો પ્રશ્ન ચાલતો હતો તે અગસામા — લખ્યું

લાખી મુફતે નોંધ લખવાનું આજે ફરી ગઈ હતું હું અને લખવાનો અભ્યાસ હોય તો અને- રીતે આત્મસુધારણામા આગળ વધવાનો માર્ગ મળે બને છે એની ખાતરી પાછળી નોંધ નાચનાથી થાય છે પણ નિયમિતપણ, વ્યવસ્થા ચો-સાઈ એ ગુણો મારા જીવનમા હોવાથી જ નથી આ કામ ઉપર નામ ના જ લેનાર છે, એટલે વખત પણ મળતો નથી આ નોંધ લખી શકતી પણ નથી પણ બીજા કામ કરના આ નોંધ લખવાનું મહત્ત્વ જોઈતું નથી, એમ આજે નિશ્ચય ની નામ હાથમા લીધું છે અને આ વર્ષ કાર્ય વધારે કરવું ૪ વધારે વેરવું આત્મબોમ વધારે આપવો અને કોઈ એકાદ કામ ગામડાનું લઈ ગ્રામજીવનનો અભ્યાસ કરવો અને અજ્ઞાન અને ગરીબ બાઈઓની સેના નરનાના માર્ગ શોધના અને એ દિશા તરફ અન્ય બાઈઓને વાળવા પ્રયત્ન કરવો એમ ધારણા રાખું છું સોસાયટીનું કામ મારી પાસેથી હવે જોઈતું થાય છે અને ઊંઘવણી સબધી નવા વિચાર રૂપાનું પણ હાન મુનતવી જ ગમ્મવું પડે એમ છે એટલે વખત પૂરતો મળી શકે એમ હું ધારું છું ધારેલું અને વિચારેલું તો ૫ કદી ન્યું કરી શક્યો જ નથી છતાં પ્રયત્ન કરવામા ઈર્ષ્ય જોડું નથી હાન તુરત રડોદરા રાજ્યમા જે અજ્ઞાન માતાપો પોતા ૧૧ ઝો ગને બચ્ચાનના નરી તેમને દડમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ પ્રથમથી જ હાથમા લેનારો, કારણ કે લગભગ ૭ વર્ષ ઉપર આ પ્રશ્ન વિચાર્યો હતો અને અનકાશના અભાવે પડી રહ્યો હતો.

તા ૧૧-૩ '૨૧

ગઈ દિવસે નામન વિદ્યાધિકારી રા — ને ત્યા ખબર મળી કે નવી ગુજરાતી શાળાના ટિપ્પણ ઉપર હુન્ન થઈ માગણી નામજાર થઈ, મને એમ લાગ્યું કે રૂા ૧૫૦) પણ ન મળ્યા અને રૂા ૫૫) ની માસિક ગ્રાન્ટ પણ બધ થઈ સગરની મ નિના નવી ગુજરાતી શાળા ચલાવવાની હિમત રૂા નહિ જ, એવી આશય મુસ્કેરીઓ છ છ રૂાના સનત પ્રયત્ન પછી ગાળા બધ નવી પડે એ મારાથી સદન ન થઈ ગડે તેમ વાગુ તુગત જ નિવસ થઈ ગયો કે જૂન મામથી રૂા અગ્રેજી હાથ ધોગણના ગિમ્તરીકે જે નઈ પગા મળ તે લઈ નમ મુનુ અને નવી ગુજરાતી શાળા ચલાવની તુગત જ અગ્રેજી બાણના તેમ જ ગુજરાતી બાણના વિદ્યાર્થીઓ માટે મોડેંગ કાઢવાનો મનાય થઈ મનથી બળે તથા માણસો નગેરની પણ ગોદનગ ની એ મે રૂામા મેટ્રિક રૂા કાઢવો અને આશુદમા અગ્રી મહેરી યાજાઓ રૂામા સફળ ઉતાવળી વરૂમા મેગરણીનું જ આ તે આખા ગામની બધી મરથાઓનું મામ મરુ અને ગામની મીગ મઈ પણ પ્રતિમા આગેવાની ન વની ડેક માગત નગેકે રિગિટ પચાસતમા ભાગ લેવો પડે તો લવો, પરંતુ મમા મદાન કોર્નિ કઈ નાત પણ સાબળવી નહિ કુદમના અધમા ગિનકુત ભાગ ન લવો રૂાને જ નાર્સેત્ર મનાવવું પેલા મનાવન મડા યોગવુ આ બીજા તાનનઓને ધડો રાગો મજે તેવી રીતે સફળ મનાવના મયગ પ્રયત્ન કરવો પેલા તાનુના વિદ્યાર્થીઓને મ રૂા માટે પેટલાફ તાનુના વિદ્યાર્થી સદાન સગરની મળ થાપવું મુખ્ય અને માયો પ્રયોગ રૂા નવી ગુજરાતી શાળાને 'Boys' Own Home"ના ધોગણે પ્રાયમિ શાળા અને માધ્યમિક શાળાના એન શિક્ષણ તરીકેની યોજના તરીકે ચલાવની એજુગવો.

રૂાદગ મળ્યા પુત્તનનયોને મારા જવાથી મોટો ધોકો લાગવા સબન હતો રૂા જવામા આશય નુકસાન મોટ હતું અને મહેનત મડ જ મરનાની હતી, ત્તા કર્ત ન એટલું મપટ જણાતુ કે જવાનો નિશ્ચય પૂરેપૂરો કરી દીધો હતો રૂાની બધી યોજનાનો કમ મનમા તૈયાર થઈ ગયો હતો અને રૂાનામા

સરકારી અને ખાનગી કામમાં હાજરીની જરૂર ન હોત તો રિપોર્ટ કદાચ લખીને પણ લઈ ગયો હોત. પરંતુ જૂન માસને હજી ત્રણેક માસ વાર હતી એટલે મે. રા. રા. વિદ્યાધિકારી સાહેબ સાથે ફક્ત મસજત કરવાના હેતુથી અને તે સાહેબ કેવા પ્રકારની વિશેષ અનુકૂળતા મને કરી આપશે તે જાણવાના કારણથી જ આજે વિદ્યાધિકારી કચેરીમાં ગયો હતો. પરંતુ નવી ગુજરાતી શાળાને એક વર્ષ માટે રૂ. ૫૫) માસિક ગ્રાન્ટ આપવાનું મંજૂર થયેલું હોવાથી એકદમ આ વર્ષે જંપલાવવાનો વિચાર શિથિલ કરવો પડ્યો. કારણ પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ ખાતે મારી હાજરીની અત્રે ખાસ જરૂર છે. વસો જવાની ઇચ્છા એટલી પ્રબળ હતી કે ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ, ચરોતર વિદ્યાર્થી સદાયક સહકારી મંડળ લિ., ગુજરાત પુસ્તકાલય સદાયક સહકારી મંડળ લિ., વગેરેની તૈયાર થયેલી યોજનાઓ પણ છોડી દેવા તૈયાર હતો. હાલ તુરત તો હવે એક વર્ષ વડોદરામાં પુસ્તકાલયોની સેવાયે રહેવું એમ હ્યું છે.

*

તા. ૩૦-૩-'૨૧

નિયમિત નોંધ લખવાનું તો નથી ખતી શકતું, પણ વિચારો અને યોજનાઓ થયે જ જાય છે. એક બામુએ વસો જવાની તૈયારી થઈ રહી હતી, અને બાર માસ માટે મુલતવી રહી હતી; દરમિયાન મે. કુદાલકર સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો એટલે પુસ્તકાલયોની જવાબદારી મૂળ હતી તે કરતાં વધી. રા. કુદાલકર સાહેબનું અવસાન ૨૫૪ શબ્દોમાં શીખવે છે કે નિંદગીનો અંત ક્યારે આવશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી. માટે સર્વ કોઈએ મરણની તૈયારી કરી રાખીને જ સારી માડી યોજનાઓ વિચારવી. મેં મારા માટે તો ઘણા લાંબા વખતથી જ તૈયારી કરી મૂકી છે. છતાં વધારે પાકા નિશ્ચયો કરવાની જરૂર ફરી સમજાઈ ખરી. સોસાયટીથી છૂટા પડતાં, સ્વયંસેવકો કરતાં વધુ પગાર મારી જન વા મારા કુટુંબ માટે ઉપયોગમાં ન લેવો એવો હરાવ કરેલો. પાછળથી અનુભવથી સમજાયું કે મૂળનો સ્વભાવ પડી ગયેલો હોવાથી ઘણી વખત તે પગાર કરતાં પણ થોડું વધુ ખર્ચ ખાનગી ખર્ચમાં થાય છે. હાલ તુરત માટે તો એમ પણ સમજાય છે કે, હું સોસાયટીમાં જોડાયો

હોત તો જે ગરીબ દુરના કુટુંબીઓ, પાડોશીઓ, અને સંઘાઓને
 છૂટથી હું મદદ આપુ છું તે ન આપી ગયત અને સ્વભાવ બદલાય
 નહિ એટલે અનેક આર્થિક મુશ્કેલીઓ અનુભવત હાલ તુરત ત્રણ
 વર્ષ વડોદરામાં ગઢેલું પડશે, અને પછીના ત્રણ વર્ષ વસોની ડેળવણીની
 સરસ્યાઓ ખાતે આપવાનો નિશ્ચય થયો છે અને વસોમાં તો ગ્રામ-
 સેવક જેટલો પગાર મળી શકે, એટલે આ ત્રણ વર્ષમાં થોડા ખર્ચમાં
 નિભારવાનો પાઠ શીખવો પડશે જેની દુમાણી થોડી છતાં મુશ્કેલીઓ
 પણ આવે નહિ હાલ તુરત મૃત્યુપત્રમાં જે રકમો આપવા
 જણાવ્યું છે તેની મેન્ડમાં સગડ ડગી દેવી અંત્યજ સાળાના મગન
 ખાતે રૂ. ૫૦૦) પણ મેન્ડમાં જમે મૂકી દેના જોઈએ આ ત્રણ
 વર્ષમાં પેટલાદ સોનકડ અને બીજા પગચૂરણ ખાતા માગ નામ
 ઉપર હોય તે બધા થઈ જના જોઈએ જેથી નિર્મિતપણે વસોમાં
 ડેળવણીનું કામ થઈ શકે

*

તા ૨૮-૫-૨૧

મારું કાર્યક્ષેત્ર ડેળવણીનું જ મારા મનથી નક્કી થયેલું છે
 રાજકીય ચળવળમાં ડેળવણીનું કાર્ય બળે તો 'ડેળવણી' બરોમ
 બાળકોને ન જ મળે એમ હું માનું છું વરોતર એત્યુકેશન સોસાયટીની
 પ્રવૃત્તિઓ—જેમાં હું રચ્યો પચ્યો ગલો હતો તે—મેં રાજકીય
 ચળવળમાં મારે ન પડવાનું થાય તેની ખાતર છોડી છે એટલે હવે
 પુસ્તકાલયોનું કામ જિંદગી સુધી કરવું ના વસોની ડેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ
 સંભાળવી, એ બેમાંથી એક નિર્ણય મારે કરવાનો હતો ફેબ્રુઆરી
 તા ૨૦ને રાત્ર સોસાયટીનો છેવટનો નિર્ણય થયો ત્યારથી આ
 નિર્ણયમાં હું અનિશ્ચિત હતો આજે મવારે છ વાગ્યે વર્ષક નિર્ણય
 ઉપર હું આવ્યો છું વડોદરા રાજ્યને પુગ્તકાવયનું કામ કરનાર તો
 પગાર સારો મળતો હોવાથી કોર્ટ આવી મળશે, પણ વસોની
 ડેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ તો હું ન સંભાળું તો તે શિયિન થઈ છેવટે
 બધા પડે તેવો પણ સબન ગડે છે આર્થિક દષ્ટિએ અને કીર્તિ-
 લોભના દાન્યે તો મારે વડોદરા ગડેવામાં લાભ છે પણ આ બે
 વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં મેં કદી ધર્મ માન્યો જ નથી મારી યોગ્યતાના

* ૧૯૧૮-૧૯ના ખર્ચ વખતે આ મૃત્યુપત્રની રૂપરેખા લખી હતી

પ્રમાણમાં અને તેથી પણ વિશેષ કીર્તિ અને દ્રવ્ય મને મળે જ છે પણ સાધ્ય વા ધ્યેય તરીકે મેં તેમને કદી જ સ્વીકાર્યા નથી પરંતુ પુસ્તકાલયોની સેવા એ મેં ધર્મ માન્યો છે. વડોદરા રાજ્યે શરૂ કરી તે વડેનાં પણ મેં તે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી, અને રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની હાવની સારી સ્થિતિ લાવનામાં પણ મેં માગથી બનતું કર્યું છે. હું જો મારી નોકરીમાં બાકીનાં વર્ગો પુસ્તકાલયોની જ સેવામાં ગાળુ તો વધારે સારી ગિચ્છિએ તેમને જરૂર લાવુ પરંતુ વસોની પ્રવૃત્તિઓ તો હું ગુમાવુ. મને જીવનની દૃષ્ટિએ બન્ને મરખાં મહત્વના કામ લાગે છે. ડેંગરણેવા યુવકો સામે આક્ષેપ છે કે તેઓ ગામ છોડી શહેરોને પોતાની પ્રકૃતિઓ અને માધનોનો લાભ આપે છે, તેને માટે જ આખી ગિલ્ડગી વૈનરુ કર છે, ગામડા જરૂર શહેરોમાં જ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે : આક્ષેપોમાથી મુક્ત થાઉં વા ન થાઉં, પરંતુ મારું પોતાનું ધ્યેય તો વસોની ડેંગરણીની પ્રવૃત્તિઓ જ છે નવી ગુજરાતી ગાળા એ ગુજરાતમાં પ્રથમ પ્રયોગ છે. આ શાળાને વધારી હાઈસ્કૂલ સુધી લઈ જવી, ડેંગરણીની દૃષ્ટિએ હાવની ચાલતી ડેંગરણીમાં જોડવા અને જોવા ફક્ત થઈ શકે તે કંઈ જોવા, અને તે ફેન્દારો સજ્જ નીરડે તો આ વસોની શાળા દ્વારા ગુજરાતની પણ સેવા કર્યાનો મારો, ચાત સંતોષ માનવો. સરદાર અને ધનાઢ્ય પુરુષો તેમ જ આવેશમાં આવેના વા કીર્તિના મોહથી આગળ પડવા ધ્વજતા મુવકો ડેંગરણીની સારી મરથા કરી બનાવી શકે જ નહિ ડેંગરણીના કાર્યમાં માત્રો મેરાબાન અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે માત્રો સહભાર લેવો જોઈએ સૂચનાઓ કરવાથી જો કામ મારું થઈ જતું હોત તો હું વસો નવી ગુજરાતી ગાળા આજ સુધીમાં સાગી બનાવી જ શક્યો હોત. આપ મૂઆ પિના જેમ સ્વર્ગે ન જવાય, તેમ જ જ્યાં સુધી આત્મભોગની વૃત્તિથી અને સાચા સેવાભાવથી હું જાતે શાળામાં કામ ન કરું અને શિક્ષકોની સમક્ષ હું મારું પોતાનું દૃષ્ટાંત ખરું ન કરી શકું, ત્યાં સુધી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી સાગ લામની આશા હું ન જ ગળી શકું. માટે જો કઈ પગાર ગુજરાત માટે વસોની પ્રવૃત્તિઓમાથી મને મળી શકે તેનાથી સંતોષ માની, પુસ્તકાલયોનું હિત સાચવી, વડેનામાં વડેની તકે વસોમાં જઈ રહેના નિશ્ચય થયો છે અને જ્યાં સુધી ન જવાય

ત્યાં સુધી ૧૯૨૧ના જૂન માસથી પ્રથમ વર્ષે માસિક રૂ. ૨૦), બીજો વર્ષે રૂ. ૩૦) અને ત્રીજો વર્ષે રૂ. ૪૦) વસો નવી ગુજરાતી શાળાને આપવા ઠરાવ કર્યો છે. બની શકે તો ૧૯૨૨ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં જ વસો અંગ્રેજી છટ્ટા ધોરણના હેઠ મારતર તરીકે ત્રણ વર્ષની નોકરી લાયકેરી ખાતામાંથી ઉછીની લેવી. અને પગાર તો રૂ. ૧૦૦) વા જેટલો મળી શકે તેટલો જ મારે સ્વીકારવો. પ્રથમ વર્ષે મેટ્રિક કક્ષાસ ઠાકવો નહિ, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૦ થાય અને શ્રી અને વિશિષ્ટ પંચાયતની ગ્રાન્ટથી એક કક્ષાસનું ખર્ચ પૂરું થાય, તો બે ગ્રેન્ડુએટ નવા રાખી ધોરણ ૬ અને મેટ્રિકની વચમાંનો એક વર્ગ વધારવો. જેથી સને ૧૯૨૩ના એપ્રિલથી મેટ્રિક કક્ષાસ સારી રીતે નીકળી શકે.

પુસ્તકાલયો કરતાં શાળામાં હું વધારે હિપયોગી થઈ શકીશ અને વર્ગમાં જ હું સફળ નીવડીશ અને થોડા ખર્ચમાં રહી શકીશ. જે ગામમાં મારો જન્મ થયો છે તેની થોડીધણી પણ સેવા કરી શકીશ અને એ ગામના કેળવણીના સફળ વા નિષ્ફળ પ્રયોગો દ્વારા ગુજરાતની પણ સેવા કરી શકીશ જ, એમ હું દઢતાથી માનું છું. માટે આર્થિક મોટું નુકસાન વેળે ગુજરાતની સંસ્થાઓ અને તેના વિદ્વાન નેતાઓના અંગત સંબંધમાં લાવનારી અને અનેક રીતે ખાલ સુખ અને અનુકૂળતાઓ આપવાવાળી પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ છોડી, વસોની મુશ્કેલીઓ અને ચિંતાઓ વાળી, બીજાઓને અશક્ય જણાતી, પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવાનો નિશ્ચય કરું છું. આ નિશ્ચય સફળ બનાવવામાં ઈશ્વર મને સહાય થાઓ.

*

તા. ૧-૮-૨૧

દ્રવ્ય એ સુખ નહિ પણ સુખનું સાધન, અને તે પણ ઘણા જ થોડા અંશમાં, એ મને નાની હિંમતથી સમજાયું છે. એટલે દ્રવ્ય-સંપાદન માટે વા તેના સંગ્રહાર્થે મેં કદી જ કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. જે વખતે જે કંઈ મળ્યું તેમાંથી પણ છૂટે હાથે સારાં કામોમાં અને ઘરખર્ચમાં વાપર્યા જ ક્યું છે. વળી સારી મેળનાઓ ખાતે દેવું કરીને પણ પૈસા ખર્ચવામાં વા અંગત જવાબદારી માથે

સેવામાં દહી પાછી પાતી કરી નથી. પરિણામે આજે જાહેરજીવનનાં અને નોકરીનાં પણ ૨૦ વર્ષને અંતે મારા પગારમાંથી વા ધરના ઉત્પન્નમાંથી કંઈ જ ગયાવ્યુ નથી અને રૂ. ૧,૦૦૦) કદાચ અંગત દેવું પણ ક્યું હશે. વિદ્યાર્થીઓને વખતોવખત જે રકમો ઉછીની આપવામાં આવે છે તે કુટુંબના વડીલ પોતાનાં છાતરાંને આપે તેટલા જ વિશ્વાસથી અને બાવથી આપવામાં આવી છે અને તેની ચોક્કસ વિગત પણ કોઈ નોટમાં નોંધી નથી. વખતસર વિદ્યાર્થીઓને નાણાં મળે તે તરફ જ દૃષ્ટિ રહેતી. પરિણામે પેટલાક લોનફંડોના હિસાબ બહુ જ ચોક્કસ છે એમ હું ખાતરી આપી શકતો નથી. કોઈ વિદ્યાર્થી રકમ લઈ ગયો હોય અને તે રકમ પાછી ફરતાં જામે સેવાની બૂલધી રહી ગઈ હોય, તો તે બૂલ પકડવાનું સાધન મારી પાસે નથી. લોનફંડમાં મારી ખાનગી રકમ તથાઈ ગઈ હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. લોનફંડની કોઈ રકમ મારી પાસે રહે તેવા તો સંભવ છે જ નહિ, છતાં કંઈ રહી ગઈ હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે ભોગવવું પડશે. હિસાબ રાખવાના આગસને લઈને આજે અનેક મિત્રો સાથેના અને સંસ્થાઓ સાથેના હિસાબ ચોખ્ખા કરવાના બાકી છે અને તે કારણે અનેક અમૂંઝયો વિના કારણે ભોગવવી પડે છે. અને કોઈ કોઈ વખત પ્રમાણિકપણા સંબંધે કોઈ ગતિ શંકા લે તેવા બનાવ પણ બનવા સંભવ રહે છે. આ સ્થિતિ મારે માટે અસહ્ય થઈ પડી છે. માટે આજથી નિશ્ચય કરું છું કે, આજે સરકારી ખેસના નવા વર્ષથી મારું ખાનગી બજેટ પણ સરકારના ધોરણે ગોઠવવું, દરેક માસનું પણ અગાઉથી જ વર્ષના ધોરણે ગોઠવવું અને તે પ્રમાણે જ ખર્ચ કરવું અને વર્ષ આખરે વાર્ષિક ઉત્પન્ન-ખર્ચની તારીખ કરી, મૂળ બજેટ સાથે મેળવી, અનુમતિનો લાભ લઈ નવા વર્ષનું બજેટ ગોઠવવું. દિવાળી સુધીમાં બની શકે તો બધા જ હિસાબ તૈયાર કરવા અને જરૂર પડે તો હિસાબ માટે જ માસિક રૂ. ૫૦) સુધી પણ પગાર આપી નોકર રાષ્ટ્રી એકેએક હિસાબ ચોખ્ખા કરવા અને પાછળથી બધા જ હિસાબ ચોખ્ખા રહે તેની તમજીજ કરવી. આ કામ કરવા ખાતે જ નોકરીમાંથી એક બે માસની રજા લેવી, પણ નિશ્ચયનો અમલ કરવો.

તા. ૮-૮-'૨૧

આજે વિદ્યાધિકારી કચેરીમાંથી ખામગ મળી કે, 'લાયબ્રેરી ડિપાર્ટમેન્ટ' તરફથી જે યોજના તૈયાર થઈ કાઉન્સિલ તરફ ગવાના થાય છે તેમાં મારો પગાર માસિક રૂ. ૨૦૦) નો મૂક્યો છે થોડી સુધ્ધ ઉપર ગ. કુદાલકર સારંગે મારો ગ્રેડ રૂ. ૨૦૦-૩૦૦ નો કરવા ભલામણ કરી હતી. રા. દત્ત પશ્ચ તે જ પ્રમાણે લખવા તૈયાર હતા. અને મારા ના કહેવાથી જ મારો ગ્રેડ સુધર્યો ન હતો. અને મેં પોતે તો ખીજા કાગ્ગુનો અને મિમિસ પ્રભુ દેસાઈના ગ્રેડ મારા પડેલાં જ સુધરવાની જરૂર હોવાથી અને બધા એકી વખતે સુધરવાનું શક્ય ન હોવાથી મારો ગ્રેડ સુધારવા 'ના' જ લખ્યું હતું, છતાં વિદ્યાધિકારી કચેરીમાંથી ભનામણ થઈ છે એટલે મને સારું તો લાગ્યું છે પણ તે મજૂર થશે એમ હું માનતો જ નથી, અને કદાચ મંજૂર થાય તોપણ મેં માગ માટે તો નિશ્ચય કરી મૂક્યો જ છે કે વડોદરામાં ગ્રહુ લા સુધી માસિક રૂ. ૧૫૦) ઉપરાત જેટલો પગાર મને મળે તેટલો બધો વમોમા ડેપુટીનાં કાર્યો ખાતે જ ખર્ચવો. એટલે જો આ રૂ. ૩૦) નો માસિક પગાર મને વધારે મળે તો હાલ ડેપુટી મહબમા માસિક રૂ. ૨૦) આપવાની જે યોજના છે તેને જાહેર માસિક રૂ. ૫૦) આપવાનું બની શકશે મારી ઇચ્છા હતી અને છે કે માસિક રૂ. ૧૦૦)માં મારું બધું ખર્ચ નિભાવનું પરંતુ હાલ જે પ્રમાણે ખર્ચ થાય છે તે આગા મૂકી ગણી જોતાં રૂ. ૧૫૦)ની અંદર જઈ શકતું જ નથી. કારણ કે સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓને મદદ કરવાની ગ્રંથો, વીમાની ગ્રંથો, રેલવે, ટપાલ વગેરે ખર્ચમાંથી હવે કંઈ જ રૂબી થઈ શકે તેમ નથી — વસો રહેનારું કાયમ માટે થાય અને ખીજી પ્રવૃત્તિઓનો મંબધ એણે થાય તો કદાચ રૂ. ૨૫) ખર્ચ સહેજ ઓછું થાય એમ લાગે છે, છતાં એટલું તો નક્કી જ થયું છે કે રૂ. ૧૦૦) કરતા ઓછા ખર્ચે હું મારી અને કુટુંબની જવાબદારીઓ નિભાવી શકું નહિ. મોંઘવારી કેટલી વધી ગઈ છે તેનું જા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત છે

આત્મસુધારણાના પ્રયત્નો

(૧૮૨૨)

સહપોનો અમલ કરતા થતા અનુભવોની નોંધો મોતીબાઈના અંતરમાં ડોલ્લિયુ કરાવે છે. તેમાંથી કેટલીક આ પ્રશ્નશુભા આપી છે

તા ૧૭-૧-'૨૨

પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ શરૂ થયાનો શુભ દિવસ ગઈ ઠાને પસાર થયો છે ચરોતર પ્રદેશની મારી એ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ અને સેનાનું ક્ષેત્ર હોનાથી અને તે દ્વારા જ હું ઘણા સરકારી યુરકોના અને નિઘાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓને ચાહનાના સદ્ગુણોના સબધમાં આવેશે હોનાથી, તે દિવસને હું સ્વાભાવિક રીતે પરિન ગણુ છુ. મારો જન્મદિવસ માગશર સુદ ૧૦ નો છે તે દિવસ મને ઠંદી કોઈ વર્ષ હજી સુધી સાબયો નથી, પરંતુ તા ૧૬-૧-૧૯૦૬ નો દિવસ હું ઠંદી વીમરી શક્યો પણ નથી તે દિવસે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસના નિઘાર્થીઓને હું ન્યા હોઉ ત્યા ભેગા ઝડુ છુ અને -ઈંદ કઈક વાતો કરું છુ. ગઈ ઠાને તેમ મે નથી કર્યું, કાગળ કે દાન વાતાવરણ રાજકીય થઈ ગયુ છે અને એ મારો નિય નથી અને એ સિનાય ખીખ વિપનમાં યુરકોને બહુ રસ પડે તેમ નથી. છતા મારે મારુ કર્તવ્ય તો કરનાનું રહ્યું જ એટલે મે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની બે યોજનાઓ મબધી શાત રીતે ગઈ ઠાને નિર્ણય કર્યો છે ગઈ તા. ૧-૮-'૨૧ની નોંધમાં હિસાબ ચોખ્ખા કરવા મે દરાવ કર્યો હતો મારુ ખાનગી બજેટ પણ ચોક્કસ રીતે અમનમાં મૂકના નિશ્ચય કર્યો હતો પણ માગ નિશ્ચયો તો હું અમનમાં મૂકી શકતો નથી તે પ્રમાણે આ વખતે પણ અમનમાં નથી જ મૂકી શક્યો એટલે ગઈ ઠાને સ્નાર્થનો જે નિશ્ચય કર્યો છે તે ખાનગી ખર્ચનો વહીવટ નીચે પ્રમાણે બાઈ . ને સોપી દેવો જેથી ડિસેમ્બર આખરે એક વર્ષના પ્રયત્નનું પરિણામ જણી શકાય

પગાર ભાઈ . . વર્ષ બધી વ્યવસ્થા કરે ફક્ત મારા ગજના ખર્ચનો હિસાબ મારી પામે ગડે.

૩૧ ૫૦) નસો કેળવણી મડળ અને વમોની ખીજ પ્રવૃત્તિઓ

૩૧ ૫૦) વસો મહકાગી જેન્ડમા તોન ખાતે પગત બન્વા

૩૧. ૨૦) વીમાના, મેના મધા, ડો કુવેની યુનિવર્સિટીના

૩૧ ૩૦) માતૃશ્રી, પત્ની, ચિ બાણામાર્ગના ખર્ચના

૩૧ ૫૦) રડોદગના ખર્ચના અને ઘનભાડા રગેરના

૩૧ ૧૦) સિંગી એવાનન્સ આવે તેમાથી ચ એ. સોસાયટીને

૩૧ ૮૧૧૧ આપપતવેરે વગેરે વપાતા જે વધે તે ગજનાખર્ચ

૨૧૮૧૧૧ કુલ મામિક પગાર મળે તેનુ અદાગપન

ઉપર પ્રમાણે જેને તેને ખાતે ગમે આપતા વિશેષ ખર્ચ કરનાની જરૂર પડે તો તે વમોના ઉત્પન્નમાથી ના વડોદગના નસોડા ખર્ચમા ડિરિટ્ટકટમા જવાના કારણે બચત ગડે તેમાથી કુવો ડિરિટ્ટકટમા બચુ સેવામા આવે અને તે દિવસે કોઈને ત્યા મુકામ કરનામા આવે, તો તે દિવસના બચવાની રકમ તે મામની જ ના ખીજ કોઈ પરમાર્થિક પ્રવૃત્તિમા ખર્ચવી આ યોજનામા હવે જે કંઈ જૂન થાય તો તે ભાઈ . ની ગણુવી કારણ કે રતત્ર રહેનામા હું નિષ્કર્ણ નીનડયો ત્યાર પછી જ પગત્ર રહેના મે સ્વીગ કયો છે કારણ મને સ્વભાવ એવો પડી ગયો છે કે મારી પાસે ગમે તે પ્રજાગની સિલક હોય અને કોઈ વિદ્યાર્થી વા ગરીબ માણસ મદદ સેના આવે, તો હું તે ખાનગી વા સાર્વજનિક સિનકમાથી ધુરત જ આપી દઉં છું આ પ્રગ હવે પછી ન બને તે માટે પશુ આજથી ઠરાવ કયો છે કે, જે તે સિનક કામ કરના પાસે જ ગહે અને ખીજે ખાતે આપનામા આવે તો નાખનો રાખી, ચોક્કસાઈ કરીને જ આપે, નેથી હિસાબમા કંઈ પશુ ગોટાળો થઈ શકે નહિ

આ જે નિર્ણયોને હું તથા મારી સાથે કામ કરનારાઓ સુસ્ત રીતે વળગી રહીએ, તો નગર કારણે હું જે ચિંતાઓ અને અમૂઝણો ભોગવુ છું તેમાથી જરૂર એક વર્ષની અંદર હું કેવળ મુક્ત થાઉં હવે ત્રીજો પ્રશ્ન — પાઠલા હિસાબ ચોખ્ખા કરવાના ગણા અઠનાડિયામા એક હિસાબ એ પ્રમાણે નક્કી કરવામા આવે તો

હોળી પહેલાં કદાચ બધા હિસાબ ચોખ્ખા થઈ જવા સંભવ રહે છે. હિસાબની ચિંતામાંથી છૂટવાનો સ્વાર્થનો આ એક નિર્ણય. અને પરમાર્થનો ખીજો નિર્ણય તે નીચે પ્રમાણે :

રનેહીઓ, કુટુંબીઓ અને મિત્રોના ઘાડા પરિચયથી હું જાણી શક્યો છું કે કન્યાને માટે વર શોધતાં કુટુંબીન અને સમૃદ્ધિવાન કુટુંબોને પણ અનેક વિટંબણાઓ પડે છે. બબ્બે ત્રણ ત્રણ વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરનાર પણ નિષ્ફળ નીવડવાના ઘણા દાખલા છે. વળી એક કન્યા પરણાવતાં રૂ. ૪,૦૦૦) ખર્ચ થવાના તો સામાન્ય દાખલાઓ થવા લાગ્યા છે. પાટીદારની આર્થિક સ્થિતિ આ બાર સહન કરી શકે તેમ નથી જ, એમ મારું દૃઢ માનવું છે. એક બાજુ આ સ્થિતિ છે, ત્યારે બીજી બાજુ છોકરાઓને કન્યા નહિ મળવાના કારણે કુટુંબોની અને ગામોની વસ્તી ભાગવાના પણ અનેક દાખલાઓ છે. આ સ્થિતિ વિષમ છે. ઉપાય થઈ શકે તેમ છે, પણ તેમાં મિથ્યાભિમાન આડે આવે છે. લોકો ઘણી બાજુઓનો તો વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આ સ્થિતિમાં બાઈઓનું હિત વિચારનાર અને મેવાભાવથી કામ કરનાર અને કાર્તિની કે બીજા સ્વાર્થની પરવા પણ નહિ કરનાર કેળવણેલા પુરુષોનું કર્તવ્ય છે કે, શોકમત કેળવવા પ્રયત્ન કરવાનું તેમણે શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આ પ્રયત્ન કરવામાં જોખમ રહેલું છે. પ્રયત્ન કરનાર સામે અનેક પ્રકારની ટીકા થવાનો સંભવ છે. જે દાખો તેણે ક્યાં નહિ હોય, જે ટીકાઓ તેણે કોઈને માટે લખી નહિ હોય, વા જે સુધારા કે ફેરફારની તેણે હિમાયત નહિ કરી હોય, તે બધાને માટે તેણે જવાબદાર રહેવું પડશે. એટલે શાન્તિ ગુમાવી દુઃખ અને વ્યથા પણ તેણે ભોગવવાં જોઈશે, અને કાર્યનું પરિણામ બીજું કંઈ ન પણ આવે. આ હકીકત છે; એટલે જવાબદારી કોઈ લેતું નથી એમ હું માનું છું. બાઈઓની સેવા કરવી એ મેં ધર્મ માન્યો છે. માટે ‘જ્ઞાન પ્રચાર’ માસિકનું એક ફોર્મ ‘પાટીદાર પત્રિકા’ માટે રાખવું. તેનું ખર્ચ મારે, પાટીદાર માટે ખર્ચવાની જે કંઈ રકમો મને મળી છે વા હવે પછી મળે, તેમાંથી આપવું. સારા લેખોની પત્રિકાઓ છૂટક છપાવીને પણ વહેંચવી અને પ્રયત્ન સફળ થાય, તો ફોર્મ વધારવું વા સ્વતંત્ર માસિક પણ કાઢવું. આ સંબંધે લેખો પણ માગવા અને ઉપયોગી જણાય તેટલા છાપવા. ત્રણ માસનું

મેટાં બેઠુ થાય ત્યારે 'જ્ઞાન પ્રચાર'માં યોજના બહાર પાડવી ત્યાં સુધી લેખો લખના અને મેળવના માટે પ્રયત્ન કરવો. પ્રથમ મે 'લક્ષ' માટે જે કેટલાક સુધારા માગ મનથી નક્કી કર્યા છે તે છાપના અને વિદ્વાનોમાં તે ફેરવવા અને તેના જે જવાબ આવે તે છાપના આ રીતે ઢાંચાની રીતરીત કરી માર્ચ માસના અખ્યા તો આ વિભાગ શરૂ થયો જોઈએ જ, અને તે માટે તૈયારી કરવી જોઈએ પત્રો જાન્યુઆરી આખર સુધીમાં રનાના થઈ જના જોઈએ, તેથી ફેબ્રુઆરી ૨૦ સુધીમાં જે પ્રત્યુત્તરો ના લેખો આવશે તે છપાઈ શકે નવી જનામગરી લેવામાં હાલના વખતમાં મારે માટે કેટલું મુશ્કેલ છે તે જાણવા અને અનુભવવા છતાં, કન્યાઓના નાનીઓ તરફની મારી વિષયોજી એટલી પ્રબળ છે કે આ નવી પ્રવૃત્તિમાં અપલાવવામાં રોકાઈ શકતો નથી ઈશ્વર અને મહાત્મા યાઓ!

*

તા ૧૭-૨-૨૨

મારા દોષો પ્રયત્ન કરના છતાં ઓછા થતા નથી ચોકસાઈ, નિયમિતપણુ, ઝીણી ઝીણી માનતોમાં પણ એ પ્રખત કરેલા નિશ્ચયોને વળગી ગંદાના ગુણુ, ત્રણે થયા પણ ખીલવી શકતો નથી આર્થિક અવતરતા મિનાય ખરી અવતરતા કદી અનુભવાની જ નથી અને આર્થિક અવતરતા ઉત્પન્નની અદર ન્યા વિના અને નિયમિત રીતે દર મામે કંઈ કંઈ બચત પાડવાની ટેવ કેળવ્યા મિવાય આવી ગઈ નહિ પાછના હિસાબ હજી ચાખ્યા થયા નથી અને વધુ મૂલ્યવલ્લો ભવિષ્યમાં બિબી ન થાય તે કારણે બાઈ ને માસિક પગાંની વ્યવસ્થા કરવાનું સોપાને પ્રધિક સરળતા મેળવી છે છતાં બહાંગની ગમ્મો હાથમાં લેવાય છે અને પડેનાની માફક બીજાઓને ખારોમાં અપાવ છે. માટે આત્મશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આને નીચેના ઠરાવો સુન્નત રીતે પાળવાનું સીધાં છુ અને એ ઠગવો પેટા એક કરતા વધારેનો જે દિનમે ભગ થાય તે દિનસે સાજના વાળુ બધ કરવું. ઉપનાસ કરવાની જરૂર બિબી થઈ નથી અને ધર્મના પ્રારણે તેનો પ્રયોગ મે કર્યો પણ નથી. પણ આરોગ્યના દારણુ તે પ્રયોગ સારો છે, એમ તો સાબળ્યું છે અને સ્વામી અખ્યાન હજી તો તે પ્રયોગ ઘણી વખત કરે છે જ. નૈતિક શુદ્ધિના કારણે શિક્ષા તરીકે

હું એ પ્રયોગની શરૂઆત કરવાનું સ્વીકારું છું. એટલે તેમાંથી બીજા લાભ હશે તે પાછળથી સમજાશે. હાલ પુસ્તક તો નીચેના ઠરાવ તે માટે નક્કી કરું છું :

૧. દરરોજ નામ કોઈ નોટમાં લખવું.

૨. કોઈ કંઈનાં વા વ્યક્તિનાં નાણાં ખાનગી ઉપયોગમાં લેવાં જ નહિ. અને અન્ય કોઈ વ્યક્તિને વા સંસ્થાને આપવાની જરૂર પડે તો પ્રથમ લખ્યા સિવાય આપવાં નહિ.

૩. નવા દિવસનાં કામ પહેલા દિવસે સૂતા પહેલાં નોંધી રાખવાં.

૪. હિંદી પુસ્તક દરરોજ થોડું થોડું પણ વાંચવું.

*

તા. ૨૨-૧૧-'૨૨

આત્મસુધારણાની વાતો કરવી, ઠરાવો કરવા, બોધ આપવો, માર્ગ બતાવવા, એ બધું બધું જ સહેલું છે. પણ તેમાંનું કંઈ અમલમાં મૂકવું કેટલું બધું અઘરું છે તે, પોતે કરેલા અને ચુસ્ત રીતે પાળવા સ્વીકારેલા ઠરાવો પણ શરૂઆતના બે ત્રણ માસ પછી તો કાગળ ઉપર જ રહી જાય છે તે અનુભવ્યા પછી જ સમજાય છે. જેણે એક વખત છૂટ લીધી તેને તે છૂટ (સ્મચંદીપણું ?) મૂકી દેવી એ સહેલું નથી. વ્યવસ્થા, નિયમિતપણું અને ચોકસાઈ એ ગુણો મારા જીવનમાં બિતથો જ નથી, અને એક વખત કુટોવા પડી ગઈ પછી તે ગુણો ધારણ નથી કરી શકાતા. છતાં આમ્રહ ચાલુ રહે તો કંઈ અને કંઈ સારું પરિણામ આવે છે જ. અનુભવ એવો થયો છે કે બહારગામ જવાનું ચતાં કરેલો કામ તૂટી જાય છે, અને ફરી મૂળ ધોરણે નિયમ પળાતાં વાર લાગે છે. કામ થયે જાય છે. દરેક નિયમો પૈકી કેટલાક તો સારી રીતે પળાય છે. પણ ઠરાવ પ્રમાણે નહિ જ. એ હજી સુધી આરાધુ તરીકે કોઈને સ્વીકાર્યો નથી. પુસ્તકો જ અને માર્ગ બતાવતાં રહ્યાં છે. અને આત્મ-પરીક્ષા દ્વારા જ આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. બહારની મદદ આ બાબતમાં કામ લાગતી નથી અને સ્વભાવમાં છુપાઈ રહેલા પ્રમાદ સિવાય નિશ્ચયપણે કામ નહિ થવામાં બીજું કંઈ કારણ નથી. શરીરની આજસ કરતાં મનની આજસ વધારે ખરાબ છે. ફરજિયાત

કામ તો જવાબદારીને અંગે થયે જ જાય છે, અને તે તો બિન-સંસ્કારી, મિલના મજૂરો પણ કરે છે. પ્રથમ અંગ્રિહક કામનો છે : જેનો જવાબ જત સિવાય બીજા કોઈને આપવાનો નથી, અને જેના માટે બીજા કોઈનો હપ્તો મળવાનો નથી, તે આત્મસુધારણાના કામનો છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું તે પણ થઈ શક્યું નહિ. હવે તે ઉપાય પણ કામ લાગે નહિ. હવે પળાય નહિ તેવો માર્ગ છોડી દઉં છું. પણ ધ્યેયને તો વળગી જ રહું છું. પાછલી નોંધો ફરી ફરીને વાંચવી, અને દર અઠવાડિયે દર માસે ફટકું થતું રહે છે તે જોવું, અને થોડી મુદત પછી ખાસ જરૂર પડે તો બીજી યોજના વિચારવી.

એક વધુ હાર

(૧૯૨૧-૨૨)

૧૯૨૧ના વર્ષની શરૂઆતમાં અમદાવાદના સિદ્ધાંતને નારણે સોમાયત્રીમાંથી છૂટા થતા પછી મોતીભાઈ 'મોળા'માં ખાધા એમના જ નિદાર્થીઓ એમનાથી છૂટા પડ્યા અને દેશભેરો ઘરના એકને હાથે જીવનભર પ્રયત્ન કરી રહેના મોતીભાઈ સાથે દેશભેવાના આ અપૂર્વ પ્રસંગે કેમ ઘડ મહાન ન નીચ્યા, એ કોયડો ઘણાને માટે તો અણજિજ્ઞાસો જ નહોતો. દુઃસ્વાન એમના આદર્શોને ઝીનનાર અને એમના પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવથી વર્તના એમના માનીતા શિષ્ય, રાજેશ્રી ગોપાળદાસે પણ અસહકારમાં યાદોમાં રી ઝપનાવ્યું જેમ સ્વયંસેવકોને નિષે થયું હતું તેમ જ ગોપાળદાસને વિરોધ પણ મોતીભાઈને થયું કે આ નગર નિયાયુ પગલું હતું તેમણે ગોપાળદાસને પત્રો લખ્યા, દલીલો કરી, નિવવણી કરી અને ઉતાવળિયું પગલું નહિ ભગવા બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યા આખરે એ નગનગ્રમગે વમોમાં પાગીદાર માતિના મોટા મોટા હોદ્દા ધરાવનાર શુદ્ધિઓ આવેના હતા, તેનો લાભ લઈ ગોપાળદાસની માથે આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કરના તેમની જ હવેનીમાં એક સભા ભરી

સભામાં વિનિષ્ઠ દષ્ટિએ ચર્ચા થઈ અસહકારની ચળવળમાં પડનાથી મરંજન જશે, એ ૨૨ કોઈએ બતાવ્યો. કોઈએ આગળ કરી કે, આપણી પાગીદારની નાનમાં આ એક જ રાગગાદી છે તે આમ વેડફી ન નાખો. મોતીભાઈએ એમની બચહારુ શુદ્ધિથી દલીલ કરી કે, 'તમારા આદર્શોની ખાતર તમને મગેની આ બક્ષિસ આમ વેડફી નાખો તે તમારા ઉપર નિશ્વાસ મૂકનાર તમારા સહગત દાત અને તમારી ભારિ પ્રજા પ્રત્યે દ્રોહ કરવા બરાબર છે' ગોપાળદાસે એક જ ઉત્તર આપ્યો કે, 'એ બંધી બાળુનો નિયામ કરીને જ મેં એ પગલું બધું છે જો કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ ખાતે મારી મિનન્ટ બક્ષિસ આપવાથી હું કંઈ ખોટું ન કરતો હોઉં, તો દેશની મુક્તિને ખાતર મારું સર્વસ્વ જોખમમાં મૂકતા હું -ઈ જ ખોટું કરતો નથી' મોતીભાઈની પાસે આ દલીલ સામે કંઈ ઉત્તર નહોતો

અસહકારે ગોપાળદાસને પણ ખૂંટવી લીધા. નાનપણમાં અનેક મુશ્કેલીઓ વેળા, નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો કરી મોતીબાઈએ તેમના ઉપર સરકાર નાખ્યા હતા. તેમના વાગસાદછની તકમક જિહ્વા અસાધારણ જરૂરેત જિહ્વાથી મંદ કરી હતી. ગાદી મળ્યા પછી ગોપાળદાસ જીવન ગમનઓની માફક કુંછડે ન ચડી જાય અને પોતાની જગીરને ખરાબે ન ચડાવે તે માટે મન જગત રહી તેમને દોરવણી આપી હતી. ગોપાળદાસને પણ મોતીબાઈની મલાહમાં એટલો વિશ્વાસ હતો કે તેનો તે જગત અમલ કરતા મોતીબાઈની લોકહિતની લગભગ બધી પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં તેમણે ખીસવી હતી અને તે એટલી ખ્યાતિ પામી હતી કે હાલે 'સગરનીચદ'માં વર્ણવેલા કથાલુગામની ઉપમા આપનામાં આવતી હતી. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓને લીધે હસાના જગીરદાર ઉપર બ્રિટિશ સરકાર એટલી ખુશ હતી કે તેમને હંધક માન આપના આગુ હતી. માન લેવાની ગોપાળદાસે ના પાડતા છતાં તેમને ગર્વના એ ડી મી બનાવનાની બલામણ રેસિડેન્ટે કરી હતી.

આ બાબત મોતીબાઈની સલાહ પૂછતા, તેના ઉત્તરમાં એ માન નહિ સ્વીકારનાની મોતીબાઈએ મલાહ આપી હતી. ઠાઈ પણ બાબતમાં સીધી સલાહ નહિ આપતા, વસ્તુના લાભાવાબ સમજતી જાતે નિર્ણય કરવા પ્રેરવાની મોતીબાઈની પદ્ધતિ હતી. તે પ્રમાણે આ બાબતમાં પણ તેમણે ક્યું હતું સગર તરફથી મળતા આના માન લેનાથી તેના આભાગ નીચે રહેતું પડે અને ન ગમતા કામો ગમથી કરવા પડે, તેથી શુભામી માનમ ડેળવાય અને ગજખટપટમાં ભાગ લેવો પડે એ એમની ખાસ દલીલ હતી.

આ પ્રશ્નની નાટાઘાટ વાચની હતી તેટલામાં જ અસહકાર આવી ચડ્યો અને મોતીબાઈ છૂટે તે કગતા પણ વધુ દિગ્મત, શૌર્ય, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, ત્યાગ અને સ્વદેશભક્તિ ગોપાળદાસે દાખવ્યા. મોતીબાઈના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને વસોના પાગલારોએ જૂનકાળમાં સ્વપરાક્રમે મેળવેલી ગાદી એવરોએ ત્યાગી ગોપાળદાસે પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિમાં અમાધારણ ઉમેરો કર્યો. મોતીબાઈ અહીં પણ હાર્યા, પણ હારીને જીત્યા એમનું શિક્ષણ અદ્ભુત રીતે સફળ થયું.

ખાદી કેમ ન પહેરી ?

(તા ૧૯-૧૨-'૨૨ની એક નોંધ)

ગોપાળદાસની ગાદી ૧૯૨૨ ના જુલાઈની ૧૭ મી તારીખે જન્મ થઈ ચરોતરમાં તેની જાદુઈ અસર થઈ જુનાનોમા એર જુસ્સો વ્યાપ્યો. રસોના યુવાનોને પણ 'દરમાર સાડેમ'ને પગને ચાનવાનું શરૂ થયું આ અગસામાં અમહકારના સિદ્ધાન્તનો ખારડોનીમા તા ૧-૨-'૨૨ ને રોજ પ્રયોગ થયો. પશ્ચિમ દેશમાં ઝેટતેડ રથો તોફાન થયા તા ૧૦-૨-'૨૨ ને રોજ ગાંધીજી પડાયા અને અમહકારનો કાર્યક્રમ મોકૂફ રહ્યો છતાં ગાંધીજીએ ઉપદેશોના પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, હિંદુ મુસ્લિમ એકતા, વગેરે કાર્યક્રમ તો ચાલુ રહ્યો.

વસોમાં આ કાર્યક્રમના પ્રચાર માટે રાત્રિવિષય પ્રવચનો થતાં લાગ્યા. મોતીભાઈ એ પ્રવચનોને જોટી મઠ્ઠ થાત તેવી નરતા, પરંતુ અસહકારના સિદ્ધાન્તે જન્માવેલી મનના પ્રત્યેની તિરસ્કારની લાગણીથી જન્મેલા પ્રચડ બળો જોઈ તે ખૂબ ભડકવા લાગ્યા જે અસહકારી નહિ જે ખાદી પહેરે નહિ અને જે રેડિયો માટે નહિ તે દેશદ્રોહી, એમ યુવાનો અને સામાન્ય લોકો માનવા લાગ્યા અને એથી બિલકુલ, જે ધોળા ટોપી પહેરે અને રેડિયોની પ્રતિષ્ઠા ભાગ લે તે 'અસહકારી' એટલે રાજદ્રોહી, એમ સગ્ગરના અમનદારો માનવા લાગ્યા. આ સિથિતિ મોતીભાઈ જેનાને જાણુ પ્રિયમ અને અખ્યાનનારી થઈ પડી તેમના મિત્ર નરસિંહભાઈ પડાયા (૧૯૧૦) ત્યારથી તેમના ઉપર સગ્ગરની છૂપી પોનીસની ચોક્કી હતી. વળી એમના વિદ્યાર્થીઓ અને રતેહીઓમાના ઘણાખરા 'અસહકારી' થયા હતા અને તેમની માથે ફરતા હતા. આ કારણે પણ સરકારની તેમના ઉપર નજર રહેતી તેમના વડોદગના મુકામની આસપાસ છૂપી પોનિસની આખો સદા ફરતી રહેતી. આ કારણે તેમને બીજા

અમલદાર મિત્રો ચેતનશી પણ આપતા કે, અમદાવાદીઓ સાથે કન્યાથી કોઈક વખત સરકાર તમને ફરિયાદો, માટે એમની મોત ઠાડી દો. ગોતીનાર્ધને સડી વચ્ચે મોપારી જેવું હતું. રાજકીય દૃષ્ટિએ તે અસહકારીઓના નર્ગમા બન્યા નહોતા, બળના માગતા નહોતા, અને અસહનના ગર્વથી ગંગાન્ય મને એ માન્યતામાં પણ તેમને શ્રદ્ધા બેઠી નહોતી. પરંતુ ગાંધીજીની હાનને માન આપી, દેશની મુક્તિ માટે સર્વવનો ત્યાગ કરી આ ચળવળમાં પડેલા લોકો પ્રત્યે તેમને ધણ માન હતું, અને ગાંધીજીની બીજી પ્રવૃત્તિઓ દેશહિતને ખૂબ અગણ ધ્યાનમાં એની શ્રદ્ધા તેમને બેઠી હતી. એટલે અસહકારમાં પડ્યા સિવાય એની હાલ થતા લોકમેવાના પ્રયત્નોને અડકવાની એને તે દર્શન સમગ્રતા હતા.

આમ તેનાથી એક બાજુ મરદાંગમાં ગેરસમજ થાય તે કહી શકાય, અને બીજી બાજુ દેશનિક્ષિતના ચિહ્ન તરીકે કંઈ નહિ તો ખાલી તો પડેરની જ બેઠેલ એવો એવો તેમને આશ્રય થતો હતો. ગોતીનાર્ધએ જાન પક્ષની સાથે જનદયી આ દેશનાથી કામ નીકળી શકે તેવી તકનીકની તપાસમાં તમણે પાતાની ચિંતિ જુદી કરી અને પોતે લા દિનની પ્રવૃત્તિઓ પૂરતા જ અસહકારીઓ માથે સમઘ નામ છે, અને તમ નેરાન તમને સંપૂર્ણ હક્ક છે એમ જ જાણુ. બીજી બાજુની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ગીધો ભાગ નહોતો મિત્રોનો સદાતઃ ત્યાગ દ્યો અને તેમનાથી અગામી રેરાની નીતિ રીતિની પોતે અદેલીવનમાં માનતા હતા, હતા ખાલી જે અમદાવાદનો - આનંદની બાનના - પોતાક મનાઈ હતી તે ન જ રીતિની, અને સદાતઃ અને અમદાવાદ બંનેની પાછળ રહી દેશમેવાની સમાન બાનના એ પ્રતીન સમા તે અસન મોતીનાર્ધ જ રહ્યા.

તેમ આ રીતે તેમ નિરાશી જે અમલદાર દ્વારા આ નિરાશી દિવસ નોમાં ગોપાળનાસના ગાગમાં યુવકો માથે તમને ગંગાગંગમ ચર્ચા થઈ તેણે તેમને અગ્રથ દ્યો આખરે નવ નિસના મથન પછી એ મનારે પોતાની ચિંતિ અમલદારી એ વિવૃત નોધ તેમણે લખી તે મોતીનાર્ધના અસહન નિમ્ના નિયારો રજૂ કર છે એ નિયારોમાના કેટલાક મુદ્દાના રદિયા આજે આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ જે સનેગોમાં એ નોધ લખાઈ

છે તે ધ્યાનમાં રાખતા મોતીબાઈની વિચારસંજ્ઞાની સ્પષ્ટતા અને વ્યવહારુતાનો એથી ખ્યાલ આવે છે.

વડોદરા, તા. ૧૯-૧૨-'૨૨

દુ સગકારી નોકર હોવાના કાણે, વા આ દેશમાં મયોગોને લઈને અમુક ભાવના સ્વીકારાયેલી છે તે કાણે, મારી નિંદાની શરૂઆતથી જ, કેળવણીનું કામ કરનારોએ ગંજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ નહિ લેવો જોઈએ, એવો મત હું ધરાવતો રહ્યો છું. દેશના નેતાઓએ કેળવણીની ખામતમાં પણ મરકાર સાથે અસહકાર બહાર ક્યો એટલે માગ મનની દશા વિચિત્ર થઈ. એક બાજુએ જેમની સાથે નિંદાગીત કામ કરવાનું મેં ગ્રીહારહુ તેઓ અને હું વિચારમાં જુદા પડ્યા, અને બીજી બાજુએ મારો સિદ્ધાંત બદલી, પૂરેપૂરી ના થોડીધણી પણ ખાતરી થયા સિવાય લોકમતને માન આપી, લોકપ્રિય પ્રવૃત્તિમાં અંતર્યામી અત્યંત ના પાડી પગિણામ એ આવ્યું કે, માગ અગત મિત્રો અને સ્નેહીઓ સાથેનો મારો સંબંધ જેવો અને તેવો સચવાઈ તો ગયો પણ ગંજકીય વિષયોની ચર્ચામાં ઊતરનાના ઘણા પ્રસંગો આવતા ગયા. દેવપૂર્વક આ વિષયની નોંધ ડેનાં એ નર્મમાં લખી નથી પત્તુ વિવાર તા. ૧૦-૧૨-'૨૨ને રોજ વમો મુનામે સાજના ગોપાળદાસના બાગમાં જે ચર્ચા થઈ તે ઉપરથી આ નોંધ લખવા છટ્ટા થઈ છે અને મારી માન્યતા તી છે તે જ હું અત્રે લખીશ.

દેશહિત દરનાના માર્ગ અનેક છે. અને જે પોતાના દેશને માટે વા દેશી બાઈઓ માટે લાભણી ધગવે છે તેઓ પોતપોતાના વિષયમાં ગતદિનસ નામ ક્યો જ જાય છે. કોઈ ધર્મ દાગ વા સમાજમેના દારા દેશમેના કરે, તો કોઈ અત્યજ ના બીલ યોડોની મેવા કરે, કોઈ મલકાટી મડળાઓ દારા ખેડૂતોની જિંદગી સુધારવા પ્રયત્ન કરે, તો કોઈ કેળવણીની એકવી પ્રવૃત્તિમાં લક્ષ્ય આપે, કોઈ કાઉન્સિલમાં જઈ દેશની મેના કરવાનું છટ્ટે તો કોઈ સંસ્કારી નોકરીમાં પ્રામાણિકપણ સાચવી પ્રજના દુખ ઓઠા કરના મથે, કોઈ સાહિત્ય દાગ મેના કરે, તો કોઈ દેશના ઉદ્યોગો ખીનવા મથે. જે કોઈ માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાચવીને વા ટેવળ નિંદવાઈ રીતે સાચા બાનથી ઈર્ષ્યની જ ખાતર અને મનુષ્યમાત્ર આપણા

બાઈબિડેનો છે એમ સમજી દુઃખી બાઈઓની અને દુઃખી પ્રાણીઓની સેવા કરે છે, તે સર્વ દેશનું હિત કરે છે, એમ હું ચુસ્ત રીતે માનું છું. પરંતુ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો જેમ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે છતાં એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે જ મદદ કરે છે તેવી જ રીતે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં જોડાનાર માણસોએ પણ એક જ પ્રવૃત્તિમાં કામ કરવાની સાથે બીજી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે સદાનુશ્રૂતિ રાખવી અને બની શકે તેટલી મદદ પણ કરવી. દૃષ્ટાંત તરીકે, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં બાગ સેનારે સંસારસુધારા વા ધર્મસુધારાના આવશ્યક પ્રયત્નોમાં મદદ કરવી જ જોઈએ. કેળવણીનું કામ કરનારાઓએ રાજકીય પ્રવૃત્તિને, પોતાનું ધ્યેય ચૂક્યા સિવાય, જોટલી મદદ થઈ શકે તેટલી કરવી.

હું અસહકારી નથી, એટલે કે અસહકારની બધી દલીલો હું સ્વીકારી શક્યો નથી. અહિંસાત્મક અસહકારથી સ્વરાજ્ય તો કોઈ પણ દેશ પરદેશીઓ પાસેથી મેળવી જ શકે, એમાં મને જરાયે શંકા નથી. કારણ પરદેશી રાજા કોઈ દેશમાં રાજ્ય કરી શકે તે દેશી લોકોની મદદથી જ, સદાનુશ્રૂતિથી જ, અને મરજીથી જ. પણ દેશના બધા લોકો એકદમ રાજ્ય જોડે અસહકાર કરવા તૈયાર થઈ શકે એ મેં કદી માન્યું નથી. માટે જ હું એ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયો નથી. આ પ્રકારનો પોનપોતામાં સહકાર મેં તો કોઈ પણ જ્ઞાતિ, ગામ કે સંસ્થામાં જોયો-જાણ્યો નથી. માટે આખા દેશમાં તેમ થઈ શકે તેમ મેં માન્યું જ નથી. હું ઘણી વખત ટૂંકામાં જ મારો અભિપ્રાય જણાવતો કે સિદ્ધાંત સાચો છે, ધ્યેય ઈષ્ટ છે, પણ શક્ય નથી જ. જે વર્ષને અંતે પણ, આ સિદ્ધાંતને માટે હું કદી ન સ્વીકારું વા અનુમાન કરી ન શકું તેવા બગીરથ પ્રપત્ન થયા પછી અને સ્વપ્ને પણ આશા ન રખાય તેવા મોટા ભોગ અપાયા પછી પણ, મારો એ અભિપ્રાય હું બદલી નથી શકતો. જે શક્ય નહોતું વા જે શક્ય નથી તેને માટે મારી આખી જિંદગી પલટી નાખવી વા હોમી દેવી એ મને ઈક નથી લાગ્યું. પાપની સાથે અસહકાર કરવો એ હું કર્તવ્ય માનું છું. પણ જ્યાં પાપની સાથે મારાથી તેમ થઈ શકતું નથી. તેમ જ પાપીઓની સાથે તેમના પાપી કૃત્ય પૂરતો અસહકાર થઈ શકે છે, પણ તેમનાં બીજાં કાર્યોમાં તો સહકાર જ કરવો પડે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે મારા પોતાના જ ગામમાં ફાજદાર,

નોંધણી કામદાર, સુધરાઈ દારકુન, મુખી પટેલ, અને ગામના પટેલિયાઓ ધોળે દિવસે લાંચો લે છે અને અનેક રીતે ગરીબ ભાઈઓ ઉપર જીલ્લમ કરે છે. આ બધું હું જાણું છું, પણ આ જીલ્લમ ઓછો થાય તે માટે હું કંઈ કરતો નથી. કરી શકું તેમ છું. પણ તેટલો ભોગ આપવા તૈયાર નથી. જો હું નોકરી છોડી વસોમાં જ રહું અને લોકોને સલાહકાર અને મદદગાર થવામાં મારું જીવન ગાળવાનું પ્રત લઉં, તો નિર્દોષ લોકો ઉપર તો કોઈ પણ પ્રકારનો જીલ્લમ ન જ થવા દઉં. પણ હું સંન્યાસી વૃત્તિ ધારણ નથી કરી શક્યો. મારાં માતૃશ્રી, પત્નીશ્રી, વગેરેને હું આ કઠણ પ્રત માટે તૈયાર નથી કહી શક્યો. આ ધ્યેય છટ તો છે જ, શક્ય નથી; એમ સ્વીકારી લઈ હું મારી બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યોપચ્યો રહ્યો છું. દૂંકામાં, આ પાપ જોયા જવાં, તે માટે કોઈ પણ ઉપાય ન લેવો, એને હું તો એક પાપ માનું છું. છતાં મારી નૈતિક હલકી ભાવનાને લીધે, વા મેં મારી સ્વીકારી લીધેલી ઓછી શક્તિને લીધે વા સુખશાન્તિ ભોગવવાના સ્વાર્થને લીધે, વા શત્રુઓ ઊભા કરવાના ભયને લીધે હું મૂઝે મોઢે અને ખુદી આંખે ધણી જીલ્લમ થતા જોઈ રહ્યો છું. અને એમ મન મનાવી રહ્યો છું કે મારું કર્તવ્ય એટલું જ કે, મારે જાતે કોઈ પાપ ન કરવું અને અન્ય કોઈને સીધી રીતે પાપમાં મદદ ન કરવી. અને મારી શક્તિઓ અને સાધનોના પ્રમાણમાં જનસેવાના કામમાં વધારેમાં વધારે થઈ શકે તેટલી મદદ કરવી. આ પ્રમાણે મારી માન્યતા છે અને એ ધોરણે મારું જીવન દોરતો આવ્યો છું. પૂજ્ય મહાત્માજી પ્રત્યે કોઈ અસહકારી જેટલી પૂજ્યબુદ્ધિ અને માનવૃત્તિ ધરાવે છે તે કરતાં હું જરાયે ઓછી ધરાવતો નથી. છતાં તેમનો ગુલામ થઈ રહેવા તૈયાર નથી. મારી બુદ્ધિ વા અંતઃકરણ ન સ્વીકારે તે સિદ્ધાંત હું મહાત્માજી કહે છે માટે પ્રહણ ન જ કરું. મારું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હું હરકોઈ ભોગે સાચવવા ઇચ્છું છું.

આ રીતે મહાત્માજી પ્રત્યે માનવૃત્તિ પૂરેપૂરી હોવા છતાં અને અસહકારનો સિદ્ધાંત મળ અર્થમાં સ્વીકારવા છતાં, એ સિદ્ધાંતના આચારમાં અને ફજાસિદ્ધિમાં અશક્યતા સમજતાં અને મારું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સાચવવા ખાનર હું અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં નથી જોડાયો.

અને આ રીતે અસહકારી નથી, એટલે જે કપડાં ધારણ કરવાથી હું અસહકારી જૂલેયુકે પણ ગણાઈ જાઉં તે કપડાં હું ન જ પહેરું. આ કારણે હું ખાદીનો ઉપયોગ નથી કરતો. સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય હું નથી સ્વીકારી શક્યો. કારણ કે આખો દેશ ખાદી સ્વીકારે અને તે પણ ધણાં વર્ષ સુધી, એ દક્રીકનું અસહકારના મૂળ સિદ્ધાંતની માફક હું નથી જ માની શક્યો. વળી કદાચ સર્વ કોઈ લાંબી મુદત સુધી ખાદી પહેરે એમ ધડીમર માની લઈએ, તોપણ માન્ચેસ્ટર જૂએ મરે અને તેથી અંગ્રેજ સરકાર આપણને સ્વરાજ્ય આપી દે તે પણ હું નથી માની શક્યો. વળી મિલ એટલે સાંઘાકામનો ઉપયોગ ન કરવો એ પણ નથી સ્વીકારી શક્યો. ફક્ત દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે, ગરીબ ભાઈએને ઘેર એમાં રોજ મળે, અને ગામડાં તૂટી શહેરો ભરાતાં જાય છે અને શહેરી દુર્ગુણો વધતા જાય છે તે ગામડાંમાં કામ મળવાથી કેટલેક અંશે અટકે, એ હું સ્વીકારું છું. એટલે વળીથી જેમ દેશી લૂગડાં હું પહેરતો આવ્યો છું તેવી જ રીતે કોઈ ખાદીનાં કપડાં પહેરવાનું સ્વીકારે તો મારા કરતાં વધારે કાયદો દેશને કરે છે એમ માનું છું. પણ ખાદીમાં જ અને ખાદી દ્વારા જ આપણો ઉદ્ધાર છે એમ હું નથી માનતો. એટલે ખાદી જ પહેરવી એ નિયમ હું નથી પાળતો. પરંતુ ખાદીની આખી પ્રવૃત્તિને મારાથી જે કંઈ મદદ આપી શકાય તે શરૂઆતથી જ આપતો રહ્યો છું.

મહાસભા ઠરાવ કરે તે જેઓ ન સ્વીકારે વા તેનો અગલ જે ન કરે તેઓ સહકારી છે, વા દેશદ્રોહી છે, તે હું તો કદી જ ન કબૂલ કરું. મહાસભાના ઠરાવ ફક્ત સભાસદોને જ બંધનકર્તા હોઈ શકે. અને હું સમજું છું તે પ્રમાણે, એક કરોડ સભાસદો મેળવવા જે અયોગ્ય પ્રયત્નો કોઈ કોઈ સ્થળે થયા છે તે જોતાં તેવા સભાસદોને પણ બંધનકર્તા ન ગણાય. ખરી રીતે તો, જેઓ ઠરાવ પસાર કરવામાં પોતાનો મત આપે, વા હાજર ન હોવા છતાં જેઓ એ ઠરાવ પાળવાનું સ્વીકારે, વા જેઓ કોંગ્રેસના ઠરાવને હુકમ તરીકે સ્વીકારતા હોય તેઓને જ મહાસભાના ઠરાવ બંધનકારક ગણાય. મ્યુનિસિપાલિટીના કાયદા પાળવા પડે છે, કારણ કે તે કાયદાના બળે ફરજિયાત છે. સ્વરાજ્ય સ્થપાય અને મહાસભા એ સ્વરાજ્યસભા

ગણાય, ત્યારે તેના ઠરાવ દેશમાં રહેનાર સર્વ કોઈને પાળવા પડશે અને નહિ પાળવા હોય તે દેશ છોડીને ચાલ્યા જશે, વા હાલ મહાત્માજી જેમ અસહકાર કરે છે તેમ અસહકાર બહાર કરશે અને પરિણામ ભોગવશે.

દેશમાં, ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે દરેક હિંદીએ મહાસત્યાના ઠરાવનો અમલ કરવો જ જોઈએ કારણ કે તે દેશનું મોટામાં મોટું મંડળ છે, ત્યારે એટલું વીસરી જવામાં આવે છે કે હિંદુ સંસાર સુધારા પરિષદ જે ઠરાવો પસાર કરે છે તે સર્વને બંધનકારક છે તેમ કોઈ જ સ્વીકારતું નથી, અને ઠરાવો તો એ મંડળનાં પણ દેશને માટે ખાસ ઉપયોગી છે. સંખ્યાથી સિદ્ધાન્તનું માપ ન નીકળે. કાયદાથી વા નિયમથી જ્યાં બંધન ન હોય ત્યાં તો ઠરાવ બલામણુ રૂપે જ હોઈ શકે અને ફરજિયાત અગ્રેસરોને વા પ્રતિજ્ઞા લેનારા માટે હોઈ શકે.

અસહકારની પ્રવૃત્તિથી લાભ કરતાં હાનિ ઓછી થઈ છે એમ હું માનું છું, કારણ કે મહાત્માજીની આગેવાની છે એટલે એ આખી પ્રવૃત્તિને તેમણે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપી દીધું છે. અને સેવાભાવ, આત્મભોગ, સત્ય અને નીડરતા એ ગુણો સાચા અસહકારીઓમાં તેઓ કેળવી શક્યા છે. કામધંધો છોડી દેશસેવાનું કામ કરનારા ફકીર તે મેળવી શક્યા છે. ગામડાંનું કામ દેશમાં પહેલી જ વાર થયું છે. અંત્યજોનું કામ પણ પહેલી જ વાર થયું. સ્ત્રીઓ—પાટીદાર સ્ત્રીઓ અને મુસલમાન પડદાનશીલ સ્ત્રીઓ દેશસેવા માટે પહેલી જ વાર બહાર પડી. સુખી ગણતા વા સુખી હોવાનો ડોળ કરતા લોકોમાં સાદાર્થ પહેલી જ વાર દાખલ થઈ. શારીરિક શ્રમ તરફનો અભાવ પહેલી જ વાર દૂર થયો. સ્વદેશી—સાચું સ્વદેશી શું તે પહેલી જ વાર સમજાયું. નીડરતા, સત્યને માટે આગ્રહ અને હિંમત, એને પહેલી જ વાર ખરા અર્થમાં લોકો આચારમાં મૂકી શક્યા. હિંદુમુસલમાનની એકતા, વા પંજાબ, બંગાળ, મદ્રાસ, ગુજરાત વગેરે એક જ દેશ છે અને એકના સુખે સુખી, એકના દુઃખે દુઃખી, એ બાવના પહેલી જ વાર અમલમાં મુકાઈ. સરકાર ઉપર આધાર નહિ રાખતાં લોકોએ પોતાના એકલાના જ ઉપર આધાર ગણવાનું — સ્વાશ્રયથી દેશનાં કામ ઉપાડી લેવાનું — પહેલી જ વાર શીખવવામાં

આપ્યું. સાદી સહેલી સમજી શકાય તેવી ગુજરાતી વા હિંદી ભાષા દ્વારા લખાયેલા અને બાપણેથી જનસમૂહને વિચારોમાં ઢેવી રીતે દોરી શકાય છે તે ‘નવજીવન’ દ્વારા શીખવ્યું. મારીને નહિ પણ મરીને દેશસેવા ચર્ચ શકે છે. શરૂં પ્રતિ જાણ્યું. નહિ પણ શરૂં પ્રતિ સત્યમ્ । એ નવીન સિદ્ધાંત પહેલી જ વાર આવી સરસ રીતે શીખવ્યો. હિંસાનું વાતાવરણ ફેરવી નાખી અહિંસાનું શાન્ત વાતાવરણ સ્થાપન કરવું, ગ્રામ મંડળોને બદલે દેશસેવા કરનાર જાહેર મંડળો ઊભાં કરવાં અને નીડરતાથી તથા ખુલી રીતે તેમને કામ કરતાં કરી દેવું, એ પણ પહેલી જ વાર થયું. ટૂંકામાં, ગોખલેજીએ જાહેરજીવનને ધાર્મિક જીવન બનાવવા જાહેર કરેલું તેનો પૂરેપૂરો અમલ સુંદર રીતે ગાંધીજીએ કર્યો. અસહકારની પ્રવૃત્તિથી હાનિ પણ થઈ છે, પણ દેશને કેળવણી અને લાક્ષીમ મળી છે તેના પ્રમાણમાં બહુ નહિ.

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૩ ભો

પ્રવૃત્તિઓ-૨
(ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી ૧૯૩૦)

મારી યોજનાઓ ગારાથી દૂર રહીને અમલમાં મૂકી શકાતી હોત તો કેટલીક તો ક્યારનીયે શરૂ થઈ અઈ હોત. મારી સીધી દેખરેખ નીચે તે શરૂ થાય તો જ અમલમાં આવે અને સફળ નીવડે. ત્રણ ચાર વર્ષ કામ ચાલ્યા પણ અમે તે તેને ચલાવી શકે. તે યોજનાઓમાં મારા અંગત અનુભવનો ઉપયોગ લેવાનો હોય છે. મારી પ્રતિષ્ઠાનો પણ ખર્ચ પડે, અને ધીરજ, ખર્ચ અને હિમ્મત પણ જોઈએ જ. જિંદગીની શરૂઆતમાં માણસો આ જવાબદારી ન લઈ શકે. વળી મારી યોજનાઓ શરૂઆતમાં ઘણી જ નાની અને કેટલાંકને નકામી લાગે એવી હોય છે.

×

×

×

મારું કાર્યક્ષેત્ર ધાધલ વિના શાંત રીતે ફેળવણી, સમાજસેવા અને સંસારસુધારો સ્વાભાવિક રીતે બન્યું છે. બીજા બાબતોમાં ફક્ત દિલસોજી. પણ તેમાં બહુ રસ પડતો નથી.

×

×

×

કામનો વખત આ નથી. ફરેક કાર્ય ઉપર રાજકીય વાતાવરણની છાપ છે. તેને અનુકૂળ યોજના વહેલી સફળ થશે.

×

×

×

હું યોજનાઓ વિચારું છું, તે ગ્રહ રાખતો જ નથી. વાતોમાં જો તે ક્યો જ બલ હું.

(ચ. એ. સોસાયટીના એક

સ્વયંસેવક ઉપરના પત્રમાંથી,

તા. ૨૮-૬-૨૧)

ફવ. મે. ન. અમીન

સંસ્થાઓ મે રીતે શરૂ થઈ શકે: કા તે યોજનાઓથી શરૂ થાય અથવા તે માણસથી શરૂ થાય.

મતલબ એ કે કેટલીક વાર એવું બને છે કે, કોઈ એક વિશ્વવિદ્યાલય, કેવળ અથવા પરોપકારી કાર્યની યોજના પ્રથમ- કાગળ ઉપર પૂરેપૂરી ધડવામાં આવે છે, પણ તે માટે, જોઈતા પૈસા મેળવવામાં આવે છે અને અંતે તે માટે કામ કરનાર માણસને રોધવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ છેલ્લું પગલું ભરાય નહિ અને કાર્ય ઉપાડી લેનાર ખાસ મનુષ્ય મળી આવે નહિ, ત્યાં સુધી આવા કાર્યો સંગીન બનતાં નથી, અને અનેક પરોપકારી કાર્યો પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવા છતાં યોગ્ય માણસના અભાવે નિષ્ફળ નીવડતાં છે.

કેટલીક વાર આવા કાંઈ પ્રથમ માણસથી જ શરૂ થાય છે. તે માણસ દેવી પ્રેરણા મેળવે છે અને તેને અનુસરે છે. પોતે જે સ્થિતિમાં હોય તે જ સ્થિતિમાં અને પોતાની પાસે જે સાધનો હોય તે સાધનોથી જ તે કાર્ય શરૂ કરે છે. બહુ કે પોતાની કંપનાઓને તે એમ જ કહ્યા કરતો હોય છે કે, 'હું જીવું છું તેથી તમે પણ જીવશો.' આગળ જતાં તેનું કાર્ય કુદરતી વસ્તુઓની મારફત ખીલે છે, તેને માટે પ્રથમથી સાધન તૈયાર કરેલા હોતા નથી છતાં પણ તે વધે છે, તથા ઝડપથી વૃદ્ધિ પામે તેમનાથી ગાળાઓ ફૂટે છે; કારણ કે તેના મૂળમાં માનવશક્તિની હિમ્મત રહેલી હોય છે. કાર્યના આવા વિકાસને પરિણામે યોગ્ય સમયે એક એવી મોટી અને વ્યવસ્થિત સંસ્થા ઊભી થાય છે કે જેની અંદર દૈનિક કાર્યવાહી પ્રમાણે વિસ્તારથી અને ચંત્રવત્ કાર્યો થઈ રહ્યાં હોય છે. પરંતુ આ ચંત્રવત્ કાર્યોમાં પણ, જેવી રીતે સંસ્થાની અંદર ફરતા પૈડા એન્જિનનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે, તેવી રીતે તેના સ્થાપકની મહાન શક્તિ ઓતપ્રોત થયેલી દેખાય છે.

('યુવકરત્ન' માથી)

જનરલ આર્મન્સ્ટ્રોંગ

ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

(૧૯૨૦ થી ૧૯૨૨)

સોસાયટીથી છૂટા થઈ ગરીબો અને ગામડાની સેના કરવાનાં સ્વપ્નો ગમ્યા કેળવણી જ મારું કાર્યક્ષેત્ર છે, અને તે માટે વમોમા જ બેસી કામ કરવું - એવા નિશ્ચયો કર્યા પણ કાળના ઠોઠ અકળ હેતુએ મોતીભાઈનો એકેય નિશ્ચય પાગ પડવા દીધો નહિ. 'નિશ્ચયો થતા હતા તેનામા જ પુસ્તકાલય ખાતાના ઉપરી અધિકારી શ્રી કુદાલપર મરણુ પામ્યા અને તેમના કામનો ભાગ મોતીભાઈ ઉપર આવ્યો. ત્યારથી પણ વમો જઈ કેળવણીના કામો કરવાના અનેક વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતા ગયા, પણ સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થતા કુધી તે નડોદરા ન જ છોડી શક્યા.'

સોસાયટીથી છૂટા થતા, વ્યવસાયિક અનેક પત્રોમા જણાવ્યા પ્રમાણે મોતીભાઈ એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓમા દુગ્ધી સમભાનપૂર્વક રમ લેતા રહ્યા કેળવણીના એમના નિચારોને તો એ દિવસોમા ઠોઠ સાબળે તેમ ન હતું, અને બીજી સૂચનાઓ ગમે તેવી સારી હોય તોપણ તેના તન્દ્ર લક્ષ આપવાની ઠોઠને કુરસદ નહોતી. છતાં મોતીભાઈ મોસાયટી પ્રત્યે, એના કાર્ય પ્રત્યે અને વ્યવસાયિક પ્રત્યે એ જ વાતસલ્યથી બેસતા અને નર્તતા સીધી તેમ જ આડકતરી મદદ થાય તે કરતા વ્યવસાયિક એમની સૂચનાઓ સાબળે કે ન સાબળે તોપણ પોતાને સુઝે તે લખ્યે જતા અને વડોદરાથી વસે જતા આવતા તેમને રોજને બોલાવી રૂબરૂમા ગાતો ઠલે જતા.

વ્યવસાયિકોના આર્થિક બોજને હજારો કરોડો અને તેમણે ઉધારોની ભારે જવાબદારી નિશ્ચિત રીતે તેઓ બજાવી શકે તે માટે અને તેટલી સરળતાઓ કરી આપવી, એ મોતીભાઈએ પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય માન્યું તે માટે જે જવાબદારી પોતાથી લઈ શકાય અને સ્વયમેવડોની સાથે ધર્પણમા આવ્યા સિવાય જે કાર્ય આગળ ધપાવી શકાય તેના કાર્યો તેમણે પોતાના બનાવ્યા.

‘જ્ઞાન પ્રચાર’ માસિક એમની જ સૂચનાથી ચાલુ થયું હતું, અને તેને દોરવણી આપવાનું કામ પણ તેમણે જ ચાલુ રાખ્યું. અસહકારનો પ્રશ્ન જિનો થયો તે પહેલાં થોડા જ વખત ઉપર ‘ગુજરાત બાળ કેળવણી ફંડ’ મળ્યું હતું, તેની શરતો પ્રમાણે બાળહિતની પ્રવૃત્તિઓ, તેને ઉપયોગી સાધનો અને બાલ-સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય પણ તેમણે જ ઉપાડ્યું. એ કાર્યના એક ભાગ તરીકે ‘બાલમિત્ર’ માસિક પ્રકટ કરવાની યોજના પણ તેમણે જ કરી હતી. ચરોતર પ્રદેશમાં પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરવાનું કામ પણ એમનું જ હતું. આ સર્વ કાર્યો તેમણે ચાલુ રાખ્યાં અને આગળ ધપાવ્યાં.

પરંતુ સોસાયટીની સૌથી મોટી જવાબદારી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે ‘પેટલાદ લોનફંડ’ની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. આ ફંડ મોતીભાઈએ પોતાની જવાબદારી ઉપર જમાવ્યું હતું. તેનાથી ઘણા લાયક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં મદદ થઈ શકી હતી, અને સોસાયટી સ્થપાયાથી એવી મદદ માટે માગણીઓ મોટા પ્રમાણમાં આવતી હતી.

આ માગણીઓને પહેંચી વળાય અને લોનફંડનો વહીવટ પદ્ધતિસર થાય તે માટે, નાણાંની જવાબદારી પોતાને શિર ઉઠાવનાર સોસાયટીના કેટલાક સભ્યોનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવામાં આવ્યું હતું, અને એ મંડળની મદદથી મોતીભાઈ અગાઉની પેઠે જ મદદો આપવાનું કામ કર્યે જતા હતા (૧૯૧૮-૧૯). એકાદ વર્ષ પછી મુંબઈમાં ખ્રિસ્તી લોકોનાં બાળકોને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરવા સ્થપાયેલી ‘ઈસ્ટ ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટી લિ.’ ને ધોરણે (‘Charotar Educational Co-operative Credit Society’) ‘ચરોતર કેળવણીવિષયક સહકારી મંડળી લિમિટેડ’ની યોજના ઘડી કાઢી, ‘જ્ઞાન પ્રચાર’ (એપ્રિલ, ૧૯૨૦, પૃ. ૧૪૯)માં ‘સ્વાઅયના ધોરણે વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાની યોજના’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

સહકારી મંડળીઓના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાની મોતીભાઈને સ્વભાવસિદ્ધ ટેવ પડી ગઈ હતી, અને ‘પેટલાદ લોનફંડ’નો વહીવટ એ કરતાંયે ઊંચા — કૌટુંબિક

બાવનાના — સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે થયો હતો. શરૂઆત કરવા બેટલાં નાણાં, સભાસદો અને વહીવટી અનુભવ તથા શાખ તો તૈયાર જ હતાં. એટલે આપણા દેશમાં તદ્દન નવીન દેખાતા એવા સહકારના સિદ્ધાન્તો ઉપર મંડળી થોજી તેનો વહીવટ કરવો, એ તેમને મન રમતવાત હતી. એટલે યોજના પ્રસિદ્ધ કરીને તરત જ તેમણે એક બાજુ તેને સહકારી મંડળીઓના કાયદા પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવવા તજવીજ કરી હતી અને બીજી બાજુ એના શેર ભરાવવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યા હતા. આ પ્રયત્નો અસહકારની ચળવળને લીધે જીબી થયેલી પરિસ્થિતિને કારણે અટક્યા હતા. તે હવે ફરી દાય ધર્યાં.

મંડળી રજિસ્ટર કરાવવા તજવીજ કરતાં એમ સમજાયું કે, સરકારી કાયદા પ્રમાણે આ મંડળ બ્રિટિશ પ્રદેશને માટે જ રજિસ્ટર થઈ શકે, અને ચરોતર પ્રદેશના વડોદરા અને ખંભાત રાજ્યના વિભાગો માટે જુદાં મંડળો કાઢવાં પડે. તે માટે મુંબઈ ઇલાકાના સહકારી અધિકારીને પૂનામાં જાતે જઈ મળ્યા, અને યુરોપ-અમેરિકામાં જુદા જુદા દેશોમાં વસતી પ્રજાઓનાં સહકારી મંડળો — 'International Cooperative Societies' — હોય છે તે ધોરણે ચરોતર પ્રદેશને માટે એક જ મંડળ હોઈ શકે, એવી દલીલ કરી મંડળને સરકારી દફતરે નંધાવ્યું. એ રીતે ચરોતર પ્રદેશની એકતાને એક વાર ફરીથી સહકારી કાયદાથી પ્રમાણિત કરાવી.

ગરીબોની સેવા કરવાના ધર્મનું મહત્ત્વ તો સૌ ઠાઈ સ્વીકારે છે, અને ગરીબોને નામે ને ધર્મને નામે લાખો રૂપિયાનું દાન થાય છે. પરંતુ જે દાનથી ગરીબોની ગરીબાઈ મટી શકે, તેમને ફરી દાનની જરૂર ન પડે એટલું જ નહિ, પણ બીજા ગરીબોની ગરીબાઈ મટાડવામાં તેઓ સહાયજૂત થઈ શકે એવું દાન તો વિદ્યાદાન જ છે. ગરીબાઈ મટાડવાનો સૌથી ટૂંકો અને સહેલો રસ્તો ગરીબોને સ્વાશ્રયી બનાવવા એ જ છે. અને તેઓ સ્વાશ્રયી બને તે માટે સ્વાશ્રયના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલી કેળવણી અને દાનની યોજનાઓ ચલાવી જરૂર છે. એવી યોજનાઓથી ગરીબોની ગરીબાઈ ટળે છે અને તેમનામાં માણસાઈ આવે છે.

આ મોતીબાઈએ જાતઅનુભવથી જોયું હતું, અને એ સમજથી તે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને જોખમ વેડીને પણ મદદ કરતા હતા.

સહકારના સિદ્ધાન્તે ઝોમના આ પ્રયત્નને મજબૂત ટેકો આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ ગરીબોને સહાય કરવાના તેમના પ્રયત્નો વધુ સફળ થાય, થોડે પૈસે વધુ ગરીબોને લાભ આપી શકાય, પૈસાદારો તેમ જ સામાન્ય સ્થિતિના માણસોને નજીવા ભોગે સેવાનાં કાર્યોમાં જોડી શકાય, અને એ બધાને પરિણામે પ્રજામાં ‘પરસ્પર સહાય અને વિશ્વાસ’ના ગુણો ખીલે — એ બધી શક્યતાઓ તેમણે આ યોજનામાં જોઈ, અને તે બધાં લક્ષણો આ મંડળના બંધારણમાં સમાવ્યાં.

એના ઉદ્દેશોમાં, વિદ્યાર્થીને શિક્ષણના વિષયો અને સંસ્થાઓ પસંદ કરવામાં મદદ થાય તેવી માહિતી મેળવી તેની મદદથી સાચી સલાહ આપવાથી માંડી, તેને ધંધે વળગાડી ક્ષોભ પાછી આપવામાં મદદ કરવા સુધીની બધી વિગતોનો સમાવેશ કર્યો. ખીજા શબ્દોમાં, મંડળને વિદ્યાર્થીઓનું કાયદેસર વાલી બનાવ્યું.

આ ગળા એ ઉદ્દેશો :

‘આ મંડળના ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે

ક. વિદ્યાર્થીઓને હિંદમાં વા પરદેશમાં આધ્યમિક, ઉચ્ચ કળા-વિષયક, વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક વગેરે કેળવણી લેવા માટે આર્થિક મદદ આપવી.

ચ. ધંધા શીખવવામાં અને ધંધાની તાલીમ લેવાના સમયમાં યુવકોને આર્થિક મદદ આપવી.

ગ. હિંદ વા પરદેશમાં ધંધારોજગાર વા નોકરી શોધવાના વખતમાં યુવકોને ધન, સલાહ વા આશ્રયસ્થાન આપી મદદ કરવી.

ઘ. વિદ્યાભ્યાસ માટે લીધેલી રકમ પરત ભરવામાં મદદ કરવી.

ઙ. કેળવણીની મંસ્થાઓ અને ધંધારોજગાર વા નોકરીનાં ક્ષેત્રો વિષે માહિતી એકત્ર કરી યુવકોને પૂરી પાડવી.”*

મંડળ સરકારી દફતરે નોંધાવ્યા પછી તેના સભાસદો વધારવા તેમણે ઉત્સાહથી પ્રયત્નો આરંભ્યા. આ મંડળ નજીવે ખર્ચે સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ સાધવાનું એક ઉત્તમ અને મહાન સાધન છે એ સિદ્ધ કરવા અને તે કારણે એના સ્તર ખરીદવા લોકોને પ્રેરવા મોતીભાઈએ

* ‘ચરોતર વિદ્યાર્થી’ સહાયક સહકારી મંડળ લિ. ના નિયમો’
કલમ ૩ (તા ૪-૧૨-૨૦)

વિવિધ રીતે દલીલો કરી લેખો લખ્યા યોજના પ્રસિદ્ધ થતા પહેલા જ તેને સભાસદો મળી ચૂક્યા હતા, અને તેનો લાભ પણ વિદ્યાર્થીઓને આપનાર શરૂ થઈ ગયું હતું. શરૂઆતમાં એને સોસાયટીની જ એક પ્રવૃત્તિ ગણવામાં આવી હતી, પણ એની જવાબદારી મોતીભાઈએ ઉઠાવી એટલે એની એક્ટિવિસ તેમને ઘેર લઈ જવામાં આવી શરૂઆતમાં એના વહીવટી ખર્ચ માટે 'પેટલાદ લોન્ડ' માંથી નાણા અપાયા અને ધીમે ધીમે તે યોજના સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતી થઈ.

મોતીભાઈને આ રીતે બે ફોનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી આવી અને તે ઉપરાંત ખાનગી આનંદમાંથી પણ છૂટે ટાંચે દાન થતા હતા એટલે તેમના પરગણુ સ્વભાવને આ ફોની 'અનેક ગજવા'ની સગવડ થઈ આ બંને ફોમાંથી જેની જેવી જરૂર અને સગવડ તે પ્રમાણે મોતીભાઈ છૂટે હાથે મદદ કરતા મદદો મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને જ થતી, છતાં કેઈ દિનેશ્વરને ઘેરથી જેમ કેઈ યાત્રક મદદ વિના પાછો ન જાય તેમ મોતીભાઈને ત્યાંથી સક્રિયરૂપે માણસ મદદ લીધા વિના પાછો ન જાય, એવી પ્રથા કાયમ થઈ ગઈ એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે સ્વતંત્ર મંડળની યોજના થતા, જનસેવાની બીજી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા જોઈતી નાની નાની રકમો માટે 'પેટલાદ લોન્ડ' એક નાની સમી બેઠતી ગરજ સારના લાગ્યું અને એ બેઠતી મદદથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ જનમાનના મોતીભાઈના શોખને દિનપ્રતિદિન પ્રવૃત્તિ મળના લાગી.

પાટીદાર પત્રિકા

(તા. ૫-૩-'૨૨ થી ૧૬-૨-'૨૩)

‘ચરોતર વિદ્યાર્થી મહાયજ સદનરી મડળ વિ’ની ધ્યાપના પછી તે માટે શેર બગાવવાનું કામ ગરૂ થયું તે સાથે જ, વર્ષની શરૂઆતમા દરેકા મહાપ્ર પ્રમાણે મોતીબાઈએ સમાજસુધારાનું કાર્ય તેમની લાક્ષણિક ધમગથી ઉપાડ્યું. ખરું જોતા, આ કાર્ય તેમણે જીવનની શરૂઆતથી જ ઉપાડ્યું હતું, અને તેમનાં શિક્ષણ, મંગલ, અને પ્રેરણાથી ચરોતરના યુવકો ગાળનગન અને પ્રેતભોજન વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતા થઈ ગયા હતા. ‘ચરોતર યુવક મડળ’ દ્વારા આ પ્રચાર જોરથી ચલાવેલો સબન પણ હતો. પણ અસદનગની ચળવળે યુવાનોના ઉત્સાહને ગજકીય હોવામા રાખ્યો અને ‘એક વર્ષમા સ્વનામ્ય’ એ રોમાચક ગ્રંથ આગળ મર્ડ કાર્ડ તુરંત બની ગયું.

બાળવગન, પ્રેતભોજન, રોનાકૂટનાના ગિનાજ, જાનેના જમણ વગર, રંગેરે બામતોમા મોતીબાઈએ પોતાને ઘેર આવેલા પ્રમગોએ સુધાગ દરનાના પ્રયત્નો કરી જોયા હતા. તેમાના કેટલાકમા તે સફળ થયા હતા છતાં અનુભવે તેમને સમગ્રયુ હતું કે સમાજ-સુધાગનું કામ ઘણું નિષ્ટ અને જોષમગરી હતું તેમની પ્રકૃતિ અને મિથિતિ જોતા, તે માટે જલદ પ્રયત્નો કરવાની તેમનામા ગતિ નહોતી. પણ જના સુધી તોડોમા અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી મૈકાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ એન્ડમ અટકી શકે નહિ એટલે અમાજ સુધાગના પ્રયત્નોની સફળતા માટે કેળવણી અને જ્ઞાન પ્રચાર વધારવાની જ પ્રથમ જરૂર છે એ પણ તેમણે સમજી લીધું હતું, અને જે રીત થઈ શકે તે કેળવણી પામેના યુવાનો માગ્ધતે જ થઈ ગયે એમ માની યુવાનો ઉપર અસ્કાત નાખી સતોર માનતા હતા.

પણ એમને હાથે સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ મેળવી કિમ્મ કળનણી પામેલા યનાનોને ઘેર આરતા લગનમરણના પ્રસંગોમા ખર્ચાળ રિવાજોને લીધે વેઠવી પડતી મુસીબતોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થના મોતીભાઈનું હૃદય કંકળી ઊઠ્યું દેશના ઉદ્ધાર માટે સર્વના હોમનાને હજારો યુનદા માણસો બહાર પડ્યા હતા, એ વાતાવરણમા આવા અનુભવો થયા, તેથી તેમની મેનાવૃત્તિ જોરથી ઊછળી અને તેમણે પાટીદાર જ્ઞાતિમા શ્દિસુધાર માટે પોતાનું ઉદ્ધારનાનો નિર્ધાર લ્યો

આ માટે લોકમત જાગ્રત રના એક 'પાટીદાર પત્રિકા' પ્રગટ કરાની યોજના તેમણે નિચારી કાઢી * સોસાયટી તરફથી નીમળતા 'જ્ઞાનપ્રચાર' માસિક સાથે એ પત્રિકા મળત વડેચાર એવી તજવીજ કરી, અને ૬૦ માસે જાતે જ એ પત્રિકા લખના માડી

પ્રથમ તો તેમણે 'લગ્ન સમઘી સ્વીકારના જેવા કેટલાક નિયમો' લખી નાઢ્યા, એ પત્રિકા સાથે જ્ઞાન પ્રચાર મા 'પાટીદાર પત્રિકા' ૧ લી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા અને એ નિયમો ઉપર ચર્ચા કરતા લેખો લખના પાટીદાર જ્ઞાતિના બાઈઓને જાહેર નિનતી નરી

મોતીભાઈની પ્રથમ પત્રિકાને પાટીદાર બાઈઓ તરફથી સારો આવકાર મળ્યો તેમા શ્દિઓના સુધારાની જરૂર સૌએ સ્વીકારી, અને તે માટે બંધાયેલ પ્રયાસ કરનાની સૂચના નરી કેટલાક અનુભવીઓએ એતવણી પણ આપી કે, આ કામ સહેલું નથી અને નિષ્ફળ જનાનો પણ સભર છે

મોતીભાઈને આ મર્નનો પડેલેથી જ ખ્યાલ હતો છતા ચર્ચા કરનાથી લોકમત જાગ્રત થશે અને શ્દિના પ્રશ્નો ઉપર લોકો નિચાર કરતા થશે તોપણ નર્વક થયું ગણાગે, એમ માની એમણે અલગમ ઉપાડયું હતું એટલે તેમણે પોતાની યોજના પ્રમાણે પત્રિકાઓ પ્રગટ કરાનું જોરજોરે ચાલુ રાખ્યું

લગ્નગાગો ચાલુ હતો, એટલે ન્યા જના નમ થનાના હોય, જાન જનાની હોય, ત્યા ત્યા સીધી તેમ જ આડકતરી લાગરગ વાપરી પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા નિયમોનું પાલન કરનાના તેમણે જહેમત

ઉઠાવી છૂટી પત્રિકાઓ છપાવી હજારોની સખ્યામાં વહેંચવા માડી, અને પાગીદાર જ્ઞાતિમાં ઘડીબગ સમાજમુધાગનો રાંખ ફેંકાયો.

મોતીભાઈએ લખેલી પત્રિકાઓ તેમની મચોટ વિચારસંસ્કૃતિ, વેધક અને વ્યવહારુ દષ્ટિ, નિર્મળ જીવિત, અને ગરીબો પ્રત્યેની બળતી લાગણીના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે એ પત્રિકાઓ વાચના એમની ચળવળ તથા મુદ્દાને અર્પણી લાગે છે (૧) સામાજિક અર્થાં ધટ્ટાડી ગરીબોને ગદત આપવી અને કેળવણી અને જ્ઞાન-પ્રચારનાં કાર્યોને મદદ કરવી (૨) બાળકોનો અટકાવના, (૩) સ્ત્રીઓની ઉન્નતિની દિશાવન

સૂચના, ઉપદેશ, દર્શાવ, ચાતું, પન, જનકેન્દ્રિય, ગાંધી, લાગવગ, વગેરે માર્ગ માધનોનો મોતીભાઈએ ઉપયોગ કરના માડ્યો. બીજી બાજુથી જ્ઞાતિના રીતરિવાજો અને ઇતિહાસની વિગતો મેળવી જરૂરી હકીકતો જાણી લીધી, અને મુધાગના પ્રશ્નો બામત લોકો કેના નિચારો ધગવે છે તેનું માપ નઢવા ‘પાગીદાર જ્ઞાતિની લમની રૂઢિઓ સબધી કેટલાક પ્રશ્નો’ એ નામે એક પત્રિકા ઢાઢી આગેવાનોના ઉત્તરો મેળવવા તજવીજ કરી એ ઉત્તરો આવ્યા પછી તેનો અભ્યાસ કરી લોન્ગતનું તાગણુ ઢાઢયું અને જે બામતમાં લોન્ગમત સમન હોય તેના નિયમો પાળનારનું સગડન થાય અને ‘સુધારા’ની હિંચચાલ મજબૂત બને તે માટે ‘ચરોતર લેલિઆ પાગીદાર મંડળની મેળના’ જે શરૂઆતમાં જ ઘડી રાખી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરી, તે મંડળ ગથાપવા માટે સમા બરવાનું કરાંયુ.

ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ

(તા. ૨૫-૨-'૨૩)

પાટીદાર જ્ઞાતિની અનિષ્ટ રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરવાના શુભ હેતુથી 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ' સ્થાપવા સંબંધી છેવટનો નિર્ણય કરવા તા. ૨૫-૨-'૨૩ ને રવિવારે બપોરે બે વાગ્યે સોસાયટીના મકાનમાં એક સભા બોલાવવામાં આવી. સભામાં ડોઈ હાજર રહેશે કે કેમ એ વિશે ઘણાને શંકા હતી. એક જગુને આવી શંકાનો ઉત્તર આપતાં મોતીભાઈએ કહેલું : 'ડોઈ નહિ તો હું તો છું જ !' અને આવી શંકા હોવાને લીધે જ જ્ઞાતિના મોટા આગેવાનોને આ સભામાં હાજર રહેવાની તસ્તી થવાને આગ્રહ કરવાનું તેમણે ઉચિત ધ્યાનું નહોતું. છતાં નાનાં મોટાં વીસ* ઉપરાંત ગામોમાંથી ૧૨૫ ઉપરાંત હાજરી થઈ અને વૃદ્ધાવસ્થા છતાં યુવકો જેટલો જ ઉત્સાહ ધરાવતા નડિયાદના રા. રા. વિદ્યુત્તદાસ ધનજીભાઈ પટેલને પ્રમુખપદે સભાનું કામકાજ શરૂ થયું.

રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરવા મંડળ સ્થાપવાની જરૂર વિશે મોતીભાઈ અને રા. બ. ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈએ બાબલુ કયાં પછી, અને એવી મતલબના ખીજા મુદ્દરો તરફથી આવેલા પત્રો વંચાયા પછી, અગાઉથી પ્રસિદ્ધ કરેલા મંડળના નિયમોના ખરડા ઉપર ચર્ચા ચાલી. એક એક નિયમ ચર્ચાએ, તેને પરિણામે સુધારા વધારા સાથે ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળની સ્થાપના થઈ. અને એના સંચાલન માટે એક વ્યવસ્થાપક મંડળ પણ નિર્માયું.

* નડિયાદ, સોજિત્રા, ધર્મજ, બાદરણ, કરમસદ, વસો, મુણાવ, હુતરસંડા, ઓડ, વાવાપુર, આણંદ, બુરાકોઈ, લીંગડા, પરવડા, શિજિવાડા, મહેળાવ, લિંબાસી, પળોલ, નાપાડ, નાવલી, વગેરે.

મંડળનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે રખાયો : ‘આ મંડળનો ઉદ્દેશ સેક્રિઆ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ચાલતી અયોગ્ય રૂઢિઓમાં દેશકાળ પ્રમાણે ફેરફાર કરવા કરાવવા અને જ્ઞાતિની નૈતિક, આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ છે.’

સમાજસુધારાના વિવિધ પ્રશ્નો વિષે નિયમો દરી તેના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા. તેમાંનો એક ફરજિયાત, ખીજો મરજિયાત અને ત્રીજો ભલામણો રૂપે રાખ્યો. અને સભાસદ થવા માટે કોઈ પ્રકારની શી નહિ રાખતાં, ફરજિયાત નિયમો પાળવાની લેખી પ્રતિજ્ઞા લે તે આ મંડળનો સભાસદ બની શકે એવું કરાવવામાં આવ્યું.

આ નિયમો તે વખતના પાટીદાર જ્ઞાતિના સમાજસુધારાની પ્રગતિના સૂચક હોઈ અત્રે આપ્યા છે :

ફરજિયાત પાળવાના નિયમો

૧. પોતાના વાલીપણા નીચે હોય તેવા છોકરાને તેની ૧૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી થયા પહેલાં પરણાવવો નહિ.

૨. પોતાના વાલીપણા નીચે હોય તેવી કન્યાને તેની ૧૨ વર્ષની ઉંમર પૂરી થયા પહેલાં પરણાવવી નહિ.

૩. છોકરાનો વિવાહ કરવામાં પરંબલ, જથ્થસો, જમીન કે તેવો ખીજો અવેજ લેવાની કોઈ પ્રકારની શરત કરવી નહિ. (જ્ઞાતિ વા જ્ઞાતિના અમુક ગોળે રૂ. ૩૦૧) સુધી પરંબલ મુકરર કરી હોય તો તે લેવા આથી પ્રતિબંધ નથી; પરંતુ તે આખી રકમ વસંત તરીકે વરકન્યાના નામે કોઈ ત્રાહિત રથજો વ્યાજે મુકાય તો ધણું જ ઉત્તમ.)

૪. લગ્નમાં ત્રીજો દિવસે જનમાં રહેવું નહિ.

૫. લગ્ન વખતે કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને વડી, પાપડ, ખાવું આપવામાં આવે છે તે બિલકુલ લેવું નહિ.

૬. કન્યાપક્ષ તરફથી પોતાના વા કુટુંબના છોકરાના વિવાહ વા લગ્ન સંબંધના કારણે માટલી વા રૂપિયા અપાય તો તે લેવા નહિ.

૭. શ્રાદ્ધ સરાવવા ને ધાર્મિક કારણે જન્મવાની ફરજ મનાતી હોય તે સિવાયનું મરણ નિમિત્તનું કોઈ પણ જન્મણ જન્મવું નહિ.

ઐતિહાસિક પાળવાના નિયમો

૧. ૧૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી ન થઈ હોય તેવા છોકરાના લગ્નની કોઈ ક્રિયામાં ભાગ લેવો નહિ. (એટલે વરધોડામાં, જનમાં વા જમણુવાર વગેરેમાં ભાગ લેવો નહિ.)

૨. ૧૨ વર્ષની ઉંમર પૂરી ન થઈ હોય તેવી કન્યાના લગ્નની કોઈ ક્રિયામાં ભાગ લેવો નહિ.

૩. જ્ઞાતિએ વા જ્ઞાતિના અમુક ગોળે મુકરર કરેલી પગઠણ ઉપરાંત શરત કરીને વધાગની પરઠણ, જણસો, જમીન વગેરેનો અવેજ કોઈ લે, તો તેવા છોકરાના લગ્નની કોઈ ક્રિયામાં ભાગ લેવો નહિ.

૪. કન્યાની પૂરી ૧૬ વર્ષની ઉંમર થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને સામરે તેડવી નહિ.

૫. પોતાના એકલાની જવાબદારી ઉપર કરવાનું હોય તેવું બારમુ વા મરણ નિમિત્ત કોઈ પણ જમણુવાર (એટલે જ્ઞાતિભોજન) કરવું નહિ. શ્રાદ્ધ વગેરે જે ધાર્મિક ક્રિયા મનાતી હોય તે નિમિત્ત અડીને નજીકના કુટુંબીઓને જમાડવાને આથી પ્રતિબંધ નથી.

૬. મરણ નિમિત્ત રોનાકૂટવાનું બંધ કરવું.

૭. કાણુમાં જવું નહિ.

(રનેહી વા સગાંઓને દિલાસો આપવા વા વિવેક ખાતર મળવા જવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવામાં પ્રતિજ્ઞા જથી પ્રતિબંધ છે એમ સમજવાનું નથી.)

૮. પોતાના વાલીપણા નીચે હોય તેવાં છોકરાછોકરીના લગ્ન-પ્રસંગે જ્ઞાતિના આર્થિક બચાવ ખાતર શુદ્ધ સ્વદેશી કપડાં પહેરવાં.

સભાસદે ખની શકે તેટલા પ્રમાણમાં પાળવાના, બલામણુ થયેલા નિયમો

૧. એક વખત જાહેર રીતે વિવાહ વા સગપણનો સ્વીકાર થયા પછી ખામ અનિવાર્ય કારણ સિવાય તે તોડવો નહિ.

૨. એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી સ્ત્રી પરણવી નહિ.

૩. વરસલામીના તથા બારસના રૂપિયા કુટુંબની બહેનોને દરેકને રૂ. ૧) કરતાં વધારે આપવા નહિ અને જેમ બુને તેમ આ

અર્થ કમી કરવા તરફ જ દષ્ટિ રાખવી. મામેરું બિલકુલ વહેંચવું નહિ. (બુઝો ડોકોરના કરાવ.)

૪. જાનમાં બધા મળી ૫૦ કરતાં વધારે માણસો લઈ જવા નહિ.

૫. લગ્નવિધિ અબણુ બ્રાહ્મણ પાસે નહિ કરાવતાં, અર્થ અને બાપ સમજી શકે ને સમજાવી શકે તેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે કરાવવો. ખીચ્છુ કંઈ ન જાને, તો હેવટે વરુન્યાએ સેવાની પ્રતિજ્ઞાઓનો અર્થ ગુજગતી બાપામા સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાય તેવી બ્યવસ્થા તો કરવી જ.

૬. છોકરાનો ૧૬ અને કન્યાનો ૧૨ વર્ષની વય પહેલાં વિવાહ કરવો નહિ.

૭. વગ્ની ઉંમર કન્યાના કરતા ઓછામાં ઓછી ૫ વર્ષ મોટી રાખવી.

૮. પુત્રીનો વિવાહ કરવામાં એકલુ કુળ ન જોતાં, વરનાં ગુણ, સ્વભાવ, વિદ્યા, ઉંમર, શારીરિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ વગેરે બાબતો તરફ ખાસ લક્ષ આપવું. કુળ જતુ કરવું પણ ગુણ, વિદ્યા, ઉંમર વગેરે તો ખાસ જોવું.

૯. કન્યા ન આવે તેરા મામમાં વા કુટુંબમાં કન્યા આપવામાં સ્વમાન ન જ સચવાય, એ સૂત્ર કન્યાનો વિવાહ કરતાં ખાસ લક્ષમાં રાખવું.

‘પાટીદાર પત્રિકા’માંથી ‘પાટીદાર’ માસિક

(૧૯૨૩-૨૪)

‘ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ’ની સ્થાપના કરી, તેના નિયમોનું પાલન કરાવવા મોતીભાઈએ પોતાની રીતે ઉત્સાહથી કામ ઉપાડ્યું. કોઈ પણ કામ પાર પાડવા માટે લાગનાવળગતાને જાતે જઈ મળવું, તેના સંજોગો, તેની ભાવના અને તેની વૃત્તિ જાણી લઈ, તેને રુચે અને માફક આવે તેવી દલીલો કરી તેને પક્ષટાવવો — એ પદ્ધતિએ કામ કરવામાં તે ધણા કુશળ થયા હતા. એ પદ્ધતિ અહીં પણ તેમણે અજમાવી. અનુભવ એવો થયો કે જેમને વિશે તેમણે જીવનભર ઊંચા ખ્યાલો સેવ્યા હતા તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ રૂઢિના પાલનની બાબતમાં સામાન્ય લોકો કરતાં આગળ વધેલા ન જણાયા. ચાલતી આવેલી રૂઢિને બદલવા માટે શિક્ષિત વર્ગે જાંડા ઊતરી વિચાર જ કરેલો નહોતો એમ સમજાયું. વિચાર કરેલો હતો તેવા પણ, અમલ કરવાનો આવતો ત્યારે, મીણના પૂતળાની માફક ઓગળી જતા દેખાયા. કોવેજમાં બહુતા પુત્રની સંમતિ તો શુ પણ તેને ખચર પણ આખા સિવાય તેના વિવાહ કરવામાં બંધેલાં તેમ જ અમલ માખાપોને કંઈ અમૂગતું લાગતું નથી, એમ પણ તેમણે જોયું. રૂઢિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરતાં, પત્ની, નજીકનાં તેમ જ દૂરનાં સગાં, કુટુંબીઓ અને રેનેડીઓ, સૌનો વિરોધ થાય, એ સદન કરવાની બલબલાની હિંમત નહોતી એ પણ જણાયું.

મોતીભાઈએ એ કથાથી ડયાં વિના ખાનગી તેમ જ જાહેર રીતે પોતાનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યું. પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ સમજાવતા લેખો લખ્યા, પ્રતિજ્ઞા પાળવાથી થનાર ફાયદા દર્શાવતી વાર્તાઓ લખાવી પ્રસિદ્ધ કરી, સુધારો વ્યક્તિઓ જ કરી શકે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતી નેરદાર દલીલો કરી, સારાંમાઠાં દર્શાવતા પ્રગટ કરી

તેના ગુણદોષની જાહેરમાં ચર્ચા કરી — આરેક માસના પ્રયત્ને પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જનમતિ તો આવી જ, અને કેટલાક કિસ્સામાં મોતીભાઈ અને તેમના મંડળના સભ્યોને રૂઢિ ફેરવવામાં સફળતા પણ મળી.

મોતીભાઈના આ પ્રયત્ન ચાલતા હતા તે દરમિયાન તેમના જૂના દોસ્ત શ્રી. નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ, જેમને બંગબંગ વખતે ‘વનરપતિની દંવાઓ’ બનાવવાની કળાના પ્રચારને કારણે દેશ છોડી આફ્રિકે જઈ પસવું પડ્યું હતું, તે આફ્રિકેથી દમનો રોગ લઈ દેશ આવ્યા હતા અને શાન્તિનિકેતન જઈ રહ્યા હતા. શાન્તિનિકેતનથી મોતીભાઈ સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમનો વિચાર ગુજરાતમાં આવી કંઈક લેખનપ્રવૃત્તિમાં પડવાનો હતો. શાન્તિનિકેતનથી જ તેમણે એ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી હતી અને ‘જ્ઞાન પ્રચાર’ ઉપગંત બીજાં સામયિકોમાં લેખો લખવા માંડ્યા હતા. આ લેખો પૈકી ‘ગુજરાતના પાટીદારો’ એ નામની લેખમાળા મોતીભાઈની ‘પાટીદાર પત્રિકા’ સાથે જ (ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨થી) ‘ગુજરાત સમાચાર’માં પ્રકટ થતી હતી. તેણે પણ પાટીદાર જ્ઞાતિને જનમત કરવામાં કીક ભાગ ભજવ્યો.

‘ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ’ સ્થપાયું તે અરસામાં (તા. ૧૧-૬-૨૩) નરસિંહભાઈ ગુજરાતમાં આવ્યા. તેમની સાથે જ્ઞાતિસુધારાની હિલચાલ વિષે ચર્ચા થઈ. નરસિંહભાઈ આ બાબતમાં ઉદ્ધામ વિચારો ધરાવતા હતા, અને તે માટે એક માસિક કાઢવા ઇચ્છતા હતા. ‘પાટીદાર પત્રિકા’ને વહેલુંમોહું માસિકમાં ફેરવવાના વિચારો ચાલતા હતા જ, એટલે નરસિંહભાઈની આ દરખાસ્તથી એ કામ સહેલું થયું અને મોતીભાઈએ તરત જ ૨૧મી પત્રિકાને છેલ્લી પત્રિકા જાણવી તેમાં ‘પાટીદાર’ માસિક નીકળવાની, અને પોતાના વિચારો એ માસિકમાં સ્વતંત્ર પત્રિકા દ્વારા પ્રગટ કરતા રહેવાની જાહેરાત કરી, અને સાથે સાથે નવા નીકળનાર માસિકને જ્ઞાતિ આવકાર આપે એમ વિનંતી પણ કરી.

એ છેલ્લી પત્રિકામાં ‘પાટીદાર પત્રિકા’ની નીતિ અને પદ્ધતિ વિષે ખુલાસો કરતાં તેમણે લખ્યું :

‘પત્રિકાના લેખો સંબંધી ખુલાસો

લેખક હોનારો હું દાવો કરી શકું તેટલી લેખનશક્તિ મેં કેળવી નથી જ. તેમ જ સુધાગ્રહ હોનારો દાવો કરી શકું તેવો મેં નથી શ્રદ્ધિઓનો અભ્યાસ કર્યો કે નથી મેં મારી નિર્મળીમા સસારસુધારાના કામો કર્યા. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જ્ઞાતિની સેવા કરનારો ધર્મ તો મેં ગ્રીમયોં કે જ એટલે વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરતા કરતા લગ્નભરણની શ્રદ્ધિઓ સખધમા નિચાર કરવાની મને જરૂર સમજાઈ અને કેન્દ્ર નિષ્ઠાવૃદ્ધિનું કામ કરવાની ખાતર તેમ જ કેળવણી લેનારો અને આપવાનો અતિમ હેતુ સિદ્ધ કરવાની ખાતર જ્ઞાતિની અનિષ્ટ શ્રદ્ધિઓ કેળવના પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ એ નિશ્ચય ઉપર હું આવ્યો આ ગ્રંથિતિમા લેખક અને સુધાગ્રહ થવાની મારામા શક્તિ તેમ જ વૃત્તિ નહીં હોના જતા, બન્ને પ્રકારની ફરજો મારે અદા કરવાની આવી કોઈ કામ હાથમા લેવું નહિ અને લેવું તો સુશ્રેયીઓના ઘરણે તે છોડી દેવું નહિ આ મુશ્કેલ માગમા રનાભાનિ- ધર્મ ગયેલો હોનાથી શ્રદ્ધિઓની સુધારણા દ્વારા જ્ઞાતિસેવાનું કામ હવે એક વા મીઠી રીતે મારે ચાનું રાખનાનું કે જ. અને તે, ‘ચરોતર લેખો પાટીદાર મંડળ’ દ્વારા ધીમે ધીમે થશે દગ્ધ્યાન, પત્રિકાઓ વાચનારા જોઈ શક્યા હશે કે બની શકે ત્યાં સુધી પત્રિકાના લેખોમા નીચેના નિયમો મેં સાચાયા છે

૧ કોઈ પણ વ્યક્તિનું નામ આખી તેની સામે સીધો આલેખ કરવો નહિ

૨. જ્ઞાતિની શ્રદ્ધિઓના પ્રશ્નો સિનાયના બીજા મર્મ વિષયની, ખાસ કરીને ધાર્મિક અને રાજકીય વિષયોની ચર્ચામા બિતરવું નહિ

૩ ભરોસાદાર પુરુષો પાસેથી માહા વા સાગ દષ્ટાંતોની જોટલી મારિતી મને તેટલી જ અતિશયોક્તિ કર્યા સિનાય સગળ ભાષામા પત્રિકા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવી

૪ ઘર કરીને બેઠેલી મોટાઈ ના જોગી કુતીનતાને પોષવી નહિ વશપરપગથી બિતરી આવેલી મનાતી કુલીનતા, દ્રવ્ય, સત્તા, વય, અને નિદ્રતા, એ બધા કરતા ચાગ્રિને વિશેષ મહત્ત્વ આપવું. અને સદ્વિચાર કરતા સત્કાર્યને વિશેષ માન આપવું, અર્થાત મોલનાર કરતા કરી બતાવનાર તરફ નધારે પસંદગી બતાવવી

૫ રૂઢિઓ અને વ્યક્તિઓ માટે લખનારી જરૂર ગણાય ત્યારે ગામ, ગુરૂંબ કે વ્યક્તિની શરૂઆત ગણ્યા કે પક્ષપાત દર્શાવવાય નીકળતાથી લખવું.

‘પાટીદાર’ને ધારના દગ્તા ઘણા સારા આવકાર મળ્યો પહેલા અઠની* બીજી આગતિ ત્રાહની પડી એટલી તેની ખપત થઈ અને લેખો પણ એટલા બધા આવ્યા કે માસિક સાદકું પડવા લાગ્યું. મોતીભાઈને આ હકીકતની ખબર પડતા તેમણે ‘પાટીદાર પત્રિકા’ અનગ છાપવાનું બંધ કર્યું અને માસિકના એક સામાન્ય લેખક બની ગયા (૨૩-૧૨-૨૩)

‘પાટીદાર’ માસિક નીકળતા રૂઢિનાક્ષરો ઉપર હુમલા કરવા માટે પાટીદાર યુવકોને સુદર તક મળી નાજકીય અમલદારને કાગળે જ-મેવા ગૌરવ અને કિંમતના ગુણો અને પિરેટિંગ અને અસહકારના શસ્ત્રો મમાનસુધાગના પ્રયત્નોમા પણ ઉપયોગમા લેવાના લાગના મોતીભાઈએ સ્થાપેલું ‘ચરોતર લેલિયા પાટીદાર મંડળ’ આ ઉદ્દામનાદી યુવકોને નમાલું લાગ્યું, અને શ્રી નરસિંહભાઈ અને દરમાર શ્રી ગોપાળદાસની આગેવાની નીચે બીજા મંડળ સ્થાપવાની હિચચાલ ચાલી આ મંડળ સ્થાપના બોગસદમા ઉદ્દામનાદી યુવાનોની સમા ભગવાનું હતું. તેમા મોતીભાઈને પણ આમ તણ મળ્યું તેના ઉત્તરમા મોતીભાઈએ લખ્યું

તા ૨૩-૨-૧૯૨૪

રા ન. ગોપાળદાસ,

આપણી જ્ઞાતિની રૂઢિઓ — ખામ દરીને બમરૂઢિઓ — ની સુધારણાચે આપે એક મંડળ સ્થાપવા યોજના કરી છે, અને તે મંડળ સ્થાપનાના ત્રિસની સભામા માગ લેવા ‘મોળા’ ગણાતા માણસને આપે આમંત્રણ આપ્યું છે તે માટે આપનો આભાર માનું છું અને સભામા હાજર રહી નક્કિ ગકનાથી મારા તરફની કેટલી સૂચનાઓ લખી મો-હુ છું, તે ચોચ લાગે તો ત્રિચારમા વેળા.

૧ મંડળના ઉદ્દેશ અને સિદ્ધાન્તો સમગ્ર જ્ઞાતિને હિતકારી છે એમ તો સર્વ કોઈ કહી ન-શે જ. તે અગલમા કઈ રીતે મૂકના

મુકાવવા એ જ પ્રશ્ન છે. ‘ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ’માં જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની યોજના એ વિચારી છે તે તેનો એક ભાગ છે. પણ તે ૧૯મી સદીના માણસો માટે છે. વીસમી સદીના માણસો માટે ‘નવા સ્થપાનાર મંડળ’માં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની તે, હું સમજું છું તે પ્રમાણે, ઘણી સખત અને ઘણી જ થોડી હોવી જોઈએ.

૨. પ્રતિજ્ઞાઓ પુરના બાપ કરતાં કન્યાનાં માખાપોએ લેવી જોઈએ. અને અમુક અમુક ન જ કરવાનાં આકરં મત લેવાવાં જોઈએ.

૩. કુલીનશાહી તોડવી જ હોય તો કન્યાઓ ગોળ બહાર જ આપવાની પ્રતિજ્ઞા ખાસ દાખલ કરવી જોઈએ. ગોળ માત્ર કન્યા ગોળ બહાર નહિ આપવા માટે જ છે, અને ગોળ એ જ કુલીન-શાહીનો કિલ્લો છે, માટે તે પહેલો જ સર થવો જોઈએ.

૪. કન્યા ગોળ બહાર આપનાર એકદમ કુટુંબ અને ગોળ બહાર મુકાશે જ, તેવો પ્રસંગે ‘નવા મંડળ’ના સભ્યોએ હાજર રહી મદદ કરી તેની સાંસારિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી જોઈએ.

૫. લગ્ન પોતાના વતનમાં જ થાય છે તેને બદલે દક્ષિણીઓની માફક અનુકૂળ સ્થળે એટલે નોકરી કે ધંધારોજગારના સ્થળે વા આણેલ, કરનાલી કે ડોકોરમાં થાય, તો ઘણી રૂઢિઓ આપોઆપ બંધ થાય.

૬. કન્યાની ઉંમર ૧૬ અને વરની ઉંમર ૨૧ ઉપગત હોંય અને બંનેને સારા સંસ્કાર મળ્યા હોય તો જ લગ્નક્રિયામાં બ્યવહાર કરતાં ધર્મની બાવના દાખલ થઈ શકે.

૭. સિદ્ધાંત વિરુદ્ધના લગ્નમાં અસહકાર એ જ મંડળનો સિદ્ધાંત હોઈ શકે.

ઉપર પ્રમાણે સૂચનાઓ લખવી એ કામ સહેલું છે, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ તો માગ જેવા માણસ માટે સહેલ નથી જ. હું એ સિદ્ધાંતો અક્ષરશઃ સ્વીકારું છું, પણ નથી તે જાહેરમાં મૂકી શકતો વા નથી તે પાલન કરવાની હિંમત ધરાવતો. મારા જેવા જેટલું અમલમાં મૂકી શકે તેટલું હું જાહેરમાં મૂકું છું. પરંતુ આપના લેખો ‘પાટીદાર’ માસિકમાં વાંચેલા તે ઉપરથી તેને અનુસરી આ સૂચનાઓ લખી મોકલી છે.

‘મારો અનુભવ એવો છે કે કેટલાક બાઈઓ પોતે કંઈક કરવા ઇચ્છે છે ખરા; પણ ધરના વા કુટુંબના વડીલો કે સ્ત્રીઓના વિચાર વિરુદ્ધ જઈ શકતા નથી. પરિણામે તેઓ નથી કંઈ કરી શકતા કે નથી કંઈ બોલું કરી શકે તેની સાથે અસહકાર કરી શકતા. આ સ્થિતિમાં ‘ચરોતર લેઉંઆ પાડીદાર મંડળ’ના ક* વિભાગની પ્રતિષ્ઠાઓ લેવા જેટલી હિંમત પણ ધણાઓમાં નથી. આપને અનુભવ એથી બહુ જુદો નહિ થાય તેમ મારું નમ્ર માનવું છે. પ્રતિષ્ઠા લેનાર બહુ બાઈઓ નહિ મળી આવે અને બહુ મળી આવશે તો પ્રતિષ્ઠાપાલન કરતાં પ્રતિષ્ઠાભંગ કરનાર તેમાંના ધણા નીકળશે.

એક ચેતવણી હું આપને આપુ છું. કુલીનશાહીનો મોહ કોઈને જ ગયો નથી. મોટાં ગામોના અકુલીન ગણાતા બાઈઓ વા ગામડાના લોકો કેળવણીને નામે, સંસ્કારને નામે વા સુખને નામે કુલીનશાહી વર્ગમાં કન્યા આપવા મથે છે, અને તેમાં જ માન અને પ્રતિષ્ઠા સમજે છે. આપના મંડળનો એક બાઈ કુળમાં પોતાથી ઊતરતા પણ ખીજ લાયકાત ધરાવતા બાઈને કન્યા આપવાની પહેલ કરે ને દૃષ્ટાંત બેસાડે તો જ કંઈ અસરદારક કામ થયું ગણાશે. ગામડાની વા અકુલીન પૈસાદાર વર્ગની કન્યાઓ પૈસા નહિ આપવાની શરતે પણ મોટાં ગામોમાં ઉતારશે અને તેવા લગ્નમાં જાતે હાજર રહી પુષ્ટિ આપશે, તો કુલીનશાહી તૂટશે નહિ પણ મજબૂત બનશે. અને સુધારાનો સુધારો અને પૈસાના પૈસા બંને લાભ કુલીનશાહી વર્ગમાં મળ્યા ગણાશે.

હવે બે ત્રણ બાબતો જણાવી આ પત્ર બંધ કરું છું.

(૧) રૂઢિઓ જામતાં યુગોના યુગો વીત્યા છે, એટલે તે તૂટતાં યુગો નહિ તો વંધો તો જોઈએ જ. માટે બહુ હિતાવળા થશે નહિ. વળી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેમ છાપાંઓ, પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, સભાઓ, બાંધણો, મસજીદો, ગામોની મુસાફરીઓ, સ્વયંસેવકો, સમિતિઓ, ફંડો, વગેરે સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ થયો છે તેવી જ રીતે રૂઢિઓની બાબતમાં પણ પ્રયત્ન થશે ત્યારે જ ઇષ્ટ પરિણામ વાહેલું આવશે.

બાકી તો આણંદમાં એક સભા આપે ભરી, બીજી પ્રમાણમાં બહુ જ નાની સભા મેં ભરી, પણ તેવા પ્રયત્નનું પરિણામ શું આવે ? મંડળ રથપાય તે પાછળ કોઈ સતત મંડયો રહેનાર હશે તો જ કંઈ કામ થશે. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં મતભેદ અને તકરાર બહારના માણસો સાથે હોય છે, પણ રાંઠઓની બાબતોમાં મતભેદ અને વિખવાદ ઘરનાં કુટુંબનાં માણસો સાથે જ હોય છે, એટલે એકમા યરા તે બીજામાં ઘણી વખત મોળા પડી જાય છે. મોળા માણસોને સતેજ રાખવા સતત પ્રયત્નની જ જરૂર છે. સતત પ્રયત્ન કરવાની યોજના ન જ હોય તો ‘મંડળ’ નામનું જ ગહેશે. એટલે તે કેટલું, શું અને કેવી રીતે કાર્ય કરશે તેનો કંઈ જ ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

(૨) પંજાબના જીલ્લાઓની તપાસણી સમિતિના સભ્યોને મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સલાહ આપી હતી તે લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. સરકાર પાસે માગવું થોડામાં થોડું, પણ જો થોડામાં થોડું માગેલું ન મળે તો સરકાર જોડે અસહકાર ક્યે જ છૂટકો. આ નિશ્ચય અને તે નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ તે આ યુગની અસહકાર-પ્રવૃત્તિ. નવા રથપાનાર મંડળે પણ ઓછામાં ઓછો, થઈ શકે, પાળી શકાય, તેટલો જ કાર્યક્રમ નક્કી કરવો, અને જે કાર્યક્રમ નક્કી કરવો તે પાર ઉતારવો જ — પાર ઉતાર્યો જ છૂટકો. પાર ન બેતરે ત્યાં સુધી ઝંપીને બેસવું નહિ અને બીજાઓને બેસવા દેવા પણ નહિ.

આપના શુભ પ્રયત્નોને સફળતા મળે એ જ પ્રાર્થના.

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

સાત ગામના પાટીદારોની વંશાવળી

(૧૯૨૨ થી ૧૯૨૫)

ઉદામવાદી યુવકોએ ણીચ્છુ મંડળ ઠાકવાની હિલચાલ કરી એટલે મોતીભાઈએ 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ'ને આગળ ધપાવવાના પ્રયત્નો અટકાવી દીધા, અને સમાજસુધારાના આખા પ્રશ્નમાંથી હાથ ધોઈ નાખ્યા. માત્ર પોતે માનેલા સિદ્ધાંતોનું પોતે પાલન કરવું, પોતાના રનેહી સંબંધીઓ પાસે કરાવવું, અને નવા મંડળને થાય તેટલી મદદ કરવી એટલું જ કતબ્બં તેમણે સ્વીકાર્યું.

આ અરસામાં એક ધણી ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ તેમણે ઉપાડી હતી. મંડળ સ્થાપીને તેની મારફતે થોડું પંણું સંગીત કામ કરવું એ તેમની નીતિ હતી તેથી મંડળ સ્થપાતાં તરત જ પત્રિકાઓ ચાલુ રાખવા ઉપરાંત શાંતિના ઇતિહાસ, રીતરિવાજો, એકડા, વસ્તી-ગણતરી, વગેરે વિશે હકીકતો મેળવવાના પ્રયત્નો તેમણે શરૂ કરી દીધા હતા. અને જે મળી શકતું તે ક્રમે ક્રમે પ્રગટ કરતા જતા હતા. કન્યા માટે વર મેળવતાં પડતી મુશ્કેલીઓ ઉપરથી તેમને સૌથી મોટી જરૂરિયાત પાટીદાર કુટુંબોની વંશાવળીઓ તૈયાર કરવાની લાગેલી. તે કામ તેમણે પોતાના ગામથી શરૂ કરેલું, અને કુલીન ગણાતાં સાત ગામોની વંશાવળીઓ તૈયાર કરી છપાવવાની યોજના કરેલી. એ યોજના હોડોને ગમેલી અને વમો, સોનિત્રા, કરમસદ, સાવલી, ધર્મજ, બાદગણ, એટલાં ગામોની વંશાવળીઓ છપાવા પણ માંડેલી. પણ નાંડ્યાદની લખાવાડ શાખાના પાટીદારોની વંશાવળી તૈયાર કરતાં મતભેદ પડ્યો અને એ શાખાના કુટુંબોમાં વિખવાદ જિભો થયો. આ વિખવાદ એટલો તીવ્ર બન્યો કે એ વંશાવળી જ ઝઘડાનું કારણ બને એમ નજીકનું. સત્ય સાચવીને સઘળા મતભેદો દૂર કરાવવા મોતીભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આખરે એ ઝઘડાવાળો ભાગ છાપખાનામાં

છાપવાનું શરૂ થયેલું તે બંધ રાખવું પડ્યું, અને એ વંશાવળી છપાઈ ખરી, પણ અધૂરી જ રહી (તા. ૧-૬-૨૫).

આ વિષે એક પત્રમાં પોતાની સ્થિતિ સમજાવતાં તેમણે લખ્યું હતું:

રામજીમંદિર, પાંખલકપાક

વડોદરા, ૧-૧-૨૫

રા. રા. . . .

તમારો તા. ૨૭-૧૨-૨૪નો પત્ર આવેલો, પરંતુ હું બહારગામ ગયેલો હોવાથી પ્રત્યુત્તર આજે જ આપી શક્યો છું.

વંશાવળીઓ છપાવવામાં મને ડાઈ પણ રીતે ત્રાસરૂપ કામ લાગ્યું હોય તો તે નડિયાદ પૂરતું જ. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને લખાવાડ પૂરતું જ છે. લખાવાડની મુશ્કેલી ન હોત તો દિવાળી પહેલાં કદાચ આખું પુસ્તક બહાર પડી ચૂક્યું હોત. પણ મારી શક્તિઓનો અને ધીરજનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ અને કસોટી થયા પછી પણ ન છપાવવાના છેવટના નિર્ણય પર મારે આવવું પડ્યું. પક્ષકારો થયા એટલે મારે એક પક્ષને અસંતોષ આપવાનો તો રહ્યો. તે અસંતોષ આપવાની જવાબદારી અને કડવાશ વહોરવાની જવાબદારી મેં ખુશીથી સ્વીકારી લીધી હતી. આક્ષેપોથી બરપૂર કેટલાક કાગળો આવ્યા તેની મેં પરવા પણ કરી નહોતી. પરંતુ જ્યારે મને ખબર મળી કે વંશાવળી છપાવવાથી કુસંપનાં બીજ કાચમનાં રોપાશે અને થોડાક વહેવાર બંધ થશે અને થયા છે, ત્યારે જ પ્રેસમાં મોકલેલી વંશાવળી પાછી ખેંચી લીધી અને છેલ્લી ધડીએ જ ‘પાટીદાર’ માસિકમાં જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કરી. આ કામ મેં સેવાભાવે અને કર્તવ્યરૂપે લીધું હતું. દ્રવ્યનો, મહેનતનો અને વખતનો પુષ્કળ ભોગ આપ્યો છે. લીધેલું કામ પડતું ન મૂક્યું અને મુશ્કેલીઓથી ડરી ન જવું એ મારો સ્વભાવ ચર્ચ ગયો છે. એટલે આ કાર્ય અધૂરું છોડી દેતાં મને પોતાને દુઃખ નથી થયું એમ નથી. પરંતુ પારકા ગામના ખાઈઓ બાઈઓ વચ્ચે કંકાસતું બીજ રોપવાનું કારણ મેં છપાવેલી વંશાવળી તો ન જ બને. આ એક જ કારણથી મેં કામ છોડી દીધું છે.

હવે તમે પૂછો છો કે વંશાવળી છપાય એવો ઠોઠ રસ્તો છે ?
ઉત્તર એટલો જ કે એક નહિ પણ ત્રણ રસ્તા છે.

એક એ કે લખાવાડના ચિઠ્ઠીવાળા અને ચિઠ્ઠી વગરના
બાઈઓ તરફનું એક પંચ નિમાય અને એ પંચ વહીવંચાના
ચોપડા તથા અન્ય માહિતી મળી શકે તે ઉપરથી વંશાવળી તૈયાર
કરે અને મને મોકલી આપે. હું તે જ, તેમાં ફેરફાર કર્યા વિના,
છપાવું અને પુસ્તકમાં જંઘાવું.

બીજો રસ્તો : મને જે માહિતી મળી છે તે માહિતી પ્રમાણે હું
વંશાવળી છપાવું. તેનું મૂલ્ય હું અમુક માણસોને — જેમને તમે બધા
મુકરર કરો તેમને — મોકલી આપુ. મારા નિર્ણયની વિરુદ્ધ જેને
જે કંઈ લખવું હોય તે દલીલો સાથે સહીઓ કરી મને મોકલે અને
તે વંશાવળી સાથે જ છપાય. જેથી ઠોઠ પણ પક્ષને અન્યાય
થાય નહિ.

ત્રીજો રસ્તો : તકગર વિનાનો લખાવાડનો ભાગ ફક્ત છપાય.
ફક્ત તકરાગ્વાળો જ ન છાપવો. આ ત્રણ રસ્તા પૈકી જે કંઈ
રસ્તો લેવો હોય તે લઈ શકાય. મને તેમ કરવાને કંઈ દરકત નથી.
હું આ કાર્ય ખાતે સેવા અર્પણ કરું. કમેશ-કંકાસ કે દક્ષિણા-
ટંટામાં ન પડું.

બહુમતીએ તકરારી ભાગ છોડી દઈને છાપવાનો નિર્ણય તમે
લાવી આપો તો મેં ઉપર ત્રીજો રસ્તો દેલો છે તે પ્રમાણે છપાવવાને
દરકત નથી જ. છાપવાથી વા ન છાપવાથી હું લખાવાડના લોકના
આક્ષેપમાંથી મુક્ત થઈ શકવાનો નથી, એ હું સંપૂર્ણ રીતે હવે
સમજી શક્યો છું. કારણ કે મારો ઉદ્દેશ સમજી શકે અથવા મને
ઠોઠ એક વ્યક્તિના, કુટુંબના કે ખડકીના પક્ષકાર ન ગણે એવો
સમજીતું વર્ગ લખાવાડમાં ઓછો છે એમ હું સમજું છું. છતાં ન
છાપવા કરતાં છાપવાનો આક્ષેપ વડોરી લેવા માટે તૈયાર છું. પરંતુ
તેથી કંકાસનાં મૂળ ન રોપાય એટલી ખાતરી મારું છે. બહુ કરવા
જતાં પરિણામ બૂઝું આવે એવી ખબર મળે. છતાં બહુ કરવાનો
આગ્રહ રાખવો, એ સિદ્ધાંત મારો નથી.

નોંધ પ્રમાણે વંશાવળી છપાવવાનો મારો વિચાર હતો જ.
અને સાથે સાથે નોંધ વિનાનો ભાગ પણ લખાવાડ સાથે જ્યાં

સંબંધ જણાવો હોય ત્યાં જોડીને છપાવવાની યોજના હતી. પરંતુ નોંધવાળા કેટલાક ભાઈઓના તો તે કહે એમ જ મારે છપાવવું એવો આગ્રહ હતો. મને જે સત્ય લાગે વા મને જે યોગ્ય જણાય તેથી વિરુદ્ધ શરમ ભરીને હું કોઈનું કંઈ જ કરી શકું નહિ.

લોકોના આક્ષેપોના ડરથી પણ મારી સમજ વિરુદ્ધ હું કંઈ કરી શકું નહિ. વિરોધી પક્ષને તેમને જણાવવું હોય તે જણાવવાની અનુકૂળતા આપું. તકરારી ભાગ સંબંધ પ્રમાણે જુદો છાપવાની અનુકૂળતા થાય એ મને ન્યાયનું ધોરણ લાગે છે. નોંધના ભાગથી એ જુદો છપાય પરંતુ સંબંધ ખતાવાય.

લોકો શું કહે છે અને શું કહેશે તેનો ખ્યાલ મને આવ્યો છે. પણ ન્યાયના ધોરણને વળગી રહીને જ હું લોકોને સંતોષ આપી શકું. ખીછ રીતે સંતોષ આપવો જ જોઈશે એ સિદ્ધાંત મેં સ્વીકાર્યો નથી. મેવાનાં કામ પ્રત્યે લોકોનો અણગમો થવામાં એક પણ વાજખી કારણ ન હોવું જોઈએ, એ તમારી માન્યતાને હું વધાવી લઉં છું. તમે માગો અને ઇચ્છો એ કરતાં વધારે અનુકૂળતા એ બાબતમાં આપવા હું તૈયાર છું. મોક્ષના આક્ષેપો વા પત્રોના આક્ષેપોની પણ મને પરવા નથી. જાણી જોઈને એક માણસને વા કુટુંબને અન્યાય થવા ન દઉં. તેમ જ મારા કારણે બની શકે તો કંકાસ પણ થવા ન દઉં. તમને હું ખાતરી આપું છું કે રા. રા. સિવાય હું લખાવાડના કોઈ પણ માણસને ઓળખતો નહોતો. તમારી સાથે ફક્ત પત્રવ્યવહાર હતો. રા. ની સાથે આ બાબતમાં તો મારે નથી પત્રવ્યવહાર થયો કે નથી તેમની સાથે કદી વાતચીત થઈ. છેવટનો તેમનો એક પત્ર હતો તે ઉપરથી તો મને એમ પણ સમજાયેલું કે વંશાવળી છપાવવાનું કામ તેમને ગમ્યું નથી. પરંતુ આ કામ મેં કોઈની ઇચ્છાથી નહિ પણ ખાસ પોતાની જિમિંથી લીધેલું. અને જ્યારે એ શરૂ થયું ત્યારે એ ઘણાને ગમ્યું છે અને જરૂરનું પણ સમજાયું છે. રા. એ મને પુછાવીને વંશાવળીની નકલ મોકલાવી છે. એ સંબંધી મેં નિર્ણય પણ કર્યો નહોતો, તે પહેલાં તો આ કુટુંબને માટે લખાવાડમાં અનેક ગપગોળા ચાલ્યા. મારી પાસે માણસો આવી ગયા. પત્રો લખ્યા. આક્ષેપો પણ મૂક્યા. છતાં હું જણાવું છું કે એ વંશાવળી મારા તરફ આવી

છે એટલું જ. એ સંબંધમાં રા. સાથે મારે વાતચીત પણ થઈ નથી. અને છાપવા સંબંધી નિર્ણય પણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી. હું તમને આ હકીકત લખું છું. પણ મતીલા લોકો આ હકીકત સ્વીકારશે નહિ અને સત્ય તરીકે માનશે પણ નહિ. આ પત્રનો ખુલાસો તમે કદાચ પૂરેપૂરી રીતે નહિ લખી શકો, માટે લોકો સાથે વાતચીત કરી જરૂર જણાય તો મને રૂબરૂમાં મળી જશો.

લિ તમારો

ગોતીબાઈ ન. અમીન

‘ મરજદ લેવાની તૈયારી ’

(૧૯૨૩)

‘ વંશાવળી ’ જેવું નિર્દોષ દેખાતું કામ પણ ઘણું મુશ્કેલ નીવડ્યું, અને અધૂરું જ મૂકવું પડ્યું. એ શાંતિસુધારણાના પ્રયત્નોમાં થતા અનુભવોનો એક સામાન્ય નમૂનો જ હતો. એવા અનુભવો રોજ ને રોજ થતા, તેથી નાસીપાસ થવાને બદલે મોતીભાઈ ખંતથી, ધીરજથી અને હિંમતથી કામ કર્યું જતા. ઉદામવાદી યુવકોએ સુધારાની દિશ્યાત્મક ઉપાડી લેવાથી તેમનું કાર્ય એક રીતે સહેલું થયું હતું. એટલે તે પોતાની રીતે, પોતાની મતિએ અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરતા હતા. જે સિદ્ધાન્તોનો સામાન્ય જનસમાજથી અમલ થઈ શકે નહિ, અને જે પોતાથી અમલમાં મૂકી શકાય નહિ, તેની જાહેરમાં હિમાયત કરવી નહિ; બીજાને ઉપદેશ કરવા કરતાં પોતે સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરી દૃષ્ટાંત બંધ કરવું, અને એવાં બીજાં દૃષ્ટાન્તો રજૂ થઈ શકે તે માટે કુટુંબીઓને, મિત્રોને અને રોહિતોને ઘેર આવતા પ્રસંગોએ જાતે જઈ, લાગવગ વાપરી, પત્ર લખી, એમ અને તે રીતે સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરાવવા મથવું; અને સમજૂતીથી, સમાધાનીથી અને બાંધછોડથી જ સુધારો કરાવવો — એ તેમની પદ્ધતિનાં ખાસ લક્ષણ હતાં.

આ પદ્ધતિથી કામ કરતાં તેમની ધીરજની અને શ્રદ્ધાની ભારે દસોટી થતી. એક પ્રસંગે ચાત્રેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી આનો ખ્યાલ આવી શક્યો.

પ્રસંગ હરિકાકાનાં વિધવા ‘ વહુજી કાકી ’ના બારમાનો હતો. ‘ વહુજી કાકી ’એ મોતીભાઈને અને કુટુંબના તેમના જેવા બીજા ભાઈઓને ઉછેરવામાં મહેનત કરી હતી. તે ઉપદારને યાદ રાખી, હરિકાકાના મરણ પછી ‘ વહુજી કાકી ’ને કંઈ દુઃખ ન પડે તેની કાળજી રાખવાનો ધર્મ મોતીભાઈએ મુંદર રીતે બજાવ્યો હતો.

તેમ ક્રાંતિ ચતા ખર્ચમાં કુટુંબીઓ બાગ આપે કે ન આપે તેની બહુ પરવા કરી નહોતી. પણ 'વડુશ કાકી'ની આખર અવગત નહોતી આવતાં, તેમના બારમા વિશે ચોખવટ કરી લેવાની જરૂર તેમને સમજાઈ. તે માટે કુટુંબીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો, તેમા બારમું નહિ જવાના સિદ્ધાન્તનું પાલન જવાના નિમિત્ત માર્ગ બતાવ્યા. આ દરમિયાન 'વડુશ કાકી' મગજ પામવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ નાતકોલિક કરવાની જરૂર જોઈ ચર્ચા. તે બાબતમાં ફળદાયક ચર્ચા કરી. પણ કુટુંબીઓ નમ્યુ આપે તેમ જાણાયું નહિ, તેથી એક છેવટનો પત્ર લખી પોતાની નિયતિની ચોખવટ કરી. એ પત્રમનો નીચેનો બાગ મોતીબાઈના વિચારો અને તેમની માનસિક પ્રગતિનો મારો ખ્યાલ આપે છે :

વડોદરા, તા. ૩-૧-૧૯૩૩

શુ. બાઈશ્રી . . . તથા ચિ. બાઈ . . . ,

તા. ૨૭-૧૦-૧૯૨૭ને રોજ મેં આપણા વડુશકાકીના ક્રિયા-ખર્ચના મંડળમાં પત્ર લખ્યો હતો અને તે પછી તે જ કામે હું વમો આવી ગયો હતો. ૩ મહિનાં મારો નિર્ણય મેં વમો આપ બાઈશ્રીને જણાવ્યો હતો. જોકે તમે તમારો ચાક્કસ નિર્ણય તો નહોતો જ જણાવ્યો.

તે ઉપરથી હું સમજી ગયો હતો કે મેં જણાવેલા બે માર્ગ પૈકી બીજો માર્ગ તમે સંતોષથી લઈ શકશો, અને તમે તમારો માનેશો ધર્મ અને મેં મારો માનેશો ધર્મ આપણે પાળી શકીશું, એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું. તેમ જગ્યામાં આપણને કોઈને મુશ્કેલી નહિ જ આવે એમ મેં માની લીધું હતું. અને નિશ્ચિત બની હું વડોદરા પાછો ફર્યો હતો.

ગઈ કાલે બાઈ . . . વસોથી આવ્યા છે. અને બાઈ . . . અને તમારી સાથે થયેલી વાતચીત તેમણે જણાવી છે. તમે જાને બાઈશ્રીને હું મારા વિચારના નથી કરી શક્યો, તમને મારા સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન નથી કરાવી શક્યો, એટલી મારી ખામી વા મારી નાલાયકી હું મુક્તકંઠે સ્વીકારી લઉં છું. મારા કાગળે તમે ચિંતાતર રહો વા દરખાશ બનો એ હ કદી ઇચ્છું નહિ. એટલે એ

પ્રશ્નનો આજે ફરી વિચાર કરી હું પોતે નીચે પ્રમાણે ત્રીજો ભાગ સૂચવું છું.

(૧) બારમાનું ખર્ચ તમે જાણે બાઈઓ બોગવી લો અને તમારી ઇચ્છામાં આવે તેટલું ખર્ચ કરો. મારે એ પ્રશ્નની સાથે લેવા દેવા નથી.

(૨) ચિટ્ટીઓ તમારે વધારે લખવી છે અને તમારી માની લીધેલી આખરને કારણે ત્રા તડના કારણે દાદાબાઈના ઘરથી આગળ વધીને ગોકળબાઈની ખડકી સુધી લખવા ધારણા છે. બારમાના ખર્ચમાં બાગ લેવામાંથી મને મુક્ત કરો. એટલે ગોકળબાઈની ખડકીની ચિટ્ટીઓ લખવામાં હું મારી સંમતિ આપું છું. એટલે તેના ખર્ચમાં જે મારો હિસ્સો આવે તે આપવા સ્વીકારું છું.

(૩) પુણ્યનું ખર્ચ હું એકલો જ બોગવી લઈશ. અને તે મારી નજરમાં આવશે તે રીતે કરીશ. તમારું અને મારું સારું દેખાય તેટલી વાત હું લક્ષમાં રાખીશ.

ઉપર પ્રમાણેનો ત્રીજો ભાગ જે તમે જાણે બાઈઓ સ્વીકારશે, તો મારું ધાધુ થશે અને મારો સિદ્ધાન્ત સચવાશે. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જે તમને કંઈ બારે લાગતું હોય તો, બારમાના બાગ તરીકે નહિ પણ બીજી રીતે, તમે માગો તેટલી રકમ હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તમારા ભાઈ તરીકે તમને આપું. હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે જે ધર્મ અને સિદ્ધાન્ત હૃદયથી અને નિશ્ચયપૂર્વક પાળવા હું માગું છું તેને, બાઈઓને રાજી કરવાની ખાતર અથવા લોકલાજની ખાતર અને અંધશ્રદ્ધાએ ચાલતી આવેલી આંધળી રૂઢિના ગુલામ બનીને, તોડવાની ફરજ તમે નહિ પાડો, કારણ કે મારી લાગણીનો ખુશીથી સ્વીકાર થશે તો મારે તમારા પ્રત્યેનો બાઈ તરીકેનો સંપીને રહેવાનો ધર્મ અને બીજી બાબતો મારી કેળવણી અને લોકોનું બહુ કરવાની વૃત્તિએ મેં સ્વીકાર્યો છે એ ધર્મ જાણે સચવાશે. નહિ તો એમાંથી એક ધર્મ નિરુપાયે અને દુઃખી હૃદયે મારે તોડવો જ પડશે. અને તેમ કરવામાં તમારા દુઃખાદ સિવાય બીજું કંઈ જ કારણ હું માની શકીશ નહિ. કારણ કે મેં પોતે બીજા અને ત્રીજો ભાગ જતાવ્યો છે, તે પણ મારા સિદ્ધાન્તથી ઘણું જ નબીને જતાવ્યો છે. મારો આ અને તેની પહેલાંના જાણે કાગળો ફરી વાંચશે તો સ્પષ્ટ સમજાશે

કે મારો હેતુ આવા પ્રમંગોએ ખર્ચ ઓછું થાય અથવા તો ખર્ચ કરવાની દિશા બદલાય એ સિવાય બીજો કંઈ નથી. હું ખર્ચમાં મારા બાગનો દિરસો આપવા તૈયાર છું, એથી પણ વધારે કદાચ આપું, ફક્ત મારા બાગના ખર્ચની અમુક બાબતમાં જ કાપકૂપ કરવાની પ્રમણ ધણી છે.

તમે બન્ને બાઈઓ જાણો છો જ . . . કે હાલ પાટીદાર શાંતિની શ્લોકોના સંબંધમાં દિલ્લયાદ કરી ગઈ છો. અને મારા બાઈઓ મારા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ વર્તે છે તે માટે પણ મારી મામે આક્ષેપ અને ટીકાઓ થાય છે. મને પોતાને સંતોષ છે કે મારા સિદ્ધાંતનો હું જાતે બંધ કરતો નથી અને તેટલા જ મારો બચાવ છે. હું માગ નિશ્ચયને ચુસ્ત રીતે કેમ વળગી રહું છું તે તમે આ બધી હકીકત ઉપરથી સમજી શકો છો.

x

x

x

શ્રી. આપનો

મોતીબાઈ ત. અમીન

આ વાટાઘાટ ચાલતી હતી તે કાળે કુટુંબીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોતીબાઈની નિંદા થતી હતી. તેથી મોતીબાઈનાં માતૃશ્રીને તથા પત્નીને દુઃખ થતુ હતુ, અને તે મોતીબાઈને આ પ્રયત્ન છોડી દેવા આગ્રહ કરતાં હતાં. એ આગ્રહના એક મહેસાના ઉત્તરમાં માતૃશ્રી હરખાયાને જુદા પત્રમાં મોતીબાઈએ લખ્યું :

વડોદરા, તા. ૩-૧-૨૩

પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી હરખાયા,

બાઈ..... સાથે તમે મોક્ષલાવેલો સદેશો ગર્ભ-કાલે રાત્રે મને મળ્યો. એટલે તેનો જવાબ હું આજે જ મુરખી બાઈ..... તથા શ્રી. બાઈ..... ઉપર લખી શક્યો છું. મારા કાગળથી બંને બાઈઓને સંતોષ થશે એમ હું માનું છું. અને તે કાગળ તમે વંચાવી જોશો તો તમારા મનનું પણ સમાધાન થશે.

મારા વર્તનથી તમને બચિબ્ધમાં દુઃખ ન થાય તે માટે મારે તમને 'મોખ્ખેમોખ્ખુ' હવે જણાવી દેવું જોઈએ કે, તમે એક પ્રકારનો મરજદ લીધો છે, હું હવે બીજા પ્રકારનો મરજદ લેવાની તૈયારી કરું

છું. તમારા મરજદમા ફક્ત ખાધાપીધાનું, અને અડકનાના નિયમો, મુખ્ય ભાગે છે. માગ મરજદમા મનસા, વાચા અને કર્મણા—વિચાર, વાણી અને ક્રિયાથી—કોઈ પાપ ન કરવું વા કોઈ પાપ થતું હોય તેમા ભાગ ન લેવો એ બધાનો સમાવેશ થાય છે. લોકોને સારું લાગે, લોકોમા વાહવાહ બોલાય, તે માટે અમુક ખર્ચ કરવું જ જોઈએ એમ હું માની શકતો નથી. સર્વ કોઈ પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે અને ઇચ્છામા હોય તેટલું કરી શકે, એના નિયમો હોના જોઈએ. વ્યવહારમા જેટલું સારું લાગશે તેટલું જ હું સ્વીકારીશ. જે મને ખોટું સમજાશે તેનો હું ત્યાગ કરીશ. તમે તો જાતે સમજી છો અને મારી બધી વાતો મહેવાઈથી સ્વીકારી શકો તેમ છો. લોકો વા કુટુંબની સ્ત્રીઓ મારી વાતો ન સમજી શકે અને મારે માટે ટીકા કરે તેથી તમને હું ખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જ્યાં સુધી હું પાપ કરતો ન હોઉં, માગ માતપિતા ના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાને ધોડો લાગે અથવા ઈશ્વર કોપાયમાન થાય તેવું કંઈ હું કરું નહિ, ત્યાં સુધી લોકોની ના સ્ત્રીઓની ટીકાથી તમારે કુખી થવું જોઈએ નહિ. તમે મરજદ લીધો છો એટલે ધર્મની મર્યાદા સ્વીકારી છે. જે કંઈ કરું છું વા કરીશ તે સર્વ ધર્મની મર્યાદામા જીને જ કરીશ છતાં લોકો ન સમજે અને ટીકા કરે તો તેથી તમને કુખ ન જ થવું જોઈએ. લોકોની ખોટી ટીકાથી તમને ખોટું ન લાગે તેવી રીતે તમારે મન ઠેળવવું જોઈએ. મહાવિવેક વાપરવો જોઈએ અને મનને વ્યવહારમાથી ખસેડી સાચા ધર્મમા પરોવવું જોઈએ. હું તમને ખાતરી આપું છું કે જ્યાં જ્યાં આપણા ભાઈઓને ને બહેનોને કુખ પડતું હશે, ત્યાં ત્યાં હું તે કુખ ઓછું કરવાને મારાથી બનતી મહેનત કરીશ અને ભવિષ્યમા તેવા કુખો ઊભા ન થાય અથવા દુઃખ ઓછા થાવ તેને માટે બનતો પ્રયત્ન કરીશ. તેમ કરનામાં ઈશ્વર એકવાનો જ હું હર ગણીશ અને તમારી સલાહ અને મદદ તો હું હરઘડી માગીશ. ઈશ્વર મને સાચો ધર્મ પળાવે. એ જ

તિ તમારા આજ્ઞાકિત પુત્ર

મોતીભાઈના દડવત્ પ્રણામ સ્વીકારશો.

ભાણુભાઈ

(૧૯૧૩ થી ૧૯૨૩)

માતૃશ્રી હરખાજાને લખ્યા પ્રમાણે મોતીભાઈ સાથે જ મરગદ તરફ દળતા જતા હતા. એમનો મરગદ એટલે સત્ય અને સેવાધર્મની ઉપાસના. એ ઉપાસનામાં મનસા, વાચા, કર્મણા પરોપકારની જ સાધના હતી. એથી તન, મન, ધનનો પરાર્થે ઉપયોગ વધતો જતો હતો, અને એ જ કારણે જવાબદારીઓ પણ વધતી જતી હતી. આ વિગે એક નોંધમાં આ પ્રમાણે વંચાય છે :

વડોદરા, ૧૦-૭-૨૪

લગભગ ૧૮ માસે નોંધ લખવાનું ગરૂ થાય છે, એ કામમાં હું કેટલું નિયમિતપણું અને વ્યવસ્થા લાવી શક્યો છું તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. વાંચવાનો વખત નથી મેળવી શકતો તો પછી લખવાનો તો ક્યાંથી જ મળે ? એ મારો બચાવ હોઈ શકે. છતાં કામની વ્યવસ્થા રાખનારને પુષ્ટળ વખત મળી શકે છે. તે સત્ય તરફ ધ્યાન આપતાં, પ્રભાદ વા નિષ્કાળજી એ જ નોંધ નહિ લખવાનું કારણ સ્વીકારું છું અને આ ઉપયોગી કામ વખત મેળવીને પણ કરવું જ એવો ફરી નિશ્ચય કરું છું. હાલમાં નીચેનાં કામ મારું ધ્યાન પૂરેપૂરું રોકી રાખે છે :

૧. વરોઃ જીવણી મંડળ
૨. ચરોતર વિ. સ. સ. મંડળ
૩. પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ
૪. પેટલાદ લોનફંડ
૫. સ્ત્રીવિભાગ પત્રિકાઓ
૬. સાત ગામના પાટીદારોની વંશાવળીઓ
૭. ચરોતર લેખિયા પાટીદાર મંડળ
૮. ચિ. ભાણુભાઈનો અભ્યાસ

૯ ચતુર્ભાઈનું દૃશ્ય

આ ઉપરાંત ચાચા લખવાની પ્રમણ છઠ્ઠા ૩ અને તે ઝિગામા પણ હવે વખત રાખવાની બહાર છે એટલે મધા મામને એમ્મ-ખી રીતે પડોચી નાનુ એ સમ્ય તો નથી જ છતાં વ્યવસ્થા કરવાથી લાન ૥ મતા મમ મારુ તો થશે જ

આ મરા મમોમા નાણાનો પ્રશ્ન બહુ નામ આપી ગયો છે 'વમો કેળવણી મ-જા'ને નિયમિત માસિ- ૩૧ ૧૦૦) નું એમ્મો આપી શકુ તો બહુ ચિંતા ગ્હે નહિ પરંતુ લાનના સંભોગો નિચાગતા રૂા ૨૫) થી વધારે ન-મ બચાવી શકે તેમ નથી મને હવે પ્રમોશન મળ્યે એકોગમમા નણુ નર્થ પૂગ થાય છે એટલે માન પ્રમોશન માટે ટિપ્પણુ તો થશે જ અને મામિ- ૩૧ ૨૫) વધારા મબર ૭ લે આ આ ૥ મફત નીચડે તો કેળવણી મ-જા'ને નું રૂા ૭૫) ની મામિ- મદદ મુખેથી શ્રી શકુ આ પ્રમોશન ન મળે તોપણુ માનથી વધારમા વધારે થઈ શકે તેની મદદ 'કેળવણી મ-જા'ને કરવી એમ નિશ્ચય જ જ

*

ઉપરની નોંધમા ગણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ પૈકી ૧, ૨, ૪, ૬, અને ૭ ના ઉત્તેજ અગાઉ આવી ગયા છ બાબી રહેલી ચારમાની ન ૩ પુરનપ્રાચ સ સ મ-જાનો ઉત્તેજ આગળ પ્રમુખ ન ૧૦મા આનશે ન પની 'જીવિભાગ પત્રિકા' 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિકમા ખાસ વિભાગ તરીકે પ્રગટ થતી અને તેની છુટી ન યો મફત અને જૂજ કિંમતે વહેવાતી સ્ત્રીઓમા જાત્રિયા- પ્રસાના પ્રયત્નોની દિશામા એ પહેલુ પગલુ હતુ અને 'પાગીલા પત્રિકા' દ્વારા મરા ધારેલી સમાજસુધાગની પ્રવૃત્તિનુ એમ અગ હતું

ન ૯, ચતુર્ભાઈનું દૃશ્ય એ મોતીભાઈની સેનાવૃત્તિનો એક નમુનો હતો. ચતુર્ભાઈ પેટલાદ મોડિંગના આર્થિક વિદ્યાર્થીઓમાના એમ અનાથ અને અલગ ગરીબ હોવાને કારણે તે 'ફ્રી એડ્ડ' તરીકે મોડિંગમા હી સ્કૂન ફર્નિશ સુધી બહેલા અને તે વખતે શરૂ થયેલા 'સસ્તુ માહિત્ય-સ્પર્ધ' પ્રર્ચાનન મા નોકરી કરતા તેમથી થયેલી મ્માણીની મદદથી પોતાની મિનન દેનામાથી છોડાવી, તે પગનર થયેલા તે આ અગસામા મગજ પામ્યા હતા તેથી તેમની

મિલકત વેડફાઈ ન જાય તે માટે તેનું દ્રશ્ય કરાવી, તેનો સદુપયોગ થાય તેવી તજજ્ઞીજ કરવા મોતીભાઈ આ દિવસોમાં દોડદોડી કરતા હતા. સામાન્ય રીતે આવાં કામોમાં તે ભાગ લેના નહિ, પણ પોતે મદદ કરી ઉત્તતિને માર્ગે વાળેલા અનાથ, ગરીબ, સ્વાશ્રયી, ઉદ્યમી અને સેવાભાવી વિદ્યાર્થીને માટે તેમને કેટલી તીવ્ર લાગણી હતી, અને જેનું કોઈ નહિ તેનું વાલીપણું કરવા તે જેવો પરિશ્રમ ઉઠાવતા એના નમૂના તરીકે, તેમણે આ દ્રશ્યમાં બજાવેલા ભાગ નોંધવા જેવો અને વિચારવા જેવો છ.*

*

પણ એ સર્વમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ (નં. ૮) તે 'ચિ. ભાણુભાઈનો અભ્યાસ' હતી. ભાણુભાઈ તે મોતીભાઈનાં એકનાં એક પુત્રી સૂરજબહેનના એકના એક પુત્ર મહેન્દ્રભાઈ. સૂરજબહેનને મોતીભાઈ પેટલાદ હતા ત્યારે (તા. ૧૬ મે, ૧૯૦૮) પરણાવેલાં. આ જ અરસામાં મોતીભાઈને પુત્ર નહિ હોવાને કારણે ફરી લગ્ન કરવા દયાણ થતું હતું, અને આ જ અરસામાં તેમની બદલી વડોદરે થયેલી. વડોદરે આવ્યા પછી દોઢેક વર્ષ સૂરજબહેન સુવાવડમાં ગુજરી ગયાં. અપુત્ર મોતીભાઈને અને ખાસ કરીને રૂપા અને હરખાખાને માટે આ બનાવ આઘાતકારક હતો. પણ સૂરજબહેન પાછળ બાળક મૂકતાં ગયાં હતાં, તેને જોઈ સૌએ આશ્વાસન મેળવ્યું. અને પુત્રસુખની જાંખના કરી રહેલાં હરખાખા અને રૂપાને અનાયાસે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ — નમાયા બાળકને ઉછેરવાની જવાબદારી આવી પડી.

એકની એક પુત્રીનું મરણ એ બારે દુઃખનો પ્રસંગ હતો. રૂઢિ પ્રમાણે રોવાકૂટવાનો એ અવસર ગણાય. પણ મોતીભાઈએ રૂઢિને દૂર રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને રોકકળ બંધ કરી ભાણુને ઉછેરવાના વ્યવસાયમાં પુત્રીના મરણના દુઃખને વિસારે પાડવામાં આવ્યું.

*આ વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ચરોતર' ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩, પૃ. ૭૩ ઉપર 'ડોહાઉના રવ. ચતુરભાઈ નાયાભાઈ પટેલ' એ લેખ અને 'ચરોતર' ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૨ પૃ. ૫૨ ઉપર 'ડોહાઉના રવ. ચતુરભાઈ નાયાભાઈ પટેલનું વસિયતનામું' એ લેખ.

ભાણે બાગ જ દિવસનો હતો બાગ દિવસના નમાયા બાળકને ઉઠેવું એ કેટલું બધું વિચિત્ર કામ છે તે અનુભવે જ સમજાય તેવું છે તેને ધનગવનાર મેળવવા હરખાખાને દોડાદોડ ડગવી પડી જે મળી આવે તેની આગળ એ નમાયા બાળકને ધગતા એમા કુટુંબની માતાઓ પણ હોય, અને પાણી ભગનારી કુબાગણ, માળણ, દાતણ વેચનારી કે રમ્તો વાળનારી પણ હોય થોડો વખત પગાર આપીને ધાન પણ ગખેલી જે વર્ષ આ તપશ્ચર્યા ચાલી અને ભાણુભાઈ ગોઠણબન થયા, એટલે સૌને ધીગજ આવી

ભાણુભાઈ માટે મોતીભાઈના ધગમા મમતા અને આસક્તિનું વાતાવરણ એટલું જમ્યું હતું કે એની પાછળ રહેલી દષ્ટિ ન જાણનાર કે સમજનારને એ વધારે પડતું લાગે પણ મામાપ-અપુત્ર મામાપ-ને સહજ એવી એ મમતાની પાછળ શિક્ષક અને મેનર મોતીભાઈની ભાવના કામ મૂતી હતી. અને મોતીભાઈની ભાવના સાથે હગખાખા અને રૂપબાની ભાવના બળતી હતી સૌ ભાણુભાઈની મારફતે પોતાની ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથતા.

ભાણુભાઈ પાંચ વર્ષના થયા, ત્યારે ગિનાજ મુજબ તેમની બાધા ઉતરનાનો પ્રસંગ આવ્યો મુધારક મોતીભાઈ એ રિનાજને માન આપે નહિ, અને ધાર્મિક હગખાખા એને અપૂર્વ ભાવથી ઊજવના દષ્ટે. મોતીભાઈએ માતૃશ્રીની ઈચ્છાને માન આપવાનું સ્વીકાર્યું ભાણુભાઈને લઈ અચૂત સાધ્યા જન્મનાજીને તીરે બાધા ઉતરારી પ્રમગ મોટો હતો મગ્ગદી હરખાખાએ ઠાકોગજીને માટે ઉત્સવની મામત્રી ઉદાર દિને (૩૧. નવમોની) આપી હતી મદિગ-માથી પ્રસાદના નિધિ આવ્યા ચોમાજીને ઘેર તે દિવસે બાપની નરસીનું જન્મણ થતું હતું તે દહે, 'પ્રસાદ નરસીને માટે આપી દો' મોતીભાઈ મહે, 'પ્રસાદ ઠાકોરજી માટે મ્યો હતો વન્મીમા આપવાનું બધન નહોતું મારે કાવરો તે ઉપયોગ કરીશ' એમ કહી કડિયા મુઝાયા ગાડીમા અને એ તો ઊપડયા ગામડામા. ગામડામા જાય, નિશાળ ગોધી ઢાંઢે અને પ્રમાદ વડેએ પછી બીજો ગામ ગાડી દોડાવે અને ત્યાં પણ એ જ પ્રમાણે ડરે એમ બવો પ્રસાદ વહેચી ગજી થતા આ યા હગખાખાનો ધર્મ સાચવ્યો અને પોતાનો પણ સાચ્યો '.

બાણાભાઈ વસો અને મોતીભાઈ વડોરા મોતીભાઈ વસો જય ત્યારે જ બાણાભાઈને મળી ગયા વડોરામાં કોઈ મારી ચીજ જુઓ ને બાણાભાઈ યા આવે તરત જ ચીજ ખરીદી ગતામાં ને બાણા મળે તેને આપી દે અને બાણાભાઈને તે પૈસ્યો એમ માની આનંદ અનુભવે. હે ઠેકે બાણાભાઈને ફૂલ બહુ ગમતા, તેથી મોતીભાઈ અનાગનના બાણાભાઈને ગમતા ફૂલ ખરીદી રહેતે જતા બાણાને આપતા અને ઘેર વસો જઈ એ વિશે વાત કરતા તે એ જ ફૂલ બાણાભાઈને કોઈએ આપ્યું હોય એવું કેનીક નાર બનતું.

એક વખત વસોથી વડોરા આવતા ગાડીમાં બાણાભાઈએ ચનાણ ખાનાની ઇચ્છા દર્શાવી મોતીભાઈએ ચનાણ લઈ આપ્યું અને ડાયામાં એકેના બીજા બાણાને એકલા રી તેમની વચ્ચે પડીકું મૂક્યું. જ્યાંમાં આનંદ અને આશ્ચર્ય ગ્રાયા બાણાએ મજા કરી અને મોતીભાઈએ — અપુત્ર — મોતીભાઈએ પુત્રસુખ અનુભવ્યું.

આ અગસામાં વસોમાં નવી ગુજગતી ગાળા શરૂ થઈ હતી અને ઈન્ડગાર્ટન અને મોન્ટેમેરીના સિદ્ધાન્તોનું નાતાનગણ મોતીભાઈના મિત્રમણમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ પ્રેરી શ્યું હતું એ નાતા વગણનો બધો લાભ બાણાભાઈને મળના લાગ્યો ને રમડા ઈન્ડગાર્ટન વગણે માટે આવે તે બાણાભાઈને માટે પણ આવે એ રમડાનો ઉપયોગ કરવા અને બાણાભાઈને સાચવવા ખાસ શિક્ષક રોન્વામાં આવ્યો અને મોતીભાઈના ડાયામાં જિયા આદર્શો પ્રમાણે બાણાભાઈને ઉછેરનાની યોજના થઈ.

પણ બાણાભાઈ પગબગ થયા એટલે તેમના પિતાને ઘેર તેમને બોનાવી લેનામાં આવ્યા અને તેમને આદર્શ શિક્ષણ આપનાના મોતીભાઈના પ્રયત્નો થોડા વર્ષો માટે પડતા મુનયા પણ મોતીભાઈની નજર બાણાભાઈ ઉપર જ હતી તેમને વિષે તે મર્ફ માહિતી મેળવતા રહેતા તે ઉપરથી સમજતું કે નમાના બાણાભાઈ ઉપર તેમના પિતાના કુદબમા સૌ લાગણી વગસાવતું અને માતાની ખોટ તેમને ન જણાય તે માટે પ્રયત્ન કરતું પણ બાણાભાઈને તેથી સુખ થતું નહિ તેથી એ વખત ઉત્તર દિને પ્રનામે જવાનું થતા ગતામાં તેમના કામને ત્યા લખાઈમાં તેમને મૂકનામાં આવ્યા હતા ત્યા શિક્ષણ માટે ખાસ શિક્ષક રોન્વામાં આવ્યા હતા તે શિક્ષક

સાથે મોતીભાઈએ પત્ન્યનહાર શરૂ કર્યો હતો અને ભાણુભાઈના શિક્ષણની વિગતના માહિતી તે મેળવતા ગયા હતા અને જરૂરી સૂચનાઓ આપતા રહ્યા હતા. પાઠ્યથી પોતાને નડોદગમના કાયમ ગરેવાનું થતા ભાણુભાઈને પોતાની દેખરેખ નીચે શિક્ષણ મળે તે માટે તેમને પોતાને ત્યાં બોલાવી ગમ્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ અને શિક્ષણના પ્રશ્નોનું અન્યોક્તન કરના માધ્યુ હતું. એક વર્ષના અનુભવ પછી તે વિશે ઉપરની નોંધને છેડે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી હતી.

“ચિ ભાણુભાઈનો અભ્યાસ નિયમિત થયો છે. વાચના ઉપર જોડો ભાવ છે તેટલો લખના ઉપર નથી. ‘ચિત્ર અને સંગીત’ તરફ દ્રષ્ટિ જતી જ નથી તેમના સ્વભાવ ઉપર તે કાષ્ઠ બિનકુલ આતો નથી. તેમના માટે જુદી નોંધ ગમવાથી પ્રસંગો સમગ્રશે’

ભાણાભાઈનું શિક્ષણ—?

(૧૯૨૪ થી ૧૯૨૫)

જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વિવિધ નિશામા અને વિવિધ રચને વેગથી પ્રગતિ કરી રહી હતી, તે સાથે મોતીભાઈના ઘરમા ભાણાભાઈનું શિક્ષણ મોતીભાઈની દેખરેખ અને દોગડણી સાથે ધીમે પણ નિશ્ચિત રીતે આગળ વધી ગયું હતું એ કામને મોતીભાઈએ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ જોટલું જ, તેથી પણ વિશેષ, મહત્વનું માન્યું હતું, અને તે માટે તે સદા જાગૃત હતા. પોતાના જીવન કળતા પણ ભાણાભાઈના જીવનને તે વધુ કીમતી ગણતા હતા, અને તેને ઉત્તમ બનાવના પોતાના સર્વ શોકા અને સાધનો ખર્ચવા પ્રતેજા હતા.

ભાણાભાઈ મોતીભાઈને માટે મોટી દસોટીડપ નીવડ્યા ખીજા વિદ્યાર્થીઓને મદદ દેવામા તેમને ખામ મુશ્કેલીઓ નડતી નહોતી. નડતી તો તેનો નિકાલ કરી શક્તા પણ પોતાના જ બાળકને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે ખીલવવાની તેમને આ પહેલી જ તક હતી, અને તેમણે નહિ ધારેલી એવી વસમી એ તક નીવડી એમા તેમની કેની કમેટી થતી, તે ઉપા. પ્રયત્નો કરતા, એનું શુ પગિણામ આપતુ, વગેરે કોઈ પણ માળાપ, ને શિક્ષકને તેમ જ બાળકોના દિતમાં રમ ધગવનારને બોધ આપે તેવું છે એની મોતીભાઈએ વિગતવાર નોંધો ગણેલી છે તેમાથી ભાણાભાઈના શિક્ષણ માટે થતા પ્રયત્નોના વિગતવાર હેવાલ મળે છે તેમાથી થોડાક નમૂના અત્રે આપીશુ —

વડોદરા, તા ૫-૯-૨૪

ચિ. ભાણાભાઈની ડેજનણી તરફ છેલ્લા પદર માસથી મારુ ધ્યાન જે ચાલુ છે અને ખીજી પ્રવૃત્તિઓ તરફ થોડુંક દુર્લક્ષ કરીને પણ આ માટે મે વખત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ફતેહ કેવી અને કેટલી મળી છે વા મળશે તે પ્રશ્ન મહત્વનો નથી પ્રયત્ન કેવા અને

પ્રેલા થયા છે તે પ્રશ્ન તો ખાસ મહત્વનો હોવાથી તેની ખાસ નોંધ ગણના નક્કી થયું છે.

લખનૌથી પાઠા બોલાવી વિદ્યાર્થીઓ માટે વડોદરામાં રાખવામાં ‘કેળવણી’ મારી સીધી દેખરેખ નીચે ચાલે અને સ્વતંત્રતાના અને પરિવ્રતાના ઉચ્ચ વાતાવરણમાં તે બિછરે, એ જ મારો હેતુ હતો. લખનૌ બધું ચાતાવરણ — શાળાનું અને ઘરનું — બંધનું હતું. શાળામાં અને ઘર આગળ શિક્ષક માયાથી કામ લેતા રીખ્યા જ નહોતા. એ બાણાભાઈ મોકાવથી જ બધો વ્યવહાર ચલાવતા ‘આધાપીધાનું, કપડાલતાનું, જોવા કરવાનું પૂરેપૂરું જોઈએ તેવું મળતું, નગર માંડે મળતું વડોદરામાં મારી પાસે મગે તે કંઈતા વિશેષ મળતું, પણ પાઠરામાં પૂરેલા વાધને પુરુષ જોગદ અને અનુદાનના મગે તેના જેવું એ બધું હતું બાળકેળવણીમાં જે એક વસ્તુ ખાસ અગત્યની છે તે — સ્વતંત્રતાનું અને પ્રેમનું ચાતાવરણ — ત્યાં નહોતું. આમ હોનામાં (હાથનો) દોષ નહોતો. કેળવણીના નિયમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું અજ્ઞાન એ જ કારણ હતું. લખનૌમાં શિક્ષણના નિયમોના પાયો ન ખાંડે હતા. અંગ્રેજી ઠીક થયું હતું હિંદીનું જ્ઞાન પણ મારું થયું હતું ગણિત અને અક્ષર માટે પણ મારા પ્રયત્ન થયા હતા પરીક્ષાના ધોરણે અભ્યાસ જોડે નહોતો. રીખનારને ભરિખમાં ગસ ઉત્પન્ન થાય તેમ નમ લેનાયું નહોતું જે થયું હતું તે ધાનથી જ થયું હતું એકદમ રીતે અભ્યાસથી મને સંતોષ હતો.

નમો આવ્યા પછી શિક્ષણનું કામ મેં હાથમાં લીધું. શુભગતી વિષય નવેમરથી કાગવાના હતા, વાચન ચાલે તેવું હતું પણ શબ્દાથ કાચા હતા. લેખન તો એટલું બધું કાચું કે સોળ માસને અંતે પણ હજી શબ્દો છૂટા પાડતા નથી જ આવડતું. ઇતિહાસ જૂગોગની તો શરૂઆત કરવાની હતી સામાન્ય જ્ઞાન તો ‘પ્રશ્નોત્તર’થી જ આપનાનું, એટલે તે દરગેજ ચાનું મહેતુ અંગ્રેજી વાચન ઠીક હતું પણ પાઠમાળા નવેમર શરૂ કરવાની હતી ગણિત અરેના ધો. ૭ વધારે કરવાનું હતું આ બધું કરવાનું અને સાથે સાથે શરીરરિનામ તથા મન્નગ્ગમનિ તરફ પુષ્કળ વક્ષ આપવાનું એટલે વડો રે ૧૯૨૩ના જૂન માસમાં આવી બેન્ચ ગ્રુનમાં ધોરણ ૨માં તેને દાખલ કરાવનામાં આવ્યો. પદરે- દિનમ કામ જોયા ઉપરથી મારી

ખાતરી થઈ કે, એક ધોરણ ઓછું થાય તો સ્વાશ્રયનો ગુણ ખીલશે, અને બાળકમાં ઉર્મિગ આવશે. એટલે ઓગસ્ટ માસમાં ધોરણ ૧લામાં દાખલ કર્યો. અને રમતાં રમતાં અભ્યાસ પૂરો થઈ શક્યો. ગુજરાતી ભાષા, અક્ષર, ચિત્ર, કવિતા, કસરત, સંગીત એ વિષયોમાં કયાશ રહી. અક્ષર માટે આખું વર્ષ શિક્ષકની મોકવણ કરી. ધીમેથી લખવાથી અક્ષર સુધર્યો. મરોડ સુધર્યો. પણ ઝડપ આવી નહિ. અને ઝડપથી લખેલા અક્ષર સુધર્યો નહિ, એટલે દિવાળી સુધી આ શિક્ષકને આજીવન રાખ્યા.

મો. ન. અમીન

વડોદરા, તા. ૫-૧૧-'૨૪

હવે અક્ષર લખવાનું કામ મારે જાતે કરી લેવું અને શિક્ષકને બંધ કરવો. ગુજરાતી ભાષાની જુદા જુદા રાગની થોડીક કવિતાને મુખપાઠ કરાવવો. એટલે શબ્દભંડોળ વધશે અને નવા રાગ પણ શીખશે. કસરતનાં સાધનો — મગદળ વગેરે — લાવવાં, અને 'પેરેલસ બાસ' વગેરેની મોકવણ પણ કરવી. જની શકે તો ચિત્રશિક્ષકની મદદ લેવી, અને વ્યાકરણ વગેરે જે નવું જ શીખવાનું છે તે નિયમિત રીતે થોડું થોડું દરરોજ શીખવવાનું ચાલુ રાખવું અને સ્વાશ્રયને ધોરણ દરરોજનો અભ્યાસ પોતાની મેળે કરી લે તેવી યોજના કરવી. આ પ્રમાણે અભ્યાસ-સંબંધીનો કાર્યક્રમ નવા સત્ર માટે વિચાર્યો છે. તેમના સ્વભાવ ઉપર ઠાણ હવે આવતો હોય તેમ સમજાય છે. ઘણી વખત આનંદથી કામ કરે છે, ત્યારે સારું કામ કરે છે. સ્વભાવમાં નવીન વસ્તુનો મોહ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. એક વખત માગે તેટલી વસ્તુઓ આપીને મોહ ઓછો કરવો એવો પ્રયોગ કરવો. દિવાળી ઉપર દારૂખાનું તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું એટલે દિવસો બધા જ આનંદમાં ગાળ્યા. ખાવાપીવામાં, નાહવા પીવામાં, અને રમવા કરવામાં બહુ જ કામ આનંદમાં ચાલ્યું. આ ઉપરથી વડોદરામાં બીજા એકબે પ્રયોગ કરી જોવા યોજના રાખી છે. બાલસ્વભાવ પારખવો અને બાલદહ ઉપર જીત મેળવવી એ સહેલું નથી. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિથી કેવળ બિન છે. એટલે જ્યાં અનુકૂળના હોય ત્યાં તો કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ પણ દરેક માટે પૃથક્ પૃથક્ હોવી જોઈએ.

કપડાંની, પુસ્તકોની, રમતોનાં સાધનોની, માસિકોના લવાજમની અને દરરોજના પોતાના કામકાજની નોંધ ચિ. ભાણુભાઈ રાખે તેવા પ્રયત્ન કરવા. પોતાના ખર્ચનો હિસાબ પોતે રાખે અને એ રીતે નામુ લખતાં શીખે તો મોટી ઉમ્મરે એ ગુણ કામ લાગશે. રવિવારે મિત્રોને એક કાગળ લખે એટલે પત્રવ્યવહાર કરતાં શીખે. પોતાનું પુસ્તકાલય વધારતા જાય, પણ તેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના ધોરણે થાય એટલે વ્યવસ્થાનું અને વહીવટનું કામ આવડે. આ પ્રકારની ઘણી યોજનાઓ કરવાની છે. પણ કેટલું થાય છે વા થઈ શકે છે તે માર્ય આખરે જણાય.

મે. ન. અમીન

વડોદરા, તા. ૫-૪-'૨૫

માર્ય માસ આવ્યો અને પ્રગતિ કંઈ જ નથી થઈ શકી તે જોઈું. ખીજ સત્રમાં અભ્યાસ તરફ લક્ષ આપવા પૂરતો અવકાશ જ ન મળ્યો. પરિણામે કાયા વિષયો—વ્યાકરણ, શુદ્ધ લેખન, કાવ્ય તરફ ભાવ, વગેરેનું શિક્ષણ તથા સ્વાશ્રય અને વ્યવસ્થાના ધોરણે કામ કરવાની યોજનાઓનો અમલ, વગેરે કંઈ થઈ શક્યું નથી. સ્વભાવ ઉપર કાબૂ પણ હજી આવ્યો નથી. નવી વસ્તુનો મોહ જેવો ને તેવો છે. ઉતાવળિયો સ્વભાવ—ધીરજની ખામી એ તેમનું ખાસ લક્ષણ છે. ખર્ચની પરવા નથી. દયાના અને નિમકહલાલપણના ગુણ હજી ખીલ્યા જ નથી. સ્વાર્થ, એકલપેટાપણું, વગેરે અવગુણો વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે. સહેજ બાબતમાં રિસાવાનું અને કપકો મળતાં રડી પડવાનું સ્વાભાવિક થઈ પડ્યું છે. ખાતાં પત્રવણી વધી છે. ખર્ચનું ખાતાની ટેવ એ એક મોટું કારણ છે.

આ બધું છે, છતાં સારા ગુણોનો અભાવ નથી. અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ ગ્હે તો રમતાં રમતાં તે કરી શકે છે. પાઠ્યપુસ્તકો સિવાયનું વાચન વિશાળ છે. જિજ્ઞાસા પાર વિનાની છે. વિજ્ઞાનના વિષય તરફ ખાસ વલણ છે. આનંદમાં હોય તો દરકોઈ કામ હોસે હોસે કરે છે. પ્રવાસનો ખાસ શોખ છે. મુમ્તાઝરીમાં ખાસ પત્રવણી હોતી નથી. સ્વભાવ ઉપર અંકુશ મૂકનાં—આત્મમંચમનો અનુભવ કરતાં—જો શીખી શકે, તો પછી ફક્ત સ્વાશ્રયનો ગુણ ખીલવા

તરફ લક્ષ આપવાનું રહે. આત્મશિક્ષણ — સ્વશિક્ષણ — નો મને અનુભવ છે. અંગણ વૃત્તિવાળા બાળકના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરી, માયાથી કામ લઈ, બાળકેળવણીનો પ્રયોગ સફળ ઉતારવાનો અનુભવ મારે હજી હવે લેવાનો છે. આશા તો રાખું છું કે સતત ઉદ્યોગ, ખંત અને ઉત્સાહથી કામ લઈશ એટલે ફતેહ પડેલી મોડી પણ મળશે જ. આ બાળકેળવણીના પ્રયોગનું એક સુંદર પરિણામ એ આવ્યું કે, મારામાં ગુસ્સાની દબાઈ રહેલી લાગણી ફેટલી બધી છે અને સાચી શાન્તિ સાચવી રાખવાની શક્તિ ફેટલી જોડી છે તેનું માપ નીકળી શકશે. જેથી પરશિક્ષણ સાથે સ્વશિક્ષણ મેળવવાનું બનશે. ગુસ્સે થવાનું કારણ હોય છતાં ગુસ્સો ન આવે, ત્યારે જ શાન્તિ, સાચી શાન્તિ આવી કહેવાય. મારામાં ગુસ્સાનો આવેશ છે એ હવે હું જાણી શક્યો છું. ચિ. બાણાભાઈમાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં છે. તેમનામાં ગુસ્સા કરતાં રીસ વધારે પ્રમાણમાં છે. નાનાં છોકરાંમાં 'રીસ' (અટ્ટક્રિયાના કારણે) અને મોટાં માણસોમાં 'ગુસ્સો' એ બન્ને એક તો નહિ હોય?

મોતીભાઈ ન. અમીન

વડોદરા, તા. ૨૦-૪-'૨૫

શાળાના શિક્ષણ કરતાં નવાં નવાં રથજો જોવામાં અને સારા સફલાસમાં ચિ. બાણાભાઈને વિશેષ લાભ થશે એમ ખાતરી હોવાથી, કર્નાળી, દહેગામ, દારકા, ગણુદેવી અને મુખર્ષ એ રથજોએ શાળાના દિવસોમાં પણ હું તેમને મારી સાથે ડિરિટ્કટમાં લઈ ગયો હતો. આ યોજનાથી તેમને જેવા બળવાનું તો ધણું જ મળ્યું, પણ અભ્યાસની — દરરોજના નિયમિત અભ્યાસની — વૃત્તિદેદાય શિથિલ થતી હોય એમ સમજાયું. મુસાફરીમાં દરરોજ એકજો કલાક શાળાના વિષયો તૈયાર કરવાનું સ્વીકારાય તો દરકત ન જ આવે, પણ રથાન વખતોવખત બદલાવાથી અને અનિયમિતપણે કામ થવાથી યોજના નિષ્ફળ નીવડી છે, એમ હું માનું છું. સામાન્ય જ્ઞાન અને વિધવિધ રથજો અને ત્યાંના માણસોના સમાગમથી મળતો અનુભવ પુષ્કળ વધે છે, પણ ચિત્તની સ્થિરતા, (શાળાના) અભ્યાસમાં એકાગ્રતા, બધા વિષયો તરફ એકસરખું લક્ષ — વગેરે સાધી શકતાં નથી. માટે ખાસ પરિપદ વા અન્ય પ્રસંગનો લાભ મળે તેવા પ્રસંગ

સિવાય શાળાના દિવસોમાં ચિ. ભાણુભાર્તિને બહારગામ ન સર્ધ જવા જોઈએ

સ્વાશ્રય અને આત્મસયમ એ બે ગુણોનો ભાણુભાર્તિમાં ખાસ અભાવ છે પહેલાના કગ્તા શ્રાશ્રયના ગુણમાં નિગેય પ્રગતિ જોરામાં આવે છે પણ તે કોઈ પણ પ્રમાણે સતોત્કારક લેખાય તેમ નથી ‘આત્મસયમ’ના પાઠની તો હજી શરૂઆત પણ નથી થઈ અભાવનું જે કંઈ નિરીક્ષણ હાથ સુધીમાં હું જરી શક્યો છું તે જોતા, તેમની ધચ્છાને અનુકૂળ થઈને વા સખ્તાર્થથી કામ લઈને તેમને આશાધાગક અને નિયમિત બનાવી શકાય પણ સખ્તાર્થથી કામ લેના જતા ‘ડોગ’ આવે હૃદય ઉપર જીત તો ન જ મેળનાય એટલે છેનટે વિપરીત પગિણામ આવે માટે સખ્તાર્થનો ટૂંકો રસ્તો છોડી દઈને સમજૂત, પ્રેમ અને ધીમાશથી કામ લેવાનો લાભો અને કોઈ કોઈ વખત તો અશક્ય ગણાતો જ રસ્તો મારે લેવાનો ગ્યો આમાં ચિ. ભાણુભાર્તિના અભાવ કરતા મારી ધીરજની અને સહનશક્તિની ખરી કસોટી થશે ખર્તવ્ય અને પ્રેમભાવ એ બન્ને દૃષ્ટિથી મમ કન્યાનું હોવાથી ફતેહ મળનાની આશા તો ગણુ છું દરોજના દોરો નોધતા રહેવું. સુધાગવાના ઉપાનનો દરોજ વિચાર કરવો, બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતા આ બાબત તરફ નિગેય લક્ષ આપવું, એટલે ઈશ્વર ગદ્ગદ મહાન થશે એવી શ્રદ્ધા ગણુ છું

મે. ન અમીન

૧૩૦૨૨, તા ૩૦-૪-૨૫

શાળાનું મમ સ્થિત થતું જાય છે થોડું જાનું કામ — લખવાનું અને વાંચવાનું — થના માડયુ છે દરોજનું કામ હવે નિયમિત થાય છે, એટલે અભ્યાસ તરફ વૃત્તિ નળતી જાય છે મહાગનું વાચન પણ ચાનતું ગહે છે હાલ તો એરબિયન નાઈટસ વાચનાનું શરૂ કર્યું છે ઘણા જ રસથી અને ધગા જ લાગા વખત સુધી વાચના કરે છે હવે ઉનાળાની રજા પડવાની એટલે અભ્યાસ સળધી ખાસ વિચાર કરાનો રહેતો નથી જોરાકમાં બહુ ફગિયાજ જેવું નથી ‘પાઉ’ લેનાની યોજના થઈ, એટલે સનાર સાજ નાસ્તાના પ્રશ્નો નિનન આપોઆપ આવી ગયો ‘પાઉ’ જોગમ તરીકે વપરાય તેમાં સનાતન

હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે જગ વાંધાબરેલું ગણાય, બાપી તો આ વીસમી સદીમાં અંગ્રેજી બણેલા અને શહેરોમાં રહેતા લોકોમાં એ વસ્તુ સામાન્ય થઈ પડી છે. બાલહઠને તામે થઈ મેં આ ખોરાક દાખલ થવા દીધો છે. મારી તો ઇચ્છા ખરી કે મરજદ પાળનાર માતૃશ્રીના આશ્રય નીચે ઊછરનાર બાળક તેમના હૃદયને આધાત પહોંચે તેવા ખોરાકનો ઉપયોગ ન કરે. પરંતુ માતૃશ્રી ચિ. બાણુભાઈને અનેક પ્રકારની છૂટ આપે છે. એટલે તેમના હૃદયની ઉદારતાને લઈને વૈષ્ણવના ધરમાં પણ ‘હુંગળી’ ‘લસણ’ અને ‘પાંઉ’ દાખલ થઈ શક્યાં છે.

આજે મારા સ્વભાવની પરીક્ષા થઈ ગઈ છે અને હું શરમ ઉપજાવે તેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યો છું. શારીરિક શિક્ષા બાળકોને ન કરવી જોઈએ, એ મારો ચોક્કસ મત છે. પવિત્ર નિયમ અને સિદ્ધાંત તરીકે હું તે પાળવા પળાવવા ઇચ્છું છું. છતાં પ્રસંગ પડે ચિ. બાણુભાઈને મેં બે ઘોલ આજે લગાવી દીધી છે. તેમાં ગુનાની ગંભીરતા* કરતાં ‘આત્મસંયમ’ની ખામીનો મારો ગંભીર દોષ હું સ્વીકારું છું. દરરોજના સામાન્ય દોષ કરતાં કંઈ જ વિશેષ નહોતું. પણ મારા સ્વભાવ ઉપરનો મારો અંકુશ જતો રહ્યો. પરિણામે શારીરિક શિક્ષા કરી. બાળહૃદયને જબરો આધાત પહોંચાડ્યો અને પાછળથી ખૂબ પરતાયો. કેટલાં વર્ષો મેં આ કામ ક્યું તે કહી શકાતું નથી. પણ નિંદગીમાં આ બનાવ છેલ્લો જ દોષ તો કેવું સાતું? આત્મસંયમ વાતો કરવાથી ન આવે.

મો. ન. અમીન.

વડોદરા, તા. ૧-૫-૨૫

કેલ્વળીમાં સ્નેહની આવશ્યકતા

સુાવરલ, સુખકર, નવલ હૃદય બાલ માર ન ખમશે !

દરે સ્નેહમાં, અફલ અવર, અન્તર દમશે !

ધીર ધારી, કષ્ટ તારી, રાત સારી, અંકુશ ખમશે ! મારો ટેક.

* ઉનાળાના દિવસોમાં ચાર દિવસ સુધી બાણુભાઈ નાહ્યા નહોતા. તેમનાં કપડાં અને શરીર ગંદાં હતાં. એ ગુરુસાનું કારણ હતું.

કોર થઈ કથું કહીએ, તરત રિસારો, જંચ સહુ નાસે;
પ્રગલ્ભ ખિન્નરો, યુધ્ધ નહિ યારો,
પડશે અવગુણુ મોહી, ન નમશે !

માર૦ ૧

સાખી

માનો સજ્જન સાચું, ઝેળવણી મોટું કામ,
યત્ન કરશે જે મોટા તો સરશે;
છત્તેહુ જે હોશે તે જશે, મુખ યારો '
સહેલ નહિ કથું સાટું;
ધીમે ધીમે પ્રીતિ રીતે દોરી જતાં,
રંગમાં પ્રસન્ન વિરમશે !

માર૦ ૨

('સંગીતનીતિ વિનોદ')

જો. ન. અમીન

કેટલાંક મનોમંથનો—રામજીમંદિરનું મકાન ખરીદવાના પ્રયત્નો

(૧૯૨૩ થી ૧૯૨૫)

ભાણુભાઈના શિક્ષણની સાથે બીજા અનેક વિકટ પ્રશ્નો મોતીભાઈના સદ્ગુણો, આદર્શો અને સ્વભાવની કપરી કસોટી કરી રહ્યા હતા. તે સાથે સ્વામી અખંડાનંદ સાથેનો પત્રવ્યવહાર સતત ચાલુ રહ્યો હતો. તેમાં સ્વામીજી મોતીભાઈને ગરીબો, અનાથો અને પીડિતોની સેવાને જ સર્વોપર્ય કરવાનો ઉપદેશ કરતા હતા, અને હવે પેન્શન લઈ કોઈ એક યોજનામાં જ સર્વ સક્તિઓ એકામ કરવાની સલાહ આપતા હતા.

આ પત્રોમાંના નીચેના ઉદ્દેશો મોતીભાઈની આ વખતની મનોદશા સમજવામાં ઉપયોગી થાય તેવા છે :

‘ . . . બીજી હકીકત જે લખી છે તે એવી સુંદર સરળતા-ભરેલી છે કે તે વાંચીને બહુ આનંદ થયો. સ્વને માટે આટલી સમજણ અને સરળતા એ સેંકડોમાંથી કોઈકને જ હોય છે. . .

એ સરળતા ધ્યાનિ જે હમણાં જ એટલી લઘુ સમગ્રયું છે તેને લઈને તમે સાથે કાંઈક વધુ છૂટ લઈને વાત કરવાના વિચારો પણ આવ્યા છે. સેંકડોમાંથી કોઈકને હોય એવી સાદાર્થ વગેરે કેટલુંક તો લાંબા સમયથી સ્પષ્ટ જોતો જ આવ્યો છું પણ . . .

તમે એક વાર ધ્યાનથી ગીતા વાંચી સમજી જાઓ તો હીક પડે. આ વાત લખતે લખતે ગીતાની ઉપકારકતા સ્મરણમાં તાજી થઈ મન ઊભરાય છે ને આંખો આડો જળનો પાતળો પડો આવી ગયો છે.

એક આખો અને બહુ અગત્યનો અધ્યાત્મપ્રદેશ તમારી નજર બહાર રહી ગયો છે.

અમેરિકામાં જનારે કાંઈ નહિ તો જૂઓળ, નકશો અને ગાઈડ-બુક વડે તો તે સ્થળ અને રસ્તા ઇત્યાદિ સંબંધી અને તેટલી સારી માહિતી મેળવવી બહુ જરૂરી છે. નહિ તો વચમાં સારાં જેવાં અનેક સ્થળોમાં અટકી થોડામાં બહુ મનાઈ જાય છે. . . .

એકાંત બાબતમાં શું સૂચવવું તે હજી સમજાતું નથી. સ્કુરશે ત્યારે લખીશ.’

x

x

x

‘સ્વાર્થવૃત્તિનો સદંતર ત્યાગ અને સર્વભાવે કાર્યપરાયણતા તથા સત્તર પંદર બાબતોમાં બેડેખાં બનવાની મૂર્ખ મહત્ત્વાકાંક્ષાના ત્યાગપૂર્વક એકાદ બાબતમાં જ જિંડા જિતરી પડવાની એકનિષ્ઠા — આ ત્રિપુટીનું ઐક્ય ન જોવામાં આવે ત્યાં મુઠ્ઠી બધી વાતો ફાસ-ફૂસ જેવી જ લાગ્યા કરે. આખા જગતનો ઇતિહાસ એ જ વાત કહી રહ્યો છે કે એ ત્રિપુટી જેટલી બળવાન તેટલું જ પગિણામ વધારે સંગીન અને વધારે વિસ્તૃત. કેટલીક વાર લોકોથી તે લાંબે કાળે જ દેખી — સમજી ગયા.

તમે હવે એ માર્ગે ચડી શકો તેમ છે. તમારી વૃત્તિ તમને એકાંત, વિશ્રાંતિ અને વિચારણા માટે ત્રેરી રહી છે, તે પણ એને જ માટે ઘણે ભાગે હશે. હા, ખૂબ વિચારો કરવા અને હાલના કરતાં વધારે સુંદર કરવા, (મોંમાં પાણી આવી જાય છે) તેમ વૃત્તિને ધક્કેલીને ઉઘાડી મારે એનું અને સુશક્ય પર્ગાથયું દેખાયા સમજાયા પછી જ પગ હાલને પગથિયેથી ઉપાડવો ધટે. પણ હવે તે વાત તમારે માટે દૂર ન હોઈ શકે.

માટે એક તરફ એ ચિંતન કરો અને બીજી તરફ હવે પૂણું નિષ્કામ બનવા તરફ વિચારો દોડાવો.

ધ્વિરકૃપાએ તમે હવે પેન્શનના હક્કદાર થઈ ચૂક્યા છો. ૫૦-૭૫ જે મળે તે બસ છે. આદારવિહારની સાદમ્મની બક્ષિસ ધ્વિરે મોટી કૃપા કરીને પ્રથમથી જ આપેલી છે. જ્ઞાતિની (ઉન્નતિ અર્થે) અને વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા ખાતે પૈસા ગળવામાંથી ખર્ચવાનું બંધે અટકે. એક પોતાના ગળવાનો મોહ લગતાં અનેક ગળવાં તમારાં થશે જ (તા-૨૩-૨-૨૩).’

સ્વામી અખાંડાનંદની માફક દિંદ સેવક મમાજ વાળા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કર, પૂનાની મદિલા વિદ્યાપીઠના સ્થાપક પ્રો. કર્વે, મહાત્મા ગાંધીજી, વગેરેનાં દષ્ટાંતો મોતીબાઈની સેનાવૃત્તિને સતેજ કરી રહ્યાં હતા, તેમની આત્મશુદ્ધિને, વિવેકબુદ્ધિને અને ભાવનાની તીવ્રતાને ખૂબ વધારી રહ્યાં હતા, અને પ્રવૃત્તિ કરતા પ્રવૃત્તિની બાવના વધુ કીમતી છે, એ હકીકતની ગેજ ને રોજ ખાતરી કઠાવી રહ્યાં હતાં.

આમ છતાં સ્વામી અખાંડાનંદ કે મહાત્મા ગાંધીજીને પગને ચાલવાને બદલે મોતીબાઈ પોતાની પ્રવૃત્તિઓમા જ ઊડા ઊતરી ગયા હતા, અને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે જ નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ જમાવી ગયા હતા. એમ કરતાં તેમને કેવા અનુભવો થતા અને તેથી કેવું મનોમંથન થતું તેનો ચિંતવવાર ચિંતાર ‘રામજી મદિ’ના મકાનના પ્રશ્ન બાબતની નોંધોમાથી મળી ગયે છે તેમાથી થોડા નમૂના જ અત્રે ટાકીશું :

વડોદરા, તા ૫-૧૧-૨૪

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર વગેરે મનુષ્યના મોટા શત્રુઓ છે. અને તેમને જીતવા એમા જ મનુષ્યત્વ ગ્રહેલું છે. આત્મપરીક્ષા કરતા મને સમગ્રાય છે કે ઉપર જણાવેલા શત્રુઓને મેં સંપૂર્ણ રીતે જીત્યા નથી. તોપણ તેમાંના કોઈને અધીન થઈ આજ સુધીના મારા જીવનમાં કોઈ અયોગ્ય નિચાર, અયોગ્ય શબ્દોનો ઉચ્ચાર વા અયોગ્ય ક્રિયા થઈ હોય તેમ પણ સાબરતું નથી છતાં સાર્વજનિક કામો અને પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓના મંબંધે અસંતોષ ગયા કરે છે, કોઈ કોઈ વખત નિગરા પણ થાય છે અને પરિણામે મન ખિન્ન થાય છે. કાર્ય કરવું એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. ફળ આપવું ન આપવું એ કૃષિરત્ની ધમ્માને આધીન છે એ સિદ્ધાંત હું સારી રીતે સમજું છું, છતાં ‘અસંતોષ’ અને ‘નિરાશા’ બન્ને મનની શાન્તિનો બગ કરી નાખે છે. વિચાર કરતાં એમ સમગ્રાય છે કે હું જે કામો — સાર્વજનિક કામો — કરું છું તેમા ફળની આશા તો ગણું છું અને ધારેલું પરિણામ ન આવે એટલે નિરાશાનું વાદળ મનને ઘેરી લે છે ફળની આશા વિના કામ કરવું, પ્રયાતન કરવા, એ શક્ય છે ? મારે માટે

શક્ય છે? 'ફળ'નો વિચાર કરીને જ કાર્યનો આરંભ થાય છે; કાર્ય થોડાધણા પ્રમાણમાં ધારણા પ્રમાણે થાય છે જ. પણ પરિણામ તો ધારણા પ્રમાણે ન આવે તે સ્વાભાવિક છે.

હાલનો છેવટનો એક જ પ્રશ્ન લઈએ. ન્યારથી એટલે લગભગ છ સાત વર્ષથી હું ફરીથી રામજીમંદિરમાં રહેવા આવ્યો ત્યારથી, 'રામજીમંદિર' બની શકે તો વેચાતું લઈ, છેવટે ગીરો રાખીને પણ, વિદ્યાર્થીઓને માટે બોડિંગ હાઉસના રૂપમાં ફેરવી નાખવું (એવો વિચાર ચાલે છે.) જેથી જે પૂજારી હોય તેને માસિક દશપંદર રૂપયા ખર્ચ પેટે આપતાં દાકોરજીની પૂજારી યોજના કાયમ રહે અને શાળા-પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ નિશ્ચિંત રીતે અભ્યાસ કરી શકે. આ માટે બાવા સાથે, સરકાર સાથે પ્રયત્ન કરવામાં મેં કશું જ બાકી ન રાખ્યું. મકાન ખરીદવામાં રૂ. ૧૦,૦૦૦) નોંધેએ તેની પણ જોગવાઈ થઈ ગઈ. સરકાર અને બાવા દ્વારા સઘળા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા ત્યારે છેવટે મકાન હરાજીમાં રૂ. ૬,૮૦૦) માં વેચાતું પણ રાખ્યું. પણ 'માનવી પ્રયત્ન મિથ્યા કરે, ધાર્યું ધણીનું થાય.' એ નિયમે . . . આગળ બાવાની ખટપટ ચાલી શકી, અને રૂ. ૭,૦૦૦) મંદિર ઉપર કરજે ઉપાડવા પરવાનગી મળી. . . . એ બાવાને સમજાવી રૂ. ૭,૦૦૦) સરકારમાં ભરી મકાન ગીરો રાખવાનો દસ્તાવેજ કરાવી લીધો. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને માટે જે મંદિર ખરીદવા તજવીજ થઈ હતી તે . . . ને મોજ માણવાને માટે આપવામાં આવ્યું. આ રીતે છ છ, સાત સાત વર્ષના સતત પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી મનને આઘાત લાગ્યો. સ્વાર્થી લોકોની ખટપટ આગળ પ્રમાણિક અને સરળ માણસોના પ્રયત્ન કેવી રીતે વ્યર્થ નીવડે છે તેનું આ એક દષ્ટાંત છે. બાવાને પોતાને હું જેટલો લાભ અને જેટલું સુખ આપત તેટલો લાભ અને તેટલું સુખ . . . નહિ જ આપે. મંદિરનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ જેવો અને જેટલો સારો કરે તેટલો . . . તો ન જ કરી શકે. છતાં એક વ્યક્તિના સ્વાર્થ આગળ વિદ્યાર્થીઓના હિતનું પારમાર્થિક કામ માયું જાય છે, એટલે નિરાશા થઈ અને તા. ૩-૧૧-૨૪ ને સોમવારની રાત્રિ આખી ચિંતામાં જ વ્યતીત થઈ. આ પ્રકારની ચિંતાથી મુક્ત રહેવાનો ઉપાય છે?

વડોદરા, તા. ૨૦-૧૧-'૨૪

થોડા દિવસથી તારકેશ્વરમા ભગવદ્ગીતાની કથા એક નિદાન મંન્યાગી પ્રરાગ સાંજના માડા છથી સાડા માત સુધી ૬૨ છે, ત્યાં મેં જના માડ્યું છે અને વિના પ્રયત્ને ગીતાજીના સ્તોકોનો ગૂઢ અર્થ સમજવાનો લાભ મળે છે તે લઈ ધુ ગઈ દાત ૧૮મા અધ્યાયના એક સ્તોકનો બારાઈ અમળવતા નિદાન કથાનાં વ્યુત્કે વાસનાન્દિન ડામ કરા અને ફળની અપેક્ષા ગમ્મરી નહિ. આમ જો થઈ ગયે તો ખરેખર હુ ખમાત્ર નાશ પામે.

પણ તે શક્ય છે?

આ છેવટના લગભગ બે માસથી, એટલે તા ૩૦-૬-'૨૪ને રાજ ગમજી મંદિર નિઘારીઓને મારે વેચાતુ ગમ્યુ ત્યાગથી, ૫ એ પાગમાર્થિક દાર્થમા રોજાયો છુ પણ તે રામનાથી સર થયુ છે અને ફળની આના પણ તેમથી હું ગમ્યું છુ, એટલે હુ ખી પણ થાઉ છુ વાસના ગહિત—ફળની અપેક્ષા વિના—તો કર્મ ત્યારે જ થઈ ગયે કે જ્યારે કર્મમાત્ર જીવનમા ન્યામાનિક બની જાય પણ આમ થવામા તે કર્મ ૨૫-૨૬ની જોય તો જ બની શકે. દૃષ્ટાત તરીકે, મારે કોઈ નિઘારીને રૂ. ૫૦૦) આપવા હોય તો હુ ફળની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય પણ માગ રૂપિયા આપી મકુ. પગંતુ ખીજાઓ પામેથી મદદ મેળવીને અમુક મુદતમા તે નિઘારીને રૂપિયા આપનાના હોય તો મારે પ્રયત્ન કરનાનો જ જોઈ અને તેમાં વામના અને ફળ એ બંનેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે. દૂ કામા, વાસના અને ફળ એ બંનેનો ત્યાગ કરી વ્યારદાગિક દાર્યો—વ્યાર્યના વા પગમાર્થના થઈ ગયે નહિ એમ મારુ માનવું છે જે ઈર્ષ શક્ય છે તે એ જ કે શુદ્ધ હેતુથી કર્મ કરવા, પણ ફળ ધાર્યા પ્રમાણે ન મળે તો નિરાશ નહિ થતા, ઈચ્છાની મૂરજી ઉપર ફળ પ્રાપ્ત થવું વા પ્રાપ્ત ન થવું એ આધાર રાખે છે એમ નિચારી સતોષ માનવો, જાગ્યું કે ઈશ્વર પ્રાણીમાનનું બહુ અનેક રીતે કરે છે ધાગી વખત કર્મનું ધાર્યું ફળ આપીને અને કેટલીક વખત કર્મનું ધારેલું ફળ લઈ લઈને પણ આપણું હિત કરે છે કોઈ કોઈ વખત અનેક પ્રકારના અનુભવ કરાવીને, ફળપ્રાપ્તિના માર્ગમા મારેમા મારે મુશ્કેલીઓ ખડી કરીને, આપણી કસોટી કરીને, ચોખ્ખતા સિદ્ધ થતા ફળ આપે છે.

એટલે ફળની આશા બંધે રાખવામાં આવે, પણ તે બંધે ન મળે તો તેને ન મળવામાં પણ ઈશ્વરે આપણું વિશેષ હિત વિચાર્યું હશે એમ વિચારી મનનું સમાધાન કરવું અને નિરાશ થઈ કર્મમાત્ર છોડી દેવાને બદલે બેવડા ભેરથી નવીન પારમાર્થિક કાર્યોમાં અંપલાવવું, વા એ અને એ કાર્યોમાં મંડ્યા રહેવું. મનુષ્ય આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરે તો વાસના અને ફળની અપેક્ષા રાખવા છતાં તે પોતાનું જીવન ઉન્નત બનાવી શકશે.

આ સિદ્ધાંત સમજીને જ રામજીમંદિરના પ્રશ્નમાં હું આ બે માસથી સતત પ્રયત્ન કર્યો કરું છું. ફળની આશાએ અને વાસના રાખીને જ કાર્યનો આરંભ કરેલો. ફક્ત વિદ્યાર્થીઓનું હિત સાધવું, નિઃસ્વાર્થ રીતે સાધવું, શરીરનો આરામ, મનની શાંતિ અને દ્રવ્યના ભોગે પણ આ પ્રકારનું હિત સાધવું એવો સંકલ્પ છે. એટલે કર્મનું ફળ તો છોડું છું જ, પણ નીતિના કોઈ સિદ્ધાંતનો ભોગ આપ્યા વિના ફળની ઇચ્છા રાખું છું. માટે બાવાને સમજાવવામાં એ ડા. ૨૦૦) માં આ તે ન આપ્યા, એ હરાજ મંજૂર થાય તેવી યુક્તિ કરી આપવા બદલ લાંચ માગી તે ન આપી, અને બાવાના વફીલને ખાનગી રીતે સમજાવવા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન ન કર્યો. વિદ્યાર્થીઓ માટે મંદિર લેવું તો છે જ પણ પાપ કરીને નહિ જ. આ નીતિને લઈને જ મંદિર વિદ્યાર્થીઓ માટે મળે તો ન મળે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. પાપ કરીને પુણ્ય થઈ શકતું નથી, એ માત્ર જીવનસૂત્ર છે. મારી કોઈ યોજનામાં આ સૂત્રનો ભંગ મેં થવા દીધો નથી. છતાં મને સર્વત્ર વિજય જ મળ્યો છે.

મંદિરની બાબતમાં પણ . . . એ ખટખટ કરી, બાવાને પક્ષમાં લઈ, મારી યોજના નિષ્ફળ નીવડે તેવા પ્રયત્ન કરવામાં બાકી નથી રાખ્યું. છતાં મને શ્રદ્ધા છે કે સરકારી સ્તરી દરમ્યાનથી રીતી મંદિર છેવટે વિદ્યાર્થીઓને માટે મળશે. નામદાર દીવાન સાહેબ પાસે, બોર્ડિંગ માટે આ મકાન પંચકચાસ કરાવી સાર્વજનિક સંસ્થાને માટે કિંમત લઈ અપાવવા, ડેપ્યુટેશન લઈ જઈને પણ છેલ્લો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે અને આ બધા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડું તો પછી કોઈ અનુકૂળ મકાન દસ વર્ષને પટે રાખી, બોર્ડિંગ માટે મળેલી

૩૧ ૪,૦૦૦) ના ૩૧ ૧,૮૦૦)ની ન્દમમાથી ખોટ ખમી, નિઘાર્થીઓને ગહેનાની અનુકૂળતા કરી આપી અને જે યોગના દશ નર્ સુધી સારી રીતે ચાતે તે માટે પછી ઠામ દન્નાગ અને નાણાની મદદ આપનાગ અને જરૂર આવી મળરો જ જેથી યોગના ઉપયોગી હશે અને પ્રયોગ સફળ જણાગે તો તે કાયમની જ થર્ જરો સાર્જનિક પ્રયોગા મડયા ન્દેનાથી અને ઉચિતમા જીથી નીતિનુ પાલન કરવાથી મારા જેવાને ઈશ્વર કેરી ગીતે કમી જુએ છે, તેનું આ એક સુદર દષ્ટાંત છે

નડાદગ, તા ૧૮-૧૧-૨૫

ગમજીમદિ નિઘાર્થીઓ માટે મેળનનામા કેના કેવા અનુભવો થાય છે તેનો ખ્યાલ બીજા કોઈને આવી શકે તેમ નથી એકમાણસ ઢોગથી, લાયથી, વકીતોના દાવપેચથી અને ખટપટિયા સ્વાર્થી લોકોની અયોગ્ય અને નીચ સનાહથી કેના પાપ કરી શકે છે તેનું આમેદમ દષ્ટાંત રામજીમદિનો હાનનો બાવો પૂરુ પાડે છે

. મહાગજને ફત્ત બે ચેલા હતા આ બન્ને ચેના મરી ગયા એટલે હાવના મહારાજ મહાગજના ત્રીજા ચેલા તરીકે ખટપટ કરી મદિરના કબજેતાર હયા આ મદિર માથે ૩૦ ર્ષ મરતા વધારે મુદતથી તો મને પોતાને અગત સબધ છે . જીવતા કોઈ વખત હાવના બાનાજના કદી દર્શન થયા નથી, કે નામ પણ સાબજી નથી છતાં લાયથી કે ખટપટથી, ખોટા સાક્ષી પુરાવા આપીને કે બનાવટી કાગળો રજૂ કરીને, દ્વેનામા, કોઈ પણ રીતની ખોટી, બિનપાયાદાર હકીમત રજૂ મરી આ મદિરનો કમને મેળવી શકયા આ હાલના મહારાજનુ પહેલું અને મોટું પાપ

ત્માગ પછી આ મદિરને ફુસ્ત કરાવવાને તથા નધારીને મોટું કરાવવાને એ એક વાણિયાને તાથી, પોતે જમીન ચર્ધને ૩૧ ૩,૦૦૦) બાવા ને ગર્નિસ્ટ દસ્તાવેજથી મદિર ગીરો મૂકી અપાવેલા આ રૂપિયાની ઉવરાણી થતા તેણે રૂપિયા આપવાની યોજખી તા પાડી અને જે નિનાલ ૩૧ ૪,૦૦૦)થી ખાનગી મેળે ચર્ધ શમ્ત તે ૩૧ ૭,૦૦૦)થી મદિર હરાજમા મુકાવી સરમરી રીતે કરા યો જે રમને લીધે હાલનું મકાન બિજુ રહ્યું છે, અને જેમા

૨। ગ એ નિસ્વાર્થ વૃત્તિથી જમીનગીરી કરી છે અને જે દસ્તાવેજ નોધાયેલા પુગવાની બાબત છે તેનો ઇન્કાર કરનાર બાનાજીને આચકો ન આવ્યો તે એનું બીજું પાપ

મમન દરાજીમા વેચાયું ને ત્યાંથી ૩૧ ૭૦૦૦) ઉપાડી લાવી હગજી ૨૮ દરાવી પણ તે ૨૨મ ઉપાડનામા જમજમીરો હક્કથી મકાન રજિસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી લખી આપ્યું એટલે મમનનું બાકું લેનારો તેનો હક્ક ગયો એમ છતાં મદિના કામનો છેવટનો નિકાન થતાં સુધી રૂપિયા જોખમમાં છે એમ સમજ્યા છતાં, બાનાજીને હેરાનગતિ ભોગવવી ન પડે અને હાન તકગાર ન થવી પડે તેની ખાતર ૬૨ માસે ૩૧ ૩૦) નિયમિત મે આપ્યા અને ન્યારે ગયા સપ્ટેમ્બર મામથી એ ગીરોહક્કથી આ મમન 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ નિ' ખાતે ગખી લેવામાં આવ્યું ત્યાંથી બાકું અટકાવનામાં આવ્યું એટલે નિયમિત બાકું લેના છતાં, જૂની હકીકત અજીમા દાખલ કરી, મમન ખાવી ન કરના બદલ નુકસાનીનો દાવો મારા સામે દાખલ થ્યો છે તેની મુદત તા ૧૮-૧૨-'૨૫ ની છે આ બાનાજીનું ત્રીજું પાપ

આ દાવો એમ મિનિટ પણ ટકી શકે તેમ નથી એમ મારું માનવું છે બાકું આપતા પાવતી લેવાનો વહીવટ મે રાખ્યો નથી, એને લીધે તે કદાચ જૂકું બોનવામાં ફાળી શકે, પણ ચોપડાના તથા બીજા પુગવાથી અપાયેલું બાકું સાબિત થઈ શકે તેમ છે પણ 'બૂખી કૂતરી બટોળિયાને ખાય' એ ન્યાયે મહિનો પૂરો થના અગાઉ, તેમ જ કદાચ . . ને બાકું ફરી આપવું પડે તેવું જોખમ વહોરીને પણ બાનાજીને દુખ ન પડે તેની ખાતર બાકું આપ્યા કર્યું છાપગની દુગ્સ્તી પેટે આશરે ૩૧ ૫૦) બકી છે તેની ઉધરાણી ન કરી, તથા ઓગસ્ટ માસમાં મિલકતના કબજાગીરોનો હક્ક વેચાતો લીધો છતાં નજી ઉપગની એમ ચોરડી તથા બાગ વગેરેનો ઉપભોગ તેમને સ્વતંત્ર રીતે, તકરાર ન કરનાની ખાતર, કરવા દીધો આ મધી બલમનસાર્થ નિસારી દીધી અને અધ્ય વ્યર્થ અને નીચ લોબને નશ થઈ જે ડાબે બેસનાનું તે ડાબે મપવા બાનાજી તૈયાર થયા

માણસો એકબીજાની પરીક્ષા કરનામાં કેના હમાય છે તેનું આ સચોટ દષ્ટાંત છે આ દાવો ગમજીમદિના જમજમ-ભોગવનાના

પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી આપશે. કદાચ વહીવટની દાનત આ દાવો લાવવામાં એટલી જ હશે કે, ગીરોદક્ક રદ કરાવવામાં બાવાજી કાઢી શકશે કે નહિ તેની કંઈક દિશા નક્કી થાય.

સામા પક્ષને કાવાદાવા રમવાના છે. મારે સત્યની ને સેવાની રમત છે. સત્ય હંમેશાં જ તરે છે. એટલે હારનું તો સ્વપ્નું પણ નથી. છતાં હાર થાય તો સત્ય હાર્યું. ગણાય. તેમાં મને દાર્શિક થવો ન જોઈએ. જીવન એ વિગ્રહ કહેવાય છે તે આ હશે ?

પુસ્તકાલય ખાતાની પ્રગતિ

(૧૯૧૩ થી ૧૯૨૫)

પેટલાઈથી એક વર્ષ માટે વડોદરા આવેલા મોતીભાઈ દસ વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા અને ડેળવણીનાં કામ કરવા સોસાયટીમાં અને વસોમાં જઈ બેસવાનાં સ્વભો સેવતા છતાં અને તે માટે રોજ રોજ નિશ્ચયો કરતા છતાં, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં જ તે વધુ ને વધુ પરોવાતા ગયા. ૧૯૧૩માં મિ. બોર્ડન અમેરિકા ગયા ત્યારે ખાતાની જવાબદારી મોતીભાઈને સોંપવામાં આવી હતી. એક વર્ષ પછી મિ. કુદાલકર અમેરિકાથી આવ્યા અને મિ. બોર્ડનની જગા તેમણે મંબાળી લીધી, તોપણ મોતીભાઈ છૂટા ન થઈ શક્યા. ૧૯૨૦માં છૂટા થવાને નિશ્ચય થયો ત્યારે મિ. કુદાલકર મરણ પામવાથી એ નિશ્ચય મોટું રાખવો પડ્યો. આમ 'અણી ચૂક્યો મો વર્ષ છેવે' એમ મોતીભાઈને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિએ છેવટ સુધી ન જ છોડ્યા !

૧૯૨૦ સુધીમાં ખાતાની પ્રગતિ એટલી બધી થઈ હતી કે કામને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ લાગતું હતું. વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ઉપરાંત દસઘા પુસ્તકાલયો, ગ્રામ પુસ્તકાલયો, વાચનાલયો, કરતું પુસ્તકાલય અને દસચિત્રશિક્ષણ શાળા — એ બધાનો વહીવટ ખાતાને કરવાનો હતો. તેમાં વડોદરા બહારનું બધું જ કામ મોતીભાઈને કરવાનું હતું. પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં, તેમને પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં, સરકાર, પ્રાન્તપંચાયત અને લોકમદદનાં નાણાં એકઠાં કરવાં અને તેના ઠરેલા ધોરણ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો કરાવવો, પુસ્તકાલયોના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી, વગેરે જવાબદારી અને અનેક મુશ્કેલીઓ વાળી ફરજો તેમને બજાવવી પડતી. બીજી બાજુ કામ એટલું બધું વધ્યું હતું કે સરકારને પુસ્તકાલય ખાતાના ખર્ચ ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર લાગી. આ માટે ખાતાને બ્યવરિયત કરવા સરકારે તજવીજ શરૂ કરી, અને મોતીભાઈ અને તેમના ઉપરી અધિકારી મિ. દત્ત

પામેથી સૂચનાઓ માગી. આ માગણીના ઉત્તરમાં મોતીભાઈએ કરેલું ટિપ્પણ એમની કાર્યક્ષતા અને રાજ્યપ્રગતિ પ્રત્યેની વફાદારીનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે.

તેમણે સૌથી મહત્ત્વની સૂચના એ હતી કે, વડોદરાનું મધ્યસ્થી પુસ્તકાલય અને રાજ્યનાં પ્રાન્ત પુસ્તકાલયો — એ બે વિભાગ જુદા પાડવા જોઈએ, અને બન્ને વિભાગના ઉપરી અધિકારીઓને અત્યંત અધિકાર મળવા જોઈએ.

અર્થની કાપકૂપ કેમ થઈ શકે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે, પુસ્તકાલય ખાતાનો વિકાસ કરવાનું કામ અટકાવી શકાય, એ ખાતા ઉપર દેખરેખ ગમ્મનાગમે મોટા અમલદારો — મિ. દત્ત અને પોતે — ને છૂટા કરી શકાય, પરંતુ ખાતાનું વહીવટી કામ કરનાર કાગડુનો અને અથપાતોમાંથી કોઈને છૂટો ન કરાય, કસબા અને ગ્રામ પુસ્તકાલયોની માન્ટો બંધ ન થઈ શકે, તેમ તેમાં કાપ પણ ન મુકાય. એટલું જ નહિ, પણ ખાતામાં થયેલું સુંદર કામ કાપમ થયે જાય અને પુસ્તકાલયોનો બગબગ લાભ લોકો લે તે માટે ચાલુ કામદારોના પગારના શ્રેડ સુધારના જોઈએ. એ શ્રેડ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી પોતાને પ્રમોશન નહિ મળવું જોઈએ, ફગતા પુસ્તકાલય અને દરથચિત્રસિક્ષણ ગાખા માટે એન્જ્યુએટ અથપાતની નિમણૂક થવી જોઈએ, અને ગ્રામ પુસ્તકાલયોના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખના પુસ્તકાલય નિરીક્ષકનો નવો હોદ્દો યોજાવો જોઈએ — એવી સૂચનાઓ કરી.

આ અને બીજા સંજોગોને પગિણામે તા. ૩-૧૦-૨૧ થી મોતીભાઈના હોદ્દાને ‘આસિસ્ટન્ટ કમ્પ્યુટર ઈન ચાર્જ’ ઓફ ડિગ્રીકેટ એન્ડ ટ્રાવેલિંગ લાયબ્રેરીઝ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું અને તેમનો પગાર રૂ. ૨૦૦ થયો.

આ દેશદારથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું અને તેને મગીન બનાવનાનું કાર્ય કરવાની ફરજ ‘મોતીભાઈ’ ઉપર આવી. વસ્તુતઃ તેમણે તે ફરજ માગી લીધી હતી. એટલે તેમણે પોતાની બધી શક્તિ આ કામે લગાડવી શરૂ કરી.

પુસ્તકાલયો રચવાયા હતા; તેને મકાનો, લાઠી સામાન, પુસ્તકો, અથપાતો, વગેરે સાધનો મળ્યા હતાં પણ લોકો આવી સગ્યાઓ

ચલાવનાને ટેવાયેલા નહિ હોવાથી સાધનોનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ થતો નહિ તે ઉપયોગ કરતા શીખવવાનું હજી બાકી હતું તે કામ હવે તેમણે ઉપાડ્યું અને વિવિધ પ્રકારની સૂચનાઓ, યોજનાઓ અને નિયમો કરી લોકોને પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરવાની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની તાલીમ આપવા માંડી.

મોતીભાઈને ખાસ હોદ્દો આપી સરનારે એક અનુકૂળતા આપી, પણ તેમની બીજી સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ એથી તે હિંમત હાર્યા નાહ સરકાર મદદ આપે તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવો, ખૂટે તે ગમે ત્યાંથી મેળવી લેવું, ન મળે તો પોતાના ગજનામાથી આપવું, પણ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના મમની પ્રગતિ ચાનું ગ્રાખવી—વેગભેગ ચાનું રાખવી—એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તેમના કારકુનોને નામનો બોળો ધણો જ રહેતો છતાં સરકાર વધારે નારકુન આપતી નહિ એટલે તે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી કામ ચલાવતા અને સેનાના પાઠ તેમને શીખવતા.

આ અરસામા તેમની ઓફિસમા એક જનાન બન્યો નાના મોટા પુસ્તકાલયોની સખ્યા સાતસો ઉપર ચર્ધ હતી તે દરેકને સરકાર અને પ્રાતપચાયતની માન્ટો મોકલી આપવાનું, પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો મોકલવાનું, વગેરે નામ મોતીભાઈની ઓફિસમા થતું નાણા બધા મની ઓર્ડરથી મો નાતા મની ઓર્ડર કરનાર કારકુન હિસાબી કારકુન પામેથી નાણા લઈ પોસ્ટ ઓફિસે મની ઓર્ડર કરના જતો ૧૯૧૬-૨૦ના વર્ષમા આ દાગકુને મની ઓર્ડર કરવાના નાણામાથી થોડે થોડે ગમે ઉપાડવા માંડી રોજ એક બે મની ઓર્ડરના નાણા પોતે લઈ લેતો મની ઓર્ડરની પહોંચે એક મરવાનો ગિનાઈ નહિ હોવાથી, હિસાબમા નાણા બિધર્થે જતા, પણ તે નાણા યોગ્ય જ્યો પહોંચ્યા કે નહિ તેની ખાતરી થતી નહિ આમ કેટલાક માસ ચાલ્યું, તેમા એક દિવસે તે રજા ઉપર ગયો તે દરમિયાન જેમને નાણા નહિ પહોંચેના તે ગામના પુસ્તકાલયોની ઉધરાણીઓ આવવા લાગી ઉધરાણીઓ રોજ આવતી હશે, પણ પેતો કારકુન તે કાઈને જાણના દેતો નહિ એની જગહાજરીને લીધે આ વાતની મોતીભાઈને ખબર પડી મોતીભાઈએ તપાસ કરી તો લગભગ રૂ. ૧,૨૦૦) એ મગકુન ખાઈ ગયો હતો તરત જ

તેને બોલાવવા બીજા એક કારકુનને તેમણે દોડાવ્યો. કારકુન તેના બાપ સાથે આવ્યો, અને પોતે પૈસા ખાઈ ગયો છે તે કબૂલ કર્યું. નાણાં દસ દિવસમાં ભરી દેવાનું લખાવી લઈ મોતીબાઈએ તેને ઘેર જવા દીધો.

ઘેર ગયા પછી પેસો કારકુન પાછો આવ્યો જ નહિ. મોતીબાઈએ તેની તપાસ કરવા ફરી માણસ મોકલ્યો. તપાસમાં જણાયું કે નાણાં ચોરનાર કારકુન દાડિયો હતો અને તે ઘેરથી નાસી ગયો હતો. નાદુરુદ મોતીબાઈએ ઉપરીઓને ખબર આપી. સરકારે કેસ પોલીસને સોંપ્યો અને ગુનેગાર પકડાવ્યો.

કેસ ચાલ્યો તેમાં આરોપીએ હિસાબી કારકુન અને મોતીબાઈ ઉપર જ ગુનો દોળી પાડ્યો. એના વકીલે કોર્ટમાં આક્ષેપ કર્યો કે હિસાબી કારકુન મોતીબાઈનો ખાસ માણસ હતો, તે જ પૈસા ખાઈ ગયો હતો, અને તેને બચાવવા મોતીબાઈએ આરોપી ઉપર તરકદ બેઠું કર્યું હતું. આક્ષેપના રદિયા અપાયા, પણ આરોપીનો ન્યાય કરવાનું 'ન્યુરી'ને સોંપાયું.

મોતીબાઈને 'નમાજ પડતાં મગીદ કોટે વળગે' એવું થયું. તે વિષે ન્યુરીનો ચુકાદો મળવાનો હતો તેની આમલી રાતે તેમના દિલમાં મંથન જગ્યું અને તેની એક લાંબી નોંધ તેમણે લખી. એ નોંધમાંનો નીચેનો ભાગ મનનીય છે :

વડોદરા, તા. ૩૦-૧-૨૨

સાન માસથી જે પ્રથમ સરકારી નોકરીને અંગે અને નીતિના બંધા ધોરણને લીધે મનને બધા ફરે છે, તેનો નિકાલ આજે થશે. . . . (અહીં ઉપર વણવેલી આરોપીના ગુનાની હકીકત લખી છે.)

હું એમ માનતો આવ્યો છું કે ન્યાયની કચેરીમાં સાચા ગુનેગાર કદી છૂટી શકતો નથી, અને બિનગુનેગાર કદી માર્યો પણ જતો નથી. ફક્ત ખર્ચના બોમ્બમાં બેતરબું પડે છે. આરોપી ગુનેગાર હરશે જ એમ મને શ્રદ્ધા છે, છતાં તે નિર્દોષ થઈ છૂટી જાય તો 'સત્યમેવ જયતે' એ સિદ્ધાન્તમાં મારી શ્રદ્ધા ઓછી થાય ખરી ? થવી તો ન જ જોઈએ, કારણ કે ન્યાયાધીશ અને પંચોને તો જે પુરાવો કચેરીમાં રખૂ થયો હોય તે ઉપરથી ન્યાય આપવાનો છે

અને પંચો તો બહુ જ સામાન્ય માણસો હોય છે. એટલે વસ્તુસ્થિતિ જોતાં કચેરીમાં સત્ય એ અસત્ય હરે વા અસત્ય એ સત્ય પણ હરે. પણ આ બધું કચેરી અને દુનિયાના પરસ્પર વ્યવહારમાં જ અને અને તે પણ થોડી મુદત માટે જ, કારણ કે સત્ય ઢંકાર્ષ રહેતું નથી.

પરંતુ આજે મારે વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે કે, જો ગુનેગાર કાયદાની આ કોર્ટમાંથી છૂટી જાય તો તેની સામે અપીલ કરવાનો માર્ગ હોય તો તે કરવી કે કેમ ? ગુનો કબૂલ કરે અને કારકુન છૂટી જાય તો મનને આનંદ અને સંતોષ થાય.

x

x

x

પણ આ કામમાં તો ગુનો થયો છે તે પોતે ક્યો જ નથી અને ભાઈ . . . એ તે ગુનો ક્યો છે અને હું તેને બચાવવા પ્રયત્ન કરું છું, એમ બિલકો ગુનેગાર અમારા ઉપર આક્ષેપ મૂકે છે.

તે નિર્દોષ હરે તો ભાઈ . . . એ ગુનો ક્યો છે એમ કોર્ટ ન જ કહી શકે, પણ ન્યાયાધીશ, પંચના પાંચ પંચો, એક આરોપી, તેનો એક પિતા અને તેનો એક વકીલ — આ નવ માણસો તો મારા શબ્દોમાં શંકા લે છે એમ હરી જ ચૂકે.

પણ આ માટે હું જવાબદાર ખરો ? મને જે સત્ય લાગ્યું તે મેં ક્યું અને માણસો સત્ય ન પણ સ્વીકારે, તેમાં મારો દોષ ન જ હોઈ શકે. ગુનેગારને ગુનેગાર હરાવવો એ મારો ધર્મ હતો નહિ. મારો ધર્મ સત્ય હકીકત રજૂ કરવાનો હતો. મેં તે બરાબર પાળ્યો અને પળાવ્યો. કોર્ટ અને પંચો ભલે મારા વચન ઉપર ઓછો વિશ્વાસ મૂકે અને આરોપી પક્ષની બંધી દલીલો સ્વીકારે. તેમાં દોષ મારો કંઈ હોઈ શકે નહિ. ગુનેગારને શિક્ષા કરાવવાનો મમત રાખવો એ પણ સારું તો નહિ જ. એટલે સરકારી રીતે જે કંઈ થાય તે ચલા દેવું એટલો જ નિશ્ચય છે. પણ મને તો શ્રદ્ધા છે કે સામાન્ય માણસોના પંચ સમક્ષ પણ સત્ય તો તરી જ આવે છે અને ગુનેગાર જરૂર ગુનેગાર હરશે જ. છતાં ચોખ્ખો ન્યાય અહીં નહિ મળે તો ઈશ્વરની કોર્ટમાં સર્વ કોઈને મળશે જ. જરૂર મળશે જ.

આ પછી કેસ ચાલ્યો. મોતીભાઈની જુથાની લેવાઈ અને ગુનેગારને ૨૫ વર્ષની કેદ અને રૂ. ૧,૦૦૦) દંડની ગિફ્ટ થઈ.

*

મોસામટીથી છૂટા થયાના વાનાવગચ્છમાં ઉપરનો બનાવ બન્યો હતો. ખાતુ બ્યવગચ્છના પ્રયત્નો પણ આ દિવસોમાં ચાલતા હતા એટલે મોતીભાઈના મગજમાં અનેક યોજનાઓ ઝુગતી હતી અને તેને તે ડાગળ ઉપર મૂક્યે જતા હતા. આવો બનાવ ફરી ન બને તે માટે પુસ્તકાલયના નાણાંનો વહીવટ કરવા એક રાત્ર સંસ્થા હોવી જોઈએ અને તે માટે લોકમત કેળવવા એક રાત્ર માસિક હોવું જોઈએ એમ તેમને સમજાવ્યું હતું તે માટે 'પુસ્તકાલય' નામે માસિક અને ઈ. સ. ૧૯૧૮માં જાણી અને મુબતરી ગણેલી 'ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ બુક પબ્લિશિંગ કંપની' યોજનાને ફેરવી 'વડોદરા મહારી પુસ્તક બંગલો' ની યોજનાની રૂપરેખા તેમણે લખી કાઢી હતી પણ મળેગો અનુકૂળ નહોતો એમનું ચિત્ત વગેરેમાં જઈ બેસતો હતો અને 'પાળિયાર પત્રિકા' અને બીજા પ્રશ્ના તેમને વ્યાકુળ બનાવી રહ્યા હતા એટલે વિચારમાં તે વિચારમાં ત્રણચાર વર્ષ નીકળી ગયા હતા. દરમિયાન વાઘોડયા તાબુકામાં પુસ્તકાલયોનું કામ વેગથી આગળ વધતું રહ્યું હતું એને સ્વીકારી બનાવના 'વાઘોડયા પુસ્તકાલય મંડળ'ની ન્યાયના કરી હતી (તા. ૧-૮-૨૨). અને પાછળથી 'પુસ્તકાલય સંદાયક સંદારી મંડળ સિમિટેડ'ની સ્થાપના પણ કરી હતી (તા. ૩૧-૩-૨૪). પછી તરત જ ગણેલી પુસ્તકાલયને ૬૦ વર્ષ પૂરા થયાને કારણે તે પ્રમોશન દિવસ મહોત્સવ યોજનાની તૈયારીઓ થઈ હતી. વડોદરા ગાંધી એ મૌથી પડેલું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હોઈ એનો હોટ મહોત્સવ એ મહત્વનો બનાવ હતો એ સંલેગો લક્ષમાં રાખી એ પ્રસંગે 'વડોદરા ગાંધી પુસ્તકાલય પબ્લિશ'ની સ્થાપના કરવાનું ઠગવ્યું હતું (તા. ૧૨/૧૩-૪-૨૫) અને પબ્લિશની સ્થાપના થયા પછી તરત જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના મુખ્યત્વે તરીકે 'પુસ્તકાલય' ત્રિમાસિકની યોજના હાથ પડેલી તેનો અમલ પણ શરૂ કરી દીધો હતો (ઓક્ટોબર, ૧૯૨૫)

આમ ૧૯૧૪ વર્ષમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિદ્યાસના ચાર મહત્વના સાધનોનો જન્મ થયો હતો

*

પુસ્તકાલય ખાતાની આ અદ્ભુત પ્રગતિ મોતીબાઈને જ આભારી હતી, એ વિશે એમના ઉપરી શ્રી દત્ત સાહેબે સગદારને લખેલા એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ૧ચાય છે

As Curator of libraries during 1914 and from 1921 to date during which time Mr Amin as Assistant Curator was in responsible charge of the various country activities, I have of course, interested myself in the wonderful development of the country library movement in this State and have marvelled at the ingenuity, zeal, and energy as well as the care and discretion shown by the Assistant Curator in performing his heavy task. Not only has he to look after the accounts and business of some 700 local institutions and direct the office routine connected therewith, but he also has to clear away local difficulties settle local disputes likely to injure the libraries to revive flagging enthusiasm and encourage the formation of new libraries. This work he has been conducting for 30 years. As a matter of fact, the rural library system which has made this Raj so famous in India and abroad is almost the sole creation of Mr Amin. He is undoubtedly the leading expert on Country Libraries in India.

Sd/N M DUTT
Curator of Libraries *

* Extract from letter No 366 of 1925-26 dated 5-11-25

અનુવાદ

૧૯૧૪ના વર્ષમાં તથા ૧૯૨૧ થી આજ તારીખ સુધી, રાજ્યનાં ગ્રામ પુસ્તકાલયોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના જવાબદારીઓ હોદ્દો થી. અમીન સંભાળતા હતા તે દરમ્યાન, પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપક તરીકે આ રાજ્યની ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની અદ્ભુત ખિલવણીમાં મેં અગ્રણ્ય રસ લીધો છે, અને એ ખિલવણીનું અનિશ્ચય ક્ષણ અને કામના બારણવાળું કાર્ય જનવવામાં મદદનીશ વ્યવસ્થાપક દાખવેલ કાર્યદક્ષતા, ધમશ અને પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ તથા કાળજી અને હકાપણ નેઈ હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો છું. તેમને સાતમેઝેક ગ્રામ પુસ્તકાલયોના હિસાબ અને લેવડદેવડ ઉપર દેખરેખ રાખવાની હોય છે, અને તેને અંગેના વહીવટી પ્રશ્નોની દોરવણી કરવાની હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત ગામડાંની સ્થાનિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની હોય છે, પુસ્તકાલયોને હાનિ કરે એવા ગ્રામજનોના કબિયા પનાવવાના હોય છે, મંદ પડતા ઉત્સાહને સતેજ કરવાનો હોય છે, અને નાનાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા શોધોને પ્રેરવાના હોય છે. આ કામ તેઓ ત્રીસ વર્ષથી કમતા આવ્યા છે. વસ્તુતઃ આ રાજ્યને હિંદમાં તેમ જ હિંદ બહાર આટલી બધી ખ્યાતિ અપાવનાર ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે શ્રી. અમીનનું જ સંસ્કાર છે. હિંદમાં ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના એ અગ્રગણ્ય નિષ્ણાન છે, એમાં કશી શંકા નથી.

(સહી) એન. એમ. દસ

પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપક*

*તા. ૫-૧૧-૨૫ના સરકારી પત્ર નં. ૩૬૬/૧૯૨૫-૨૬ માંથી ઉતારો.

કહાનજીભાઈ

(૧૯૨૫)

રામજીમંદિરનું મનન ખરીદી ત્યાં 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' શરૂ કરવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા તે પહેલાં વર્ષોથી નિઘાર્યોએને મોતીભાઈએ પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે રામજીમંદિરમાં રાખના માડયા હતા અને તેમને મદદ કરવાના પ્રયત્નો કરતા કરતા નિઘાર્યો-જીવનના કોયડા ઉકેલવા તે કંઈ કંઈ અખતગ અજમાવતા હતા. ૧૯૨૧માં 'આસિસ્ટન્ટ મ્યુરેટર ઈન ચાર્જ' એફ ડિગ્નિફિકેટ લાયબ્રેરીઝ'ના હોદ્દા ઉપર સ્વતંત્ર અધિકારી તરીકે તેમની નિમણૂક થયા પછી પુસ્તકાલય ખાતાના વિસ્તાર અને સંગઠનના પ્રયત્નો ચોતરફ શરૂ થતા હતા. એ પ્રયત્નોમાંથી મોતીભાઈને એક નવીન અખતરો હાથ લાગ્યો.

૧૯૨૫ના વર્ષમાં ગણદેવીમાં 'પ્રથમ વડોદરા ગત્ય પુસ્તકાલય પંચિષ્ઠ' ભગઈ તેને અગે વારવાર ગણદેવી જવાનું થતું ત્યાંની હાઈસ્કૂલના શિક્ષક મિ. ગણદેવિયા હતા જે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહથી અને સેવાની ભાવનાથી કામ કરતા હતા તેમની મારફતે, એક ગ્રામીણો ડોકરો મેંદિરમાં અભ્યાસ કરતો હોવાની રાત જણનામાં આવી. પછાત કોમની ઉન્નતિ માટે મથી ગહેના ઠક્કર બાપાના મિત્ર મોતીભાઈ આ સમાચાર જણી હર્ષમાં આવી ગયા અને તે છોકરાને જોવાની તેમણે ઇચ્છા બતાવી.

છોકરાને બોલાવવામાં આવ્યો તેની માથે વાતચીત થઈ તેને આગળ જણનાની ઇચ્છા છે એમ જણાતા મોતીભાઈએ વાત લખાવી તેમણે પૂછ્યું.

'તમે જૂર ટી વોશિંગ્ટન, બેન્ગલમિન ફ્રોંકનન, જેમ્સ ગાર્ફિલ્ડ, અલ્બહામ વિકન, સગ હેન્ડ્રી રોમેટ, જાતમકેનત, આગળ ધસો, સુનાવરથાનો શિક્ષક, દુખમાં વિદ્યાભ્યાસ — એમાનુ કોઈ પુસ્તક વાચ્યું છે ?'

‘ના.’

‘તો મેટ્રિકની પરીક્ષા પછી એ પુસ્તકો મેળવી વાંચી લેજો.’

‘તમારું લાભ થયું છે?’ ગોતીબાઈએ વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનો પાયો શોધતાં આગળ પૂછ્યું.

‘હા,’ વિદ્યાર્થીએ સંકેત પામતાં જણાવ્યું.

‘તો તમારે આગળ વધવાની આશામાંથી ૫૦ ટકા કપાત થઈ ગયા એમ સમજવું. છતાં તમારામાં પાણી હોય તો તમને મદદ કરવા હું તૈયાર છું. અમેરિકામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ મજૂરી કરીને પૈસા મેળવે છે અને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. એ રીતે કામ કરી આગળ વધવા તમે ખુશી છો? તમને શિષ્યવૃત્તિ કે લોન ન મળે, પણ જાતમહેનત કરી અભ્યાસ આગળ વધારવા તૈયાર હો તો તમારા અભ્યાસનું ખર્ચ બધું જ હું આપું.’

વિદ્યાર્થીને આ સાંભળતાં એક નવી દુનિયા ઊઘડતી લાગી. તેણે સંકેત-કુતૂહલ-વિરમયની મિશ્રિત લાગણીથી પૂછ્યું, ‘પણ કામ શું કરવાનું?’

‘ઘરમાં નોકર જે કામ કરે તે બધું - પાણી ભરવાનું, વાસણ ઊટકવાનું, લૂગડાં ધોવાનું, પૂંજ વાળવાનું, પચારીઓ કરવાનું, ફેરાફાંટા ખાવાનું, વગેરે બધું જ.’

‘અભ્યાસ માટે વખત મળશે?’

‘સવારમાં બે કલાક અને સાંજે એક કલાક એ પ્રમાણે ત્રણ કલાકથી વધુ ઘરનું કામ નહિ પહોંચે. સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી વાંચવાનો અભ્યાસ પાઠવામાં આવે તો કામને મારી રીતે પહોંચી વળાશે અને અભ્યાસ પણ થઈ શકશે. કામના બદલામાં જમવાની, લૂગડાંની, પુસ્તકો વગેરેની અભ્યાસ માટે જરૂરની બધી જ અનુકૂળતાઓ અપાશે, અને મુકરર કરેલા કલાકોમાં કોલેજમાં જવાના વખતમાં માર્ક પણ કામ કદી જ નહિ અપાય તેની પૂરતી સાવચેતી લેવાશે. તમારી પાસેથી કામ નોકરનું લેવાશે, પણ વર્તનમાં તમને કુટુંબના એક માણસ જેટલું જ માન આપવામાં આવશે અને તમારા કામને બીજા કામો જેવું જ કીમતી ગણવામાં આવશે.

આ એક અખતરો ગણાશે. અમેરિકામાં જે અને છે તે અહીં બની શકે કે નહિ તે જોવા મારે અજમાયશ કરવી છે. તેમ

એમ ઘડી માસુજ પેટી ખૂંચવી પોતાને ઘેર લઈ ગયા, એટલે આ દમીલત કહેવા જ હતું ખાલી હાથે અહીં દોડી આવ્યો છું.

મોતીબાઈની અટકળ ખરી પડી તેમણે કહ્યું, “ગણદેવીમા આપણે પડેલા મળ્યા ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે લગ્ન થયેલું દોનાથી આગળ વધવાની આગામી તમારે ૫૦ ટકા બાદ કરવા તે સાચું પડ્યું. હવે તો એ પ્રજા તમારો છે, મારા નહિ તમારી આખી કોમ ગરીબ અને અજ્ઞાન ગઈ. નમાગ સાચું અને કુટુંબીઓ કેળવણીના લાભ કે હિંમત સમજે નહિ, એટલે તમને ધરથી દૂર જવાની મંમતિ પણ આપે નહિ—એ મધુ આભારિક છે પણ તમને કેળવણીની હિંમત હોય અને હિંમત હોય તો અફી ગઈ પડે. મેં લખી દે છે, ‘ફોરે ફિસમા આનીગ’ દરમ્યાન કોતેજમા દાખલ થઈ જાઓ, અફી મોતીબાઈ જાઓ અને બધું થાશે પડે એટલે ઘેર જઈ ધરનાને સમજાવી આવશે.”

વિદ્યાર્થીની મોતીબાઈની મનાદ પ્રમાણે વનવાની હિંમત ચાલી નહિ તેણે કહ્યું, ‘ગણદેવી જઈ લગ્ન નૂત થઈ શકે તો બધાને સમજાવી થોડા દિવસમા પાઠો આવીશ’ અને તે ગણદેવી પાઠો ફર્યો.

વિદ્યાર્થી પાઠો ન આવ્યા એટલે મોતીબાઈએ જાણ્યું કે તે હવે નહિ જ આવે પણ દમ પદ્મ દિવસ પડી તે આચિંતો દ્રઢ લઈ આવી ચડ્યો. દરમ્યાન કોતેજ તો આનું થઈ ગઈ હતી અને વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનું બધું થયું હતું પણ આ વિદ્યાર્થીના સંતેગો ધ્યાનમા લઈ અપરાધ તરીકે તેને દાખલ કરવામા આવ્યો. મોતીબાઈએ ખાસ નિવૃત્તી કરતા તેને દાખલ કરવામા આવ્યો અને થોડા જ દિવસમા અપુન મોતીબાઈના ઘરમા બીજા પુત્રના નિધાન્યાસનો ઉચ્ચ મહાયો (જૂન ૧૯૨૫)

વસોની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૧૮ થી ૧૯૨૫)

રામજીમદિનાં ગ્દી પોતાને પ્રિય એવા મેવાના કાપોં પાર ઉતારના મોતીમાર્ષ એકંદે દાપે મળી રળા દના, તે દગ્ધ્યાન ગ્દનાત્મની મગવગનો જુવણ નગ્મ પડી ગ્લો દતોદ નામપુગ્ની મદામમાએ ગ્દરાત્મના ખેપ રી જાહેનન દરી અને તે મેગવવા અદિમક અસદમાગના કાર્પક્રમને ગ્લીકાંયોં (તા. ૩૬-૧૩-૨૦) ત્યાગ પછી બાગડોલીમાં એ કાર્ક્રમ અગ્તમારામા આગ્તો (તા. ૧-૨-૨૦), તેને પગિગમે મદાતમા માં રીજી પકડાવા (તા. ૧૩-૩-૨૨), અને તેમને ૭ પાંની મગ્ન થર્ષ મદામમામા દગ્મધુ ગિત્તનન દાસ અને પડિત મોતીવાપ નેદુગ્ની આમેવાનીથી માગમબા દાગ અગ્તમની લગ્ન ગાન નાખનાગ પદા રિઓ થયો અને બાકીના ' નાકેગ્દાદીઓ ' ગા રીજના અમદમા, અદિસા અને ગ્દનાત્મક કાર્પક્રમના આગ્તોના પ્રથા- દાગ એ લગ્ન આગમ પપાવવામા ગ્થયા. જેમમાં ગાધીજીને ' એપે દિસાદગ્મ'નુ દર્ મવાથી નેમને ઓપગેશન દગ્મવુ પડધુ અને છેવટે મદારે તેમને છોડી પધુ મૂધા (તા. ૫-૨-૧૯૨૪) થાડો વખત મુંગર્મમા જુવુને કિનારે આગમ લર્ત તેઓ અમદમાદ સત્યામદઆગ્રમમાં આ રી વગ્યા અને રમનાત્મક કાર્પક્રમ દારા ગ્દગાત્મ માગે દેગને તયાગ ગ્દા લાગ્યા.

આ દગ્ધ્યાન ગ્દદ્વીય દેગગ્મીનો અખનરો થર્ષ ગ્લો દતો, અને તેને ગિંની શોડોની શ્રદ્ધા ગ્ધાટામધ એસગ્ની ગ્તી દતી સાગા દોતેને છોડી ગ્દગાત્મની લગ્નમા પડેલા મુવાનો પાછા સરકારી સાગા દોતેને તગ્દ વળના લાગ્યા દના અને ગ્દદ્વીય સાગાઓ પધુ બધ થવા માડી દતી મોસાપગીની સાગામા પધુ એ વાતરાનધુ રાશ થયુ દતુ અને અવમેવકો પાછા મુનિવર્મિટી માથે સબધ બાધવાની

હિમાયત કંપા લાગ્યા હતા. મોતીબાઈએ ૧૯૨૧માં કરેલી સર્વ આગાહીઓ સાચી પડતી જતી હતી.

પણ જેમ મદામબામાં તેમ મોમાયટીમાં પણ 'નાકેરવાદી' પક્ષ હતો તે ઠોઠ પણ બોલે અસદકાર અને ગાંધીય કેળવણીના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેના માગતો હતો. એટલે અર્થસેરકો અને અસદકારીઓ વચ્ચે મજાદા જાગ્યો અને ૧૯૨૧ના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું. અર્થસેરકોએ મોતીબાઈને મોમાયટીમાં જોડારા વિનાંતી કરી, પણ મોતીબાઈએ ઝઘડામાં પડના ના પાડી. મામતો એટલો ગંભીર બન્યો કે મોમાયટીના અર્થસેરકોમાં તેમ જ મબ્યોમાં બે પક્ષ પડ્યા, અને મોમાયટીની દાર્ઘ્યકૂલનો મંબંધ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવો કે નહિ તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરના માધાન્ય મબા જોસાનવી પડી. એ સભામાં યુનિવર્સિટી પક્ષરાજા જીત્યા અને મોમાયટીનું 'નિનયમંદિર' દાર્ઘ્યકૂલ બન્યું.

આ જીત મેળનના માટે બને પક્ષ ખૂબ ગજગમત ખેડ્યા હતા તેથી લાગણીઓ ઉસ્કેનાઈ હતી. મોતીબાઈએ બને પક્ષને સમજાવવા બનતું હતું, પણ અમાધાન થઈ શક્યું નહોતું. આખરે મોમાયટીના પ્રમુખ અવં ચિંતલબાઈ પરેલ સાધાગણ મબામાં કુનેદ વાપરી ગાંધીજી, દહરમાપા અને મોતીબાઈની એક તપાસસમિતિ નીમી ઝઘડાનો અંત આણ્યો હતો.

મોતીબાઈ આ પછી મોમાયટીમાં પાઠા મજામદ થયા હતા, પણ કેળવણીના કામો આગળ ધપાવવા તેમણે મોમાયટીમાં આવવાની ના જ પાડી હતી. એમણે તો રમોને જ પોતાનું વર્ણક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું અને ત્યાં જ પોતાનાં સ્વપ્ના સિદ્ધ કરવા તે મથી ગયા હતા.

*

૧૯૧૮ માં 'વસો કેળવણી મંડળ' ગ્રામ્યા પત્રી મેટ્રિક વર્ગ ટાલવાના પ્રયત્નો બીજે જ વર્ષે શરૂ કર્યા હતા. પણ પરીક્ષા લેના આવનાર અનુસવી શિક્ષકોએ તેમ કરવાની સલાહ નહિ આપવાને કારણે એ વિચાર પડ્યો મુકાયેલો. તેમ છતાં મોમાયટીમાંથી છૂટા થયા પછી કેળવણીના મિદ્દતો પ્રમાણ વસોની સરચાઓ ખીલવવાના મોતીબાઈના સ્વપ્ના વધુ ને વધુ દબ ચતા જતા હતાં. પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરી ડોડી વસો જઈ એમવા તે આતુર હતા. દરમ્યાન

૧૯૧૫ માં શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિઓની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થતી જતી હતી, અને ખીજી બાજુ એ પ્રવૃત્તિઓ નાણાને અભાવે કુમાર્ જાય એવો ડર પણ ખડો હતો. ‘યુનક મડળ’ ધીમે ધીમે ‘કેળવણી મંડળ’માં રેનાતુ જતુ હતુ, અને તેની દ્વારા ગામહિતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના મંડાણ થતા જતા હતા.

પણ મારા શિક્ષકો મળના એ ઘણુ મુશ્કેલ હતુ ‘નવી યુજગતી શાળા’ માટે શિક્ષકો મેળવના મોતીભાઈ આખા ગળયમા ધૂમ્મા હતા અને શરૂઆતના વર્ષોમા ઉત્તમ શિક્ષકો ગોધી શોધીને લાવ્યા હતા. પણ એ સર્વ શિક્ષકોની નોઢરી ઉઠીની બેનામા આવી હતી, અને તેઓને ભારે પગાર આપનાના હતા. નર્ષો જતા સરનારી ધોળે હરેલા પગાર તો વધતા હતા, પણ શાળાની આનકમા વધારો થવાની આશા નહોતી ‘કેળવણી મંડળ’ રથપાયુ એટલે શરૂઆતમા નાણાની છૂટ હતી તેથી આ બોજો ભારે વાગેનો નહિ, પણ ત્રણ જ વર્ષમા આર્થિક અગમડોની આગાહી થના લાગી સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરના જતા, ચાતુ પ્રથા કરતા ત્રણચાર ગણુ ખર્ચ થાય એમ અપેક્ષા થતુ ગયુ. અને તે કારણે સિદ્ધાંતો મોળા કરવાનુ અને છોડી દેવાનુ પણ શરૂ થતુ ગયુ.

આ ઘિતિમાથી મચનાનો એક જ ઉપાય હતો તે એ કે સારા શિક્ષકો ઓઠે પગારે — એટલે મેનાભાવે — કામ કરવાનુ નત બર્ધ ગામમા આવી વએ એના શિક્ષકો મેળવના મોતીભાઈએ ઠઠ ઠઠ પ્રયત્નો કર્યા ‘વતનનો લાભ’ લેના તનસના કેટલાક શિક્ષકોને તે મેળવી પણ શક્યા અને જેમ શિક્ષકો મળના ગયા તેમ તેમ પ્રવૃત્તિઓ એકેએક કાયમ થાય તેના પ્રયત્નો પણ કરવા લાગ્યા (૧૯૨૩) આમ ‘નવી યુજગતી શાળા’ કેટલેક અંગે નિર્ભય થઈ પણ કેળવણીના અખતગ કરવાની દ્રષ્ટ અને હિમાયત મોતીભાઈને છોડવી પડી.

*

કેળવણી મંડળની ખીજી મોળી પ્રવૃત્તિ તે અગ્રેશ છદ્દા ધોગણુનો વર્ગ અને તેને અંગે ચાનતી વિદ્યાર્થીહિનની પ્રવૃત્તિઓ આ વર્ગ મન્મગી શાળાની માથે બેડાયેતો હતો વિદ્યાર્થીઓ સગડારી યુજગતી શાળાઓમાથી જ આવે, ધોગણુ પ સુધી સગકાગી શાળામા જ બણે,

છટ્ટા ધોગણ પૂરતા 'કેળવણી મંડળ'ના નિષ્ક્રિય પામે આવે અને બીજો વર્ષે તો પાંચ બદાગમી જાય એટલે કેળવણીના આગેવાને એમાં નહિ જેવું જ ધ્યાન મળતું આ સ્થિતિમાંથી જયના મોતીબાઈએ ખાતામાં લાગવડ વાપરી પોતાના આગેવાની ગમથેલા હેડ મારતરો મેળવનાના પ્રયત્નો પડેતેથી શરૂ થઈ હતા છતાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સંસ્કાર નાખવા હોય તો પોતાની સ્વતંત્ર મધ્યા ભેઈએ, એ રાજ ને રાજ અનુભવાતું હતું અને તે માટે પોતે જાતે જઈ વસોના છટ્ટા ધોગણના ૧૬ માસનું જની જવાના નિચારો કરતા હતા પણ એ નિચારાનો અમલ હજી ને હજી જતો હતો

*

જતા મોતીબાઈ દિંમત હાથો નહિ તેમને ઊગતી પ્રજામાં અટળ વિશ્વાસ હતો અને 'નવી ગુજરાતી શાળા' અને અમેજી છટ્ટા ધોગણમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તે મીઠા માડી રહ્યા હતા ૧૯૦૧ના અમલના વખતે દેજબક્તિનો જુવાળ ફાટ્યો અને 'નવી ગુજરાતી શાળા'ના આઠ વિદ્યાર્થીઓને એનો રંગ વાગ્યો એ વાતારગણમાં એમ ટોણું એવું જામ્યું કે તે આપોઆપ કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરના વાગ્યું અભ્યાસગૃહમાં નિયમિત જાય, હેડ માસનું બોલાવે હારે મદા હાજર, સ્વતંત્ર મિત્રના જાખવે અને નિર્દોષ આનંદ કરે, વિદ્યાભન, બાનપુત્રકાચય, હોળીની રમતો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં રમથી ભાગ લે સ્વરાજ્યની ચળવળમાં પણ આગળ પડતો ઉત્સાહ દાખવે એ ટોણીએ રમત કરતા કરતા અખાડાની પ્રવૃત્તિને પોતાની મનાવી, અને 'કેળવણી મંડળ'ના આગમાં એક અખાડો બનાવવાની તજવીજ કરવા માડી મોતીબાઈએ આ તનો મુદ્દા ઉપયોગ કરી લીધો અને વિદ્યાર્થીઓને અખાડો કરવા માટે અનુકૂળતાઓ આપી

આ વિદ્યાર્થીઓને વસોમાં જ એક નર્સ રાખી મકાવ તો એમને મળેના સંસ્કાર દહ બનાવી શકાય, એમણે શરૂ કરેલી અખાડાની પ્રવૃત્તિ જમાવી શકાય અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ એમને પગથે ચાનના પ્રેમય, એ હેતુથી કોઈ પણ ભોગે વસોમાં મેટ્રિક વર્ગ દાખવાનો મોતીબાઈએ નિર્ણય થયો પણ વસો જેવા નાના ગામમાં મેટ્રિક વર્ગ નીમ્ને અને નિષ્કળ જાય તો ફરી એવો પ્રયત્ન દસ વર્ષેય

કરી શકાય નહિ, એ ૩૨ મોતીભાઈને અને તેમના સાથીઓને બડકાનતો હતો. આથી તેમણે શાળાના ઉપલા ધોરણોમાં ભણતા ખીમ વિદ્યાર્થીઓની તપાસ કરી. ધોરણ ૪ અને ૫ માં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ધોરણ ૬ના જેવા જ આશાપદ જણાયા, એટલે મોતીભાઈની શ્રદ્ધા રૂધી. તેમણે તરત જ લાયક શિક્ષકો મેળવના તળવીજ કરી, અને તેમાં પણ તેમને સફળતા મળી. પરિણામે ગામના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શિક્ષણનો ધેર બેઠા લાભ આપવાના ઉચ્ચ આશયથી જ વસોમાં મેટ્રિક વર્ગ શરૂ થયો (તા ૧-૪-૧૯૨૪)

*

પણ એટલા મેટ્રિક વર્ગથી મન્કાર આપવાનું અને શિક્ષણ સંગીન બનાવવાનું અને તેમ નહોતું. 'નવી ગુજરાતી શાળા'માં અપાતા શિક્ષણનો, અગ્રેજી છટ્ટા અને સાનમાં ધોરણના રંગોને અગે થતા નામનો, અને મોતીભાઈના આ રોનો સગરની શાળાના વહીવટ અને માનસ સાથે મેળ મળતો નહોતો. એને માટે તો કિન્ડરગાર્ટન વર્ગથી માડી મેટ્રિક સુધીની એ- મળગ અભ્યાસક્રમનાળી 'કેળવણી મંડળ'ની જ રતત્ર શાળા જોઈએ તે માટે 'નવી ગુજરાતી શાળા'ના ચોથા ધોરણ પછીના રંગો કાઢવાના પ્રયત્નો શરૂઆતથી જ થતા આવ્યા હતા. પણ ખર્ચને નજરે નહોતો રો-રપ્ એ નિચાર પડતો મુકાતો હતો. મેટ્રિક વર્ગ નાઢવાનું નક્કી થતા એ વિચાર અમલમાં મૂકના મોતીભાઈએ ફરી હિંમત ફરી, અને 'કેળવણી મંડળ'ના તેમના સાથીઓએ નાણાની મુશ્કેલી રજૂ ન્યા છતા પણ 'નવી ગુજરાતી શાળા'ને જોડીને અગ્રેજી પહેલા ધોરણનો વર્ગ પણ મેટ્રિક વર્ગની સાથે જ શરૂ થયો (તા ૧-૨-૧૯૨૪)

મેટ્રિક વર્ગ શરૂ થયાથી માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓને બહારગામ ભણના જવાની જરૂર રહી નહિ. એટલે કોનેજના અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને મદદ મગે તે હેતુથી 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ને ધોરણે 'રંગો વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ની સ્થાપના કરી (તા ૨૦-૮-૧૯૨૪), અને પેટલાદ મોડિંગમાં વર્ષોથી શરૂ કરેલ 'ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ'નો ઉપયોગ

ધ્યાનિ સરથાઓમા બાણુતા નિઘાર્યોઓને પચ્ચૂળ મન્દો આપનામા
જ્ઞાની પ્રથા ચાનુ રાખી

~

આ જ અરસામા આફ્રિકામા વસતા ઝમોના એક શુદ્ધનુ
અરસાન થયુ તેમણે પોતાના વર્ગિયતનામામા રૂા ૧૦,૦૦૦ પોતાના
દેશમા નાપગ્નાનુ લખ્યુ હતુ એ રૂપિયા નામા નાપગ્ના તે રિરે
મોતીબાર્ઈની સનાહ તેનામા આરી મોતીબાર્ઈએ 'કેળવણી મડળ'
તરફથી ચાનતા 'અભ્યાસશુદ્ધ'ના નિબાન મારે એ ગ્મ દ્રુટ તરીકે
મકનાની મલાહ આપી એ સનાહ ગ્રીનગર્ઈ પાણુ નાણુ ખર્ચાય
અને તેમ થવાનો સગ્ગી દાખતા મળે તો જ આફ્રિકાની સગ્ગ
એ ગ્મ આપે તેમ હતું તરત જ મોતીબાર્ઈએ પોતાની જોખમદારી
ઉપર એ જાનનો ખતા મેળવી આપ્યા એટલે 'અભ્યાસશુદ્ધ'ને
માટે રૂા ૧૦,૪૦૫ નુ દ્રુટ મળ્યુ અને એને 'દેસાર્ઈબાર્ઈ ઝવેગબાર્ઈ
નિઘાર્યો આશ્રમ' એનુ નામ અપાયુ (તા ૨૯-૯-'૨૫)

'કેળવણી મડળ'ની પ્રવૃત્તિઓ આમ એ- પડી એ- મયમ
થતી જતી હતી અને બીજી બાણુ મોતીબાર્ઈ ગામની પ્રગતિની
બીજી પ્રવૃત્તિઓ જન્માનતા જતા હતા. એ- માણુ તદ્દન નમ્ર રીતે
શરૂ થયી એ- પગબગ થતી હતી અને બીજી બાણુ નિશિષ્ટ
પચાપતમા પ્રાણુ લાવતા મોતીબાર્ઈ નિચાગ જી ગ્લા હતા કે-
૧૯૨૦ના નર્પમા તેમણે આ મારે તૈરાગી ગ્ના માડી હતી 'ચરાગ
યુન- મડળ' મારફતે પચાપતોની ચૂટણી પ્રસંગે તો-મત કેળવવા
માટે પનિનાઓ પણ જપારી હતી પણ અસદનાગને નગ્ગે એ
મડળ ઉપરથી તેમનો નજૂ ગયો અને યુનકે બીજા કામોમા રોનાના,
એટલે આ કામ પડતુ ચૂ-વુ પડેલુ વગેરેમા જ્ઞાના અને કામોમા
આ કામની પણ ગણુનરી હતી જ પણ પચારતોમા ગમ મ્નુ
માગ માણુસને મારે ઘણુ મુઝેન હતું તેથી એ નામ મારે જ
મર્ઈ લાયક ઉમેદનાગ મળી આવે તેની તે ગદ જ્ઞેના હતા

~

આ અગ્સામા વમો રૂા કેટલા- શુદ્ધથો આફ્રિકા અને મન્મર્ગી
નોન્રીમાથી છૂટા થઈ ગામમા ગ્ગેના આન્યા તેમને મોતીબાર્ઈએ

પંચાયતના સભાસદ થવાની પ્રેરણા કરી, અને પંચાયત સંપ અને સહકારથી ગામહિતનાં કામો કરે- તે માટે તેને દોરવણી આપવા એક સલાહકાર મંડળ નીમવામાં આવ્યું. આ મંડળના કેટલાક સભ્યો પંચાયતમાં સભાસદ તરીકે ચૂંટાયા અને તેમાંના એક — શ્રી. પુરુષોત્તમ મૂળજીભાઈ અમીન — ઉપાધ્યક્ષ પદ પર નિમાયા (૧૯૨૪).

આ રીતે પંચાયતમાં નવીન સભાસદો આવતાં તેના વહીવટમાં ફેરફાર થવાની શરૂઆત થઈ. એની સામે સ્વાભાવિક રીતે જ વિરોધ થયો અને થોડા જ વખતમાં ભંગીઓએ હડતાલ પાડી. પણ સલાહકારક મંડળ મદદ કર્યું. તેણે હડતાળનો શાન્ત સામનો કર્યો અને ભંગીઓને સમાધાન કરવું પડ્યું. પછી એક પછી એક કામો-કામ પર લેવાવા લાગ્યાં. સૌથી પહેલું કામ ગામના તળાવમાં પાણી ટકવું નહોતું તેનો ઉપાય કરવાનું વિચારાયું. તળાવ ઉપરની વાવને દુરસ્ત કરી તેમાં પંપ મૂક્યો અને પંચાયત તથા ગામ-મદદથી ઉનાળામાં એ પંપ ચલાવી લોકોને પાણીની સગવડ કરી આપવી એવી યોજના થઈ. સંપ અને સહકારે એવો અમલદાર કર્યો કે પંચાયતે આ કામે રૂ. ૩૦૦ની મદદ મંજૂર કરી ને તે સાથે ગામે આ વિચાર વધાવી લીધો અને સહકારથી રૂ. ૫,૦૦૦ ઉપરાંત રકમ એકઠી થઈ (૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૨૪). વાવની દુરસ્તીના કામમાં આખું ગામ જોડાયું અને ઠરેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે જોતજોતામાં વસોમાં પાણીની અગવડ દૂર કરનારું એક સાધન ખડું થયું.

આ જ વર્ષે બીજી એક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્થપાયું ત્યાંથી ગામમાં ચાલતી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનાં નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી. ‘કેળવણી મંડળ’ની પ્રવૃત્તિઓનાં વાર્ષિક નિવેદનો દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં, અને ગામમાં ચાલતી બીજી લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓનાં નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાયું તે વર્ષથી જ બેસતા વર્ષને દિવસે ગામના લોકોની વાર્ષિક સભા ભરવાની પ્રથા ચાલુ કરી હતી.

આ સભામાં ગામની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનાં નિવેદનો વંચાતાં, તે ઉપર વિવેચનો થતાં અને હંવટે ગોતીબાઈ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ વિશે જરૂરી માહિતી પૂરી પાડતું બાબત આપતા.

સતત ૫૬૨ વર્ષ સુધી આ પ્રથા ચાલુ હતી, અને પ્રવૃત્તિઓ વધતી જતી હતી. તેની માહિતી લોકોને ઘેર બેઠાં મળે અને બહારગામ વસના ગામના વનનીઓ ગામની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર રહે તે માટે એક માસિક કાદવાના વિચાર ૧૯૨૦ થી ગોતીબાઈને આવતા હતા. એ બધું કરવા વસોમાં જઈ બેસવાના વિચારો ચાલતા હતા. તે ન જ બન્યું એટલે ગમચ્છમંદિરમાં રહેતા વસોના એક બે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા તેમણે 'યુવક' નામે હસ્તલિખિત ત્રિમાસિક શરૂ કર્યું (૧૯૨૧). તેમાં ગામની પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી આપવા માંડી, અને કોલેજમાં બહારના વિદ્યાર્થીઓને માસિક અભ્યાસવાની તાલીમ આપવા માંડી. પણ હસ્તલિખિત ત્રિમાસિકની એક તકથી પ્રચારકાર્યનો હેતુ સરે તેમ નહોતું, એટલે ત્રિમાસિક પત્રિકા છપાવવાની યોજના ઘડી અને સંવત ૧૯૮૨ ના બેસતા વર્ષની સભામાં 'યુવક મંડળ'ના નામથી પહેલી 'વર્ગ વાર્ષિક પત્રિકા' પ્રકટ થઈ (તા. ૨૫-૧૦-૧૯૨૫).

તેમના પ્રત્યે મમતા દાખવતા. વિદ્યાર્થી નવરા પડે કે તેને માટે મોતીબાઈ પામે ટામ હોય જ. કોઈ મળવા ગયો કે તેને દળના બેસાડે જ. અને 'નનગ બેઠા નખોડ વાળે' એ નિયમને વચોમાં અનકાશ ન મળે તે માટે પણ મોતીબાઈ નિગત જન્યત ન્હેના તે કાન્યે ગામના વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો, શિક્ષકો, સૌ કોઈની હિતચાલ હિપ નજર રાખતા અને દરેકને તેની રુચિ પ્રમાણે ટંઈદ મતપ્રતિ મળી ગે તે માટે સીધા ને આડડતગ પ્રયત્નો કરતા.

છેદ વિદ્યાર્થી-અનુચારી આ પ્રયત્નો ચાલતા હતા તે માટે તે અગ્રેજી ગાળાના નિડટ પગિયમા ગડેના ત્યા માગ શિક્ષકો આવે તે માટે ખાનામાં લાગનગ રાપરી પ્રયત્ન કરતા શાળાની પરીક્ષા વખતે પોતે હાજર ગડેના, કોઈ નાગ પોતે પરીક્ષ-ખતી જતા અને કોઈ વાગ એચિતી મુલાનતો લઈ વિદ્યાર્થીઓના રાનની હસોટી કરતા અને એવી હસોગીઓ માગ્ને સકિતશાળા વિદ્યાર્થીઓની ગોધ કરતા.

આ પ્રયત્નોને પગિણામે મોતીબાઈને ગોપાળદાસ હાથ લાગ્યા હતા 'ખો યુવક મડળ' પણ એનુ જ પગિણામ હતુ, અને 'કેગનણી મડળ' જમાવના પણ એ હિપ જ એમણે મદાર જાધી હતી.

છેદ ૧૯૧૩-૧૪ ના ર્પમા એ- પરીક્ષા લેના એક વિદ્યાર્થી તેમની નજરમાં ખમી ગયો હતો માયાપનો એડનો એક દીરો, બણવામાં એકેએક વિપયમાં આગળ, અમાવે નમ્ર અને સુશીન, પહેલો નંબર ગળે છતા અભિમાન નહિ, પોતાનાં કપડા પોતાની જતે ધૂએ, ભેમને પાણી પાના લઈ જાય, ખેતનમાથી ધાસનો બારો માથે મૂકી વાવે અને મૂગો મૂગો અબ્યાસ કરે.

મોતીબાઈએ એની પ્રગતિ હિપ નજર રાખના માડી. તે અગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાં આવ્યો તે જ વર્ષે 'યુવક મડળ' કન્ડગ-ગાર્ટન વર્ગ અને અગ્રેજી છઠ્ઠું ધોણુ શરૂ કર્યા ચોથા ર્ષે એ નના નીકળેલા છઠ્ઠા ધોણુમાં તે વિદ્યાર્થી પણ જોડાયો અને રિવાજ પ્રમાણે પેટલાદ બોર્ડિંગમાં રહી તે મેટ્રિક પણ થયો.

ખમ હવે ઝાઝુ બણવાની જરૂર ગહી નહિ પિતા જગીન સાચવે અને ધીરધાગ્નો ધધો કરે. એડનો એક પુત્ર એટલે તેણુ વતન

સંભાળવું જોઈએ. પિતાએ રામભાઈને માટે ધીરધારનો ધંધો તૈયાર કર્યો.

પણ રામભાઈ ઉપર મોતીભાઈની નજર હતી. મેટ્રિકનું પરિણામ જણાતાં તેમણે રામભાઈની તપાસ કરી, માલૂમ પડ્યું કે રામભાઈ પિતાના ધંધામાં જોડાવાના છે. મોતીભાઈએ રામભાઈના પિતાને કહેવડાવ્યું કે રામભાઈને આગળ બજુવા બધી સગવડ મળી શકે તેમ છે અને બજુતાં બજુતાં પણ તે ધરનો ધંધો સંભાળી શકશે.

રામભાઈના પિતાએ મોતીભાઈની બક્ષામણુ સ્વીકારી અને રામભાઈ વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયા. મોતીભાઈની સાથે જ રામજીમંદિરમાં રહેવા માંડ્યું. ૧૯૨૧ માં અસહકારની ચળવળ ચાલી, અને કોલેજમાં બજુવું અશક્ય થઈ પડ્યું. સૌની સાથે રામભાઈ પણ બિચા બાંધી વસો પહોંચી ગયા. પણ ~~કોલેજ~~ જડતી લીધી : 'મોતીભાઈની રજા લઈને આવ્યા છો ?' રામભાઈ શો જવાબ આપે ? પિતાએ એમને ધડેલ્યા પાઠ વડોદરા.

શાંત, શરમાળ અને નમ્ર રામભાઈ 'મોતીભાઈ સાહેબ' સાથે દૂરથી જ વડોદરા રાખે અને પોતાની મેળે આવડે તે રીતે અભ્યાસ કરે. પણ મોતીભાઈ એમ રામભાઈને જ પચા દે નહિ. એ તો અવારનવાર તેમને કંઈ ને કંઈ દામ બતાવે અને નવરા પડે ત્યારે કંઈ કંઈ બાતો કરે.

એક દિવસ રામભાઈ અને તેમના મિત્રો ગરખાંએ ચડ્યા. કોઈએ કહ્યું કે વાંસડાની મદદથી રામજીમંદિરને છાપરેં ચડી શકાય. બીજાએ તે અશક્ય માન્યું. કોણ ખરું છે તે સાબિત કરવા એક જણ વાંસડો લઈ આવ્યો અને તરત તેણે પ્રયોગ શરૂ કર્યો. વાંસડો નેવાંએ ટેલેવેલો, તેની નીચે રામભાઈ ઊભેલા અને પેલા ભાઈ વાંસડા ઉપર ચડ્યા. અર્ધેક પહોંચ્યા ને નેવામાંથી નળિયાં પડ્યાં — રામભાઈના માથા ઉપર. રામભાઈ ધનાયા. પ્રયોગ અધૂરો રહ્યો. હસવામાંથી ખસવું થયું, અને વિદ્યાર્થીઓ ડહાઈ ગયા.

મોતીભાઈને ખજર આપવામાં આવી. તરત જ રામભાઈને હોરિપટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. રામભાઈના પિતા આ અરસામાં મરણ પામેલા. તેમના તે એડના એક પુત્ર હતા. ઘેર ખજર આપે

તો તેમનાં માતાને આઘાત થાય અને ગમભાઈને થયેતો ધા પણ આવાન કગવે તેવો હતો. મોતીબાઈએ જરામદારી પોતાને માથે લીધી અને પંદર દિવસ સુધી ગમભાઈની એકનિદ્રાથી ચામડી દર્દી માથામા ધા એટલો ઉડા પડેલો કે તેને ટાકા માગ્યા પડેલા દંદીની પાસે ચોરીએ ટપાક માળમ નેઈએ વિદ્યાર્થીઓ એક પછી એક ખેગે, સરાજ સાજ મોતીબાઈ ખમર કાઢે અને ઉપમા ગમભાઈની માતાની ખોટ પૂરે.

રામભાઈ હોષિયારભાવી થેગ આવ્યા અને રમો ગયા ત્યાર જ તેમનાં કુટુંબીઓને આ જાનનની ખમર પડી. આ જનાવે ગમભાઈ અને મોતીબાઈને મડું નચ્ચ આવ્યા, અને ગમભાઈ મોતીબાઈના જન્મણા હાથ ની ન્હા. વિદ્યાદાન, હોળીની ન્મનો, વાર્ષિક નિવેદનો, ચોમા ગમભાઈની મદદ સરાસ નાડી 'યુવક' દ્વિમાસિક પણ ગમભાઈ માન્યને જ તૈયાર થતુ નચારણા તૈયાર કરવાનુ અને એના મૂક જાનવાન કામ પણ રામભાઈ પામે જ મોતીબાઈએ દગવેલુ.

ગમભાઈ જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ મોતીબાઈ તેમને નહુ ને નહુ દામ મોપતા ગયા. પ્રિન્ડિન્ટમા સાથે વર્ત જાય, શાળાઓમા ફરવે અને યુવકો સાથે દામ કરના મોખ્તા. એમ કરતા તા. ૭-૫-'૭૩ના એક પત્રમા તેમણે લખ્યુ

નંદાદગ, તા ૭-૫-'૭૩

રા બાઈ ગમભાઈ,

હોલેગના નિદ્યાર્થીઓ મળીને વૈકેશનમા સમાજમેનાના કંઈ કંઈ કામ કરશે. 'યુવક મહળ'ને જગતુ જનતુ જ જનાયશે. કંઈ આનંદ મળે, વર્ત જાન મળે, કંઈ મેના થાય, કંઈ આત્મશુદ્ધિ થાય, એવુ કંઈ કંઈ કરશે જ. હું દિલગીર છું કે તમારી માથે વમો ગડેવા ધાયું હતુ છતાં બહુ જ મોડો આવી સફાઈ. જતાં તમાગમાં સઘળાનામા મને થદા છે અને એવી આગા રાખુ છું કે મારી દોગવણી સિવાય પણ તમે તમારા વાર્ષિક ક્ષેત્ર શોધી ગકો અને ફરજ મગમગ અદા કરો.

મોઢે રમણમાં ઘણી વખત રહ્યું છે અને પત્રમા પણ લખુ છું કે, વસોતુ બાવિ વસોના જ યુવકો ઉપર અવલંબી રહ્યું છે આપણી પાસે બળ, દબ્ય કે ગાંઠત નથી પણ એકબીજાનામાં વિશ્વાસ અને

સપથી નામ કગાની વૃત્તિ છે દ્ર વની જ્વાનતારી તો તમને કોઈને હું બેનાનું કહેતો જ નથી, પરંતુ કામની જ્વાનતારી લેતા શીખો અને એ પાત્ર વર્ગે પ્રામની જ્વાનતારી જે તમારે લેવાની છે તેની તાલીમ આજે મેળવો અને પાત્ર નર્થી માડીને ૫૦ વર્ષ સુધીના આપણે બધા યુવકો ગામની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એમ્પ્લીનના ગાદા પરિચયમાં આવીએ, એમ્પ્લીનને મદદ કરનાર શીખીએ, જ્ઞાતિના અને કુટુંબના પ્રેશ કે કાસથી દૂર રહીએ, ગામની સુખ શાંતિમાં રહેવાની કરીએ—ટૂંકામાં આપણે સુખી થઈએ અને બીજાને સુખી કરીએ, એ પ્રકારનું જીવન ગાળતા આપણે મધ્ય રીખીએ

ગત્રિશાળા ખાસ જોતા રહેશે. વસોમાં અભ્યાસ - તા વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમાં રહેવાને વધારે આનંદ પ્રયત્ન કરશે. આપણી માથે રહેવાને રહેવા તેઓ બને, આપણી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેના થાય ઘરના, કુટુંબના, અને શેરીના મિત્રાભિમાનમાંથી મુક્ત થાય, જિજ્ઞાસુવૃત્તિ ખીન નહીં, અને તેમનામાં જ્ઞાનપિપાસા જાગ્રત થાય એ માટે પ્રયત્ન - શો ગામમાં ગાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યના નાગરિકો છે અને ગામની મેરા તેઓ આવી જ નહીં શકે તેમ છે એ પ્રકારની બાનના તેમનામાં જાગ્રત કરશે.

ઉનાળાની ગત્રિના વખતે પાત્ર સાત મિત્રો બાગમાં બેસવાનું રાખશે અને નિર્દોષ વાતચીતમાં અને ઉપર બધી એ બરી યોજનામાં અને સંગીતની મજામાં વખત ગાળશે, તો જાણશે. પાછળની જિંદગીમાં વધુ સાબરે એવી રીતથી પસાગ થશે. વાત ગપજો કે વિદ્યાર્થી અનુદાના નિર્દોષ આનંદો ફરી ફરીને નથી મળતા અને એ આનંદ મમતપૂર્વક (મેલેના) મિત્રોના સમાગમમાં જોડતો મળી શકે છે તેમજ બીજી રીતે નથી જ મળતો. અમને ઘણી ઇચ્છા થાય છે કે અમે બધા મિત્રો વસોમાં અભ્યાસિયુ પખરાડિયુ બેગા રહીએ, પરંતુ તે હવે શક્ય નથી તમને પણ તેવો જ અનુભવ થશે માટે હાલ જોડતો વખતનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમજ કરી લે.

વિ તમારો

મોતીલાઈ ન અમીન

રામભાઈ-૨

(૧૯૨૫)

વસોમાં વિદ્યાર્થીઓએ અખાડાની પ્રવૃત્તિ જમાવી અને પરિણામે મેટ્રિક વર્ગ ઉઘડ્યો તે અગસામાં ગમભાઈ કોલેજમાં છેલ્લા વર્ગોમાં હતા અને ગ્રેજ્યુએટ થઈ ઇન્વેસ્ટિગેટર એ જિનિયર થવા ઇચ્છેડ જવાનાં સ્વપ્નો મેવતા હતા. તેની મોતીભાઈને ખબર પડતાં તેમણે એ લાઈન માટે રામભાઈની વતી બધી તપાસ કરી, અને ખર્ચ અને બાવી આવકના આઠડા મૂકી જોયા. સગમયુ કે, દેવું કરીને જાય તો પાછા આવીને તે વાળતા ધણેા મમય જાય અને મુસકેલી પણ પડે. પગ્દેગ જઈ આવે એટલે ઘરનાં માણસો દરતા ગડેણીકગણી જુદી થઈ જાય અને નોકરીને કાગળે ગામમહાર ગહેવાનું થાય એટલ વતન સંભાળી શકે નહિ. આ વસ્તુગ્ધિતિ જોતાં, વિલાયત જવુ કે કેમ તે વિષે શાંતિથી નિચાર કરવાનો હતો.

આ વિચાર આવતો હતો તે દરમિયાન રામભાઈ પરીક્ષા આપના ગયા. ત્યાં 'ગ્રેન્ડ ટાઈમ' અને 'સાઈલ ટાઈમ' વચ્ચેના બેન્ચી અખણ્યા હોવાને કારણે એક દિવસ પરીક્ષાને થયે મોડા પડ્યા એટલે પેપર લખી શક્યા નહિ અને નાપાસ થયા. વિલાયત જવાનું બાજુએ રહ્યું અને રામભાઈને એક વર્ષ નવરા ખેમવાનું થયું. વિદ્યાર્થી તરીકે તેમની ગણના પ્રથમ પંક્તિમાં થતી હતી, તેથી ડિગ્રી નહિ હોવા છતાં પ્રોફેસરોએ તેમને કોલેજમાં ડેમોન્સ્ટ્રેટરની જગાએ રાખી લીધા — એ જિનિયર થનાનાં સ્વપ્નો સેવતા મેવતા રામભાઈ શિક્ષક બન્યા.

એક વર્ષ પૂરું થયું. ગમભાઈએ ફરી પરીક્ષા આપી અને તેમાં તે પાસ થયા. દરમિયાન વિલાયત જવાનો વિચાર મોજો પડ્યો. કોલેજમાં જ નોકરી જોઈએ તો મળે તેવી ગ્થિતિ જણાઈ. પણ કોલેજની નોકરીમાં પગાર થોડો મળે અને ગડેણીકગણી

વિચારતી હતી તેના કગ્તા એ જ એકની શિક્ષકની નોકરી સારી — એ દલીલ શિક્ષક થના તરફ મન વળ્યું. મોતીભાઈની સલાહ માગી. મોતીભાઈને તો બાપતુ હતું ને પેદે હતું. તેમણે તે વિચાર વધારી લીધો અને ગમભાઈને સ્ત્રીમા ના નીકળેલા એટ્રિડ સગમા માયન્મના શિક્ષક તરીકે નીમી ગયા (૧૯૨૫)

એટ્રિકના અભ્યાસક્રમમા માયન્મ આ ર્થે જ નાખત થયું હતું. આગતે વર્ષે રોકેલા સાયન્સ શિક્ષક છટા થયા હતા એટલે ગમભાઈને અને સ્ત્રીમા એટ્રિડ વર્ગને મનેને સંતેગે અનુદાન હતા.

મોતીભાઈ એમની પદ્ધતિ પ્રમાણે રામભાઈના કામમા રસ લઈ ગયા હતા. ગમભાઈ સાથે પરવ્યવહાર આવતો હતો. તેમને શિક્ષકનું કામ ગમતું જણાતું હતું અને નિઘાર્થીઓને પણ તેમનું કામ રુચતું હતું. મોતીભાઈ ગમભાઈના નવજુને ટેકા આપતા જતા હતા.

તા ૧૫-૭-'૨૫ ના પત્રમા આ વિષે તેમણે લખ્યું

નડોંગ, તા ૧૫-૭-'૨૫

ગ ભાઈ ગમભાઈ,

તમારો પત્ર આજે મળ્યો છે. હકીકત જાણી અને ધણો આનંદ થયો છે. જેનું નિઘાર્થીજીવન તેનું જ શિક્ષકજીવન પત્રિત છે. પગતુ બંને જીવન અને મનુષ્ય તરીકેનું પણ જીવન જીવતા આનંદનું જોઈએ સસાગ દરેકમય છે, પાપમય છે, દુઃખમય છે, પણ તે બાહ્ય દૃષ્ટિએ આપણે નિર્દોષ રહીએ, સેવાધર્મ પાળીએ, સ્વાશ્રયના મિદ્ધાતો શીખીએ તો સાચી જ્ઞાતિ અને સાચું સુખ અનુભવી નખીએ અને આ પ્રકારનું જીવન ગાળવામા નિઘાર્થીજીવનથી શિક્ષકજીવન બીજે નંબરે આવે છે નિઘાર્થીઓ માટે જેટલા પ્રમાણમા આપણે નિઘાર્થ જીવન ચોજીએ એટલા જ પ્રમાણમા તે લડાવો આપણને લેવાનો મળે છે. અને તો ખાતરી છે કે બીજું દર્ષ થવાના કગ્તા તમે શિક્ષક થવાને વધારે ચોગ્ગ છો. બનિષ્યમા તમે સાગ શિક્ષક નીવડશો એમ હું માનું છું. શિક્ષકજીવનમા ઉચ્ચ ચાગ્નિય, નિર્વ્યર્મનીપણ, શાત સ્વભાવ, ઉદ્યોગીપણ, ખત અને સેવાભાવ, એ પ્રકારના ગુણો મુખ્યત્વે કરીને હોવા જોઈએ તમારામા તે ગુણો મે જોયા છે અને અનુમત મળતા તમે નિઘાર્થી

એને વધારે સાગ મંતોન આપી ગડગો એમ હુ માનતો આવ્યો છું. માટે જ શિક્ષક તરીકે તમે આવી મળવાથી મેં 'તમે કેળવણી મંડળ'ને બાજ્યશાળી માન્યુ છે તમને શિક્ષણના વિષયોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં જમ પડના માડવો છે એટલે તમાગ સળધી મને જે કંઈ સહેજસાગ ચિંતા હતી તે દરે હુ થઈ છું હજિન તમારી અને અમારી આશાઓ પૂર્ણ ને એ જ પ્રાર્થના

લિ તમાગ

મેતીભાઈ ન અમીન

એક મામ પત્રી ફરી લખ્યુ

૨ડોહા, તા ૧૯-૮-'૨૫

ગ. ભાઈ ગમભાઈ,

વમેમાં જોડુ એટલ મનાબાનનો અને ગરીબાઈનો સ્ત્રીકાગ દગ્ગો, પિના ઢાળુ અનેક ચિનાઓ ૨ડોરવી, અગાન લોકોમાં સન્કારી નોકરીથી જે પ્રતિષ્ઠા મળે તે ગુમાવવી અને એક દગ રીતે આનામાં જીવન ગુમાવી દષ્ટમય જીવન ગાળવુ એક વાત મે હજી સુધી લખી નથી તે પિના મકોચે આજે લખી દઉ છુ કે, મારી ઠચ્છા તો 'તમે કેળવણી મંડળ'ના તમે પહેલા સ્વયમેવદ થાઓ એવી પણ છે

એક દરે મારી થોજના પન્નિપૂર્ણ થશે તો સાત સ્વયમેવદો નેઈજ એક મોથા ધોગણુ માટે, એ પાયમા ધોગણુ માટે, ને આગ જઠા અને સાતમા ધોગણુ માટે તે ઉપરાંત એક 'નવી ગુજગતી શાળા'ના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે આ રીતે સ્વયમેવદો વહેવા મોડા આપણને સ્ત્રીઓથી મળી ગશે બકારના પણ આપણે સ્ત્રીકારી શકીશુ કિન્ડરગાર્ટનથી માડી મેટ્રિક ક્યામ સુધી કેળવણી આપનાર સમ્યા આપણે જમાવી શકીશુ તમે પહેલા સ્વયમેવદ થાઓ એ માન તમને અને મને અને કેળવણી મંડળને આપુ નથી પ્રોફેસર ને અને અખડાનદ કે દકર અમૃતનાથભાઈ જેટલો અને જેવો આપણે આત્મબોગ ન આપી શકીએ. ડો સુમતની માફક રૂ ૭૦૦ની નોકરી આપણે ન છોડી શકીએ, પણ મામાન્ય માણસ તરીકે થોડાધણે લોભ અને

સુખગાતિનો આપણે ત્યાગ કરી ગળાએ એ કરવું એનું નામ મનુષ્યત્વ અને કર્તવ્ય છે મનુષ્યત્વ મેળવવામા જ જીવનનું માર્ગદર્શક છે તપ તપવા જગતોમા જવું નથી લડાઈઓ લડના જઈ જીવને અને શરીરને જોખમમા નાખવું નથી તોડોના ડપિયા એન્હા ની મોટા મોટા યજ્ઞ પ્રવા નથી પણ નાના માણુઓથી નાનકડા ગામમા, નાના ભોગ આપીને આપણે યજ્ઞ-તો-ની-કરી ગળાએ અને યથાગતિ આપીએ આપી શખીએ

પેટલા બોર્ડિંગ હાલિસના પ્રતાપે ‘ચરોતર એન્ડ્યુકેશન મોસાયરી હું આપી શક્યો રા ગોપાળદાસ અને અન્ય મુનકોની મદદ વડે હું ‘વસો કેળવણી મડળ’ સ્થાપી શક્યો પણ આ ‘કેળવણી મડળ’નું સાચું બાળ ‘અયસેવક મડળ’ તો તમારી મદદ વડે જ આપી શકું

તમે ‘કેળવણી મડળ’મા જોડાઓ એટલે મેં આ રાત તમાગ આગળ મૂકના ધારી હતી પ્રમગ આનતા આજે મકી છે ને તે એટલા માટે મૂકી છે કે નિર્ણય ને તે સાથે બધી બાબત લક્ષમા રાખી શકો અગાઉ લખ્યું હતું તે આજે ફરી લખું છું કે મારા તરફના માનના કે અભિપ્રાયના દાનણે તમાગ મનથી વિરુદ્ધ કોઈ જાતનો નિર્ણય નેશો નહિ તમે સરકારી તો રી ખી રી શકો, સગમરી તો કર નેટલો જ પગા લઈને કેળવણી મડળમા નહી શકો, ના અયમેન તરીકે, વખત આ યે, ‘કેળવણી મડળ’મા જોડાઈ શકો આ નણુમાથી એક નિર્ણય નેવા તમે સ્વતંત્ર છો તમે જે નિર્ણય કરશો તેમા હું સમત છું નેટલા પ્રમાણમા હું અને તમે જીવન છીએ તેટલા પ્રમાણમા મારી ધમ્મ તો તમારી ધમ્મ હોવી ન જોઈએ તમે મગનરી તોમરીમા જોડાઓ તોપણ તમને આજે જે બાનથી ચા’ છું તે જ બાનથી ચલાતો રહીશ ને તમાગ આત્મનિર્ભરમા મારાથી બનશે તેટલી ખદ્દ કરતો રહીશ માટે જ ફરી લખું છું કે તમારો નિર્ણય તમારી ધમ્મ પ્રમાણે નેશો ને મને જ ચાવશે

લિ તમારો

મોતીભાઈ ન અમીન

વસો યુવક મંડળ-એક ભાષણ

(૧૯૨૫)

ગમભાઈ સાથે પત-ચનહાજ ચાનતો હતો તે દરમ્યાન રમોના મેટ્રિક વર્ગમાં એક બનાવ મળ્યો. આ વર્ગમાં મળ્યા થોડી અને ખર્ચ ભારે હતો એટલે તે નબળે કે કેમ તે વિશે કેટલાકને ધન હતી એ જાન હજી પ્રવાની જનાગદારી મોતીભાઈને ગિર હતી મહેને જ વર્ગ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં આ વર્ગનું પશ્ચિમ મારુ આ યુ એટલે એની મફળતા અને ઉપયોગિતા મિલ્ક થઈ, અને મોતીભાઈએ ખર્ચનો બોલો હળવો ના ‘કેનારી મંડળ’ તરફથી ચાનતા છઠ્ઠા તથા સાતમાં બન વર્ગોની શી વધારી તે સામે વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધ પ્ર્યાં અને તદ્દશાનના હડતાળ પાડી હડતાળ બે રિસ ચાની મોતીભાઈને તની ખમજ પડી તમણે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવ્યા નરણ પુછ્યું ચયા ચાની

મોતીભાઈ ને ‘ તા છમ્મુ કે તમો બધાને મફત બણાવી શકાય અને આજે જ એવી સગવડ આપવા પણ તૈયાર છું પણ આપણે મેટ્રિક કનાસ ગાલ્થો, એટલે ‘કેળવણી મંડળ’ને ખર્ચ નધુ એ ખર્ચ ન તો મરકારે આપણુ જોઈએ, ન તો મોડેએ આપણુ જોઈએ, ન તો વિદ્યાર્થીઓએ આપણુ જોઈએ કે પછી દેવુ વરુ જોઈએ સમ્રર થોડી પ્રાન્ટ આપે કે નેથી નાહન મળે એ પણ ખોટ તો આવે છે લોકો દાન આપતા નથી એટલે દેવુ કવ કે શી વધારવી—એ મોઘાથી એક માર્ગ ને છે દેવુ નવાની પણ મારી તૈયારી છે, પણ એ દેવુ તમારે બનિપ્રમા આપણુ પડશે એની જનાગદારી તમે આજથી તના હો તો જ્યો તમારી શી માફ કગણુ. કડો છે તૈયાર ?’

વિદ્યાર્થીઓ ના નેડે થોડી નાજ બધા ચૂપ ગયા પછી કોઈ કોઈ મોઘુ પણ માહે ન એવી જનાગદારી રી રીતે લેનાય ?’

‘તો પછી શી આપવી જોઈએ ને?’

‘પણ, સાહેબ, આટલી બધી શી?’

‘જરા વિચાર કરો. આપણે મેટ્રિક ક્લાસ નહોતો કાઢ્યો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ બહારગામ બહાર જતા. તેમને મહિને સહેજ ૧૫થી ૨૦ રૂપિયા ખર્ચ આવતું. તેને બદલે અહીં સાત રૂપિયામાં પડે છે. એ લાભ ખરો કે નહિ?’

‘પણ, સાહેબ, આટલી બધી શી તો ના પોપાય.’

‘જોને ના પોપાય તે બીજી શાળામાં જઈ શકે છે.’

‘તે તો પહેલાં હતું જ ને?’

‘ત્યારે તમે સમજી શકો છો કે વધારે શી આપવી પડે છે તે પણ સરવાળે તો સસ્તી જ છે!—તો, કહે, હવે નિશાળમાં જશેને?’

વિદ્યાર્થીઓ ગૂંચાયા. તેઓ તો ‘ના’ને જ વળગી રહ્યા. મોતીભાઈ કહે: “તમે તો ‘મહાજન મારું માથાપ પણ મારી ખીલી ખમે નહિ’ એવી વાત કરો છો. કાં તો શી આપો, કાં તો દેવાની જવાબદારી સ્વીકારો, નહિ તો શાળા છોડો—એ સિવાય એથો રસ્તો હોય તો બતાવો.”

આખરે વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાછી ખેંચવાનું કબૂલ કર્યું. મોતીભાઈએ તેમને શાખાશી આપનાં કહ્યું: ‘તમે હડતાળ પાડવાની હિંમત કરી તે માટે તમને ધન્યવાદ આપુ છું. હું ઘણો ફિલગીર છું કે તમારે માથે શીનો બમણો બોલને નાખવો પડે છે. સરવાળે તો ને બમણો નથી પણ અહીં છે, એ તમે જોઈ શક્યા હશે. પણ એ બોલોએ લખવો કરવા હું મંથીશ. દરમ્યાન તમારી હિંમતના અને સજ્જનતાના બદલામાં તમારા વર્ગને રૂ. ૫૦) બક્ષિસ આપું છું. તેનો તમારે ફાવે તે ઉપયોગ કરશો.’

અખાડો સ્થપાયો, મેટ્રિક વર્ગ નીકળ્યો અને વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ ગમ્યું. એટલે યુવકોમાં જન્યનિ આવી. ૧૯૨૧ના અસહકારના વાતાવરણ એમાં ચિનગારી મટી. ત્યાગી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ કરતા, અને તેમને ચોનસથી ઉત્તેજન મળતું. તેમના જ પ્રયત્નથી ટિલક સ્વગત્ય શાળામાં ખારમો રૂપિયા જોટલી રકમ

એકઠી ચર્ચ હતી, અને એ જ નાણાથી અખાડાનું મનન બાધી તેને 'રિજન્ટ વ્યાયામ મંડિર' એવું નામ આપનામ આપ્યું હતું એ 'વ્યાયામ મંડિર' 'કેળવણી મંડળ'ની જમીન ઉપર બધાવ્યું હતું અને એને નિર્માણના એ મંડળ નાણા પણ આપતું હતું. એ રીતે ગામના યુવાનોને એકઠા થવાનું અને નામ ગવાનું તે ઉત્તમ રચના બન્યું હતું.

પણ એ માન્યું જ યુવકોમાં અગ્નિના જ્વમી હતી તેનો પડઘો મેએક માસ પછી વિદ્યાદાનના દિવસે ઉધગાના નાણાની ફાળવણી નખતે સભાગાયો વિદ્યાદાન ઉવગાનાનું, તેનો દિમાગ રાખનાનું, તેનું નિવેદન તૈયાર કરનાનું — એ બધું કામ 'યુવક મંડળ' હતું પણ એમાનું ધણખરું મોતીભાઈ જ કરી શેતા અને નાણાની ફાળવણી પણ તેમની સનાદથી જ થતી આ વર્ષે યુવકો જાગ્યા અને વિદ્યાદાનના નાણામાથી સ્ત્રીકેળવણીને મદદ મળવી જોઈએ, વ્યાયામની હરીકાર્જ એને મદદ મળવી જોઈએ, ખાદીપ્રચારને મદદ મળવી જોઈએ — એમ વિદ્યાદાનના દિવસ પછીની 'યુવ-મંડળ'ની મહામા જુલ જુલ અનાજ નીચવા કોઈએ એમ પણ નહિ કે, 'યુવક મંડળ'ને નામે 'કેળવણી મંડળ' — એટલે મોતીભાઈ સારંગ — જ વિદ્યાદાનના નાણાની ફાળવણી ને છે તો પછી 'યુવક મંડળ'ને બલે 'કેળવણી મંડળ' જ એ કામ નરી તે 'યુવક મંડળ'નું એમા થા ગ્યાન છે એની ચોખ્ખનદ થવી જોઈએ "

'યુવ-મંડળ'માં મોતીભાઈ સારંગના પણ સમાવેશ થતો હતો. એ હકીકત ઉપગનો અનાજ ઉછાનનાર યુવકોના ખ્યાન મહાગ નહી ગઈ હતી વળી વિદ્યાદાન યુવકો ઉધગાતા હતા અને અખાડો પણ યુવકો ચલાવતા હતા, પણ એ સર્વ 'કેળવણી મંડળ'ને આવારે જ થતું હતું એટલું જ નહિ, પણ યુવકોના એ ઉત્સાહને પોષના જ મૅટ્રિક વર્ગ કાઢ્યો હતો અને એમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને 'કેળવણી મંડળ' એટલે મોતીભાઈ સારંગ જ પોસતા હતા.

મોતીભાઈ સાહેબ તો યુવકોની આ જાગૃતિથી ગાજી જ થતા હતા તેમણે તે દિવસે પેટ ભરીને વાતો કરી. યુવકો શું કરી શકે, તેમણે શું કરવું જોઈએ, વગેરે નિમે લબાણથી કહ્યું. છેવટે 'યુવક

મંડળ 'ના હિદેશો અને કર્તવ્ય સમજનતા બોલ્યા “ ગામની મધી પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ ‘યુવક મંડળ’ છે જે કોઈને હૈડે ગામનું હિત વસતુ હોય તે એનો સભાસદ થઈ શકે છે ૧૮ વર્ષ કે ૮૦ વર્ષનો એમા બેદ નથી એનો મુખ્ય હેતુ ગામની એન્તા વધારવાનો છે ગામમા નસતા નાનામોટા મૌ એમા જોડાઈ શકે — સભાસદ હોય કે ના હોય તોપણ એમા બળી શકે — આ પોતાનાથી યાન તે સેવા કરી શકે, એ એની ખૂબી છે એના સભાસદને એક જ દક્ષ છે — ગામની સેવા કરવાનો મે આના શી રાખી છે તે તો નામની જ છે ક્રાન્સ જેવા દેશમા સભાસદની લાયનાત મેના ઉપગ્રથી કરાવનામા આવે છે એવું આપણે ઠરી શકતા નથી, માટે જ પૈસાથી સભામંડળ મનાવીએ છીએ બાકી પૈસા આપે તે સભાસ, એમ છે નેને મને સેવા કરે — જામ કરે — તે સભાસ એવું હોવું જોઈએ મે- કે ‘કેળવણી મંડળ’ જેવી સંસ્થાઓમા પૈસો, મરતા, લાયનાત બધું જોડું પડે પણ ‘યુવક મંડળ મા પૈસો કે સત્તા મહત્વની નહીં નથી સેવા કરવાની જેને ધગશ હોય તેને આ મંડળ તમા આપે છે અને માથ આપે છ એને બીજા રૂા અડગો નડતા નથી આ મંડળ સેવાની ધગશ અજમાવવાની અને પોતાના નિયારોની દસોની નરી જોવાની એક પાઠશાળા છે એ પાઠશાળામા તાનીમ લેતા ગામહિતના કોઈ એક પ્રશ્નને જે કોઈ પોતાનો નરી ને તેને મરતા, લક્ષ, માન બધું આપોઆપ મળરો તે માટે ફગ્ગ બળવતા, જનામદારી ઉઠારતા શીખવું જોઈએ તેમા નિષ્ફળ જવાન તો તેથી નુ-સાન નઈ જવું નથી, અને પ્રયત્ન કર્યાનું પુણ્ય - લાન - તો મળે છે જ

આમ હોનાથી જેમ ‘યુવક મંડળ’ના સભાસદની લાયકાતને કોઈ મર્યાદા નથી, તેમ તેના કાર્યક્ષેત્રને પણ કોઈ મર્યાદા નથી ‘યુવક મંડળ ગામના એકેએ જણનું છે, અને ગામહિતનું કર્તવ્ય બજાવવાની જનામદારી પણ ગામના એકેએ જણને મિગ છે તેથી ‘યુવક મંડળ’ના સભાસદો ગામમા ચાનતી પ્રવૃત્તિઓને મદદ નરી મેના નરી શકે છે એ મદદ દાના મેવાની તાનીમ લઈ શકે ઈ, જે પ્રવૃત્તિઓ ન થતી હોય તે પોતે શરૂ કરી શકે છે અને નસે જતા પણ જનમેના નરી શકે છે

આમ કહી, ગામમાં શી શી પ્રવૃત્તિઓ કરવા જેવી છે, યુવકોએ શું કરવું લેઈએ, એ વિષે મોતીબાર્ધએ અનેક વાતો કહી. ગામની પ્રગતિનો નકશો એમણે વર્ગોથી દોરી રાખ્યો હતો, અને નવા નવા પ્રશ્નો એમાં ઉમેરતા જતા હતા. એમને મન વસો તો દેશોત્તરિના પ્રશ્નો ઉકેલવાની એક પ્રયોગશાળા હતું. અને એ પ્રયોગશાળામાં કરવાના કામના પદાર્થપાઠ 'યુવક મંડળ'ની પ્રવૃત્તિઓમાં મળતા હતા. એવા પદાર્થપાઠ લેતા લેતા અને ખીજને આપતા આપતા તે આગળ વધ્યા જતા હતા. એટલે યુવકોએ કરવા જેવાં અને તેમનાથી થઈ શકે તેવાં કામોની તેમની વાતોને છેડો જ નહોતો. એમાંની ઘણી વાતો 'વસો યુવક મંડળ'ના ઉદ્દેશોમાં તેમણે ગણાવી છે. તેનું આજે પુનઃસ્મરણ ક્યું અને તે યાદીમાં અનેક વિગતોનો ઉમેરો કર્યો.*

* આ યાદી 'વસો યુવક મંડળ'ના મંત્રી પાસેથી મળી શકશે.

પેટલાદ તાલુકાની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૨૫ થી ૧ ૨૭)

પેટલાદ છોડી વડોદરે આન્ધ્ર ત્યાગથી મોતીભાઈએ ગામડાના લોકોને કેળવણી મળે તે માટે યુ થઈ શકે તેનો અભ્યાસ કરના માડયા હતો. વડોદરા ગળ્યે લોકહિતની એટલી બધી ઉદાર યોજનાઓ કરી હતી કે તેનો લાભ લેનારો આવે તો લોકો આપોઆપ સ્વરાજ્ય ભોગવતા થઈ જાય એમ તે માટે અનુભવના હતા. એટલે સ્વરાજ્યની પ્રથમ હિંમતવાળી આવી છતાં વડોદરા ગળ્યની નોકરીનો મોહ મોતીભાઈ ન જ છોડી શક્યા અને રાજ્ય તરફથી મળતી સવલતોનો લોકોને લાભ લેતા રહ્યા એમણે દૃષ્ટિ દોડાવી.

પેટલાદ બોર્ડિંગ સ્થપાઈ તે જ વર્ષે (૧૯૦૬) વડોદરા ગળ્યે ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર થયો હતો. એનો લાભ નહિ જોવા જ લેવાતો હતો, અને દરની શિક્ષા સારી પેઠે થતી હતી. ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાનો હેતુ લોકોને નિશાળોમાં ધકેલવાનો હતો અને એક વખત નિશાળોમાં લોકો જતા થાય તો કેળવણીના પ્રયાનનું કામ મહેલુ થઈ જાય — એ એનો હેતુ હતો. તેને બદલે એ કાયદો તો લોકોને દરનાનું એક હથિયાળ થઈ પડ્યો અને કાયદાનો અમલ નહિ થવાને કારણે મગકાગને દરના નાણાની સારી એવી આરક થતા લાગી આમાં મગકાગનો દોષ નહોતો. દોષ તો કાયદાનો ભગ કરનારનો હતો. પણ આ દષ્ટીકા ઉપરક દૃષ્ટિએ જ સાચી હતી જોડા બિતરીને નેઈએ તો ખરી દષ્ટીકા તો એ હતી કે કાયદા-માત્રથી — મગકાગના નામમાત્રથી — બડકવાને પ્રજા પેચાણી હતી અને બડકેની પ્રજાને વધુ બડકાની કામ લેવાને મગકાગના અમલ પે પેટલાદેવાયેલા હતા. કાયદો કરનાર મદાગાનનો હેતુ સ્પષ્ટ હતો, પણ એ હેતુ પ્રજાના દિલમાં ઉગાડી, પ્રજાને ગળ્યની ઉદાર નીતિનો લાભ

લેના ગ્રેનાઝ કોઈ નહોતું એ કામ તો અમલદારા દર્ગી ના કે પ્રવતના મેનકો કરી ગકે

પુન્યદાયણેના પ્રચારનુ કામ ન્ના આ વસ્તુગિયિત મોતીભાઈને સમગ્રર્થ ગઈ હતી એટલે ૬-૧૯૨૯ના ૨૨મા સૌથી પ્રથમ તેમણે ફગિયાત કેળવણીના કાયદા પ્રશ્નને હાથમા લીધા હતો તે મિત્રે એ પ્રેમ પણ લખ્યો હતો એ હાયદાના અમલથી લાંબા ને મપૂર્ણ લાભ થવો જોઈએ અને તે માટે કેળવણેના નર્ગે જ જનપ્રત થવું જોઈએ. ગરીબોના દિન માટે કરેલા આ કામને પગિયામે ગરીબોનો એક રૂપિયો પણ ૬૦ થાય એ દીવાન માદેમના એક હજાર રૂપિયા ૬૦ થયા બનામર છે દીવાન સાદેમના એક હજાર રૂપિયા ૬૦ થાય તો તેથી દીવાન માદેમને તા કર્તવ્ય ન થાય, પણ ગરીબોનો એક રૂપિયો ૬૦ થાય તો તેથી નત તો ચાર ૭ દિવસનો રોટનો જાય આ મોતીભાઈની સચાટ ફીન હતી અને તેથી ફગિયાત કેળવણીના નાયબન પગિયામે પ્રત પણ નયે ૧૦ ન થાય ત માટે કેળવણેના યુવાનો પ્રત કર એ તેમનું કર્તવ્ય છે અત તે હાગ ગરીબોની મદદન મેના થાય નમ ૧-એ તેમને વગી ગયુ હતુ. અને તે માટે તે જ્યા જતા ત્યા શિક્ષકાન, યુવાનોને અને ગામના આગેરાનોને ઉપદેશ દેના કતા ના

આ પ્રયત્નોન હાઈડ પગિયામ વારી શકાય અને ગામડાના કેળવણીના પ્રશ્નોના ઉપ દરી શકાય તે માટે, ગામડામા થતી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની માહિતી મેળવરી એ મોતીભાઈએ એક કર્તવ્ય માન્યુ હતુ પુન્યકામની તપાસણીને કામે જ્યા જતા ત્યા લા તે આ નામ અચૂટ જતા અને લોકો માથેનો પરિચય નવાજતા એમ જતા જતા તેમણે ગામડાના ધર્મીના કોની તપાસ કરના માહી હતી, અને ૧૯૨૦-૨૫ વર્ષમા પ્રેસિડન્ટ તરફના કેટલાક ગામોના આના કોની માહિતી એકરી પણ નરી હતી આ સર્વ પ્રયત્નોને વેગ મળે તે માટે પોતે નિષ્પત્ત થઈ પેટલાદ તાલુકાને ખીનના ૨૨જા મેનના લાગના અને તે માટે તૈયારી શરૂ કરી

અમરકાંઠ નન્મ પડવાને લીધે અને ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર બાર શ્રુકાને લીધે યુવકોનુ વલણ ગામડાની મેના તરફ વચ્ચુ હતુ તેો વાચ વર્ધ 'ચરોતર યુવક મળ'ને જમત

કચ્છના પ્રયત્નો આગળના શરૂઆત વખતથી થઈ ચૂકી હતી
 બીજા ને ગામડાના પ્રયત્નો અભ્યાસ કરના વેકેશનમાં યુનકોને
 આમત્રણ આપ્યું પેટલાદ બોર્ડિંગમાં તા ૩-૫-૨૬ને દિનસે
 કેટલા- યુવકો એકઠા થયા, તેમને સંબોધીને કહ્યું અહીં
 તમે આવ્યા છો તેનાથી મુખ્ય લાભ મને થનાનો છે સાડા
 ત્રણ વર્ષ પછી હું નોમ્બરીમાંથી મક્કા થાઉં ત્યારે મારે શ
 કંવુ તેની વિશા દૂઢી નહીં હું ગામડામાં જવાથી બેસ
 તમોને જાણનાનું મળશે ગામડાને આપણી યોજનાથી ફાયદો
 થશે કે નહિ તે । અહીં શકાત પછી તાનના વિભાગો
 પાડી દરેક વિભાગમાં એક એક ટુ ડીને અમલદારીમાં આપી
 મોમલી દોધી આ યુનકોએ નેલા કામથી ઘણું જાણનાનું
 મળ્યું અને યુનકો મળે ફરી શરૂ કરનાની જગની
 ખાતરી થઈ

આ જ વા પેટલાદના એક જૂના વિદ્યાર્થીએ ૧૫,૦૦૦)
 ઠાઈ પણ મેવાના નામમાં રાપરના ધંધા બનાવી આ મોતીભાઈની
 તે મોટું સલાહ લીધી મોતીભાઈએ નાંચી સંભાળે એ વખતે
 મૂર્તિમત નામ આ તનો ઉપયોગ થાય છે ૧૯૧૫-૧૬ના
 વર્ષમાં વસોમાં નવી મુજરાતી ગાળા નીકળી ત્યાંથી ડો સુમત
 મહેતા અને શ્રી દેવુલાત રાજિ સાથે મુજરાતના ગામડામાં
 પુસ્તકાલયો અને ઔદ્યાનયો કાઢનાની યોજનાઓ વિચારાઈ હતી
 તેનો અમલ કરવાનું બની શક્ય નહોતું પણ ત્યાર પછી પેટલા
 તાનના બાધણી ગામે એ દવાખાનું સમજાવ્યું હતું તે પેટલા
 બોર્ડિંગના એ આદ્ય વિદ્યાર્થીની પ્રેરણાથી ત્યાના વિદ્યાર્થી મળે
 ચનાવ્યું હતું એ જ મજબૂતાના એ વિદ્યાર્થી દક્ષિણ આફ્રિકામાં
 જઈ નમેલા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્તામંદના નખતથી માધીગના
 સપર્શમાં આવી તેમના આ રોથી રજાવેના તેમણે ત્યાંથી પાંચ
 હજાર રૂપિયા ઉધરાવી આ દવાખાનાને મદદ મેલી આપેલી આમ
 બાધણીનું દવાખાનું તા મદ અને યુનકોના મેનાબાનનું પગલામ
 હતું તે તે વખતના વડો ગામના આગેવાન ખાતાના મુખ્ય
 અધિકારી ડો સુમત મહેતાની નજરે ચડતા તેમણે તેને અગ્રી
 દવાખાનું તા યુ હતું

આ સર્વ દક્ષીણતની મોતીબાર્થન ખચ દત્તી અને તે જ ધોગણે મગગ અને ચોકમદના સદમગથી થોડે ખર્ચે અને મેવાભાવે ગામેગામ ઔધાનયો ધ્યાપનાના તે રૂમો મેવતા હતા તે રૂમો કળાબૂત પ્રવા 'પેટવાઈ મહાન આગેચ મડળ'ની યોગના પ્રી, ઉપગના રૂપિયા પાંચ હજારની મદથી ગામગામ ઔધાનયો ધ્યાપનાની દિનચાલ શરૂ પ્રી* (૬-૬-૨૬)

*

આ સાથે જ મોતીબાર્થ ગ્રામ પચાસતો ॥ પ્રયદો ॥ અભ્યામ કરી ગયા હતા, અને એનો અમર ગ્રામા લોકોને મદદ થઈ શકે તે માટે પુસ્તકાલયોની તપામણી ॥ કામ સાથે પચાસતોની તપામણીનું કામ કરાની પગવાળી આપતો ખામ રૂમ પણ મગગારે તેમને આપ્યો હતો (તા ૨૭-૪-૨૭)

આ કામ ચાલતું હતું તેનામા, ૧૯૨૭ના વર્ષમા, ગુજરાતમા અતિવૃષ્ટિનું સકટ આવી પડ્યું તા ૨૦-૭-૨૭ થી ૨૭-૭-૨૭ સુધી, ગુજરાતમા કદી નહિ પડેતો એવો ૪૦ પ્રય વરમાદ પડ્યો બીપણ વાનાઝોડા થયા હજારો ઘરો તૂટી પડ્યા. ગામેગામ પાણી કરી નયું તાગ, ટપાન, અને ઝેનવે ॥ વહેરાગ અડકી પડ્યા, અને લાખો મનુષ્યો નિગધાગ થઈ પડ્યા ૧૮૧૮ ॥ દુષ્કાળ નખતે ગહન-મર્થ શરૂ થયું હતું, તે જ રીતે આ નખતે પણ ગહનનાર્ તગત જ શરૂ થયું ચરેતર પ્રદેશ માટે આ નય સોમાયગીના મ્વય-સેવકોએ કોઈની પણ નદ લેયા સિવાય શરૂ પ્રી દીધું તેને ગુજરાત (ગજખીય) પ્રાતિ-સમિતિએ વધારી નીધું મુમર્ઝમા પણ ગહત સમિતિએ મ્વપાર્થ આે તે સમિતિ તન્દ્રથી નમ કરના દિંદ સેન સમાજના સમ્ય દક્ષિણાપાએ સોમાયગીમા જ ચાલુ નાખ્યું મોતીબાર્થએ પેટવાઈ તાનુકાનુ પ્રમ ઉપાડી લીધું તે માટે સગર પામેથી વહીવટનાની સત્તા મેળવી અને મધ્ય સમિતિઓની સાથે સહનર સાધી પેટલાત તાનુકાના ગામેગામ સહન પડોચાડના રૂમ મેવકોની મદથી તગત જ કામ ચાલે દીધું

આ કામે મોતીબાઈ પગે ચાલીને પેટલાદ તાલુકામાં ગામેગામ રખડ્યા સકટ એટલું ભારે હતું કે તે અપાય તેટલી મદદ આપતા એ કામે તેમની આખો ઉઘાડી નાખી અને નોકોની ખરી રિથિતિને તેમને ખ્યાલ આવ્યો. એનાના કામો હવે વિનાના હતા એનું તેમને જ્ઞાન થયું. આ રખડે તેમનું કામ એ- રીતે હજી થયું હતું, કેમકે કામ કરનાર ડેર ડેર નીકળ્યા હતા. રાહત આપના માટે મધ્યમ્ય સમિતિએ અમુક ધોરણો હાથે લગાવ્યા હતા, પણ એ ધોરણ મતોપી શકે નહિ એના નિમ્ના મોતીબાઈની નજરે આવતા ગયા અને તેમનું દિન એવા સોડો માટે દ્રવ્ય ગયું.

વસોમાં ૧૧૦૦ ઘર પડી ગયા હતા. ત્યાં રાહતનું કામ તન્ત જ શરૂ થયું હતું. પણ મોગી ગકમની જરૂર હતી. તન્ત જ રૂ. ૧૦) ના એક શરનાગી, 'રેનસપ્ટ નિનારણ સહમરી મડળી' તેમણે લાની નગી એ મડળીએ ઘરે બાધના સોડોને નાણા ધીરનાનું કામ ઉપાડ્યું. તે માટે સગકાર પામેથી રૂ. ૩૦,૦૦૦) નગે ઉપાડવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. સગકાર તો જમીન ઉપર જ નાણા ધીરે મડળી પામે જમીન કચાથી લાયક મોતીબાઈએ પોતાના માથીઓ પામે મડળીના શરે તેવડાના અને એ સાથીઓની મિનકતના જમીન ઉપર મડળી માટે નાણા ઉપાડ્યા. કામ એટલું મુગ થયું કે એક હજારની ગેંગની મૂડીનાગી મડળીએ રૂ. ૩૦,૦૦૦) ઉપરાંત ગકમ સોડોને ધીરે અને મામને સપ્ટમાથી બચા યુ. મડળીની સાથે સાથે નોકોને અનાજ તથા ઘર બાધવાનો સામાન મસ્તે બાવે આપવા દુખાન પ્રાદેની તેનો હિમામ થયો. ત્યારે રૂ. ૨,૧૨૫-૪-૬ રૂપેના જણાયા. ગામના યુવાનોએ જનુ કામ એનાબાવે મ્યુ હતું, તેનું આ રૂળ હતું. એ કામમાં વિદ્યાર્થીનગનો હિમ્મો મડું મોટો હતો. આ અમામા વિદ્યાર્થીઓએ શરૂ કરેના અખાડાનું મનન તૈયાન થઈ ગયું હતું. એ મખન માટે વિદ્યાર્થીઓએ જ ઉપરાંતના 'ગ્રિફ મગન્ય કાગ ના નાણાનો ઉપયોગ થયો હતો, તેમ છતાં કેની રમખ ખૂટતી હતી. તે આ ગયતની ગકમમાથી આપવામાં આવી અને રમો. વિદ્યાર્થીઓ માટે ન્યાયામશાળાનું મત્ર મકાન બંધ થયું. એ જ રીતે બાળની રમ 'વમો કેમરણી મળ ના મ હોને રેનમથી થયેના નુમ્સાની કુગ્ગતી માટે આપનામાં

આવી મેનાનાં કામો કરતાં વધેલાં નાણાં સેવાની પ્રવૃત્તિઓને જ અપાયાં.

રેલસંકટ મોતીભાઈને માટે નવીન કાર્યપ્રદેશ ઉઘાડ્યો. વસોમાં કેટલાક કિસ્સા એવા હતા કે તેને મંડળીના નિયમ પ્રમાણે નાણાં મળી શકે નહિ. મોતીભાઈએ અપવાદ તરીકે એવા કિસ્સાને મદદ આપવા મંડળીને વીનવી. પણ મંડળીએ એ વિનવતી ન સ્વીકારી છેવટે મોતીભાઈની મિલકતની જામીનગીરી લઈ મંડળીએ એના કિસ્સામાં મદદ આપી.

એકં ગામે એક બંગીની નિરાધાર ડાંગીની સ્થિતિ જોઈ, મોતીભાઈએ તેને માસિક એક રૂપિયો મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરી વસોના ભગીઓએ એ વર્ષ ઉપર હડનાગ પાડી હતી. તેમના પ્રશ્નો મોતીભાઈ નિચારી રહ્યા હતા. એક વર્ષ વિલાસનની ગુસ્સા હાલિતો માટે જ વપરાય એવી જાહેરાત કરી હતી પણ તેનો સોડોએ ખાસ જવાબ આપ્યો નહોતો. એટલે એ ખાતે એકી થયેલી નાનડી રકમ બેન્કમાં જમા મૂકી હતી આ પ્રમુખે તેનો ઉપયોગ ક્યો અને વસોના ભગીઓ માટે એક 'વિગિષ્ટ પચાપતની ભગી સહકારી મંડળી' ઠાઠી.

આના ગહનના ખીજાં ઠામો માટે મંડળીઓ કાઢવાની અગત્ય મોતીભાઈને ઠસી ગઈ હતી. તે માટે તેમણે પેટલાદ મહાલની સહકારી મંડળીઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને ખીજા બાજુ કાર્યના પ્રકારનો ખ્યાલ આવે તે માટે 'મદદને પાત્ર કેટલીક વ્યક્તિઓ' * એ નામે એક લેખ 'જ્ઞાન પ્રચાર'માં લખ્યો.

આ અગ્રસામાં મહત્કાર્ય પૂરું થયું અને પેટલાદમાં 'ત્રીજી વડોદરા નાણા પુસ્તકાલય પરિષદ' બરરાજુ દયુ. એ પરિષદને સફળ બનાવના મોતીભાઈએ ખૂબ મહેનત લીધી. પેટલાદના શહેરીઓ જોએ. આજ સુધી મોતીભાઈને એક પાટીદાર જ ગણતા અને તેમના કામ પ્રત્યે બેદરકાર હતા તેમને આ પરિષદ વખતે મોતીભાઈની સજ્જનતા, સેનાભાવ અને કાર્યદક્ષતાનો ખ્યાલ પડેલી જ વાર

* જુઓ 'જ્ઞાન પ્રચાર', સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭, પૃ. ૨૮૧.

આવ્યો, અને મોતીબાઈએ પેટલાદ તાલુકાના આગેવાનોનાં મન હરી લીધાં.

આ પરિષદ પ્રસંગે પેટલાદના દાતાર શેઠશ્રી ચંદુલાલ કેશવલાલ પરીખને પેટલાદ તાલુકાની પ્રગતિ તરફથી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તેના જવાબમાં શેઠશ્રીએ તાલુકાની પ્રગતિની રૂપરેખા સૂચવતું બાપણ આપ્યું. એ રૂપરેખાની નિશામાં મોતીબાઈએ કામ શરૂ કર્યું હતું જ. તેને વેગ આપી શકાય અને કામ વ્યવસ્થિત તેમ જ સંગીન થઈ શકે તે માટે પરિષદમાં જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની યોજનાઓ ઉપરાંત ‘પેટલાદ સર્વસંગ્રહ’ તૈયાર કરવાનો ઠગવ કરવામાં આવ્યો.

પુસ્તકાલય-શાસ્ત્રનું સાહિત્ય

(૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦)

‘પુસ્તકાલય’ કૃત્રિમામિક, પુસ્તકાલય પરિષદ અને ‘પુસ્તકાલય સદાયક મહકારી મંડળ લિ.’, આ ત્રણ માધનોની મદદથી મોતીબાર્ઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિગ્તાગ્તુ અને જગદનનું કામ એકીસાથે ઉપાડ્યું. ‘પુસ્તકાલય’ વિચારો પ્રગટ કરે અને ચર્ચા કરે, પરિષદ એ વિચારો અને ચર્ચાઓનો અમલ કરવા ફગવો અને બલામણો કરે. એ ફગવો ને બલામણોનો અમલ કરવા એક બાજુ રાજ્ય પુસ્તકાલય મંડળ, પ્રાંત પુસ્તકાલય મંડળ, અને મહાસ પુસ્તકાલય મંડળો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ, અને બીજી બાજુ મોતીબાર્ઈએ મહકારી અધિકારની રૂએ જોઈએ તે સગવડો કરી આપી. અને આ સર્વને પગિથામે પુસ્તકાલયોને માટે દિનપ્રતિદિન જોશી થતી સાધનોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું કામ ‘પુસ્તકાલય સદાયક સહકારી મંડળે’ બાજવવા માંડ્યું.

જે કામ જીભ હવાવવાથી થાય તે માટે હાથ હલાવવો નહિ, જે કામ બીજા પામે ફગવી શકાય તેમાં પોતે વખત ગુમાવવો નહિ, એ સર્વ અમલદારોની પેઠે મોતીબાર્ઈની પણ નીતિ હતી. પણ બ્યારે બીજા અમલદારો એ નીતિનું પાલન કરીને જ અટકતા ત્યારે મોતીબાર્ઈ એ નીતિનું પાલન કરવાથી બચતાં સમય, સાધન અને શક્તિનો બને તેટલો સદુપયોગ કરવા ઇતેગર રહેતા. ‘પુસ્તકાલય એ લોકોનું વિશ્વવિદ્યાલય છે,’ એ થીમંત મહારાજ સાહેબનું સૂત્ર લોકો પુસ્તકાલયનો જાતે ઉપયોગ કરી તેનો લાભ ઉઠાવે તેટલા પૂરતું જ ઉચ્ચાગયુ હતું, પણ મોતીબાર્ઈએ તો એ સૂત્રનો વિશાળ અર્થ કરી બનાવ્યો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને તેમણે સાચે જ લોકજીવન બીજવવાની પાઠશાળા બનાવી દીધી.

બીજા અમલદારો જ્યારે સત્તાનો દ્રમશ બતાવના જ્યા ત્યાથી લોકોને વેઠે પડી લાવતા, ત્યારે મોતીભાઈ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા, તેનો સહીયદ કરવા અને મરજત ન આપે તેના સાધનોની શિલ્પ પૂરવા ગામનોકો ગાળા-નેલેજેના વિદ્યાર્થીઓ અને નવન બેગી ગેટના યુવકોની મદદ મેળવતા શાળાના શિક્ષકોને પોતાના કર્તવ્યનું બા. થાય તે માટે તેમને મમજવી, પટાવી પ્રોત્સાહન આપી પુસ્તક પ્રચારના પરિત નાચ્યા પલોટતા એ એ-વખત જે તેમની ગાડીમા બેરો તેને તેમથી નીચે જિતગાનું મન જ થતું નહિ આમ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર દ્વારા વડોદરા ગામના ગામડામા અદ્ભુત જાયતિ આવી અને લોકોને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની જા હાથ બેરી.

આ સન પ્રવૃત્તિઓની પાંજળ મોતીભાઈના પ્રેરણા મળ કામ કરતા, અને અગકથ લાગતા, બનબના જે અજમાવનાનો નિચાર ન કરે તેના, નર્ગોનો ઉકેલ કરનાની તે હામ બીડના લાગના હતા કેવ ૧૯૧૩ ના ૪૫મા — ૪૬મા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મનન ખુલ્લુ મુનાયા પછી મે વર્ષે — મહારાજ સયાજીનાર વમોમા પધારી ત્યારે, પુસ્તકાલયના નિવેદનમા લખ્યું હતું કે, 'પુસ્તકાલયોમા પુસ્તકો વસાવના લોકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તે માટે પુસ્તકોની યાદીઓ હપાવનામા આનશે ત્યારે પુસ્તકાલયનો સદુપયોગ બગમગ થઈ શકશે' આ અપ વિચારને બનહારમા મૂના મોડન સાહેબની મદદથી ૧૯૧૩-૧૪ના વર્ષમા કેટલાક પ્રવર્તે થયા હતા મોડન સાહેબથી માડી કુદાનકર અને દત્ત સાહેબ સુધીના ન નાનોદા સન અમન રો આ પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે મેનાભાવે કર્મ ને નર્મ કામ કરતા હતા તે દ્રષ્ટાની મોતીભાઈએ ચાનુ નખી હતી એટલુ જ નહિ, પણ ખૂબ નિષ્ણાવી હતી, એટલે ગુજરાતી પુસ્તકાલયો નારતે શાસ્ત્રીય સાહિત્ય તૈયાર કરાનું કામ હવે તેમણે ઉપાડ્યું

૧૯૧૩ થી ૧૯ સુધી અગ્રેજમા 'લાયબ્રેરી મિસેતેની' નામે સામયિક પ્રગટ થતું હતું, તે શ્રી કુદાલખના અનસાનને લીધે અને બીજા પ્રણે બધ થયુ એ સામયિકની સાથે જ ૨૪૦ ચિમનવાન ડા ફલાન 'ગુજરાતી પુસ્તકો માટે નર્ગીદગણની પદ્ધતિ' (૧૯૧૪) અને '૧,૦૦૦ પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવનિ' (૧૯૧૪) પ્રસિદ્ધ કરી

હતી. ત્યાં પત્રી ૧૯૧૭માં સેન્દ્રવ લાયબ્રેરીના 'ગુજરાતી પુસ્તકોનું કેટલોગ' તૈયાર થયું હતું. પણ ત્યાં પત્રી એક દસઠા મુદ્દી આ દિશામાં કંઈ કામ થયું નહોતું. માત્ર 'સાહિત્ય' માસિકમાં પુસ્તકાલય ખાતાની સૂચનાઓ અને જાહેરનો પ્રમિદ્ધ થતી હતી.

પણ દમ નર્પમાં પ્રગતિ એટલી થઈ હતી કે ૧૯૨૫ માં 'પુસ્તકાલય' કૃત્રિમાસિકના પહેલા અંકમાં જ મોતીભાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્રીય માહિત્ય તૈયાર કરવા ડગલવાની યોજનાઓની રૂપરેખા રજૂ કરી એ વખતે, આ પ્રયત્નને મફળતા મળતો કે કેમ તેની શંકા હતી. પણ ત્યાં જ માસમાં કૃત્રિમાસિકને માસિક બનાવવું પડ્યું. આ દિશામાં લોકમત તૈયાર થઈ ગયો હતો તેનો એ અચૂક પુરાવો હતો.

મોતીભાઈએ તબ્બ જ કામ આગળ ધપાવ્યું પ્રથમ આજ મુદ્દી 'સાહિત્ય' માસિકમાં અને અન્યત્ર પ્રગટ થયેલ ખાતાના મકર્દૂલને, નહેંગનો અને સૂચનાઓનું એપીકરણ તૈયાર કરાવ્યું અને પ્રગટ થયું (૧૯૨૫). પુસ્તકાલયો માટે સૂચનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો (૧૯૨૫). એ જિ હા દલાયે માં વર્ષ ઉપર પ્રમિદ્ધ કરેલી 'ગુજરાતી પુસ્તકો નાગે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ'ની નવીન આવૃત્તિ બહા પાડી (૧૯૨૬), અને વડોદરા નાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિશે માહિતી આપતું એક ગુજરાતી પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આવું એક અગ્રેજી પુસ્તક — The Baroda Library Hand Book — કેટલાક વર્ષથી પ્રમિદ્ધ થવા માંડ્યું હતું. તેને અનુસરીને જ આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનું હતું. તે ૧૯૨૭ માં પ્રગટ થતાં 'પુસ્તકાલય સર્વમગ્રહ' અને '૮,૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'* તૈયાર કરવાનું આરંભ્યું.

* આ વિશે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માનવામાં આવ્યા હતા તેના ઉત્તરમાં ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી ૦ જી ૦ કો હાકોરે આ કામની મહત્તા વિશે લખ્યું હતું

'ઉપર, કંઈક પુનરુક્તિ થવા હઈને પણ લખીશ આપને રહું' મનાવવાને નહિ, પરંતુ મારી નિખાવસ પ્રતીતિને લીધે જ કે, બિબિચો-મોદીનું કામ મોટું, મુશ્કેલ, બહુ ભાંજાઈયું છે. ગમે તેટલી વિદ્યા, ગમે તેટલા સાધન એની પાછળ ગમે તેટલા કઠોરથી અને નિષ્ઠાથી યોજવામાં

૧૯૨૭ના વર્ષ સુધી આ સર્વ કામ ખાતાના મંથપાલ (?) થી. દીવાનશ્રી મોતીભાઈની દોરવણીથી સેવાભાવે કરતા હતા. પણ આ કામ તેમને માટે ભારે લાગવાથી એ ખાતે જ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક સ્નાતક શ્રી. સોમાભાઈ મથુરભાઈ શાહને રોકવામાં આવ્યા. બે વર્ષમાં આ બંને કામ પૂરાં થયાં (૧૯૨૯). ‘૮,૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ’ એ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને અસાધારણ કાર્યસિદ્ધિ હતી. તેની પ્રસ્તાવનામાં મોતીભાઈએ આ પ્રકારના કામની અગત્ય, આજ સુધીમાં થયેલા અને ભવિષ્યમાં કરવાના પ્રયત્નોની રૂપરેખા, તથા પ્રસ્તુત પ્રયત્નનું મૂલ્યાંકન રજૂ કર્યો હતો. તેમાંથી નીચેનું અવતરણ એમના વિચારો જાણવા પૂરતું થશે :

‘પુસ્તકાલયનો યુગ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે અથવા તો પુસ્તકાલયના પૂર્વગીઓ શાળા-યુગ પછી પુસ્તકાલય-યુગ શરૂ કરવા મંથી રહ્યા છે. એટલે પુસ્તકાલયનું સાહિત્ય હવે જિલ્લું થવું જ જોઈએ એમ સર્વ કોઈને લાગે છે. ગુજરાતી ભાષાનાં આઠ હજાર વર્ગીકૃત પુસ્તકોની નામાવલિ પ્રસિદ્ધ થાય એ પુસ્તકાલયન્યુગનો જ પ્રતાપ, ગણાય. પુસ્તકાલય એટલે એકલું મકાન નહિ, તેમ જ એકલો પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ નહિ. આધુનિક પુસ્તકાલય પોતાના જગ્યા આદર્શ સિદ્ધ કરે તે માટે એ જ્ઞાન અને શિક્ષણ પ્રચારના સર્વ માર્ગો, યુક્તિઓ, સાધનો અને જરૂરિયાતો વિચારનારી, અને બાળકો તેમ જ વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ, ખેડૂતો તેમ જ

આવે, ભણેને, તથાપિ અશુદ્ધિઓ, અપૂર્તિઓ આદિ રહેવાનાં જ, એવું એ કામ છે. દરેક સમયમાં અતિ સ્વસ્થ સાધને જૂઠાં માણસોની અત્યંત મહાન સંખ્યા વડે જે બની આવે તેટલો પણ આપણા આખા સાહિત્ય ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો, નિઃસંશય. અર્થ આ આદરે છે તે આજ લગી કોઈએ આદરેલું પણ નથી એમ દેખીતું છે. આવી મન્દીરી એટલી તો નિરપેક્ષ કે તે માથે લેવા કોઈ રાજી નથી; એટલી તો સખત છે અને કારી (અનઇન્ટરેસ્ટિંગ) છે કે સામાન્ય માણસો અને સામાન્ય સાધનો હારી જ જાય; અને વળી કેટલી મહત્ત્વની અને ઉપયોગી છે તેનો ભલભલાને ખ્યાલ જ નથી. સૌ મારી તારીમાં જ રૂખ્યા છીએ, કેમ જે દુનિયાદારીનું સ્વરૂપ પણ તેવું જ છે.’ ‘પુસ્તકાલય’, નવેમ્બર, ૧૯૨૭, પૃ. ૪૮૬.

કારીગરો, થોડું બળેલા તેમ જ બહુ બળેલા, આ મર્વ પર્ગની મેવા કરનારી, મરંથા હોવી જોઈએ પુસ્તકાધ્યક્ષ — પુસ્તકાલયનો આત્મા — જાગનો હોય તો પુસ્તકોની વ્યવસ્થા એવી મુંઝર ગણે કે વાચકો હોય તેમ પુસ્તકાલયમાં જાય અને જોઈતું પુસ્તક વા જરૂર પડતી માહિતી મત્વર મેળવી શકે, પણ શાળાઓને જેમ સાચા શિક્ષકો મળ્યા નથી, મળતા નથી, તેમ પુસ્તકાલયોને પણ માચા પુસ્તકાધ્યક્ષો મળ્યા નથી, અને હાલની સ્થિતિમાં મળવાનો સંભવ પણ બહુ જણાતો નથી, એટલે આ નામાવલિ પુસ્તકાધ્યક્ષોને અને પુસ્તકાલયના વાચકોને અત્યંત ઉપયોગી થશે જ વળી ગુજરાતી સાહિત્યના દિગ્ગંજોને પણ આ મરંથામાથી ઘણું ઘણું જાણવાનું અને વિચારવાનું મળશે પુસ્તકાધ્યક્ષો આ મરંથા ઉપરથી પોતાની સંગ્રહોના પુસ્તકમરંથા સંખ્યાની જોડે અને દરેક વિષયમાં શિષ્ટ લેખકોના ક્યા ક્યા પુસ્તકો પોતાના પુસ્તકાલયમાં નથી તે જાણી લઈ તે ખોટા પૂરી પાડના પ્રયત્નશીલ મનશે, અને વર્ગીકરણ કરવામાં દ્રવ્ય, મહેનત અને રખતનો ખચાવ મરજે. પોતાને રુચતા વિષયના કેટકેટલા અને ક્યા ક્યા પુસ્તકો સાચા છે અને ક્યા ક્યા હવે વાચનાના બાકી રહ્યા છે તે વાચકો એકદમ જાણી શકશે ગુજરાતના સાક્ષરો પણ દરેક વિષયમાં ગુજરાતી સાહિત્ય કેટલું ખીનું છે અને ક્યા ક્યા વિષયમાં કેના પ્રકારની જિજ્ઞાસા રહી છે તે મહેવાઈથી જાણી શકશે અને તે જિજ્ઞાસા દૂર કરાવના યથાશક્તિ કોશિશ કરશે ના અન્ય બાઈઓને માર્ગદર્શક થશે' (પ્રસ્તાવના પૃ ૪)

*

મોતીભાઈ નામાવલિ પ્રસિદ્ધ કરીને જ મેસી રહ્યા નહિ તે જાણતા હતા કે આવા પુસ્તકોના અસ્તિત્વની પણ તોફાને ખબર હોતી નથી, તેનો ઉપયોગ કરનાની તમ્ જોઈએ એટલે પણ મળતી નથી, તો એને તેઓ ખરીદે એવી ગુજરાતી વાંચકો પામેથી આશા ન જ રખાય એટલે સાત રૂપિયાની કિંમતના આ ઘોળા હાથને પુસ્તક શાળાઓમાં પહોંચાડવાનું અને એને ખાતે રોકાયેલા નાણા બધા બેમાડાનાં વિદેશ કાર્ય પણ એમને જ કરવાનું હતું. તેમણે તે ક્યું પણ ખરું અને તે એવી રીતે ક્યું કે પુસ્તક પ્રગટ કરનાર 'પુસ્તકાલય સંસ્થા' સહકારી મંડળ 'ને તેની મૂડી પાછી મળે અને કંઈક અચત

પણ થાય. અને એ અત્યંત થાય તેમાંથી એ જ નામાવલિનો પુરવણી વિભાગ તૈયાર કરવાની યોજનાની જાહેરાત કરી.

વર્ગીકરણની પદ્ધતિ અને નામાવલિ તૈયાર થઈ એટલે જુજરાતી ગ્રંથપાળોને પુસ્તકાલયોની શાસ્ત્રીય રીતે ગોઠવણ કરવાનું સાધન પૂરું પડ્યું. પણ પુસ્તક પસંદ કરવા માટે કોઈ સાધન નહોતું. એ માટે ‘વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય’ એ નામના પુસ્તકની તૈયારી નામાવલિ પ્રસિદ્ધ થઈ કે તરત શરૂ કરી. આ માટે ઓળખીતા વિદ્વાનો, શિક્ષકો અને વાચનના શોખીન મિત્રો ઉપર પત્રો લખ્યા, અભિપ્રાય અને માહિતી મળે તે માટે પત્રકો તૈયાર કરી મોકલ્યાં અને ઘેર બેઠાં તેમને પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં. અને એક વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં (સાત માસમાં) ‘વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય ભા. ૧’ જાહેર પાડ્યું (૧૯૩૦).

નિવૃત્તિનાં સ્વપ્નો — એક પત્ર

(તા. ૨૬-૭-૧૯૨૮)

ગયા પ્રગ્ણેામા વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન બાણાભાઈને પોતાના આફરો અને મિદાન્તો પ્રમાણે શિક્ષણ અને મગ્ન-આપના મોતીબાઈ આતુરતાથી અને ચીવટથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. એ પ્રયત્નોમા શિક્ષણગાથની અને તેનો ઉપયોગ કરનારી તેમની જ્ઞાની અસાધાગણ જસોળી થતી હતી પણ મોતીબાઈ દિંમત હાનતા નહિ કે ધીગજ ગુમાનતા નહિ એમ કરતા બાણાભાઈ અચેશ છતાં ધોગણ સુધી પડેઆ, અને અનેકરિધ પ્રવૃત્તિઓ અદ્ભુત સફળતાથી ચલાવતા ચલાવતા મોતીબાઈ મરકારી નોખરીના ડેના વર્ગો સુધી પડેઆ.

દરમ્યાન પતનની સેવા કરવાના જિંદગીબર મેવેલા સ્વપ્નો કળનાના કર્ષક ચિહ્ન દેખાતા હતા અને ગમભાઈ દ્વાગ એ સ્વપ્નો કળવાની આશા બધાઈ હતી. રામભાઈને સ્વયસેનક તરીકે 'ઝળવણી મડળ'મા જોડાના પ્રેરણા કરી હતી, તેને માન આપી તેમણે સ્વયસેનક તરીકે કામ કરના માડયુ હવુ તેમની સાથે કામ કરના આવેલા બીજા શિક્ષક — પેટલાદના એક જૂના વિદ્યાર્થી — પણ સ્વયસેનક તરીકે જોડાના તૈયાગ થયા હતા, અને બીજા પણ એમને પગસે આનગ એવી શ્રદ્ધા બધાઈ હતી. આ સર્વની સાથે 'વસો કેળવણી મડળ'ના સાચા સ્વયસેનક થવાની મોતીબાઈની મહેચ્છા હતી.

આ વિશે ગમભાઈ ઉપગ્ના તા. ૨૬-૭-'૨૮ના પત્રમા તેમણે લખ્યુ હતુ

૧૩૦૬૨૧, ૨૯-૭-'૨૮

ભાઈ રામભાઈ,

હું મારો વિચાર તમોને જણાવી દઉં અમુક વર્ષની ઉંમર પછી ના અમુક વર્ષ જાહેર સેવાના થઈ ગયા પછી આરામની ખાતર નિવૃત્તિ લેવા વિચાર એક રખત થયો હતો પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી, પ્રો. દર્વે અને પૂ. હક્કર સાહેબના બનલ ત દષ્ટાન્ત દષ્ટિ સમક્ષ હોવાથી મારો આરામ લેવાનો હક્ક નષ્ટ થયો છે એમ મેં માન્યું અને મારી ૫૬ વર્ષની ઉંમર થયા પછી સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ તમાગ જેના એક યુવકના જીવસાથી વસોમા આવી કામ કરવાના સ્વપ્નો સેવું છું અને એ દિવસને ટેલા માસ બાકી ગયા એમ ગણ્યા કરું છું ૧૫ માસ આ રીતે બાકી છે તે કાને નીમ્યા જાગે અને પછી તમારી ચિંતાઓનો કેટલોય ભાગ હું માથે બઈને ફરના માઠીશ એક વાત તમારા પત્રમાંની મને નથી રુચી રામ ચન્દ્રજીને અવનારી પુરુષ માની, તેમણે યુવું તેમ આપણાથી ન થઈ શકે તેમ માની નહિ, આપણાથી થઈ શકે તેના નામમાં પણ આપણે હિંમત હારી જઈએ છીએ તે જ રીતે હક્કન્માપાને વિચારોની માફક કુન્નરતે જ તૈયાર કયાં હોય અને તેમનો પોતાનો હિસ્સો તેમ કઈ જ ન હોય, એવો ખેડો ખ્યાલ તમે આપ્યો છે બેન્ગલિન ફેક્ટિનન, જેમ્સ ગાર્ફિલ્ડ, નિન્કન, જરોર્જ મોશિગ્ટન, ખૂન્ડ ની વોશિગ્ટન, ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, દર્વે, મહાત્માજી રંગેરે પુરુષોએ જે દર્ધ ન્યું છે તેમના જેટલું તો નહિ પણ તેમના જેવું આપણી શક્તિઓ અને સાધનોની હદમાં ગ્રહી આપણે ધણું કરી શકીએ અવભાવે તમે પોતા જ ઠો એટલે હિંમતથી શું થઈ શકે તેનો ખ્યાલ તમને નહિ આવી શકે, પરંતુ એ દિશામાં જ નહિ આગળ વધશે એટલે ભૂમી જે દીસતો તમને આજે આગળ આવતા રોકે છે તે પોતાની મેળે અદૃશ્ય થઈ જાશે અને તમારી જાતમાં આટલી બધી શક્તિ હતી છતાં આજવા બધા દીના કેમ હતા તે જાણીને તમને શરમ આવશે

વ્યક્તિઓ અને પ્રજાઓ આપમગથી આગળ વધી છે અને આપમગથી આગળ વધી ગયે, એ નિયમ નગ્ડ એ-મે- પણુ દુલક્ષ આપનો નાદ ઈશ્વર અનુકૂળતા સખી રીતે સર્વને આપે

છે. ઇચ્છાવાળા અને નિમિષવાળા મનુષ્યો અનુકૂળતાઓનો ઉપયોગ કરી લઈ આગળ વધે છે. પ્રમાદી અને બીરુ પુરુષો અનુકૂળતાને પ્રતિકૂળતા માને છે. જ્યારે વીર પુરુષો પ્રતિકૂળતાઓનું ઉત્તરધન કરી આગળ વધે છે. કવેનું આત્મચારત્ર વાંચ્યું ન વાંચ્યું હોય તો વાંચો. દરેકજ અડધો કલાક, બાવના ખીલવે તેવા પુસ્તકોનું વાંચન રાખવા રખાવવાનો હું આગ્રહ કરી રહ્યો છું. જીવન ઉત્તમ બનાવવાને માટે સત્સંગ જોઈએ. સાચો સત્સંગ સદેશ્વાર્થી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ ગ્રંથો દ્વારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંગ મળી શકે તેમ છે અને તે સત્સંગ દરાવી આપવા હું પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરાવવા માયું છું. મને પત્રોનો જવાબ જ્યારે જ્યારે લખો ત્યારે બલામણુ કરેલાં પુસ્તકો પૈકી શું વંચાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરજો.

(વિ. આપનો)

ગ્રેતીલાઈ ન. અમીન

મોતીભાઈ અમીન

અંડ ડ થા

નિવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫)

પુસ્તકાલયોની યોજના સન ૧૯૧૦માં થઈ તે પછી લગભગ વીસ વર્ષના ટૂંક સમયમાં વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલયોની પ્રગતિ જોઈ શકી છે તેટલી (પ્રગતિ) વડોદરા રાજ્ય જોઈ શકા વિસ્તાર અને વસ્તીવાળા દુનિયા ઉપરના કોઈ પણ રાજ્યમાં થયેલી નથી. આપણને વાજગી રીતે મગરૂર થવાનું કારણ મળે છે કે, આપણા મહારાજ સાહેબની આ ઉત્તમ રાજનીતિ માટે માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ, પણ આખી પૃથ્વી ઉપર જો ટેકાણે પુસ્તકાલયો સંબંધી ચર્ચા થાય છે, ત્યાં ત્યાં તેમના ઘણા વખાણ થાય છે, અને તેમના દાખલાનું અનુકરણ કરવા આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવામાં આવે છે.

(વડોદરા રાજ્ય જહી પુસ્તકાલય

પરિપક્વના સ્વાગત લાપણમાંથી

તા ૩ માર્ચ, ૧૯૩૪)

રા બ ગોવિંદભાઈ હા દેસાઈ

ભાઈ રામભાઈ,

હું મારો વિચાર તમોને જણાવી દઉં અમુક વર્ષની હામર પછી
વા અમુક વર્ષ નહેર મેવાના થઈ ગયા પછી આરાગની ખાતર નિવૃત્તિ
લેવા વિચાર એક વખત થયો હતો પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી ૦
કર્વે અને પૂ કરકર સાહેબના જ્ઞાન ત દેશ ત દિગ્ધિ સમક્ષ દોવાથી મારો
આરામ લેવાનો હક્ક નષ્ટ થયો છે, એમ મે માન્યુ અને મારી ૫૬ વર્ષની
હામર થઈ ગયા પછી સરકારી નોન્રીમાથી નિવૃત્ત થઈ, તમારા જેવા એક
યુવકના જુરસાથી, વસોમા આવી કામ કરવાના મધ્યો મેણુ છું અને
તે દિવસને કોટલા માગ ભાગી રહ્યા એમ મળ્યા કરું છું

(તા ૨૬-૭-૨૮ના

મેતીભાઈ

એક પત્રમાથી)

પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ—ઉત્તરકાંડ

(૧૯૨૫ થી ૧૯૩૧)

ત્રીસ વર્ષ સુધી અનન્ય વફાદારીથી રામ-પ્રગતી એવા બળબ્યા પછી, પોતાને મનગમતી રીતે એ જ સેવા અનેક ગણી બગતવી શકાય તે માટે કાયદેસર નિવૃત્તિ મેળવવા મોતીભાઈ ઝંખના કરી રહ્યા હતા, તે વખતે તેમની એકે પ્રિય પ્રવૃત્તિને સરકાર કાયદેસર નિવૃત્તિ લેવાની ફરજ પાડી રહી હતી.

સરકારી નોકરીને લોકમેવાનું સાધન માની મોતીભાઈએ પેટલાદમાં બોર્ડિંગ સ્થાપી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જન્માવી હતી, અને તેમનું આશ્ચું હોત તો તેમણે પેટલાદમાં જ જીવન અપાવી દીધું હોત. પણ સારાનો સૌને ખપ, એ ન્યાયે એમની પ્રવૃત્તિઓ એમને પેટલાદથી દૂર ખેંચી ગઈ, અને દૂર રહે રહે તેમણે પેટલાદને અને સ્થાની બોર્ડિંગને અપાય તેટલો લાભ આપ્યો, છતાં તે ફરી પાછા પોતાની પ્રિય બોર્ડિંગમાં પાછા તો ન જ જઈ શક્યા.

પરંતુ તેમની સાથે રહી જેમણે બોર્ડિંગ જમાવી હતી તે મિત્રોએ તેમની ખોટ પડવા દીધી નહિ, અને ૧૯૧૫ સુધી પેટલાદ બોર્ડિંગે ગુજરાતમાં અજોડ છાત્રાલયનું સ્થાન સાચવ્યું. ત્યાર પછી ‘ચરોતર એન્ડ્યુકેશન સોસાયટી’ નીકળતાં ચરોતર અને સારા ગુજરાતની દૃષ્ટિ એ સંસ્થા તરફ વળી, અને પેટલાદ સ્મરણગૃહ બનવા લાગ્યું. પણ મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓ એને ભૂલે એમ નહોતું. તેઓ તો પોતે વાવેલાં બીજને ફૂલ-ફળ આવે તે માટે મથામણ કરી જ રહ્યા હતા.

૧૯૧૬માં પેટલાદ તાલુકાને સહભાગ્યે પેટલાદના જ વનની શ્રી. ગોકળનાથ મથુરાનાથ શાહ એ વિભાગના શાળાધિકારી નિભાયા. તેમની મદદથી મોતીભાઈએ પેટલાદ બોર્ડિંગને અંગે ચાલતા મેટ્રિક વર્ગને કાયમ કરી પેટલાદની અગ્રેજ શાળાને દાર્ઝિલિંગ બનાવવા પ્રયત્ન પ્રયત્નો આરંભ્યા. અને એ પ્રયત્નો સફળ પણ થયા:

પેટલાના દાતા શેઠ મરહૂમ નારણભાઈ કેશવલાલના દરદીઓએ સરકારી નિયમને ધોરણે વેકમન્દના રૂ. ૧૮,૦૦૦) આપવાનું સ્વીકાર્યું, અને મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોએ એક દશકા સુધી એટલે હાથે સ્વામ્યને ધોરણે ચલાવેલો મેટ્રિક વર્ગ તેના રૂ. ૩,૦૦૦)ના ગચગચીલા માથે સરકારને મોંપવાનું કબૂલ્યું એમ ગમગમના સુખ મહકાગચી પેટલાદ રાડેને હાઈસ્કૂલ મળી અને ચરોતરની પ્રગતિના ઇતિહાસને ચોપડે પેટલાદ બોર્ડિંગને નામે એક મહાન સિદ્ધિ જમા થઈ (તા. ૧૦-૬-૧૯૧૭)

મોતીભાઈએ માન્યુ હતું કે હાઈસ્કૂલ અધ્યાપક શકી છે તે કોઈક દિવસ બોર્ડિંગ પણ કાપમ કરી રાકરો અને તે માટે અનુકૂળ સંજોગોની તે રાહ જોતા હતા. તે સમયના સંજોગો પ્રમાણે પોતાના વિદ્યારથી ગંગાચેના સેનાભાવી શિક્ષકો લા એકદા કરવા તે પ્રયત્ન કરી ગયા હતા પણ સરકારી તંત્ર તેમના એ શુભ પ્રયત્નો પ્રત્યે કેનળ ઉદાસીન હતું, અને પેટલાદ ગહેર પણ તેનાથી અરપૂષ્ટ રહેતું. આમ છતાં પેટલાદની હાઈસ્કૂલ અને બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધ્યે ગઈ.*

આ પ્રગતિ ધણે મોટે ભાગે બોર્ડિંગને આભારી હતી બોર્ડિંગના મહાનમાં જગાને અભાવે સંખ્યાની હદ ટૂંની કરાવવામાં આવી હતી છતાં વિદ્યાર્થીઓની માગણીઓ એટલી આનતી કે ૬૦ વર્ષ બીડ વેરીને પણ તેમને દાખલ કરવા પડતા.†

આ દરમિયાન મોતીભાઈએ જમાવેલા શિક્ષકમંડળમાંથી સારા સારા શિક્ષકો સરકારી નોકરીને અંગે શ્રેય વધવાથી અને ખીલ કાગણેથી એક પછી એક પેટલાદ છોડતા જતા હતા. એમ કદતા ૧૯૨૫ના વર્ષમાં જૂના શિક્ષકોમાંથી માત્ર ઇશ્વરભાઈ અને ધોરીભાઈ

* સને ૧૯૦૬ના જુલાઈ આખરે સંખ્યા મેટ્રિક વર્ગ સાથે ૩૧૪ હતી. તે દર સાલ વધતા ૧૯૨૩ના વર્ષ સુધીમાં અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે થઈ હતી: ૩૭૨, ૩૭૭, ૩૯૬, ૪૦૫, ૪૧૨, ૪૩૬, ૪૬૮, ૪૨૫, ૪૪૫, ૪૬૮, ૪૬૩, ૪૮૨, ૪૬૦, ('જ્ઞાન પ્રચાર', બંન્ધુ ૧૯૨૩, પૃ. ૬)

† આક્રંડા:

વર્ષ	૧૯૧૬	૧૯૧૭	૧૯૧૮	૧૯૧૯	૧૯૨૦	૧૯૨૧	૧૯૨૨	૧૯૨૩
સંખ્યા	૮૪	૮૭	૯૨	૯૩	૮૩	૮૬	૯૦	૧૦૦

જ રહ્યા તેમાંથી ધોરીભાઈની પણ બધી થઈ અને બોર્ડિંગના આત્માના પ્રતીક સમા માત્ર ઈશ્વરભાઈ જ રહ્યા ઈશ્વરભાઈએ ૧૮ વર્ષ સુધી બોર્ડિંગ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની એડ્રિનિસ્ટ્રેશન મેં વાળવી હતી, અને અનેક વિનો સામે તે બહાદુરીથી ટકી રહ્યા હતા તેમને પણ એક વધવાને કારણે પેટલાદ છોડવું પડ્યું, અને વિદ્યાર્થીઓનાં માન-પિતાનું ધ્યાન સાચવી ગૃહેવી બોર્ડિંગની સ્થિતિ ધણી વિનાના દેગ જેવી થઈ

વિદ્યાધિકારીના ધ્યાન ઉપર આ સ્થિતિ વાવવામાં આવી, એટલે મોતીભાઈની સૂચનાથી બોર્ડિંગનો વહીવટ રૂબા એક સમિતિ નીમવામાં આવી પણ સમિતિના વહીવટને એક વર્ષ પૂરું થયું તે પહેલાં તો સરનારે હુકમ છોડ્યો કે બોર્ડિંગના મકાનની સગવડને જરૂર છે માટે તે ત્રણ મામમાં ખાતી રૂબ વીસ વર્ષથી જે મકાનમાં બોર્ડિંગ નિશ્ચિતપણે ચાલતી હતી તે એકાએક ખાતી કરવાનો હુકમ મળવાથી કોઈ પણ ભોગે એ હુકમ પાડો એ આવનાના પ્રયત્નો આગળાયા.

મોતીભાઈએ પેટલાદ તાનુકાના ગહેગીઓની સમા ભરી તેમની મહીથી સરનારને એક અગ્રહ કરી તેમાં બોર્ડિંગ જેવી રીતે ગ્રંથપાઈ હતી, મનારે તેને કેવી રીતે પોષી હતી, તેની દાન તોફાની જેવી સેના થઈ હતી, અને અત્યારે પણ થઈ રહી હતી, બોર્ડિંગનું મકાન લઈ દેવામાં આવે તો મનને અભાવે તે મધ પડનાથી કેટલું મધુ નુખ્તાન થશે, વગેરે હકીતો જૂઠું કરી અને સૂચવ્યું કે સગવડને મનનની જરૂર જ હોય તો તે નવું મકાન બાંધે

પણ સગવડ ઉપર એની કશી અસર ન થઈ એ વર્ષ સુધી આમ ચાલ્યું. આખરે તા ૩૦-૪-૨૯ ને રોજ મકાન ખાતી કરવાની નાણી દરતો હજૂર હુકમ નીકળ્યો અને બાંધે હુકમે બોર્ડિંગ ખાતી કરવી પડી.

૧૯૨૭ સુધી સખ્યા ૧૦૦ની નજીક હતી, તે એ વર્ષમાં ૬૦ સુધી પડોચી હતી * એ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓની ખાતર પણ કોઈ પણ

* આકડા

૧૯૨૪ ૧૯૨૫ ૧૯૨૬ ૧૯૨૭ ૧૯૨૮ ૧૯૨૯ ૧૯૩૦ ૧૯૩૧ ૧૯૩૨

૯૭ ૧૦૦ ૯૫ ૯૩ ૬૬ ૬૦ (૨૦) (૨૫) (૧૦)

ભોગે બોર્ડિંગ ચાલતી તો જોઈએ જ, એમ મોતીબાઈ અને તેમના મિત્રોએ નક્કી નહીં પેટના નેગ્રા માસિક ૩૦ રૂા બાકાથી મમન ગમનામ આપ્યું અને માસિક રૂા ૫૦)ના પગાંથી અનુભવી અને મગ્ગારી શુદ્ધપતિ રાખી ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ માટે વધાનગુપ્ત રૂા ૨૫૦ બોર્ડિંગ રૂા કનામા આવી એ વર્ષે એ ચલાવ્યા પછી સગ્રા પાસે ગ્રાન્ટ માગનામા આવી માસિક રૂા ૧૨૪)નું ખર્ચ થતું તેના અર્ધા ૩૦ ૬૨) નિયમ પ્રમાણે સગ્રા પાસે માગનામા આવ્યા સરનારે એ ખર્ચને ઉગાઉ ગણ્યું મોતીબાઈએ લખ્યું કે જે થોડું નાગે ને આપે વધુમા ઉમેરું કે જે હાઈસ્કૂલ સારી ગીતે ચાલે, બોર્ડિંગને માટે રૂા ૨૫૦ મનાવ બધાની આપવામા આવે અને લાયક શુદ્ધપતિ નીમવામા આવે તો ૮૦ વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લેના તેનાર થાય તેમ છે જે મગ્રા આ બામત ધ્યાન આપી બોર્ડિંગ માટે મમન બાધનાનું ઉપાડે તો નિયમ પ્રમાણે અડધી લોન્ગ નાનુનાના લોકો ઉવગવી આપશે

પણ સગ્રા ઉપર એની કઈ અસર ન થઈ દગમ્યાન બોર્ડિંગ ભારે ખર્ચે ચાલતી હતી, ને બધાની જોઈએ એમ સમિતિનો અભિપ્રાય હતો પણ મોતીબાઈએ દશ એક વર્ષે એમ્યું ખર્ચ માટે પેટલાદ ટાન ૬૩૦ બ્યાજ તો મળતું હતું જ બાકીના ખર્ચ માટે પેટલાદ હાઈસ્કૂલના સુનર્ણ મહોત્મન પ્રસંગે વધેની નકમ મેળવી અને જેમ તેમ ધરી બીજી એક વર્ષ ચલાવનાનું દગબ્યું તેમ કરના છતાં સખ્યા નધી નહિ, પણ ઘડી આખરે પૂરી એક પચીસી પછી સેડા વિદ્યાર્થીઓની એ માતાએ ચીનનને ઉમરે જ આત્મ વિનોપનનો માર્ગ લીધો (તા ૧-૫-૩૦)

*

પણ મોતીબાઈ તેથી હિંમત હારે તેમ નહોતા એ દરાવ થયા પછી પણ તેમણે ડગમગ્યું ચાલના બોર્ડિંગ દાલિસને એ વર્ષ ચલાવ્યું *

* બધા ક્યું ન્હા ૧૯૩૨થી તેનો સામાન ચરોતરની બોર્ડિંગોને ઉછીનો આપવામા આરો હતો તેનું નિવેદન—જુઓ ‘ચરોતર’ ૧૯૩૩, પૃ ૨૫.

આ અગાઉ નડોદરાના તેમના પ્રિય રામજીમ દિગ્મા પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસને ધોગણે જ 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' સ્થાપનાના પ્રયત્નો ૧૯૨૦-૨૧ થી તેમણે શરૂ કર્યા હતા. તે માટે રામજીમ દિગ્મા મકાન મેળવના બગીચા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તેમાં થોડી-સફળતા તો મળી હતી એ સફળતા તો લાભ લેનાર તે પહેલાં ૧૯૨૭ નું રેલસ્ટ્રટ આવ્યું અને રામજીમ દિગ્મા પેટલાદ સમાધિ લેતું હોય એમ દેખાયું મકાન એટલું જીર્ણ થયું હતું કે અતિવૃદ્ધિને લીધે તે પડું પડું થઈ ગયું, અને ખાલી જગ્યા પડ્યું તે સમગ્રવા મોતીભાઈએ નાણાં મેળવ્યાં, પણ પેનો આવો તેમની પાછળ પડેનો હતો તેણે અને વિનો નાખ્યા વિનોથી ડરી જઈ પ્રયત્નો ઠોડી દેવાને બદલે તેનો સફળ સામનો કરવા દેવાયેલા મોતીભાઈએ એ વીરની માફક ખાનાને લડત આપી અને ૧૯૨૯ ના વર્ષમાં રામજીમ દિગ્મા નાયકેસર અને મેળવી ત્યાં 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' રીતસર શરૂ થયું.

આમ પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ બધું કરવાના મનગે બિમા થયા ના તે જ વખતે તેના પુનર્જન્મના સંજોગો રચાતા હતા અને તે બધું કરવાનો હવા થયો તે વખતે 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' રીતસર નામ મળ્યું થઈ ગયું હતું હવે છ માસ પછી - ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીના ૧૬મી તારીખે - પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસની સ્થાપનાને ૨૫ વર્ષ પૂરા થતા હતા તે જ વર્ષે તે બધું કરવાનું હતું અને તે જ વર્ષે મોતીભાઈ સગારી નોશરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા આ સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ પોતાના ગુરુ ગાંડેની પુણ્યતિથિએ જ - ૧૬મી જાન્યુઆરીને દિવસે - તેમણે એકીસાથે ત્રણ નવીન પ્રવૃત્તિઓની જાહેરાત કરી.

આ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી પહેલી પ્રવૃત્તિ તે 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' તે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસની જ ખીજી આવૃત્તિ હતી જે એ હતો કે એનો લાભ માત્ર કોતેજના વિદ્યાર્થીઓને મળવાનો નહોતો આ બોર્ડિંગ હાઉસ એક દસકાથી ચાલતું હતું તેને હવે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી તેના ઉદ્દેશો અને ધારાધોરણો જાહેર કરવામાં આવ્યા *

બીજી પ્રવૃત્તિ તે 'પેટલાદ બોર્ડિંગ શ્વેતોત્મનની યોગના'. આ યોગનામાં ૩ ૨,૫૦૦) એકલા ડગ્વાની જાગત કંવામાં આવી અને તેના વ્યાજમાંથી 'ચરોતર વાર્ષિક પત્રિકા' પ્રગટ કરવાનું હગવ્યુ આ પત્રિકાનો હેતુ ચરોતરના ગામોમાં થતા સાર્વજનિક કામોના અટકાવને એકલા ડરી વર્ષમાં એક વખત પ્રગટ કરવાનો ગામનામાં આવ્યો *

ત્રીજી પ્રવૃત્તિ તે 'ચરોતર' માસિક પેટલાદ બોર્ડિંગની ગરબાતથી જ નહોતો પ્રવૃત્તિઓના નિવેદનો અને સમાચાર લોકોને મળતા રહે તે માટે 'નવપદ્મ' માસિક પ્રગટ કરવાનું મોતીભાઈએ શરૂ કર્યું હતું એ પછી ચરોતર એન્સુકેશન મોસાયટી નીકળતા એના મુખપત્ર તરીકે 'જાન પ્રચાર' શરૂ કર્યું હતું એ માસિક ૧૯૨૯ સુધી ચાલ્યું, અને આર્થિક તગીને કારણે બંધ થયું. એની સાથે ચરોતર પ્રદેશની સમાજસેનાની પ્રવૃત્તિઓનું વાતાવણું મધ થતું જણાયું. એ ખામી દૂર કરવા 'ચરોતર' માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેના સચાલનની બધી જવાબદારી મોતીભાઈએ પોતાને જિં ઉપાડી

આ નજી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા મોતીભાઈએ લય પામતી દેખાતી પેટલાદ બોર્ડિંગની ભાવનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને પુનર્જન્મ આપ્યો, પોતાના મેનાવતને ચાનું નાખ્યું, નિકસાવ્યું અને દાયમ કર્યું, સગરારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ કંવાના કાર્યો માટે જૂમિકા ગચવા માડી, અને સેનાધર્મના માર્ગ સુચનતા અનેક લેખો, આકાશઓ અને હમીકતો 'ચરોતર'માં પ્રગટ કરના માડી લોકસેવક મોતીભાઈ એમાં એકીસાથે છુપાયા અને વ્યક્ત થયા ।

* 'ચરોતર', મન્યુઆરી, ૧૯૩૧

‘કોણ મોહું-માતા કે અંતરાત્મા?’-૧

(૧૯૩૦-૩૧)

‘ચરોતર બોડિંગ હાઉમ’ સ્થપાયુ તે અગ્રમા માતીભાઈનાં આગ્રમાન માતા ગં.ન હરખામા શ્રીનાથદાગ્રમા મગણ પામ્યાં. નાની ઉમ્મગ્રમા વિધવા થયેલા હગ્રખાગ્રમા માતીભાઈની માતાનું ન્યાન કેવી રીતે સાચવ્યુ હતુ, તેના કેટલાક ઉદ્દેશ્ય અગાઉ આવી ગયા છે. ધર્મ, રૂઢિ અને સામાજિક વ્યવહારના નિયમોને ચુરત રીતે પાળવામાં જ જીવનની સાર્થકતા સમજતા હગ્રખામા અને એ સર્વ નિયમોને પલટાવવામા જ જીવનનું કર્તવ્ય સમજતા માતીભાઈ, એની વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મથી થાય. પણ માતીભાઈએ એવી કુનેદથી કામ લીધુ હતુ કે મનભેદ અને આચારભેદ હોના છતા માતાપુત્ર એકબીજાને અમજી શકતા, ચાહી શનતાં અને અનુકૂળ નહી શકતા.

જીવનને આરે પહોચતા, પોતાના ઇષ્ટદેવને ચણે જ છેવટના દિનમે ગુજરાનાના ધાર્મિક હેતુથી હગ્રખાગ્રમા માતીભાઈની સમતિથી વૈષ્ણવ ધર્મના પરમ ધામ શ્રીનાથજીમા જઈ રહ્યાં હતાં. ત્યા જ તેમણે દેહ મૂક્યો (તા. ૨૬-૧૦-૩૦) મગતી વખતે પોતાની મિત્રકનમાથી ધર્મદાન કવ્વાની મૂચનાઓ લખારી અને તે કામ માતીભાઈને સોંપ્યુ

માતીભાઈ તો તે વખતે દાજી નહોતા, પણ માતુશ્રીની છેવટની ઇચ્છા અને આગ્રાને માન આપી તેમણે તે ધર્મદાન ક્યું. ‘મોળા’ ગણાઈ ગયેલા માતીભાઈ પાટીદાર યુગોની ચર્ચાનો વિષય બન્યા ‘પાટીદાર’ માસિકમાં એક યુવકે એ વિષે ચર્ચાપત્ર લખ્યું. તે ઉપર તેના તંત્રીએ પ્રસંગકયા લખી એ ચર્ચાપત્ર અને તેને અંગે લખાયેલી પ્રમગકયા માતીભાઈ વિષે ટીકા કવ્વા વર્ગનું દષ્ટિમિન્દુ ગ્જૂ કરે છે તેથી તે બને લખાણો અહીં ઉતાર્યાં છે.

ચર્યાપત્ર*

દોણ મોઢું—અંતરાત્મા કે માતા ?

શ્રી ત્રી, 'પાટીદાર',

• શ્રીયુત મોતીભાઈ નર્મસિંહભાઈ અમીને પોતાના માતૃશ્રી ૨૫. હજીયા પાઞ તેમની ઇચ્છાનુસાર દેવમદિગમા નીચેની ગ્રંથ ૨૬મનુ દાન કર્યું છે

૩૧ ૧૦૦) નડિયાદના ગોસાઈજી મજાનગને, ૩૧ ૨૦૦) ઠાકોરજીને નડિયાદ તેમના ગુરુને ત્યા પધગવતા બેઠના લાગાના, ૩૧ ૨૦૦) ઠાકોરજીના નાસણ તથા જણમો મળીને, ૩૧ ૧૧૦) વમોના તેમ જ બીજા તેમના ધર્મના મદિરોમા, તે ઉપરાંત નસોના મદિરોમા પુસ્તકલય ખોલના જાટ આપ્યું છે

એક પ્રખર સુધાગર અને ગુજરાતના ગોખને* (ગયા જ અઢમા 'પાટીદાર' ના પૃ ૧૭૧ ઉપર આ વિષે ઉલ્લેખ છે) ગણાના, મૂર્તિપૂજને અને ખાસ શ્રીન ગોસાઈજી મહારાજને ન માનતા મોતીભાઈ સાહેબ પોતાના માતૃશ્રીની ઇચ્છાને અનુસરીને આવું ન ઇચ્છનારોગ દાન કરે, તો પોતાના પિતાની કે માતાની પાઞ તેમની ઇચ્છાનુસાર માન આપીને બાગમાને અનિષ્ટ માનનાર સુધાગર બારસુ કેમ ના કરે? આમા અત કચ્છને અને જગતને છેતરના જેવું નથી થયું ?

મોજિત્રા, તા ૩૦-૧-૩૧

ગોરધનભાઈ છા. પટેલ

પ્રસંગકથા +

દોણ મોઢું—અંતરાત્મા કે માતા ?

વમોના ભાઈ મોતીભાઈ નર્મસિંહભાઈ અમીનની પ્રવૃત્તિઓ એવી અનેકવિધ છે કે નાતમા એમને જે ઓળખતો નથી તે નાત વિષે કથુબ જણતો નથી, એમ સુખેથી મ્હી શકાય આ અંકમા પૃષ ૨૨૯ ઉપર એમને વિરે ચર્યાપત્ર છે તે જોશે ગોસાઈજી મહારાજને પોતાની માતાની ઇચ્છાનુસાર એમણે દાનની જે ગમો

* 'પાટીદાર', ફાગણ ૧૮૮૭, પૃ ૧૨૯

+ 'પાટીદાર', ફાગણ ૧૮૮૭, પૃ ૨૩૧

આપી જણાવી છે તેમા ઈન્દ્ર હશે, પણ આપી તો ઈ જ એ બધા પેમા એ હજામાના જ હતા અને નળી જેમા હતા, બાર્ધ મોતીબાર્ધને નાગ્મ તરીકે તે જ મળેલી અને તેમણે ધમ ફરજ અને માનની દૃષ્ટિએ હજામાની ધ્વજા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરાવી ટૂંગી તરીકે પોતાની જ્વામારી મમજીને એ રૂમ નાનમા આપી છે એમ જામા એમને પુત્રધર્મ પણ મમજીયેનો મૂર્તિ પૂજાને ને ગોસાર્ધજીને એ બાર્ધ મોતીબાર્ધ નથી માનતા.

દ્રુદીનો અતરાતમા

પણ ટૂંગીનો ધર્મ યનન જ હોય? હજામાએ વિવમા લખ્યું હોત કે મારી પાળા પ્રેતભોજન કરુ, તો બાર્ધ મોતીબાર્ધ તેમ નરત? એ પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દહતાથી ચાલશે એમ હજામાને ખાતરી હોત તો વખતે એ નર્મ તે બીજાને મોપત મારી જ નાન કરુ. પ્રેતભોજન નથી જમાડનાનો એની મારા પિતાશ્રીને ખાતરી હોનાથી અતમગે એમણે મને નહિ, પણ માગ નાના બાર્ધને એ ડામ મોધ્યુ અને તેને માટે પૈમા પણ તેમને જ મોપરા જે દાર્જને આપણે અતરાતમાથી ન માનતા કોઈએ તે માય ગમે તે મયાગોમા પણ કેમ ચાય? ઉદાહરણ તો ‘નનપતિની દવાઓ’, ‘ગેન્ડિયા ડી’, અો ‘મદારી ગાર્દિલ્ડ’, એ ત્રણે મગરે જમ જેના પુત્રકો ફરી છપાવના બાર્ધ મોતીબાર્ધને. પૈમા મોપી જાઉં તો એ છપાવશે? પોનીસના જ બચથી એ જે ના છપાવે તો પોનીસનો બચ મોટો કે અતગતમાનો મગ મોટો? જે વ્યવસ્થા બીજાને મોપી હોત તો તે જન, માટે જ તે વ્યવસ્થા આપણા અત ગતમા વિરુદ્ધની હોય જતાયે ધર્મ, ફરજ કે મયદાની દૃષ્ટિએ ડગીએ, તો અતગતમાને જરૂર હગીએ ડગીએ આપણા અનુકરણ જગત કરે એવી રિયતિમા પોઈએ તો જગતો પણ જરૂર હગીએ છીએ બીજો કોઈ ચોરી કરાનો છે, માટે આપણા અતગતમા વિરુદ્ધ એ કાર્ય નરીએ તો તેમા આપણી બ્રહ્મા છે.

પુત્રધર્મ

માતા, પત્ની રોરેનો દમ ધગની મિનમન ઉપ આપણા જેટલા જ માનુ છું તેથી ધગના ધનમાથી તેઓ પોતાની દરજા પ્રમાણે ચય મરી તકે માતાના એ નર્મમા આપણે મગતમારે

અતઃગય દરીએ તો આપણે પુનઃધર્મથી બ્રહ્મ થઈએ આપણા જે વિચારોથી જગતને ગના છઠ્ઠીએ તે વિચારો આપણા પોતાના જ ધર્મા ન પ્રવેશે તો આપણા ગૃહધર્મમા દઈડ ખામી છે એમ જણાણીએ, પણ ધર્મનાના વિચારોમા આપણા અતઃગતમાના શબ્દ વિરુદ્ધ તથાઈએ અને તેમની છઠ્ઠા પ્રમાણે કાર્ય કરીએ તો આપણે ગૃહધર્મથી — પુનઃધર્મથી કે પતિધર્મથી — જરૂર બ્રહ્મ થયા છીએ હવે ત્યારે એક જ પ્રશ્ન આવે પુનઃધર્મ બાઈ મોતીબાઈનો કે પ્રજ્ઞાદનો ?

ધર્મદાનનો ઉપયોગ

ગોમાઈશ્ચ મહાનાજને આપેના એ પૈસાનો ઉપયોગ બાઈ મોતીબાઈએ માનેના છટધર્મને માટે નહી જ થવાનો, દેશ, જાતિ કે ધર્મની ઉન્નતિને માટે નથી થવાનો, એ તો બાઈ મોતીબાઈ સારી ગીતે મમશ્ચ શકે, એનો ઉપયોગ મોટે ભાગે તો અનનતિ માટે થવાનો છે, એના તો માલમતી । ગિડનાના હ' વમાના મલ્લિમા પુસ્તકનામ્ય માટે આપેલા ન્યાટમા 'સત્યાર્થ પ્રમન' કે 'મદાગજ વાયબેલ કેમ' જેવા પુસ્તક નથી જ મનાનાના કાણુ જાણે પુસ્તકો મુન્શી કે હરપનભોગની સામગ્રી મુકાને ? ધર્મને નામે ચાનના એ અધર્મના અખાડાના પાયા હવ્યમચાવી નાખી, એના મૂળ ખોળી નાખી, એને રોળી નાખી, નવજુગ લાગવા મથતા નવજુગનાનો એના હાલરો લેનાના સિમેન્ટનો પણ ભાગીને ભૂકો કરવાના છે

બાઈ મોતીબાઈની નિર્જાતા

બાઈ મોતીબાઈ ઉન્નતિના માર્ગને ઓળખના નથી એમ નથી, બહુ મારી રીતે ઓળખે છે પણ એ સમાજબીરુ છે એ જ એમની નિર્જાતા. સમાજના જળપ્રવાહની વિરુદ્ધ તરતા એમને દૂખાનો ભય લાગે કે એ જળપ્રવાહની સાથે રહી તન્વામા સમાજનો ને પોતાનો ઉદ્ધાર માને છે સહેજ જળપ્રવાહને મરોડાય તો કૃતકાર્ય થવા માને છે નિધવાપિનાહને છટ માનનાગ રાનડે આઘેડ વધે નાની ન્યાતે પરણે અને મદિરોને સુધાગના છઠ્ઠના મોતીબાઈ એની બ્રહ્મતાને પોષે, એ અને એક જ પ્રકારના મોતીબાઈના છટચુરુ ગનડે અને ઓખને છે એમને કામ્પસ્ટ, શુદ્ધ, ફ્યાનદ, કે 'રામના હાપરા ઉપર જેટલા નળિયા છે તેટલા મેતાન હશે તોય પોપનો

‘કોણ મોટું’—માતા કે અંતરાત્મા ? —૨

(૧૯૩૧)

સામાન્ય રીતે મોતીબાર્ષ પોતાને વિગે થતી ચર્ચાઓને જાણેમા ઉત્તર નહિ આપવાની નીતિનું પાલન કરતા પણ ગયા પ્રશ્નરજુમાં ઉતારેલું ચર્ચાપત્ર તેમના જીવનના મૂળગત સિદ્ધાન્તો અને આચારવિચારના ગુણદોષમાં જિતરે છે. એનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ તેમણે એ ચર્ચાપત્રના મુદ્દાવાગ ઉત્તર આપ્યા. એમ કરતા તેમણે પોતાના આચારવિચારમાં દેખાતા વિરોધનો ગૂઢ બેઠ, ધર્મના આચરણમાં વાપરવી જોઈતી સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિ અને પોતાની શક્તિની મર્યાદા, એનું ચર્ચાર્થ દર્શન કરાવ્યું તે ઉપરાંત ચર્ચાપત્રના ઉત્તર તરીકે પણ એ લેખ નમૂનેદાર છે. તે આખો અને ઉનાયો છે.

‘કોણ મોટું’—માતા કે અંતરાત્મા ?*

મારી પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ છે, છતાં મને ઓળખનાર પેઢી જે કોઈ માગ જાહેર અગત પરિચયમાં આવ્યો નથી, તે માગ ધાર્મિક, ગૃહસ્થીય, સામાજિક વા કેળવણીવિગ્રહ વિચારો વિગે રચાય જાણતો નથી, એમ સુખેથી કહી શકાય આ માસિકના ફાગણ માસના અંકમાં પૃષ્ઠ ૨૦૯ અને ૨૩૬ ઉપર માગ વિગે ચર્ચાપત્ર તેમ જ આ માસિકના (આઘ) ત્રીજી નોંધ છે, તે જોશે ગોસાઈજી મહાનગ્ને માનવગરિય માતૃશ્રી હરખાબાએ શ્રીનાથજીમાં આંદ માસના નિવાસ પછી શ્રીનાથજીમાં જ મરણસમયે ભાઈ ધૂળાભાઈ મયુગભાઈ પટેલ પાસે લખાવી, જાહેર કરેલી ઇચ્છાનુસાર દાનની જે રકમો આપી જણાવી છે, તેમાં ફેરફાર છે, પણ આપી તો છે જ. એ જધા પૈસા ૨૫ હજારમાના જ સ્વીધન તરીકેના હતા અને ૫૫૫ વચ્ચે સહકારી જેન્ડમાં તેમને પોતાને નામે મુકાયેલા હતા. મને વાગસ તરીકે તે રકમ મળેલી, અને મેં ધર્મકર્મ અને

કાયદાની દૃષ્ટિએ દ્રુટી તરીકે હરખાખાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાની મારી જવાબદારી સમજીને એ રક્ષક દાનમાં આપી છે. એમ કરવામાં મને પુત્રધર્મ પણ સમજાયેલો. મૂર્તિપૂજા અને વધ્ધમા-ચાર્યની સાત ગાદીમાંના એક આચાર્યને હાથે વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રજ્ઞ-સંબંધની ક્રિયા મારી નવ વર્ષની ઉંમરે થયેલી હોવા છતાં કોઈ ગોસાંઈજીને હું ગુરુ તરીકે માનતો નથી.

દ્રુટીનો અંતરાત્મા

પણ દ્રુટીનો ધર્મ યંત્રવત્ ન જ હોય. હરખાખાએ વિશ્વમાં લખ્યું હોત કે તેમની પાછળ પ્રેતભોજન કરવું, તો હું તે કાર્ય હાલના મારા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ હોવાથી ન જ કરત. કોઈ રૂપિયા (૧,૦૦૦) મારા તરફ મોકલી પોતાના સન્નુનું અહિત ચાય તેવે અયોગ્ય કામે તે રક્ષક ખર્ચવાનું મને સોંપે, તો તેવું કામ હું ન જ કરું. હું મારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે દૃઢતાથી ચાલીશ એમ હરખાખાને ખાતરી હતી, માટે જ પોતાના ગુરુ અને મંદિરોમાં ધર્મદાન કરવાનું કાર્ય ખીજા કોઈને ન સોંપતાં એમણે મને સોંપ્યું. માતૃશ્રી સાથેના ધાર્મિક સંબંધની મારી જ વાત કરું. હરખાખા રહ્યાં જૂના જમાનાનાં સુસ્ત સનાતની મરજદી વૈષ્ણવ, અને હું રહ્યો નવા જમાનાનો સુધારક વિચારનો સમાજભેદક, છતાં અમે રાજ ધર્મ વિષે અને જ્ઞાતિની રૂઢિઓ વિષે વાતો કર્યાં જ કરીએ અને ચર્ચા પણ કરીએ. રૂઢિઓ બાબતમાં તો અમે લગભગ એક નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યાં. બારમું નહિ કરવાનું, લાજનો રિવાજ કાઢી નાખવાનું, રૌવાફ્ટવાના બધા જ વહેવાર ઘેર અને બહાર સર્વજન બંધ કરવાનું, ઘેર ઘેર અપાતાં પિરસણ, ખાવું, વડીપાપડ, વગેરે કોઈનું પણ નહિ લેવાનું, વગેરે વગેરે તેમણે સ્વીકાર્યું, અને છેલ્લાં ૧૭ વર્ષ સુધી અક્ષરશઃ પાળ્યું. પણ ધર્મની બાબતમાં તે ન કેરવી શક્યાં મારા વિચાર, અને હું ન કેરવી શક્યો તેમના આચારવિચાર. છતાં વાતચીત અને ચર્ચાને પરિણામે એકબીજાનાં દૃષ્ટિબિંદુ અમે સમજી શક્યાં, અને ઉદારતાથી છૂટછાટ મૂકી એકબીજાને અનુકૂળ ચર્ચ રહેવાના નિર્ણય ઉપર આવી ગયાં, જેથી હું સુધારક હોવા છતાં તે મરજદી ધર્મ મારી સાથે જ ધર્મમાં ગહીને પણ પૂરેપૂરી રીતે પાળી શકે તેવી મક્કનમાં થોડાઘણા કેરફાર કરી આપવા સુધીની

બધી જ અનુકૂળતાઓ અને સવધતો આપતો. તેમના ઠાકોરછતે માટે કોઈ સાહિત્ય મામત્રી જોઈએ તે પૂરી પાડતો, ગામની સ્ત્રીઓને દરરોજ દર્શન કરવા મારે ઘેર આવવા દેતો અને વૈષ્ણવ ધર્મની કથાવાર્તા નિયમિત રીતે દરરોજ મારા ઘરમાં થવા દેતો. જનત્રાએ જવાની તેમની ઇચ્છા થાય ત્યારે જવા દેતો અને ગયે વર્ષે શ્રીનાથજીમાં રહી ઈશ્વરમંજન કરવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે ત્યાં જવાની અનુકૂળતા કરી આપી, અને તે જીવ્યાં ત્યાં મુધી બધું જ ખર્ચ મોકલ્યા ક્યું. આ બધું ક્યું એ તેમના માનેસા ધર્મને અનુસરીને અને તેમની ધાર્મિક સ્વતંત્રતામાં મારે વચમાં ન પડવું, એવા મારા સિદ્ધાન્તને લઈને ક્યું. તેવી જ રીતે હરખાખા પણ, ચુસ્ત મરજાદી વૈષ્ણવ હોવા છતાં, હું અંત્યજ બાઈને અડીને ઘેર આલું અને નાહું નહિ, એ સ્થિતિને નિભાવી લેતાં. જન્મભાષ્ટ્રીને દિવસે પણ હું ઉપવાસ ન કરું, એટલે મને રોજના નિયમ પ્રમાણે ભાત, દાળ, શાક, રોટલી, વગેરે ખાવાનું ગધું જ વગર કચવાટે અને આનંદથી કરી આપતાં. વળી મારા બાણાબાઈ હુંગળીનું શાક માગે, લસણ નાખી ઢેઝરું કરાવે, તો તે પણ કરી આપતાં, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારની, ધર્માન્ધ મરજાદી વૈષ્ણવ કદી છૂટ ન આપે તેવી, બધી જ અનુકૂળતાઓ અમને તે આપતાં. અમો બંનેએ માનેસા અને સ્વીકારેલો પોતપોતાનો ધર્મ પાળવો, અને એકબીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી, જરૂર પડે તો પરસ્પર મદદ પણ કરવી, એ અમારો સિદ્ધાન્ત હતો.

સ્પષ્ટતાની ખાતર અત્રે હું જણાવું છું કે નિરાકાર ઈશ્વરને હું માનું છું, બ્રહ્મોસમાજ, આર્યસમાજ વગેરે આધુનિક ધાર્મિક મંડલોના કેટલાક સિદ્ધાન્તો સ્વીકારું છું, પણ હજી મુધી કોઈ ધર્મ, પંથ કે મંડળના બધા જ સિદ્ધાન્તો અને માન્યતાઓ હું માન્ય રાખી શક્યો નથી, અને ધર્મના ખંડનમંડનના તકરારી વિષયોમાં મેં કદી સક્રિય ભાગ લીધો નથી, તેમ જ મારો અભિપ્રાય પણ બાહેર કર્યો નથી; એટલે ધર્મની બાબતમાં મને ચોગ્ય લાગે તે માર્ગ અદ્યક્ષ કરવા હું સ્વતંત્ર રહ્યો છું. માટે જ મારા મુખ્ય સિદ્ધાન્તનો ભોગ આપ્યા સિવાય, માતૃશ્રી સાથે સહકાર સાધી સંપ, સુખ અને શાન્તિ અનુભવવા બાગ્યશાળી નીવડ્યો છું. હું મૂર્તિ, મંદિર અને

ગોસાઈજીના કોઈ આચાર્યને નથી માનતો એની માગ માતૃશ્રીને ખાતરી હોના છતાં, તેમનું જનાવેલું તેમના દાક્ષિણ્યનું કામ હું જીશ એવો મારો સિદ્ધાન્ત તે જાણના હોવાથી, અનન્ય પુણ્યદાન કરવાનું કામ એમણે બીજા કોઈને નહિ પણ મને જ મોખ્ય અને તેને માટે (બેન્કમાં મૂકેલા) પૈસા પણ મને જ મોખ્યા

જે કાર્યને આપણે અંતરાત્માવી ન માનના કોઈએ, એટલે કે જે કાર્ય પોતાના સિદ્ધાન્ત, ધર્મ અને નીતિની વિરુદ્ધનું હોય, તે કાર્ય ગમે તે મયોગોના પણ ન જ થાય ઉદાહરણ લઈએ ‘વિગ્નપતિની દ્વાઓ’ ‘ગેરિયાદી’ અને ‘મદારીર ગાર્ફિંડ’ એ ત્રણ સગ્ગારે જન્મ કરેલા પુત્રોમાં ફરી છપાવરા મને આ માસિકના (આઘ)ની મોખી જ્ય તો હું છપાવીરા નહિ જ પોતીમના જ બચથી હું એ ન છપાવું, તોપણ અંતરાત્માના મન ગતા પોતીમનો ભય મોટો એમ ગ્રીમરી ગમીરા નહિ નાગલ કે આ સસાન્મા જન્મ ધરીને જાતિ, મગ્ગ, ધર્મ અને ઉદિને લઈને ધણા કાર્યો છતાં વિરુદ્ધના હોના છતાં દગ્ગજ જ્યાં જ જવા પડે છે, અને મનને મનાવી લેવું પડે કે કે કોઈને જૂઠું મોલી દગતા નથી અને અનિચ્છાએ મયોગોને વગ ધર્મને નુકસાન પડે કે, માટે કરીએ શીએ, એટલે અંતરાત્માનો પણ તેમા ખામ વિરોધ નથી આવતો

મારું જ ઉદાહરણ આપું જાતિને વા જાતિના ગોળને હું નથી માનતો, પણ જાતિથી છૂટા નહિ પડનાની ખાતર ગેળની અદગ જ દુન્યા આપનાનો નેવાર કરુ છું અને એ પ્રમારના વ્યવહારને અનેક રીતે પોથી ન્યો છું આકરુ જમીનમકેસન, દારના ધમરા વેદ, ‘ગેરિયાદી’ અને ‘ગાર્ફિંડ’ જેના નિર્દોશ અને પ્રેરણાત્મક પુસ્તકો જન્મ દેના જેવા સગ્ગારના કેટલાય નયના ગ્રીમરા મન ના પાડે છે, પણ ગાન્યમા મ્હેરાની ખાતર તે પાલન નુ છું અને કરાવું છું ધર્મને નામે લક્ષ્મિધિમા યજ્ઞ, દરન, પૂજા વગેરે જે ક્રિયાઓ ખરી ખોટી રીતે થાય છે તેમા અદા નહિ હોના છતાં હું બાગ લઉં છું અને માગ પોતાના ઘરમા કેટલાય વર્ષથી તે નઢી નાખી છે, છતાં પાડોશમા તેમ જ ગામ પગ્ગામમા અને- વખત જાતિની રૂઢિ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરી ના લો વ્યવહાર ચાનુ ગણુ છું — એટલે કે કોઈ પારિવાર આ સાખી આવે અને કોઈ બિના મ્હેરાનું રહે તો

જિભો રાં છુ, ખસવાનું કહે તો આપોપાએ થાઉ છુ અને ઓથો કગવાનું કહે તો લૂગડાનો વા છીનો પડેા કરી, એ અમેાઅ અને અનિષ્ટ રૂઢિને પોપી ન્હો છુ જે વ્યવસ્થા બીજાને મોપી હોત તો તે કરત, માટે જ તે વ્યવસ્થા આપણા અતરાતમા વિરુદ્ધની એટલે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધની હોત છતાય ધર્મકરણ કે કાયદાની દૃષ્ટિએ ટરીએ તો અતગતમાને જરૂર હગીએ છીએ આપણુ અનુકુલુ જગત કરે એવી િયતિમા હોઈએ તો, અને ન હોઈએ તોપણ, જગતને જરૂર હગીએ છીએ બીજે કોઈ ચોગી ગમાનો ઈ, માટે આપણા અંતરાતમા વિરુદ્ધ એ કાર્ય ટરીએ તો તેમા આપણી શુદ્ધિની અને નીતિની ચોખ્ખી બ્રહ્મતા છે.

પુત્રધર્મ

માતા પત્ની વગેરેનો દુઃ ઘગની મિલન ઉપ આપણા નેટલો જ માનું છુ, તેથી ઘગના ધનમાથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યય ટરી રહે માનાના એ કાર્યમા આપણે બળદકારે અતરાય ટરીએ તો આપણે પુત્રધર્મથી બ્રહ્મ ધર્મએ આપણા જે વિચારોથી જગતને ગગવા ઇચ્છીએ, તે વિચારો આપણા પોતાના જ ધગમા ન પ્રવેશે તો આપણા ગૃહધર્મમા કઈક ખામી છે એમ જરૂર જાણીએ પણ ધગનાના વિચારોમા આપણા અતગતમાના રામ્દ વિરુદ્ધ તણાઈએ અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે લર્મ ટરીએ, અથવા તો બળભેરી નાચરી આપણા ધગના માણસોને તેમના માનેના ધર્મકાર્ય કરના ન દઈએ, તો આપણે ગૃહધર્મથી કે પતિધર્મથી જરૂર બ્રહ્મ ધર્મએ

તપારે 'સાચો પુત્રધર્મ મારો કે પ્રહ્નામનો' એ પ્રશ્ન જ હવે જિભો થતો નથી કાનુ કે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ મારો માનેનો ધર્મ હુ પાળી શક્યો છુ અને પાળું છુ માતૃશ્રીની ઇચ્છા તેમની હયાતીમા ના હનાતી બાદ મારા સિદ્ધાન્તમા એટલે ધર્મમા વચ્ચે આવી નથી જ તેમની ઇચ્છા તો મારા ધર્મધાનનમા બિલગી મને અનુકૂળ ધર્મ પડી હતી, એટલે મારે તો માતાની સામે વિરોધ કરનાની જરૂર જ પડી નહોતી પરતુ બક્ત પ્રહ્લાદને તો પિતાના તરફથી ઈશ્વરની બક્તિ કરવાની મખ્ત મનાઈ હતી, એટલે તે અયોગ્ય આજ્ઞાની સામે ઈશ્વરબક્તિ કરવાની ખાતર બડ ઉચાનવાની

— સત્યાગ્રહ કરવાની — પ્રજ્ઞાજીને જરૂર પડી હતી. અને તે ફરજ તેમણે અવર્ણનીય કष्टો જાતે વેડીને પણ સંપૂર્ણ રીતે અદા કરી હતી. ધર્મદાનનો ઉપયોગ

ગોસાંઈજી મદારાજને આપેલા એ પૈસાનો ઉપયોગ મારા માનેલા ઇષ્ટધર્મને માટે નથી જ ચવાનો, પણ વૈષ્ણવ ધર્મના આચાર્યની માન્યતા પ્રમાણે દેશ, જાતિ કે ધર્મની ઉત્તતિને માટે થશે વા આચાર્યના પોતાના સુખ-વૈભવને માટે થશે, એ હું નથી સમજી શકતો. એનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ઠાકોરજીની સેવા માટે ચવાનો છે. પણ તેના માલમલીદા નહિ જ ઊડે, એ પણ હું નથી કહી શકતો. વસોના મંદિરમાં પુસ્તકાલય માટે આપેલા કપ્પાટમાં, વૈષ્ણવ ધર્મની કાળી ગ્રાન્થ તેના નમ્ર સ્વરૂપમાં દેખાડી દે એવા, આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામીશ્રી દયાનંદજી રચિત ‘સત્યાર્ય પ્રકાશ’ વા સુપ્રસિદ્ધ સુધારક નરવીર કરસનદાસ મૂળજીવાળો ‘મદારાજ લાયબ્રેરી ફેસ’ જેવાં પુસ્તક નથી જ મુકાવાનાં, પણ પરમહંસ રામકૃષ્ણનાં બોધવચન, સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થનાં ઉપદેશો, સ્વર્ગનાં પુસ્તકો, ગમાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, મનુસ્મૃતિ, શુકનીતિ, બૃહત્ કાન્થદોહન, ચન્દ્રકાન્ત, અમરચરિત્ર, વગેરે વગેરે અનેક ધર્મવિષયક પુસ્તકો જરૂર મુકાશે. હું જાણું છું અને જણાવું છું કે, વસોના યુવકો જાત્રન હશે ત્યાં સુધી તો આન્કપાટમાં પુસ્તકો જ મુકાશે, અને છપ્પનબોગની સામગ્રી મુકાશે નહિ જ. ધર્મને નામે આલ્પતા એ અધર્મના અખાડાના પાયા હયમચાવી નાખી, તેનાં મૂળ ખોદી નાખી, એને રોળી નાખી નવજનુગ લાવવા નવજનુવાનો તલપાપક થઈ રહ્યા છે, તેવે સમયે મેં માતૃશ્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનું દ્રવ્ય તેમના ઠાકોરજીની સેવા માટે તેમના ગુરુને આપ્યું, તેને પુત્રધર્મના અનિષ્ટ મોહથી એ અખાડાના ખવાઈ ગયેલા પાયામાં સેત્તાથી સિમેન્ટ ચાખડચો છે, એમ આ માસિકના (આદ્ય)તંત્રી લખે છે. પણ નવજનુવાનો એવા હજારો લેલાંના સિમેન્ટનો પણ ભાગીને જૂકો કરવાના છે એટલે કોઈએ કંઈ ચિંતા કરવી નહિ.

મારી નિર્જાળતા

હું ઉન્નતિના માર્ગને ઓળખતો નથી એમ નથી, જદું સારી રીતે ઓળખું છે. પણ હું સમાજજીરુ છું એ જ મારી નિર્જાળતા,

એ સ્વીકારતો નથી. જ્યારે જરૂર જણાય ને માગમા શક્તિ હોવાનું મમનય ત્યારે સમાજના જળપ્રવાહની નિરુદ્ધ તરતા મને દૂખનાનો ભય લાગતો નથી. પણ જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એ જળપ્રવાહની સાથે ચઢી તરવામા સમાજનો અને મારો ઉદ્ધાર માનું છું અને વધારે મરોડવા મતલબ પ્રયત્ન કર્યા કરું છું. વિધવાગિનાદને ઇષ્ટ માનનાગ દરેક નિધુરે વિધવા સાથે જ ભક્ત કરવું નોઈએ, એવું મનડે સ્વીકારે અને પછી જો તે આધેડ વયે નાની વન્યાને પચે તો તે દોષ, અને મદિરોને સુધારવા ઇચ્છનાગ હું મદિરની અમુક બ્રહ્મા જાણુવા છતાં તે બ્રહ્માને પોપું તે દોષ, એ બને એક જ પ્રકારના માગ ઇષ્ટગુરુ મનડે અને જોખને છે. હું કાગ્નટ, શુદ્ધ, દયાનંદ કે 'રોમનાં છાપગાં હિપ્પા જેટલા નળિયા છે, તેટલા મેતાન દશે તોય પોપનો વિરોધ કરવા ત્યાં જઈશ' એમ ભોલનાર માર્ટિન લૂથરને મનડે અને જોખયે કરનાય બહુ ચડતી કોટિના ઇષ્ટગુરુ માનું છું તેમને મેં ભયંકર ઠી જ માન્યા નથી, આજે પણ માનતો નથી. ફક્ત કાઇરટ જેવી દીનતા, શુદ્ધ જેવી ત્યાગશક્તિ, દયાનંદ જેવું નિશ્ચયબળ, અને લૂથરના જેવી નીડરતા મારામા નથી, એમ જણાવી મારી નિર્મળના ઢબૂલ કરું છું જે નવજુનાનો આમને ઇષ્ટગુરુ માને અને ધાર્મિક અને મંસાગ્નિધાગના દરેક પ્રસંગે તેમને અનુસરે તેમના પગમા મૂકું મારું માથું નમાવું લું. દેશસેવાની ખાતર નાગકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમા હાનના કેટલા નવજુનાનોએ પોતાના આખા જીવન (તન, મન, ધન) સમર્પણ કર્યા છે, ભવિષ્યની મોટી મોટી આશાઓને તિલાંજલિ આપી છે, અનેક પ્રકારના શારીરિક કષ્ટ વેડી રહ્યા છે તેમને, સર્વેન અર્પણ કરવું ન પડે અને સહેજ સહેજ ભેગથી અને અર્પ પ્રયત્નથી થઈ શકે તેવા નાના નજીવા મેનાના કામ કર્યા કરનાર, સૂદનો ગાગડો લઈ ગાધી ચર્મ ખેસનાર, માગ જેવો નાનકડો સમાજસેવક દોરી શકતો નથી, એનો ગુપ્ત બેદ આ જ છે. ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે, દેશના નવજુનાનો સમાજભયને ખ ખેરી નાખી ચારિત્રમળ, આત્મભોગ અને નિસ્વાર્થભાનથી હાલમા દેશની જે અત્યુપમ સેવા કરી રહ્યા છે તેમના દષ્ટાનુ અનુકરણ કરાની મને શક્તિ, હિંમત અને શુદ્ધિ આપે.

‘મેં તમને માનથી નવાજ્યા છે?’

(‘Have I Decorated You?’)

(૧૯૩૧-૩૩)

‘ચરોતર’ માસિક પ્રગટ થયા પછી ત્રણ માસે—૧૯૩૧ના એપ્રિલમાં—એક દિવસ શ્રીમંત સયાજીગન ગાયકવાડ પુસ્તકાલય ખાતાની મુલાકાતે આવી ચડ્યા. ફગતાં ફગતાં મોતીભાઈની ઓફિસે હેલા આવ્યા. મોતીભાઈ પોતાના કામમાં મશગૂલ હતા. તેમના તરફ આંગળી ચીંધી મહારાજાએ સાથેના અમલદારોને કહ્યું : ‘પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના એ પિતા છે રાજ્યમાં પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે સુઠર કાર્ય કરી ગયા છે’

ખાતાની મુલાકાત પૂરી થતાં મહારાજાએ મોતીભાઈ સાથે એકાન્તમાં દોઢેઢ કલાક સુધી વાતો કરી. વાતો પૂરી થયે મહારાજા જિયં મોતીભાઈ તેમને વળાવવા ગયા મોટામાં બેસતાં બેસતા મહારાજાએ પૂછ્યું : ‘Have I decorated you?’

મોતીભાઈ મૂંગા ગયા. સાથે બિભેયા તેમના ઉપરી શ્રી. દત્ત સાહેબે તેમની વતી ઉત્તર આપ્યો : ‘ના,’ અને ઉમેર્યું : ‘પગાર વધારના મેં ટિપ્પણ કરેલું પણ તે નામંજૂર થયું છે.’

‘પગાર ક્યાં સુધી પડેલ્યો છે? હેલ્યો શ્રેડ આવી ગયો છે?’ મહારાજાએ તપાસ શરૂ કરી.

દત્ત સાહેબે કહ્યું : ‘હાલ રૂ. ૨૨૫) મળે છે. હેલાં ૭ વર્ષથી પ્રમોશન મળ્યું નથી’

‘ટિપ્પણ કરજો,’ કહી મહારાજા મોટું હંકારી ગયા

*

ટિપ્પણ કરવામાં આવ્યું. મહારાજાએ પુછાવ્યું કે મિ. અમીન કેના પ્રકારનું માન સ્વીકારજે? મિ. અમીનને તો માન જ નોંધવું નહોતું, તો તેના પ્રકારની પચાત તે શાને કરે? પણ જો મિ. અમીન

માન ન સ્વીકારે તો તેમના ઉપરીને આપવા દરેલું માન પણ બંધ રહે તેમ હતું. એટલે ઉપરીના લાંબની ખાતર મોતીબાઈએ માન સ્વીકારવાનું ઉચિત માન્યું અને રોકડ રકમ સ્વીકારવાની ઇચ્છા બતાવી.

મહારાજાએ હજૂર હુકમ કાઢ્યો કે રાજ્યમાં ગ્રામ પુસ્તકાલયોના પ્રચાર કરવામાં બચ્ચવેલી સેવાઓની કદર તરીકે મિ. અમીનને રૂ. ૧,૫૦૦)ની થેલી બેટ આપવી, અને ૧લી મે ૧૯૩૧થી માસિક રૂ. ૫૦)નો જનન-પગાર આપવો. અને એ જ હુકમમાં ઉમેરુ કે, 'ગ્રામ પુસ્તકાલયોની યોજના એ પોતે કરેલી ફરજિયાત ડેળવણીની યોજનાનું એક કીમતી અંગ છે એમ મહારાજા સાહેબ માને છે, અને તેથી મિ. અમીન રાજ્યના દરેક ગામે એક પુસ્તકાલય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા રાખે છે.' (તા. ૪-૮-'૩૧)

આ હુકમ પ્રમાણે થેલી આપવાનો વિધિ યોજાયો. દરબારમાં હાજર રહેનારે દરબારી પોપાક પડેરવો પડે છે અને અમુક શિષ્ટાચાર પાળવો પડે છે. તે મોતીબાઈને પસંદ નહોતું, તેથી તે કદી દરબારમાં જતા નહિ. પણ આ પ્રસંગે તો ખાસ તેમણે હાજર રહેવું જોઈએ એવો ખાતાના અમલદારોનો આગ્રહ હતો. મોતીબાઈ તે અરસામાં તબિયતને કારણે વસો રહેતા હતા. અને પોતે સાબ થશે તોપણ એ સમારંભમાં હાજર નહિ રહે એમ તેમણે અમલદારોને લંબી દીધું હતું. છતાં મોતીબાઈની અનુકૂળતા માટે દરબાર ભરવાનું લંબાવવામાં આવ્યું. છેવટે તે બરાબો ભારે તેમને તેડવા ખાસ માણસ મોકલવામાં આવ્યું. પણ તે ન ગયા તે ન જ ગયા. છતાં થેલી તો તેમને મળી જ.

*

થેલીના સમાચાર આખા ગુજરાતમાં પ્રસર્યા અને મોતીબાઈ ઉપર અબિનંદનના પત્રો આવવા લાગ્યા. તે બધાને એક જ પ્રકારનો ઉત્તર આપતા. એક બે નમૂના અત્રે ટાંકીશું :

તા. ૩-૯-'૩૧

શ્રીયુત.....,

આપના દરાવ માટે આભાર માનું છું. અને સાથે જણાવું છું કે અમારી કદર વ્યક્તિગત થયેલી દેખીતી રીતે જણાય છે, પણ

વાસ્તવિ- રીતે તો તમે મધા અને અમે જે જ્ઞાનપ્રયાગની પ્રવૃત્તિમાં
જોડાયા છીએ તે પ્રવૃત્તિની જ મ્દર થયેલી છે તમાગ જેવા
અનેક મેવાભાવી બાર્ડઓની મહેનતનું પરિણામ એ અમારી કંઈ
છે માટે એ કંઈ માગી નહીં હોય તો એ મેનાના પ્રાર્થના અમે
વધારે ભોગ આપીએ અને એ મ્દરને પાત્ર દરીએ મુશ્વિદ અમને
એ સદ્દૃષ્ટિ અને શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના

(મહી) મેા ન. અમીન

મદદનીશ વ્યવસ્થાપક

*

તા ૧૧-૬-'૩૧

શ્રીયુત

નોન્ની કંઈ શેર કરે તેમાં નોકર કરતા મેદની યોગના
વધારે ગણાય. માગ જેવા મરમરી નોકરની મરમર કંઈ કરે તો
ગજનના કેટલાય મેવાભાવીઓની નિસ્વાર્થ, છૂપી મેનાની મારે
નામે કંઈ થઈ છે, એ સહેજ અમછ શનય તેમ છે બસકર લડે
અને છત થાય તેથી સેનાપતિને જ યશ મળે પણ ખરો યશ તો
લશ્કરને મળતો નેતરે તમારી માગ પ્રત્યેની લાગણીને માટે હું
તમારો આભાર માનું છું.

x

x

x

*

અભિમનના પત્રોના મોતીબાર્ડ ઉપર પ્રભાણે ઉત્તરો આપી
રહ્યા હતા તે દૃશ્યાન એક મિત્રે આ મનધર્મા નીચે પ્રભાણે
લખ્યું (તા ૨૪-૮-'૩૧)

‘તમને માત્ર ૩૧ ૧,૫૦૦) ઇનામ આપીને રાજ્ય પોતાની
અને તમારી મેનાની માત્ર પામગતા દેખાડી છે અને એના પ્રસંગને
લોક વધારી લે એ મને રુચતું નથી

પણ મળી તમારી સેનાની કંઈ કરામત ગળ્ય ગમે એટલું
ઉદાર બને તોપણ પૈસા નડે કે ઇફકામ નડે થયેલી એ કંઈ તમે
ખીમરા એ પણ મને રુચે નહિ હું બાણ છું કે એ નકમ તમે
ધમ્મા ન ગણતા કોઈ સમ્માને તેની મેના અર્થે મોખી દેશો પણ

છતાયે એ ઇનામ સ્વીકાર્યામા હુ તો તમારી મેનાને વેચી દીધેલી માનુ હુ તો એ ઇચ્છુ કે ગમે તેની પ્રગ કર્યા મ ન જોઈએ તો મનકારનો તમારે ખૂબ આભાર માનીને પણ જણાવી દેતુ ઘટે કે, મે તો માગ અતગતમાના શ્રમ પ્રમાણ ગણતરી એટલે લોકોની મેના ફરી છે અને મારે કોઈ પણ પુગ્ગલ સ્વીકારવો એ માગ અતગતમાથી નિરુદ્ધ માનુ છુ

આ ઉપર વિચાર કરો એવી આગા છે'

પણ મોતીભાઈએ તે પડેના જ થેલીની વ્યવસ્થા ફરી દીધી હતી હમૂરુ હુ-મ આવ્યો કે તરત તેમણે રૂ. ૫૦૦) સો ફેળવણી મળના ગોપાળનાસ માગમા ચાલના આરોગ્યવર્ધક વાચનાનયને માટે એમ 'ગેડ' ડિબો કન્વા ખાત આપનાનુ નામભાઈને લખી દીધુ હતુ અને બાબની રૂમની વ્યવસ્થા વિશે ત્રણ દિવસ પછી ને લખ્યુ હતુ તે પેલા મિત્રની મનાદને અનુસરતુ જ હતુ

વડાદગ, તા ૭-૮-'૩૧

ભાઈ રામભાઈ,

તમારી માહિતી માટે જણાવુ છુ કે, બીજા રૂ. ૫૦૦) 'ચરોતર પત્રિકા' માટે ચરોતર એજ્યુકેશન સોમાયતી'ને અને ત્રીજા રૂ. ૫૦૦) પુસ્તકનય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે આપનાના નક્કી થયાં કે આ રૂમની એક પણ પાઈ માગ અમત નામમા રપગય, તો મારી મેના નિઝાર્થ મેના નડોતી પણ એમા ઊડો સ્વાર્થ રહેતો હતો એમ નહી શકાય સાચી ભક્તિ નિષ્કામ રાય છે માચી મેવા એ નિઝાર્થ હોની જોઈએ ધર્મિય આ વૃત્તિ દદારો એ જ પ્રાથના

*

આ જ વર્ષે મોતીભાઈને ૫૮ વર્ષ પૂગ થયા હતા અને નોમરીમાથી નિવૃત્તિ મેળવી સસો જઈ બેસનાના તેમના સકલ્પની સિદ્ધિ નજીક આવતી હતી પણ તેમની ગણતરી ફરી એના બોગી પડી હતી બાણુભાઈ મેટ્રિકની પરીક્ષામા નાપાસ થયા હતા. તેમને મદદ કરવા એમ વર્ષ નધુ વડોદરામા જ રોડાઈ જવાની જરૂર હતી એ માટે વિચાર ચાલતા હતા તેનામા મદાગળની મુલાકાત થઈ, થેલીનુ પ્રવરણ થયુ અને ગામેગામ પુસ્તકાલયો સ્થાપનાની મદાગળની

આજા થઈ. વડોદરે રહેવાનું લંબાવવાની વૃત્તિને આથી પોપણ મળ્યું. અને તા. ૧૯-૯-’૩૧ને દિવસે નિવૃત્તિ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવતો વિદ્યાધિકારીને પત્ર લખ્યો તેમાં, રાજ્યમાં માન આપી ગામેગામ પુસ્તકાલયો ઉઘાડવાના હેતુથી જ એક બે વર્ષ લંબાવવા સરકાર આજા કરશે તો તે પ્રમાણે દર વર્ષે ૧૦૦ પુસ્તકાલયો ખોલવા માટે નિવૃત્તિ લેવાનું મુદ્દનવી રાખવા પોતે ખુશી છે, એમ જણાવ્યું.

સરકારે નોકરીની મુદત બે વર્ષ માટે લંબાવી અને મોતીભાઈ બાણાભાઈના શિક્ષણ અને ગ્રામ પુસ્તકાલયો ખોલવાના કામમાં ગૂંથાયા. સરકારી નોકરી એમ લંબાવ અને પોતે મોટા પગાર ભોગવે એ સેવાધર્મને વરેલા મોતીભાઈને રુચે નહિ જ. ‘ચરોતર એન્જલિકેશન સોસાયટી’ સ્થપાઈ ત્યારથી તે સ્વયંસેવકોને ધોરણે શુવન ગુજારતા હતા. અને આ વર્ષોમાં રામભાઈ સાથે સ્વયંસેવક બની ‘વસો કેળવણી મંડળ’ની સેવા કરવાનાં સ્વપ્નો રોજ સેવતા હતા. એટલે તેમણે વર્ષની શરૂઆતથી જ રામભાઈને લખી દીધું હતું કે, નોકરીની મુદત લંબાવવાનો હેતુ બાણાભાઈના શિક્ષણને મદદ આપવાનો જ છે, પગાર લેવાનો નહિ. એટલે મુદત લંબાશે તોપણ પોતે તો પેન્શન નોટલી જ રકમ વાપરશે અને બાકીની રકમ રૂ. ૧૨૫) ‘વસો કેળવણી મંડળ’ અને ખીછ સેવાની પ્રવૃત્તિઓને જ આપશે.

એ વિચાર પ્રમાણે, નોકરીની મુદત વધતાં દર માસે રૂ. ૧૨૫) નો એક એવા બાર હપતાથી સેવાનાં કામો માટે નાણાં વસો મોકલવા માંડ્યાં. એ નાણાં ખર્ચવાની યોજના કેવી હતી તે તા ૧૯-૧૧-’૩૨ના એક પત્રમાં વિગતવાર લખ્યું છે.*

*

રાજ્યએ મોતીભાઈની કદર કરી તેનો પડયો પ્રગ્નના દિલમાં પણ પડ્યો, અને મોતીભાઈના મિત્રો, રેહીઓ અને સાથીઓને થઈ આવ્યું કે મોતીભાઈને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે તેમની જયંતી

* પાછળથી વસિયતનામામાં આ યોજના માટે કાલમનાં ટ્રસ્ટેફંડની સગવડ કરી હતી. તે માટે જુઓ વસિયતનામું, ખંડ ૫, પ્રકરણ ૬.

જિજ્ઞાસી અને તેમને એક મોટી ગકમળી થેલી અપણુ કહી. આ અગસામાં જઈતીઓ જિજ્ઞાસવાનો પવન ગુજરાતમાં વાયો હતો એટલે મોતીબાઈને આ વિગે ખજાર પડતાં તે સાવધ થયા, અને જેમણે આ વાત હિપાડી હતી તેમને હકેવડગ્યુ કે, ‘જેઓ મારે માટે આ જાતની દિલચાલ કરે તેઓ મને અને મારી મેનાને મોટો ઘોઠો પડોઆડશે. મારી જઈતી જિજ્ઞાસ એટલે મારે મેવાનું કામ બંધ કરી દેવું પડે અને મે આ બધું માન અને કીર્તિ મેળવવા જ છું’ એમ સાબિત થાય તું તો અતરડી મુઠી મેના જ કહેવા છંદુ છુ. . . .’

૬

જયંતી જિજ્ઞાસવાનો વિચાર આમ દાબી દેવાયો. પણ પ્રાપ્તના દિવસમાં ગ્રેસો અવાજ બીજી ગીતે પણ વ્યક્ત તા થયો જ.

છેક ૧૯૦૬માં ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ની યોજના બહાર પડી ત્યારે એ યોજનાથી આકર્ષાઈ એને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તે વખતના મેકેટરી દી. બ અખાલાય સાકરવાન દેસાઈએ મોતીબાઈને અભિનંદનનો પત્ર લખ્યો હતો અને તેમની યોજનાને ઉત્તેજન આપવા શુ વ સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો ઓછી કિંમતે આપવાની યોજના કરી આપી હતી.*

ત્યારથી મોતીબાઈ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રચારક બન્યા હતા, અને એ મર્યાદાનો લાભ લેકો લે તે માટે તેમણે અનેક-વિધ પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પ્રયત્નોથી વડોદરા ગઠ્ઠના અનેક શિક્ષકો અને યુવકો શુ વ સોસાયટીના જીવનમંથ્રો બન્યા હતા, અને એ સંસ્થાની મદદથી મોતીબાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સિટિશ ગુજરાતમાં ફેલાય તે માટે જીવનભર પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા. એ સર્વની કદર તરીકે એ સંસ્થાની દારોવારી કમિટીએ મોતીબાઈને માનદ (ઓનરરી) સભાસદ નીમવાનો હુકમ પસાર કર્યો અને તે વિગે તેમને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

* જુઓ ‘અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન’ ખંડ ૩, પૃ ૫૧-૫૩.

૨૧ ૨૧ મોતીભાઈ નરમીભાઈ અમીન

૬ રામજીમદિર, પાટ

સુ વડોદરા

વિ વિ કે સોમાયત્રીની દારોવારી નમિત્રી તા ૮ મી એપ્રિલના રોજ ગાંધીજીના નિવાસે મળી હતી તેમાં, આપે ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયની ખિલનાણી અર્થે જે પ્રવૃત્તિ આદરેલી છે, તેની ચર્ચા ચિત્ત દ્વારા તરીકે આપને સોમાયત્રીના ઓનગ્રી સભાસદ નીમવા હંગામ થયો છે તે વિધિ થાય

વિ

વિદ્યાભલેન ૨ નીલકંઠ

ઓન મેકેટરી, સુ વ મો.

કહેવાય છે કે ગુજરાત નર્મકયુત સોમાયત્રીમાં આજ સુધી મહાત્મા ગાંધીજી એકલા જ માનદ મળ્ય હતા. તેમની સાથે મોતીભાઈને એ માન આપી એ સંઘાએ તેમની હિતમ પ્રકાશની દ્રવ્ય આપી હતી.

*

આ પછી તા ૨૯-૩૦, ડિસેમ્બર, ૧૯૩૩ ના દિવસોએ થિયોમોશીના પુણ્યધામ અલ્લા (મદ્રાસ)માં ‘અખિય દિંદ્રામ પુસ્તકાલય પર્ગિય’ ભગઈ તેમાં મોતીભાઈએ દરેલી ગ્રામ પુસ્તકાલયોની મેવાની દ્રવ્ય તરીકે તેમને વિશે નીચે મુજબ હંગામ પસાર કરવામાં આવ્યો

‘ This conference records with appreciation the pioneering and meritorious services in the organization of rural and travelling libraries rendered by Mr M. N Amin of Baroda, and confers on him the distinction of ‘Granthalaya Udyama Pitamaha’, and resolves that a commemoration volume be published in his honour and presented to him in token of the love and regard of his fellow rural Library Workers.’

અંચપાત્રો અને મંત્રીઓને પરિચય થાય તે માટે મોતીબાઈ યોજનાઓ વિચારતા. આ સાથે જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચારનું કામ કરવા એક ખાસ પ્રચારકને રોકવામાં આવ્યા હતા. આ બંનેની મદદથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિસ્તારનું તેમ જ સંગઠનનું કામ મોતીબાઈ ક્રમે ક્રમે કર્યું જતા હતા.

પુસ્તકાલયો અને શાળાઓ ઊધડવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો લોકોને આંગણે પહોંચ્યાં એમ કહી શકાય. પણ એનો ઉપયોગ કરતાં શીખવાનું, એની પવિત્રતા સમજવાનું અને એની મદદથી જીવનને સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવનાં શીખવાનું હજી બાકી હતું. આ માટે સૌથી પહેલી જરૂર પુસ્તકાલયોના વહીવટને અવસ્થિત, નિયમિત, પ્રામાણિક અને શાસ્ત્રીય બનાવવાની હતી. તે માટે સૂચનાઓ, નિયમો અને બંધારણો વારંવાર યોજનામાં હતાં. છતાં એ બધાનો અમલ કરવા જેટલી સમજવાળા અંચપાત્રો મળતા નહોતા. બધું કામ ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકો મારફતે જ લેવું પડતું. તેથી એ શિક્ષકોના અંતરમાં જેટલો પ્રકાશ ફેંકી શકાય, તેમને સેવાભાવનો જેટલો રંગ લગાડી શકાય, તેટલું જ કામ થઈ શકે તેમ હતું. અને તેથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સર્વ યોજનાઓનો એ શિક્ષકોને પરિચય કરાવવાની જરૂર હતી. મોતીબાઈ ડિરેક્ટરેટમાં કરતા ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત આ કામ તે રૂબરૂમાં જ કરી શકતા અને શિક્ષકોને આદરથી, સમજૂતીથી, લાઘવથી - જે-રીતે બની શકે તે રીતે - ગ્રેરણા આપતા. તેમને જ્ઞાન મળે તે માટે કંઈ કંઈ યોજનાઓ કરતા. પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનું સાહિત્ય તૈયાર થતાં હવે તેમણે એ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અંચપાત્રોને મળે તે માટે 'પુસ્તકાલય શિક્ષણ વર્ગો' ભરવાની યોજના શરૂ કરી (૧૯૩૦), અને તે સાથે જ પુસ્તકાલય ખાતાના વહીવટને અંગે ઊભા થતા પ્રશ્નોના ખુલાસા આપવા દીવાન સાહેબની મંજૂરીથી 'પુસ્તકાલય' માસિકમાં 'પ્રશ્નોત્તરી' વિભાગ ખોલ્યો. અને એ વિભાગ દ્વારા થતી ચર્ચામાંથી ઊભા થતા મુદ્દાઓ ઉપર સંગીન વિચારોથી ભરેલા સ્વતંત્ર કોષો લખવા માંડ્યા.

આમ સ્થપાઈ ચૂકેલાં પુસ્તકાલયોનું કામ વ્યવસ્થિત ને સંગીન થાય તે માટે યોજના થઈ. તે સાથે જ વાચકોને પુસ્તકોનો શોખ લગાડવા, અને તેઓ નવાં હોય ત્યાં તેમના હાથમાં વાચનસામગ્રી

પહોચાડના પણ વિનિદ્ય યોજનાઓ થવા લાગી તેને પરિણામે મદિરોમા, દનાખાનામા, હગ્વાફગ્નાના સ્થાનોમા, એમ જ્યાં લોકો એકઠા થઈ આગમ લેતાં હોય કે ગરબા માગતા હોય ત્યાં તેમના હાથમા પુસ્તકો, માસિકો કે વર્તમાનપત્રો જઈ પહોંચે તે માટે આરોગ્યવર્ધક વાચનાલયો, વાચકમંડળો, ફરતા પુસ્તકાલયો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળ સ્થળોએ શરૂ થઈ હતી તે સાથે જ મહાન યોજનાઓ આ વર્ષોમા શરૂ કરનામા આવી

આમાની એક યોજના તે શિષ્ટ નાયનની યોજના ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ની યોજના પ્રમિદ્ય થઈ ત્યાં પછી ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ અમદાવાદમા ગ્રંથપાથેલી તેણે શિષ્ટ ગ્રંથોની પરીક્ષા લેનાની પ્રથા શરૂ કરેલી તેનો લાભ ચરોતર એન્સુકેશન મોસાયટી’ દ્વારા એક જ વર્ષ લેનાયનો એ યોજના પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે તો જ્ઞાનપ્રચારનું કામ ખૂબ આગળ વધે એમ ઘણા વર્ષોથી નિચ્છા ચાલતો હતો તેનો અમન કરનાનો એ મોકો મળી ગયો ૧૯૨૮ના વર્ષમા ‘પુસ્તકાલય સહાનંદ સહકારી મંડળ’ તરફથી પૂનાની મહિલા વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાપ- ‘પ્રો કર્વેનુ આત્મચગિત્ર’ એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના થઈ એ પુસ્તક એટલું ગ્રેગ લાગ્યું કે મોતીબાઈએ એનાથી જ ‘શિષ્ટ નાયનની છમાસિક પરીક્ષા’ની યોજનાનો અમન શરૂ કર્યો (૧૯૨૮)

આ પછી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને તોફાનિ જનનાનના અને લોકોને એના તરફ વધુ ને વધુ આમ્મના ‘પુસ્તકાલય ફિન ની યોજના’ શરૂ કરનામા આવી આ યોજનાને અગે ગામેગામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પરિચય અને પ્રચારના પ્રાર્થક્રમો ગખાવા લાગ્યા અને તે બદલાને સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ કેઈ પુસ્તકાલયમા આવતા થાય તેના આમ્મણો યોજવાની પ્રથા શરૂ થઈ.

‘ ગામેગામ પુસ્તકાલય ’

(૧૯૨૭ થી ૧૯૩૩)

અપાયેલા પુસ્તકાલયોનું કામ વ્યવસ્થિત થાય અને તે દ્વારા વિવિધ રીતે પુસ્તક પ્રચાર થાય તેવી યોજનાઓ પગિપદ મહાજન તરફથી રોકેલા પ્રચારકો મારફત થતી હતી અને બીજી માણુ બાકી નહેલા ગામેગામ પુસ્તકાલયો ખોલવા મોતીભાઈ ગામેગામ ધૂમી ગયા હતા આ માટે નાનકડા પુસ્તકાલય પગિપદ પછી પ્રાપ્તો અને મહાલોમા મનત્ર પગિપદો બનનાની યોજનાઓ વિચારાતી હતી અને અનુકૂળ સંજોગો આવી મળતા તે અમલમાં મુકાતી હતી

જેમ પ્રગતિ થતી હતી તેમ ખર્ચ વધતું હતું સરકાર એ ખર્ચને પહોંચી નહિ જ નજે એમ મોતીભાઈને ડર હતો તેથી ખર્ચને બહાને આ પ્રગતિ અટકે નહિ તે માટે રાજ્ય પ્રજા અને પાસેથી કંઈ કંઈ નાણા મેળવવાની તત્પરતા તે ક્યારે કરતા હતા પ્રાપ્ત પચાસતોનો કાગો મેળવનાનું તો પહેલથી જ શરૂ થયું હતું, પણ ગ્રામ પચાસતોના નિયમોમા એને મ્યાન નહોતું તે મેળવના ખાસ પ્રયત્નો આરંભ્યા અને ગ્રામ પચાસતો પણ પુસ્તકાલયોને મદદ કરી શકે તેવો નિયમ દાખલ કરાવ્યો (૪-૨-૧૯૨૯)

આ સાથે, સ્ત્રીઓ માટે મનત્ર પુસ્તકાલયો મ્યાન તે માટે મહિલા પુસ્તકાલયો સ્થાપનાની હિલચાલ ઉપાડી તેને મદદ કરવા ખાતાના નિયમોમા મગનક નહોતી, તે અગવડ દૂર કરવા પગિપદ મારફતે ધાગમબામા ચર્ચા ઉપાડી અને નિયમમા સુધારો કરાવ્યો (તા ૪-૨-૧૯૨૯)

આ બંને નિયમો થવાથી પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે નવીન દાર ખૂલ્યા ને તેનો લાભ લેવા માટે મોતીભાઈએ શિક્ષકો, સમાજ સેવકો અને ગાંધીયુગના યુવકોને જોરદાર હાકલ કરી. વસ્તુતઃ એ હાલો તો ૧૯૨૨ થી ગરૂ થઈ હતી ૧૯૨૫ પછી તે વધી ગઈ હતી

૧૯૨૬મા પુસ્તકાલયો ૧૧ પ્રયાગ માટે થતી સરકારી યોજનાઓના લાભ તોફા કેવી રીતે લઈ શકે તે માટે, નિવિધ પ્રકાગ્ના મર્યાદાઓને માફક આવે તેવી વિગતવાગ યોજનાઓ લખી પ્રસિદ્ધ કરી હતી * તેમાની એક બહેગતમાનો નીચેનો ભાગ પુસ્તકાલયોના પ્રયાગ માટેની મોતીબાઈની ધગશ ધીર ૧ અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી કાર્યપદ્ધતિનો સરમ ખ્યાન આપે છે

“ હકી ત સત્ય છે કે વાચનાનય વા પુસ્તકાલય હોના છતા ગામમા વણા તાકોને તેમાના પત્રો વા પુસ્તકો નાચનાો લાભ મળતા નથી પરંતુ ખીજી હકીકત પણ એટલી જ મતન છ કે, આજથી પાચ પદર વર્ષે જ નારે પણ શરૂઆત કરીશુ તારે પણ શરૂઆતમા લાભ લેનારી સખ્યા બહુ જ થોડી હશે જ્ઞાનપ્રયાગ માટે સેનાભાવે પ્રયત્ન કરનારે એટલુ મળુવુ પૂરતુ થશે કે ન્યા આજે બે પાચ માણસો વાયે છે ત્યા પ્રયત્નો ચાનુ નહેશે, પત્રો અને પુસ્તકો મફત વાચના માટે મળ્યા જશે, તો આરતી ૧૧ તે જ ગામે પચીસ માણસ વાચતા થશે આ મામનની જોમને ખાતરી કરવી હોય તેમણે વડોદરા ગજ્યની દર વર્ષે નિયમિત મંદ મેળવતા પુસ્ત ૧ લયવાળુ કોઈ એક ગામ અને પુસ્તમાનન ન હોન તેનુ તેરી જ વચ્ચીવાળુ વડોદરા રાજ્યનુ વા બ્રિટિશ ગજ્યન ખીજી ગામ જોનુ અને દરેકમા કેના લાન વાયે છે અને શ શ રાયે છે એ તપામનુ અમારો પોતાનો તો અનુભવ છે કે જે ગામે વાચનાનય એક બે વર્ષે પણ સારુ ચાન છે તે જ ગામે પુસ્તકાલય માટે પણ માગણી થાય છે ૧મ નરનાગ દોન તો વાચનાગ મળે છે તોફા વાચતા ચાન છે એટને પુસ્ત ૧નન માટે પેસા પણ મળે છે અને પેસા મળે છે ને તોફાને વાચનાનુ મળે છે, એટન પુસ્તકાલય વખત જતા રથાથી અને ગ્વાશથી પણ બને છ વડોદરા ગજ્યના શિક્ષકો, મુખી પટેલો, તલાકીઓ, વેપારીઓ, ખેડો, ગામડામા ફરતા અમનદારો ૧ પ્રગમ વાચનનો તોખ વધે, પુસ્તકો તથા નર્તમાનપત્રોના મડોળા જ્ઞાનનો અધિ- દેનાવો ચાન તેવો શ્રીમત સગર મહાગજ્ઞ સાચેબનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ પાર પડે, મે ન ન નાયમ દીવાન સાચેબની આગાહી

સાચી નીતરે, અને આશ્રય અને સહકારના ધોગણે પુસ્તકાલય જેવી સાવજનિક પ્રવૃત્તિને, આર્થ અને પગમાર્થની બને દૃષ્ટિએ, ગામના આગેવાનો સમજપૂર્વક પોણે, તે માટે થોડો પ્રયત્ન કર્યો ? આજે ગામના પુસ્તકાલયોની કુલ સંખ્યા ૮૦૧ ની છે તે એ ૮ વર્ષમાં ૧૦૦૧ ની બનાવશે ?

‘દરેક ગામે ન્યા શાળા હોય ત્યા પુસ્તકાલયની અને ન્યા શાળા ન હોય હતા વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી શકે તેના નાચકો હોય ત્યા વાચનાનાની આવશ્યકતા આ પગિષ્ઠ સ્વીકારે છે, અને તેવા પુસ્તકાલય અને નાચનાન્ય સ્થાપવા નોકમદદ જિભી કરના જે તે ગામના આગેવાનોને વિચ્છિત દેર છે’

ઉપરનો ઠગવ ગામની બે પગિષ્ઠોએ મનાંતુમતે પસા કરેનો છે. એ ઠગવને પરિત્રાહાજરી આપનાર પુસ્તકાલયોના પ્રતિનિધિઓ અને પગિષ્ઠના ચાલકો અમલમાં મૂકના વ્યવસ્થિત સમગ્ર સતત પ્રયત્ન કર્યો ?

સંકાત મદદ આપવા તૈયાર છે તમે થોડો આર્થ અજગો કરી પગમાર્થ કરના દૃષ્ટિ દોર્યો ? અમાઓ અને મોટા ગામે છોડી, અગ્નિ અને ગરીબાઈમાં ગિમાતા અને ડાહ્યા ગણાતા અને ઊનાયેના મનાતા લોકોના હાથે જુટાતા નાના ગામોના થોડોને સમજાવી, લોકમદદ જિભી કરાવી, સરખા અને પચાવન મદદ અપાવી, તેમને જ્ઞાનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો ? *

મોતીભાઈના આ પ્રયત્નથી ઈર્ષ્ય પ્રગતિ શરૂ થઈ હતી, પણ તે ઘણી ધીમી હતી તેને દરે ગામમાં એ પુસ્તકાલય ઉઘાડવાની મહારાજની આજ્ઞા થનાથી ઘણો વેગ મળ્યો. આજ સુધી (૧૯૩૦) ૬૨ વર્ષે ૨૦ પુસ્તકાલયો જિલ્લામાં તેને બંને ૧૦૦ ઉઘાડવાની મજૂરી મળી અને સાથે સાથે નિવૃત્તિ નેતા પડેલા બને તેટલા પુસ્તકાલયો, મહિલા પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો ઉઘાડી તેવા, અને તેટલી યોજનાઓ શરૂ કરી દેવી અને જે રીતે તેને કાયમ કરી દેવી — એવો સકલ્ય મરી મોતીભાઈએ ચારે ગાંધુરી નમ આપ્યું.

ઓક્ટોબર ૧૯૩૦ ના એ લેખમાં મહિલા પુસ્તકાલયો ખોલવાના પ્રયત્નો કરના યુવકોને અપીલ કરતા છેવટે તેમણે લખ્યું ‘આજે

જે થશે તે કાંતે નહિ થઈ શકે નિચાર કરવા જતા વિધો આવશે અને મનનુ ધાર્યું મનમાં ગ્રહી જશે ’ અને ૧૯૩૩ સુધીમાં એટલા પુસ્તકાલયો ખોલ્યા કે મહાગાળને સૂચના કરવી પડી કે ગ્રામ પુસ્તકાલયોને લોકો નબાવી શકે તેટલા જ ખોલના રાજ્યમદદ વધારે આપવી પડે તેવા કોઈ બંધન સ્વીકારના નહિ.*

આમ કરતા નોટ્રીની વહેલી મુદત પૂરી થઈ અને નિર્ણય થતા માટે ઉપરી અધિકારીને અગ્રી પછુ તેમના પહેલા તેમના ઉપરી નિવૃત્ત થતા ઇચ્છતા હતા, અને તેમની જગાએ નિમાના અધિકારી અમેરિકા તાલીમ નેરા ગયા હતા એટલે નવીન અધિનાગી પરદેશથી પાછા ફરી હોદ્દો મળાગી શે ત્યા સુધી પુસ્તકાલય ખાતાના હિતની ખાતર મોતીબાઈએ એક વર્ષ થોભી જવું, એમ ઉપરીએ તેમને આગ્રહ કર્યો અને તે મુજબ સરનારને બલામણુ ફરી સરનારે એ બનામણુ ધ્યાનમાં લઈ એકને જાતે મે ૧૫ની મુત લખાવી

આ બાબત રામભાઈ ઉપરના તા ૧૮-૭-૩૩ના પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું

ભાઈ રામભાઈ,

નોટ્રીમાંથી રિટાયર થવાની માગણી ની છ પર તુ એ- વર્ષની નોટ્રી લખાય તે પ્રમાણે બલામણુ થવાની છે મને દત્ત સાહેબે ખૂબ આગ્રહ કર્યો અને પુસ્તકાલય ખાતાના હિતની ખાતર એ- વર્ષ માનુ ગ્રહેવા માગણી ની મિ દત્ત એપ્રિલ માસમાં નિવૃત્ત થાવ છે. અને મિ વાકનિમ આરતા જુનાઈ માસની આખરે પાછા ફરજે, એટલે એપ્રિલથી જુનાઈ સુધીનો પુસ્તકાલય ખાતાનો ચાર્જ અગ્નણ્યા માણસને ન મોપાય અને મારી પામે ગ્હે એ માટે એમનો આગ્રહ છે મે જાતે માગણી નેવાની ચોખ્ખી ના પાડી પણ મિ. દત્તની બનામણુ મહાગાળ સાડેમ સ્વીકારશે તો જુનાઈ આખર સુધી નહીં, એવી સરતે કે ડિએમ્સ ૧લી થી ચારે- માસની મારી ચઢેલી ગળઓ ૧૫ તે મારે બોગવી લેવી અને દત્ત સાહેબનો ચાર્જ વેના માટે જ એપ્રિલ માસમાં હાજર થવું અને વાકનિમ આરતા સુધી જ રહેવું આ

પ્રમાણે મમજૂત થઈ છે અને તમે જોઈ નકશે કે ડિએમ્પટી છૂટે થઈ શકાય તેવી યોજના બલામણ મજૂર થાય ના ન થાય તોપણ કાયમ રહે છે હું તમારી સાથે માર્ચ આખર સુધી ગઈ શકું. એપ્રિલમા તમે પરીક્ષામા રોકાઓ એટલે હું વડોદરા આવું અને મે મહિનામા આપણે સાથે ગઈ શક્યાએ જૂન જુનાઈ વડોદરામા ખેચી કાઢું. અને ઓગસ્ટમા તમારી સાથે ફરી આવી કામ કરવા હાજર થાઉં. આ બધા શેખચઢીના મનાના છે શું ખરું પડે છે તે હવે જાણ્યમા જણાશે. મનથી છૂટે થના અધીરો થયો છું બહાર તે પ્રમાણે જ રહું છું પણ એક વા ખીજ નિમિત્ત કાઢીને તોફારીની મુદત લગાવું છું. મને ન ઓળખનાર મોઢગ જાણે તો ગોઢુ નથી એ આક્ષેપ સ્વીકારવો પડશે, એમ માનીને પણ દત્ત સાહેબની દરખાસ્ત મે ગઈ કાને સ્વીકારી.

લિ તમારો

મેતીભાઈ ન અમીન

વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન-૧

(૧૯૩૨-૩૪)

‘ગામેગામ પુસ્તકાલય’ની ધૂનથી મોતીભાઈ કામ કર્યે જતા હતા, બાણાભાઈનો અભ્યાસ પૂરો થવાની રાહ જોતા હતા, અને નિવૃત્ત થવાનો દિવસ ક્યારે આવે તેની ઝંખના કરી રહ્યા હતા. તે સાથે જ, નિવૃત્ત થયા પછી વસો, પેટલાદ તાંજુકો અને ચરોતર પ્રદેશમાં કરવાનાં કામોનો નકશો દોરાતો જતો હતો. એમાંનાં ઘણાં કામો પગબર થયાં હતાં અને રોજ રોજ નવાં નવાં જન્મતાં જતાં હતાં. એ સર્વેની જાહેરાત વાર્ષિક નિવેદનો અને ‘ચરોતર’ માસિક દ્વારા થયે જતી હતી. અને લોકોનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાતું જતું હતું.

આ અરસામાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ના મંત્રીએ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં ‘વસો વાર્ષિક પત્રિકા ૭, (૧૯૩૧)’ ઉપર એક વિસ્તૃત નોંધ લખી, મોતીભાઈના વસોના કામની ખૂબ પ્રશંસા કરી. મોતીભાઈનું તેના તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવનાં તેમણે એ નોંધ વાંચી રામભાઈને લખ્યું :

વડોદરા, તા. ૧૫-૮-૩૨

ભાઈ રામભાઈ,

તમારા લખવા ઉપરથી ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નો લેખ કાંવે વાંચ્યો. સમગ્ર પત્રિકા માટે, નંદી ગુજરાતી શાળા માટે, વિદ્યાદાન અને સદકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે તેમનું લખ્યું બરાબર ગણી શકાય. પણ સામાન્ય ડેજવણી માટે, પુસ્તકાલયો માટે, સુધારાઈ માટે અને બીજી વિગતો માટે આપણને કંઈ અભિમાન કરવા જેવું નથી. બીજાં ઘણાં ગામોમાં તેવું થાય છે જ. એ બધું સર્વસામાન્ય છે. દેવધર અને પંન્નનનું કામ જુદા પ્રકારનું હોઈ આપણા કામની સરખામણી તેના

કામ સાથે ન થવી જોઈએ છતાં દૂર ગેનાગને આપણું નામ બહુ મોટું લાગે તો નવાઈ નથી. તેમને પણ લખીશ.

આ સમયમાં એક રાત તેમને જણાવી દઉં મારી બહાગની પ્રતિધાને નઈને નસોની પ્રવૃત્તિઓ પણ જીમજીઓની નજરે ચડી છે, અને ચડશે. આપણને ઘટે તે ગતા આપણી ખર્તિ વધશે આપણે જાણા જોઈએ તો પ્રતિને અનુકૂળ મમે આપણે જગા જોઈએ માંગ મનમાં યોજનાઓ છે તે પ્રમાણે જો રૂંધ કામ થઈ શકશે તો વમે ગામ અને પેટલાદ તાલુકો જેરાને માટે અને શીખવાને માટે બહાગના માણસોને આનંદ પડશે પણ મન મનસૂમાં કરે છે અને ધાર્યું તો ધણીનું જ થાય છે એટલે હાન તો ખારી અમા જ એવું છું બહાર જવાથી નામમાં વિરોધ આવતો એ તેનું એક નમુણું છે આવેતો મદવા એ જીજ્ઞાસુ કાગળ અને અનિશ્ચિત મને ગેનાનું એ ત્રીજું કાગળ આ મગળા યોજા જ દૂર થવાના છતાં મારો બનતો બધો પ્રયત્ન કરીશ અને શાળાના શિક્ષકો અને ગામના યુવકો પામેથી તેમની મજાની પૂરેપૂરી આશા રાખીશ.

ઉપરનો પત્ર લખ્યા પછી તરત જ એ નોંધના લેખ- શ્રી હીંગનાન પારેખને નીચે પ્રમાણે લખ્યું.

રા રા હીરાલાલ,

મિ 'વસો પત્રિકા ૭ મી'ની નિસ્તૃત નોંધ તમે બુદ્ધિપ્રમાણમાં લીધી તે એ હાલે નાચી તેમાં મારા અગત રખાણ વાચી અદ્ય ખાતેથી સ્વાભાવિક આનંદ થયો પણ બહાગથી મારા પ્રત્યે કોઈને ઈર્ષ્યા થાય તે મળે રીક નથી લાગ્યું પણ આ ખામત બહુ મહત્વની નથી તમે પત્રિકાના હિદેશ, વિદ્યાદાનના દિવસની યોજના, નવી ગુજરાતી શાળા, સહકારી પ્રવૃત્તિઓ, ગમેરે માટે રખ્યું તે બગબગ ગણાય તેમાં નસો ગામની વિશિષ્ટતા છે, એ સ્વીકારી શકાય પણ સરકારી શાળાઓ, પુસ્તકલયો, સુધારાઈ, એ તો નડોદગ રાજની સર્વસાધારણ પ્રવૃત્તિઓ છે અને તે દરેક ગામને સંખી રીતે લાગુ પડે છે. વસોની તેમાં કંઈ જ વિશેષતા નથી અત્યજ વિદ્યાર્થીઓની મજાના ૧૦૨ છે પણ તે દેહની અત્યજ રમ્તીતા પ્રમાણમાં જ છે એટલે તેમાં પણ કંઈ ખાસ વિશેષ ન મેંવાય.

૫૧ી મિ આઈને કરેલુ મુગ્ધાવ જિલ્લાનુ કામ અને મિ દેવધરે હડપમરમા કરેલુ કામ એટલુ મધુ ઉપયોગી, માર્ગદર્શક અને અર્થ-સૂચક છે કે તેની સાથે વસોના કામની સરખામણી ન જ થાય, એમ મારુ માનવુ છે અમારુ કામ મધ્યમ ગ્થિતિના કેળાવેલા અને મમજુ ગરેરી જનન ગાળનાર લોકો માથેનુ છે ન્યારે પેલા જનને કામો ગ્રામ જીવન અને પછાત વર્ગના લોકોની માથે સખધ ધગવે છે. ખેતી, આરોગ્ય, અને ગ્રામ સહકારી મંડળ જેવા ગિપથોને અમે ઊડ્યા પણ નથી અમારુ કામ સડેલુ, સરળ અને થોડી મહેનતે, થોડા ભોગથી અને થોડા ખર્ચથી થાય તેવુ છે વસોનુ કામ નહિ નાના ગામડાનુ અને નહિ કોઈ મોટા શહેરનુ — એ પ્રકારનુ છે તેમા જીવવાયેલા યુવાનોના માથે સદકાર, સપ, સુવ્યવસ્થા, ગ્રામાણિતા, મગકન, સવનન, આત્મશ્રદ્ધા, સ્વાશ્રય, પરસ્પર વિશ્વાસ, સ્વાર્થત્યાગ અને વ્યાવહારિકતા દેખી શકાય તેમ છે અને ખીજા ગામોને તેમાથી અનુકરણ કરવા જેવુ ધણુ મળે તેમ છે. ૫૧ી વસોમા હજુ ધણી પ્રવૃત્તિઓની તૈયારીઓ ચાલે છે

આ જવુ સાચુ જ છે, છતાં દેવધર અને આઈનના કામો સાથે આ નાનડું કામ ઊભુ ન જ ગ્હી શકે એમની પાસે જિન્ગી-ભગ્નો અનુભવ, સ્વાર્થત્યાગ, કાર્યકુશળતા તથા અનહદ લાગનગ અને ખીજા પામે રાજ્યની આપખુજીવાળી પૂરેપૂરી સત્તા એટલે તેમને તેમના કામમા ધણી મરળતા મળેલી અને આ કામની જાડેગત એ તેમના કામને વા તેમની જાતને આગળ વધારનાને જાડગની હતી વસોને સગળતા દંઈ જ નહિ પણ વૃદ્ધોની કે સગડાગની દબલગીરી ગિનકુન નહિ અને સદાનુભૂતિ સર્વની, એટલે જે દંઈ થઈ શકયુ છે તે આશ્રના લોગણે, અને તેમા રણી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે

ભવિષ્યમા ન્યારે વમોનો પ્રશ્ન વિચારો ત્યારે, તેની પાછળ એક વ્યક્તિનુ નહિ પણ યુવકોનુ સાચુ સધમળ છે, એમ સમજવુ તમો ન્યારે ન્યારે ડંઈ લખો છો ત્યારે ત્યારે માગ પોતાના સખધમા જડુ સારા શબ્દો લખો છો ભવિષ્યમા લખો ત્યારે મૂળથી — વર્ગથી — મારા પ્રત્યે બધાઈ ગયેલી મમતા અને પક્ષપાતને લઈને તો તે નથી વખાતુ એટલુ વિચારી લેવુ કારણ કે વાસ્તવિક

રીતે મારા નામથી જે કામો થાય છે તેની પાછળ જવાબદારીવાળા અનેક ભાઈઓ મને મોટે, બહાર આવવાની ઈચ્છા વિના, કામો કર્યા જાય છે. એટલે તેમની મહેનતના ફળનો વશ મારા નામની યોગના હોવાથી મને મળે છે. વાસ્તવિક રીતે તમે બધા માનો છો એવું મારું એકલાનું એ કામ નથી હોતું. પણ દુનિયામાં સરખો ન્યાય બધાને ક્યાં મળે છે ? એટલે બીજાઓને બોલે, તમારા જેવા દૂરથી જ કામ જોતાગના હાથે મારી સાથેના કામ કરનારાઓને અન્યાય થાય અને મારા નામથી કામ બસે જાહેરમાં આવે. કામ સારું હોય, પવિત્ર હોય, નિઃસ્વાર્થ હોય એટલું જોતું જાણતું મારે પૂરતું છે. પછી નામ મને તેનું બસે હોય.

લિ. તમારો

મોતીલાલ ન. અમીન

વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન-૨

(૧૯૩૨)

‘જુદિપ્રકાશ’ના તત્રોને ૫૧ લખ્યા ૫૪ એક માસે, ‘વસો ડેજનરણી મંડળ’ની ગ્યાપના જેમના પ્રમુખપદે થયેલી તે શ્રી. ગોર્નિન્બાર્થ દ્વાથીબાર્થ દેસાઈ એક લગ્નપ્રમગે વસોમા આવેલા તેમને મંડળની પ્રગતિનો ખ્યાવ આપના, તથા ગામમા આવેલા મહેમાનોને ગામની પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપવા એક મેળાનડો યોજવામાં આવ્યો (તા ૨૧-૪-૩૨) તે પ્રમગે ‘વસો ડેજનરણી મંડળ’ની પ્રગતિ અને તે દ્વાગ થયેલી ગામની મેવાનું મૂલ્યાંકન કરવાની મોતીબાર્થને એક વધુ તક મળી તેમણે રજૂ કરેલી લકીકતો તેમના જીવનની કાર્યસિદ્ધિનું એક સીમાચિહ્ન હોઈ તેમાથી જાણુના જેવો ભાગ અત્રે ઉતારીશું

‘ગામને આર્થિક અને નતિક લાભ .

મને ૧૯૧૮મા ‘ડેજનરણી મંડળ’ની સંગથાઓમા વિદ્યાર્થીઓની કુલ સખ્યા પૂરી ૧૫૦) નરોત્તી, ન્યારે આજે ૧૯૩૨મા વિદ્યાર્થીઓની કુલ સખ્યા ૪૫૦) ઉપગત છે, તેમાની ૧૮ કન્યાઓ દ્વાપરિકૃલમા છે મંડળે મેટ્રિક ક્લાસ નડોતો કાઢ્યો ત્યારે ૬૦ વર્ષે ગામના ૩-૪ વિદ્યાર્થીઓ મુકેલીએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પમાર કરતા કાલ સને ૧૯૦૦-૩૧ ના એકત્યા જ વર્ષમા ૧૪ વિદ્યાર્થીઓએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પમાર કરી છે. આનુ વર્ષે ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામા બેદા છે અંગ્રેજી છત્ર અને સાતમા ધોનજુમા વિદ્યાર્થીઓની મખ્યા કુલ ૭૦ ઉપરાતની ગહે છે વસો બહાર આ વિદ્યાર્થીઓ બજુના જય તો દરેકને ઓછામાં ઓછુ રૂ. ૨૫૦) ખર્ચ થાન, ન્યારે વસોમા રૂ. ૧૦૦) ખર્ચ થાય એટલે દરેક વિદ્યાર્થી દીસ સરેગશ વાપક રૂ. ૧૫૦)નો ખચાન થાય આ રીતે

૭૦ વિદ્યાર્થીઓના દર વર્ષે જે રૂ. ૧૦,૫૦૦) મળી શકે છે તે, ગામની આર્થિક સ્થિતિ જોતા, જેવા તેવા લાભ ન ગણાય.

આ લાભ તો બાહ્ય દષ્ટિએ ગણ્યો, પણ નૈતિક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ બધી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા રમોના યુવકોમાં સઘનજ, સહકારવૃત્તિ, સેનાબાન, પરસ્પર સહાય ને વિશ્વાસ, આત્મવ્રદ્ધા, માહસ, રંગેરે ગુણો કેળવવાની તક મળે છે અને તેથી નૈતિક શક્તિઓ કેળવાય છે, એ મોટામાં મોટો નાભ છે, અને વરોના યુવકો આજે સાર્વજનિક કાર્યો સફળ રીતે કરી શકે છે એ તેનો જીવનોન્નગતો પુરાવો છે. ઝળવણી માટે નાણા અને મોટા ટ્રસ્ટફંડો નિર્ભય અને નિશ્ચિત રીતે લોકો 'કેળવણી મંડળને' મોપતા થયા છે તે પણ યુવકોના ઉપર લોકોનો કેટલો વિશ્વાસ છે તે પુરાવા કરે છે. કોઈને એક નાનું જ બાધવું હોય છે તો આવડ અને લાગવગ નિનાનો માણસ અનેક રીતે હેરાન થઈ જાય કે રસોમાં 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલય', 'નવી ગુજરાતી શાળા', 'મિડલ સ્કૂલ', 'હાઈસ્કૂલ', 'તિલક વ્યાયામ મંદિર', અને આરોગ્ય વર્ધ વાયનાલય'ના મકાનો 'કેળવણી મંડળ'ની સીધી દેખરેખ નીચે 'કેળવણી મંડળ'ના બાધકામ ખાતાના અનુભવી સભામદોની સલાહ પ્રમાણે વ્યવસ્થા માટે એક પાઈનુ પણ ખર્ચ કર્યા નગર બધાયા છે ખર્ચમાં કાપદો થાય છે, અને મંડળની યોગ્યતા વધે છે. પગિણામે કુબાળ કે રેલસ કટનો પ્રસંગ આવે કે પુનઃ જ રમોના યુવકો સેના માટે બહાર આવે છે, લોકો અને સરકારનો વિશ્વાસ મેળવે છે, હજારો રૂપિયાની સખાવતો તેમને સોંપાય છે, નિષ્પક્ષપાતપણે ગામ પરગામના લોકોમાં મદદની વહેંચણી થાય છે, અને ઢામ સમાપ્ત થતાં લોકોની જાણ માટે ટૂંક મુદતમાં હિસાબ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આજે કોઈ પણ સાર્વજનિક મેવાનું કે પુણ્યનું કામ કરવું હોય તો વસોના યુવકોની સલાહ લેનાય છે, તેમના મળ્યો વ્યવસ્થાપક મંડળમાં પસંદ થાય છે, અને ધણે ભાગે તેમને જ કામ સોંપાય છે. માર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં જે સઘનજ અને આગ્રાહિકતા વસોના યુવકો દર્શાવી શક્યા છે, તેને જ પ્રતાપે લોકોનો વિશ્વાસ તેમના ઉપર બેઠો છે. માટે જ જીલ્લા થયેના માર્વજનિક મકાનો, ધર્મશાળાઓ, દેનાવયો, અત્યજોના ફનાઓ હજારો રૂપિયાના ખર્ચે દુરસ્ત થઈ ગયા છે, અને નવા જેવા

ચર્ચા કરી વિદ્યાભાવના દિવસે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પામેથી
જે આના જેવી નાની નકમ ઘેર ઘેર ફરીને મેળવી, જાડો મર્યા
પ્રમાણે એ રંગો ખર્ચી, દિસામ પ્રમિદ્ધ કરી, નરીન વધે તે જ
દિવસે ફરીથી માગનાની યોજના એટલી બધી સફળ નીવડી છે કે
સુખાતમા ધણા ગામોએ હવે તે ઉપાડી લીધી છે. રમો ગામ ૧૬
વર્ષથી એ પ્રથા ન્હાતી રહ્યું છે, તે સુરકોના સઘનમ અને
પ્રામાણિકતાએ લઈને ગામને આ મબલમાં જે લાભ મળી છે તેને
જ આભારી છે અને એ બધું 'કેળવણી મંડળ'ને જ આભારી છે
એ પગ ખુલ્લું છે.

અમારી શ્રદ્ધા

વસોની માર્ગનિર્ણય પ્રવૃત્તિઓ એક વ્યક્તિની, એ- કોમની
કે અમુક નર્મની નથી, પણ ગામ મમતની છે.

નાનામાં નાના માગથી માડી ધધામાંથી કે નોખરીમાંથી
નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ મનુષ્ય સુધી મરે એમ મમત છે કે આ
પ્રવૃત્તિઓ ગામની છે, તે સંગમની તો નથી જ, પરંતુ પ્રવૃત્તિઓના
વહીવટ ઠગનાગની પણ નથી જ માટે જ સર્વ કોઈ આ પ્રવૃત્તિ
ઓમ રસ લે છે. આર્થિક મદદ નહિ આપનારા મકુચિત દષ્ટિને
લઈને ભલે મદદ ન આપતા હોય, પરંતુ તેઓ પણ સહાનુભૂતિ
તો દર્શાવે છે જ આવતી કાલે સૂર્ય પૂર્વે જિગમો એમાં
જેટલી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ શ્રદ્ધાથી મડળના મર્યાદાઓ માને છે
કે, જેમની પામે દ્રવ્ય છે, અને જેમના છોકરા આ પ્રવૃત્તિઓના
લાભ લે છે, — અને ખરું નહીં એ તો રમો ગામમાં આજે એવું
એક પણ કુટુંબ નથી કે જેના બાળકોએ એ લાભ ન લીધો હોય —
તેઓ જે દ્રવ્ય પોતાની તિજોરીઓમાં સુગંધિત માને છે તે દ્રવ્યમાંથી
તેમના પુત્રો 'કેળવણી મંડળ'ની સરઘાઓને ચક્રવર્તિ વ્યાજ
સાથે પોતાના પિતાના ફાગમાં પોતાનો નવીન ફાગો ઉમેરીને
ઝેરગાએ અને ઉમગથી આપશે.

'વસો કેળવણી મંડળ' વ્યાજનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે એટલે
બહાગગામના કોઈ સદસ્યોની મદદ મેળવના તેણે કદી પ્રયત્ન
કર્યો નથી, અને કરશે પણ નહિ. પરંતુ ગામની મદદ જેટલી મળી
શકે તેટલી મેળવવા બનતો મધો જ પ્રયત્ન મડળ કરે છે અને

કરશે દાખના તરીકે, હાઈકૂલનું મનન બાધવામાં સન્દાની મદદ હજી મળી નથી, અને જોટલું મનન બંધાયું છે તેટલા જ બીજા મકાનની જરૂર છે. સરકારી અમલદારો એનું કામ ઠેના ધોરણે ચાલે છે તે જ્યારે ખગ વ્યવસ્થા સમજશે, ત્યારે અમને ખાતરી છે કે અમાગ કામને વડોદરા રાજ્ય નિયમ પ્રમાણે પૂરી મદદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ અને એ રીતે જ્યારે લોકો તન્દની અને મગનાર તરફની મદદ કામની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં મળશે, અને જ્યારે આ સંસ્થાઓમાં તૈયાર થયેના વિદ્યાર્થીઓ મેવાભાવે વિદેશી સુધી કામ જવાનું સ્વીકારી સ્વયંસેવક તરીકે થોડા પગારે જોડાશે, ત્યારે અમને ખાતરી છે કે કેળવણીના કાર્યોમાં આજે જે બિલ્લપો રહેતી છે, અને દોરો જણાય છે તે બિલ્લપો અને દોરો દૂર થશે, અને અત્રેના બાળકોને સાચા રવજની કેળવણી અપાશે પરિણામે કેળવણી દ્વારા જ વસો ગામના યુવકો પોતાની અને પોતાના ભાઈઓની ઉન્નતિ સાધી શકશે આ અમારું મન છે આ સ્વપ્ન ઈશ્વર જેમ બને તેમ વહેલું પાગ પાડે એવી તેના પ્રત્યે અમારી પ્રાર્થના છે **

* 'વગેરે વાર્ષિક પત્રિકા ૮' પૃ ૮૧

પ્રસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન-૩

(૧૯૩૩-૩૪)

સમય જતા પ્રવૃત્તિઓ એક પછી એક અંધારમાથી પ્રકાશમાં આવતી જતી હતી, અને ગામ પગગામના લોકોમાં એ દ્વારા મોતીબાર્ધની ખ્યાતિ વધતી જતી હતી, ત્યારે મોતીબાર્ધને પોતાની પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદાઓની રોજ ને રોજ પ્રતીતિ થતી જતી હતી જીવનની શરૂઆતથી દોરી મૂકેના નકશા પ્રમાણે નવાં નવા કામો તે હાથ ધરતા જતા હતા પણ દેશકાળ એટલો પલટાતો હતો કે એમના કામો યુવાન વર્ગને આકર્ષક લાગતા નહોતા રોજ રોજ પલટાતી સ્થિતિ મર્યાદાઓના સંબંધો ઉપર અમર કરતી હતી અને તેમના વહીવટમાં વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોને આદર્શ અને વ્યવહારનો નિરોધ દેખાતો હતો છતાં મોતીબાર્ધ તો પોતાની ધૂન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિઓ નિધાર્યે જ જતા હતા, તે માટે સરખાર અને લોકો પાસેથી તેમના ધારાધોન્ય અને મનોવૃત્તિને અનુકૂળ ગ્રહી અને તેટલી મદદો મેળવના પ્રયત્ન કર્યે જતા હતા આ પ્રયત્નો વિશે બોળા વિદ્યાર્થીઓ અને નિધનસતોષી લોકો કંઈ કંઈ દીનઓ દરતા હતા એમની કેટલીક દીનઓના ઉત્તરો એક વિદ્યાર્થી માથેના પત્રવ્યવહારમાં સચોટ રીતે આપેના છે અને તેમાં મોતીબાર્ધ પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન નિમ્ન સત્યપ્રિયતાથી દરતા જણાય છે

તા ૨-૨-'૩૪ના એક પત્રમાં વમેાની બોર્ડિંગ વિશે તે લખે છે

રેસ્ટ હાઉસ, માગરોલ

તા ૨-૨-'૩૪

બાર્ધ . . . ,

તમે જે પ્રશ્ન છેડ્યો છે અને જે વિષય તમારા નિચારો દર્શાવે છે તે જાણી મને ખુબ આનંદ થયો છે, કારણ કે મારા જીવનમાં

પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસનું કાર્ય — તેમાય નિઘાર્થી સાથેનો અગત્ય પગિય — એ જ્યારે જ્યારે પ્રમગ મળતા યાદ આવે તે ત્યારે ત્યારે જ મારી જતને ધન્યભાગ્ય માનુ છું, અને આ જાણથી વિદ્યાર્થીઓની સાથે સહનાસ અને પગિય હું જ્યાં ને ત્યાં ગોધી રહ્યો છું.

બોર્ડિંગ હાઉસ એટલે મકાન નહિ, તેમાના રાયગચીના નહિ, સોઈયા ચાકની થયેલી વ્યવસ્થા એ પણ નહિ, પાનન ફગાના નિયમોની યોજના પણ નહિ, પરંતુ એ સરથા સાથે લામ જગત અને તેના તરની જગતદારી સ્વીકારનાર વ્યાકત એ જ બોર્ડિંગ હાઉસ ગણાય જે સમ્યાને આર્ગરૂપ શૂદ્ધપતિ મળે તે સમ્યાનુ ધન્યભાગ્ય ગણાય.

પરંતુ આદર્શ શૂદ્ધપતિ લાવના ક્યારી અને કેવી રીતે એ મોટો પ્રશ્ન છે હાતાનયો ધણે ભાગે વિદ્યાર્થીઓની વીંછીઓ તરીકે ચાલે છે, કેટલીક જગોએ ૧૯૨૭ અને ૩૭૬ શીખનાના અખાડા છ ના છાત્રાલયમા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૦૦ ઉપરાંત છે. શૂદ્ધપતિ તરીકે નામ કરે છે, છતાં તેમના કામથી નવી હાતના વિદ્યાર્થીઓને સતોડ અને નથી મને સતોડ વડોદરાનું 'ચરેતર બોર્ડિંગ હાઉસ' મારી મીધી દેખરેખ નીચે ચાલે છે બધા કોરે ના વિદ્યાર્થીઓ ૭ સંખ્યા ૩૦ ની છ તેમની સાથે ૨૫ છ વિદ્યાર્થીઓને અતરના પૂરેપૂરી છે ખીજી અનુકૂળતા ઘણી છે. માત્ર જાન, અનુભવ અને મેલા તેમને જોઈએ ત્યારે મળી શકે છે શિક્ષા જેવી વસ્તુ હજુ તે સમ્યામા લાખલ થઈ નથી ગમનાત્ય જેવી સ્થિતિ મારે તે સમ્યામા નાવવી તી પરંતુ મને અનન્ય મળે નહિ બાજગામ ફગાનું મહું થાત વિદ્યાર્થીઓના સરભાન જુદા જુદા અને એ જીજ્ઞાને કોઈ કહી શક નહિ આ બધા લાગણીને વર્ષને 'ચરેતર બોર્ડિંગ હાઉસ'મા આજે હવે એવું નઈ બતાવી નાનત તેમ નથી કે જેમાથી ખીજીઓને ઈર્ષા જાણવાનું મળે જો આ સ્થિતિ માગ અગત્ય પગિયનાળી સમ્યાની હોય તો પતી 'ચરેતર'ના સમઘમા બહુ સારી આશા ન જ નાખી શકાત.

જે સરથાઓ જામે છે અને આદર્શ બને છે તેની પાછળ ગાડા ચનાગ માણસો હોય છે બીજી મધુ કામ છોડી દઈને વિદ્યાર્થીઓની સેવા જાનગ પોતાનો બધો જ અવકાશ સંસ્થાને આપે, અને કામનો અનુભવ હોય, ઉદ્યોગ મન હોય, ઉચ્ચ શિક્ષણ હોય, એકાદ નિયમનું બહુ સારું જ્ઞાન હોય, તેવા શિક્ષક આપણી મરથાને મળે ત્યાં મુશ્કેલી થી મડા મારી આપણે આપણું નાવ ચલાવવાનું ગ્રંથિ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાથી કદાચ કોઈ વખત એકાદ જાનનારીય મૃદપતિ તૈયાગ થઈ જશે સારે બોલિંગ દાઉસ પ્રગતિને પથે વળશે . .

*

ઉપરનો પત્ર લખાયા પછી થોડે દિવસે વસોની સરથાઓની મુનાદતે વડોદરા ગબ્બના વિદ્યાર્થીમારી આગળ, તે પ્રસંગે સંસ્થાઓમા સાક્ષરૂરી કરાવનામા આવી તેવી સાક્ષરૂરી ફરોગ નાહ ગમ્મતા માત્ર બહાગના લોકોને માત્ર જગનનામા આવે તેથી દબ પોપાય છે, એની દલીલ કરતો પત્ર એ વિદ્યાર્થીએ લખ્યો તેના ઉત્તરના લખેલા લાગા પત્રમા મોતીભાઈએ રમોની પ્રવૃત્તિઓનું આદર્શની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય આપી ગતાવ્યુ એ પત્રમાથી કેટલોક ભાગ અત્રે આપીશું

રડોદરા, ૧-૩-'૨૪

ભાઈ . ,

તમારો ના ૨૫-૨-'૨૪ નો પત્ર મળ્યો પ્રત્યુત્તરમા જણાવવાનું કે 'નિરાપરખ' તમે નાવેનું અને તેનો પ્રસંગ યાદ ગમ્મીને આપણી શાળાને માટે પ્રશ્ન તમે મને પૂછ્યો તે બહુ સારું કાર્ય છે મારા ખુદામાથી તમને સતોષ થશે જ એમ કહેના હું તૈયાગ નથી પણ ભાવનામય સૃષ્ટિ અને નાસ્તનિ-સૃષ્ટિ એ બે વસ્તુમા ભેદ હોઈ શકે, હોવાનો ઘણો સભવ ગમે એટલું તમે સમજી શકો તો મારો ખુદાઓ તમને મતોન આપી શક્યો છે, એમ હું માનીશ

આપણી શાળા આદર્શ શાળા તો નથી જ આદર્શ મનવારના સેવીએ છીએ અને નહિ જેવા કંઈક કંઈક પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એમ હું માનું છું આદર્શ શાળામા પણ તૈયારી હોય છે — અદગની અને ગમ્મનની આપણે ઘેર નિનાહ આવે મહેમાન આવે,

આપણે જેને આપણા ઉપરી માનતા હોઈએ તેના ગર્વ અમલદાર આવે, ને આપણે કશી જ તૈયારી ન કરીએ, તેણે તો મદી ન બને પરંતુ જે આપણું ન હોય, જે આપણે બનિષ્યમા દી રહ્યા છતાં ન રાખતા હોઈએ, કી ગતિ પણ ન હોઈએ, અને આપણે રોજ કરીએ છીએ અથવા તો એ બધું જ આપણું છે — રોજના કાર્યક્રમના અંગેનો એ ભાગ છે — એવું જાહેર કરીએ તો જ એ હાઈ છે, ઢોંગ છે અને ખોટું છે. બાના કાઠના પડ, પાટલીઓ ગોઠવવી પડે, મોગાન માફ કરાવવું પડે, mass drill માટે તાતીમ આપવી પડે, 'ડરટરો' નના જ બાધના પડે, — એ બધું જ હવે પડે, એ છેતરવું ન ગણાય પરંતુ આપણે જે રોજ મારું ગમવું જોઈએ તે નથી ગમી શકતા તેટલા પૂરતો આપણે દોષ ગણાય ન રાખી શકનામા પરંતો તો હશે જ અને છે જ પરંતુ તે દૂર થઈ શકે તેવી છે નથી થતી તેના કારણે છે તમે આગળની નાત કહી છે એ આદર્શ મધ્ય જ નિઘારીએ અને બધા જ શિક્ષકો નથી સનતા. તેને માટે જે તાતીમ જોઈએ તે નથી લેતા જે ગિજ્ઞ સાચવવી જોઈએ, તે આપણે નથી જાળવી શકતા, નથી પ્રાપ્ત કરી શકતા. પરિણામે આપણે પ્રસંગ આપે સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

તમે જાણ્યું હશે કે શિક્ષણનું નામ બતાવવાને માટે આપણે ફેરફાર નહોતા કર્યા ફક્ત બહાગની સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા બતાવવા આપણે પૂરતી કાળજી બતાવી હતી. જે વસ્તુ આપણા જીવનમા જિતરી નથી, જે વસ્તુ આપણા ગૃહસ્મારમા કાળવી નથી, તે વસ્તુ શાળામા સહેનાઈથી ન આવી શકે કેટલાક સાગ નિઘારીએ અને કેટલાક સારા શિક્ષકો નિશ્ચય કરે કે એ નિસને માટે દેખાવ પૂરતું જે કામ થયું હતું તે હમેશને માટે જરૂરનું છે અને તે દિશામા પ્રયત્ન કરવો એ ફળ છે, તો આપણે આદર્શ વડેનો સિદ્ધ થાય, અને આપણને પ્રામગિય તૈયારી કરવાની જરૂર ન રહે આ દષ્ટિએ, જેને તમે દેખાવ કે ઢોંગ કહે છે તેને હું એટલું બધું ગંભીર સ્વરૂપ નથી આપતો. આપણા સ્વભાવમા હજી જ થયેનો એ દોષ છે, એમ માનું છું સારા થવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો કેટલા સાગ થઈએ તેનું એ માપ હતું આનંદાન આણે છે કે તૈયારી

કરવાથી હંમેશના-કરંતો કંઈક સારી સ્વચ્છતા બતાવી છે અને એ બધે જ બનતું આવ્યું છે, એટલે જોના આવનારે બધે છતાં એને પણ સ્વાભાવિક લાગે છે. . . .

આપણે આદર્શ સાચવતા હોઈએ પણ ઉપરી આદર્શ ઇચ્છતો ન હોય, તો પછી આપણે આપણો આદર્શ બાજુ ઉપર ગાળી તેને આગળ ધરવો પડે. નાખલાં તરીકે —

સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ આપણે એટલું શીખવતું હોય, સાહિત્યને આપણે વધારે મહત્ત્વ આપવું હોય. હવે જો યુનિર્નાસદી અથવા તો કેળવણી ખાતાનો વડો આપણો આદર્શ ન સ્વીકારે તો આપણે તેને અનુકૂળ થવું પડે — આપણે થઈએ છીએ 'પણ ખગ. દૂંડામાં, આપણે શાળા ચલાવવી છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને વસોમાં ગહીને જ વિદ્યાભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા આપવી છે. વર્ગમાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો પૂરતી મંજૂર ગણાય. તેમ કરવા જઈએ તો ખીજી મદદના અભાવે શી વધાવવી પડે. તે વધારી ચકાય તેમ નથી, એટલે આદર્શ શિયેલ બનાવી રખતે બદલે ૪૦ ને ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ રાખીએ. આ રીતે આદર્શ ઉચ્ચ હોવા છતાં નીચે ઊતરવું પડે છે.

સીધો રસ્તો એ છે કે હાલના ધોરણે શાળા ચલાવવી, અથવા તો આદર્શ મિલ્લ ન થાય એટલે શાળા બંધ કરવી. આ બે માર્ગ પૈકી પહેલો માર્ગ અમે સ્વીકાર્યો છે. આદર્શ તરફ દૃષ્ટિ રાખીએ છીએ. અને જરૂર પડે તો આદર્શને શિયેલ થરા થઈએ છીએ. આપણી રોજની રિયતિમાં શાળા બનાવીએ અને ઉપરી અમલદાર ઉચ્ચ આદર્શવાળો ન હોય અને આપણને સારું આવડતું જ નથી એમ માનવાવાળો હોય, તો સારું કરી બતાવવાની આપણામાં શક્તિ છે એ, પ્રદર્શન કરીને પણ, આપણે તેને પુગ્વાર કરી આપવું જોઈએ. એ પુરવાર કરી આપવાનો આપણે તે દિવસે પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને ભવિષ્યમાં કરતો પડશે. આ તો કેવળ વ્યવહારની વાત થાય છે. દારણ કે લગ્ન આવે ત્યારે ઘર ઘોળાવીએ અને રંગાવીએ, સારાં કપડાં પહેરીએ અને સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરીએ. જેને રોજનું જ સારું હોય, એટલે ઘર ગંગાવેલું હોય, કપડાં ચોખ્ખાં હોય, ન્યાં જોઈએ ત્યાં સ્વચ્છતા હોય, તેમને કંઈ જ કરવાનું નહિ. ભાત, દાળ અને રાટલી આપણે જમતા હોઈએ તો મહેમાન આવે છે તેમને

તરત જ જમવા બેસાડી દઈએ છીએ. પણ જો ઘરમાં ખાવાનું બહુકું ક્યું હોય અને સારો મહેમાન આવે, તો આપણે બાન, દાળ, રોટલી નવેસર કરાવવી પડે. આમાં કંઈ ઢોંગ નથી, કંઈ નવાઈ પણ નથી. આપણી એક રીતે ગરીબાઈ ખરી.

‘દિવાસ્વમ’ એ સ્વમ છે. વહેવારમાં એ બિતરી શકે તેમ નથી. તેમાંથી જેટલું ગ્રહણ થાય તેટલું કરવું જોઈએ. અમલમાં મૂકી શકાય તેટલું મૂકવું જોઈએ. છતાં તે સ્વમ તે સ્વમ જ રહે. સ્વમમાં કંપનાના ઘોડા ખૂબ દોડે. તે ઘાસ ન સાગે. તેમને નદી કે પર્વત ન નડે, થાક ન લાગે, વિદ્યન જ ન આવે, દોડ્યા જ કરે; માટે એ કંપનાના ઘોડા કંઈયા. પરંતુ આપણે તો કંપનાની સૃષ્ટિમાં નહિ, પણ વ્યવહારની સૃષ્ટિમાં જીવવાનું છે. જો રોજ આંગણું ન વળાય તો પછી સાત દિવસે એક વખત, નહિ તો પછી પંદર દિવસે કે મહિનામાં એક વખત અને તેવું ન બને, તો પછી કોઈ સારો મહેમાન આવે તે વખતે તો શક્ય હોય તે પ્રમાણે આંગણું સાફ જરૂર કરવું કરાવવું જોઈએ. ફૂડ બૈરીઓ ગ્રહણ આવે ત્યારે જ ધર સાફ કરે, સંસ્કારી બહેનો રોજ ઘર સાફ રાખે. એકને ગ્રહણ કાઢવાનું હોય, બીજાને કંઈ ન હોય. આપણું સંઘબળ જામશે, આપણાં સાધન વધશે, આપણા ઉપરીઓ સંસ્કારી આવશે અને આપણે બનશે એટલા ભોગ આપવાને તૈયાર ગ્હીશું, ત્યારે આપણે આદર્શ સિદ્ધ થશે. ત્યાં સુધી આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે અને આદર્શ તરફ દૃષ્ટિ રાખી પ્રગતિ સાધવાની છે. આ પ્રયત્નમાં આપણે શરમાવા જેવું કંઈ જ નથી, તેમ જ એક દિવસના પ્રયત્નથી કંઈ સારી આશા બધાય તો કંઈ કુલાર્થ પણ જવાનું નથી. મનનું સમતોલનપણું સાચવી કર્તવ્યને માર્ગે પ્રમાણ કરવાનું છે. ગતિ વધારવાની છે. આ કાર્યમાં આપણા સર્વનો ફાળો ઝોજા વધતા પ્રમાણમાં મળે એ જ હજી.

સિ. તમારો

‘ઝોતીભાઈ ન. અમીન

વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન-૪

(૧૯૩૪)

ગયા પ્રકરણમાં ટાંકેલા પત્રોથી વિદ્યાર્થીને સંતોષ ન થયો, જિલદું તેનો અસંતોષ વધી પડ્યો. તેણે ફરી પત્ર લખ્યો, અને તેના ઉત્તરમાં મોતીબાઈએ પોતાના પ્રયત્નોનું મૂલ્યાંકન વધુ જિયા આદર્શો વડે કરી બતાવ્યું. એ આખો પત્ર મનનીય હોઈ અત્રે આપ્યો છે :

૧૬૦૬૨૧, ૩૦-૩-૩૪

બાઈ . . . ,

. . . વિદ્યાર્થી તરીકેની

તમારા મનમાં જે વિચારની પરંપરા ચાલી રહી છે તે સ્વાભાવિક છે અને તમારી ભાવનાને માટે તમારા પ્રત્યે માનની લાગણી ઉપજાવે તેમ છે. સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓની જવાબદારીઓ મારે શિર ન હોત, તો હું પણ તમારા વિચારો સાથે એકદમ સંમત થઈ જાન પરંતુ મારે તો સંસ્થાઓ દ્વારા જ કંઈ કંઈ કામ કરવું છે, ભાવનાઓ પોષવી છે અને સંસ્થાઓ ચલાવવી છે. એટલે જે મૃષ્ટિઓ — ભાવનામય સૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક સૃષ્ટિ — દષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની હોય છે. તમે જે ભેદ એમાં જુઓ છો એ હું નથી જોઈ શકતો, એટલે જ ફેર મારા અને તમારા વિચારોમાં છે. ભેદ અને ફેર પડે છે તે ભાવનામાં નથી પડતો, પ્રયત્નમાં નથી પડતો, પણ આપણી શક્તિઓ અને સાધનોની જિલ્લોમાં એ ફેર રહેલો છે. કાંઈ અર્થ સાધવાને માટે કાંઈ ને છેતરીએ, ઢોંગ કરીએ એટલે કે જે આપણે કરવા નથી માગતા તે ધમ્મજા વિરુદ્ધ પડાણે કરીએ, તો જ આદર્શ ચૂક્યા ગયાઈએ. આપણે જે કરીએ તે આદર્શ વિરુદ્ધ ન હોવું જોઈએ. આદર્શમાં આપણી શ્રદ્ધા પૂરેપૂરી હોય, પરંતુ એને પહોંચવાની શક્તિ કદાચ આપણે ન ધરાવતા હોઈએ, તો હાવની આપણી સ્થિતિ અને આદર્શની સ્થિતિ એ બેની સ્થિતિમાં ભેદ રહે જ.

તમારું આપેલું દૃષ્ટાન્ત હું ફરીથી લઈ લઉં. મહાગળ સાહેબ પસો પધારે તો આપણાં મકાનોને રંગાવીએ, સડક દુરસ્ત કરાવીએ, બાગ જેવું પણ બનાવીએ અને કાલે ન હતું એવું આજે આપું સ્થળ સુંદર અને રમણીય બનાવીએ. આમ ફરીએ તેમાં આપણે આદર્શ જતો નથી. આરામાં સારું કેટલું ફરી રાષ્ટ્રીએ છીએ એનો એ નમૂનો છે. હંમેશાં એવું રાખીએ છીએ એવું આપણે કહેતા નથી, જાણાયતા નથી અને બહારના આવનાર માણસ માનતા પણ નથી. આમ થાય તેમાં કંઈ ફેર આદર્શમાં નથી પડતો. ભાવનાસૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક સૃષ્ટિ બંને એક જ રહે છે. આપણી પાસે સાધન હોય, પૂરતી અનુકૂળતા હોય, તો આપણું આપું યોગ્ય એ જ ધોરણે હંમેશાં માટે સુંદર અને રમણીય બનાવીએ. સાધનની ગણપ એટલી આપણી ત્રુટિ સાધન ન મળી આવે તો વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ભાવનામય સૃષ્ટિની સ્થિતિએ ન પણ પડે એ અને આ અંતર વર્ગો સુધી રહે. છતાં આપણે સાચા હોઈએ તો પ્રયત્ન ચાલુ રાખીએ અને અંતર ભાગવા મહેનત કરીએ. આપણા સમયમાં આદર્શ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય તો આપણા પછીના માણસો એ સ્થિતિએ પડે એ અને આદર્શ સિદ્ધ કરે. દિશા એક હોવી જોઈએ, ધ્યેય એક હોવું જોઈએ — અનીતિને, જુદાને, ઢોંગને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. આટલું સાચવીને કામ કરીએ તો આપણું કામ જીવતું રહે અને આદર્શ પણ જીવતો રહે.

આ સંબંધમાં ફરીથી જણાવું છું કે આદર્શ સિદ્ધ જ્યારે જ થાય છે. પ્રયાણ એ દિશામાં સર્વ કોઈનું હોય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આદર્શ હતો, સિદ્ધ નહોતો થયો. અમુક સિદ્ધિ પળાતા, છતાં ત્રુટિઓ તો બહુ જ હતી, પરંતુ આદર્શ તરફ પ્રયાણ હતું — જધાનું નહિ તો સાચા માણસોનું. એટલે એ સંસ્થા આદર્શ ગણાતી. આપણે પ્રમાણમાં નાના માણસો કહેવાઈએ. આપણી સંસ્થા પણ નાનકડી — આપણા આદર્શ પણ પ્રમાણમાં ઊતરતા, એટલે આપણું કામ પણ પ્રમાણમાં બહુ જ સામાન્ય. આ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારે તો તમને બહુ અસંતોષ ન થાય અને જે બે છે તે કેમ છે તે સમજાય.

વિદ્યાપીઠનો આદર્શ એક, આપણી હાઈસ્કૂલનો આદર્શ જુદા પ્રકારનો. આપણા આદર્શમાં યુનિવર્સિટીનું ધ્યેય અને એ ધ્યેયને પહોંચવાને માટે ગત્યની મદદ, લોકોની મદદ, નિવાર્થીઓની મદદ એ સાધન યુનિવર્સિટીનું ધ્યેય સ્વીક્રાય એટલે આપણને પસંદ ન પડે એવા પાઠ્ય પુસ્તકો પણ સ્વીકારના જોઈએ. ગત્યની મદદને મુખ્ય સાધન ગણ્યુ, એટલે તાત્કાલિક નિયમો અને ઉપરીઓના હુકમો માનના જ જોઈએ. લોકોની મદદને સાધન ગણ્યુ એટલે નોકોને જોઈએ તેવી કેળવણી આપવા તરફ તથા ગણ્યુ જોઈએ આ બધું રાખીને જે કંઈ થઈ શકે તેટલું બનવું જોઈએ આ ધ્યેય અમારું છે. નિવાર્થીઓનું ધ્યેય અમારું નથી, એટલે યુનિવર્સિટી, રડોફરા નાન્ય અને લોકો એ ત્રણેની સત્તા સ્વીકારી જે કંઈ થઈ શકે તેટલું જ કરી શકાય છે.

આદર્શની પાઠના ખતમ થઈ જવાનું અમારું ધ્યેય નથી. મહાત્માજીનું એ ધ્યેય હતું માટે જ એમણે નિવાર્થીઓ બધા કર્યું, નિવાર્થીઓને લડતમાં હોમના, નિવાર્થીઓ મનન હોમનું એમ એમણે એમનો આદર્શ સાચવ્યો. અમારો આર્થ તમે સમજાવ્યા નથી એટલે તમારી ટીકા રાજબી છે એટલે હુકમો માટે અમે તામેદારી સ્વીકારી છે એવો આક્ષેપ તમે કોઈ કરો તો અમેને એ માન્ય છે. કારણ કે નિવાર્થીઓની શી, ગત્યની ગ્રાન્ટ, ગામનાની કંઈ છૂટીછનાઈ મદદ, એ સ્વીકારીને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાનાની કેળવણી અમારે આપવાની રહી તેમાં નિવાર્થીઓના બધા આર્ગો અમે હોડયા છે. દક્ષિણમૂર્તિ નિવાર્થીઓના આદર્શ માયવે છે, પણ તેમને સિદ્ધિસ્થાનના બધા બાગોમાં મદદ મેળવના ગતદિવસ પ્રયત્ન કરના પડે છે. આપણા જગતા દમ ગણ્યુ ખર્ચ વધારે થાય છે અને આપણા કરતા ત્રીજા બાગની નિવાર્થીઓની જગ્યા રાખે છે. મામ હુકમની અને ખર્ચ મેળવવાની શક્તિ તેમનામાં છે, અમારામાં એ નથી. એટલે જે આદર્શ નિવાર્થીઓનો, જે આર્ગ દક્ષિણમૂર્તિનો, જે આદર્શ અસાધ્યના શાગ્રામ દિરેનો તે આર્ગ અમારો નથી. 'ચરોતર એજ્યુકેશન મોસાડી' સગરની ગ્રાન્ટ નથી સ્વીકારતી એટલે તેટલા પ્રમાણમાં તે રસો જગતા વધારે ખર્ચ છે અને યુનિવર્સિટીના ધ્યેય પૂરતી એ પરત્ર છે. આ વસ્તુચિતિ તમે સમજી લો તો

તમારી જાનના સૃષ્ટિ ને અમારી વાસ્તવિક સૃષ્ટિના બેંદુ ડાગણ તમને મમજાગે

મહાપુરુષો અમુક આદર્શને માટે જીવે છે. જેમકે દયાનંદ સગ્ગવતી બહુ જ નાની ઉંમરે, મૂર્તિપૂજન નકામી છે, એમ સમજ્યા અને ૧૦ છોડી ચાલી નીકળ્યા. બુદ્ધ બગવાન સંસાર અમાગ છે એ જ્યાં સમજ્યા ત્યાં ગંગાગાત્રી, પત્ની અને પુત્ર બધું છોડીને ચાલી નીકળ્યા. મહાત્મા ગાંધીજી જનમેનાં ગુરુ સમજ્યા એટલે તેમણે સર્વજનનો ત્યાગ કર્યો અને દૃષ્ટમય જીવન સ્વીકારી લીધું. મહાપુરુષોના ચરિત્રોમાંથી આ આદર્શો મળે અમારા જેવા મામાન્ય માણસોને આ આદર્શો લાભ પાડે તો અમારી ગણના કંઈવાર તમે ભૂલ્યા ગણાઓ. એ આદર્શ લક્ષ્યમાં ગંભીરે આપણે આપણા કામો કરવાના ગણા પાપ ન કરવું, કોઈ ને દુઃખી ન કરવું, જે સિદ્ધાન્ત સમજીએ અને સ્વીકારીએ તેનો ત્યાગ ન કરીએ અને મુશ્કેલીઓથી ડરીને આદર્શ ન છોડીએ, અને શક્તિ અને સાધનોનો નિચાર કરી આદર્શને સ્વીકારીએ તો પછી પશ્ચાત્તાપ કરવાનું આપણને કાગળ ન રહે.

દૂધામા, અમારી ગણના તમે બહુ જિંદગી દૃષ્ટિથી કરી છે એટલે અમારું માપ તમાગ વજનથી મપાયું છે અને અમાન કામોમાં જિજ્ઞુસો તમને દેખાઈ છે. આ પત્રથી તમારી શંકાનું સમાધાન થશે અમારા આદર્શ તમે ધારો છો એટલા જિંદગી નથી આદર્શને માટે સર્વજન ત્યાગ કરવાના વર્ગમાં અમારું સ્થાન નથી અમારા આદર્શમાં વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓને સ્થાન છે. તેની તેમા ગણના છે. મુશ્કેલીઓ પૂરતા આદર્શ નીચા છે. એટલા નીચા આદર્શ રાખીને પણ મામાન્ય માણસો કરતા જિંદગી સહેવા અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ અમારા કરતા બીજાઓના આદર્શ બહુ જિંદગી છે એ પણ અમે જાણીએ છીએ અમે અમારી શક્તિનું માપ ટાંકીને જ અમાગ આદર્શ નક્કી કર્યો છે. અમારી આ વાસ્તવિક સ્થિતિ તમે સમજો તો અમારી વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અને બાવનામય સૃષ્ટિ એમા બહુ બેદ તમને નહિ માલૂમ પડે. અમને તમે હરિશ્ચંદ્રના જેવા સત્યવાદી માનો અને પછી અમારા કામોની તુલના કરો, તો અમારામા તમને જિજ્ઞુસો દેખાય અને અમારા નિચારો અને ડાંચોમા બેદ પણ સમજાય. અમારી દૃષ્ટિએ અમે જે કંઈ કરીએ છીએ તે સમજીને કરીએ છીએ

અને તેમ કરવામાં હિમ્મત ભાવનાઓવાળાને બે સંતોષ ન આપી શકીએ કે સામાન્ય લોકોને સંતોષ ન આપી શકીએ તો તે સકારણ છે, તે હવે સમજશો.

તમારા જીવનમાં ભાવના સેવતાં મુશ્કેલીઓ તો અનુભવવી જ પડશે. ભાવનાને કદાચ શિશ્ય પણ બનાવવી પડશે. કદાચ તમારી ભાવનામૃદિ વાસ્તવિક સૃષ્ટિની નજીક હવે આવી રહેશે—જો પૂરેપૂરી રીતે સાવચેત નહિ રહો તો તેથી પણ કદાચ નીચે જતરી પડશે—માટે તમારી જાત હિપર તમારી પોતાની ચોક્કસ આત્મીય બેસાડી દેશો તો સમાજના માણસો કરતાં જરાક પણ વધારે જિંમી કોટિમાં આવી શકશો.

ત્રિ. તમારો

મોતીલાલ ન. અમીન

કેળવણીની સાર્થકતા

(૧૯૩૪)

ગયા પ્રકરણોમા ટાકેતા પત્રવ્યવદાન ચાલતો હતો ત્યારે એક ખીજા વિષય ઉપર પત્રવ્યવદાન ચાલુ હતો. એમાં મોતીભાઈના કેળવણીના અતિમ આદર્શની ખાખી ચર્ચા શકે છે.

હકીકત આ પ્રમાણે હતી: તા. ૧૫-૧-૧૯૩૪ ને દિવસે મિહાન પ્રાન્તમાં ધન્ટીકપને પગિણામે અસાધારણ નુકસાન થયું એ અગસામાં ગુજરાતમા રેલસ્ટ અને દિમસ્ટટ ચાલુ હતી, અને ખેડૂતો અને વેપારીઓની સ્થિતિ હયાતનક બની હતી એ સર્વ જોઈ મોતીભાઈનું હૃદય દ્રવી ગયું તેમણે કુખીઓની વધારે ધાના ગમભાઈ દ્વારા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકમંડળને એક પત્રમા સૂચનાઓ લખી મોકલી

કોડા, ૩૦-૧-૧૯૩૪

ભાઈ ગમભાઈ,

દિમસ્ટટ આપણા પ્રદેશમા અને ધન્ટીકપ-મંકટ બિદાન પ્રદેશમાં. વિદ્યાર્થીઓ — આપણી માથે ગેરના વિદ્યાર્થીઓ, અને બોર્ડિંગમા ગેરના વિદ્યાર્થીઓ — આ મંકટ ગાન્ત રીને મૂગે મોટે જોયા દરે એ તો ન જ બનવું જોઈએ. મારી દૃષ્ટિ છે કે વધારે નહિ તો બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ એક મિજાનનીનો ત્યાગ કરે અને બચાવેલા નાણા સંકટમાં અપડાયેલા શોકોને મદદ કરવામા મોટું વિદ્યાર્થીઓની જોડાની ગમ ચાલ તેટલી જ ખીજી ગમ માગ તરફથી ઉમેરવી અને આખી ગમ 'વગેરે દેમાઈભાઈ જવેન્ભાઈ વિદ્યાર્થી આશ્રમ તરફથી બેટ' એ નામે મોકલી આપવી

બોર્ડિંગ દાઉમના વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે દર અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ને શિક્ષકો જોયા દરે એમ તો ન જ બને તમે અને દાઉમના શિક્ષકો જમન થના દો તો વિદ્યાર્થીઓ જોડામાં જોડો

એક પૈસા અને વધારેમા વધારે આઠ પૈસા વડીતો પાસેથી સમગ્રૂત કરીને લાવે અને શિક્ષકો પોતાનો બે આનાથી બે રૂપિયા સુધીનો ફાળો આપે અને જે રકમ થાય તેમા તેટલી જ ખીજ મારા તરફથી — પછુ રૂ. ૨૫) થી વધારે નહિ એટલી — ઉમેરવી, અને એ રકમ એ જે હાઈસ્કૂલને નામે વા વગર નામે મોખલી આપવામા આવે

આવુ આવુ ટર્ક થવુ જોઈએ એમ મને લાગે છે માટે તમને આ લખ્યું છે

હિ તમારો

મોતીભાઈ ન અમીન

ઉપરનો પત્ર લખ્યો તે અગસામા વસોમા ગામના ડાહ્યા ગણુતા લોકો આજેનાનો જમણુનારોમા હજારો રૂપિયા વેડફી દેવાની તૈયારીઓ કરી ગયા હતા એની જાણુ તો કનારની થઈ હતી કેટલામ્ને ધનનો વધુ સારો ઉપયોગ કરના વિનતી નરતા પત્રો પછુ લખ્યા હતા એની અસર ન થઈ એટલે જાહેર પત્રિકા લખીને પછુ છપાવી હતી પછુ કનામ કોઈ વ્યક્તિને હાનિ થાય એ ડરથી તે પત્રિકા નહેચનાનું મુનતની ગળ્યુ હતુ તોપણ ચોતરફ ફેલાયેના સમુદના મમાચારો જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ મોતીભાઈના દિલનું દર્દ વધતુ ગયુ, અને એ જૂના મિત્ર, સહાધ્યાયી અને સહકાર્યર્થીને તેમણે પેટભરીને લખી નાખ્યુ એ લામા પત્રમાથી થોડીક વાનગી

રેસ્ટ હાઉસ

ઢોંગ, તા ૨-૧-૩૪

શ્રીયુત ભાઈ ,

મને નસોથી સમાચાર મળે છે કે હિમમકટ અને ધરતીકપ સહ અને રેલસમુદના આ અસાધારણ દુખના નર્ષમા આપણા ગામમા જમણુનારોની રમઝૂ ચાલી ગઈ છે કોઈ લગ્ન નિમત્ત, તો કોઈ સીમત નિમિત્ત અને કોઈ ખીજ નિમિત્તના તો યોગશી, અને મહાજન જમાડવા ઉમેદવારી શ્રી રહ્યા છે તમારુ નામ પછુ આ ઉમેદવારીમા દાખલ થયુ છે તે માટે તમને અભિનંદન આપવાનુ યોગ્ય ના ગણુ તમને કપડો આપવાનો અધિમાર મારો

નથી, પણ તમને હું ચાહું છું, તમે મને ચાહો છો, એટલે રત્નેદાસે તમને મારું દુઃખ તો જણાવી દર્શાવે.

વસો ગામમાં જીવણીનાં કામો આપણે કરીએ છીએ. ગામને સુખ ચાપ તેવાં બીજાં કામો પણ કેટલાંક કરીએ છીએ. આ પૈકીનાં ઘણાં કામો અધૂરાં છે અને હજી ઘણાં નવાં કરવાનાં છે. ખેડૂતોનાં દુઃખનો પાર નથી. વેપાર જેવી વસ્તુ વસોમાં રહી નથી અને ઉદ્યોગ ધંધા પિનાના સુવકો ઘેર ઘેર રખડે છે. છતાં ગામના સમગ્ર લોકો જમણવારમાં પૈસા વેડફી નાખે એ મારા જેવા માટે દુઃખનો મોટો વિષય થઈ પડ્યો છે. બાઈ . . . એ ખર્ચ કરવાની તૈયારી કરી અને મને ખજાર પડી કે તુલત મેં મારો સંદેશો તેમને મોકલાવ્યો. પછી પત્રિકા છપાવીને તા. ૨૨ ને સોમવારે એક નક્કસ મોકલાવી, અને એનો ઉત્તર ન મળ્યો. એટલે તા. ૨૬ ને સોમવારે તે પત્રિકાએ ગામમાં વહેંચવાની તબવીજ કરી. બાઈ . . . મારી સ્ત્રીએ ન સ્વીકારે એ સમજી શકાય તેમ છે.

x

x

x

પણ જ્યારે તમારું નામ મેળાવે જમાડનારની ઉમેદવારીમાં બહાર પડ્યું ત્યારે તો હું બહુ નિરાશ થયો. તમે . . . વિદ્યોત્તેજક મંડળના આગેવાન ગણાઓ. મેળાવે જમાડવાની એ રકમ એ ફંડમાં આપી દીધી હોત તો ? તમારી જ્ઞાતિના બાઈઓ આજે સાધન વિના અભ્યાસ છોડી દે છે. વ્યાજની થોડીઘણી રકમ તમે વહેંચી શકો છો. એટલાથી કોઈને સંતોષ થતો નથી અને જ્ઞાતિ ગરીબ એટલે બીજી મદદ કોઈની મળતી નથી. બાઈ . . . એ આગેવાન થઈ તમારા ફંડને મદદ ન કરી. બાઈ . . . કરી શકે તેવી રિયલિટીમાં હતા તે હવે સમજાયું. બાઈ . . . એ આ ફંડ માટે ખનતું ક્યું. આ ફંડના સંબંધમાં તમારું સ્થળ ક્યાં છે એ જણાવશો ? તમારા સંબંધને કારણે તમારા આ કામ માટે મારા જેવાને નીચું જોવું પડશે. અમારી વાત તમે ન સમજો, ન સ્વીકારો તો શ. . . . અથવા શ. . . . સ્વીકારશે ? તમારું દષ્ટાંત એટલું મોટું ગણાશે કે અમારો બીજા કોઈને કહેવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. જે ગામમાં બધાય સરખા તે ગામનું બિંધન ઉત્તમજન ન હોય. એક ગોપાળગસ દેસાઈથી કે એક બાઈલાલ વ્યાસથી

આપણું ગામ પત્રિક ગણાય, પણ જમણવારોથી ગામની પ્રગતિ કે ઉન્નતિ નહિ જ થાય.

x

x

x

જેમને કેળવણીનાં કામોમાં શ્રદ્ધા ન હોય તેમની સમક્ષ કૂવા હવાડા, ખેડતોને મદદ, દવાખાનાને મદદ, ગરીબ શોકોને મદદ, એવા એવા કાર્યક્રમ રજૂ કરો અને જમણવારોમાં વેડફાઈ જતું ખર્ચ (દ્રવ્ય) બચાવી લો. તમારા માટે જ એક પત્રિકા મને લખી મોકલવાની ઇચ્છા થઈ છે. પણ વખતના અભાવે તે હદાય નહિ થઈ શકે. પણ આ પત્રમાં મારે જે કહેવાનું તે લખી દીધું છે અને તમારું ખર્ચ જોયા જાણ્યા પછી પાછળથી પણ પત્રિકામાં લખીશું.

*

ઉપરનો પત્ર લખ્યા પછી વસોથી બીજા સમાચાર મળ્યા કે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને યુવકોના સહકારથી જે જ નિવસના પ્રયત્ને બિહારના ધરતીકંપના રાહતફંડમાં મોકલવા એક દળર ઉપગંતની રકમ એકઠી થઈ હતી. તે જાણી હર્ષધેશા બની તરત જ એ ઉધરાણું કરનારના આગેવાન શ્રી. મણિભાઈ મોતીભાઈ અમીનને મોતીભાઈએ બીજો પત્ર લખ્યો :

કોસંબા, ૩-૨-'૩૪

ભાઈ મણિભાઈ,

વસોના સમાચાર કોસંબે આવી જાણ્યા. રૂ. ૧,૦૦૦) સુધી બિહાર ધરતીકંપ માટે થયા. વસો ગામમાંથી થયા, હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ અને તમારા જેવા બીજા રતેહીઓના પ્રયત્નથી થયા. આ બધું જાણીને મારી છાતી આનંદથી હાથ હાથ ઊછળે છે. વસો હાઈસ્કૂલનું યુનિવર્સિટીનું પરિણામ સોએ સો ટકા આવે અને મને જે આનંદ થાય તેના કરતાંયે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ શરૂઆત કરી ઘેર ઘેર ફરી બિહારની વહારે ધાવા ફંડ એકઠું કયું અને તેમાં સફળ થયા એથી મને બહુ વધારે આનંદ થયો છે. હાઈસ્કૂલ સ્થાપવાનું સાર્થક આ એક બનાવથી થયું છે એમ હું માનું છું. વસોના ઇતિહાસમાં અને વસોની હાઈસ્કૂલના ઇતિહાસમાં આ બનાવ મોનેરી અક્ષરે લખવો જોઈએ. કેળવણી તે આનું નામ. મેં તે આનું નામ.

ત્યારે આપણા દેશના બાઈઓ જૂખથી, ટાઢથી અને દુઃખથી એક બાજુએ મરવા પડ્યા હોય ત્યારે આપણે હાલ્યા ચાલ્યા વિના નિરાંતે શાંતિથી અમનચમન કરીએ, એ આપણને હાજો? જમનારા જમે, જમાડનારા જમાડે. પણ આપણે તો આપણા એક સૂઝા રોટલામાંથી આપણા દેશી બાઈઓના દુઃખના પ્રસંગે ટૂંકડો રોટલો આપી આનંદ માનવો જોઈએ. ખીજા પાસેથી રોટલાના ટૂંકડા માગી લાવીને પણ જૂખ્યાઓને અન્ન આપવું જોઈએ. આ ધર્મ તમે બધાએ જાળવ્યો છે તે માટે મારાં તમને — ખાસ કરીને શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને — અભિનંદન છે.

બિ. તમારો

મેતીભાઈ ન. અમીન

ન જમાડાય! ન જમાય!

(૧૯૩૪)

રૂપિયો એક હજાર એકઠા ચયાના સમાચારે વસોમાં થતા જમણુવારના પ્રયત્નો પાછળ દેખાતી લાગણીહીનતા અને શૂન્યતા પ્રત્યે મોતીભાઈના ચિત્તનો ક્ષોભ વધારી મૂક્યો, અને વડોદરે આવી તેમણે ગયા પ્રકરણમાં ઉલ્લેખેલી પત્રિકા લખી નાખી. એ પત્રિકાનું મથાળું મોતીભાઈના દિલની વ્યથા સૂચવે છે. એમાંના વિચારો ધનિકોના ધનના સદુપયોગ વિશે, દાનધર્મમાં વાપરવાના વિવેક વિશે અને દાન કરવાનાં ક્ષેત્રો વિશે મનનીય સૂચનાઓ રજૂ કરે છે. એમાં મોતીભાઈએ લોકોની દાનવૃત્તિને નવે ચીસે વાજવા જીવનભર કરેલા પ્રયત્નોનો નિચોડ આપી જાય છે. તે આખી પત્રિકા અત્રે આપીશું :

ન જમાડાય! ન જમાય!

ભાઈઓ,

જે ગામમાં થોડાઘણાય ધનિકો હોય તે ગામને એક વા ખીજી રીતે લાભ થાય જ, એ સામાન્ય માન્યતા છે. પણ આપણા દેશમાં ધનિકોને લઈને ખાસ બહુ મોટા લાભ થયા છે જ વા થાય છે જ, એમ એકદમ કહી શકાય તેમ નથી. ઈશ્વરકૃપાએ દ્રવ્ય તો ગમે તેને મળે, અને તે દ્રવ્ય અમુક રીતે ખર્ચાય પણ ખરું, પણ દ્રવ્ય ખર્ચવાની રીતમાં જ ગામને કે દેશને લાભ કે હાનિ થાય છે. ધનિકો જે વ્યાપારી કુનેહવાળા હોય તો દેશને જરૂર લાભ થાય. પણ તેથી ઊલટું, જે તેમનામાં સાદી સમજનો પણ અભાવ હોય તો તેમનું દ્રવ્ય ગામને આશીર્વાદરૂપ નહિ પણ શાપરૂપ નીરડે છે. ગામેગામ આવાં દર્શતો મળી આવે છે.

તમારા ધનના તમે માલિક છો. તમે મોટા મહેલ બંધાવો અને તેમાં તમે રહીને સુખ માની ગકો. તમે અને તમારા કુટુંબના

માણસો, ખાઈ શકાતું અને પચાવી શકાતું હોય તો, રોજ સોનું વા હીરામાણેક ખાઈ શકો તેમ જ હીરામાણેકની વસ્તુઓ ઓઢી શકો અને પહેરી શકો. ઇચ્છા હોય તો મહેલમાં અજળ અને અમૂલ્ય વસ્તુઓ વમાવી શકો અને તેનો ઉપયોગ કરી શકો. આ બધી બાબતો કરવામાં તમને કોઈ ના નહિ દેહી શકે. પણ તમે તમારા દ્રવ્યનો મહેર રીતે એવો ઉપયોગ કરો કે તેનાથી બીજાઓને જોઈ દર્શાવ મળે, કોઈને લાભ ન થાય, સમાજને હાનિ થાય, જેમના મુખને માટે તમે દ્રવ્ય ખર્ચના હો તેમનું જ કદાચ અદિત થવાનો સંભવ શકે, તો તેવા પ્રસંગે તમને ચેતવણી આપવી એ અમારા જેવાનો ધર્મ ઠરે છે.

અમે સાંભળ્યું છે કે કોઈ નિમિત્તને લઈને, વસો ગામમાં ચોરાસી, મેળાવો, મહાજન, વા પાટીદાર સમસ્ત જમાડવાનો વા વાયો છે. એ ત્રણ ચોરાસી અને મહાજન થવાનાં છે અને બીજાં જમણુવારો થોડા દિવસમાં જ થવાનાં છે. જેમની પામે દ્રવ્ય હોય તે એક વા બીજા રૂપે ખર્ચે જ, પણ હાલમાં આપણા દેશની, ગામની અને હિંદુ સમાજની જે દુઃખમય, દયામય અને ચિંતામય સ્થિતિ છે અને બાવસકંટ, રેલસકંટ, લિમસકંટ, અને ધરતીકંપ-સકંટને લઈને જે આફતમાં ખેડૂતો અને વેપારીઓ આવી પડ્યા છે તે જોનાં, કોઈ પણ નિમિત્તના જમણુવારો કરવા એ હાલના વખતમાં ઠણપણ-બધું ગણાય નહિ.

જેમને માટે જમણુવારો કરવાના હોય તેમના કુલ્યાણને માટે અથવા પરોપકારને માટે દ્રવ્ય ખર્ચવાના અનેક માર્ગ છે જ. સર્વ દાનોમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, ગામ કે દેશની ઉન્નતિ કરવી હોય તો કેળવણી એ એકનો એક જ માર્ગ છે. પણ આ વાત તમને ફીક ન લાગતી હોય તો લોકકલ્યાણ માટે દ્રવ્ય ખર્ચવાના બીજા અનેક સાચા માર્ગ છે, તે તમારી અને તમારા જેવાની માહિતી માટે નીચે આપીએ છીએ.

૧. બ્રાહ્મણ, પાટીદાર અને વૈશ્ય કોમોમાં એવાં કેટલાંય ગરીબ અને દુઃખી કુટુંબો છે કે જેમને તમે તમનાજ અને કપડાંની મુમ રીતે મદદ આપી શકો. ઘર ગણાતી પછાત કોમો અને તેમાંય હરિજનો અને ત્રડપિજનો તો દેવાના દુઃખમાં વૃથોં થયાં રૂએલાં છે.

તેમને આધાર મળે અને તેઓ સ્વાશ્રયી બને તેવી રીતે તેમના હિતને માટે નાણાં ખર્ચી શકે છે.

૨. વસોના વડાતળાવની બાગોળે મીઠા પાણીની એક વાવ દુરસ્ત કરાવવાની જરૂર છે. તે માટે પેટલાદવાળા પરોપકારી શેડે રૂ. ૫૦૦) આપવાની યોજના કરી છે, પણ તે મદદ મેળવવાને શક્તિમાન થવા માટે રૂ. ૧,૦૦૦) મેળવવાને ઘેર ઘેર ફરી નાની રકમો મેળવવા બાઈ મણિબાઈ અને બાઈ છોટાબાઈને પ્રયત્ન કરવા પડે છે. માટે ગામને કાયમને માટે પાણીનું સુખ થાય તેવા કામમાં મદદ કરે. તો પેટલાદવાળા શેઠની મદદ ખીજા કોઈ વધારે ગરીબ ગામને આપી શકાય અને તમારા હાથે અને તમારા નામે તમારા ગામમાં મીઠા પાણીનો ફવો કરાવી શકાય.

૩. આપણી જાહેનો અને પત્નીઓને જ્યારે દુઃખ થાય ત્યારે સારે આપણે તેમને લઈને મિશનરી હોસ્પિટલમાં દોડી જઈએ છીએ. આંખ ઉઘાડી રાખી મિશનનું કામ જોયુ જાણ્યુ હશે તો તમને સમજાયું હશે કે, આપણા દેશના તમાગા મારા જેવાની અનેક સ્ત્રીઓનાં દુઃખ ફેડવા અને તે દ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા પરદેશથી પૈસા મેળવી સેવાભાષી મિશનરીઓ બોરસદ, આણંદ, નડિયાદ વગેરે સ્થળોએ દવાખાનાં ચલાવે છે. તમે જમણવારોમાં ખર્ચ કરવાનું માંડી વાળો તો તમારા તે દ્રવ્યમાંથી વસો દવાખાનાને અગે સરકાર-પંચાયત-મદદ મેળવીને એક તાલીમ લીધેલી દાયણુ રાખી શકાય, અને ગામની સર્વ કોમોની સ્ત્રીઓને સુવાવડને વખતે મદદ કરી શકાય.

૪. ઉનાળામાં તળાવમાં પાણી ખૂટી પડે છે એટલે ઢોરોને પાણી પીવાનું અને ચોકોને નાહવાધોવાનું દુઃખ કાયમને માટે જીભું છે. જમણવારોમાં વેડફાઈ જતા દ્રવ્યને જગ્યાની લેવાય અને સુધરાઈને મદદ કરવામા આવે તો એન્જિન વડે પંપ ચાલુ કરી પાણી પૂરું પાડવાની કાયમને માટે યોજના થઈ શકે.

૫. જ્યારે સુધરાઈ એન્જિન ચાલુ કરી તળાવ ઉપરની વાવમાં મૂકેલા પંપથી પાણી પૂરું પાડે છે ત્યારે જે પાણીમાં લોકો ધૂએ છે તે જ પાણીમાં લોકો નહાય છે, તે આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખરોખર નથી. જે દ્રવ્યની સગવડ હોય તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્નેને

માટે નાહવા અને ધોવાની જુદી જુદી સગવડ કરી આપી શકાય. એક દિવસના જમણવાર કરતાં આવું કાયમનું પાણીનું સુખ ગામનાં સ્ત્રીપુરુષોને મળે તે સારું નહિ ગણાય ?

૬. ગામ બહાર દૂર દૂર આપણા જ દેશની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ કંઈ ખર્ચવું છે ?

તા. ૧૬-૧-'૩૪ ના 'નવભારત'માં ઓરિસાના રેલસંકટ સંબધી જે હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે જગ વાંચવા તરફી લેજો, તો હૃદય કંપે અને આંખોમાંથી આસુ પડે તેવા ત્રાસજનક અને દુઃખમય ચિતાર દષ્ટિ સમક્ષ ખડો થશે :

'૬૦૦ ચોરસ ગાઈલ્ડમાં રેલસંકટ ફેલાયેલું છે. ૪૦,૦૦૦ ઘરો તારાજ થયાં છે. ૫૦૦ ગામોનો નાશ થયો છે. ૨,૦૦,૦૦૦ (બે લાખ) એકર જમીનનો પાક નાશ પામ્યો છે.

૩૧. ૧,૫૦,૦૦૦ (દોઢ લાખના) ખર્ચથી ૬૦,૦૦,૦ માણસોના જીવ બચાવી શકાયા છે. આઠ માસમાં ૬૦૦ ગામોને મદદ પહોંચાડી શકાઈ છે. ૨૦,૦૦૦ માણસોને ૬ મથકોએથી થોડુંઘણું અનાજ કકત મળે છે. હવે નાણાંને અભાવે અધવચ લટક્યા જેવી સ્થિતિ છે. કોલેરા જેવા એપી રોગોએ હુમલો શરૂ કર્યો છે. ભૂખમરો, ટાઢ, તડકો અને બિમારીના પડલા ચારે બાજુથી પડે છે. ૩૧. ૧) અને ૩૧. ૧) માં ગાયો કસાઈને ત્યાં વેચાય છે. ૨૦,૦૦૦ જાનવરો મોતના પંખમાં તણાય છે. એક જાનવરને એક દિવસનું ખર્ચ ના પૈસાનું છે. ગાયમાતા માટે રોજનો ૦૫ પૈસો પણ ન મળે એ કેવી બચકર દશા ગણાય ? બચાવનાર નહિ મળે તો જાનવરો મરશે. પછી ખેતીનાં માધન નહિ એટલે માણસોને મરવું પડશે. ગાયો નહિ ખેતે. મોતથી ઘેગાયેલાં આપણાં બાઈગડેનો થોડો વખત ખેલશે, પછી શું થશે તે કલ્પના પણ મર્યાદા છે.'

૭. ઓરિસાનું રેલસંકટ તો હજુ ચાલુ છે અને આપણે આંગણે હિમસંકટ આવીને બિચું રલ્યું. ગઈ કાલે ખેતરોમાં તમાકુ, તુવેરો, ઘઉં, ચણા, જાવર, કપાસ વગેરે પાકોનો લાખો રૂપિયાનો માલ હતો અને ખેડૂતો આનંદમાં રાચતા હતા કે અતિવૃષ્ટિ થઈ, જંતુઓનો ત્રાસ થયો, મજૂરોનું ખર્ચ ઘણું થયું. છતાં ઈશ્વર-કૃપાએ મહેનતનો જલ્દયો થોડોઘણો તો મળશે. પણ ૧૨-૧-'૩૪

ને શુક્રવારે સાંજથી સાધારણ ઠંડી શરૂ થઈ અને પછી તો તા. ૧૩-૧-'૩૪ ને શનિવારે હિમ પડ્યું અને ઊભા પાંદ બેટલા હતા તેટલા ખળી ગયા કે બગડી ગયા તમાકુ લગભગ નાગ પામી અને ખીજ પાકોને પણ ભારે અસર પહોંચાડી. અધૂગામા પૂરુ બાકી હતું તે એક બે ફિનસ દના ખર્વાઈ ખરી, પણ ફરી ઠંડી સખત પડી અને જન્યુઆરી આખગના ફિવસોમા ફરી ફરીને બે ત્રણ વખત હિમ પડ્યું જેથી ખર્ચાથી અને દુખથી ત્રાસી ગયેલો ખેડૂત હતાશ થયો ભાઈઓ, છે દિલમા દયા જગતના આવા તાગણહાગને મદદ કરનાની ?

૮. આપણા દેશના દુ.ખમા બાકી હોય તેમ આવ્યો પાછો તા. ૧૫-૧-'૩૪ નો ધરતીકંપ ઈશ્વરકૃપાએ મુખર્ષિ ધનાકો બની ગયો, પણ બિહાર પ્રદેશ હતો ન હતો થઈ ગયો. આ ધરતીકંપ ઇતિહાસમા મોટોમા મોટો ધરતીકંપ ગણાયો છે ગંગા નદીના ઉત્તર ભાગમા બિહારનો જે ભાગ આવેલો છે તે પ્રદેશમા વધારેમા વધારે નુકસાન થયું છે લાખોમા માણસો પાયમાન થયા છે. અનેક શહેરોનો નાશ થયો છે પથ્થરની ઇમારતો પણ જમીનદોસ્ત થઈ છે જમીન પર પાણી ફરી નળ્યું છે અને ખેતરોમા ત્રણ ત્રણ ફૂટ જેટલી રેતી પથગઈ છે. રમ્તાઓ તૂટી ગયા છે, અને રેલવે-ગાડીનો વહેવાર બંધ થઈ ગયો છે આ પ્રદેશના લોકોના ટાંઠ, વગસાં, બૂખ વગેરે દુઃખોનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી મહાત્મા ગાંધી અને નામદાર વાઇસરોયથી માંડીને દરેક નાના મોટા દેશ-નેતાઓએ આપણા દેશમા જ નહિ પણ પરદેશમા પણ બીજા ભાગનાની શરૂઆત કરી છે આના દુખના વખતમા જમણુવારો કેમ થઈ શકે ? શુ ધર્મ — હિન્દુધર્મ, માનવધર્મ, જીવદયાધર્મ — નો લોપ તો નથી થયો ને ? . . . તમારામા જો ધર્મ જેવું રહ્યું હોય તો જમણુવારો બધા ટીંચેને મિત્તરના દુ.ખી જનોની વહારે ધાઓ.

૯ આસામ અને મિહારના પ્રદેશો દૂર રહ્યા આખ આગળ ગામના ખેડૂતોના દુખનો મિચા કરગો ? દુખો હવે તો ખેડૂતો માટે ઘડ ધાની ટાયમના થયા છે. માટે ગામેગામ ખેડૂતોને — પાયમાન થતા ખેડૂતોને — ગદન આપના ખેડૂત સંસ્થ નિવારણ ફંડો ંથાપો અને જમણુવારોમા નિર્નર્થક ખર્ચાતું દ્રવ્ય આ ફંડોમા

આપો ખેડૂતોના મુખને માટે કેળવણીના પુરુષો અને ધનિકોએ કંઈ જ થયું નથી એક મિત્રે મને આપનાના કહ્યા છે તે રૂા પાચસોની ગકમથી ખેડૂતોને ગદલ આપનાનું ના તેમને મદદ કરું કંઈ જ કામ થઈ ગયું નહિ ઓઝામાં ઓઝી નકમ રૂા ૫,૦૦૦) હોય તો અજમાયગ તરીકે પણ ખેડૂતોના વંચાણની એનાંદ યોગ હાય ધરી શકાય તમે જમણુનાં મધ ગળી આ ખાતે આપો તો ખીછ મદદો મેળવી આપવાની જવાબદારી તું લઉં ન આ કામ માટે અનન્ય મિમિનિ નીમી કંઈક કામ ગરૂ થાય તે યોગના વડુ ખેડૂતોના ઉપર પ્રાણીમાનનો આધાર છે એટલું કહીને સંતોષ માનીશુ કે તેમને માટે કંઈ કરીશુ ?

મારી માગણીનો સ્વીકાર કરશે તો ગામનું હિત થશે અ ખીજા ગામોને અને ખીજા ધનિકોને આ દિશામાં કંઈક કરવા મ સારું દષ્ટાંત મળશે

૧૦. શુ તમાગ કુટુંબીઓ બધા જ દેવામાથી અને દુખમા મુક્ત થઈ ગયા છે ? શું તેમનું કંઈ ગમ તમાગ દ્રવ્ય વડે થઈ ર તેમ નથી ? ગળીગ રીતે નિચાં કરશે તો તમને સમગ્રશે કે તમા દ્રવ્યથી તમારા ભાઈઓને થોડે અંગે મુખી દરી શકો એવી અં યોજનાઓ થઈ શકે જમણુનાં કરનામા કાર્કને નાણાની મા કરો, ગામમા જોઈએ તેટલી ધર્મશાળાઓ છે છતાંય એક ના ધર્મશાળા બંધાવી આપો, તેથી તમાગ કુટુંબીઓનું અને ગામ કંઈ જ બહુ કરી શકનાના નથી (૧) મદિરો, (૨) જમણુવારે (૩) યજો, (૪) ભાગવત સમાકો, (૫) ગંગાપૂજનો, (૬) સદાનતે (૭) અન્નક્ષેત્રો, એવી આ યુગમા નિરુપયોગી અને હાનિકારક કં ચૂકેલી બાગતોમા તમાગ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનું છોડી દો અ તેને બદલે ખેતી, વેપાર, ઉદ્યોગ, મેળાણી સમાજસુધારણા, ધર્મ સુધારણા અને સમાજસેવાના કામોને ઉત્તેજન મગે તેવી મામતોગ ઉપયોગ કરો, એટલે તમારું નામ એક દિનમ માટે નહિ પણ હ મેશને માટે કાયમ ગડે અને તમારા અને ગામના છોડરા અં છોકરાના છોડરા પણ ચાદ કરે. પણ તમે અને તમાગ સવાહકારે આમે પાટા બાધી ચાલના ચીવામા ચાલવાનું છોડી દો અને ગામન

સ્વીકારો તો જ વૃદ્ધો અને યુવાનો બન્ને એકસરખી રીતે પસંદ કરે તેવો સરસ ઉપયોગ તમારા દ્રવ્યનો થઈ શકે.

ધૃધિરે જોમને બે પૈસા આપ્યા હોય તેમણે જરૂર જનકલ્યાણ માટે તે ખર્ચવા, પણ ખર્ચવા ખર્ચવામાં પણ વિવેક રાખવો. દાન આપણે કરવું તો ખરું જ, પણ એવી રીતે કરવું કે આપણા દાનના ઉપયોગથી સૂતેલો માણસ બેઠો થાય, બેઠેલો માણસ બોલો થાય અને બોલેલો માણસ ચાલતો થાય અને ચાલતો માણસ દોડતો થાય. જો દાનમાં વિવેક ન વપરાય, જો જમણવારમાં જ દ્રવ્ય ખર્ચાય, તો ઉપર જણાવ્યું તેનાથી બિલકી રીતે, દોડતો માણસ દોડવાનું છોડી દઈ ધીમે ધીમે ચાલે, ચાલતો માણસ બોલો રહે, બોલેલો માણસ બેસી પડે અને બેઠેલો માણસ લાંબો થઈને સૂઈ જાય. અને કદાચ મરી પણ જાય.

હજી બહુ મોડું નથી થયું. કદાચ તમે દલીલ કરશો કે ધી, ધઈ વગેરે આવી ગયું એટલે હવે વિચાર બંધ રાખી ન શકાય. હું તમને જણાવું છું કે મારી યોજનાથી તમારા જ્ઞાતિભાઈઓની અને અન્ય જ્ઞાતિઓની સેવા કરવાનો તમારો સંકલ્પ કાયમ રહે છે. ફક્ત કાર્યની દિશા જ બદલાય છે, અને તે માટે તમારે જો સંમતિ જોઈએ તો જે તે કોમની સંમતિ તમને હું મેળવી આપવાની જવાબદારી સ્વીકારું છું. જેથી આ ફેરફાર તમારી એકમની ઇચ્છાથી નહિ પણ જે તે કોમના ઠરાવથી તમો કરો છો એમ ઠરશે; એટલે તમારો સંકલ્પ કાયમ રહેશે, તમારું માન સચવાશે, જ્ઞાતિઓનું કાયમનું હિત થશે, ગામને એક સરસ દૃષ્ટાંત મળશે, અને ભવિષ્યની પ્રજાને તમારા આ એક દૃષ્ટાંત વડે ધણું ધણું સમજવાનું અને શીખવાનું મળશે. અણુસમજુ અને અવિચારી માણસો એક વખતના કરેલા સંકલ્પને ન છોડે, અને સમજયા છતાં, અધિશ્રદ્ધાથી સંકલ્પને ધગાવી રહે. ડાહ્યા અને સમજદાર માણસોની તો ફરજ છે કે વધુ સારા હેતુને માટે એક વખતના કરેલા સંકલ્પના સ્વરૂપમાં, મૂળ હેતુને ધગાવી રહીને, ચોખ્ખો ફેરફાર કરે, જરૂર કરે. તમને કદાચ ખબર નહિ હોય માટે જણાવું છું કે, સિદ્ધપુર અને દારકામાં જમણવારો માટે જ મૂકવામાં આવેલાં ટ્રસ્ટફંડોનો ઉપયોગ સરકાર પરવાનગીથી જે તે ફંડના ટ્રસ્ટીઓએ હાઈસ્કૂલો રચાવવામાં કર્યો છે. હિંદુધર્મમાં

ખાસ પવિત્ર મણ્ડાતા કાર્યાક્ષેત્રમાં સનાતન ધર્મના સ્થંભરૂપ મનાતા પંડિત મદનમોહન માલવીયજીની સમગ્રજીવન સમગ્રમહારાજ તરફથી ચાલતાં આવેલાં અનેક સદાવ્રતો અને અત્યંતોચ્ચ લાખો રૂપિયા બનાવેલ લિંદુ યુનિવર્સિટીને મળ્યા છે. એટલે એક વખત કરેલા સંકલ્પને ન બદલવો એ જડતા છે, ખોટી લાંબ છે અને દુરામદ છે. સમગ્ર માણસો માટે એ બરાબર નથી.

હવે તમારે આ એતવણી સ્વીકારવી વા ન સ્વીકારવી એ તમારી ઇચ્છાની વાત છે. તમારા ધનના માલિક તમે છો. તમને થોડા લાગે તે રીતે ખર્ચવાનો કાયદેસર તમને પૂરેપૂરો હક્ક છે. ગામના લોકો શાણા અને સમજુ હોય તો તમે જમાડો તોપણ આવાં અનેક સંકટોથી પીગાર્ધ રહેલા કંટોકડીના વખતમાં, વા પૈસાથી એક ગાયનો દિવસનો ખેરાક પૂરો પાડી છવ ભગારી લેવાતો હોય અને બિહારના પ્રદેશમાં આપણાં ભાઈબહેનો ટાઢથી ધૂળતાં હોય, વરસાદથી હેરાન થતાં હોય, ભૂખે મરતાં હોય, ઘર, જમીન ધંધા વિનાનાં થઈ ગયાં હોય, તે વખતે કોઈ માણસ તમારું આપેલું જમણું જમે નહિ; મહાજન, જે સાચું મહાજન હોય તો, જમવા જમાડવાની રજા આપે નહિ. બ્રાહ્મણોમાં એતન આબુ હોય, સાચું જ્ઞાન તેમને મળ્યું હોય, ધર્મ એ શું તે તેમને સમજાયું હોય, અને બિશુકની નીચ કોટીમાંથી નીકળી ગૃહસ્થની ઉચ્ચ કોટીમાં આવવાની અભિલાષા તેમને થઈ હોય, તો ‘જમાડનાર મળે પણ જમનાર ન મળે’ એવી પ્રાચીન કાળમાં એક વખત જે સ્થિતિ હતી, તેવી સ્થિતિ આ યુગમાં પણ આવી શકે. અને પાટીદાર—હું માનું છું કે દુઃખથી પીગાર્ધ રહેલો, ચિંતાથી રાત્રિદિવસ અજીજીજીયો થઈ રહેલો જમીનદાર, કે સરકારને સાંચ કે મહેસૂલ શી રીતે આપીશ તેની અહર્નિશ ચિંતા અને દુઃખના વિચારમાં ગરક થઈ રહેલો, અતિદૃષ્ટિ, દિમસંદેહ અને બાવસંદેહથી ત્રાસી રહેલો, બિચારો પાટીદાર—કંઈક શરમથી, કંઈક દુઃખથી, કંઈક ભૂખથી, કંઈક નામલાજથી જમશે તો ખરો, પણ જમીને બીજે દહાડે બૂલી જશે અને દુઃખી દુઃખી રહેશે.

ભાઈઓ, આ લખું છું તે આપણા ગામના બિવિધનો વિચાર કરીને લખું છું. ‘કોસી મૂળાનો બચ નથી, પણ જમ પેંખાનો

બય છે.' ફરીથી જણાવું છું કે, જેમને એ પૈસા ઈશ્વરે આપ્યા હોય તે બધે ખર્ચે, પણ એવી રીતે તેણે ખર્ચવા જોઈએ કે તેથી તેને પોતાને અને બીજાઓને સંતોષ થાય; હાલના અને હવે પછીના લોકોને તેથી લાભ થાય; તેના વ્યયથી જનસમૂહ ઉપર અપકાર નહિ પણ ઉપકાર થાય; તેમની નિંદા નહિ પણ સ્તુતિ સર્વ કોઈ કરે. ધનિકો કુલનયાનું કિત બધે ન કરે, પણ અહિત તો ન જ કરે. તેટલું જણાવવા માટે આ લખી રહ્યો છું. માનવું ન માનવું એ કામ તમારું અને તમારા સલાહકારોનું છે. જણાવું, ઢોલ વગાડીને જણાવવું, તમને જણાવવું અને સાથે સાથે જમનારાઓને પણ જણાવવું, એ મેં મારો ધર્મ માન્યો છે.

રામજીમંદિર, પબ્લિક પાઈ
વડોદરા, તા. ૩-૨-૩૪

તમારો શુભેચ્છક
મોતીભાઈ ન. અમીન

અજ્ઞાનની ભીંત

(૧૯૭૭)

‘ન જમાડાય’ ન જમાય’ ના ઢોન વગાડી કરેલા પોખર ફિલ્મિંગ ડાનો ઉપર અચકાઈ પાછા ફર્યા ટકોરખાનામાં તૂટીને। અનાજ ન સભળાયો। મિત્રભાવે કરેલી વિનયણીઓ અને સમજૂતી ઓતી લાગણી ચત્ર્ય હૈયા ઉપર અસર ન થઈ વમોમા ૧૯૭૪ના વર્ષમાં જમણુગારની અપૂર્વ ફસલ આવી ગઈ એને અટકાવી ધનનો વધુ સારો ઉપયોગ કરના લોકોને પ્રેરનાના કરેલા ધમશબ્દો પ્રયત્નોની સફળતા નિષ્ફળતાએ મોતીભાઈના કાર્યની સફળતા નિષ્ફળતાનું પણ માપ દેખાડ્યું। યુવાનવર્ગ અને વિદ્યાર્થીનર્ગ એમના આદેશને અનુસરવા તત્પર થતો, અને એ આદેશોને પણ મોળા ગણી તેમણે ન દરખા હોય એવા કર્તવ્યપ્રદેશો ખેડવા આતુર રહેતો આ એક દૃશ્ય હતું। ખીજી દૃશ્ય મોતીભાઈના સમોવડિયા જીનનાણી લોક- નેતાઓના પ્રગતિવિરોધી મૂક પ્રયત્નોનું હતું। યુવાનો અને ધરડાઓ મોતીભાઈ પ્રત્યે માનથી જોતા, છતા તેમના પ્રયત્નો તેમને નિષ્ફળ જતા લાગતા। ત્યારે મોતીભાઈને એ બને વર્ગની િજઓ, વિરોધો અને પ્રયત્નોની નિષ્ફળતામાં પોતાના જીવનની સાર્થકતા દેખાતી। એમનું કાર્ય પૂરું થના આવ્યું હતું। નવીન યુગ એ દ્વારા ખેરી ચૂક્યો હતો અને લોકોની ટીમઓને વિરોધો દાગ તે પ્રગટ થતો હતો। પણ હજી ધણુ દરવાનું બાકી રહ્યું હતું। એટલે સફળતા નિષ્ફળતાથી અટક્યા વિના। કર્તવ્યનિષ્ઠાની અજબ ધૂનથી તે આગેમ્દમ કર્યો જતા હતા।

‘ન જમાડાય’ ન જમાય’ વાળી પત્રિકા લખાઈ તે અરસામાં જેએક માસ ઉપર જ એક બનાવ મળ્યો હતો, તેનું રહસ્ય સમજાવતા મોતીભાઈએ ફિલ્મિંગ સમાજને પલટાવવાના પ્રયત્નમાં કેના બચવાનો છે તેનો સુંદર ચિતાર આપ્યો હતો। એમના કાર્યોને સમજવા માટે એ પણ ઉપયોગી છે।

બનાવ આ પ્રમાણે હતો: સોનિત્રાના એક આગેવાન કુટુંબની
ચાઓ—તેમના વાહી સત્યાગ્રહની લડતને કારણે જેલમાં
થી—વસોમાં સગાને ત્યાં રહી ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક વર્ગમાં
થી હતી. તે બહેનોએ તેમના સંસ્કારી જીવનથી, ઉત્સાહી અને
સ્વભાવથી, તેમ જ કાર્યદક્ષતાથી ગામની કન્યાઓમાં એવું
આપ્યું કે તેને પરિણામે ૧૯૩૩ના વર્ષમાં સોનિત્રામાં ભરાયેલા
ભત્તીર સંમેલન પ્રસંગે તેમણે રંગભૂમિ ઉપર નાટ્યપ્રયોગો
વાનું દરાવ્યું અને તે માટે તૈયારીઓ કરી. તૈયારીઓ એવી
થઈ હતી કે તેમને સૌ કોઈ ધન્યવાદ આપતું, અને વધારાથી
ખૂબ ઉત્સાહ ફેલાયો હતો. પણ બ્યારે સોનિત્રામાં એ પ્રયોગો
વાની તક આવી ત્યારે એ બહેનોના કુટુંબીઓએ તેમ જ એમાંના
શુશ્રુષુક તરફથી આવેલા પ્રેક્ષકોએ એની સામે સખત
લીધો અને ધાંધલ કર્યું. પરિણામે એમને નાટ્યપ્રયોગો
વાનું છોડી દેવું પડ્યું.

આ વિષે મોતીભાઈએ લખ્યું:

પેટલાદ, તા. ૧૯-૧૨-૩૩

શ્રીયુત ભાઈ રામભાઈ,

સોનિત્રાના બનાવે આપણાં ભાઈઓ અને બહેનોને નિરાશ
તેથી તમને દુઃખ થયું હશે જ, એમ હું માનું છું. પરંતુ આવા
બનાવ દેવામાં પણ ઈશ્વરનો આપણા બલને માટે કંઈ સુંદર
ય હશે, એમ હું સમજું છું. લાગણીવાળાં સ્ત્રીપુરુષોને આ
સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યને માટે પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણા કરશે. મારા
મોળા માણસને પણ આ દિશામાં પ્રગતિ કરવા માટે શું શું
જોઈએ તેનો વિચાર કરવા અને યોજનાઓ વિચારવા
આપશે.

બહેનો અને ભાઈઓ આથી પદાર્થપાઠ શીખશે કે સમાજ-
રણાનો પ્રશ્ન સરળ નથી, પણ વિકટ છે. આપણા એકલાના
એ અવલંબી નથી રહેતો, પણ બીજાઓના ગાંઠાયેલા વિચારો
પણ એ અવલંબી રહે છે. . . . સોનિત્રામાં એક લુહારે ઘર
તે પાટીદારોએ ગયા એક બે દશક્રમાં પાટી નાંખેલું. લુહારા
માં પેટલાદવાળા પાટણના મુનસફ મગનલાલ ઠક્કરનો છોકરો

પાલખીમાં બેસી બડકદ મામે પગથુના જતો હતો. તેની પાલખી પાગીદારોએ અટકાવેલી વખતેમાં ભાઈ મંથિઆઈ જવેગમાઈએ પોતાની દીકરી નડિયા બાહિમાકેમના કુટુંબમાં પરણાવી, તેમાં તેમનો અને એમની સાથે ગહેના અમાગ જેના બધાઓનો એક રીતે બહિષ્કાર થયેનો છે ના રનિનારના 'સ્ત્રીશક્તિ'ના અક્રમાં બહુમાના દશાનાડ શાતિના પથે એક વકીલને શાતિબહાર મૂકી રા. પ. ૦૦૧)નો દંડ ડ્યો છે ગુનો માત્ર એટલો જ કે પુત્રીનો વિનાહ રોડ કરી ખીજ ગામમાં વિનાહ ડ્યો સુગતમાં એક જૈન કુટુંબને ત્યાં આના કુ'નક કારણે જ રા. પ. ૦૦૦) નો દંડ અને દસ વરસની નાતગદારની સજા કરનામાં આવી છે

આના સમાજમાં આપણે રહીએ છીએ એ સમાજને મુધારના પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી આપણે શિરે આવી છે પ્રયત્ન એક બે મહિના નહિ, પણ પાંચ પચીસ વર્ષ કરના પડશે એક ગામના પાંચ દશ માણસોએ નહિ, પણ અનેક ગામોના અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ આ લડતમાં ઊતરવું પડશે. તમને કદાચ યાદ હશે કે શ્રીમતી બકિતલક્ષ્મીએ આજના પડદો છોડ્યો ત્યારે આખા વસો ગામે અને ચરોતરના પાગીદારિયા ગામોએ દુનિયા બાણે લીધી વળા ગઈ હોય એ પ્રમાણે બારે બેરબેર ચર્ચા ચલાવી હતી. ભાઈ ગોપાળદાસના ઠાગભારી માણેકલાને રાતના બાગ વાગ્યે માગ ધરના બાગણા દોકયા અને મને ઊઠાડી રડતા રડતા 'આ દુ ખ બેયુ નથી જલુ' એમ જણાવી, ભાઈ ગોપાળદાસને સમજવના મને આશ્ચર્ય થ્યો. મેં હલીલ કરી કે, 'અસનો ઠરવા, બનાવની ખત કરના, બાપનું દેવું ન આપવું, ચોરી કરવી, આ બધું પાપ ગણાય લાજ ન ઝાઢવી એ પાપ ગણાય નહિ એ તો રૂઢિનું બંધન તોડવું ગણાય અને વીસમી સદીમાં એ તોડવે જ છૂટકો રામ અને સીતા, નળ અને દમયંતી, પાડવો અને દ્રૌપદી, શિવ અને પાર્વતી એક નિ છૂટા પડ્યા નથી એમણે કોઈની લાજ કાઢી નથી મુસવમાનોનો જીવમ હતો ત્યારે રક્ષણ માટે કદાચ લાજ કાઢવી એ ધર્મ મનાયો હશે. આજે વસ્તુરિયાત પલટાઈ છે શાન્તિ સ્થપાઈ છે હવે 'લાજ' રાખવી એ ગુનો છે, કાઢવી એ ધર્મ છે સારા કુટુંબમાં લાજ નથી હોતી ભાઈ ગોપાળદાસ લાજ કઢાવે તો

તેમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે લાજ કાઢી નાખી માટે તેમની પ્રતિષ્ઠા જામી. બાઈ ગોપાળદાસની પ્રતિષ્ઠા અસ્તાન લોકોના અભિપ્રાયથી નથી નબળાની. મારા સંસ્કારી લોકો શુ કહે એના ઉપર એમની પ્રતિષ્ઠા રહે છે ગ . . બાઈ એ પ્રતિષ્ઠિત માણસ ન ગણાય પાંજરામાં પૂરાયેલા બકગ ગણાય. દુનિયા કેવડી મોટી છે, સેવાધર્મ કેટલો આકરો છે, જ્ઞાત્યની દિશાઓ કેટલી વિવિધ છે, તેનું જ્ઞાન તેમને નહિ હોય એમની આપણે દયા ખાવી જોઈએ. એમનો આપણે તિરસ્કાર ન કરીએ અને તેમના અભિપ્રાયને બહુ મહત્ત્વ ન આપીએ ' આવું આવું ઘણું સમજાવ્યું ત્યારે શાન્ત બન્યા અને ગત્રે પાછા ચલ્યા પછી તો અમૃતલાન સુદૃઢ પઢિયા આવ્યા અને તેમની દ્વાગ તેમની હવેલીમાં અને ગામમાં ખૂન ચર્ચા થઈ, અને પરિણામ સુદર આવ્યું. હવે એની કોઈ વાત પણ કરતું નથી

આ બધું લખીને આપણા બહેનો અને બાઈઓને હું જણાવના માગું છું કે સોજિત્રામાં બન્યું છે તેને બહુ મહત્ત્વ ન આપો. આપણા બહેનો અને બાઈઓના હિતને માટે જે થયું છે તે બહુ જ સારું થયું છે, એમ માની લેવું આપણે રિસાયા નહિ, રમનાનું છોડી પાછા આવ્યા નહિ, કડવાશ કરી નહિ, અને કંગ્વા દીધી નહિ બધું ગાંતિથી સહી લીધું એ આપણી જાવનાને રુચે એવું થયું છે જીત આપણી થઈ છે, હાર સામા પક્ષની થઈ છે. મહેનત ઘણી થઈ છે, એ નિષ્ફળ નથી ગઈ એવું અને કેટલું સગ્ગ કામ થયું છે એનો ખ્યાન મારા જેવા અનેક બાઈઓને આવ્યો છે વસો હાઈસ્કૂલમાં એ બહેનો અભ્યાસ કરે, તેમની પવિત્રતા અને મર્યાદા લાભ વસોના વિદ્યાર્થીઓને મળે, એ વસો એક ગૌરવ તરીકે ગણે છે અને ગણશે તેમના જેવી બહેનો ચરોતરના બીજા ગામેમાં પાકે એ માટે વર્ષોના વર્ષો વીતશે . નો સબધ અને તેમણે આપેલી તાત્કાલિક કેના સન્કારી અને સફળ બન્યાં છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એ બહેનોનું જીવન છે

અભ્યાસ પ્રત્યે તેમની રુચિ, વસો ગામના અજાણ્યા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મહી તેમની અભ્યાસ કરવાની હિંમત, મુબઈ છોડી પેટલાદ, સોજિત્રા કે વસોમાં રહી રનાબારિક રીતે આવી પડતી મુશ્કેલીઓ

વેડીને આગળ વધવાતી તેમની ઉમેદ — આ બધું એમને માટે માન ઉત્પન્ન કરે એવું છે. પરીક્ષાનું પરિણામ સાંતું જ આવે એમ આપણે આશા રાખીશું. પણ પરીક્ષા કરતાંય વધારે કઠિનતી છે, જરૂરનું છે, તે તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેમને ક્ષતેહ મળી જ ગઈ છે એમ હું માનું છું. ભાઈ . . . એ આપેલી ડેબવણી તેમના જીવનમાં ઊતરી છે એ માટે ભાઈ . . . અભિમાન લાઈ શકે તેમ છે. જ્યારે તે જોલમાંથી બહાર આવશે ત્યારે જોલમાંથી છૂટવા બદલ અભિનંદન આપતા પહેલાં બહેનોમાં તેમણે સંસ્કાર રેડ્યા છે તે માટે તેમને અભિનંદન અથમ આપીશ . . . અને તેમના હાથ નીચે તૈયાર થયેલાં બે બહેનો જોવી ઘણી સન્માનીઓ આપણને ચરોતર પ્રદેશને મળે એ ઈશ્વર અત્યે પ્રાર્થના છે.

(સિ. તમારો)

મોતીભાઈ ન. અમીન

એક રમૂજ પત્રવ્યવહાર

(૧૯૨૫)

કન્યાકેળવણી એ અનેક રીતે મુશ્કેલ અને જોખમદારી ક્ષેત્ર છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના એકબીજાના સંબંધ વિષે એવા ખ્યાલો રૂઢ થયેલા છે કે એ ખ્યાલોથી રંગાયેલી દષ્ટિ સ્ત્રીના મનુષ્યત્વને અને વ્યક્તિત્વને ખીલવવાના સર્વ પ્રયત્નોમાંથી વિપરીત અર્થ કાઢે છે. સ્ત્રી પોતે પણ એમ કરવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. આ વિપરીત મનોદશાનો એક નમૂનો મોજિત્રાના બનાવમાં જોયો. એવા એક નમૂનો ૧૯૨૫માં મોતીભાઈએ સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાના હેતુથી કરેલી સરતા ભાવે ‘સ્ત્રીબોધ’ માસિક મેળવવાની યોજનાના ઉત્તરમાં એક સ્ત્રીએ મોતીભાઈ સાથે કરેલા પત્રવ્યવહારમાં મળે છે.

આ પત્રવ્યવહાર રમૂજ છે, તે સાથે બોધક છે. ‘રૂઢે નામ કે ભૂંડે નામ’ એ ન્યાયે એ પત્રો લખનાર સ્ત્રીને એથી મહત્ત્વ મળે છે. પરંતુ અત્રે એ ટાંકવાનું પ્રયોજન એ છે કે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કામ કરનાર કેવા જોખમદારી ક્ષેત્રમાં પગ મૂકે છે તેનો આથી ખ્યાલ આવશે. સ્ત્રીઓ પોતે પોતાની ઉન્નતિ વિષે થતા પ્રયત્નો પ્રત્યે કેવી રીતે જુએ છે તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવશે. પણ સૌથી મહત્ત્વનું તો એ છે કે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિષે મોતીભાઈના વિચારો કેવા હતા તેનો આ પત્રોમાં સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે છે.

એક સ્ત્રીનો પત્ર

અમદાવાદ, તા. ૭-૭-૨૫

ભાઈ મોતીભાઈ,

મુ. વડોદરા

વિનંતી કે પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીકેળવણીનું પત્ર વગેરે વાંચ્યું. તેમાં જોગ્ય હતું તે બરીને મોકલ્યું છે. રૂપિયા છ મોકલીશું. તે વાંચી નીચેની બામતો જણાવવાની છે:

ચરેતરની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને સંસ્કાર મળે તે માટે ‘સ્ત્રીબોધ’ માસિક માટે અમારા જોવા, તમે જણાવો એટલે, રૂપિયા ભરીએ અને તેથી તમને આશા થાય કે અમને કંઈક સંસ્કાર મળે. એ મુજબ તમારા વિચારે ખરું, પણ અમોને તે તદ્દન વ્યર્થ લાગે છે. તમો બહેલા એટલે તમારી નજર બહુ ન ચાલે, ગંદાઈ ગઈ. અમો બહેલાં નહિ એટલે અમારી નજર દોડાદોડ કરે. એ અનુભવ તમને ભણ્યા એટલે ન થાય. ચરેતરના યુવકોને માટે કંઈક માસિક કાઢો તો હું બમણા રૂપિયા ભરીશ. તેઓ બહેલા હોય છે પણ તેમને અર્ધાંગના એટલે શું તેની સમજ પડતી નથી. પોતે જાણે કે સીકે છે, પોતે જાણે કે કામ થઈ શકતું નથી, પોતે જાણે કે દેખાતું નથી, પોતે જાણે કે છોકરું રાખી શકાતું નથી અને વળી ઉપરાંત જણાવે કે તેવી સ્ત્રીની જરૂર શી ? આવું તમારા ચરેતરના યુવકોનું એજ્યુકેશન, તેથી અમારા માટે દુઃખનો દાટ વળ્યો છે. માટે યુવકો માટે માસિક નીકળે તો સારું. અમે તેમનાં થઈએ તે માટે સ્ત્રીમાસિક લલચાવ્યું, પણ તેઓ અમારા થાય તેવું યુવક માસિક તમો કાઢો, અને તમો ન કાઢી શકો તો જણાવો એટલે સ્ત્રીમાસિકમાં યુવકોનો એક લેખ હું મોકલી આપુ. અમે જ્ઞાનમમાં બધાં સુખી છીએ. ભાથડો પાણી ખેંચી આપે, એટલે ત્યાં કંઈક દયા છે. તમારા ચરેતરમાં તો હવે દયાનો ધર્મ નથી. યુવકોને સંતોષ ન હોય તો અમને ફેંટા દે. અમો તો ઘણી દયા રાખીએ છીએ, પણ લમણે ચોટવું તે ચોટેલું ભરીએ છીએ. એક યુવક એવો બતાડો કે જે પોતાની ફરજ અર્ધાંગનાની પૂરી બજાવતો હોય. તમો તમારા પોતા માટે મગર હો તો તે પણ અમારે જાણવું છે. માટે મક્કતું અમને શરમાવે તેવું ‘સ્ત્રીબોધ’ માસિકની પહેલ કરો છો તે બદલે ‘યુવક’ માસિકની ખાસ જરૂર છે. આ તો હું તમને લખું, બીજું લખે પણ નહિ. બહેલા તે અજ્ઞાનમાં પણ અજ્ઞાન. તેમને બેવડાં ચશ્માં ધાલે તોપણ ન દેખાય. બાઈ ગોતીબાઈ, માફ કરજો. માફ લગાડશે નહિ અને ખુલાસો લખશે.

(સહી).....

મોતીબાઈનો ઉત્તર

વડોદરા, તા. ૮-૭-૨૫

સૌ.

તમારો તા. ૭-૭-૨૫ નો પત્ર મળ્યો. અને તે વાંચીને મને હાસ્ય સાથે ધણો જ આનંદ થયો. પ્રથમ કેટલીક ગેરસમજૂત થયેલી તે દૂર કરું છું.

૧. 'સ્ત્રીબોધ' માસિક હું નવું કાઢતો નથી. એક સંસ્કારી હિંદુ બાઈ અને એક સંસ્કારી પારસી બાઈ બે મળીને સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો સંસાર મુખી નીવડે તે માટે પ્રસિદ્ધ કરે છે. મારી યોજના તે માસિકનો સ્ત્રીઓમાં ઉપયોગ કરાવવાની છે. પુરુષોને માટે તો ઘણાં માસિકો અને પુસ્તકો છે, અને તેઓ વાંચે છે પણ ખરા. સ્ત્રીઓ માટે માસિકો નથી. અને જે કંઈ થોડાં છે તેનો લાભ લેવાતો નથી. માટે એ લાભ લેવરાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે. અને તેનું ખીજું કંઈ પરિણામ બન્ને ન આવે તોપણ તમારો આ પત્ર મને મળ્યો તેથી મને ધણો સંતોષ થયો છે. અને એ યોજનાને લીધે જ પત્ર આવ્યો છે માટે તેને હું શુભ પરિણામ માનું છું.

'સ્ત્રીબોધ' માસિક આ રીતે ઘણાં વર્ષથી નીકળે છે — સ્ત્રીઓને શરમાવવા માટે નહિ, પણ સ્ત્રીઓની સેવા અર્થે — સ્ત્રીઓને જાગ્રત કરવા માટે અને તેમને કંઈ સંસ્કાર આપવા માટે. આટલી હકીકત તમે ન સ્વીકારી શકો અને તમને શરમાવે તેવું જ એ માસિક તમને લાગતું હોય, તો તમે તે ન ખરીદો વા ખરીદીને ન વાંચો અથવા તેનો પ્રચાર થતો અટકાવવા પ્રયત્ન કરો એ સંબંધે મને કંઈ વાંધો નથી.

૨. તમે સૂચવો છો તેવું 'યુવક' માસિક હું નથી જ કાઢી શકવાનો એટલે તમે જણાવો છો તે પ્રમાણે તમે એક લેખ સુખેથી લખી મોકલો. અને તે 'સ્ત્રીબોધ', 'પારીદાર', વા 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિકમાં હું ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરાવીશ, ને ચોખ્ખા લાગશે તો તે લેખની વધારે નકલો છપાવી ચરોતરના ઘણા યુવકોમાં પ્રચાર કરીશ.

૩. હવે ચરોતરના યુવકોની ડેળવણીથી તમારે માટે દુઃખનો દાટ વળ્યો છે કે કેમ તેનો ખુલાસો કરું છું. ચરોતરના ડેળવાયેલા યુવકો પૈકી કેટલાકના તરફથી સ્ત્રીઓને દુઃખ વેઠવું પડ્યું હશે વા

પડતુ હશે તેની હું ના પાડતો નથી. પરંતુ તે અપવાદ તરીકે જ લેખાના જોઈએ તેવી સંખ્યા બહુ જ થોડી છે. આથી બેલદુ, સ્ત્રીઓની ચાકરી કરનાર અનેક યુવકોને હું ઓળખુ છું તે યુવકો સ્ત્રીઓને ગુલામડી નહિ પણ પોતાના સુખદુખની ભાગીદાર અને ધરની રાણી ગણી સરખા હક્કથી તેમની સાથે વર્તન ચલાવે છે, તેમને સુખ અને સરકાર આપના પ્રયત્ન કરે છે અને હું એવા પણ યુવકોને ઓળખુ છું કે જેમણે ભગ્ન યુવાવસ્થામાં વિધુગ થવા છતાં ફરીથી લગ્ન કર્યું નથી અને નાનાં જાળકોને તેમની માતા ચાકરી ન કરી શકે તે કરતા વધારે સારી રીતે ચાકરી કરીને જીતે ઉઠેયાં છે. જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ મા થનાને નાવાચક નીનડી છે, સારે આવા સંગ્રહારી યુવકો પિતાના ધર્મ ઉપગત માતાના ધર્મ પૂરેપૂરી રીતે પાળી રાક્યા છે, અને પોતાનું જીવન સાર્થક બનાવ્યું છે. આ યુવકો પણ અપવાદરૂપ છે તેના ધણા હોત તો આ કાગળ લખવાની નમારામાં હિમત જોત નહિ બાકી તો થોડું બણેયા, સંગ્રહાર વિનાના, દુઃખોઆ બહારેલા, યોદ્ધમતથી જ દોરાતા અને આત્મજાત્રુના રાતાનગ્નમાથી એક તમ્મ પણ બહાર ન નીકળે તેવા ધણા યુવકો છે, કે જેમને લાથે સ્ત્રીઓ ઉપર થોડેધણે પ્રકારે પણ જીલમ થતો હશે. પણ આ જીલમ થવામાં પુરુષોનું અને સ્ત્રીઓનું બંનેનું અજ્ઞાન છે એ અજ્ઞાન ટાળ્યે જ છૂટકો તેનો ઉપાય પણ કેળવણી છે. જે કેળવણીથી તમે હુમ્મ થતુ માનો છો એ જ કેળવણી તેનો ઉપાય છે. તે ગમમાણ જેવો ઉપાય બને ન હોય પણ તે સિવાય બીજો ઉપાય હજી મને જડ્યો નથી તમે બતાવશો અને મને થોડ્ય લાગશે તો હું એ નિરામાં પ્રયત્ન કરીશ

૪. જે કામ સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક થઈ પડ્યા કે ને જે સ્ત્રીઓથી જ સારી રીતે થઈ શકે તેમ છે તે કામ પુરુષોએ નથી જ કર્યા એમ જણાવો છો, એ વાત સત્ય છે સ્ત્રી ન હોય અને પુરુષને કરવા પડે એ વાત જીદી છે પણ સ્ત્રી હયાત હોય, સ્ત્રી તે કામ કરી શકે તેમ હોય, તેના પ્રમંજે પુરુષોએ સ્ત્રીઓને કરવાનાં કામ નથી કર્યાં અને પુરુષો નથી કરવાના એ વાત પણ તેટલી જ સત્ય છે. મદવાડને વખતે, વધુ જરૂરને વખતે, પુરુષો સ્ત્રીઓને મદદ

કરે એમ તો બને છે જ. સ્ત્રીનું એકેએક કામ દરેક પુરુષ કરે વા કરી શકે તેમ જ પુરુષનું એકેએક કામ દરેક સ્ત્રી કરે વા કરી શકે એ શક્ય નથી. ને શક્ય હોયું પણ ન જોઈએ.

૫. જ્ઞાનમમાં સ્ત્રીઓ સુખી હોય તો જ્ઞાનમના લોકોને સમજાવવા જોઈએ કે, ચરોતરમાં તેમની છોડીઓને દુઃખ વધારે પડે છે માટે તેમની દીકરીઓને તેમણે ચરોતરમાં આપવી ન જોઈએ. તેમ જ જ્ઞાનમના ડાહ્યા ડાહ્યા પુરુષો અને ડાહી ડાહી સ્ત્રીઓનું એક 'ડેપ્રેશન' ચરોતરમાં પુરુષોના ધર્મ શીખવવા માટે અને સ્ત્રીઓને તેમના દુઃખનું બાન દરાવવા માટે મોકલવું જોઈએ, જેથી ચરોતરની સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનનાં પડળો ખસી જાય અને પુરુષોને કર્તવ્યનું, ધર્મનું કંઈક બાન થાય.

૬. આ કામ જો એકદમ હાથમાં નહિ લે, તો ચરોતરમાં તો કેળવણી શત્રિએ નહિ એટલી દિવસે અને દિવસે નહિ એટલી શત્રિએ વધવા માંડી છે, એટલે સ્ત્રીઓના દુઃખનો પાર રહેશે નહીં. હવે તો ડોક્ટર જેવું પવિત્ર રક્ષણ પણ હાઈસ્કૂલ ચલાવે છે અને ચરોતરમાં તો પાંચ પાંચ ગાઉને છોટે હાઈસ્કૂલો ચર્ચ ગર્ચ છે. અને મારા જેવા તો કેળવણી વધારવાનો ધંધો જ લઈ બેઠા છે, અને તમારા પત્રમાંની દલીલો સ્વીકારતા નહીં હોવાથી કેળવણીનાં કારખાનાં ચાલતાં જ રાખવાના છે. મિલો બંધ રખાવીને પણ તમારા પત્રમાં છે તેવો ઉપદેશ આપી, માણુમો તૈયાર કરી, ચરોતરમાં ઉપદેશ કરવા મોકલો તો જ કંઈક વળે — બાપી એકાદ 'યુવક' માસિક, 'સ્ત્રીબોધ' માસિકમાં એકાદ લેખ, એવા ઉપાયથી કંઈ અમારા જેવા લોકોને તમે લખો છો તેવા વિચારોની અસર થશે નહિ. રોગ ભારે છે એટલે દવા પણ ભારે આકરી જોઈશે.

૭. ઉપર પ્રમાણે લખવા છતાં પણ હું એટલું તો સ્વીકારું છું કે કેળવણીના પ્રમાણમાં પુરુષોને સંસ્કાર નથી મળ્યા. સંસ્કાર વિનાની કેળવણી ધાર્યું પરિણામ નિષ્ફળવતી નથી. હાલની કેળવણી શાંતિની ચાલતી રૂઢિઓ તોડવાની હિંમત આપી શકતી નથી. છતાં બરણપોષણ મેળવવા માટે અને સંસ્કાર મેળવવાની યોગ્યતા માટે પણ કેળવણી સિનાય બીજે ઉપાય મને જડતો નથી — પછી તે કેળવણી પુરુષોની હો વા સ્ત્રીઓની હો, બ્રાહ્મણોની હો વા

અંસનેની હો. અને આ ફેળવણીમાં પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની ફેળવણીની અને ઉચ્ચ વર્ણુ કરતા નીચ વર્ણુની ફેળવણીની વિશેષ જરૂર છે. માટે જ માગ પ્રવલ્નો ફેળવણીની ગંદી દિશામાં થયે જાય છે. જેને જોટલા પસંદ પડે તેઓ તેટલા ચીતારે.

૮. તમાગ પત્રથી મને જોડુ તો જરાયે લાગ્યું નથી નિરકુશ રીતે તમાગ નિયાગ મારી સમક્ષ મૂક્યા તેથી તમારો ઉપદ્રાગ માનુ છું. અને આગા રાખું છું કે તમે જીતે એક સ્વનત્ર લેખ વધીને તુરત મોકલી આપશો. ને તમને નાધો ન હોય તો તમારો આ આવેલ પત્ર અક્ષરગ 'પારીદાગ' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરીશ. એ માટે તમારી પરવાનગી મળતી જોઈએ માટે આ પત્રથી તમને પુછાતું છું. 'ઓખોધ' મામિક સરૂ કરવા લખનામાં આવશે. જાન્યુઆરીથી આજ સુધીના સાને અકો તથા 'દામરધ્યા મંત્રી' નામનું પુસ્તક તમને મળી જશે. જવાબ તુરત વિગતવાર લખશો.

લિ તમારો મુલેશ્ચ

મોતીભાઈ ન. અમીન

*

ઉપરના પત્ર પછી પેલી માર્કના બેત્રણ પત્રો આવેલા તે પ્રથમ પત્રના જેવા જ પણ વધુ અસજન સૂચનોનાળા હતા. તેથી તે અત્રે ઉતાર્યા નથી માત્ર મોતીભાઈના ઉત્તરોમાથી એ- જ અત્રે આપ્યો છે તે ઉપરથી એ પત્રોનો કઈક ખ્યાન તો આવે છે જ.

૧૩૬૬, ૨૭-૭-૨૫

સૌ . . .

તમારો માગ પત્રના ઉત્તરરૂપે પત્ર મળ્યો. પ્રત્યુત્તર આપવામાં થયો નિર્લબ્ધ થયો છે પણ તમાગ મને પત્રો અને મારો જવાબ તો ઘણા મિત્રોએ વાંચ્યા છે. તમારો પડેલો પત્ર અને મારો જવાબ એ બંને 'પારીદાગ' માસિકના આગાના અકમાં પ્રસિદ્ધ થશે જ. તે પડેલા 'પારીદાગ' માસિકના અકો તમને જોવાના મળશે તારણ કે તંત્રીજી તમને મોટી આપનાનું કહેતા હતા. એ અકો વાચશે એટલે તમને અમજશે કે એ મામિક, સ્ત્રીઓના હક્કની હિમાયત કરતું, યુરકોને બોધ આપના મારું ચત્તાનાય છે એ મામિકમાં તમારો

તથા મારો પત્ર હપાશે અને તમે હાપના પગનાંંગી આપી તે બદલ તમારો આભાર માનુ છુ.

આ બીજા પત્રના જવાબમા મારે તમને શુ લખવુ તે મને કંઈ જડતુ નથી મારી ને તમારી દષ્ટિમા જ કંઈક ફેર છે, એમ સમજાય છે અમાગ . . ને શુ પૂછવુ તે પણ પત્ર ઉપન્થી સમજ્યો નથી . . . તો માનુ છુ કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મને કર્તવ્યની દષ્ટિએ અધૂરા છે. પુરુષોએ સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન ગમ્પી તેના દુષ્ પુરુષોએ જ ભોગવના એમ થયુ છે અને તે બરોબર છે તે દુષ્ ઓછા થાય માટે જ જ્ઞાનની જરૂર છે. સ્ત્રીઓને ચરોતરના પાટીનાર સંભાગમા દુષ્ દગે તેમા પણ પુરુષવર્ગે જ્ઞતા સ્ત્રીવર્ગનો હાથ વિશેષ છે. અને તે અજ્ઞાનજ્ઞાના કાળે જ છે તે અજ્ઞાન દુર જવુ એ જ અમારો આશય છે અને તે માટેના બધા પ્રયત્નો છે તમાગ જેવાની સહાય અમને તેમા વિશેષ ઉપનગ્ન થઈ પડ્યો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બનેને સુધવાનુ છે જુલમ કરે તેના પુરુષોનો પક્ષ અમે ખેચતા નથી તેની મામે તો અમે બડ ઉઠાવવા પણ તૈયાર છીએ પરંતુ સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓના ધર્મ અને કર્તવ્ય સમજના જોઈએ કક્ત ધનુ કામનાજ જવુ એટલામા જ સ્ત્રીઓનો ધર્મ આવી જ્ઞેતો નથી જ્ઞાનને ઉત્તેજનામા એટલે ખવગવવા પિત્રગવવામા જ માતાનુ કર્તવ્ય પૂરુ થવુ નથી સ્ત્રીનો ને માતાનો ધર્મ સમજવો, — વ્યક્તિ તરીકે, કુટુંબ તરીકે, સાતિ તરીકે, દેશની એક વ્યક્તિ તરીકે, — એ જવાબદારી નાનીસૂની નથી. પાટીનાર સાતિની સ્ત્રીઓ નિકાન અને સન્નગ પુરુષોની ધર્મપત્નીઓ થવા માટે હજી તો યુગો વીતવાના છે આજે પુરુષો ડાહ્યા બની સ્ત્રીઓને નિભારી લે છે પણ જેમ કળવણી નયમે તેમ સ્ત્રીઓને તૈયાર જવામા નહિ આવે તો પાટીનારના શૃંગે સુખી નહિ નીનડે. પશ્ચિમામે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બનેને દુષ્ ભોગવવુ પડ્યો તેની ગિચિત ન આવે માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપી, સંસ્કાર આપી, જ્ઞાન અને કર્તવ્યની ટિંગામા તૈયાર કરના માટે ઘણા બાઈઓ પ્રયત્ન કરના મામે છે. એક બાઈએ આ મર્ચ માટે અમારા હાથમા રૂપિયા વીસ હજાર મુક્યા છે તેની યોજના અમે તૈયાર કરી છે થોડા દિવસમા તે પ્રમિલ થશે બધા ભણેના

પુરુષો દલ દડા જેટલા અપવિત્ર અને ઉદ્ધત છે, અને તમે સ્ત્રીઓ સુધરેલ છો, જન્મો ત્યાગથી વગર વિદ્યાએ વગર બપોરે સુધરેલ ઠો, તમાન મદાન ધર્મ પાળો છે, — એ બધું હું ન સ્વીકારી શકું. હા, કબૂલ કરુ છું કે તમે અજ્ઞાનના લાગણે ધણા જુલમ સહા છે, અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેરી મંસાગ ચલાવી ગયાં છો. પતિની ચાહતી પગથેશ્વર તુલ્ય કરી છે. પણ આ બધું રૂઝિને લાગણે, અજ્ઞાનના કારણે થયું છે પણ કર્તવ્યબુદ્ધિથી, અમનગતિથી તે નથી થયું. અને તે ઉપરાંત અનેક મર્તવ્યો અને રૂઝિને બીજી જે જોયા પ્રમાણી છે તે પુરુષને જ ઉપાડી લેરી પડી છે હું આ દોષરૂપે ગણવા નથી માગતો, પણ વસ્તુચિત્તિ ની છે, તેનો તમને ખ્યાલ આવે તેટલા માટે લખું છું. 'સ્ત્રીઓવ'નો વા મારો પ્રયત્ન પુરુષોને ઉઘે ચડાવવાનો વા સ્ત્રીઓને નીચે ઉતારવાનો નથી દોષો બધાના હોય છે. આપણે મર્વેએ પોતપોતાના દોષો સુધારવાના છે અને કર્તવ્ય ને ધર્મની દૃષ્ટિએ આગળ વધવાનું છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ એકમીનના સામસામી દોષો કાઢવા કળ્યાં, પોતપોતાના જ દોષો જોના એ જ શ્રેયસ્કર છે. હું ઇચ્છુ છું કે માગ જે પત્રોથી તમને એટલું તો ચોક્કસ સમજશે કે સ્ત્રીવર્ગની મેરા કળ્યા અર્થે જ દર્શક દર્શક હું પ્રયત્ન કરી ગયો છું સ્ત્રીઓની મેરા કળ્યા એ મરેલું નથી. સાચી મેરા તો સ્ત્રીઓ જ કરી ગયે પુરુષોના પ્રયત્નો તો મિથ્યા જ જવાના માટે મારી છેતરની નિમિત્તિ કે આ પત્રો બંને તમાગ પોતાના જ લખેલા કે લખાવેલા હોય, એ વિચારો તમાગ પોતાના જ હોય, એ વિચારો પૂરેપૂરી રીતે તમે સ્વીકારના હો, તો જરૂર જ સ્ત્રીઓની સેવા કરવા માટે હવે તમે બદાર પડો તમને મદદ કરવાને અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તૈયાર છે. માગ, ઉપર જે કામજો લખનાથી કામ નહિ થાય. તમારો પત્ર બહાર પડશે એટલે તમાગ ઉપર કામજોનો વગસાદ વગસજો, એમ હું સમજું છું. આ વિચારો તમારા હશે તો તો તમને આનંદ થશે. પરંતુ પડા પાછળ ગહી કોઈ પુરુષનો તેમા હાથ હશે તો તમને ને તેને કોઈને તેમા માન નથી, ક્લેશ પ્રતિષ્ઠાબગ પણ થાય

લિ તમારો

મોતીબાઈ ન. અમીન

શ્રીકૃષ્ણવણીના પ્રયત્નો અને તે વિષે વિચારો

(૧૯૨૨ થી ૧૯૩૪)

ગયાં બે પ્રકરણમાં વર્ણવેલા બનાવો અને વિચારોમાં દેખાતી સમાજની કૂર જડતાનો મોતીભાઈને સારો પરિચય હતો. એટલે તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણવણીના પ્રયત્નો કરવાની તેમની હિંમત ચાલતી નહોતી. શ્રીઓની ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્નો કરવાનાં સ્વપ્નાં એમણે છેક નાનપણથી સેવ્યાં હતાં. તે માટે, પોતાની પત્ની, માતા અને પુત્રીથી શરૂઆત કરી મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કંઈક કંઈક પ્રયત્નો કર્યા હતા. ‘ચરોતર એન્ક્યુકેશન સોસાયટી’ સ્થપાઈ ત્યારે કન્યાકૃષ્ણવણીને ઉત્તેજન આપવા શિષ્યવૃત્તિઓ, લેનો અને ઇનામોની યોજનાઓ કરી હતી. ગાયરોને દિવસે ગંદી રમતો અને ગીતોના કુહંદમાંથી કન્યાઓ બચે તે માટે પણ યોજનાઓ કરી હતી. તેથી આગળ વધીને ‘જ્ઞાન પ્રચાર’ માસિકમાં શ્રીવિભાગ ખોલી શ્રીઓને ઉપયોગી લેખો અને કાવ્યો પત્રિકાએ મફત વહેંચવાની યોજના કરી હતી. એ યોજનાને વિસ્તારી ૧૯૨૨ માં ‘શ્રીબોધ’ માસિક ઓછા લવાજમે આપવાની યોજના કરી હતી. લગ્નપ્રસંગે શિષ્ટ ગીતો ગવાય તે માટે અદ્ધ મૂલ્યે મળી શકે તેવા ‘ગીતસંગ્રહ’ પ્રગટ કર્યો હતો. એ યોજનાઓ સાથે ‘ચરોતર એન્ક્યુકેશન સોસાયટી’ને કન્યાકૃષ્ણવણીના પ્રચાર માટે ન્યામો મળે તે માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા અને એ પ્રયત્નો સાથે બીજા પ્રયત્નો પણ ચાલુ હતા.

એ પ્રયત્નોથી શ્રીઓમાં વાચનનો કંઈક પ્રચાર થતો. પણ એથી વધુ અસર થતી નહિ — જોકે કૃષ્ણવણી પામેલા યુવકો પોતાનાં કુટુંબોમાં કન્યાકૃષ્ણવણી માટે છૂટક છૂટક પ્રયત્નો તો કરવા લાગ્યા હતા અને કન્યાશાળાઓમાં કન્યાઓ બણવા પણ જતી હતી. પણ એની અસર સમાજજીવન ઉપર નહિ જોવી હતી.

મોતીબાર્દને આ ગિયતિ ગાતલી હતી પણ ઉપાય જડતો નહોતો. ઘણા ઉલ્લાહી યુવકો તેમને સ્ત્રીકેળવણીની એક સમ્યા કાઢના આગ્રહ ખતા, પણ એવી સમ્યા ચલાવનાર નાઈનાઓને અબાવે એ જવાબદારી ઉપાજાનું માદસ ખેના મોતીબાર્દ તેના નહોતા તે તો કહેતા, ‘પરના નામ કન્ના લાવો’ અને નામ દરના મળી જતા તેમણે વમોમા ‘મદિના યુનનસ’ને અગે સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, અને મીન્ટે અગે એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરાગને તે ઉત્તેગન પણ આપતા હતા તે માટે ‘અગેનર એલ્યુકેગન સોસાયટી’મા સખરામધ ન્યાગા મેગન્યા હતા, પણ સમ્યા કાઢનાની તેમની દિમત ચાલતી નહોતી.

એરામા અગેનરના પતની અને દિલ્લી નદી ધાગમખાના પહેના દિંગી પ્રમુખ દેગવીર નિફનબાર્દ પોતનું અવસાન થયું (તા ૨૦-૧૦-૫૩) તમના આગળ તરીકે ન્યાકેળવણીની એક સમ્યા કાઢનાનો ધણાએ નિચાર ન્યો એને માટે નાનાનણું તૈયાર હતું એ નામ ૧૨ નિફનબાર્દ મોમાયગી ૥ પ્રમુખ હતા, અને મોમાયગીએ સ્ત્રીકેળવણી માટે નાનાની મક્કિત પ્રમાણે ધણા પ્રયત્ના ન્યો હતા એટલે એ નિચાર મોતીબાર્દએ સધાવી નીધો આગે દર નિફનબાર્દ ૥ આગળ તરીકે ન્યાકેળવણીની સમ્યા નીજો તો તો નક્કીવટ મોમાયગી સ્ત્રીમરે એવો મત દર્શાવ્યો એ મતને દેગપરદેશમાથી ધણાએ ટેકો આપ્યો.

પણ નિફનબાર્દનું આગળ કન્ના ૥ પ્રયત્નો જનાર તથા ન્યાકેળવણીના ખાતર દિમાયતીઓએ સોસાયટીને એનો પક્કીવટ મોપરાને બે ને દવત ન સમ્યા કાઢનાનું ઉચિત માન્યુ, તે માટે ત્રીજા આગ્રહ દાખ્યો, અને મોતીબાર્દએ ધણી નીચો નરી છતા તેમનું કષ્ટ ચલ્યુ નહિ એટલે આખરે તેમણે પોતાના પ્રયત્નો છોડી દીધા અને એ નમ્યા નકિયાદમા અધ્યક્ષ.

આમ ન્યાકેળવણીની સમ્યા કાઢવાનો અવસર મોતીબાર્દને મળી શક્યો નહિ, પણ ન્યાઓ સગકારી કેમ કરીને ચાર અને ન્યાકેળવણીનો પ્રચાર કેમ થઈ શકે તે માટે તેમણે એ નિયમનો અવ્યાસ તો કર્યો હતો જ એને પગિણુએ, વડોતગ નાજ્યના કેળવણી ખાતા તરફથી આ ખાગન પુછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોમા તેમણે સગીન

અને વ્યવહારુ વિચારો દર્શાવેલા. તેમાંના કેટલાક વિચારો મનનીય અને ઉપયોગી હોઈ અત્રે આપીશું :

પ્રાથમિક કેળવણી

૧. શાળાઓમાં બહુતી કન્યાઓની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે કન્યાશાળાઓ આકર્ષક બનાવવી જોઈએ. એટલે કે, કન્યાશાળાના શિક્ષણના કામથી અને શિક્ષકોના કન્યાઓ તરફના વર્તનથી કન્યાઓને અને કન્યાઓના માતાપિતા પૂરતો સંતોષ મળવો જોઈએ.

હાજરી નિયમિત કરવા માટે, જે કન્યાઓ શાળામાં કામ ચાલ્યું હોય તેટલા બધા જ દિવસોમાં પૂરેપૂરી હાજરી આપે તેમને ફરકને માસિક કંઈક કંઈક ધનામ મળે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ યોજના વસો, ધર્મજ, સોજિત્રા વગેરે ગામોમાં અજમાવાય છે અને તેનું મુંદર પરિણામ આવે છે.

૨. પ્રાથમિક શિક્ષણ વધારે સંગીન અને ઉપયોગી બને તે માટે નીચેના ઉપાયો અજમાવવા જોઈએ :

ક. શાળામાં વર્ગ દીઠ એક શિક્ષક આપવો જોઈએ.

ખ. શિક્ષકો વિશેષ યોગ્યતાવાળા હોવા જોઈએ.

ગ. સારા કામના બદલા તરીકે પાંચ દશ રૂપિયા વધારે આપીને કન્યાશાળા માટે શિક્ષકોની પસંદગી થવી જોઈએ.

ઘ. કન્યાશાળાનાં મકાન સારી વસ્તીવાળા ભાગમાં વધારે ભાડું આપીને પણ રાખવાં જોઈએ.

૩. શિક્ષિકાઓ જ્યાં ચારિત્રવાળી મળી શકે તે માટે સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓએ પગાર લઈને વા પગાર લીધા સિવાય સેવાભાવે કન્યાશાળામાં શિક્ષણનું કામ સ્વીકારવું જોઈએ અને શિક્ષિકાઓના પગાર વધારે સારા થવા જોઈએ.

૪. અક્ષરગ્ઞાન વધે તે માટે, જે સ્થળે ઓછામાં ઓછી પાંચ મોટી લિંગરતી સ્ત્રીઓ ભણનાર મળે ત્યાં વર્ગો દિવાલવા તળવીજ કરવી જોઈએ અને અક્ષરગ્ઞાન એકલું નીરસ ન બને તે માટે સીવણ-ખરત વગેરે શીખવવાની યોજના હોવી જોઈએ.

૫. લોકો માગણી કરે ત્યાં અથવા લોકોને સમજાવી શકાય ત્યાં કન્યાકેળવણીના કામ માટે ગ્રામ-સમિતિ હોય તો લાભકારક થાય.

કન્યાઓની હાજરી વધે, અભ્યાસ ખાતે જોઈતા સાધનો પૂરા પડે, અને શિક્ષિકાઓને નમ શ્રવામાં પડતી મુશ્કેલીઓને દૂર કરવામાં મદદ કરે — એ પ્રકારના કામ સમિતિને સોંપી શકાય.

૬ જ્યાં જ્યાં હાઈસ્કૂલો છે ત્યાં ત્યાં કન્યાઓની — ખાસ કરીને ઉચ્ચગણિત પ્રમેા માટે — ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૧૪ વર્ષ અથવા ૧ ધોરણ સુધીની ફરજિયાત રેવી જોઈએ ફરજિયાતમાંથી માર્ક કોમને માત્ર ન કરવાની મિનિમલ જરૂર નથી ફક્ત મજૂરિયાત વર્ગની મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈ અભ્યાસના દનાક વા નખતમાં ફેરફાર કરવો.

૭ દસમાઓ અને ગામડાઓના અભ્યાસક્રમમાં રેગ્યુલર રાખવાની જરૂર નથી શક્તિ અને મયોગો જોઈને જ પરીક્ષા લેનાય છે અને પરીક્ષાનો તેટલો વિવેક તે માટે પૂરતો છે.

૮ વ્યાનહાસિ જ્ઞાન માત્રાપ કન્યાઓને ઘેર આપે એ જ જરૂરના છે અભ્યાસનાઓમાં એ વિષયો દાખલ કરવા જતા, ઘેર ન આપી શકાય એના વિષયોના જ્ઞાનમાં ઘણી બેજુથ રહેશે.

૯ શિક્ષિકાઓની સખ્યા વધારના જિલ્લાઓ એકનામાં જ નહિ પણ તાલુકાના શહેરોમાં પણ શિક્ષિકા શિક્ષણવર્ગો ઉધાડના જોઈએ અમરેલી અને પેટલાદના વર્ગોએ આ દિશામાં સારુ નામ કરી બતાવ્યું છે પેટલાદ કિન્ડરગાર્ટન વર્ગ માટે ટ્રેનિંગ કોનેજના પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષા પસાર કરનાર ગામની જ વતની શિક્ષિકાઓ મામિક ૩ ૧૦)થી મેળવી શકાય છે, તે આ વર્ગના કારણ જ મિલિમોરા, ગણદેવી અને નવસારીમાં તેના કારણે, બરત સીનણના મમ માટે પાસની બાઈઓ થોડા પગારે મળી શકે છે શિક્ષણવર્ગો વધે એટલે શિક્ષિકાઓ વધે એ સનાબાવિંડ છે.

૧૦ નવીન લગના વ્યાખ્યાન પૂતા કથાઓ વધારે ફળદાયી નીવડશે મેન્જિ લેન્ટર્ન ઉપરાત સ્ટિગ્યોસ્કોપ થોડા ખર્ચે, થોડી મહેલે અને દિવસના વખતમાં વિશેષ જ્ઞાન અને આનંદ આપશે વિજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ સાધા પ્રયોગો સ્ત્રીઓને જ્ઞાન અને ગમ્મત આપશે બુધ શનિ અને ગિ એ ત્રણ દિવસોમાં શિક્ષકોને મહેનતાણુ આપીને કામ લેવામાં આવે તો આ વર્ગો મોટી સખ્યામાં નીકળે અને સફળ પણ બને અભ્યાસનાઓના પ્રચાર માટે લોખંબત જગત કરના શાળાઓ.

અને પાઠગાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા યુવકોને આ વિષય માટે તૈયાર કરના અને પોતાની બહેનો, પત્નીઓ અને દી રીઓ અજ્ઞાન રહેનાથી કેના અનિષ્ટ પરિણામો આપના છે અને આવશે તેનું તેમને ભાન કરાવી, તેમની સહાનુભૂત મેળવના પ્રયત્ન કરવો અને ગ્રન્થોના દિનમમા તેઓ પોતપોતાના કુટુંબમાં અને જ્ઞાતિમાં, શેરીમાં અને ગામમાં આ પ્રવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરે તેની યોજના કરવી પગાંદાર વ્યાખ્યાનના નેતા આ કોનેજના યુવકોને પાણી ચડાવનાથી ઘણું મામ થઈ નહોતું.

માધ્યમિક તેમ જ જી. થુ. શિક્ષણ

૧ ન્યાઓના તેમ જ ગ્રેડગ્રાઓના માધ્યમિક શિક્ષણમાં બેદરાખવો એ જરૂરનો છે બેદર પડેના ધોરણથી જ રાખવો ગણિતના અધરા દાખના કમી યગના અને રીતો વધારવી ઇતિહાસ ભૂગોળના પાઠ્ય પુસ્તકો જુદા જ હોના જોઈએ વિજ્ઞાનના નિપયો વ્યાનહારિત ધરગમમાં જરૂર પડે તેના જ દાખલ કરના જોઈએ કવિતામાં કોઈ આખુ આખ્યાન લખુ જોઈએ અને ગગ ઉપર ખામ ભાગ મકવો જોઈએ વ્યા ગણુ મિનાનનું સમ્પૂર્ણ પડેના ધોરણથી લખલ નરવુ જોઈએ, અને અગ્રેજી Direct ના Conversation Method થી શરૂ નરવુ જોઈએ દ્વેષમાં, સામાન્ય રીતે ઉપયોગી નિપયોનું ધણું જ્ઞાન ૧૪ વર્ષની ઉમ્મરે પૂરું મળી જવુ જોઈએ અને નાયવાનો અને નાયીને જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ ફરેક કન્યાને લાગે તે માટે, પ્રાથમિક તૈયારી ગાળામાં થઈ જવી જોઈએ સામાન્ય રીતે ૧૪ કે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરે કન્યાઓને લખવાનું પૂરું થઈ જવુ જોઈએ એ લક્ષમાં ગખી ઉપરની સૂચનાઓ ધરી કે કોનેજમાં અભ્યાસ કરના ઇચ્છનારને પણ આ અભ્યાસક્રમ રાખનાથી મુશ્કેલી આવશે નહિ.

૨ વનિતા વિદ્યાઓ કે મહિના વિદ્યાનયોમાં અભ્યાસક્રમની યોજનાઓ ઘણે ભાગે હાઈફ્રૂન અને કોનેજને માટે તૈયાર કરના છોકરાઓ ૥ અભ્યાસક્રમને મળતી જ છે એટલે સામાન્ય રીતે ૧૪ ૧૫ વર્ષની ઉમ્મરે લગ્ન થતા પડેના તે અભ્યાસક્રમ પૂરો થઈ શકે નહિ.

૩ માધ્યમિક શિક્ષણમાં સમ્પૂર્ણ અને અગ્રેજી શિક્ષણ બને જોઈએ સમ્પૂર્ણ માર્ગોપદેશિન ભાગ નહિ, પણ સસ્ટૅનમાપા કા

સ્વયંશિક્ષક જેવા પુસ્તકથી ગરબુ નેઈએ જેથી સરકૃતમા ગમાયણ કે મહાભારત જેવું પુસ્તક ૧૫ કે ૧૬ વર્ષની દન્યાઓ અત્રત્ર રીતે નાચી અને સમજી શકે. અંગ્રેજીના વિષયમા પણ લખના કરતા વાચીને સમજવાની ગતિ વિશેષ આવે તે પ્રકારે શિક્ષણ આપવું નેઈએ ટકામા, મચ્કૃત અને અંગ્રેજીમા બાળાઓને પોતાના વિચાર દર્શાવતા બક્ષે ન આવડે, પરંતુ તે બાળાઓમા બીજાઓ લખે વા બોલે તે તેઓ વાચે ના સમજે તેટલી તૈયારી થવી નેઈએ

૪ યુજનાતી ૪ ધોળણની દન્યાશાળાઓની સખ્યા ધણી જ ઓછી છે તેમા પ્રથમ વધારો ૬૦૦ અને ૫૪૧ તેમા ત્રણ ચાર વર્ષનો અબ્નાસક્રમ ઉમેરવો અને આ પ્રકારે ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉમરે શિક્ષણ પૂરું થઈ ગય તેવી યોજના કરવી. દન્યા હાકગઓ માટે હાઈસ્કૂલ હોય ત્યાં દસ ધોળણની દન્યાશાળા હોવી જ નેઈએ અને બનિષ્યમા સરકારી કેળવણીની નીતિ એવી હોવી નેઈએ કે પ્રથમ ૧૦ ધોળણની દન્યાશાળા હોય તમે જ ગ્યરે હાઈસ્કૂલ દાકવી. સરકાર મદદ આપે તો વાહન બોર્ડ ના પ્રાતઃપગારતો મદદ જરૂર આપે અને સરકાર અને લોકલ બોર્ડ બને ગામની મદદ ઉપર જ મદદ આપનાનું ધ્યાન રાખે તો ધીમે ધીમે આ દિશામા મારી પ્રગતિ થશે.

૫ થોડા ખર્ચે સારી દેખરેખ નીચે દન્યાઓના બોર્ડિંગ હાઉસ અથવાય તો લાભ વેનાન્ની સખ્યા જરૂર નીકળે સરકાર હાકગઓના બોર્ડિંગ હાઉસને જેટલી મદદ આપે છે તેથી ફક્ત ગણી મદદ દન્યાઓના બોર્ડિંગ હાઉસને આપે તો પાઠના રોડના દોષોનું કંઈક નિવારણ થાય

૬ થોડી સખ્યા હોવાના ધાગ્યે શરૂઆતમા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્ર કોનેજ જરૂર વિશેષ ખર્ચાગ પડે. પણ શરૂઆત તો દમેશા થોડી સખ્યાથી જ થઈ શકે છે છતા ખરી રીતે સ્ત્રીકેળવણીની શરૂઆત પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓથી થાય છે. તે સંખ્યામા વધારો થાય એટલે સ્ત્રીઓની અત્રત્ર કોટેલી જરૂરિયાત આપોઆપ ઊભી થશે માટે હાલ તરત કોટેજોની સખ્યા વધાવવા જતા નીચેથી શરૂઆત કરવી અને હાકગઓ માટેની કોટેજોનો સ્ત્રીઓ માટે બને તેટલો વધારો ઉપયોગ નરી લઈ થોડાક વધારે નનીન વિષયો અત્રત્ર

રીતે શીખવવાના રાખના સ્ત્રીઓની બોર્ડિંગ જુદી રાખનાથી છોડરાઓની કોતેજનો લાભ પૂરેપૂરો લઈ ગયાય છે ક્યુસન કોતેજ આ નિયમા સુદર દષ્ટાન્ત પૂરુ પાડે છે માધ્યમિક કેળવણી રધના અત્ર કોતેજ સ્થપાશે જ, અને સાથે સાથે છોકરાઓની સાથે બાલુનાની ઇચ્છા ગમ્પનાર મહેનો માટે હાનનો માર્ગ પણ ખુલ્લો રહેશે

૭ માધ્યમિક કેળવણીની મમ્થાઓ રધ્યા પહેલા ગુજરાત માટે સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીના પ્રશ્ન નિચારવાનો રહેતો નથી ૧૯૨૧ વર્ષ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન થાય અને એ પ્રયત્નનું બહુ મારુ પગિણામ આવે તે પછી સ્વતંત્ર કોતેજના અને અત્ર યુનિવર્સિટીના પ્રશ્નો આપોઆપ વિચારવાના થશે

૮ કન્યાકેળવણીનું ત્રીજું મુદ્દર રીતે થઈ શકે તે માટે નીચે જણાવેના પ્રશ્નો નિચારવા જોવા છે

(૧) ગાંધીજી કેળવણીનું બજેટ શાળાઓ વા કન્યાઓની સખનાના ધોરણે નહિ થવું જોઈએ પરંતુ કન્યાકેળવણીની મહત્તા લક્ષમાં લઈ ૭૫ ર્પમા આ વિષયમાં જે શિથિલતા મનાવનામાં આવી છે તેનો બદલો વાળના કન્યાકેળવણી ખાતે થવું ખર્ચ એન્મ બેવડું કરી નાખવું જોઈએ

(૨) નડો ગ ગાંધીજી છોકરા અને છોકરીઓ માટે બાળનમના મયદાની ૬૬ ૧૬ અને ૧૦ની ૭ તે વધીને ૧૮ અને ૧૪ની થવી જોઈએ, અને લક્ષમાં બાગ સેનાર ફ્રેક વ્યક્તિ ૬૦ને પાત્ર ગણી જોઈએ નિયમ વિરુદ્ધ પરણેનો છોડે મરકાગની નોન્રી, મુખીપણુ, ગ્રામ પચાયત, ગ્રાતપચાયત વગેરેમાં ચૂટાવાની લાયકી, વગેરે સરકારની મહેરબાનીમાંથી બાતલ થવો જોઈએ પરણનારની શી ગાગામાં મેવડી હોવી જોઈએ

(૩) જ્યાં જ્યાં હાઈસ્કૂલ છે ત્યાં ત્યાં શાળાના ૬૬૧ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ ઉચ્ચજિયાત કોમ માટે ફ્રેન્જિયાત હોવું જોઈએ અને કન્યાઓની હાજરીના અભાવે છઠ્ઠા ધોરણના વર્ગ ન ચાલી શકે તો તે સ્થળેથી હાઈસ્કૂલના ઉપરના બે

ધોરણો — છઠું અને સાતમું — લઈ લેનારી તાકીદ આપવી જોઈએ

(૪) પોતપોતાને ઘેર ગહીને બાઈ, માથ, કે પતિની મદદથી દરરોજ દોઢ ટનાકે અથવા અઠરાડિયાના ૭ ટનાકે અભ્યાસ કરનાર બહેનોને માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ જોડાયેલો જોઈએ અને તે માટે દર માસે પ્રશ્નપત્રો નીકળી પરીક્ષા લેનારી યોજના થવી જોઈએ, જેથી પોતપોતાને ઘેર રહી શાળા છોડ્યા પછી પણ જ્ઞાનમાં આગળ વધવું હોય તો વધવાને તેમને અનુકૂળતા મળી ગકે, અને આ યોજનાનો લાભ મોટા પ્રમાણમાં લેનાર તે માટે કોયેજના નિઘાર્થીઓનો સહકાર સાધવો જોઈએ .

(૫) સાગ કુટુંબની કેળવણીની મરજારી બહેનોએ વપ મા આ કામ માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે પાચ પાચ દિવસ ગુજરાતના ગામોમાં ફરવું જોઈએ અને તેમણે વાતચીત દ્વારા કન્યા-જનવણી, સ્ત્રીકેળવણીની જરૂરિયાત અને દિશા સમજાવવી જોઈએ

(૬) લોકો સ્ત્રીકેળવણીના કામ માટે અમુ-ગમ એકવી કરે તો તેટલી જ બીજી રકમ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરનાર મડળ તરફથી ઉત્તેજન તરીકે મળે તે માટે એક મોડું ફંડ કરવું જોઈએ, જેથી જરીને સ્ત્રીઓ માટે જ્ઞાનપ્રચારની યોજનાઓ નાના નાના ગામડાઓમાં પણ સહેલાઈથી ચોજી શકાય

મોતીભાઈ ન. અમીન

નિવૃત્તિ પહેલાંની પ્રવૃત્તિ

(૧૯૩૪-૩૫)

‘ ગામેગામ પુસ્તકાલય ’ એ ધૂનથી મોતીબાઈએ બે વર્ષ કામ કર્યું. તે દરમિયાન નિવૃત્તિનો દિવસ ક્યારે આવે તેની ઝંખના ચાલુ હતી. સામાન્ય રીતે એ ઝંખનામાં ‘ નોકરી ’, અને તેને અંગેનાં કામોનાં અનેક બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની વૃત્તિ હોય છે. પણ મોતીબાઈની ઝંખના એથી જિલટા પ્રકારની હતી. સરકારી નોકરીનાં બંધનોમાં રહીને તેમણે રાત્રિપ્રજ્ઞની અનુપમ સેવા બજાવી હતી. એ જ સેવા વધુ પ્રમાણમાં બજાવી શકાય તે માટે તે એ બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવા આતુર હતા અને તેથી નિવૃત્તિની ઝંખના સાથે પોતાને મનગમતી સેવા કરી નાંખવાની ઝંખના વધતી જતી હતી. એક બાજુ સરકારી હોદ્દાની રૂએ થાય તેટલી લોકસેવા કરી લેવાનો લોભ લાગ્યો હતો અને બીજી બાજુ નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવાને પ્રસંગે જીવનના વ્યવહારોમાંથી પણ નિવૃત્તિ લઈ સેવાધર્મને સર્વાર્પણ કરવાની વૃત્તિ તીવ્ર થતી જતી હતી. અને એ વૃત્તિએ મોતીબાઈને કર્તવ્યધેસા બનાવી મૂક્યા હતા.

આમ નિવૃત્તિને પ્રસંગે પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી લેવાને બદલે તેમણે તે ચોતરફ વધારી મૂકી. ‘ ગામેગામ પુસ્તકાલય ’ની ધૂનને ‘ શાળા ત્યાં પુસ્તકાલય ’ના સિદ્ધાન્તમાં ફેરવી, તેના અમલ માટે શિક્ષકોને પાણી ચડાવ્યું. મહિલા પુસ્તકાલયોની માફક જ બાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની હિલચાલ ઉપાડી. તે માટે નિયમ-દુસ્તીનો પ્રસ્તાવ ધારાસભામાં મુકાયો. સરકારે તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાનું વચન આપતાં તે પ્રસ્તાવ પડતો મુકાયો. પાછળથી બાલ પુસ્તકાલયોને બદલે શાળામાં છતર વાચનનાં સાધનો પૂરાં પાડવાની યોજના થઈ. શાળામાં બેઠેલું બૂલી ઝઈ લોકો

પ્રાથમિક શિક્ષણ નિષ્ફળ ન રહે તે માટે શાળામાથી જીવી ગયેના બાળકોનું નાચન ચાનું નાખવાની યોજનાઓ થઈ, શિક્ષકોને માથે પુસ્તકાલય ચલાવવાની ફરજો નાખાઈ — એમ મોતીબાઈને રુચે તે રીતે નહિ, પણ સગવડને માફક આવે તે રીતે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિસ્તાર અને સગવડનું ઢાંચ આગળ ચાલ્યું.

તે સાથે, પોતાની નિવૃત્તિ પછી આ નામ શિથિલ થવાને મને મગીન રીતે આગળ રહે તે માટે, પુસ્તકાલય ખાતાના ધાગ ધોગણોને લગતા પ્રશ્નો ચાલત ઝીપ્પામાં ઝીણી વિગતો ઉપર તબો લખી ખાતાના નહીનટની ચોખવટ કરી અને તેની ત્રૂગીઓ પણ બતાવી અથપાવોને શિક્ષણ આપવાના રગો બની પત્ર-વલણ દ્વારા શિક્ષણ આપ્યું અને એ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિની યોજના અમલમાં મૂકી પુસ્તકાલયશાળેના સાહિત્યનું પ્રમાણ આગળ ધપાવ્યું અને છેવટે અથપાવાને માટે પ્રેવિડન્ટ ફડની યોજના પણ તૈયાર કરી એમ મકાન, બધાંજી નામફડ, અથપાવ તેની લાનનાં અને તેની ગોમરીની સધ્ધગતાની યોજનાઓ દ્વારા પુસ્તકાલય ખાતાને સધ્ધ બનાવના પેરવી કરી

*

તેમણે ગળ્યતી નોઢરી કરતા નરતા અનેક ગામોમાં તોડહિતની સરથાઓ ખોલવામાં, તેના નહીનટ મુધારવામાં અને ગામોમાં પ્રેરણા આપવામાં બાગ બજાઓ દ્વારા ઘણા રેખકો, પ્રમાણકો અને જાહેર સરથાઓના માર્ગ-તોઓ માથે નિનટનો સબધ બાધ્યો હતો ‘ગામ નામે પથર તરે’ તેમ મોતીબાઈના નામથી, તેમના શબ્દ કે પત્રથી, લાઈવનના અનેક કામો થઈ ચમ્તા હતા, અને રાજ્યપ્રજા બનેના તે નિશ્ચાસપાન હયાં હતા જાહેર પ્રવૃત્તિઓ જમાવવામાં અને તેનો વહીવટ કરવામાં જ જીવનભર મડ્યા ગેવાને કાગળે તેમની હાઈફક્શન એટની મૂલ્ય અને અસરકારક થઈ હતી કે, કાઈ પણ તોડહિતની યોજના સફળ થશે કે કેમ તે બામનમાં મોતીબાઈનો અભિપ્રાય પ્રમાણજૂત મનાતો લાખો રૂપિયાની યોજનાઓમાં તેમની સગવડ લેવાની અને કાઈ કાઈ તો રૂપિયા તેમના હાથમાં મૂકી નિશ્ચિત થવા ઈચ્છા દર્શાવતા

પણ મોતીબાઈએ પોતાને માટે કાર્યની દિશા નક્કી કરી રાખી હતી તે પ્રમાણે જ કામ કરી છૂટના તે ઇતેખર હતા. અનુભવે સમજાયું હતું કે સેનાના કામના એટલા હુમરા પડ્યા હતા કે એક ગામને પકોચી વળવું પણ મુશ્કેલ હતું, તો આખા તાનુકા કે જિલ્લા કે પ્રાંતની સાચી મેના દરવાજા વાતો કરવી એ ગમ ઉપરાંતનું હતું તેથી નોકરીમાયી છૂટા થઈ ચરોતર પ્રદેશમાં કે ગુજરાતમાં કામ કરવાનું ઉપાડવું એમ કેટલાક મિત્રોની મલાદ મળના છતાં, તેમણે વમોમાં જ જઈ બેસવાનો નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો. ત્યાં ગ્રહી ગામની પ્રગતિના પ્રયત્નો કર્યા, એમાંથી અનુભવે જે ઉપયોગી લાગે તેનો પેટલાદ તાનુકામાં પ્રચાર કરવો અને પેટલાદ તાનુકામાં જે મકળ થાય તેનો ચરોતર પ્રદેશમાં પ્રચાર કરવો — એ દષ્ટિએ કામ જવાનું હતું, અને તે માટે જ તેમણે તૈયારી આગળી

૧૯૨૭ના રેલસક્ટ વખતે પેટલાદ તાનુકામાં ગામડામાં જાતે કરવાની તક મળી હતી. તે પહેલાં તાનુકાના વાંદલિનના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તો કર્યા માડ્યો હતો તે માટે ‘પેટલાદ સર્વમંત્રણ’ તૈયાર કરાવ્યો હતા પણ ૧૯૨૮માં મળેલી પુસ્તકાલય પરિષદે જ્યો હતો. ૧૯૨૯માં પેટલાદ તાનુકામાં ફાતાન શેઠ ચક્રવાતને માનપત્ર અપાયેલું ત્યારે તેમણે તાનુકાની પ્રગતિના બાવી દાયકામની રૂખા પણ દોરી આપી હતી ત્યાર પછી ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહની અપૂર્વ લડત ચાલનાથી એ કામ આગળ ધપી શક્યું નહોતું. પણ મોતીબાઈ એને જૂન્યા નહોતા એમણે ૧૯૩૧માં ‘ચરોતર’ માસિક શરૂ થયું, તેના પહેલાં જ અમ્મા કેટલીક લકીલ્લો પ્રગટ કરી એ કાર્યની શરૂઆત કરી દીધી હતી આ નર્મ સુધીમાં પેટલાદ તાનુકામાં શાળાઓ અને પુસ્તકાલયોની પ્રગતિ ઘણી થઈ હતી એ પ્રગતિનું સંગ્રહન દરવાજા ખાસ જરૂર હતી અને એ સંગ્રહન દ્વારા એક આખા તાનુકાની પ્રગતિના મગીન પાના નાખવાની મોતીબાઈની ઉમેદ હતી તે માટે ‘પેટલાદ તાનુકા પુસ્તકાલય મંડળ’, અને ‘પેટલાદ તાનુકા આરોગ્ય મંડળ’ નીકળી ચૂક્યા હતા રેલસક્ટ વખતે સરકારી તેમ જ મુસ્લિમી ગલ્લ સમિતિઓ તરફથી લોકોને મદદ મેળવી આપવામાં આવી હતી છતાં ઘણા લોકોને નહીં મદદ આપવાની જરૂર

હતી તે માટે ' પેટલાદ તાનુમ રેન્મ કટ મકાનો બાધનારી સહમરી મડગી ' કાઢી તેની દાગ ડપિયા દગ હમગની થાપણો મેળવી લોકોને રાહત આપી હતી આ ત્રણેય મંડ્યો દાગ તાનુકાના ગામેની સાથે સપર્ક મધાતો હતો, તેમની ગિયતિનો અનુભવ થતો હતો અને કઈક મેવાઓ પણ થતી હતી

આ કામ આગળ ધપાવવા ગોતીભાઈએ પુનઃકાનય પ્રવૃત્તિ ઉપગત ત્રણ મદસ્તના પ્રશ્નો દાયમા લીધા (૧) મદકારી મડગીઓ, (૨) ગ્રામ પચાસતો, અને (૩) ફગનિયાન ડેળમગીનો ઢાયદો આ ત્રણેય પ્રશ્નોનો અજરામ તેમણે ઘણા વખતથી નરા માડ્યો હતો, તે ઉપરથી આખા તાનુમને માટે તેમણે યોજનાઓ વિચારી ગમી હતી તેના અમન માટે ઓથી પ્રથમ ' પેટના' તાનુમ પુનઃકાનય મડગી ' તન્દથી એક પગાગ ૧૦ પ્રચાગડની નિમણૂક કરી એ પ્રચાગક ગામનામા ફરે, પુનઃકાનયોની તપાસગી કરે, નના પુનઃકાનયો ઉઠાડવા લોકોને પ્રેરે, અને તે સાથે દવાખાના, શાળાઓ, અને ખેડૂતોની રિયતિનું અવલોકન કરી ગોતીભાઈને વસ્તુગિયતિથી વાકેફ કરે

આ યોજનાથી ખર્ચ નજીવું (મામિદ ૩ ૧૫-૨૦) થતું, પણ તે દાગ ગોતીભાઈને જરૂરી માદિતી મળતી એક નર્ આ કામ અખતન તરીકે આન્યા પછી તેમણે તા ૧૭-૬-'૩૦ને રોજ પેટલાદ તાનુકાના કાર્યદર્નાઓની પ્રાયમિદ સભા ગોઠાવી તેમા તાનુકાની પ્રગતિ માટે ગ્રાના પ્રત્નોનો કાર્યક્રમ ઝૂકુ કર્યો *

*

આમ પેટલાદ તાનુકાની પ્રગતિના પ્રયત્નો શરૂ થયા. તે સાથે પુસ્તકાનય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિના પ્રયત્નો તો ચાનુ જ હતા વડોદગ રાજ્યની પ્રમ્ને એ પ્રવૃત્તિનો જે લાભ મળ્યો હતો તે લાભ સમસ્ત ગુજગતની પ્રમ્ને મજે તે માટે મધકે ગુવુ લેઈએ એમ ગોતીભાઈ તો ઝખતા હતા જ, પણ તે સાથે ગુજગતના ઘણા કાર્યદર્નાઓ પણ તેમની પામેથી માર્ગદર્શનની આશાઓ ગખના હતા ગોતીભાઈએ ચરોતર પ્રદેશમા તો એ નામ યથાગમિ ચાનુ રાખ્યું હતું, પણ એથી વિશેષ ધરાની જરૂર હતી તે માટે પણ

તેમણે પેટલાદ તાલુકાની પ્રગતિનાં કામો સાથે જ ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની યોજનાઓ 'ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી' દ્વારા કરવા માંડી. ૧૯૩૧માં 'ચરોતર ફરતું પુસ્તકાલય' યોજ્યું, અને તે દરમ્યાન ચરોતર પ્રદેશની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી શકાય તે માટે માહિતી એકઠી કરી 'ચરોતર' માં પ્રગટ કરતા ગયા. આ દરમ્યાન 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ના કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નથી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવાની યોજના વિચારાઈ. તે યોજના ધડનાર અક્ષયજી મોતીભાઈ હતા. એટલે એના અમલ માટે તેમણે ચરોતર પ્રદેશમાં કામ કરી ખતાવવાનું કરાવ્યું, અને એ માટે 'ચરોતર પ્રદેશનાં પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો' એ લેખ લખી ચરોતર પ્રદેશની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની યોજના રજૂ કરી (તા. ૨૧-૧૨-'૩૩).

*

આમ કામ કરવા માટે પ્રાથમિક શરૂઆત થઈ, તે સાથે પ્રવૃત્તિવાર માહિતી એકઠી કરી તેનો અભ્યાસ કરવાનું પણ શરૂ થયું. તે માટે 'પેટલાદ સર્વસંગ્રહ'ની યોજના હાથમાં લેવાઈ અને થોડા જ માસમાં એ સર્વસંગ્રહ તૈયાર થયો. એને છપાવવામાં કેટલાંક વિનો નડવાથી, એનો સાર 'ચરોતર' માં પ્રગટ કર્યો (૧૯૩૩). સર્વસંગ્રહની સાથે જ ગ્રામોદ્ધારના પ્રયત્નો વ્યવસ્થિત રીતે થઈ શકે તે માટે 'ગ્રામસુધારણા મંડળ'ની યોજના એ સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરનાર રા. હાથીભાઈ અમથાભાઈ વઢીલ પાસે જ તૈયાર કરાવી પણ સંજોગો અનુકૂળ દેખાયા નહિ તેથી છૂટક પ્રયત્નો દ્વારા જ કામ ચાલુ રાખ્યું. અને કેળવણીના પ્રશ્નોના નિકાલ માટે 'પેટલાદ મહાલ કેળવણી મંડળ'ની યોજના ધડી, તે મંજૂર કરાવી (તા. ૧૨-૨-'૩૩). આ વર્ષે તા. ૪-૧૧-'૩૩ ને રોજ આખા દિવસમાં 'સહકાર દિન' ઊજવાયો. તે તકનો લાભ લઈ સહકારી મંડળીઓના સંચાલન વિષે મનનીય લેખ લખી પેટલાદ તાલુકાની સહકારી મંડળીઓનો વહીવટ સુધારવા બાબત વ્યવહારુ સૂચનાઓ રજૂ કરી. એમ તાલુકાની પ્રગતિના પ્રયત્નોની યોજનાનું એક વર્ષ પૂરું થતાં બીજો વર્ષ, તા. ૧૫-૮-'૩૩ને રોજ, પેટલાદ મહાલના લોકોની પરિષદ ભરવામાં આવી. આ કામોમાં મહાલના વહીવટદાર, પ્રાન્ત શાળાધિકારી અને બીજા લોકનેતાઓનો સહકાર

મેળવાયો હતો તે મર્ચ આ સભામાં હાજર રહ્યા અને ખીજ વર્ષનો કાર્યક્રમ બહુ ચોક્કસાઈથી યોજાયો.

આ પછી ૧૯૩૪ના મે માસમાં અમરા મા 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ના આશય નીચે પ્રથમ ગુજરાત પુસ્તકનાય પગિપદ બરાઈ તે વખતે 'ચરોતર એન્ક્યુટેશન મોમાયટી' તરફથી ખીજ પરિપદ આણુદમાં ભરવાનું આમ તથા આબુ અને એ પગિપ ભનાય તે વખતે ચરોતર પ્રદેશમાં ઓઠામાં ઓછા મો સાચનાયો ખોનવાની યોજના ઢરી આ માટે તેમ જ ખીજ પુસ્તકનાય પગિપદ ખીજે વર્ષે ભગય તે માટે તૈયારી કરના ચરોતર કુલ પુસ્તકાલય 'ની યોજનાના નિયમો નક્કી કરી તે પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત કરી (તા ૧-૧૨-'૩૪), અને તા ૩૦-૧૨-'૩૪ને રોજ ચરોતરના કાર્ય-તર્તાઓની સભા ભરી ખીજ પુસ્તકનાય પગિપદ માટે આગત સમિતિ યથાધી

આ રીતે પુસ્તકનાય પ્રવૃત્તિના વિચારની યોજના ચાનતી હતી તે સાથે પેટલાઈ તાનનાની એ પ્રવૃત્તિના સગદનની અને એ સગદન દ્વારા કેળવણીના પ્રશ્નોના નિદાનની પ્રવૃત્તિએ પણ ચાનતી હતી 'પેટલાઈ' કેળવણી મડગ ચયપાયાની આ કામને માટે સળતા થઈ હતી એને માટે પેટના મોડિંગના આઘ વિદ્યાર્થીઓમાના એક નાગના શ્રી કાંટાનાઈ ખુનાનનાઈ પટેલ મત્રી તરીકે તથા મળી ગયા હતા તેમને પેટના ની નાનલુબાઈ શેઠી મિનના મોતર શ્રી હરિવલ્લભદામ અને ખીજ કાર્ય-તર્તાઓની મર્ફ પણ હતી નાણાની મુશ્કેલી હતી તે માટે કાર્ય-તર્તાઓ મર્ફ કર્ફ પ્રયત્ન કરતા હતા એનામાં પેટનાઈ મોડિંગ નામને માટે મધ ઠગાનું દારૂંધી તેને અગે મળતા ટાનકડના વ્યાની રનમ આ ના કેળવણી મડળને મગે તેરી વ્યવસ્થા થઈ હતી આ પ્રયત્નોને પગિપામે કેટલાક ગામોમાથી ફરજિયાત કેળવણીના નાયની રૂએ ચતા દડ ચ તર બધ થયા હતા, કેમ્નેડ મથગે નરી શાળાઓ કોઘડી હતી, કોઈમ રથગે બાળકોને બાણનાના માધનો આપરાનું ગર થયુ હતુ, વગેરે કામોની શરૂઆત થઈ હતી

ખીજ બાબુ પુસ્તકનાય પ્રવૃત્તિને અગે વિનિધ પ્રવૃત્તિઓ

ચાલતી હતી મહાલ પુસ્તકાલય પંચિદ દર વર્ષે ભરવા બાબત ખાતા તરફથી સૂચના નીકળી હતી (તા ૮-૯-૩૪) તે અગાઉ પેટલાદ મહાલ પુસ્તકાલય મડળે તો એક મહાન પુસ્તકાલય પંચિદ ભરી દીધી હતી, અને પોતાના મહાલ પૂર્તી વિદ્યાર્થીઓ માટેની શિષ્ટ વાચનની પરીક્ષાની યોજના શરૂ કરી હતી તે ઉપરાંત પુસ્તકાલયોની તપાસણી વગેરે કામો તો હરેલા ધોરણ મુજબ ચલા હતા જ

*

આમ શાળાઓ અને પુસ્તકાલયોના સહકાર વડે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારના કામોના વિસ્તાર અને સગવડનું નામ ચાલતું હતું તે માથે આ કામો દરના શિક્ષકોના હિતની યોજનાઓ કરવાના સ્વપ્નો મોતીભાઈ સેવતા હતા શિક્ષકની હીન દશાનો એમને રોજ રોજ અનુભવ થતો હતો, એનો ઉપાય સગવડ મિત્રાય કોઈ કરી શકે તેમ નહોતું અને મરજી તે દરે એવો સભન નહોતો છતાં શિક્ષક વિના જ્ઞાનપ્રચારનું કામ ખીજા કોઈ માગ્યતે ચર્ચ શકે નહિ, એ પણ રોજ રોજ સિદ્ધ થતું હતું એટલે ઉપાય એક જ હતો કે શિક્ષકને એના ધર્મનું જ્ઞાન ગમવું, એના જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને આર્થિક સંજોગો મુજબ તે માટે ગહતની યોજનાઓ દરવી

મોતીભાઈએ આ ત્રણેય કામો પ્રસંગવશાત્ જિંદગીભર કર્યા હતા તે અનુભવ ઉપરથી હવે તે કાયમની યોજનાઓ દરના આગુર બન્યા હતા સૌથી પ્રથમ તેમણે પુસ્તકાલયોના પહોંચત દરના શિક્ષકોને પુસ્તકાલયના ઉપયોગ બાબત કેટલાક હોમ આધ્યા, તેમને જ્ઞાન મળે તે માટે શિષ્ટ વાચનની પરીક્ષાઓમાં બેસવાની પ્રેરણા આપી, તે માટે સનકતો આપી-અપાવી ‘મુજગત નર્મકથન સોમાયગી’ના આશ્રન સભ્યો મનાવવા નગર બ્યાને નાણા ધીરવાની યોજના કરી ધણાને એ લાભ આપી જ્ઞાનનું કાળ એમને ઘેર કાયમ વહેતું થયું, અને હિસાહી શિક્ષકોને વધુ જ્ઞાન, અનુભવ, અને પ્રેરણા મળે તે માટે પ્રવાસે જવાની, વિદ્વાનોના પરિચયમાં આવવાની, નવી નવી સગવડો જોવાની, વગેરે તકો પોતાને ખર્ચે તેમ જ ખીજા રીતે મદદ મેળવીને આપી અપાવી આમ અને-વિધ પ્રયત્નો કરી શિક્ષકો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ તથા શાળાઓને ખર્ચ ફિતથી ચલાવવા થાય તેવું ચાતાવળું બીજું થયું.

‘સરસ્વતીનું તોરણ’

(૧૯૩૪-૩૫)

પેટલાદ તાલુકાની પ્રવૃત્તિઓની સાથે વસો ગામની પ્રવૃત્તિઓ અપૂર્વ વેગથી આગળ વધે જતી હતી. બે દશકાથી ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ કાયમ થતી હતી, વિસ્તાર પામતી હતી, એમાંથી નવી જન્મતી હતી અને એ સર્વને પરિણામે ગામમાં નવીન વાતાવરણ પ્રગટતું જતું હતું.

૧૯૩૦માં હાઈસ્કૂલનું મકાન થયું ત્યારથી ‘વસો ઝેળવણી મંડળ’ના ઇતિહાસમાં મકાનોનો યુગ શરૂ થયો. ઝેળવણી મંડળની સ્થાપના વખતે મોતીભાઈએ સ્વામી વિવેકાનંદનો સિદ્ધાન્ત ટાંકી કહ્યું હતું કે કામ કરતાં આવડશે તો પૈસા તો આકાશમાંથી આવી પડશે. એ સાચું પડતું હતું. પ્રવૃત્તિઓનો લાભ લોકોને મળતો ગયો, અને એ લાભ લઈ આગળ વધેલા યુવાનો જીવનમાં રિથર થતા ગયા, તેમ તેમ નાણાં આવવાં શરૂ થયાં. સૌથી પ્રથમ ૧૯૨૬માં વિદ્યાદાનની યોજનામાં બદારગામ વસતા યુવકોએ વગર માગ્યે કાળો મોક્ષવા માંડ્યો. એવું એક બે વર્ષ આશ્વા પછી બદારગામ વસતા ગામના વતનીઓ પાસેથી વિદ્યાદાન ઉધરાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ, અને એ ખાતે વાર્ષિક રૂપિયા છસો ઉપરાંતની કાયમની આવક થઈ.

એ જ રીતે હાઈસ્કૂલ સાથે બોર્ડિંગના નિભાવ માટે ટ્રસ્ટ મળ્યું. તેમાંથી મકાન બાંધવાની યોજના થઈ અને એકને બાંધે બે બોર્ડિંગો ચાલી. બાલમંદિર અને નવી ગુજરાતી શાળાનાં મકાન માટે પણ નાણાં મળ્યાં. આ મકાનોના પાયા નાખવા, એની ઉદ્ઘાટન-ત્રિધિ કરવા, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ જોવા-જણવા ગુજરાતના વિદ્વાનો અને લોકસેવકો વસોમાં આવવા લાગ્યા, અને વસો લોકસેવકો અને ઝેળવણીકારોની તીર્થભૂમિ બન્યું.

૧૯૩૪-૩૫ના એક જ વર્ષમાં છ સાત વિદ્વાનો વસોમાં આવી ગયા. તેમને આ નાના ગામમાં થતા કામથી આનંદ અને આશ્ચર્ય

ચયાં. એ ત્રિણે તેમણે કરેલાં ભાપણોમાંથી કેટલાંક અવતરણો આપવાથી આનો ખ્યાલ આવશે.

સૌથી પ્રથમ, તા. ૧૯-૧૧-૩૪ ને રોજ વડોદરા રાજ્યના કર્મસચિવ (હાલ હિંદની રિઝર્વ બેંકના ડેપુટી મેનેજર) મે. રા. રા. મણિલાલ ખાલાભાઈ નાણાવટી વસોમાં કેવળણી મંડળ દ્વારા ચાલતી સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરવા ખાસ જાતે માગણી કરી પધાર્યા. તેમને ગામની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જતાવી, તેમના માનમાં એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી. તેની સમક્ષ તેમણે નીચેની મતલબનું પ્રવચન કર્યું :

‘ મને ઘણા દિવસથી સંસ્થાઓ જોવાનો મોહ હતો. એ ધ્રુવ આ જ અનાયાસે પાર પડી છે એ જાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે. અહીં આવતા પહેલાં મેં અમુક સૂચનાઓની નોંધ કરેલી, પરંતુ અહીં આવી બધી સંસ્થાઓનું કાર્ય જોઈ હું તો આશ્ચર્યચકિત બન્યો છું અને વિચારમાં પડ્યો કે શું સૂચના કરું? મારી બધી જ સૂચનાઓનો અમલ થયેલો હું જોઈ છું અને સંસ્થાઓનું કામ જોઈ હું તો એમ પણ કહેવાની હિંમત કરું છું કે, એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે આ સંસ્થાઓનું કાર્ય કેવળ આ ગામમાં કે ચરોતરમાં નહિ પણ દેશમાં સોનેરી અક્ષરે લખાશે અને દેશને માર્ગદર્શક બનશે.

હું તો એક અધ્યાત્મી તરીકે આવ્યો છું. જોલણું કંઈ જ નહિ અને નિરીક્ષણ કરવું એમ નિશ્ચય સાથે આવેલો, પણ અત્રેનું કામ જોઈ મારો સંતોષ અને અંગત અભિપ્રાય રમૂ ન કરું એ હીક નહિ, એટલે જ સહુ સમક્ષ કંઈ કહેવા તત્પર થયો છું.

એ ત્રણ બાબતો તરફ મારું લક્ષ ખૂબ ખેંચાયું. પ્રામાણિક અને વહેવારુ માણસો કામ કરનારાં હોય ત્યાં, રા. મોતીભાઈ એ કહ્યું તેમ, પૈસા આકાશમાંથી અધ્ધર પડે છે, પણ તેનો સદુપયોગ ભાગ્યે જ થાય છે. ગુજરાતીમાત્ર એવો છે કે માથું ખંજવાળીને પણ પૈસા આપે. તેમ જ પાટીનારવગે ખૂબ સંસ્કારી છે. તેણે દેશ-પરદેશ જોયા છે અને ખૂબ અનુભવ લીધો છે, એટલે પૈસાની તાણ તો પડવા દે જ નહિ. આ સંસ્થાઓને માટે હું મગફળી છું અને કહી શકું છું કે જેમ આ પ્રવૃત્તિઓ દૃઢ થશે તેમ તેમને નવીન સ્વરૂપમાં હું નિહાળીશ અને વેસ્ટર્ન ઇડિયાને નમૂનારૂપ યર્ધ પડશે.

ઉત્સાહ છે, વહેવાર છે અને કાર્ય કરવાની ધગશ છે એટલે આગળ વધતાં મુશ્કેલીઓ નહિ જ આવે. અખતરા નવીન છે પણ પાકે પાપે કરેલા છે. . . . '*

*

ઉપરના પ્રસંગ પછી જે માસે (તા. ૧૬-૧-'૩૫) બાલ-મંદિરના નવીન મકાનની ઉદ્ઘાટનક્રિયાનો સમારંભ યોજાયો. આ બાલમંદિર જે દસકાથી ચાલતું હતું. ગુજરાતમાં એ પ્રકારનું બાલશિક્ષણનું એ પહેલું મંદિર હતું. એમાંથી પ્રેરણા પામી બાલશિક્ષણને જ પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવી તેના વિકાસ અને પ્રચાર માટે અઘાઠ પ્રયાસ કરી રહેલા માવનગર દક્ષિણમૂર્તિના આજીવન સેવક થી. ગિજુભાઈને આ પવિત્ર વિધિ કરવા ખાસ નોતરવામાં આવ્યા હતા. પ્રસંગ અનેક રીતે અપૂર્વ હતો. બાલમંદિરના નવા મકાન માટે ગામની એક તરુણ વિધવાએ પોતાના પિતા તરફથી મળેલા સ્ત્રીધનમાંથી પોતાના પતિ સ્વ. જશભાઈ મનભાઈ અમીનને નામે રૂ. ૪,૦૦૦) ડેજવણી મંડળને દ્રસ્ટ તરીકે આપ્યા હતા. એ રૂપિયા વડે ડેજવણી મંડળના બાગની બાગુમા આવેલી ધર્મશાળા જે ડેજવણી મંડળે અગાઉથી ખરીદી લીધી હતી તેને સમરાવી બાલમંદિરનું રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. એ મકાનની પડોશમાં જ નવી ગુજરાતી શાળાનું મકાન હતું અને હાઈસ્કૂલનાં નીચલાં ધોરણના વર્ગો માટે એ બાલમંદિરના નવા મકાનને જોડીને જ નવું મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું. આમ ડેજવણી મંડળના આશન નીચે બાળવર્ગથી માંડી હાઈસ્કૂલ સુધીના શિક્ષણની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા થઈ હતી તેનો આ એક મહોત્સવ હતો!

આ અપૂર્વ પ્રસંગે ગિજુભાઈ તેમના મિત્રમંડળ સહિત પધાર્યા હતા. તેમને બાલશિક્ષણના પ્રેમની દીક્ષા આપનાર અને 'વસો ડેજવણી મંડળ'ના પિતા બની રહેલા વસોના રાજવી કપ્તીર દરબાર સાહેબ પણ આ મંડળીમાં હતા. આ પ્રસંગે પેટલાદ મહાલ પુરતકાલ્ય પરિપદ, પેટલાદ મહાલ શિક્ષક પરિપદ, બાળકોના વાલીઓની સભા, સ્ત્રીઓની સભા, ગામલોકની સભા, બાળકો અને

કન્યાઓની હાથકારીગરીના નમૂનાઓનું ‘કલા પ્રદર્શન’ — એમ બાલકેળવણીનાં અને લોકકેળવણીનાં વિવિધ અંગોના પરિચય અને પ્રચારના કાર્યક્રમો રખાવ્યા હતા. એ પ્રસંગે બાલમંદિરનું મકાન તથા બાળકોનું ‘કલાપ્રદર્શન’ ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ કરતાં ગિજુભાઈએ નીચેનું પ્રવચન કર્યું :

‘મને જે સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું તે વધારી લઉં છું. સામા દેખાતા બાલમંદિરને આજે શુભ દિને શુભ મુહૂર્તે ખુલ્લું મુકાયેલું જાહેર કરું છું. પ્રજુદ્ધા જે આપણા ઉપર છે તે સદા કાયમ રહે અને આ મંદિર વસો મારફત સિદ્ધ અને જગતની સેવા કરવામાં મોટો ફાળો આપે. સાથે સાથે કલાપ્રદર્શનને પણ ખુલ્લું મુકાયેલું જાહેર કરું છું.

આ ક્રિયાઓ કરતાં મારે જે કહેવાનું ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ કે અહીં આવવામાં હું ખાસ લાગણીઓથી દબાયેલો છું. બાલ પુસ્તકાલયના મકાનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા વખતે રા. ગોપાળદાસ મને અહીં પહેલી વખત ખેંચી લાવ્યા. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ જેવું વસોમાં છે, તમારાં બાળક માટે તમને ઘણું જાણવા મળશે, એમ કહી દરબાર સાહેબ મને ખેંચી લાવ્યા. આમ વસોની પહેલી યાત્રાએ આવ્યો. અહીંની કિન્ડરગાર્ટન શાળાને જોઈ મને કંઈક નવીનતા લાગી. મોન્ટેસોરીનાં સાધનોનો તે વખતે મને પરિચય ન હતો. છતાંય મને બધા પ્રેરણા મળી. અને બાલકેળવણીના વિષયમાં મારે જન્મ થયો. એટલે વસોને મેં મારી જન્મભૂમિ માની. એટલે જ ફરીથી નવી પ્રેરણા લેવા અત્રે દોડી આવ્યો છું. મોન્ટેસોરીનાં બે પુસ્તકો રા. મોતીભાઈએ મને આપ્યાં અને એ રીતે મારા જીવનમાં ન્યોત પ્રગટી. એટલે ફરીથી હું તો નવી પ્રેરણા લેવા આવ્યો છું.

મારે માટે તોરણો ન હોય. અહીંની પ્રેરણામાંથી જે શીખ્યો છું તે જામે કરાવી રહ્યો છું. વસોએ જે ચિનગારી આપી તેમાંથી બાલમંદિરની ન્યોત પ્રગટી છે. એ ન્યોત જગતમાં પ્રગટશે એવી આશા સેવી રહ્યો છું. કયાંના ગોપાળદાસ? કયાંના મોતીભાઈ? અને કયાંનો હું? ત્રણેના મેળાપમાં પ્રભુનો હાથ છે એમ હું તો સમજું છું. ઈશ્વરની ઘટના અદ્ભુત છે. તેની પ્રેરણાથી આગળ

ચાવીશુ તો હજુ અદ્દશુત કામો ધરો વડીવાન સબધી ગ. મોતીભાઈએ કહ્યું તેમ હજુયે બાળકોની વડીલાત હરી ગ્લો છું પ્રાચીન સમયમા એવું હતું કે એક ધન, તોજી, અને મંદિ દરેક ગામે પેય જ અને ટોઢરી તથા આરતી વગેરેની ક્રિયાઓ પણ હોય આ નવા યુગમા નવી ધન અને નવું તોરાણ જોઈએ. રા મોતીભાઈ સરસ્વતીજી તોરણ વાંધી રહ્યા છે અને કાલમંદિરની ધજા રોપવાનું કાર્ય હુ કરી રહ્યો છુ

બાળકોનું અજ્ઞાન દૂર કરના વર્ષો જોઈએ, જતા ટુંદ જનનમા જોટલુ થાય તેટલું કરી વેના, આ પ્રવૃત્તિને વધારે જોશ આપવા અધ્યાપન મંદિર લાકડું છે. માગ મંદિરના પૂજારીઓ વધારી આ કાર્ય ઝડપથી વધારના ઇચ્છુ છુ બાલમંદિરના પૂજારીઓમા મન: તાકાત, ઉપામના અને ઉત્સાહ હશે તો ગધુ મળી એશે, પણ જો તેનો પૂજારી જોટો રાખ ફૂંક્યા કરશે તો રંધ જ નહિ થાય. એટલે મારા શિક્ષકોને જુદું છુ કે મંદિર નાનું હોય કે મોટું, અદુ શણગાર હોય કે ન હોય, તેની દિન ન રગના નમે પૂગ જામત રહેજો બાલમંદિર આપણે બરોબર ન ચલાવીએ તો તેમા કદાચ માણસ ઠગારો પણ પ્રશુ નહિ ઠગાય, અને આપણું કાર્ય નિષ્ફળ નરો. આપણી જવાબદારી મંજીર છે આજ ચોમેર નવી કેળવણીનાં બચગણો ફૂંકાય છે વિજ્ઞાનના અનેક પ્રયોગો કરી વિજ્ઞાનીઓ નવી શોધખોળો કરી રહ્યા છે. બાળમાનસ શુ છે? એ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરવાનું કાર્ય હાય ધર્યું છે, તેને અધૂરું ન નખવું જોઈએ આજે સૂર્યોદય થયો છે. તેના પ્રકાશમા બાળકેળવણીનો નિચાર કરો. માખાપો બાળકોને બગબગ સાચવી ઉછેરી જાણતા નથી એટલે બાલગૃહો કાઢવાના વિચારો કરી ગ્લો છુ દક્ષિણામૂર્તિ આ કાર્ય જ્યારે હાય ધરે એ અત્યારે ચોક્કસ ન કહું. જતા એ નિચારોની ગડમથલ તો ધર્મ રહી છે.

સોનો વાર્ષિક રિપોર્ટ વાંચી, અહીની અનેક મરથાઓના નામ સાંભળી તેમ જ અડેવાવ વાંચી ગૂચવાઈ જાઉ છુ સો નવી માતનું Agriculture Farm છે, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ પેદા કરનાર ક્ષેત્ર છે, એમ કહું તો ખોટું નથી અનેક પ્રવૃત્તિઓ એમાથી જિગ્યા જ કરે છે પ્રવૃત્તિઓમાની એક, મામે, માલમંદિર છે. તે

સ બધી ધ્યાન જે ચવા માગુ છું યુગે યુગે દેવો પણ મનનારા ચાહે છે મર્ગનદારની જે દિવ્યતા છ તે દિવ્યતા આના બાનમદિર દ્વારા પ્રગટ થવા માગે છે આ બાનમદિરને ઓટને આવી જેઓ ઉપાસના કરશે તેઓ આત્મ સ્વાયુ મેળવશે માણસ રાગદ્વેષ વિના જીવનમાં આગળ રહે એ સ્થિતિ નાનકાનું ગર્ભ કેળવતીથી જ થાય આ કેળવણી બાનગિદ્વેષથી જ થાય આના મરસ્વતીમદિરને જીવન ઉપાસના માટે ઓળખી લઈએ તો એ માર્ગ સુખ બને આજ ધન્યભાગ્ય ધરી છે કે શ્રી મોતીભાઈ દગ્ગાર સાહેબ અને હું સારા મિત્રો નીવડ્યા સૌનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ અનુભવી હું બાળ્યમાળી થયો છું આ બાનમદિર મતલ તપો, યશસ્વીતિ કેલાવો અને સૌ સુખી જીવનનો આ દ સર્વત્ર પ્રગટો *’

*

બાનમદિરના મકાનનો ઉદ્ઘાટનવિધિ થયા પછી પણ માસે એ જ યોગાનને બીજે છેડે વિદ્યાર્થી આશ્રમના મકાનનો પાયો નાખરાનો વિધિ થયો આ પ્રવૃત્તિ પણ બાનમદિરના જેટલી જ જૂની હતી, અને મોતીભાઈને બાનમદિરના પ્રયાગ જેટલી જ વહાની હતી વીસ વર્ષ સુધી અનેક સફળ નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરી એને ચલાવી હતી અને તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે કાયમ થાય તે માટે મોતીભાઈ કઈ -ઈ યોજનાઓ વિચારી રહ્યા હતા તેનામાં એમની શ્રદ્ધા પ્રમાણે એ દિવસ ઓર્થિતા આનંદમાથી પૈસા પડ્યા * અને સૌની અગમચળી વચ્ચે જોતજોતામાં વિદ્યાર્થી આશ્રમનું મકાન બાંધરાની તજવીજ થઈ એનો પાયો નાખરાનો વિધિ યુગરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વા નિવેચન અને અધ્યાપક ‘પ્રસ્થાન’ માસિન્ના તત્રી શ્રી ગગનારાયણ પાદમને હાથે પ્રાનનામાં આ યો તે પ્રસંગે અધ્યાપક પાંડકે નીચેના વિચારો દર્શાવ્યા

‘કેળવણી ધામો જોના જનાની મને ઘણા વખતથી ઇચ્છા થયેલી નહોતી આના ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી આજનો પ્રસંગ મને મળે છે તે માટે સૌનો સહયોગ છું એમ ન માનશો કે આ કાર્ય

* વગેરે વાર્ષિક પત્રિકા ૧૧મી પૃ ૧૦૦

x તેનો ઉદ્દેશ અગાઉ આવી ગયો છે જુએ ખડ ૩ પ્રકરણ ૧૨

માટે હું લાયક છું. રા મોતીબાઈને હું મારા મુન્શી માનું છું, એટલે તેમની આજ્ઞા સ્વીકારી લેવી જોઈએ. ત્યાગથી ગંધીય કેળવણીમાં હું પડ્યો ત્યાગથી કેળવણીના લેનમાં મેં મારો ફાળો આપના પ્રયત્ન કર્યા છે આ દૃષ્ટિથી આજનું આ ડાગ મેં સ્વીકાર્યું છે.

વમોમા આટલી બધી સમ્મ્યાઓ જોઈ છું ત્યારે મને લાગે છે કે એક સમર્થ વ્યક્તિ એકીનબને પણ ઘણા સારા કાર્યો કરી શકે છે. અમુક સારી વ્યક્તિઓએ ચરોતરની મમ્મ્યાઓ માટે ઘણું કર્યું છે. વનગડા જેવા ગુરુગતમાં આવી મમ્મ્યાઓ દ્વારા મોટું પરિવર્તન થતા, આપણા મમાજમાં કળા સંગીત, ચિત્રનામ વગેરે બહુ જ સુધારા વસ્તુઓ છે એવી માન્યતા ધણાને થતી જાય છે પણ આપણામાના કેટલાક ઢળા અને જીવન રચ્યે બે પાડતા આવ્યા છે તે માટે મારો વાધો છે. જનિ કવિતાના સર્જનમાં આનંદ માને છે, કેળવણીકાર કેળવણીની નવી સમ્મ્યાના સર્જનનો આનંદ લે, એ જ રીતે બધી જાનના સર્જનો માટે મ્યાન આપવું જોઈએ માત્ર કળા, મંગીત કે ચિત્ર તેને જ સર્જન કહેવું એ વીક નથી સર્જન એક પ્રકારનું ન હોઈ શકે સમાજમાં આવે આવે અનેક સર્જનોની જરૂર છે.

વમોની મમ્મ્યાઓ એ પણ બનાવે છે કે એક માણસ ધારે તો આના સર્જના થઈ શકે છે સાચા કેળવણીગરે તો આજના મગકારી શિક્ષણની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરના પ્રયત્ન કરના જોઈએ કેળવણી દ્વેષથી મર્જન થતું નથી, પ્રેમભાથી સર્જન થાય છે જ્યારે દ્વેષથી મર્જન તો ન જ થાય પણ નાશ થાય સાચા કેળવણીગરે કેળવણી પણ બદલી જોઈએ

x x x x

આપણે કેળવણીમાં અનેક જાતના અખતરા કર્યા છે અહીં વમોમા પણ એ અખતરા માટે અનેક સમ્મ્યાઓ કાઢી છે સગકારી શાળાઓની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરાનો હેતુ એ નવા સર્જનમાં રહેલો છે તે જ રીતે સાહિત્યમાં પણ નવા સર્જનના પ્રયત્નો થઈ ગયા છે એ પ્રયત્નોને ચાનુ રાખી આના નવા સર્જનોનો ઉત્સાહ સમાજમાં વધવો જોઈએ.

બે સહકારી મંડળીઓ

(૧૩-૫-૧૯૩૫)

૧૯૩૫નું વર્ષ આની પહોંચ્યું અને નિવૃત્તિના દિવસો પાસે આવતા જોઈ મોતીભાઈ દરખાવા, લાગ્યા, સરકારી નોકરી કરતાં રાત કે દિવસ, ટાઢ કે તડો, જૂખ કે તરસ, પગાર કે બઢતી, કશાની પરવા કરી નહોતી. માત્ર સેવાનાં સ્વમાં સેવ્યાં હતાં અને સેવાનું રટણ ક્યું હતું. સેવા કરતાં કરતાં અનેક વહાલી લાગતી મીજો, આફશો, લાગણીઓ, અને સમવડો છોડવી પડતી હતી. એમ કરવા છતાં સેવાધર્મના પાલનને હદ દેખાતી નહોતી. સેવાઓની સફળતાએ જ સેવાનાં ક્ષેત્ર એટલાં ઉધાડ્યાં હતાં કે મોતીભાઈનાં ‘અનેક ગમ્યાં’ ઓછાં પડતાં હતાં અને ‘હમર હાથ’ દૃંદા પડતા હતા. - અને છતાં વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં દોરી રાખેલા નકશા પ્રમાણે કરવાનાં દેશસેવાનાં કામોનો હિસાબ કરી જોતાં જણાતું હતું કે દેશસેવા તો શું પણ વતનની સેવાનો કાર્યક્રમ પણ પૂરો થઈ શક્યો નહોતો. સેવાધર્મની વેદી માંડનાર મોતીભાઈ એકલા એકલા એ વેદીમાં સમિધ નાખ્યા કરતા હતા. એમાંથી અનેક બાવિઠ જનો ચિનગારી લઈ જતા હતા. પણ મોતીભાઈએ ધ્વજ્યું હતું તેટલો અગ્નિ એ વેદીમાં પ્રદીપ્ત થવાનું હજી બાકી હતું. તે જોતા હતા કે તેમની ધૂપદાનીમાંથી ચિનગારી લઈ ગયેલા મહાત્માઓએ અન્યત્ર મહાન વેદીઓ જમાવી હતી. એનાથી એમને અજળ પ્રેરણા મળતી હતી. અને પોતાના કાર્યક્રમને પૂરો કરી લેવા તે અધીરા બનતા જતા હતા. “નિવૃત્તિ મળતાં ‘free as birds’ (પંખીઓ જેવો સ્વતંત્ર) થઈશ”, એમ તે વાતવાતમાં હરખાઈ જઈને બોલતા, અને અધૂરાં કામો બાકીનાં ત્રણ વર્ષમાં કરી લઈ સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લેવાનાં સ્વપ્નો સેવતા હતા.

નોકરીને અગે મળતી બંધી રખાઓ અને કુરસદની ઘડીઓ જનસેવાનાં કામો કરવામાં વાપરવાની પ્રથા રાખી હતી. તે રિવાજ મુજબ નિવૃત્તિ લેતા પહેલાં સરકારી રાકે પોતાને ખાતે જમા રહેલી

રત્નચો ભોગવી લેના તેમણે વર્તની શરૂઆતથી જ પ્રવત્ન આગળ આપી જિંદગી દગ્ગ્યા। માત્રીનો જીવ અનુભવ થયો નહોતો, તે બે વર્ષથી થના લાગ્યો હતો ૧૯૩૩મા ઉધગમ થઈ આવેલી તેની તપાસ ન્તા 'કેન્સર'ની શકા ગયેલી, પણ તે મોતી પડેલી છતાં ઉધગમ એટલી ભારે હતી કે યોનનાનુ બધ કરી આનામ લેવો પડેલો એથી ઉધરસ શમેલી, પણ તે અગાગનના દેખા દેતી તે આ નર્સ (૧૯૩૫)ની શરૂઆતમા જ દેખાઈ તેથી આગમ માટે રત્ન લેનાની જરૂર જણાઈ ગઈ ઉપર ગિતયા, પણ ઉધરસ મળી ગઈ, એટલે પાછા ઠામે નળગ્યા એ ઠામે કુના એક માસની ગળ લઈ નસો જઈ રહ્યા, અને નસો અને પેટનાદ તાનુકાના ઠામે આગળ ધપાનનામા ગૂથાયા ઘણા નર્સોથી નિચારી ગળ્યા પ્રમાણે લોકહિતના પ્રશ્નો ઉપર વસોમા એ- વ્યાખ્યાનમાળા જોઈથી અને તે પ્રમાણે નવ વ્યાખ્યાનો આપ્યા આ વ્યાખ્યાનો સાથે જ આવતા દમ નર્સના કરવાના ઠામેની ફરેખા નોંધપોથીમા લખી

આમ નિવૃત્તિ પછી ગામમા આવી કરનાના ઠામેની એક બાળુ માનસિક બૂમિદા ગ્યાતી હતી, ત સાથે જ નર્સો શરૂ પણ થતા હતા એમાના બે મહત્ત્વના અને મોતીભાઈની આ નખતની મનોવૃત્તિના મૂલ્ય- હોઈ અત્રે નોંધીશુ

નર્સો અખડોનદ, દક્ષિણમા તથા ગાંધીજીના દષ્ટાંતથી તથા રોજ ને રોજ થતા અનભવોથી એમનુ ચિત્ત ગરીમો નિધવાઓ, અનાથો, પછાત ઠામે અને હાગિનોની સેના તરફ વર્તેથી વળ્યુ હતુ પ્રસંગ મળતા ગધા નર્સો છોડી દુ ખિયાના દુ ખમા ગહન આપવાના મમ ન્વા તે દોડી જતા હતા નહોદગમા તેમને ઓળખનાર ફરેકો માટે તે 'મન્ટ સમયે મેથરાની સાળ' જેના બની રહ્યા હતા નિવાર્થી, શિક્ષક, અગ્રારી નોન સમાજ સેવ- દેશસેવક-એ વર્ગને માટે તો તે ભયનુ આશ્રયગ્યા। બન્યા હતા તે ઉપરાંત પોતાના મિત્રમંડળમા તેમણે ઘણાને કહી ગળ્યુ હતુ કે મદને પાન કોઈ માણુમ જણાય તો તેને તાત્કાલિક રાહત થાય તેટલી મદ કન્વી અને પછીથી તે ગમ્મ મારી પાસેથી માગી લેવી ૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની લડત વખતે રોતે તે લડતમા તો ભાગ લઈ શકેના નહિ પણ લડતમા પડેના સૈનિકોના કુટુંબોને રાહત

આપનાનું મૂલ્ય કામ એમણે નર્મો સુધી કરેલું, અને ઘણા દષ્ટાન્તોમાં એમની મન્દ આશીર્વાદરૂપ નીવડેલી

આ બધા અનુભવો ઉપરથી એમની ખાતરી થતી મઈ હતી કે દેશનો મૌથી મોટો ગ્રામ ગરીબાર્થ છે. અને તે માટે અનેકનિધ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે એવા પ્રયત્નો કરવાના સ્વપ્નો તે સેનતા દ્વારા તેમના એક મહાન ગ્રમન તેમણે આ ગળઓમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું

૧૯૨૭ના રેલસંકટ વખતે પેટલાદ તાલુકાના ગામોમાં ફરતા વસો નજીકના રૂણ ગામની બાગોળે તળાવને નિારે રહેતી જનના નામની અલ્પ કોમના ઘરો તરફ કાર્યકર્તાઓનું ધ્યાન ગયેલું જનના જાતિ બગીઓ કરતા પણ હાકી ગણાય છે ખેતરોમાં મજૂરી કરીને અથવા શણના દોરડા બાવનાનો ઉલ્લમ કરીને જીવન ગુજારે છે એમને ઉજ્જણિયાત હિંદુ કોમો તો આશરો ન જ આપે, પણ એમની કોમના ઢેડ, બગી ચમાગ પણ એમને આશરો ના આપે એટલે એમની સ્થિતિ ઢોર ગ્તા પણ હાકી ડણુમાં આ લોકો એક પાત્રીદારની જમીન ઉપર ૧૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૦ ફૂટ પડોળી એવી ખેતીઓ બાધી રહેતા હતા, અને એ બદન નાપિં-૩૩ ડથી ૪ ભાકુ આપતા હતા આવી ખેતીઓની એક લાગ હતી દરેક ખેતીમાં આઠ્ઠશ માણુમનું કુટુમ ગહે એને ન મેળે બારણુ કે ન મળે જાણિયુ આગણામાં અસહ્ય ગદકી અને ત્યા જઈ બેભા ગહે તો અધારુ, ગરીબાર્થ, સકડાશ અને જીવનનિર્વાહના સાધનોની તગીરૂપી કાદવમાં, મગનાની આળમે જીવતા માનવજાતુઓનો ઉપરડો દેખાય

રેલસંકટ વખતના વાતાવરણમાં આ લોકોની મિથિત જ્ઞેઈ કાર્યકર્તાઓને એમને માટે નઈકે કરવાની લાગણી થઈ આવી તેમણે વિચાર્યું કે, પેટલાદના દાતાર શેઠ મહમ નારાયણભાઈ ડેગલલાલ પરીખના દુગ્ધીઓ તરફથી અને મુમઈની ગહત સમિતિ તરફથી નાણા મેળવી, આ લોકો માટે એક ખેતગ ખરીદી, તેમને હવા અજવાળાવાળા અને સ્વતંત્ર માલિકીના ઘરો બધાની આપનાની તજવીજ ગ્ગવી

એ પ્રિયાગ પ્રમાણે તેમણે પેટલાદના દુગ્ધીઓથી રૂ. ૨૦૦) મેળવ્યા પણ ખગ, અને બાળીના માટે હક્કનાપાને વાત નરી. આ પછી એ રોનના લોકોના ઘર પડી ગયા, એટલે આ હકીકત

હક્કરખાપાને જણાવી હક્કરખાપાએ પેટલાદ, બોગસદ, નડિયાદ અને આણંદ તાલુકાની પછાત કોમોના પડી ગયેલા ઘરોની તપાસ કરી મદદની યોજનાઓ ડગ્લાનું નામ મોતીભાઈ અને તેમના પેટલાદ તાલુકાના સાથી શ્રી હરિજનભદ્રામને મોખ્યુ. એ કામમાં આ શેનના લોકોના ઘરોના પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થયો અને એ ખાતે મજૂર થયેલા ગણતકડમાંથી રૂા ૫૮૧) શેનના લોકો માટે ખેતર ખરીદના માટે મળ્યા.

આ રીતે રૂા ૭૮૧)ની મદદથી અને મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોની લાગવગથી શેનવા લોકો માટે તેમના મૂળ વામની નજીક એક ખેતર ખરીદનામાં આવ્યું આ ખેતરમાં ૪૦'x૧૬૬'ના માપનું એક એના ૫૬ ઘરો બાંધાય એવી યોજના તૈયાર કરવામાં આવી જેને આ યોજનાનો લાભ લેવો હોય તેની પાસેથી ધર દીઠ વાર્ષિક રૂા ૧) જમીનનું ભાડું નેનાનું હોય, અને તેને અપાયેલી જમીનમાં તે જાતે ધન બાંધી લે એવી યોજના ગામી જમીન ધર્મોદા ગ્રામીઈ હતી છતાં શેનના લોકો મનાથથી થાય, ધર કે જમીન વેચી કે ગીંગો મૂકી જાતે જ મુશ્કેલીમાં ન આવી પડે, એ ઉદ્દેશથી જ નામનું ભાડું વસાનું રાખ્યું હતું અને એ ભાડાની રકમનો ઉપયોગ તેમના જ હિતમાં કરવાનું હોય હતું અને આ કામ ઉપર કાયમની દેખરેખ રહે તે માટે જમીનનો દસ્તાવેજ 'વમો ફેજનણી મહળ'ના નામનો કરાવ્યો હતો (ના ૩૧-૩-૩૧)

આ યોજના તૈયાર થઈ હતી અને શેનના લોકોએ તો લાભ તેના ઉમેદવારી નોંધાવી દીધી હતી એટલે નવી જમીન ઉપર ધરો બાંધવાનું શરૂ કરવાનું હતું આ દામ મોતીભાઈએ આ રજાઓમાં આવડ્યું તે માટે વસો અને પેટલાદના મિત્રોને, આ દામમાં ફિનસોજી ધરાવનાર અમલદારોને અને હરિજનસેનાના નામ કરનાર તથા બીજા સમાજસેવકોને જાહેર આગ્રહણ આપી શેનના લોકોના ઉદ્ધારના આ પ્રથમ પ્રયત્નને જાહેર ઉત્સાહ તરીકે જિજ્ઞાસે તા ૧૦-૩-૩૫ ને રોજ નવી જમીન ઉપર ખાતમુદતનો નિધિ થયો એ વિધિ વખતે લાગત રહેના ગૃહસ્થોએ આ મરીબ લોકોના ઉદ્ધારના પુણ્યકાર્યમાં કંઈ ઈર્ષ મદદો આપવાનું જાહેર કર્યું એક ગૃહસ્થે ધરો બાંધવા માટે પાણીની જરૂર પડે ત્યારે ઠાસ ચલાવનાના

ખર્ચમા રૂા ૧૨૫) આપવાનુ જાહેર ક્યુ ખીજા ગૃહસ્થે નળિયાના ખર્ચમા રાહત મળે તે માટે એક હજાર નળિયા દીઠ આઠ આના મદદ તરીકે આપનાનુ જાહેર ન્યુ મોતીભાઈએ દરેક ધરવાળાને બે ચોકદા અને એ- જાળિયુ મફત બક્ષિસ આપનાનુ જાહેર ક્યુ અને તે માટે નાણા પોતે હિંગવી લેવાની જવામદારી સ્વીકારી

આ નિધિ પછી બે માસમા જનના લોકોએ સખત મહેનત કરી ધરો બાધા દીધા એ લોકોનો ઉત્સાહ જોઈ મોતીભાઈએ તેમને પોતે જાહેર ક્યુ હતુ તે પ્રતા નધુ મદદ આપી એક ચોકદાને બંને બે ચોકદા મફત આપ્યા છાપગ ઉપર દેશી નળિયા નાખનાનુ ઠરાવેલુ પણ ગણતરી પ્રતા ૩ લાખ નળિયા જોઈએ તેમ જાણાયુ એટલી મોતી સખ્યા ટૂંકા સમયમા ન થઈ શકે એમ જાણાયુ એટલે નાછૂટકે પતરા નાખનાનુ ક્યુ તે માટે રૂા ૩,૦૦૦ થી ૪,૦૦૦ જોઈએ આગડી મોતી રમ્મ આ ગરીબ લોકોને ઠાણુ ધીરે? એટલે મોતીભાઈએ તેમને માટે એક સહકારી મંળી યોજી આ મંળીને ‘વસો સહારી બે ધરો લખાવી લઈને દરેક ધર દીઠ રૂા ૭૫) ધીરે એવી યોજના રી ૭ ટકા વ્યાજ લેવાનુ રાખ્યુ અને માસિક રૂા ૧) ના હપતા રી આપ્યા

ઉપરની યોજના પ્રમાણે બેંકના વ્યવસ્થાપકો ત ક્યી જ મોભ તથા પતરા મગાવી આપનાની વ્યવસ્થા થઈ એટલે પડતર ભાવે એ માન જોના લોકોને મળ્યો ઠગવેલી હદ પ્રમાણે દરેક ધરવાળાને રૂા ૭૫)નો માલ આ રીતે આપનામા આ યો તોપણ દેરને ઈવ કઈક ખૂનતુ ગણુ તે આગળ ઉપર પૂરુ રી લેવાનુ રાખ્યુ ઉપગત તેમને માટે એ સ્વતન્ત્ર કૂવો બધાવી આપનાની તજનીજ શક પ્રી તે માટે તથા મફત અપાયેના ચોખ્દા માટે મોતીભાઈએ પોતાની પાસેથી તેમ જ પોતાના મિત્રો પાસેથી નાણા એ ૫ થી અને ખૂટવા તે હજીગાપા મારફતે મેળ યા

આ આખુ રૂા ‘વસો સહારી મંળી’ અને વસો મહારી બેંક’ના માર્કેટીઓની મહેનત, જોખમદારી અને આર્થિક- મદદથી થયુ રોનેવા લોકોની સહારી મંળી ાલી પણ તેના વહીવટનુ બધુ કામ મોતીભાઈની દેખરેખ નીચે વસોની ાંકે ઉપા યુ આમ નિવૃત્તિ પછી પ્રનાના કામોની એક વિશા નક્કી ર અને સમોની

જોકે 'રૂઝના શેનવા લોકોની સહકારી મંડળી' સ્થાપી ગરીબોની સેવાની પ્રવૃત્તિની સ્થાપના કરી (તા. ૧૩-૫-'૩૫).

*

જે દિવસે રૂઝના શેનવાની સહકારી મંડળી સ્થપાઈ તે જ દિવસે ગરીબોના હિદ્દારની એક બીજી મંડળી પણ સ્થપાઈ. એનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જોવો છે.

એમ બન્યું કે આ રજાઓના દિવસોમાં એક દિવસ મોતીભાઈએ પોતાના ઘરનું પાણી ભરનાર નોકર સાથે તેના પગાર વગેરે સંબંધી વાત છેડી. માલૂમ પડ્યું કે તે નોકર પાણી ભરવાનો ધંધો કરતો હતો. કેળવણી મંડળની હાઈસ્કૂલમાં તે કામ કરવા બદલ તેને માસિક રૂ. ૯) પગાર મળતો હતો. તેને રૂ. ૮૦) દેવું હતું. તે દેવા પેટે તેને વ્યાજના માસિક રૂ. ૮) એક શાલુદાર (!)ને ધેર ભરવાના હતા. એટલે એની કમાણીના રૂ. ૯)માંથી તે તો માત્ર એક રૂપિયાનો જ માસિક હતો. નોકર એટલો ભોળો હતો, કે મોતીભાઈએ એની વાત સાચી માની નહિ. તેમણે બીજા મિત્રોને આ હકીકત કહી, અને સાચી જિના શી છે તેની તપાસ કરાવી. તપાસ કરતાં તેની કહેલી હકીકત સાચી માલૂમ પડી. સૌ આશ્ચર્ય-ચકિત થયા અને આવી રીતે ગરીબો સાથે ધીરધારનો ધંધો કરી તેમને સદા 'hewers of wood and drawers of water' (પાણી ભરનાર અને લાકડાં કાપનાર ગુલામો) રાખનાર લોકો આ જમાનામાં પણ હોય છે એ સ્થિતિ જાણી મોતીભાઈને ગરીબોની સેવાનું એક વિશાળ ક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું. તેમણે તરત જ એ નોકરનું દેવું વાળી આપવાની યોજના કરી.

આ દેવું વાળવા તેના માસિક રૂ. ૯)ના પગારમાંથી રૂ. ૮) અગાઉની માફક તે આખે જાય, અને બીજા દસ માસમાં તે દેવામાંથી મુક્ત થાય, એવી યોજના કરવામાં આવી. અને એ યોજના સફળ થાય, તથા બીજા નોકરો આવાં દેવાં કરતા અટકે અને ક્યાં હોય તો તેમાંથી મુક્ત થાય, તે માટે રૂઝના શેનવાઓની મંડળી સાથે જ 'વસોના પગારદાર નોકરોની આંટ વધારનાર સહકારી મંડળી'ની સ્થાપના કરી (૧૩-૫-'૩૫).

નિવૃત્તિ—વિદાયસંદેશ

(તા. ૨૮-૧૧-'૩૫)

નિવૃત્તિ પછી કરનારી પ્રવૃત્તિઓ માટે વસો અને પેટલાદ તાબુકામા જૂમિદા ગ્યાતી હતી, તેમ વડોદરામા નિવૃત્તિ માટે છેવટની તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી પણ નિવૃત્તિ માટેની તૈયારીનો મોતીભાઈનો અર્થ સામાન્ય ગિનાજી જગતા જિનટો હતો તેમણે નોકરી જગતા કરતા અને તેટલી લોખંડેના કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા અને નોકરી છોડતી વખતે પણ એ જ ભાવને તેમણે અનેક ગણે વધારી દીધો હતો એટલે નિવૃત્તિના દિવસો જેમ જેમ નજીક આવતા ગયા તેમ તેમ મુગ્ધારી કામો જેટલા થાય તેટલા કરી છૂટના તેમણે ચોતગથી પ્રયત્નો આરબના અધૂગ દામો પૂરા કરી તેમને સમ્પૂર્ણ સ્થિતિમા લાવી મૂકવા બનતું જ ના માડ્યું, અને બાળી ગહેવા નવા દામો અને તેટલા ગરુ દરના માડ્યા જેમ જેમ દામો થતા ગયા તેમ તેમ મોતીભાઈને જાણે ચૌનન પાત્રુ આવતું હોય તેમ ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો અને નિવૃત્તિના દિવસ પછી નિવૃત્તિમગ્નો ચડેલા આગમ લઈ પોતાને મનગમતી નવીન પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવાના મન્યો તે સેના લાગ્યા

પણ ઉત્સાહના વિમાન એમ નિર્નધ રીતે ઊડતા હતા તેનામા એના ઉપર ઓર્ગિટી 'એન્' નાગી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત તેમણે પડોંગ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષકો દ્વારા કરી હતી 'મિત્ર-મડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના સૌથી પ્રથમ આ શિક્ષકો સમક્ષ મૂકવામા આવી હતી, અને પાઠ્યથી એમના દાગ જ એ પ્રવૃત્તિની જમાવટ પણ થઈ હતી એટલે નિવૃત્તિ લેના પડેના એ જ કોલેજના શિક્ષકો સમક્ષ પાસ બાપણે આપનાની યોજના ની પણ એ યોજનાનો અમલ શરૂ તે પડેલા એટ દિવસ હોઠ ઉપર ઓર્ગિટો

ઝણઝણાટ થયો. ડોક્ટરોને શરીર બતાવતા માલુમ પડ્યું કે, શરીરમાં લોહીનું દમાણ વધી ગયું હતું અને આગમ પેરાની જરૂર હતી.

ધડીબર બધા કાર્યક્રમો બંધ ગયા થોડા દિવસ આરામ અને ઉપચાર લેનાયા. તમિયતને આરામ થયેતો જણાયો એટલે ફરી પાછું કામ શરૂ થયું કામ શરૂ થયું અને ફરી 'થ્રેડ' વાગી નિવૃત્તિ પહેલા જ નિવૃત્તિ લેવાની ફરજ પડી બધા કામો અને કાર્યક્રમો મોકૂફ રાખવા પડ્યા અને વસો આવી ફરજિયાત નિવૃત્તિ ભોગવવાનો કાર્યક્રમ ચોજવા પડ્યો. વસોમાં હોય ત્યારે મોતીબાર્દ માગ્યે જ કોઈ દિવસ કેળવણી મળતી સમયાવસરો મળી ગયા નિના ગહેતા તે રિનાજને પણ આ દિવસોમાં 'થ્રેડ' વાગી વાચના-લખવાનું પણ બંધ કરવું પડ્યું અને ડોક્ટરોની સલાહ પ્રમાણે સંપૂર્ણ આગમ લેવાનું શરૂ કરવું પડ્યું.

ડોક્ટરોની મલાહ હતી કે થોડા માસ કોઈ એકાંત મથળે જઈ સંપૂર્ણ શાન્તિ ભોગવવી તે માટે દેખાની જવાના વિચારો ચાલતા હતા પણ થોડા દિવસના આગમથી શરીરને સારો ફાયદો થતો જણાયો, અને નિવૃત્તિ થવાની તારીખ, ૨૮ મી નવેમ્બર નજીક આવના લાગી એટલે મોતીબાર્દએ પોતાનું કામ પાછું હાથમાં લીધું ડોક્ટરોની મલાહ અને ચેતવણીને માન આપી નેન્ડરી ઉપર ચડવાનું મોકૂફ રાખ્યું પણ વડોદરે જઈ, અધૂરા રહેના સરકારી કામો રામજીભદ્રિના પોતાના મુન્દામ ઉપર મગાવી ધેંગ બેઠા તેના નિમન કરવા માડ્યા.

નિવૃત્તિના દિવસના એક અઠવાડિયા અગાઉ આ કામો પૂરા કરવામાં મદદ કરવા અને તે સર્વની રિમિતોની સમજ પાડવા રાજ્યના માર્ચન્ટોઓને પોતાની પાસે મોનારી ગમ્યા અને બધા પ્રશ્નોના નિર્ણય પોતાની બંતે ન્ના મનદિવસ કામ ચાલુ રાખ્યું પુસ્તકાલય ખાતાના વહીવટના ધોણો બામત પાછળના માર્ચન્ટોઓને મુશ્કેલીઓ ન નડે તે માટે નાની નાની રિમિતોની બંને તેની ચોખ્ખાટ કચ્છી સૂચનાઓ, માર્ચન્ટોઓ અને લેમો લખ્યા વખાવ્યા આ અરસામાં 'જ્વડ પ્રેસર' ઉપરાંત જમણા હાથનો અઘૂડો પાડ્યો હતો તેથી લખવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી છતાં દંડનાથી એ દંડને અમળી ગતદિવસ કામો ઉપર સડીઓ કરવાનું

ચાતુ રાખ્યું. તા. ૨૮ મી નવેમ્બરે — છેલ્લે દિવસે — નોકરી ઉપર હાજર થયા. રોજની માફક શાન્તિથી કામ કર્યું અને અધૂરાં રહેલાં કામોના નિકાલ કર્યાં. ઓફિસનો સમય પૂરો થતા આવ્યો તે પહેલાં બે કલાકે બે માણસો આવી પહોંચ્યા. એક ગામે પુસ્તકાલય ખોલવાનું હતું. લોકમદદ મળી હતી. પણ સરકારી બજેટ થઈ ગયેલાં હોવાથી ચાતુ વર્ષે સરકારી ગ્રાન્ટ મળી શકે તેમ નહોતું. મોતીભાઈ સાહેબ નિવૃત્ત થવાની તૈયારીમાં હતા, તેથી તેમને હાથે જ આ કામ થઈ જાય એવી બાવનાંથી આ બે જણ એમને આતુરતાથી મોઢતા હતા.

મોતીભાઈએ એમની વાત એમની લાક્ષણિક ધીરજથી સાંભળી અને સરકારી રાફે મળતી મદદો લોકોને જે ભાવે પચીસ ત્રીસ વર્ષથી આપતા આવ્યા હતા તે ભાવથી, 'નિયમમાં અપવાદ' કરીને, પેલા ગામને પુસ્તકાલય ઉઘાડવાની મંજૂરી આપી.* અને પુસ્તકાલય કેમ ઉઘાડવું, તે પ્રત્યે ધનવાનોનો શો ધર્મ છે, વગેરે વાતો પણ સમજાવી.

સરકારી નોકરીને અંગે એમની એ છેલ્લી સેવા હતી. એક કલાક પછી એ કર્તવ્યભૂમિને તે સમયે માટે છોડવાના હતા. વડોદરાના જૂના સરકારવાડાનું મરાઠી યુગનું એ મકાન અને મોતીભાઈની એ બેઠક હજી હયાત છે. બહાર નવી ઢબના રસ્તા નખાયા છે. સામે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનું અમેરિકન ઢબની રચનાવાળું મકાન ખડું છે. તેમાં અદ્યતન પદ્ધતિએ પુસ્તકાલયનો વહીવટ થાય છે, અને હિંદનાં મકાન પુસ્તકાલયોમાં એની મણના થાય છે.

મોતીભાઈને 'એ બધા પુસ્તકાલય ખાનાના ઉપરી, થવાની અનેક તકો મળેલી. એ હોદ્દે કાયમ થવાની પણ એમને સૂચનાઓ થયેલી. એથી જિંયા હોદ્દા પણ એમણે ઇચ્છ્યું હોત તો મેળવી શકત. પણ એમણે તો જૂના મરકારવાડાના એ જૂની બાંધણીના મકાનમાં ગ્રામ જનતાની સ્થિતિના સૂચક, જાંખા, ઉઘાસીન દેખાતા ઓરડામાં, અગત્યવાને માલ વગરની લાગે એવી ખુરશીને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. એ ખુરશીમાં વર્ષના ૩૬૫ દિવસમાંથી

* 'પુસ્તકાલય', એપ્રિલ, ૧૯૩૨, પૃ. ૩૫૪

ભાગ્યે ૨૦૦ દિવસ તે બેસતા. બદારથી આવનારને એ ખુરસી ભાગ્યે જ આકર્ષક લાગતી. પણ એ નમ્ર દેખાતી ખુરસીએથી એમણે હમ્મરો મનુષ્યોનાં જીવનમાં ગૌરવ પ્રગટાવ્યું હતું. એમની આશુ-ખાશુ ખડકાયેલાં કાટચાં-તૂટચાં પુસ્તકો અને પુસ્તકોની પેટીઓએ દીનહીન ગામડિયાંના જીવનમાં અજ્ઞાન પ્રકાશ ફેંક્યો હતો. એ પ્રકાશ ફેંકવા અને એ પ્રકાશ દ્વારા ધૂળે ઢાંક્યાં ગામડિયાંની નિસ્તેજ આંખોમાં ચમક પ્રગટાવવા એમણે પ્રતિદેશુ ચિંતન કર્યું હતું અને પ્રતિદિન પરિશ્રમ વેઠ્યો હતો.

મોતીભાઈ સાહેબ નિવૃત્ત થાય ત્યારે તેમને ભવ્ય માન આપવું એવા મનસ્વી ધણા મિત્રો, રેનોહીઓ અને ગામડાના કાર્યકર્તાઓએ કરી રાખ્યા હતા. તે માટે તેમના ઉપર ધણા પત્રો આવવા લાગ્યા હતા, પણ મોતીભાઈએ વિગલ દબનાવી એ પત્રોની અવગણના કરી હતી. પોતે ક્યારે નિવૃત્ત થવાના છે એની તેમણે કોઈને ખબર પડવા દીધી નહોતી. માત્ર છેલ્લે દિવસે જાતે જ સૌતી વિદાય લીધી — આ રીતે :

સાંજે ઓફિસ છોડતા અગાઉ એક વિદાયસંદેશ ખાતાના કાર્યકર્તાઓ ઉપર લખી મોકલ્યો, અને બીજા વિદાયસંદેશ પ્રજા ભોગ છપાવી પ્રગટ કર્યો. છેવટે, ૧૯૩૫ના નવેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે સાંજના પાંચ વાગ્યે એ સતત કામથી સદા ભરેલી ગહેતી ખુરસીને સ્વચ્છ, સરળ અને નિર્મળ બનાવી રોજની માફક જ ઓફિસેથી ઘેર જવા ઊભા થયા એ ભોઈ ઓફિસમાં કામ કરી રહેલા કામદારો એમની સમક્ષ આવી બેસી ગયા અને વિદાયસંદેશની માગણી કરી. એમને ઉદ્દેશી એમણે ભારે નિઃકલ્પ :

‘મારી શારીરિક અશક્તિ છે અને તેમાં તમને છોડતાં મને લાગણી થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. તમારી સાથે કામ કરવામાં મને આનંદ અને મજા પડ્યાં છે. મારા કારણે તમને પણ દુઃખ ન થવું ભોઈએ, છતાં થયું હોય તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. અને ઇચ્છું છું કે જે ભાવથી હું કામ કરતો આવ્યો છું અને હજી કરવાનો છું એ ભાવથી સેવાવૃત્તિ રાખીને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું કામ આગળ ધપાવ્યે જશો.

. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સાથેનો મારો સંબંધ તૂટવાનો નથી. ઇશ્વરે હશે તો હું હજી બહાર ત્રણ વર્ષ સુધી આ કામ કર્યું જઈશ. ત્રણ વર્ષ પછી લોકોપયોગી બીજી બહેર પ્રવૃત્તિમાં પડીશ, અને ત્યાં હોઈશ ત્યાં સેવાકાર્ય કર્યું જઈશ.

તમે સૌ કોઈની સાથે વિવેક-વિનયથી વર્તશો. કાગ્જનોમાં અંદર અંદર અને બહારના લોકો સાથે પણ ભાવનાથી કામ કરશો. મેં અધિકારીની દૃષ્ટિ કે ભાવના રાખી નથી; માનની છત્તા રાખી નથી; માત્ર સેવાનો જ ખ્યાલ રાખ્યો છે, અને સેવક બનવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તમે સૌ એ પ્રમાણે મેવાનો જ ખ્યાલ રાખશો.

મને ચહાતા હો તો મારા કામને ચાહજો. જેમ ઇશ્વરને ચહાતા હોઈએ તો તેના કાર્યને ચાહવું એમાં જ ખરી ભક્તિ છે, તેમ ઇશ્વર તમારામાં સેવાની હંમેશ ત્રેરણા આપે એ જ મારી અંતિમ પ્રાર્થના છે.'

અમલદારોમાં અબ્જેડ

(૧૯૧૫ થી ૧૯૩૫)

નિવૃત્તિ સેવાની છેલ્લી હાલુ સુધી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ગજાપ્રત્નની સેવામાં જ હીન ગ્રેડનાર; એ મેરા ડ્યો અફ્થ કોર્થ પણ જાતો કે માનપાનની આશા નહિ ગણનાર, અને તેવા માનપાનનો દહતાથી ત્યાગ કરનાર; મેવાની અક્ષજતાનો યશ પોતાના નજીકના તેમ જ દૂરના નાનામોટા સાથીઓને વહેંચી આપનાર, અને મેરાનું ક્ષેત્ર છોડતાં 'મને ચડતા હો તો મારા કામને ચાહજો' એવો માર્ગ-દર્શક સદેશો આપનાર — મોતીબાર્થ અમલદારોમાં અબ્જેડ હતા. અનેક રીતે અબ્જેડ હતા.

મામાન્ય મનુષ્યો જોને કાંપે હ તે ધન, કીર્તિ અને મત્તા આપનારી અમલદારીથી તે દૂર ગયા હતા. વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ સરકારી નોકર તરીકે મેનક ચલાનો અને મેનક જ નહોતાનો આર્થિક તેમજ મેંચો હતો અને ટૂંક સુધી એ આર્થિક તેમજ ખીયંચો હતો. જ્ઞાનપ્રચાર દગી ગરીમ, અજ્ઞાન, ગામડિયાઓની મેરા રૂગના પાનિત્ર આશયથી જ તે શિક્ષક થયા હતા, અને પોતે સ્વીકારેલા સેવાધર્મના પાલન માટે સરકારી નોકરી સિવાય બીજી કોઈ સાધન નહિ ટેવાથી જ તેમજ સરકારી નોકરી ગોધીને મેળવી હતી. એ નોકરીનું ગૌરવ, એની સગવડો અને એની મર્યાદાઓ — એ સર્વો એમજ પોતે સ્વીકારેલા સેવાધર્મના પાલન માટે જ ઉપયોગ કર્યો હતો અને એ મર્વ છોડ્યું તે પણ એ ધર્મના રુધ પાલન માટે જ.

આ સેવાધર્મના પાલન માટે તેમજ નોકરોને ડગરનાર અને દૂર ગણનાર સરકારી અમલદારીના મર્વ ચિહ્નો પહેનેથી છેતે સુધી ત્યાગ કર્યો હતો. સરકારી અમલદાર કોટ પાદલૂતનો પોપાક પહેરે અને તે દારા દૂધી પોતાના આગમનની જાહેરાત કરે. તેને બદલે મોતીબાર્થ વોકોનો જ પોપાક પહેના અને લોકોના જ

પ્રતિનિધિ હોય તેમ વર્તતા. કછોટાવાળું ધોતિયુ, સફેદ લાંબો કેટ, અને પાટીદારિયાં પ્રાધડી — એ વેષમાં સજ્જ થયેલું કદાવર, ખડતલ શરીર; એ શરીરમાં લાંબી ભરાવદાર મૂછવાળું, ગંભીર, ચિંતનધેરું, કંઈકે વિપાદછાયું, પણ બોલે ત્યારે નક્કર અનુભવ, ઊંડી આત્મનિષ્ઠા, સૂક્ષ્મ ગૌરવ અને નિર્મળ પ્રેમ દાખવતું મોં — એવી એમની મૂર્તિ, તે અમલદાર હતા એમ સૂચવવાને બદલે તે ચરેતરના સાચા પાટીદાર હતા, એમ જ વધુ સૂચવતી.

પાછળથી, ગાંધીયુગ આવતાં પાટીદારી પોષાકમાંથી સમાજ-સેવકના પોષાકમાં પરિવર્તન થયેલું. પાધડીને બદલે ટોપી પહેરતા થયેલા. મૂછો ટૂંકી કરાવના. ચહેરા ઉપરની ગંભીરતામાં ચિત્તની પ્રસન્નતાની રેખાઓ પ્રગટેલી. એટલો ફેરફાર થયેલો. સેવાધર્મના વિકાસનું જ જાણે મૂર્ત સ્વરૂપ !

*

અને અમલદારીનો પોષાક નહોતા પહેરતા, તેમ અમલદારીનો 'દોર' પણ કદી દાખવતા નહિ. હાથ નીચેના નોકરે કે પુસ્તકાલયના ઠોઠ મંત્રીએ કંઈ જૂલ કરી હોય અને તે પકડાનાં 'અમીન સાહેબ' શું કહેશે એ વિચારે તે ફફડતો હોય, પણ 'અમીન સાહેબ' શિલા કરવાને બદલે જૂલ સુધારવાની જ સૂચના કે શિખામણ આપે : 'હવેથી આમ કરજો' અથવા 'આમ ક્યું હોત નો ?' એટલું જ કહે — અને 'સાહેબ' વિષેનો ડર ઓગળી જઈ તેમના સૌજન્યની સુવાસ પ્રસરે. એ અનુભવ સાર્વત્રિક હતો.

ખાતાના ઉપરી તરીકે એમની ખ્યાતિ જ્યારે ખૂબ પ્રસરી ત્યારે પુસ્તકાલયોના કામે તેમને અનેક પ્રકારના લોકો મળવા આવતા. તે વખતે એક અમલદાર તરીકે તેમણે કહ્યેલું 'અમીન સાહેબ'નું અમલદારી દમામવાળું ચિત્ર તેમનો સાદો પોષાક, તેમની નમ્રતા, સરળતા, અને બીજાને અનુકૂળતા કરી આપવાની એમની તત્પરતા, એ બધાથી એકજમ પલટાઈ જતું અને 'અમલદારો તો આવ્યા જ જોઈએ' એ હિદયાર કાઢતા તેઓ તેમની વિદાય લેતા !

અમલદાર તરીકે મુસાફરી કરતાં સેક્રેડ ક્લાસની ટિકિટનું તેમને ભાડું મળી શકતું, પણ કદી સેક્રેડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરતા નહિ. એ જાણી કેટલાકને આશ્ચર્ય થતું, અને તેઓ કારણ પૂછતા તો

કહેતા, 'Because there is no fourth class! (કારણ કે ચોથો વર્ગ ગાડીવાળાએ રાખ્યો નથી!)' અને ઉમેરતા કે, 'આ શબ્દો મારા નહિ, પણ હકરજાપાના છે!'

સેકન્ડ ક્લાસમાં ન બેસે, એટલે સરકાર પાસેથી બાકું પણ સેકન્ડ ક્લાસનું ન લે. આથી ઊલટું, ઘણી વાર એમ જનતું કે, સરકારી નિયમ પ્રમાણે વર્ષમાં અમુક દિવસ ફેરણી કરવાની હોય એ કરી રહ્યા પછી જ કોઈ મદદરતના કામે ડિરિજક્ટમાં જવાનું થાય. તે વખતે તે એકે ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના દોડી જતા. તેના ભથ્થા-બાડાના પૈસા સરકાર પાસે મગાય નહિ, અને માગે તો સરકાર આપે પણ નાહ. આ સિવાય ઘણી વાર દૂરદૂરનાં ગામોમાં કંઈ વેડીને પુસ્તકાલયોને જોવા કે મદદ કરવા જવું પડતું. તે સર્વ માટે પોતાને ખર્ચે અને અગરડો વેડીને દોડી જતા. આ વિષે બાળ્યાબાઈ ઉપરના એક પત્રમાં આ પ્રમાણે વંચાય છે:

'કડીથી એક ગામ જ્યેક માર્છલના અંતરે રાજપુર કરીને છે. ત્યાં નવું પુસ્તકાલયનું મકાન બધાવેલું છે. તે જોવા જઈ આવ્યો. મોટરનું બાકું રૂ. ૫) જતાં આવતાં આપ્યું. મને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે ખાસ લાગણી ન હોત તો ઘરના પાંચ રૂપિયા આપીને હું એ ગામ જોવા ન ગયો હોત. મારે માટે ફરવાના ૧૬૦ મિલ્સ નક્કી થયા છે. પરંતુ કડીથી દૂર ગામડાંમાં જવાનું મારે માટે ફરજિયાત નથી. રાજપુર ન ગયો હોત તો ચાલી શકત. પુસ્તકાલયોને પગાર લેવા એટલે કામ બરાબર કરવું, વેદ ન ઉતારવી અને જરૂર પડે ત્યાં ખર્ચની પરવા ન કરવી. મારું કામ કેમ વખણાય છે તેની આ કુંચી છે. જે કરવું તે ભાવપૂર્વક કરવું આ એનો સાર છે.'

આ કાર્યપદ્ધતિ અને સેવાની ધગશને લીધે, મોતીબાઈ ક્યારે સરકારી કામે હતા અને ક્યારે ખાનગી કામે, એ કહેવું મુશ્કેલ પડતું. છતાં સરકારી અને ખાનગી સંબંધોનો વિવેક ને બહુ સૂક્ષ્મતાથી જાળવતા અને પાળતા.

સરકારી નોકરી હતી ત્યાં સુધી તેમણે સરકાર તેમ જ પ્રજાના કોઈ પ્રતિનિધિ પામેથી નાની સરખી પણ ભેટ કે બક્ષિસ સ્વીકારી નહોતી. સરજાનનાં વર્ગોમાં આવી ભેટા અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ

અને આગ્રહ કરી લોકો તેમને ઘેર મૂકી જતા તે સર્વ દલતાથી પાત્રી વાળતા, અને પાત્રી નાળનાનું શક્ય ન હોય તો તે ગરીબોને આપી દેતા.

ડિન્ટ્રેન્ટમા જતા ત્યારે પોતાને સરકારી નહે મળતો પટાનાગો અને ઝસોધયો સાથે ગમ્મતા તેમની સાથે મગ્ગારી ઉતારે જ મુઝામ હતો અને ત્યાં જ ઝસોઈ ડરાવતા ગામમાં ઓળખીતા હોય કે ગામતોડ આગ્રહ કરી આમંત્રણ આપે, તોપણ કોઈને ત્યાં જમના નહિ આ માખતમાં અગત મિત્રોને ત્યાં કોઈ કોઈ વખત જમવાનો અપવાદ થતો તે સિવાય લોકોનો એક પાઈનો પણ ઉપકાર નહિ રસીકારવાનો નિયમ ચુસ્ત રીતે પળાતો.

કોઈ વાર એવું બનતું કે યુક્તિ કરી ગામલોક તેમને માટે સીધુસામાન મોકલના પ્રયત્ન કરતા. આવું ન બને તે માટે તે સાવધ ગહેતા, અને અગાઉથી પૂછપરછ કરી સીધાસામાનની કિંમત તાણી લઈ તે આપનાનો બદોમત કરતા. એક વખત એક ગામનો બગી મોતીબાઈને ઉતારે લાકડા નાખી ગયેનો તેને પૈમા આપના માડયા. તે વેવા તેણે ના પાડી આગ્રહ કર્યો તોપણ ના પાડી. મોતીબાઈએ એથી અમલુ પૈમા એ ગામના પુસ્તકાલયને આપના તગવીજ કરી.

આવું ઘણી નાં મનવું તેવે પ્રસંગે જે ખર્ચ થતું હોય તે તે ગામના કોઈ માર્ગનિષ્ઠ કામમાં આપી દેનાનો મોતીબાઈએ સામાન્ય ગિનાજ ગમ્મ્યો હતો.

અમલદાર તરીકે આમ સરકારી નિયમોની હદમાં ગંહીને જ સુખસગવડ ભોગવતા પણ એની સુખસગવડો હોના છતાં તેનો ઓઠામાં ઓઠો ઉપયોગ કરવા તરફ પ્રયત્ન રહેતો ગામડામાં જના માટે ગાડુ, એકો કે મોટું સામાન્ય રીતે બધા અમલદારો વાપરે છે એ સાધનોનો મોતીબાઈ નાટ્ટકે જ ઉપયોગ કરતા ગામડામાં પગે ચાલીને જવું એ એમનો સામાન્ય ગિનાજ હતો. સાથે કોઈ હોય જ. એટલે આખે જતે નાતો ચાલે એ એમની સામાન્ય દેન હતી.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિમાં બને ત્યા સુધી દર્શી અડચણ નહીં નહિ, અને સગવડો બને તેટલી થાય, એ એમની કાર્યનીતિ હતી. એ નીતિ ખાતાના રાજના વહીવટમાં બારીક રીતે એમણે ઉતારી હતી.

ખાતામાં ફળરો કપિયાની લેનડેવડ થતી. તેને અગેટપાવ આવે તેમાં કોઈ કોઈ નાગ 'not paid' દાખલો આવતા. તેના દાખલો પાછા નહિ ધકેલના તેનું પોસ્ટેજ મોતીભાઈએ પોતાના ખિસ્સામાંથી આપવાનું રાખ્યું, જેથી નામના નિનાલમાં વિવેચ થાય નહિ એ જ રીતે પુસ્તકાલયને અગેના દામ માટે અનેક પ્રકારના લોકો મળના આવતા. તે સર્વને વિના વિનયે તે મળના અને બનતો મતો આપી નિદાય લેતા.

આવી સગળતા હતી, તેથી તેનો કોઈ કોઈ રખત ગેરઉપયોગ થતો. એવે પ્રસંગે મુશ્કેલી અને પ્રવૃત્તિનું હિત માયવી જેટલી ઉદાગતા - માણસાઈ - દાખની શનાય તેટલી તે દાખવતા. પણ સત્તાનો ઉપયોગ ગુનાની જગ પડતા તે તેમ કરવાનું પણ ચૂનતા નહિ એના દાખના જૂજ હતા, છતાં એની નોંધ એમણે પોતે જ 'પુસ્તકાલય ખાતાના વહીવટમાં ત્રુટીઓ' એ નામના લેખમાં કરી છે. એ ઉપરથી લોકોની નીતિરીતિનો અને તેની સાથે મુશ્કેલી અમલદારને કેવી રીતે મામલે પડે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

*

પુસ્તકાલય ખાતું લોકોને વધારે ને વધારે ઉપયોગી કેમ થઈ શકે તે માટે મોતીભાઈએ અનેકવિધ યોજનાઓ કરી છે તે ઉપરાંત તેમણે પોતાની જવાબદારી ઉપર પણ લોકોને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલી આપી હતી. પુસ્તક-પ્રચાર એ એવો વ્યવસાય છે કે એમાં અનીતિને ધ્યાન જ નથી. પુસ્તક-કોઈ ચોરી જાય તોપણ એ વાચવા માટે જ. એટલે યોગ્યહુ પુસ્તક પણ જ્યાં હશે ત્યાં વચાશે જ, અને એ રીતે જ્ઞાનપ્રચારનો હેતુ સધાશે, એ સગળથી મોતીભાઈ અને અમલદારના નામના જામીન થતા અને નિયમના બંધનને લીધે કોઈની વાચવાની તગમ છિપાનામાં અતરાય આવતો હોય તો તે દૂર કરી આપતા. આવી જામીનગીરીથી એમને વધુ આપરે

જૂન જકમ જોડવી પડતી તે વખતે તે એટલું જ કહેતા, આટલી કિંમતે જ્ઞાનપ્રચાર કેટલો બધો થયો !'

આ જામતમા વિદ્વાનો માટે તો મોતીબાઈ એક આશ્રયસ્થાન બની ગયા હતા. સુજગતના કોઈ પણ ભાગમાથી કોઈ વિદ્વાન પુસ્તક મગાવે તો મોતીબાઈ પોતાની જોખમદારી ઉપર તે મોકલતા. આમ છતાં પોતાના મગાસબધીઓ નિયમ નિરુદ્ધ એમની અમલદારીનો લાભ લેવા ઇચ્છે તો તેમને નિરાશ થવું પડતું. તેનો એક નમૂનો નીચેના પત્રમા મળે છે. પત્ર તેમના ભત્રીજાને જ લખેલો છે :

૧મો, તા. ૧૨-૬-'૨૫

ચિ ભાઈ ચંદુભાઈ,

તમારો પત્ર ભાઈ ગમભાઈએ પડેઆડેલો. જવામ આજે જ આપી શકું છું. Travelling લાયબ્રેરીની પેગી વડોદરાથી સુગત તમને મળી શકે નહિ. સુગતમા સાર્વજનિક લાયબ્રેરી હશે તેની શી ભરી સભાસદ થવું અથવા પાગીદાર નિદ્યાર્થી બોર્ડિંગ હાઉસની લાયબ્રેરીમા તમને ફ્રી પુસ્તકો મળે તેવી તજનીજ કરી આપીશ. વડોદરા ગત્ય બહાર ટ્રાવેલિંગ લાયબ્રેરીની પેગીઓ જઈ શકતી નથી. કોઈ કોઈને ખાનગી રીતે ! મો-ની આપુ છું પણ તે ખામ કોર્ડ નિયમનો અભ્યાસી હોય અને તેઓ લખના પુસ્તકો જોઈતા હોય તો જ અથવા તો અત્યંત શાળા કે બીલ મેના મંડળ જેવી મગ્યાને મો-ની આપીએ તમારા જેના નાનાંઓ વાચનાર ખાનગી માણુમેને નહિ.

૨

અમલદારીના અમતમા આમ સુલભ રિવેક જાતો, તેથી અમલદારી અને રીતે સાર્થક બનતી પણ એક જામતમા મોતી-બાઈની અમલદારીની ખામ વિશેષતા હતી. તેથી તેમના ખાનાના નોટ્સગર્ગના તે માનીતા અમલદાર બની ગયા હતા.

ખાનાના નામદારોના પગાર શરૂઆતમા ઘણા ટૂંકા હતા. તે વધારના મોતીબાઈ ઘણા પ્રયત્ન કરતા. પણ તેમા અસફતા મળતી નહિ. કેટલીક નાં તો નીચલા દરજ્જાના દામદારોના પગાર વધારવા

સરકારી અંદાજપત્રમાં સગવડ રહે તે માટે પોતાની ચઢેલી બદતીની માગણી કરવાનું પણ મોદદ રાખતા, પણ સરકારી વહીવટમાં એવી પદ્ધતિને રચાવ હતું નહિ. એટલે પોતાના 'કામદાર વર્ગ' તરફ તેમને હમેશ દિલસોજી રહેતી અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તે માટે તે તક આવ્યે બનતા પ્રયત્નો કરતા.

શરૂઆતમાં જ્યારે તે વડોદરા આવ્યા ત્યારે એમની ઓફિસમાં એક કમાડી એમના જોવામાં આવ્યો. તે બહેનો હતો. છતાં માસિક સાત રૂપિયામાં એ કમાડીની નોકરી કરતો. મોતીબાઈએ તેને તરત ધ્યાનમાં લીધો. ઉપરીની પરવાનગી લઈ તેને કમાડીની ફરજોમાંથી મુક્ત કરી એ જ પગારે કારકુની કામ આપ્યું. એક બે વર્ષમાં એને એ કામની તાલીમ આપી કમાડીમાંથી કારકુનના શ્રેડમાં મુકાવ્યો. એ જગ્યાએ તેણે મોતીબાઈની સાથે ઠેક સુધી કામ કર્યું. અને મોતીબાઈના વિશ્વાસુ કામદારોમાંનો એક બની રહ્યો.

*

આગળ જતાં એક બ્રાહ્મણ પટાવાળો હાથ ચડ્યો. તેને રૂ. ૭ નો પગાર મળે. એ બહેનો હોવા છતાં એના બહુતરનો ઉપયોગ કરવાને સરકારી નોકરીના તંત્રમાં અવકાશ ક્યો ન મળે. આ પટાવાળો નવરાશને વખતે એના ઉપરીને ત્યાં રસોઈનું કામ કરી ઉપરીને ખુશ રાખતો અને પેટપુખ્તરો કરતો. પાછળથી એને મોતીબાઈએ પોતાને સાં રસોઈ કરવા રાખ્યો.

સરકારી પટાવાળો જ રસોઈનું કામ કરે તથી અમલદારને તેમ જ પટાવાળાને બંનેને સગવડ થાય, એ તો દેખીતું જ છે. પણ મોતીબાઈની નજર એને પગબર કરવા તરફ હતી. તેમણે એ પટાવાળાના જીવનની જિંડા જિતરી તપાસ કરી. માલુમ પડ્યું કે એને ફીક પ્રમાણમાં જમીન હતી, માળાપ હતાં, અને દેવાની જવાબદારી હતી. નોકરીને કારણે તે જમીન સંભાળી શકતો નહોતો. દૂંદા પગારને કારણે માળાપ તરફની ફરજ બજાવી શકતો નહોતો. અને લગ્ન પણ કરી શકતો નહોતો.

આ સંજોગો જાણી લઈ મોતીબાઈએ એ રસોઈયાને સંજોગોની સંકડામણમાંથી છોડવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા. પગાર તરીકે નાહ, પણ બહિસ તરીકે રસોઈ કર્યોના બદલામાં તેને કંઈક રકમ આપવાનું

ચાલુ થયું. નોકરીને અંગે અમુક જ રજાઓ મળી શકે અને તે અમલદારની મરજી પ્રમાણે મળે તેનો પૂરેપૂરો લાભ એને આપ્યો. બીજા અમલદારો પોતાની મગવડે રજા આપે ત્યારે મોતીભાઈએ પટાવાળાની સગવડ સાચવવાની નીતિ સ્વીકારી. એમાસમાં ખેતી કરી શકાય અને જમીનનું ઉત્પન્ન લઈ શકાય તે માટે અનુકૂળ સમયે તેને રજાઓ આપવા માંડી.

પરણામ એ આવ્યું કે પાંચ સાત રૂપિયાના પગારવાળા પટાવાળાની આવકમાં અસાધારણ વધારો થવા માંડ્યો. એની જમીન એને ફળવા લાગી. એનું દેલું શીટી ગયું. માથાપને તે યાત્રા કરાવી શક્યો. લક્ષ કરી શક્યો. પટાવાળો હોવા છતાં માણસ બની શક્યો અને મોતીભાઈની સાથે દેશપરદેશ કરી મોતીભાઈની સાહેબી ભોગવી શક્યો.

*

ટૂંકા પગારવાળા પોતાના કામદારોની વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના આવા અનેક પ્રયત્નો મોતીભાઈએ કર્યા હતા. સામાન્ય રીતે ન્યારે અમલદારનો પગાર વધે ત્યારે મિજબાની કરવાનો રિવાજ હતો. તેને બદલે મોતીભાઈ નોકરોને વાસણોની બક્ષિસ આપતા. અવારનવાર પોતાને ખર્ચે ઉગ્રણી કરાવતા અને પ્રવાસે મોકલતા. અને એક યા બીજા પ્રકારે તેમને આર્થિક સહત મળે તેવા પ્રયત્ન કરતા. એ પ્રયત્નોના ઉત્તમ અને અનુકરણીય નમનારૂપ, વડોદરા મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ખાતાના નોકરોની સહાય માટે યોજેલા 'પાઈફ્ડ'ની હકીકત બાણવા જેવી છે.

છે. ૧૯૧૭ના વર્ષની વાત છે. પુસ્તકાલય ખાતાનો એક નોકર મરણ પામ્યો. તેને માસિક બે ત્રણ રૂપિયા જ પગાર મળતો. ગરીબાઈ એટલી હતી કે એના શખને બાળવા કફન અને લાકડાં જોઈએ, તે માટે એના ઘરમાં સાધન ન મળે. એ સાધન મેળવી આપનાર કોઈ ન મળે. પતિના મરણનું હૈયાફાટ રુદન હૈયામાં જ દબાવી, એ નોકરની હતભાગી સ્ત્રી પુસ્તકાલય ખાતાની ઓફિસમાં જાતે જ આવી અને તે વખતના હેડ ક્લાર્કને તેણે પોતાની કથની કહી સંભળાવી. હેડ ક્લાર્કે તરત જ તેની મુશ્કેલી ટાળી — જરૂરી નાણાં આપ્યાં.

મોતીભાઈને આ પાતળી ખખર પડતા, તે જ ક્ષણે તેમણે પોતાના ખાતાના નોકરોને આવો પ્રસંગ ફરી ન બને તે માટે એક 'પાઈફ્ટ'ની યોજના કરી એ યોજના આગળ જતા સ્થાયી રૂપ પામી તેમા ખાતાના નાનામોટા સર્વ નોકરો જોડાયા ખોટને ખખતો સહી મોતીભાઈ જ રહ્યા એનાથી અમાન અને ગરીબ નોકરોને મહિને મહિને કંઈક કંઈક રકમ ફરજિયાત બચના માડી અને તે દડમા જમા થના માડી ખાતાના કામગીરો પૈકી સેવાભાવી અને વ્યવહારકુશળ ગૃહસ્થોએ એનો વહીવટ કર્યો એટલે પાઈએ પાઈનો હિસાબ ગણ્યો અને યોજનામા જોડાયેલા સભ્યોને જ્યારે જરૂર પડી સારે યોગ્ય મંદો થવા માડી

ઈ સ ૧૮૩૪મા ખાતાના ઉપરી થી ન્યૂટન મોહન દત્ત મળ્યું પામ્યા ત્યારે, તેમના પ્રત્યેના સંભાવ અને અડેશનને વ્યક્ત કરના, આ દડ સાથે એમનું નામ જોડવામા આ યુ અને મોતીભાઈ નિવૃત્ત થના ત્યાં સુધી તે નિર્વિદ્ધે ચાલુ રહ્યું પણ એમની નિવૃત્તિ પછી મુસ્કેનીઓ ગિબી થઈ એટલે એને બધા પ્રજા પડ્યું બધા કરતી વખતે (૧૮૩૬ની આખરે) એનું મન્વૈયુ પ્રાદવામા આવ્યું તો ૨૦ વર્ષના એના વહીવટ દરમ્યાન 'પાઈફ્ટ'ની યોજનામા રૂ ૭૨૦ ૧૦ ૮ની રકમ જમા થઈ હતી પણ એ રકમ વડે ૬૬ ઈસમોને ફુલ રૂપિયા ૧૧,૫૪૮નું ધીંગણું થયું હતું * તે બધું નસૂન આવ્યું હતું તેમાથી સભ્યોની ફરજિયાત બચતના રૂ. ૮૪૮-૧૧-૧ જે તે સભ્યને પરત આપના રૂ ૨૭૦-૩-૮ નોકરોને કરેલી મદદના માડી નાખ્યા રૂ ૮૩-૦-૧ એવી મદદો નવા માટે ગહેના દીધા અને બાકી વધેના રૂ ૫૦૧-૮-૦ ખાતાના સહયોગ અધિકારી દત્ત સાહેબને નામે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મદદ રનાની યોજના માટે ફરેટ તરીકે 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ને મોખ્યા

૨

* 'વડોદરા અધ્યવર્તી' પુસ્તકાલય ખાતાના નોકરોને સહાય માટેનું ફંડનું છેલ્લું નિવેદન 'પરિશિષ્ટ ૫ 'પુસ્તકાલય', માસ ૧૯૩૭ ધીરાણની વિવરણ પણ જાણવા જેવી છે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩, 'પુસ્તકાલય', મે, ૧૯૩૫

1. 11. 1954
 2. 11. 1954
 3. 11. 1954
 4. 11. 1954
 5. 11. 1954
 6. 11. 1954
 7. 11. 1954
 8. 11. 1954
 9. 11. 1954
 10. 11. 1954

11. 11. 1954
 12. 11. 1954

13. 11. 1954
 14. 11. 1954
 15. 11. 1954
 16. 11. 1954
 17. 11. 1954
 18. 11. 1954
 19. 11. 1954
 20. 11. 1954

21. 11. 1954
 22. 11. 1954
 23. 11. 1954
 24. 11. 1954
 25. 11. 1954
 26. 11. 1954
 27. 11. 1954
 28. 11. 1954
 29. 11. 1954
 30. 11. 1954

31. 11. 1954
 32. 11. 1954
 33. 11. 1954
 34. 11. 1954
 35. 11. 1954
 36. 11. 1954
 37. 11. 1954
 38. 11. 1954
 39. 11. 1954
 40. 11. 1954

સેવાનું સરવૈયું—કાર્યસિદ્ધિ

(૧૯૩૫-૩૬)

તા ૨૮-૧૧-'૩૫ને રોજ સરખરી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ મોતીભાઈ મીધા મુબઈ ગયા ત્યાં વગ્મોનાને ઈન્ચાર્જિનારે આવેના એક આરોગ્યબંધનમાં મુકામ કર્યો અને જીવનબળના ચડેલા આગમને અવિદ્યમગ્નપૂર્વક બોગવવા લાગ્યા.

નિવૃત્તિ લેતી વખતે માર્ગ જાતનો જાડો વિધિ દર્યો નહોતો, છતાં એ સમાચાર જોતજોતામાં ગુજરાતમાં ફરી વળ્યા અને વર્તમાનપત્રો તથા માસિકોએ એની નોંધ લીધી. દમ્યાન 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.' તરફથી પુસ્તકાલય ખાતાના સર્કર્લરો, જાહેરાતો, સૂચનાઓ, વગેરેનું 'એમ્-જી ભાગ ૩જો' પ્રગટ થયું તા (૨૯-૨-'૩૬). તેમાં ૧૯૩૫ના ડિસેમ્બર આખર સુધીનું પુસ્તકાલય ખાતાનું સરવૈયું (પૃ ૩૨૯) બહાર પડ્યું તેની તારીખ આ પ્રમાણે હતી

૧. ગામ તથા પુસ્તકાલય—સંખ્યા

- ૧ ગંજમાં ગામોની કુલ સંખ્યા ૨,૯૫૮
- ૨ ગંજમાં શાળાવાળા ગામોની કુલ સંખ્યા ૧,૪૨૪
૩. ગાળા તેમ જ પુસ્તકાલયવાળા ગામોની સંખ્યા ૧,૦૮૦
- ૪ શાળાવાળા છતાં પુસ્તકાલય નિનાના ગામોની કુલ સંખ્યા ૩૪૪

૫ શાળા નિનાના પુસ્તકાલયવાળા ગામોની સંખ્યા ૩૬

૨ વસ્તી તથા વાચનની વિગત

- ૧ નડોદના ગંજની કુલ વસ્તી ૨૪,૪૩,૦૦૭
૨. બલેના જીપુરોની વસ્તી ૪,૩૪,૭૩૪
- ૩ ગંજના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા ૯,૦૭,૩૫૦

૪. રાજ્યનાં વંચાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૭,૯૯,૩૧૪

૫. રાજ્યના વાચકોની કુલ સંખ્યા ૧,૪૮,૮૭૪*

*

એ એક અકસ્માત હતો કે, ઈ. સ. ૧૯૦૬ના વર્ષમાં મોતીભાઈએ સ્વયંપ્રેરણાથી અને સ્વાશ્રયને બળે ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ની યોજના શરૂ કરી તે જ વર્ષે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. જે પ્રયત્નો મોતીભાઈએ સેવાભાવે શરૂ કર્યા હતા તે જ પ્રયત્નો શ્રીમંત મહારાજ સયાશ્રય પોતાના કર્તવ્ય તરીકે કરતા હતા. એ બંનેના પ્રયત્નોનું ફળ ઉપરના આંકડામાં જોઈ શકાય છે.

એ આંકડા બતાવે છે કે, ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાને પરિણામે ૩૦ વર્ષમાં રાજ્યનાં ૪૮.૧ ટકા ગામોમાં શાળાઓ ઊઘડી હતી અને ૧૭.૮ ટકા સ્ત્રીપુરુષો ભણેલાં - અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતાં - થયાં હતાં. આ શાળાઓવાળાં ગામોમાંથી ૭૫.૮ ટકા ઉપરાંત ગામોમાં પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં હતાં, અને એ ‘ભણેલી’ વસ્તીમાંથી ૩૪.૨ ટકા લોકો વાંચતા થયા હતા. એ પુસ્તકાલયોમાં નવ લાખ ઉપરાંત (સરેરાશ એક પુસ્તકાલય દીઠ ૮૯૨ અને ભણેલા એક મનુષ્ય દીઠ લગભગ ૩) પુસ્તકો હતાં અને તેમાંનાં લગભગ સાત લાખ (વાચક દીઠ ૫૩) વંચાયાં હતાં.

ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ, બંને પરદેશી યોજનાઓ હતી. બંને એક જ રાજ્યને આશરે, એક જ ખાતાના અંકુશ નીચે અને સમકક્ષીન હતી. ફેર એ હતો કે શાળાપ્રચારને ફરજિયાત કાયદાનું બળ હતું, સરકારી તિજોરીમાંથી લાખો રૂપિયા ખર્ચવાની છૂટ હતી, અને પ્રજાએ તે માત્ર તેનો લાભ જ લેવાનો હતો. ન્યારે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો લાભ લેના માટે પ્રજાએ જતે નાણાં, સમય અને શક્તિનો ભોગ આપવાનો હતો. અને સરકારી તિજોરીમાંથી કરવાનું ખર્ચ પ્રમાણમાં થોડું હતું. આમ છતાં એક પેઢીને અંતે તીકજોલા ઉપરના સરવૈયામાં જોઈ શકાય છે કે, ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાને પરિણામે શાળાઓ અને

અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો, તેને મુકાબલે પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર દોરો અને વાચનનો પ્રચાર લગભગ ખમણો થયો.

આ હકીકત ગુજરાતના - ખરકે દિંદી પ્રજાના - નવજીવનમાં એક સીમાચિહ્ન અને અર્થસૂચક છે. પરદેશી રાજ્યને કારણે લોકહિતની નવી નવી યોજનાઓ પરદેશથી અહીં લાવવામાં આવે છે, તેના પ્રયોગો થાય છે, અને તે મોટે ભાગે નિષ્ફળ થયેલા જાહેર કરવામાં આવે છે — એ સાર્વાત્રિક અનુભવ છે. ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો એ અનુભવમાં ઉમેરો કરે છે. ત્યારે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એથી કિલટો અનુભવ રજૂ કરે છે. એનું રહસ્ય શોધવું જોઈએ.

૪

એનું રહસ્ય એ હતું કે જ્ઞાત્રપ્રચારને મોતીભાઈએ ધર્મ માન્યો હતો. એ ધર્મના પાલન માટે તેમણે જતે જ પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા. એ પ્રયત્નોને અણુધાર્યો રાજ્યઆશ્રય મળી ગયો. તેને તેમણે વધાવી લીધો અને એ આશ્રયની મદદથી તેમણે પોતાના પ્રયત્નો અનેક ગણા વધારી દીધા.

એ સ્વીકારવું જોઈએ કે જે ભાવથી મોતીભાઈએ આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી, એ જ ભાવ શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ અને વિપે સેવતા હતા. એમ રાજ્યની સત્તા અને રાજ્યની લક્ષ્મી બંનેનો આશ્રય એને હતો. એ આશ્રયનો અને મોતીભાઈના સેવાભાવનો મેળ સાધી આપનાર એક ત્રીચું તત્ત્વ પણ એમાં બળ્યું હતું. એ તત્ત્વ તે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્ર. આ શાસ્ત્ર અમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાએ ખીલવ્યું હતું. અને એ શાસ્ત્ર ખીલવવામાં આગળ પડેલો ભાગ ભજવનારમાંના એક મિ. બોર્ડનની સેવાનો અલભ્ય લાભ વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મળી ગયો હતો. એમ મોતીભાઈનો સેવાભાવ, શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનો રાજધર્મ અને અમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાના લોકજીવનના આદર્શો - સ્વતંત્રતા, સ્વાશ્રય, સદકાર - ઉપર રચાયેલું શાસ્ત્ર, એ ત્રણેયના સુમેળનું ફળ તે વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ. આ ત્રણે તત્ત્વોનો યોગ વિરલ હોય છે. એ યોગ વિના - એનો મેળ સધાયા. વિના - લોકહિતની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સફળ થઈ શકતી નથી; એ હકીકતનો નમૂનો તે વડોદરા રાજ્યની ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો;

અને એ ત્રણ તરવોનો મેળ સધાય તો શુ થઈ શકે તેનો નમૂનો તે વડોદરા રાજ્યનું પુસ્તકાલય ખાતું

*

પુસ્તકાલય ખાતાના વિગતથી જાનપ્રચાર નિપુણ પ્રમાણમાં થયો છે, અને તે નયમ થયે જાય એવી યોજનાઓ પાકે પાયે થઈ છે એ મેવા કીમતી છે, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ દ્વારા રાજ્યની પ્રજાને પ્રજા તરીકે ધોતાના હક્ક સમજવાની અને ધોતાની ફરજ બજાવવાની તાલીમ મળી છે — એ મેવાનું મૂલ્ય વધુ કીમતી અને વિચારવા યોગ્ય છે

—

શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ રડોદગની ગાદીએ બેઠા સારે (૧૮૭૫) આપણા પ્રજાજનનની રીતિ સ્થિતિ હતી તેનો ચિતાર ઇનિહામકારે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે

“મુખર્ષિ ગેઝેટિયરના નિદાન લેખકે સન ૧૮૫૭ના બળના વિષે વિવેચન કરે છે કે હિન્દી સિપાઈઓ નિષ્ફળ નીનડપા, કારણ કે તેમનામાં નૈતિક ગુણોનો અભાવ હતો એકમીજમાં નિશ્વાસ અને સંપ નહોતા તેમજ આગેરાનીની ખામી હતી. વળી પેશ્વાઈ કેમ પડી તેના કારણે ‘મરાઠા વ અંગ્રેજ’ એ નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં અસરદારક રીતે દર્શાવ્યા છે, અને મંદેપમાં તે નીચે પ્રમાણે છે ‘દેશાભિમાનનો તદ્દન અભાવ, સમૂહરૂપે એકત્ર થઈને કામ કરવાની નાલાયકી, મ્વાર્થ સાધી લેવાની ઉત્સુકતા, આગસ, બેદરકારી, અને મ્વાઘ્રયની ખામી ઇત્યાદિ દુર્ગુણો આપણા મમાજમાં જે દાખલ થઈ ગયેલા છે તે જ આપણા રાજ્યના નાશનું કારણ છે”*

સપ, સહકાર, સ્વતંત્રતા, મ્વાઘ્રય — એમાંના એકેય ગુણુ વિનાની, અને એથી ઊલટા દુર્ગુણો — કુમંપ, ક્રોશ, ગરીબાઈ, અમાન, ગુલામી — થી ભરેલી, અને સરકાર માન્યાપને આશરે જીવવા ટેવાયેલી પ્રજાને રાજ્ય આઘ્રયની જ મદદથી મનુષ્યત્વ ખીવનનાર સ્વાઘ્રય, સહકાર અને સ્વતંત્રતાના ગુણુની તાલીમ આપી પુસ્તકાલય-ઘેવી બનાવી — એ મોતીભાઈની મેવાનું મૂલ્ય બવિષ્યનો ઇતિહાસકાર જ આકરી શકશે

આપણે માટે તો એટલું જ નોંધવું જસ થયે કે, વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ હાલ મોતીબાઈએ આપણને આધુનિક આદર્શો પ્રમાણે લોકહિતના ત્રયો કૃપાની કૃપા ખીલવી બતાવી છે જે ગમન કરી ગઈ તેથીયે વધુ સાચી પ્રજ્ઞ કરી ગઈ જે ધનવાનો કરી શકે તે ગરીબો પણ કરી શકે. જે શહેરોમાં થઈ ગઈ તે ગામડામાં પણ થઈ શકે જે મત્તાથી થઈ શકે—તે ન પણ થઈ શકે—તે મેનાધર્મથી થઈ શકે જે ધણાથી થઈ શકે તે વ્યક્તિથી પણ થઈ શકે અને જે વ્યક્તિથી થઈ ગઈ કે ન થઈ શકે તે અનેક વ્યક્તિઓ મળી જાય, તો અગત્ય વસ્તુઓ જોનજોતામાં શક્ય થઈ શકે ગુલામીમાં પણ સ્વરાજ્ય ભોગવી શકાય અને એ હાલ ગુલામી ફડવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે

*

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની ગચનામાં અને એના નહીનદમાં આ બધું રહેલું છે. એ બવિધના કાર્યકર્તાઓ મળી ગઈ અને એનો અભ્યાસ થઈ શકે તે માટે મોતીબાઈએ નાનામાં નાની વિગતોના ઇતિહાસ અને એના હેતુઓ લખી પ્રગટ કર્યા છે એને પશ્ચિમમાં વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને અગ્રે સાહિત્યનો એક આખો પ્રકાર જન્મ પામ્યો છે એ સાહિત્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ, તેના આદર્શો, ગોજનાઓ અને વહીવટનું શાસ્ત્ર અને એની ખિનપણીના માર્ગો મળી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ એ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા પ્રજ્ઞાનને ઉપયોગી કાર્ષ પણ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ જન્માવવાનું, જમાવવાનું અને ચલાવવાનું શાસ્ત્ર મળી ગઈ છે એ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ વસોમાં અને ચરોતરમાં ખીલવેલી પ્રવૃત્તિઓમાં મોતીબાઈએ શ્રી પણ બતાવ્યો છે.

*

મોતીબાઈ આ ગદ્ય દ્વારા શરૂઆતમાં, ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, શ્રીમત મહાનગ્ન સયાજીગન ગાયકવાડ અને મિ. મોડનનો ધારો ધણો કીમતી છે એટલું જ નહિ, પણ મિ. મોડનની પછીના પુસ્તકાલય ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓ રત્ન કુલાનકર અને રત્ન ન્યૂટન મોહન દત્તાના ઉમદા ગુણો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેના ભક્તિભાવ પણ મોતીબાઈની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સફળતાના

પાયામા રહેવા છે. એ ઉપરાંત ખાતાના નાનામોટા કારકુનોની અને અસંખ્ય શિક્ષકો અને યુવકોની મૂળી સેનાનો પણ એમા ક્ષણ છે

આમ છતાં, એ સર્વનો સફળયોગ થઈ શક્યો, આટલા મોટા પ્રમાણમા થઈ શક્યો, એનો યશ મોતીબાર્ષના સેનાભાવને અને એમની કાર્યદક્ષતાને મૌ કાઈ આપે છે, અને તે વાગળી છે. પુસ્તકાલયોના પ્રયાગને મોતીબાર્ષએ ધર્મ માન્યો હતો. એ ધર્મ-ભાવના એમના એકેએક કાર્યમાં અને પુસ્તકાલય ખાતાના ગ્રીણામા ગ્રીણા વહીવટમા ઊતરી છે, અને એમણે પુસ્તકાલયને ધર્મમંદિર જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે, એ એના ધારાધોણેા અને વખતોવખત એમણે કાઢેલા હુકમો, સૂચનાઓ અને જાહેરાતોનો અભ્યાસ કરતા જણાઈ આવે છે.

પુસ્તકાલય કાઢવા માટે પ્રજાએ જ માગણી કરવી જોઈએ, એ માટે ખર્ચનો ત્રીજો ભાગ પ્રજાએ જ આપવો જોઈએ, અને પ્રજા તરીકે પોતાના હક્ક અને ફજ્જતુ બાન મદદ રહે તે માટે પ્રજાએ જ એનો વહીવટ કરવો જોઈએ — આ આશ્રયનો સિદ્ધાન્ત એ પુસ્તકાલય ખાતાની રચનાનો પહેલો પાયો છે

એ આશ્રયના મિદ્ધાન્તતુ પાલન કરનાર પ્રજાને રાજ્યાશ્રયના બધા લાભો મળે છે — એ એની ખૂબી છે. એ ખૂમીમાથી બાકીના સર્વ પાયા મળી ગયે છે એ દ્વારા રાજપ્રજા વચ્ચે સહૃદય સહકાર ખીલે છે અને એકબીજાનો સંબંધ મજબૂત થાય છે એ એનું મિષ્ટ ફળ છે.

*

પરંતુ રાજા અને પ્રજા બંનેમા અનેક દુરુણો ગહેલા છે પુસ્તકાલયો એ દુરુણોનો ભાગ ન અને તે માટે એનાં ધારાધોણોમા ચીવટ રખાયેલી છે દા. ત, પુસ્તકાલયોમા ગણ્યના અમલદારો ઉતારો કરી શકે નહિ,* પુસ્તકાલયો સાથે ગણ્યના અમલદારોના નામ જોડી શકાય નહિ, એવા નિયમો કરેલા છે પ્રજાપક્ષે એવા નિયમો કરેલા છે કે, પુસ્તકાલયોનાં મદનો ખાનગી ઉપયોગમા લઈ શકાય નહિ, એનાં નાણા ખાનગી ઇસમોને ઘેર જમા રાખી

શકાય નહિ, એને અગેની દુકાનો ચા-ખીડીનાં વ્યસનોને ઉત્તેજન આપે એવા વેપારને માટે બાડે આપી શકાય નહિ, વગેરે.*

આમ રાજ્યપ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિઓના દુર્ગુણોથી પુસ્તકાલયોને બચાવવાના ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે, તે માથે જ એમના સદ્ગુણો અને સેવાભાવનો લાભ મળે તે માટે પણ અવકાશ ગણેલો છે. પુસ્તકાલયની મુલાકાત લઈ કોઈ પણ અમલદાર કે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ એના વહેવાર સંબંધે ટીકા કે મૂલ્યના કરી શકે છે. એમાં જ્ઞાન-ગમ્મત આપનારી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ, સભાઓ ભરી શકાય છે. દૂકાનાં, પુસ્તકાલય પ્રજ્ઞજીવન ખીલવાના કેન્દ્ર અને તે માટે લોકહિતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થવી જોઈએ એવી અપેક્ષા—એવો આદર્શ—મોતીબાઈએ પોતાની દૃષ્ટિ મમલ્લ ગણ્યો હતો અને તેને ખીલવી બતાવ્યો હતો. જ્ઞાનનું ધણું બાકી હતું. પરંતુ વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પુસ્તકાલય-પ્રેમી બની હતી એ નિર્નિવાદ હતું અને તેટલે અશે મોતીબાઈનો જીવનસંકલ્પ મિલ્લ થયો હતો.

*જુઓ 'એકીકરણ' ભાગ-૧-આ બીડી નિષેધ-જુઓ સકપૂલર નં. ૧૮, પૃ. ૧૪.

સેવાનું સરવૈયું — કાર્યપદ્ધતિ

(૧૯૩૫-૩૬)

પોતે સ્વીકારેલા આદર્શ પ્રમાણે પુસ્તકાલય ખાતું ખીલવવા મોતીભાઈએ એકનિષ્ઠાથી સતત અને અવિરત પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પ્રયત્નો સફળ કરવા અને આગળ ધપાવવા, એમણે સરકારનાં, પ્રજાનાં અને પોતાનાં તન, મન, ધનનો બને તેટલો ઉપયોગ કર્યો હતો — એ એમના સેવાધર્મને આભારી હતું. એ ધર્મ બળવતી સરકાર, પ્રજા તેમ જ પોતાના સંજોગોમાંથી અનેક અડચણો ઉદ્ભવતી. એ અડચણોથી ડરી નહિ જતાં એમણે ધર્મપાલનને જ દૈષ્ટિ સમક્ષ રાખી કુનેહથી એના ઉકેલ કર્યા હતા. અને જ્ઞાનપ્રચારના પવિત્ર કાર્યને સતત પ્રગતિમાન રાખ્યું હતું.

રાજ્યનો આશ્રય, ઉપરી અધિકારીઓનો સાથ, અને ઓફિસના કામદારોનો સહકાર — એ સંજોગો ખૂબ અનુકૂળ હતા. છતાં રાજ્યના ખીજા અમલદારોની આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા પણ પૂરેપૂરી હતી. ખુદ મહારાજને પણ અમલદારોની આ ઉદાસીનતાનો અનુભવ હતો. તેથી તેમણે કહી રાખેલું કે, પુસ્તકાલય ખાતાનાં અંદાજપત્રો મંજૂર થવામાં ઉપરીઓ તરફથી હરકત આવે તો તેથી નિરાશ નાહ થનાં તે હજૂરને મોકલવાં. મહારાજએ કરેલી આગાહી વર્ષોવર્ષ સાચી પડતી. અને વર્ષોવર્ષ પુસ્તકાલય ખાતાનાં અંદાજપત્રો મંજૂર થતાં ઉપરીઓ સાથે વાંધો પડતો. પરંતુ અંદાજપત્રો તૈયાર કરતાં મોતીભાઈ રાજ્યના ખર્ચના સંજોગો, ખાતાની સાચી જરૂરિયાતો, શ્રીમંત મહારાજની અંગત ઇચ્છા અને ખર્ચની કસ્ટોર — એ મર્વ બાબતોનો એટલો જિંડો અભ્યાસ કરતા, એટલી દીર્ઘદૈષ્ટિ વાપરતા, એટલી મક્કમતા અને સત્યપ્રિયતા દાખવતા કે એમનાં અંદાજપત્રોમાંથી હજૂર સિવાય કોઈ કાપકૂપ કરી શકતું નહિ. ખીજાનું દષ્ટિબિંદુ સમજવાની તત્પરતા, એ દષ્ટિબિંદુને અનુકૂળ

થવાની હિદાયતા અને પોતાની પ્રવૃત્તિને આગળ ધ્યાનવાની અનન્ય નિષ્ઠા આગળ મૌ કોઈનું સિર ઝૂમી જતું, અને મોતીબાઈ વર્ગોવર્ષ પોતાનું કામ કર્યું જતા.

*

આમ છતાં એમની માગગીઓનો અગ્વીનાગ નડોતો થતો એમ નહિ પણ એવે પ્રસંગે હતાગ થયા વગર કે સગમ સામે ખગડાટ કર્યા વગર, તે પોતાની અડચણોનો માર્ગ શોધતા.

એ માર્ગ શોધનામા એમનો મેવાધર્મ એમને સદા સહાય હતો. પેટલાઈથી વડોદરે પુસ્તકાલય ખાતામાં એમની બધી થઈ ત્યારે પેટલાઈની 'મિત્રમણ પુસ્તકાલયો'ની યોજનામા પોતાની સાથે સેવાભાવે અનન્ય હિસાબથી કામ કરી ગહેલા એક શિક્ષક—ધર્મિરબાઈ દાનદામ પટેલ—ને તે આમલક કરી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા. તે ઉપરાંત એવા જ બીજા ગણકો એમણે મેળવ્યા હતા અને એમને પોતાના મેવાધર્મનો ગગ લગાડ્યો હતો એ અર્થ મળી પુસ્તકાલયોનું કામ કરતા એમનાથી પડોચી ન વળાય ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ અને યુનકોની સેવાનો ઉપયોગ કરી લેતા.

*

આ પદ્ધતિએ લાભ થતું હોવાથી એમનું કામ અસાધારણ ગતિએ આગળ વધતું તેની બીજા અમલદારોને ખબર દેવાથી હોય ? એટલે અમલદારોને તો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિથી નવાઈ જ લાગતી કોઈને ઈર્ષ્યા પણ થતી અને પશ્ચિમાને કે બીજા કોઈ કારણે રાજ્યના એડાઉન્ટન્ટ જનરલ તરફથી મોતીબાઈના ખાતાની એક વખત ઓર્ડિની તપાસ કરવામા આવેલી.

તપાસ કરનાર અમલદારે આવી મોતીબાઈના વિભાગમાના પુસ્તકોનો રટોક લેના માડ્યો મોતીબાઈ ત્યાં જ બેઠેલા હતા તેમને તે વિષે જણવાનો કે પૂછવાનો વિવેક પણ કર્યા વિના પેલા અમલદારે એ કામ કરવા માડ્યું. મોતીબાઈ સમજી ગયા કે આ સાહેબ જડતી લેવા આવેલા છે. તેમણે વિનયથી કહ્યું, 'આપને પુસ્તકોની ગણતરી કરવી હોય તો આમ તો ફિરો સુધીયે પાગ નહિ આવે કહો તો હું આપને ગણતરી દગવી આપુ.''

આમ કહી મોતીભાઈએ અમનદારના દેખતા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી પુસ્તકોની ગણતરી કરાવી ચોજના કરી બીજે દિવસે ગણતરી થઈ અને પુસ્તકોના નંબરસ્ટગ સાથે મેળવી બેવામાં આવી તો મરામત માનૂમ પડી

અમનદાર સાડેમ કાર્યકુશળતા અને મર્યાદાનો પાલ લઈ ચાલતા થયા.

*

ગાંધી જ્યારે મામલો ન આવે ત્યારે આમ વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકોની સેવાનો લાભ લેવાની પદ્ધતિથી મોતીભાઈ હજારો યુવકો અને શિક્ષકોના સસર્ગમાં આવતા એમના સુખદુખ જાણવાને એમને તક મળતી, એ સુખદુખના ઉપાયો તે ચોજતા અને એમ કરતા તેમના મસર્ગમાં આવનાર સૌ કોઈને એમના સેવાધર્મનો રંગ લાગતો.

સતત ૩૦-૩૫ વર્ષના આના અનુભવે એમને શીખવ્યું હતું કે, સાર્વજનિક હિતના ધોરણે જિગતી પ્રજાને જીવનની શરૂઆતથી જ કઈ કઈ કામ કરવાની તક આપવામાં આવે, તો તેથી તે પ્રજાને તેમ જ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓને અમલ લાભ થાય છે એ ઉપરથી જ નિવૃત્ત થયા પછી લખેના એ તેમનું મથાણું 'પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એ યુવકોનું જ ક્ષેત્ર છે' એવું ગમ્યું હતું એનો અર્થ એ છે કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પ્રયાગ યુવકો ધારે તો તેમની દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે, અને યુવકોને મેવાધર્મનો ગમ લગાડવાનું તેમ જ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓના નહીનટની તારીખ આપવાનું પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એક સગમ, સહેલું અને સૌથી સગવડ માધન છે

*

આમ આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત યુવકો દ્વારા થઈ ગઈ તો એનું સચાનન અને સફળતા શિક્ષકો દ્વારા જ થઈ શકે એ પણ એમનો અનુભવ હતો. 'મિત્રમણ પુસ્તકાલયો'ની ચોજનાનો પ્રયાગ ગયા એમણે સૌથી પ્રથમ નડોદગામી મેલ ટ્રેનિંગ કોનેજના શિક્ષકોનો જ માથ મેળવ્યો હતો એનો વહીવટ કરના પેટલાદ બોર્ડિંગમાં શિક્ષકોની મેવાનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો અને ત્યાં પછી ખાતું ઉઠાવતા પણ શિક્ષકો દ્વારા જ નામ મેવામાં આવ્યું હતું

પોતે શિક્ષક હોઈ, પોતાના દષ્ટાન્તરથી તે શિક્ષકોને આ કાર્ય કરવા પ્રેરી શકેતા. ખાતાની જ્યારે પ્રગતિ થઈ ત્યારે કામ વધ્યું અને શિક્ષકોમાં જાગૃતિ આવી. મોતીબાઈએ એનો લાભ લઈ શાળાઓમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું વાતાવરણ જમાવ્યું. પુસ્તકાલયોનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી શિક્ષકોની, પણ એ જવાબદારી ઉઠાવ્યા બદલ મહેનતાણું કંઈ ન મળે. અને છતાં જવાબદારીનું જોખમ તો ખરું જ. શિક્ષકોએ આ બાબત અનેક પ્રકારની શંકાઓ પૂછી, વાંધા ઉઠાવ્યા. એ જવાબના ઉત્તર આપતાં મોતીબાઈએ એમને શિક્ષક-ધર્મનો જ ઉપદેશ આપ્યો. શિક્ષકોની ફરિયાદો અને માગણીઓ વાજખી હતી, તે માટે સરકારે કંઈક કરવું જોઈએ એમ તે માનતા, પણ સરકારને ખર્ચ કરવું પાલવે તેમ ન હતું. એટલે પુસ્તકાલયોનો વહીવટ કરવો એ શિક્ષકોની એક ફગ્ગ હરાવવામાં આવી. શિક્ષકોએ પોકાર ઉઠાવ્યો. મોતીબાઈ પાસે ઉપાય નહોતો. એમનાથી જે આપી શકાય તે એમણે શિક્ષકોને આપી દીધું હતું. પુસ્તકાલયોમાંથી પુસ્તકો વગર જામીને લઈ જવાનો હક્ક શિક્ષકો સિવાય કોઈને નથી,— એ એક બદલો મોતીબાઈએ શિક્ષકોને આપ્યો હતો. એ ઉપરાંત પોતાના સેવાધર્મને અનુસરી શિક્ષકોને પ્રસંગ પડે એ અનેક પ્રકારની મદદો કરતા હતા. એ સિવાય બીજું કંઈ તે આપી શકે તેમ ન હતું. એટલે તે તો શિક્ષકો જ્યારે ફરિયાદ કરતા ત્યારે તેમને શિક્ષકધર્મનો જ ઉપદેશ કરતા.

છતાં શિક્ષકો પોકાર ચાલુ જ રાખતા. આખરે, સરકારે મોતીબાઈને થેલી આપી એ પ્રસંગનો લાભ લઈ, શિક્ષકોએ મહેનતાણું નહિ તો પારિતોષિક આપવું જોઈએ એવી માગણી કરી. અને એ બાબત મોતીબાઈને સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એનો ઉત્તર આપતાં મોતીબાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પાયામાં રહેલી ભાવના વિસ્તારથી રજૂ કરી. એ આજે પ્રશ્નોત્તર મનન કરવા યોગ્ય છે (જુઓ આ પ્રકરણને છેડે પાર્શ્વિષ્ટ-૧).

*

શિક્ષકોને મહેનતાણું કે પારિતોષિક તો ન જ મળી શક્યાં, પણ વિશેષ ફરજે એમને માથે નખાતી ગઈ. પુસ્તકાલયોની સંખ્યા વધવાને કારણે એની તપાસણીનું કામ કરવા એક સ્વતંત્ર અમલદાર

નીમવો નેઈએ, એવી મોતીભાઈની માગણી ૧૯૨૦-૨૧ના વર્ષથી શરૂ થઈ હતી. એ માગણીનો તો સ્વીકાર થયો નહોતો જ. એટલે એ કામ મોતીભાઈને જ કરવું પડતું. પણ પુસ્તકાલયોની સંખ્યા વધતી જતી હતી અને તપાસણી માટે સ્વતંત્ર અમલદારની જરૂર રાજ ને રાજ અનુભવાતી જતી હતી. એ માટે પુસ્તકાલય પરિષદોમાં ભલામણો અને ઠરાવો દ્વારા હિમાયત થઈ ત્યારે સરકારે એ કામ શાળા તપાસનાર અમલદારોને સોંપ્યું. એ અમલદારોને એ કામ યોગ્યપણે લાગ્યું. એટલે પરિષદોએ પોતાને ખર્ચે નિરીક્ષકો નીમવાનો વિચાર કર્યો અને એ કામ શરૂઆતમાં શિક્ષકોને ભાગે આવ્યું. એ વિષે સ્વાભાવિક રીતે જ શિક્ષકોમાં કચવાટ થયો. તેને શાંત કરવા ખુલાસો કરતાં મોતીભાઈના મુખમાંથી શિક્ષકધર્મ વિશે ફરી એક વાર પ્રેરક વાણી વરસી ગઈ (જુઓ પરિશિષ્ટ-૨).

*

આમ સરકાર જ્યારે નાણાં ખર્ચવાની ના પાડે ત્યારે મોતીભાઈ શિક્ષકોની સદાયથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવતા અને એમાં પોતાના અને પોતાના સદ્ધર્મી શિક્ષકઅધ્યુઓના જીવનની સાર્યકતા સમજતા. પણ એટલેથી બધું પતી જતું નહિ. માણસો મળતા છતાં નાણાંની ભીડ આજુ ગહેતી, તે માટે મોતીભાઈ વિવિધ રીતે તળવીજ કરી કામ ચલાવતા. એમાં પોતાનું ખિસ્સું પણ ખાલી થતું. સારું કામ કર્યા બદલ એમને લગભગ કેક સુધી જાત-પગાર મળતો, તે બધો તે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિને મદદ કરવામાં જ આપી દેતા. સરકારી નિયમોને કારણે મોડા પડવાને લીધે, થોડા પૈસા ખૂટવાને લીધે, ગામ અત્યંત પાછળ હોવાને લીધે, એમ નજીવાં દેખાતાં વિવિધ કારણોને લીધે કોઈ ગામોમાં પુસ્તકાલય ખોલવાના પ્રયત્નો શરૂ થઈ અંધ પડના દેખાય, કોઈ અડચણ આવી પડેલી લાગે, ત્યારે મોતીભાઈના જાતપગારમાંથી, મિત્રો પાસેથી મેળવેલી રકમોમાંથી — એમનાં અનેક ગજનાંમાંથી — એ પુસ્તકાલયોને ગુપ્ત મદદો મોકલાતી.

x

x

x

આમ રાજ્યાશ્રય ખૂટી જતો ત્યારે સ્વાશ્રય અને મેવાભાવને આધારે કામ ચતું. તે કામ સંગીન બનાવવા અને અધૂરું ગહેતું પૂરું

કરવા, નિવૃત્ત થયા પછી એક બાજુ લોકાશ્રયે રાફ કરેલા 'પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળ'ના મંત્રી બન્યા, બીજી બાજુ 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.'ના પ્રમુખ બન્યા, અને ત્રીજી બાજુ 'ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ' દ્વારા એ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતને ગામડે ગામડે વ્યાપે તે માટે બીજી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ આર્જુનમાં બોલાવવાની તજવીજ શરૂ કરી. એક જિલ્લામાં કેવું કામ ચર્ચ શકે તેનો નમૂનો રજૂ કરવા, 'ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ' ૩૦ વર્ષથી ચાલતી હતી તેનો વેગ અપૂર્વ રીતે વધારી મૂક્યો. તે વિષે લાકોરના 'The Librarian' નામે માસિકમાં અંગ્રેજીમાં વિગતવાર લેખ લખ્યો. તેમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે જીવનભર સેવેલા સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા (જુઓ પરિશિષ્ટ-૩).

*

વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાના ૧૯૩૫-૩૬ ના વાર્ષિક નિવેદનમાં મદદનીશ વ્યવસ્થાપક વિષે સાચું જ લખ્યું હતું કે :

The Assistant Curator Mr. M. N. Amin retired from service from 29th November 1935. This is an official description, true in the letter but wrong in spirit. Mr Amin continues his life of service in the cause of librarianship. He is now the Hon. secretary of the State Library Association and is the President of the Baroda Pustakalaya Sahayak Sahakari Mandal. Mr. Amin's connection with libraries began earlier than his appointment as the Assistant Curator. The whole of the District library movement in its inception and growth bears the ineffaceable stamp of his genius for organization. His was a dedicated life. Consideration of self-aggrandizement never touched him. And though Government showed him, time and again, marks of favour, he never solicited them nor did he accept them with

a swelling sense of importance In his retirement he has chosen a larger field of service, but libraries will be his first love *

અનુવાદ

શ્રી મો ન. અમીન રહ નવેબગ, ૧૯૩૫ થી નો-રીમાથી નિવૃત્ત થયા છે સરકારી અધિકારીની ભાષામાં આમ કહેવું એ બરાબર છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે સત્ય નથી કેમકે શ્રી અમીને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની મેવા ચાતુ ગમી છે તેઓ હવે ગળ્ય પુસ્તકાલય મહાનના માનદ મંત્રી બન્યા છે. અને પુસ્તકાલય સહાયક મહામંત્રી મહાનના પ્રમુખ બન્યા છે. પુસ્તકાલયો સાથેનો તેમનો સબધ તો તે ખાતાના મહામંત્રીશ બન્યાપછી તરીકે નિમાયા તે પહેલા શરૂ થયો હતો સમગ્ર ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત અને તેનો વિકાસ તેમની યોજનાશીલ પ્રતિભાથી અડિત થયેલા છે તે પ્રતિભાની છાપ કદી ભુલાશે નહિ શ્રી અમીનનું જીવન તો સેવાધર્મને સમર્પણ થયેલું હતું એટલે પોતાનો મોનો વધાગવાની વૃત્તિ એમને કદી સ્પર્શતી નહિ અને અનારનનાર સરકારે તેમના ઉપર મહેબબાની દર્શાવેલી, છતાં તેમણે તે મેળવવા કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, તેમ તેનો સ્વીકાર કરતા તે જી આભમાનથી કુલાયા નહોતા સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ તેમણે સેવાનું વડુ વિશાળ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું છે. પણ પુસ્તકાલયોને તેમાં પ્રથમ સ્થાન ગણ્યું છે

પરિશિષ્ટ ૧

પ્રશ્ન ૧૧૯ — પુસ્તકાલયના કામે શિક્ષકોને મહેનતાણ આપનામાં આવતું નથી, ત્યારે પારિતોષિક આપવું જરૂરનું છે અને આપે પણ શ્રીમતે કરેલી જરૂર ગ્રાહ્ય કરી છે શાળાનું કામ કરવા માટે પણ દર સાન પારિતોષિક મળે છે, ત્યારે પુસ્તકાલય માટે કેમ નહિ?

* Report of the Library Department of Baroda State for the year 1935-36, para 34, page 9

ઉત્તર :— વડોદરા રાજ્યના ગ્રામ પુસ્તકાલયો પ્રત્યે શિક્ષકોએ બળવેની મેવાની કદા કરવા બાબત એક લંબાણ નિનતીપત્ર અમારા તરફ આવેલું અને તેમા ઉપરનો ગ્રન્થ પુછાયેલો છે આનો ઉત્તર શો હોઈ શકે તે ‘પુસ્તકાલય’ મામિલના નાયકો સંદેશાઈથી કહી શકે તેમ છે અને શાળાખાતા તરફથી સારુ ઢામ કર્યા બદલ બ્યારે પારિતોષિક આપનાનું હોય છે, ત્યારે શાળાના ઢામ માથે પુસ્તકાલયોનું કરેલું ઢામ પણ લક્ષમા લેનાય છે. એટલે પુસ્તકાલયનું ઢામ શાળાખાતાના શિક્ષક તરીકેની ફજને અગે થતું હોય તો તે ફજ અદા નથી એ શિક્ષકમાનની પવિત્ર ફજ છે પુસ્તકાલયનું ઢામ શિક્ષની ફજ ઉપગમ ખામ નિગેય મેનાભાવ તરીકે થતું જ હોય તો તે શિક્ષનું ભૂપણ છે, અને શિક્ષધર્મની તેમા સાર્થતા રહેલી છે સાચો શિક્ષક, વિદ્યાર્થીઓ એવાનો જ નહિ પણ પ્રજાનો પણ શિક્ષક છે એટલે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ દ્વારા લોકશિક્ષણનું પવિત્ર નર્મ કરવું એ સાચા શિક્ષકનો પવિત્ર ધર્મ છે એ પવિત્ર ધર્મ આવ્યના ફજની અપેક્ષા ગમવી તે ધર્મની અવગણના કરવા બગામર છે. માટે અમે અને સભાઓમા ગળે ક્યું છે અને અત્રે પણ બહોટી દરીએ છીએ કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના મૂળ પાયામા સેનાભાવ ગહેનો છે. અને તે સેવાભાવ ખીલવવાનો છે મન્કારે પુસ્તકાલયનું ઢામ શિક્ષકને ફજ તરીકે સોપ્યું એટલે સેનામાન ઢંઢકે અશે નષ્ટ થતો જાય છે અને અમુ- વ્યક્તિઓના સબધમા તો આ ઢાય વેરૂપ જ મનાય છે સાચા શિક્ષની સેનાના ઢામની કદર ભૂતમાજમા કોઈ કરી શક્યુ નથી, બવિધમા કોઈ કરી ગતના નથી, પરતુ ‘અમુ- શિક્ષના પ્રયત્નને લઈને અમારી શાળા આપા ઢઈ, અમાગ છોકરા ભણ્યા અને સુખી થયા, અમે પણ કંઈક સમજ્યા અને સંકમરી થયા, અમારા ગામનું પુસ્તકાલય, અમારા ગામનું ઔષધાલય પણ એ જ શિક્ષકના સેવા ભાવને આમારી છે આ શિક્ષકે, અમારા ગામમા ખીમ કોઈએ નથી ક્યું તે દરી બતાવ્યું છે. એ માટે અમે એના કુટુમને અમાગ સાચા હૃદયની દુઆ ઢઈએ છીએ:’ એમ લોકો કહે એથી વિગેય ખીજુ પારિતોષિક ક્યું હોઈ શકે? બ્યારે બ્યારે ગામ છોડ્યા પડી પણ એ શિક્ષકને એ ગામ યા આવે, સેવાભાવે કરેલ એ ગામનું

કામ યાદ આવે, ત્યારે ત્યારે તેને જે આત્મસંતોષ થાય તે તેના કરેલા કામનો પૂરેપૂરો બદલો છે, એમ અમે માનીએ છીએ, એથી વિશેષ બદલાની આશા કોઈએ રાખવી એ સાચા શિક્ષકના ધર્મથી ચલિત થતા જેવું છે.

શિક્ષકની આર્થિક મિથિ સંતોષજાગ્રક નથી; અને તેમને કંઈકે આર્થિક સહાય મળે એમ તો અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ, એટલે જ્યાં ગ્રામ પુસ્તકાલયોના સ્વતંત્ર મંડાન છે અને કસના પુસ્તકાલયોના સ્વતંત્ર લાયક અંચપાલો મળી શક્તા નથી ત્યાં શિક્ષકોને કામના પ્રમાણમાં પગાર આપી તેમને પ્રથમ પસંદગી આપના અમે હિમાયત કરી છે. પણ સાચા શિક્ષકની જન સગદાર અને ગામ-લોકો એકે વા બીજા રૂપમાં કરે છે અને કુશળ, એમ અમે જાણીએ છીએ એટલે આ સંબંધમાં અમે બલામણુ ઢરીએ તોપણ હાનના વખતમાં કંઈ જ થતા જેવું નથી. વળી બલામણુ કોની અને કેવી કરવી એ ધોગણુ કરાવનાનું મહેલું નથી એ જાગ્યેને લઈને આ સંબંધમાં અમને કંઈ પણ કરવાનું ઇષ્ટ લાગતું નથી.

શ્રીમતે અમારા કામની ટ્રેલી કદર માટે અમે શ્રીમતના આભારી છીએ, અને જોકે અમે તે ગ્રાજી રાખી છે છતાં તેની અમે કદી ઇચ્છા રાખી ન હતી. અને અમને મળેલા એ પારિતોષિકનો અમારા પોતાના કામે ઉપયોગ નહિ કરતાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનપ્રચારના કામમાં રકમ પૂરેપૂરી આપી દીધી છે. અમારા પારિતોષિક સંબંધના ઉત્તેજ આ પત્રમાં હોવાના કાગળે આટલી હકીકત અત્રે જાહેર કરવાની અમને નિરુપાયે ફગળ પડી છે.

નિગેપમાં એટલું પણ અમે જણાવી લઈએ છીએ કે શાળા ખાતામાંથી પુસ્તકાલય ખાતામાં આનવાને માટે પગારની ખામતમાં અમે હમેશા નુકસાન વેશ્યું છે. અને શાળાખાતામાં હદમાં અમારા પત્રીના ઝેલુએટો અમારું કરતાં આજે પણ નિગેપ પગાર ખેળવે છે છતાં અમે ખાનગીમાં કે જનરલમાં એક પણ શબ્દ બદલ દાવ્યો નથી. કાગળ કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું કામ અમે અમારા જીવનની શરૂઆતથી સેનામાં સ્વીકાર્યું છે અને સગદારી તોપરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી અમે અમારું કામ ત્યાં રાખવાના છીએ. આ સંબંધમાં અમારા કામની કદર થયા પહેલાં અને ૧૯૨૬ ના જુનાઈ મામના

પુસ્તકાલય' મામિયા અકમા 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલય અને મહાજસેના' એ નામના લેખના લેખકાનું એક અનુદરશુ અને આપીએ છીએ

"લેખકે સને ૧૯૦૬ થી 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજનાના યોજક અને ચાલ-તરીકે આ પ્રવૃત્તિમાં પ્રથમ મેનાબાનથી પ્રવેશ કરેલો અને ગભીર તરફથી તેને આ કામ નોકર તરીકે મોપાયું હતું તે પોતે તો આ સગવડો નામને પણ મેનાબાનથી ચાલતી પોતાની પ્રવૃત્તિ ગણે છે એટલે આ આખી પ્રવૃત્તિ તેના મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે સફળ નીવડે તો સમાજસેવક તરીકે પોતાની જવાબદારી ઠેવી ગભીર અને મોટી છે એ તે પોતે મારી પેઠે સમજે છે માટે જ પુસ્તકાલયના સ્થિતાનું કામ પૂર્ણ વીસ વર્ષ આશ્વા પછી હવે તેમાં સશીનપણુ મના માટે યોજનાઓ વિચારના, ઉત્પાદી સમાજસેવકો સાથે ચર્ચા કરના અને તે પછી જેવટ માટે જે યોજનાઓ નક્કી થાય તે યોજનાઓ અમલમાં મૂકના-મુનવવા સર્વ રીતે તે તેના છે" *

પરિગ્રહ ૨

પ્રજાની પ્રગતિ સાધવા માટે જ્ઞાનપ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થવાની અગત્ય છે એ મર્મ જાણનારાના માથેએ પુસ્તકાલયો કે વાચનાલયો મહત્વાથી ર્થક સમજે એ થશે પણ તે મુતમધી તપાસણીની જોમનાઈને અભાવે અવરુજ ગણાશે ગણદેવીની પ્રથમ રાજ્ય પંચિદમાં પુસ્તકાલય ખાતા માટે ઇન્સ્પેક્ટરોની અગત્ય દર્શાવનારો હરાવ પસાર થયો હતો પણ તેવી અત્ર જોમનાઈ ન થતા તે લાગતીરી મહાન વિદ્યાધિભરીને માથે મુકાઈ છે મહાન વિદ્યાધિભરીઓ સાથેની તાત્કાલિક પગથી સમજાય છે કે તેમને માથે વિવિધ ક્ષેત્રોનું બારણુ એટલું બધું છે કે પુસ્તકાલયોની તપાસણીની કામગીરી યથાયોગ્ય રીતે તેમનાથી બજાવી શકાતી નથી અત્ર નિરીક્ષકો મગ્ગ તરફથી મળવાનો સબબ જાઓ જણાતો નથી અને છતાં આપણે પુસ્તકાલય મગ્ગને જોવાની સરથા ગણવી નથી પણ ઉપયોગી બનાવવી છે આ પંચિદે પસાર થેના

સાતમા ઠરાવ મુજબ પ્રચારકોની યોજના પાર પડશે ત્યારે એ ઠાચ સરળ બનશે જ પણ તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તો શિક્ષકવર્ગે જ એ ઠામ કચ્ચુ રહ્યું શિક્ષકો અત્યાર સુધી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને લગતુ સઘળુ ઠામ સેવાભાવે કરતા આવ્યા છે. શિક્ષકો પોતાને માથે તે ફગ્ગ લદાઈ છે એવી ક્ષુદ્ર ભાવનાથી પ્રેગઈને નહિ પણ એ કામ પનિત્ર છે એમ સમજીને કગ્તા રહે એમા જ શોભા છે શિક્ષકોએ આ પ્રવૃત્તિમા આજ સુધી જે સાથ આપ્યો છે, જે ઉત્કટ પ્રયત્ન અને આત્મજોગ દર્શાવ્યો છે, તેનો વિચાર કરતા મારું શિર ખરે જ આદરથી તેમના પ્રત્યે આપોઆપ ઝૂકી જાય છે પુસ્તકાલયની કામગીરી એ લોખ્સેના છે એ સેવા દરી પુરુષ સાધો એ સેના ક્યાનો દાખતો અધિનારી વર્ગ તગ્ધી મળવાનો સભન આછો છે, બનકે નથી જ, બેવટુ કોઈ વાર ઠપકો મળનાનો પણ મભવ ખરો નથાપિ પેટના છોમ્પરાની ગમે તે સ્થિતિમા પણ આપણે સેવા કરીએ છીએ, તેવી રીતે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની આપના અને પ્રગતિ સાથેનો શિક્ષકવર્ગનો સબધ જોતા ગમે તે સ્થિતિમા પણ તેની સેવા થયે જવાનો શિક્ષકવર્ગનો ધર્મ છે શિક્ષકો એ કામ કગ્વાનુ જે દહાડે ઇન્દારશે તે દહાડે આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના દાર બધ જ કરી દેના પડશે શિક્ષકોએ જૂતકાળમા એ સેવા દરી છે, અત્યારે દરે છે અને તેવી જ રીતે ભવિષ્યમા કગ્તા ગડેશે દુકમા, ફરગ વડુ જ લદાયે જાય છે એમ ન ગણુતા, પ્રવૃત્તિના સાક્ષ્યને માટે આ ઠરાવનો અમન કગ્તા મડુ કોઈ બની જાય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

પરિગિષ્ટ ૩

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિમા અમનમા મુદાયેના સિદ્ધાન્તો ખીજ પુસ્તકાલય મડજોની જાણુ માટે અત્રે દુકાના આપનામા આવે છે

(૧) આવા પ્રજોમા આનિન્ નેનાઓએ સ ઠા ૧૫ શરૂ કરે તેની ગહ જોવી નહિ

(૨) પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિ મજ્જના ઈએને ન્યાથી મદદ મગે ત્યાથી તે લેવા તેમણે હમેશ તત્પર રહેવુ જોઈએ ૫૪૧

તે મદદ સરકાર, લોકલ બોર્ડ, જાહેર મંડળ કે ખાનગી સદ્ગૃહસ્થ, એક વ્યક્તિ કે વધારે વ્યક્તિઓ—જમે તેના તરફથી મળતી હોય.

(૩) જાહેર મદદ મેળવવાની જે જે ગીતો પોતાનાં રચણ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય—દા.ત. ઘેર ઘેર ફરી ઉધગણુ કરવું, લયાગમ લેવું, દાન મેળવવું, લગ્નપ્રસંગે બક્ષિસ મેળવવી, કે ગામનાં કે બીજા જાહેર ફંડામાંથી દિગ્ગો મેળવવો—તે તે બધી રીતોનો કુનેદથી લાભ લેવો જોઈએ.

(૪) જે દાતાઓ તરફથી યોગ્ય ગ્રન્થ મળે તો પુસ્તકાલયો કે વાચનાલયો સાથે દાતાઓના નામ જોડવામાં લગ્ગત નથી.

(૫) નવો છોડ નવી ધરતીમાં ઉગાડવા માટે જેમ ધણાં વર્ગો સુધી ધીરજ અને ખર્ત ગમવા પડે છે તેમ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે પણ સમજવું.

(૬) જે ગામમાં શાળા હોય તે ગામમાં, છોકરા છોકરીઓ તથા ગામના મોટી ઉમરના માણસો બહુલુ ભૂલી જઈ નિગદ્ધર ન બની જાય તે માટે પુસ્તકાલય હોવું જ જોઈએ.

(૭) જે વ્યક્તિને પ્રભુમાં તથા પોતાના મેવાધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય તેણે પોતાના દાર્થમાં જેવટે મદ્દજતા મળવા મં'મ'થી શંકા કે બીજ ન રાખવી.*

* 'પુસ્તકાલય', ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૮, પૃ ૧૨૧.

મોતીબાઈ અમીન

ખંડ ૫ મો

નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ
(ઇ. સ. ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૮)

નિદ્રાગી-આયુષ્ય-કામ કરવા માટે જ છે. મારો ખોરાક રોટલા નહિ પણ કામ છે. જ્યારે કામ કરતો અટકું ત્યારે તમારે મારું મૃત્યુ સમજવું. મારું કામ એટલે, જનસેવાનું કામ. એટલે મારી આત્મબાંધુ તો કામ, કામ ને કામ જ હોય. અને આરામની જરૂર જણારો ત્યારે બધાં જ કામ છોડી દર્શા, એટલું નક્કી માનજો. સને ૧૯૩૮ની આખર સુધી આયુષ્ય અને શક્તિ હરો તો ખૂબ કામ કરવું છે. પછી, જવાબદારી બધી જ છોડી દેવી છે.

(ભાણુભાઈના એક પત્રમાંથી
તા. ૧૮-૨-'૩૫)

રૂબ૦ મોતીભાઈ અમીન

*

એક વર્ષ કામનું પૂરું થયું, છતાં હજી ચોક્કસ દિશા નક્કી થઈ શકતી નથી. પ્રયોગો ચાલે છે, પ્રયત્નો થાય છે, પણ સફળતા મળવા બહુ સંભવ ઓછો છે. ગોખલેજીએ જમીન ખેડી. ટેફાં ભાગવાનું કામ આપ અને નેતાઓ કરો છો. વાવણી પણ કોઈ કરશે. લણવાનું કામ ખીજ કરશે, અને ભોગવનાર હવે પછી જન્મશે. મારે આ પ્રદેશમાં હજી પડતર જમીન ભાગવાનું કામ કરવાનું આવ્યું છે. એટલું કરતાં આવડે અને કામમાં ધીરજ રહે તો તેટલાથી સંતોષ છે.

(શ્રી. કમરબાપાના પત્રમાંથી
તા. ૭-૬-'૩૭)

રૂબ૦ મોતીભાઈ અમીન

જે મારો જન્મ વડોદરા, અમદાવાદ કે મુંબઈ જેવા શહેરમાં થયો હોત અને જે સેવાભાવથી આજે હું રંગાયેલો છું તે બાવ ચાલુ રહ્યો હોત તો તે શહેરની એકાદ નાની પ્રવૃત્તિમાં કામ કરી જિંદગી પૂરી કરત. જે મારો જન્મ કોઈ નાના ગામડામાં થયો હોત અને હાલ ગામડામાં મળે છે તે જ વાતાવરણમાં મને જીવવાનું મળ્યું હોત, તો ગામડાનાં અલ્પ સાધનથી અને ત્યાંના સંકુચિત વાતાવરણમાં રહીને ગામડાનાં છોકાની-બેડૂતોની સેવા અર્થે કંઈક કંઈક તો કયું હોત જ.

સહભાગ્યે મારો જન્મ વસોમાં થયો છે. વસોના ચોટાક મિત્રોના સક્રિય અને સખળ સાથ મને મળ્યો છે. ગામના યુવકમાત્રની અને કેટલાક સમજી સહજહરણોની વિરોધ વિનાની મીઠી અમીદદિ મારા પ્રત્યે ચાલુ રહી છે. એટલે વસોમાં સેવાનાં કંઈ કંઈ કામ હું કરી ચકાવો છું અને એ પ્રકારના ખીન્ન કામો વસોમાં કરવાની ઉમેદ રાખી રહ્યો છું. માટે જ નિવૃત્તિનાં વર્ષોમાં વસો ગામ છોડી, વસો બહારનું, ચરોતર કે ગુજરાતનું વિશાળ સેવાનું ક્ષેત્ર સ્વીકારવાનું મેં માગી વાળ્યું છે, અને વતનની સેવાનું નાનકડું, સાકડું, અનેક ચિતાઓ અને મૂંઝવેલોવાળું ક્ષેત્ર સ્વીકાર્યું છે.

X

X

X

આ ત્રણ વર્ષમાં હું શું કરવા માગું છું તે જાણવાની આપને સ્વાભાવિક રીતે જિજ્ઞાસા રહે. જવાબમાં હું એટલું જ જણાવીશ કે, વસો ગામનું અને વસોના સ્ત્રીપુરુષોનું મહત્ત્વ થાય, વસોની ધાર્મિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી થાય તે માટે તન, મન અને ધનથી, એક વ્યક્તિથી અને તેનાં અલ્પ સાધનો અને શક્તિઓથી ઘઈ શકે તેમ હશે તે બધું જ કરવાના પ્રયત્નો કરવાનાં હું સ્વપ્ને ગ્રેવું છું. . . . તેમાંનું કોઈ સ્વપ્નું ખરું પડે વા કોઈ હવાઈ મહેલ જમીન ઉપર આવી ઉતરે તો વસોમાં મારું રહેવું સાર્થક થયેલું ગણાય.

(વસોના નાગરિકોને લખેલા એક પત્રમાંથી ૨૫૦ મોતીવાઈ અમીન તા. ૧૮-૧૦-૩૩)

વહાલા વતનમાં

(૧૯૩૬)

‘કામ, કામ, ને કામ’નો મંત્ર જપનારને આરામ એ તો અલ્પવિરામ જ હોય છે : કામનો પ્રકાર બદલાય છે, કામ કદી બંધ પડતું નથી. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ મોતીભાઈ મુંબઈમાં વસોવાને દરિયાકિનારે આરામ લેતા હતા, તે નિવૃત્તિ ભોગવવા નહિ, પણ પ્રવૃત્તિની તૈયારી કરવા. વસોવામાં દોઢેક માસ સંપૂર્ણ શાન્તિમાં ગાળ્યો. દાકનરોની સલાહ પ્રમાણે જીવનક્રમ યોજી મગજને અને શરીરને આરામ આપ્યો. તેથી તંદુરસ્તીમાં સારો સુધારો પણ થયો. દાકતરોની અને મિત્રોની સલાહ હતી કે આમ આરામ લેવાનું ચાલુ રાખવું. પણ જેમ જેમ સુધારો થતો ગયો તેમ તેમ મોતીભાઈનું ચિત્ત પ્રવૃત્તિઓ તરફ દોડવા લાગ્યું. અને ઘરઆંગણે જ આરામ લેવાનો સંકલ્પ કરી, દરિયાકિનારાની સુખશાંતિ છોડી, વર્ગોથી જેને માટે ઝંખી રહ્યા હતા તે વહાલા વતનમાં આવી રહ્યા.

*

જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો સરળતાથી વિતાવી શકાય તે માટે વસોના ઘરમાં જરૂરી ફેરફારો કરાવી જોઈતી સગવડો એક બે વર્ષથી કરી રાખી હતી. અને નિવૃત્તિ લેતા પહેલાં જ પત્ની રૂપબાએ તેમાં રહેવા માંડ્યું હતું.

રૂપબાને આંખે કામરનું દર્દ હતું. અને ઘડપણને લીધે શરીર નરમ રહેતું હતું. તેથી તેમને સ્મોઈના કામમાંથી તો વર્ગોથી મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. વડોદરામાં હતા ત્યાં સુધી આ કામ ‘હીરા મહારાજ’ કરતા. પણ ‘હીરા મહારાજ’ વસો આવી ગયે નહિ એટલે વસોમાં ગ્લોબ્યાની જરૂર બિભી થઈ. એ તકનો ઉપયોગ મોતીભાઈએ એક અખતરો અજમાવવામાં કર્યો હતો.

‘હીંગ મદાગાજ’ની લગભગ સાથે ગ્વાથયના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિદ્યાર્થીજીવન જીવવાનો અખતરો કરવાના ખામ ધરાવતી કદાનજી-ભાઈને ગમેલા. તે અખતરો મારી રીતે મફળ થયેલો. અને કદાનજીભાઈ પછી જીવન ત્રણેક વિદ્યાર્થીઓ એમની જગાએ ગ્રહી ગયેલા એવો જ પ્રયોગ હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ હિપ્પ અજમાવવાના ધરાવતી એક વિદ્યાર્થીને કદાનજીભાઈની માફક રોકી લીધો હતો અને તેને મદાય કરવા જીવન નોકરોની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. એથી વમોનું ઘર નિર્વિઘ્ને ચાલતું હતું.

આ રીતે વ્યવસ્થિત થયેલા પોતાના ધગમા મોતીભાઈએ નિવૃત્તિજીવન શરૂ કર્યું—‘ગરૂ ડ્યું’ તે પૂરું કરવા માટે જ, એની તેમને સારી પેઠે ખબર હતી એટલે આરામ લેવાની દાકતરોની સલાહને માન આપવા છતાં, એક ક્ષણ પણ આજમ કર્યા નિના તેમણે અધૂરા કાર્યો પૂરા કરવાનું શરૂ કર્યું.

મૌથી પહેલું કામ પચીસ વર્ષથી સતોપાયા વિના ગેરબી શિક્ષક બનવાની કંખના મતોપનાનું કર્યું આ અગ્ગસામા વમોની હાઈસ્કૂલને અગે બોર્ડિંગ હાઉસનું ભવ્ય મકાન બધાઈ ગયું હતું. તે જોઈ મોતીભાઈનો હગમ માતો નહોતો બોર્ડિંગનો યુગ શરૂ કરનાર મોતીભાઈને જાણે વસોમાં પેટવાઈ બોર્ડિંગનો યુગ પાટો આવશે એવો ઉત્સાહ થતો હતો. મકાન બાંધવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે એને માટે મનગમતા ગૃહપતિ બનવાની ચોક્કસ આશા હતી. પણ મકાન તૈયાર થયું ત્યારે એ આશા ખોટી પડી. તેથી પોતે જ બોર્ડિંગના ગૃહપતિ બનવાની હિમેશ્વારી નોંધાવી. પોતાને માટે એક ચોરડી અનામત ગંધાવી વિદ્યાર્થીઓના અને બોર્ડિંગના હિસાબ ગખના માટે એક શિક્ષકને મદદમાં લીધા. અને સનારે, બપોરે તથા સાંજનો અમુક વખત બોર્ડિંગ તથા ફેજવણી મડળની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કંઈક કંઈક શીખવવાનો કાર્યક્રમ ચોળ્યો.

વિદ્યાર્થીઓને પોતાના અને જીવનના અનુભવોની વાતો કહેવી, સેનાનાં કામો કરવાની પ્રેરણા આપવી, ઉપદેશ આપવો, ‘સામાન્ય જ્ઞાન’ આપવું, શુદ્ધ જોડણી, સારા અક્ષર, વક્તવ્ય કળા, પત્રલેખન, વ્યવસ્થા, સાગં પુસ્તકોનું વાચન, આવા આવા વિષયો અને કામોનું

શિક્ષણ અને તાલીમ આપના, એ મોતીભાઈના ખાસ શોખના વિષયો હતા. એનું મહત્ત્વ સમજાવતા, એની તાલીમ આપનાના પ્રસંગો યોજતા એ કદી ચામ્તા તે કટાળતા નહિ.

પણ એમનો એ ગોખ ઝાઝા ફિનમ ચાલી શક્યો નહિ કેમકે એ શોખને હદ નહોતી આરામના ફિવસોમા યોજેલો આ કાર્યક્રમ પણ આનમને શ્રમમા પલગાવી નાખના પૂરતો હતો. પણ તે માથે આગમનો સમય પૂરો થયા પછી ઘરવાની પ્રવૃત્તિઓની વિચારણા અને તપાસ ચાલુ હતી. વચોમા જ દટાઈ રહેવાનો નિર્ણય હોવા છતાં આણંદ, વડોદરા પેટલાદ વગેરે શ્રેયોએ ચાનતી પ્રવૃત્તિઓનું આકર્ષણ ઓછું થયું નહોતું અને ગુજરાતના વિશાળ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓ પણ કોઈ કોઈ પ્રમાણે તેમના ઉપર હલ કરતી ચાનતી હતી. પશ્ચિમા એ થતું કે, વિદ્યાર્થીઓ માટે દરાવેલે વખતે મોતીભાઈ ઘણી વાર હાજર ગઈ શમ્તા નહિ. એટલે આખરે શિક્ષક બનનાના પોતાના એ સૌથી મહાન શોખને થોડા માસમા જ છોડવો પડ્યો.

*

આગમના આ દિવસોમા જ્યારે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓના અધૂરા રમખો પૂરા ધરવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા ત્યારે આત્મસૂક્ષ્મા જગત સાથેના મળધે છોડવાના પ્રયત્નો ચાનતા હતા. નિવૃત્તિમા પ્રવૃત્તિઓ વધતી દેખાતી હતી, પણ તે આખરી નિવૃત્તિની તૈયારી માટે જ હતી.

આ તૈયારી છેક ૧૯૧૮ના વર્ષથી શરૂ થઈ હતી તે વર્ષે પ્લેગ અને ઇન્ફ્યુએન્ઝાના રોગ ચાલ્યા અને તેમા ઘણા માણસો મરણ પામ્યા. તેથી માતીભાઈની આખ જાવડી ગયેલી અને દેહ કાળુભગુર છે એમ સમજી મરણની તૈયારીરૂપે પોતાની મિનમ્તનું 'વિન લખી નાખેનું તે વારે વારે બતેલું તેને નિવૃત્તિ લેતા અગાઉ તા ૧૯-૬-૨૩ને ફિવસે છેલ્લી વાર લખી નાખ્યું હતું અને સરઠારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થઈ બીજે જ દિવસે એની નમ્ન મરી કુટુંબીઓને મોખની આપી તેમની સમતિ માગી હતી અને તે મગી ગઈ હતી.

આ રીતે મિલન્ટ અને યવજનો સાથેના વ્યવહાર બાબત ચોખ્ખનટ થયાં પછી બીજા વ્યવહારો ચોખ્ખા કરવાનું આગળ્યું કોઈનું

દેવુ તો ક્યું નહોતું, પણ જીવનભર જનમેવાના કાર્યો કરતા જતાં તે કાર્યોમાં અનેક નાના-મોટા સ્ત્રીપુરુષોની મદદ લીધી હતી તે મર્વને તેનો બદલો એક યા બીજા પ્રકારે આપવાનો તેમનો ગિવાજ પહેલેથી હતો. તે પ્રમાણે ‘નમ ઝડપે બેઠક’, સમકા મુજબ લેત, જૈસી જિનકી ચાઝરી, ઐસા ઉનકો દેત’ એ ન્યાયે જેની જેની સેવા તેને તેવો બદલો તે આપ્યો ગયા હતા. છતાં નિઃસ્વાર્થભાવે વર્ષો સુધી કામ કરી પોતાના જીવનની સુવાસ મૂકતા ગયેલા ઘણા મિત્રોના સેવા ક્ષણ રાજનાના બાળ હતા તે મર્વને સભારી સભારી તેમને નામે કહકે કહકે મેરાફાન કરના કગવવાનું કામ આ આગમના દિવસોમાં મોતીભાઈએ આગળ્યું.

૪

કાણુમુક્તિનું આ કામ ખરું જોતાં ૧૯૩૦ ના વર્ષથી ગરૂ થયું હતું અને તેની શરૂઆત પાટણથી થઈ હતી પાટણમાં ૧૯૦૪-૦૫ ના વર્ષમાં અતિવૃષ્ટિને લીધે વાકેના ઘરો પડી ગયેલા, તે બાધવામાં મદદ કરવા જે નાણાં એન્ડા ડરેલા તેમણી વધેની ગૃહ એક જૂના સાથીને ત્યાં જન્મા હતી તે યાં કરી તેનો હિસાબ કરાવી જે ગૃહ નીકળી તેનું એક ટ્રસ્ટ બનાવી પાટણના યુવકમંડળને સોંપ્યું (તા. ૧૮-૮-૩૦), અને પાટણની એ સેવા જેમના અમલ દરમ્યાન થયેની તે પાટણ હાઈસ્કૂલના તે રખતના હેડ માન્તર એ ગિરધરલાલ મોતીનું નામ તે હડ સાથે જોડી તેમનું નાણું અદા કર્યું.

એ જ રીતે પેટલાદ બોર્ડિંગના રખત મહોત્સવ નિમિત્તે ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી ‘પેટલાદ બોર્ડિંગ રખત મહોત્સવ આગક હડ’ સ્થાપ્યું હતું એ જ વર્ષે, પોતાને સેવાના કાર્યો કરવામાં જીવનની શરૂઆતથી અત સુધી સરકારી હોદ્દાની રૂએ અનેક પ્રકારની મદદો કરનાર વડોદરા રાજ્યના નિવૃત્ત નાયક દીનાન રા બોર્ડિંગભાઈ હા દેસાઈના કાણુસ્વીચરના ચિહ્ન તરીકે એમને નામે ટ્રસ્ટફંડ ત્યાંપી વડોદરા કોલજને તે સોંપ્યું હતું આ પછી વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાની ખિલમણીમાં કીમતી કામ કરી ગયેલા પોતાના ઉપરીઓ રૂ ગોર્ડન સાહેબ અને સ્વ દત્ત સાહેબને નામે પણ ટ્રસ્ટફંડો ત્યાંપી ‘પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંજળ’ને સોંપ્યા હતા અને ‘ચરોતર એન્જલિકેશન મોસાયની’ને સોંપાયેલા ઘણા ટ્રસ્ટફંડોમાં

આ જાતનું પેટલાદ બોર્ડિંગના સમયની સેવાઓનું ઋણમુક્તિનું કામ થયું હતું.

*

આ અરસામાં (૧૯૩૬), પેટલાદ બોર્ડિંગમાં શરૂઆતથી જ પોતાના જમણા હાથ તરીકે કામ કરવાનું સ્વીકારનાર અને પાછળથી એ કામ સંભાળી લઈ બોર્ડિંગ ટકાવી રાખવામાં જીવનભર મૂગો આપબોગ આપનાર સોજિત્રાના થી. ઈશ્વરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ મરણ પામવાથી તરત જ તેમના સ્મારક માટે તજવીજ કરી અને એક જ માસમાં રૂ. ૧,૨૫૦ એકઠા કરી ‘ઈશ્વરભાઈ પુ. પટેલ લોકશિક્ષણ ફંડ’ની સ્થાપના કરી (તા. ૧૫-૨-૩૬). ઈશ્વરભાઈની સાથે જ પેટલાદ બોર્ડિંગના રસોડાના વ્યવસ્થાપક તરીકે ૧૮ વર્ષ સુધી કામ કરનાર સ્વ. ધોરીભાઈ તથા બાણાભાઈને ઉછેરી મોટા કરવામાં તરફી લઈ મદદ કરનાર તેમનાં પત્ની, એ એને સંયુક્તા નામે બાણાભાઈ દ્વારા એક ટ્રસ્ટફંડ સ્થાપ્યું (તા. ૧૮-૭-૩૬). આમ પેટલાદ બોર્ડિંગ અંગેનાં ઋણ વાળ્યાં.

*

પેટલાદ બોર્ડિંગ પછી સેવાનું સૌથી મોટું ક્ષેત્ર વસો. ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓ જન્માવવામાં અને જન્માવવામાં મદદ કરનાર નાના મોટા મિત્રોને સંભારી તેમને નામે ટ્રસ્ટફંડો સ્થાપવાનું પણ ૧૯૩૪ના વર્ષથી શરૂ કર્યું હતું. એ વર્ષમાં, ‘સ્ટુડન્ટ્સ લાયબ્રેરી’ સ્થાપવામાં અને ચલાવવામાં મદદ કરનાર નાનપણના મિત્રો સ્વ. હાથીભાઈ જોડાભાઈ પટેલ, તથા સ્વ. છોટાલાલ વનમાળીને નામે, અને ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ તથા વસોની સંસ્થાઓનાં મકાનો બાંધવામાં જીવનભર ઇજારેરી સલાહ આપનાર ગામના વતની સ્વ. પુરુષોત્તમ હીરાભાઈ મિસ્ત્રીને નામે — એમ ત્રણ ટ્રસ્ટફંડો મૂક્યાં હતાં (તા. ૬-૭-૩૪).

*

પોતાને ઘેર જિંદગીભર પાણી ભરવાનું કામ કરનાર ‘દરિયા ડોસી’ને આખર અવસ્થા આવવાથી તેને ૧૯૩૫ના વર્ષે પોતાને ઘેર લાવી રાખી હતી અને તે મરણ પામી ત્યાં સુધી તેની જની તેટલી સેવા કરાવી હતી. આ ડોસી નિરાધાર હોવાથી તેને

ગોતીભાઈએ પોતાની માવિડીના ૧૩મા ગેવાની વર્ગોથી મગન કરી આપેલી તે ઘર હવે ખાલી પડનાથી ગામના નિગમિતોના ઉપયોગ માટે 'કેમનાળી મંડળ'ને મક્કિમ કર્યું હતું અને તેના નિભાવ માટે 'નિગમિત આશ્રયસ્થાન ફંડ' ધ્યાન્ય હતુ (૧૯-૩-'૩૫).

આ પછી 'અરોતર એલ્યુકેશન સોસાયટી'ની મહત્વાત્મક મુદ્દાઓ તરીકે વિદ્યાર્થીનીની પ્રવૃત્તિઓ, ચલાવી ગમભાઈ જેવા યુવકોને સેવા-ધર્મનો ૨૭ લગાડી જનાર સહગત છોટાભાઈ શિવાભાઈ પટેલને યાદ કરી રામભાઈ દાગ તેમને નામે એક ટ્રસ્ટફંડ સ્થપાવ્યુ (તા. ૧૭-૪-'૩૬) એ જ રીતે 'વમો યુવ-મંડળ'ની સ્થાપનાથી માડી ૨૬ મુધી ગામની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જાનનાનામા અને જાનનામા અન્ને દાખો આપના, 'વમો મહકારી મેડ'ના આઘમત્રી ૨૧ છોટાભાઈ ધીવીજીભાઈ અમીનને નામે ટ્રસ્ટફંડ સ્થપાવ્યુ (તા. ૩૧-૭-'૩૬) આ જ અગમમા, ગરીબાઈમા જીજી, સ્વાશ્રયથી એલ્યુએટ થઈ, ગરીમ વિદ્યાર્થીઓની મેવામા ૨૮ રહેલા ગામના એક યુવક ચતુન્ભાઈ મગનભાઈ જાનસાગનુ અવસાન થતા તેમનુ આગક ફંડ પચ્ચ સ્થપાવ્યુ (તા. ૧૦-૭-'૩૬) અને એ જ અગસામા ગામના બજારમા ગામડાના ગાડાનાળાઓ ઉપર પોલીસે જીલ્લમ મ્યોના સમાચાર મળ્યા તે માટે ગાડાનાળાને મદદ દગવા યોગ્ય તજવીજ કરી, અને તરત જ એના પ્રસંગોએ મગીબોને મદદ થઈ ગઈ તે માટે 'જીલ્લમ સકલ નિનારમ્ય ફંડ' ધ્યાન્ય (તા. ૨૧-૮-'૩૬)

આ ઉપરાંત પોતે શરૂ કરેલી અને દગવા ધારેલી પ્રવૃત્તિઓના નિભાવ અર્થે પણ ટ્રસ્ટફંડો સ્થાપનાની તજવીજ ચાલુ કરી (આ વિષે વધુ વિગતો માટે જીઓ પ્રકરણ ૬, 'વમિયતનામુ' અને તે પછીના પ્રકરણોમા થયેલા ઉલ્લેખો.)

*

ગોતીભાઈએ સ્થાપેલા આ ટ્રસ્ટફંડો છે નાની નાની ગમોના, પણ એની શરતો અને યોજનાઓ અને શક્યતાઓથી ભરેલી છે, અને દાનના સાચા માર્ગોની નિશા સૂચવે તેવી છે જે આખા દેશને માટે, એક પ્રાન્ત, જિલ્લા કે તાલુકાને માટે, તે વમો ગામને માટે, જે ધનવાનોને માટે તે ગરીબોને માટે, જે પિદાનોને માટે તે અબલુને માટે, જે બજારાને માટે તે નબળાને માટે, જે મોટાને માટે તે

બાળકોને માટે; જેનું જગતમાં કોઈ નહિ તેની સંભાળ સમાજ કે વ્યક્તિ લઈ શકે તે માટે — મોતીબાઈએ આ ટ્રસ્ટફંડો દ્વારા અનેક માર્ગો ખુલ્લા કરી આપ્યા છે. સરજનદારની ઇચ્છિમાં મનુષ્યોના સુખને માટે અનેક પ્રકારની સગવડો થયેલી છે. છતાં એ સગવડોનો ઉપયોગ કરવાની આવડત વગરનાં અને આવડત હોય છતાં આધિ વ્યાધિ ઉપાધિને કારણે એનો લાભ ન લઈ શકે તેવાં મનુષ્યોનું મનુષ્યત્વ સાચવવા, મોપવા અને ખીલવવા મનુષ્ય એના સરજનદારની ખોટ પૂરી કરી શકે તે માટે એણે કંઈક તો કરવું જ જોઈએ. એ કેવી રીતે થઈ શકે તેના નાના તેમ જ મોટા, વ્યવહારુ અને અનુભવસિદ્ધ માર્ગ એ ટ્રસ્ટફંડોમાં જતાવ્યા છે — જેને એ માર્ગે જવું હોય તેને માટે, અક્ષત.

પ્રયોગશાળાની પ્રવૃત્તિઓ.

(૧૯૩૬ થી આખર સુધી)

ગયા પ્રકરણમાં નજીવે તેવા આગમ મોતીબાર્ષિએ આઠ માસ સુધી લીધો. તે દરમિયાન પોતે દૂર રહી ચલાવેલી નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓની સ્થિતિ જાણી લીધી, એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના વહીવટમાં સાક્ષમ્ય કરી તેને મધ્યગ મનાવના માટે નવા નવા વજર લાગી ત્યાં ત્યાં પોતે માગણી કરીને જવાબદારીનાળા હોદ્દા સ્વીકાર્યા, અને પોતે વર્ગોથી વિચારી રાખેલા પ્રયોગોમાંથી જેટલા અને તેટલા સ્વપ્ને સિદ્ધ કરવા માટે ચારે બાજુથી, ગતવિવન, ભૂખ-નરસ કે દાકનતડો નેવા સિવાય એક પછી એક પ્રવૃત્તિઓ, એમના જ શમ્દોમાં કહીએ તો, ‘છોડના મારી’.

‘અરેતર એન્સુકેગન સોસાયટી’માંથી અસહકારને ગ્રંથે છૂટા થયા પછી મોતીબાર્ષિએ વચોને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું અને આધુનિક પદ્ધતિએ લોકશૂન પીલવના માટે ત્યાં અને-વિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી વસોને તે પોતાની પ્રયોગશાળા કહેતા અને ત્યાં પોતાના વિચારો અજમાવતા, એ વિચારો અજમાવતા અજમાવતાં કેળવણી મંડળ, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ, સહકાર પ્રવૃત્તિ, મ્યુનિસિપાલિટી, સમાજસુધારો, વેપાર હિંમોગ — એ સર્વ નિપયો તેમણે છેડ્યા હતા અને તેમાંના જેટલાક તો સારી રીતે એડ્યા હતા, પણ એ બધું દૂર રહીને ક્યું હતું અને બીજાની મારફતે ક્યું હતું હવે તે બધાને તેમણે એક પછી એક હાથમાં લેના માડ્યું.

એમનો મુખ્ય નિપય કેળવણી હતો તે માટે કેળવણી મંડળ દ્વારા નાનીમોટી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી તેથી લોકોમાં કેળવણીની ભૂખ બિચડી હતી અને જેમ જેમ ભૂખ બિચડતી જતી હતી તેમ તેમ નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ જન્મતી હતી ઘણું થયું હતું, છતાં ગામની પ્રગતિનો મોતીબાર્ષિએ દોરી રાખેલો નકશો હજી

અધૂરો હતો. એમને તો કેળવણી દ્વારા આખા ગામના જીવન ઉપર અસર કરવી હતી. આથી એક બાજુ કેળવણી મંડળની સંસ્થાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે સંસ્કાર મળે એવી નાની નાની પ્રવૃત્તિઓ વધારતા ગયા હતા અને બીજી બાજુ એ સંસ્કાર પામેલા યુવાનોને ગામની બીજી સંસ્થાઓમાં કામે લગાડતા ગયા હતા. આ રીતે કેળવણી મંડળ, પુસ્તકાલય, અને બેંકની પ્રવૃત્તિઓ સરસ જામી હતી અને પ્રગતિ કરી રહી હતી.

પણ સોફોના જીવન ઉપર અસર કરનારી ઐથી જૂની અને અગત્યની સંસ્થા તે ગામની સુધારાઈ. તેનો વહીવટ સંસ્કારી માણસોના હાથમાં હોય તો તે દ્વારા લોકલિત સહેલાઈથી અને સારી રીતે સાધી શકાય. એ માટે છેક ૧૯૨૪ના વર્ષથી કેટલાક નિવૃત્ત થયેલા સદ્ગૃહસ્થોને સુધારાઈમાં સભાસદ તરીકે મોકલવાની ખાસ પેરવી કરી હતી. એ પ્રથા એક દશકા સુધી ચાલી હતી અને તે દરમિયાન કંઈક કંઈક શુભ કાર્યો થયાં હતાં. છતાં પ્રગતિ બહુ ધીમી હતી. તેમાં ચેતન લાવવા મોતીબાઈએ પોતાના વિચારે રંગાયેલા યુવકોને સુધારાઈના સભાસદો તરીકે મોકલવાના પ્રયત્નો કરી શક્યાં. અને સુધારાઈના વહીવટમાં ગામસોફોનો સહકાર મળે અને તેથી સુધારાઈનું કામ સોફોને વધુ લાભદાયી થાય તે માટે 'સુધારાઈ સહાયક મંડળ'ની સ્થાપના કરી (તા. ૨૭-૮-'૩૬).

*

સુધારાઈ પછી જનસમૂહની એવા કરવાનું બીજું મહાન સાધન તે ગામની બેંક. એ બેંક અગિયાર સભાસદોથી મોતીબાઈએ જ શરૂ કરેલી. એને નાણાં ધીરનાર પણ મોતીબાઈના જ અંગત મિત્રો હતા. અને એનો વહીવટ પણ તેમણે જ સ્થાપેલા 'યુવકમંડળ'ના સભ્યો કરતા. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં એ બેંકે એટલી સરસ પ્રગતિ કરી હતી કે એની ગણના એની કક્ષાની અગત્યની હિસાબ બેંકોમાં થતી હતી.

પણ મોતીબાઈને એટલેથી સંતોષ નહોતો. તે તો એ બેંક દ્વારા ગામની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા અને ગામના ઉદ્યોગધંધા સજીવન કરવા આતુર હતા. આ માટે તેમણે આવા પ્રકારની બીજી બેંકોનો અભ્યાસ કરી રાખ્યો હતો, અને કંઈ કંઈ યોજનાઓ

વિચારી રાખી હતી. તે સર્વનો અમલ થઈ શકે તે માટે જ્ઞાતે માગણી કરીને તે બેંકના પ્રમુખ થયા.

બેંક એવી સરસ ચાલતી હતી અને તેની એવી આબાદ સ્થિતિ હતી કે તેને માટે આજ સુધી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન બાંહે વપરાતું, તેને અદ્યે હવે તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન થવું જોઈએ એમ લોકમત સિદ્ધ થયો હતો અને તે જાળન પુસ્તકાલયનું બાકાનું મકાન જ ખરીદી લેવાનું ક્યું હતું. તે માટે મરકારની મંજૂરી પણ મળી ગઈ હતી. એટલે પ્રમુખપદેથી સૌથી પહેલું કામ મોતીબાઈએ બેંકનું મકાન ખુલ્લું મુકાવવાનું ક્યું. એ વિધિ કરવા રાજ્યના સહકારી અધિકારી અને જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. તેમણે તે પ્રસંગે ગામની પ્રગતિની સાચી દિશા આંકી, બેંકની પ્રગતિની દિશા સૂચવતું બાપણ ક્યું.

મોતીબાઈના વિચારોને એથી ટેકા મળ્યો અને બેંક લોકોને વધુ ઉપયોગી થાય તે માટે તેમણે તરત કેટલાક ફેરફારો કરાવ્યા. શેર રૂ. ૨૫) ના હતા તેને બદલે રૂ. ૧૨૬ના બનાવ્યા; ફરજિયાત બચતની યોજનાને વીમાની યોજનામાં ફેરવી નાખી; વાર્ષિક નફામાંથી ઠાઠવામાં આવતી ધર્મોદા રકમમાં વધારો કરાવ્યો અને તેમાંથી ખેડૂતો અને વણકરોને ઉપયોગી ખર્ચ કરવાનું કરાવ્યું.

*

બેંકના મકાન સાથે મહિલા પુસ્તકાલયના મકાનનો પ્રશ્ન પણ ઉઠેલાતો હતો. તે માટે કેળવણી મંડળની નજીક જમીન ખરીદાઈ હતી અને ખાત મુદ્દતનો દિવસ પણ નક્કી થયો હતો. આ સંસ્થા હ્યેક વરસથી ચાલતી હતી, અને તેનું મકાન થયે તે દ્વારા સ્ત્રી-ઉન્નતિના પ્રશ્નો ઉઠેલવાનું મોતીબાઈનું સ્વપ્ન હતું. તે માટે કંઈક દિશા સૂઝે અને સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આવે તે માટે નવરાત્રિના દિવસોમાં 'સ્ત્રી દિન' ઊજવવાની પ્રથા શરૂ કરી (તા. ૨૩-૧૦-'૩૬). તે દિવસે ગામની સ્ત્રીઓ માટે જ ગોપાળદાસ બાગ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. સવાર, બપોર, સાંજના કાર્યક્રમો રખાયા. સ્ત્રીઓના હુન્નર-ઉદ્યોગ-કળા, લીંપણ, ચણાણું, રંગોળી, ભરતગૂંથણની દરીદાઈઓ યોગ્ય અને ગરબા પણ ગવાયા.

*

આ સાથે એક ખીજી યોજના ચાલતી હતી ‘ગોપાળદાસ બાગ’માં બાળકોના જીવનરૂપી બાગ ખીલતો હતો, પણ કુદરતનો બાગ ઉભળડ થઈ ગયો હતો તેને સજીવન રૂપમાં પાણીની મોટી અગવડ હતી તે દૂર રૂપા કેળવણી મંડળને પોતાનું ‘વોટર વર્કસ’ હોવું જોઈએ, એમ ધ્યુ. તે માટે એક જ માસમાં ચાર હજાર રૂપિયા ઉધગવી લેનારી યોજના જાહેર કરનામાં આવી અને તે પાર પણ ઊતરી (તા. ૧૯-૧૧-૩૬) આથી મોતીભાઈ હર્ષધેના થઈ ગયા અને એ જ માસમાં કેળવણી મંડળનું ‘વોટર વર્કસ’ (જળાગાર) તૈયાર કરાવી પેટલાદના દાતા શ્રી અણ્ણભાઈને હાથે તે ખુલ્લું મુનબ્ધુ (તા. ૧૨-૧૨-૩૬)

જળાગાર ખુલ્લું મુકાતા બાગમાં પાણીના નળ મુકાયા અને ‘બાગ’ ખીલવનાની યોજનાઓ થવા માડી તે માટે નદશા દોરી આપના, ફૂલઝાડ નાવવામાં સનાહસૂચનાઓ આપવા, અને ગામના ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ રૂપા ખેતીના નિષ્ણાતોની મુલાકાતો ગોઠવવા માડી અને બાગકામ માટે ખામ માગી પણ રોક્યો.

*

મોતીભાઈએ આમ ધગશભેગ કામ શરૂ કર્યું પણ તે દરમિયાન તેમની નિવૃત્તિના સમાચાર ગુજરાતમાં પ્રસરતા ગયા અને તેમની સેનાઓ અને અનુજનનો લાભ વિશાળ ક્ષેત્રને મળે તે માટે ખાનગીમાં તેમ જ જાહેરમાં આગ્રહભરી સૂચનાઓ થવા લાગી. આની સૂચનાઓ નિવૃત્તિ લના પડેના પણ થઈ હતી તે ઉપર સપૂર્ણ વિચાર કરીને જ તેમણે નિશાળ ક્ષેત્રને બદલે વસોના નાના ક્ષેત્રમાં દાર્દ જવાનો નિર્ણય કર્યો હતો એટલે જ્યારે આ સૂચનાઓ ચોનારકથી થવા માડી અને નિકટના ગ્રેહી ઓએ પણ તેમાં ઉમેરો કર્યો ત્યારે, ‘ચરોતર’માં તે વિશે લેખ લખી, પોતે નાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું કેમ પસંદ કરે છે તેનો ખુલાસો જાહેર રીતે કર્યો તેમાં જણાવ્યું કે વસો અને પેટલાદ તાતુનાના લોઠહિતના એટલા બધા પ્રશ્નોમાં પોતે રસ લે છે કે ‘માન જોવા સાધારણ માણસની અલ્પ અને સકુચિત ગતિઓ માટે તે રમો કસમો વા પેટલાદ મહાન પણ બહુ મોટું ક્ષેત્ર—ન પડોચી વળાય તેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે એમ મને લાગે છે. સાથે સાથે એક

વાત કદી જ વીસરી શકતો નથી, વિસારી નકતો નથી વસો, પેટલાદ કે ચરોતરમાં હું કામ કરતો કેઈ સારે દમોશા હું માનુ છું કે હિંદના કે ગુજરાતના એક નાનકડા બાગ તરીકે આ નાના ક્ષેત્રમાં હું કામ કરુ છું . . . હું વસોને એક પ્રયોગશાળા ગણુ છું”*

મુધગર્ભ, ઐક્ય, અને પુનરુત્થાપનોની પ્રગતિ માટે પ્રયત્નો આરંભ્યા તે સાથે અને તે અગાઉ કેળવણી મંડળની પ્રગતિના પ્રયત્નો તો આનું જ હતા આ મંડળ તરફથી બાળમંદિરથી હાઈસ્કૂલ સુધીના અભ્યાસ માટે સમ્બંધો અપાર્થક હતી અને તે સારી રીતે જામી હતી દરેકને માટે મકાનો પણ થયા હતા તેનો લાભ ગરીબ-તનગર સર્વને મળી શકે તે માટે તથા બાળકોના જીવન સર્વ રીતે ખીરે તે માટે વિવિધ યોજનાઓ ઘર્ષ હતી. એ સર્વની અસર લોકોના જીવન ઉપર ૨૫૪ જણાતી હતી

હતા એ પ્રગતિઓનું સમન્વય કરવાનું, મંડળની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધ કરવાનું, સ્ત્રીપુરુષોની નિરક્ષરતા ટાળવાનું, ગરીબોની કેળવણીના પ્રશ્નો ઉકેલવાનું, સરકારી શાળાઓની બેહાલ દશાના ઉપાય શોધવાનું, વગેરે હામો પાકી હતા તે મરને મોતીભાઈએ એક પછી એક કાયમા લના માડયા હતા.

આ સર્વ કામોમાં વિદ્યાર્થીઓના ચાગ્યની ખિલવણીને પ્રશ્ન મોતીભાઈને મન મોથી નહુ મહત્વનો હતો. તે માટે વસો કેળવણી મંડળ તરફથી જામખની યોજનાઓ થાય તે જોવા તે ધણુ ઉત્સુક હતા એ દિશામાં તેમણે મે નાનકડા પ્રયત્નો આરંભ્યા એક તો નવોથી વિચારી ગળેથી વિદ્યાર્થીની જાતકેળવણીના પ્રાથમિક સાધનરૂપ ‘વિદ્યાર્થીઓની મિનચર્ચા’ નામે વિદ્યાર્થીઓને જ માટે ‘ડાયરી’ની રચના થી તે છપાવી પ્રગટ કરી (તા ૬-૧૨-૩૬) એ ‘ડાયરી’માં વિદ્યાર્થીજીવનમાં ખીનરવાના આદર્શો ગણુ કર્યા, અને એ આદર્શો ખીલવાની તકો મળે અને તે દ્વારા પરસ્પર સહાય અને મેવાના પાઠ શીખી વિદ્યાર્થીઓ ભાષી જીવનની તાતીમ મેળવે તે માટે ‘વિદ્યાર્થી મંડળ’ની યોજના ઘડી કાઢી તે પણ પ્રગટ કરી (તા ૧૨-૧૨-૩૬)

*

*‘ચરોતર’, ૧૯૩૬, પૃ ૪૧૬ - ‘મેવાનુ ક્ષેત્ર — સકુચિત કે વિશાળ?’ એ લેખમાંથી

યોજનાઓ, ફેરફારો, નવા નવા વિચારો, ભાષણો—આ મધુ રોજ ને રોજ થયા કરતું હતું એના વિશે વીકાઓ અને પ્રશ્નાઓ પણ થયા કરતી હતી એ બધું લોકોને જાણના મળે તે માટે એક સમાચારપત્રની ખાસ જગ્યા હતી એનું નામ પૂરોથી રચી નાખ્યું હતું ‘વમે નિબાગ પત્રિકા’ શરૂ કરી ત્યારે તે સમાચાર-ખબરોની યોજના હતી પણ નાણા અને મમથને અભાવે તે મની શરૂ નહોતું આજે પણ એ જ ચુસ્તીઓ હતી તેથી એક મે યોજનાઓ અજમાવી

પ્રથમ ‘જ્ઞાનવર્ધક સભા’ની યોજના શરૂ કરી આ મહા દર મહિનાના પહેલા નિવારે ભગાય તેમાં જે જુ પોતે જે કંઈ વાચ્યું—સાબળ્યુ હોય તે કહી સભાળાવે એમ એ-માસમાં બેના બનાવો અને વચાએલું નવું જ્ઞાન એ-મીઠાને પહોંચે, એની યોજના થઈ* આ મહાના મોતીભાઈ અચૂક હા જ રહેવા લાગ્યા

બીજી યોજના તે ‘ગકા મહાધાન દ્વારા જ્ઞાનપ્રચારની યોજના’ આ યોજના ધાગમભાઓમાં મગદારી પ્રવૃત્તિઓના નહીવત્ વિષે પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રથાના અનુચિત રહેતી તે નખીને જાહેર કરામાં આવી (તા ૨૨-૧૦-’૩૬) તેમાં એવી જોડણી ગખરામાં આવી કે ગામની સગથાઓના નહીવત્ વિશે જોને જાણ હોય, પૂછવું કે જાણવું હોય તે પ્રશ્નના ઉપમા પોતાના વિચાર જૂઠું કરે પ્રશ્ન અગાઉથી લખીને મોને તેના ઉત્તર અમુક રંગવેને રખતે સભા ભગાય ત્યારે લાગતા વળગતા તરફથી અપાય પ્રશ્નો કેવા હોઈ ગકે તેના નમૂના પણ યોજના માથે પ્રગટ કરામાં આવ્યા

પણ આ યોજનાનો લાભ તેવા ઈ આગમ આનુ નહિ, એટલે બે માસ પછી ‘વમે નિબાગ પત્રિકા’ની યોજના જાહેર કરામાં આવી આ અગાઉ પોતે ‘ચરોતર’ માસિકના તો તત્તી બન્યા હતા જ એટલે એના એક અંગ સિવાય તરીકે આ ‘નિબાગ પત્રિકા’ પ્રગટ થવા માડી—છણા નાંખું એક મહાન અખ આ રીતે સિદ્ધ થયું (તા ૧૭-૧૨-’૩૬)'

*

• આ યોજના બેન્ડમિન કે કિલ્લનના જીવન ચરિત્રમાં આવતી ‘જાન્ટા મહાની’ના નમૂના ઉપરથી રચેલી હતી

‘મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ’

(તા ૧ ૨-૭૭)

૧૯૩૭ના વર્ષની શરૂઆતથી મોતીબાઈએ ‘ચરોતર’ અને ‘વસો વિભાગ પત્રિકા’માં પોતાની પ્રવૃત્તિઓના વિગતવાર સમાચાર પ્રગટ કર્યા માટેના સમાચારની સાથે પોતાની નાની મોની સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓના અપ્રગટ ઇનિશિયલ, હિમામ, નિવેદનો અને વહીવટી પ્રશ્નોના ખુલાસા પ્રગટ કરવા માગ્યા અને ખીજા જે કંઈ નિવારો, યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ પોતે કર્યા ગમી હતી કે કરના જેવી માની હતી તે પણ જાતે લખીને કે બીજેથી મેળવીને પ્રગટ કરના માડી

આ અગસામાં પ્રગટ થયેલી સર્વ લકીકતોમાં ‘પેટલાદ લોનફંડ’ અથવા ‘રૂા ૧૩,૦૦૦ની રમતનું નિવેદન’ એ લેખ સૌથી વધુ મહત્વનો છે

‘ચરોતર એન્સ્યુરન્સ સોમાની’નીજવા પછી ‘પેટલાદ લોનફંડ’નું કામ વિશાળ પાયા ઉપર ચર્ચા શકે તે માટે ‘ચરોતર નિધાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ.’ યાખ્યુ હતું એટલે ‘પેટલાદ લોનફંડ’ની ગંઢ ખીજા સેવાના પ્રમાણ રચગતી હતી એ સર્વનો હિમામ રખાતો હતો. જતા છેક ૧૯૩૦ના વર્ષ સુધી એ હિસાબ સંતોષકારક નહોતો ૧૯૩૦માં એક યુવકની મૃત્યુ બાબતે જનાથી અને તે બાઈએ એ કાર્ય કરના આગ્રહપૂર્વક મહેનત ઉઠાવનાથી જ એ હિસાબ ચોખ્ખો ચર્ચા શકેતો અને સરખેયુ ઢાઢતા રૂા ૬,૦૦૦) ખૂટતા માત્રમ પડેના

એ રમ મેળવના ‘પેટલાદ લોનફંડ’નો લાભ લઈ આગળ વધેના નિધાર્થીઓમાંથી પાંચ નામ પસંદ કરી તે દરેક જણને એક એક હજાર રૂપિયા આપના નિનતી કરવી અને રૂા એક હજાર પોતે

આપના એવી યોજના કરેલી તે પ્રમાણે રકમ મળી પણ ગયેલી. પણ એ હિસામ અને ફંડનું નિવેદન પ્રગટ કરવાનું બાકી હતું. તે ઘણો શ્રમ વેડી તૈયાર કર્યું અને ‘ચરોતર’ના ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૭ના અંકમાં પ્રગટ કર્યું.

એ નિવેદનમાં પ્રગટ થયેલી હકીકતો અનેક રીતે ગસિદ, બોધક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક છે. મોતીબાઈની સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ અને તેના વહીવટની પદ્ધતિના બીજા એમાં જોઈ શકાય છે આખું નિવેદન એમની લેખનપદ્ધતિનો પણ એક સરસ નમૂનો છે.

એ નિવેદનમાં તેમણે ‘પેટલાદ લોનફંડ’ને ‘મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તે લખે છે

“આ ફંડના સચાયક તરીકે આ ફંડ સાથેનો મારો મધ્યમ મને પોતાને બહુ જ મહત્ત્વનો જણાયો છે. આ ફંડના વહીવટ દ્વારા જ સેડો નિઘારીઓના અગત્યપરિણામ આવનાના મને ઘણા પ્રસંગો મળ્યા છે અનેક નિઘારીના સુખદુખના અનુભવની વિવિધ પ્રિયતા જાણનામાં આવી છે, અને ગુપ્ત મદદો આપનાના અને ગુપ્ત મદદો મેળવનાના મીઠા આનંદ અનુભવ્યા છે નિઘારીઓના આવા સવધર્મી માદ જીવન સેવાપ્રત્યક્ષ, ઉન્નતગામી, પરોપકારમય, અને પવિત્ર થનારી શક્તિઓ છુ મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ થયું એમ જો કોઈ મને પૂછે તો હું ‘પેટલાદ લોનફંડ’ના કામને આગળ ધરું મારા જીવનમાં સારું છે તેમાંનું ઘણું ‘પેટલાદ લોનફંડ’ને આભારી છે. મારામાં જે દોષો અને ત્રુટીઓ છે તે આ લોનફંડના વહીવટમાં ગિતરી છે. પણ ‘ચરોતર નિઘારી’ સહાયક સહનરી મડળ સિ’ના વહીવટમાં તે હું દુઃખમાં આવી છે. આ ફંડને લઈને અનેક નિઘારીઓ સાથેનો મારો મધ્યમ ત્રીસ વર્ષ મુઢી સતત લખાયો છે. આ કામમાં મને પોતાને એટલું રસ જામ્યો છે અને ઉત્તમ વધ્યો છે કે હું સહુ શ્રદ્ધાળુ વર્ણન કરી શકતો નથી. માટે દૂકામાં એટલું જ જણાવું છું કે, આ કામથી થોડા સ્વેચ્છ મોટા ફળ મેળવી શકાય છે. સ્વાધ્યયના ધોરણે યુવકોની મહત્વાકાંક્ષાના પોષી શકાઈ છે અને નજીગ સ્વાર્થના મોગે પરોપકારનું મહાન કાર્ય કરી શકાય છે તથા મારા અગત્ય અનુભવને લઈને હું સર્વ કોઈને મલામત કરું છું કે ઉન્નત અને પરોપકારમય જીવન

જીવવાની અમિલાવા રાચતા હોય તમને સેવાનુ, ચુલ્કોને સહાય આપવાની સેવાનુ આ પ્રકારનુ કાર્ય કરવુ. ”*

ઉપર ઉલ્લેખેની રૂા ૧,૦૦૦)ની રૂા મેળવના લખેલા એ-
પત્રમા આ ન મતલબનુ લખતા તેમણે લખ્યુ હતુ

‘માગ જીવનમા સર્વથી મહત્વનુ કામ ન્યુ એના સબધમા જુદી જુદી દષ્ટિએ મતલબે હોતે એમ નુ માનુ છુ મારો પોતાનો પણ અભિપ્રાય આ મુબધમા આધારપૂર્વ લેખાય તો માગ જીવનનુ મહત્વનુ કાર્ય પેટલાદ એડિંગ લાઉસ અને તેમા પણ ‘પેટલા’ લોનફડ’નુ ગણુ છુ એ લોનફડના વ્યવહારમા ને આર્થિક મેનથી ડે અને મદુમિ ભાવ પોતાયો છે તે મારી ખીજ કોઈ પ્રવૃત્તિમા પોતાયો નથી ન્યાનગતના બેદ આપણે ભૂલ્યા છીએ. ગામ, મહાન, પ્રાત કે પ્રદેશના બેદ પણ આપણુ ભૂલ્યા છીએ, વાગવગ કે સિક્કામને મ્યાન નહોતુ નાચાની અને ધાગધાગજની ગલીફૂચીમા જીતયા નડેતા નાણાની થેરી ખાની ડેના છતા, નિધાર્થીઓને લોન આપતી નખતે તે હમેશા ભરેલી માલૂમ પડી છે ને ભારથી એ નોન અપાર્ધ હતી તે જ ભારથી મ્માણી થના ઘણે મોટે ભાગે એ લોન પાછી ફરી ડે. નગર માગ્યે જે તણુ ભાર્ધોના પત્રો મારો પગ હતા કે જેટલી લોન લીધેની તેટલી ખીજ રનમ તેમા આપવાની તેમની ફરજ તેમણે માનેલી એક ભાર્ધને રકોનરશીપ આપેની મે રકોલગશીપ આપતી નખતે તેમણુ પોતે જ તેને નોન તરીકે ગણવા માગણી કરેલી કમાણી કરતા એ રકોનરશીપની આખી રનમ લોન તરીકે ગણીને પાછી વાળી આના મરમરી હુદયો સાથેનો પરિચય થવો, એ પરિચય પોપવો અને વધારવો, એ જિ ગીનો લહાવો છે એ લહાવો મારો અને માગ નસીબનો છે ને ધનાઢય ગૃહસ્થ ટ્રસ્ટ નીમીને પાચ લાખ રૂપિયા આવા ઉપયોગને માટે આપે તેને આ લહાવો નથી નિચમ ને કાયદાની હદમા ગહીને વધુમતીથી હગવ કરે અને લોન આપે-અપાવે તેના ટ્રસ્ટીઓને પણ આ લહાવો નથી મારો લહાવો અને મારો દાવો કાયદેસર બધારણુના કરતા જુદા પ્રકારનો છે. માનાય પુત્રોને વા

પૌત્રાને મદદ આપે તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. એ કાયદેસરની અને ધાર્મિક દરજ્જા છે. પણ આપણા વચ્ચેનો સંબંધ કાયદાની દરમ્યાનગીરી વિનાનો છે, પાડપાડોશી, ન્યાતબ્બત, સગાંવહાલાં હોવા સિવાયનો, સ્નેહ અને ત્યાગ અને શ્રદ્ધાના બળે જન્મ પામેલો, કૌટુંબિક સંબંધ, શિષ્યગુરુ વચ્ચેનો સંબંધ છે. એ અનેરો સંબંધ હતો અને છે. મારા કયા વિદ્યાર્થીઓ આ સંબંધ અનુભવે છે અને ટાણુ નથી અનુભવતા એની ગણતાર કઢીયે કરી નથી, પણ મને પોતાને આ એક ખ્યાલ કલ્પવ્યના ઊંચે ને ઊંચે માર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે, તે માર્ગે જવાનું વધારે ને વધારે બળ આપે છે, વધારે ને વધારે ભોગ અપાવે છે.’

બાલદિનનું બાપણ

(તા. ૧૫-૨-'૩૭)

‘પેટલાદ સોનકુંડ’નું નિવેદન પ્રગટ થયું તે જ દિવસે (તા. ૧૫-૨-'૩૭) વસોમાં મોતીબાઈએ એક અદ્ય દેખાતી પછી પોતાના જીવનના સરવાળારૂપ મદાન પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી. વિદ્યાદાનના પવિત્ર ત્રિવિસની યોગનાથી લોકોનું ધ્યાન ડેળવણીના પવિત્ર કાર્ય તરફ દોરી શકાય હતું, અને વસોમાં તે બાઈબીજનો દિવસ વિદ્યાદાનના પવિત્ર ત્રિવિસ તરીકે યામ અર્થ મળે હતો. તે જ રીતે ગામના બાળકોનું માહાત્મ્ય જાહેર કરતો ‘બાલદિન’ યોજવાની પ્રથા શરૂ કરવાનાં સ્વપ્ન પેટલાક વર્ષથી મેળ્યા હતા. તેની શરૂઆત વસંતપંચમીના અર્ધસૂચક દિવસે કરી.

બાલદિન એટલે બાલપૂજનો મહોત્સવ. બાળકોને બીજાં બાળકો સાથે હળવા મળવાનો, રમતગમતનો, નવું નવું જોવા માંખળવાનો, અને પોતાનું ગૌરવ અનુભવવાનો પ્રસંગ. મામાપોને પોતાનાં અને પારદાં બાળકોના સમૂહને અને એમના આતંદોને જોવા જાણવાનો પ્રસંગ, અને મોતીબાઈ જોવાને બાલદિનના પ્રશ્નો જોવા વિચારવાની તક — આ બધી દૃષ્ટિએ કાર્યક્રમ યોજાયે.

વસંતપંચમીને અષ્ટીય દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે નાહીધોઈ, સ્વસ્તક દર્પણ પહેરી બાળકો પોતપોતાની ગાજામાં જાય. ત્યાંથી મઘસરૂપે નીકળી બાગમાં આવે. બાગમાં ફરેક શાળાને માટે નક્કી કરેલે યાને વ્યવસ્થિત રીતે બેમે, પછી પ્રાર્થના થાય. બાલપૂજના આચાર્ય શ્રી ગિજુભાઈ અને ગબ્બના વિદ્યાધિકારીના શુભ સંદેશા વંચાય, ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનાં પ્રવચન થાય, રમતગમતો, ગીતો, મંવાદો થાય. બાળકોને ધનામો અને ચીદાઈ વહેચાય. ગરે ગામમાં જુદે જુદે યજ્ઞે મામાપોની સભાઓ ભરી બાલદિનના પ્રશ્નો ઉપર બાપણો અથાય. આલુ આલું યોગાય અને તે પાઠ પછી પડયું.

નતી મુન્નગતી શાળા પામના યોગાનમા એ દિવસે વર્તુલામરમા
ગોસ્વામી ગયેના ગરી ૧ નમન દિંદુ મુમતમાન, ધ્યાનજી બગી — સૌ
મળી નમન ૧,૦૦૦ બાળકોના મળેવાનું એ દરમ અપૂર્વ હતું
ગામની ચાનુ મિતિતો મ પૂર્ણ મિતા એ નિદો બાળકો ૥ મો અને
શરીર ઉપર અગ્નિ થયેલા હતો સનાદો અને ગમનમનના મર્થ-
ક્રમોમા ગામની ગાળાઓમા બાળકો મળી ગદ્યા સમગેના નમૂના
જૂ થયા હતા એ પ્રમગે મળેના મદેશા, વડચાચેલી પત્રિમઓ
અને બટોમા ગામ આં દેશ ૥ આગેવાનો બારિ નાગરિકોના ધ નગ
માટે કેવા કેવા ગમો મેવના હતા તેના નમ ૥ નદેર થયા હતા
પણ એ મર્થમા અપૂર્વ વિનમ્યી છૂમી ગદેના મોતીબાર્ડ અને તેમજ
કરના બાપજીનું મદરવ અનોખું હતું

મોતીબાર્ડએ આજે મેજની માફ ન ગામના વજીરોએ
મનાવેલું દેક પચિયુ દેકી માયનુ પડે જ મેદ મગીથી મૂકેલી
ટોપી અને નૂ ૥ અપન પડેયાં હતા રાગની નૂની ધસાર્ક
મળેલી લાકડી નાથમા ખી, ધડી વાગ નીચુ જોના ધડી વાગ દૂગ
દૂગ દિનિન ઉપર દષ્ટિ કમના અને કોર્ક રાગ કોર્કની સાથે નાન
હરી તના, તે આમનેમ ફરી નવા હતા બાનિના આ અપૂર્વ
દિવસે તેમના મેજવળીમગાગના ધર્મકારની પૂજા નિ થવાની હતી
અને તે સાથે મનન ૫૦ વર્ષ મુધી તેમજ ચનાવેન ગાનપગની
'વમો મેજવળી મજન'ના માગની એ ત્યાગજીમિમા પ્રતિષ્ઠા થતી
હતી આનો ખ્યાન જ થાકો હતો પણ મોતીબાર્ડ આજે
જીવનમાકલ્ય અનુમનના હતા

મોતીબાર્ડને માટે એ ધન્ય દિવસ હતો મર્થક્રમમા એમના
બાપજી ગયા અપાયુ હતું એટલ બાપજીનો મર્થક્રમ નજી
આવતા તે સમામા જઈ મેદા અને પોતાની વાગી આવતા મેજ ઉપર
ગયા, — મજે માગકોમા એ માગ

‘મેજ’ ગોશામરમા ગોસ્વાયેદુ હતું રચે મેમન મૂકેલું હતું
તેને અગેની તે જિબા જિબા હી ચાનગ દષ્ટિ દેકી જ્યા જુઓ
ત્યા મેજવળીની સમ્યાઓ આ માગકો એમજે ધડી રાગ પોના ૥
જીવ ૬૫૦ દષ્ટિ દેકી જોઈ જીવન આજી બાળકો વચ્ચે ન અને
બાળકો ૥ દિનાર્થ ન ગયું હતું પોતાની નમી ૥ શિક્ષણ માટે

બાળ કેળવણીના સામ્યનો અભ્યાસ કરતાં ' ટ્રિન્ડગાર્ટન 'ની નિષ્ણ-
પદ્ધતિ હાથ લાગેલી તેના પ્રચાર માટે ત્યાંથી જ રમી મેલેવાં
અને પાઠ્યથી અધ્યાગ શ્રમ અને અભ્યાસનું ખર્ચ લેવી વસોમાં
ગુરુગણનો પહેલા ટ્રિન્ડગાર્ટન વર્ગ એમણે યથાપેલા એ ટ્રિન્ડ-
ગાર્ટન વર્ગને દેવચોરે આ ' આગ ' મળી ગયેલો એ આગમાં ' ટ્રિન્ડ-
ગાર્ટન ' (બાળકોની આગ)ની ખિલતળીનું — એની ભૂત, વર્તમાન
અને ભાવિ સ્થિતિનું — દૃશ્ય દર્શનાચક્રને દોષ મોતીબાઈએ ધન્યતા
અનુભવી અને શ્રવણમાં પડેલી વાર — અને કંઈક સાર — તેનાની
છટાથી (હા, એ બાળકોના તેના મિદ્ધ ચર્ચ ચૂક્યા હતા) એમણે
બાળકોને જીવનપર દેશ ગંભીરતા.

વગરમ પોણા દવાદ મુઠ્ઠી એ જોયા બાળકો સમજી શકે
તે કરતા અધરી બાપામાં એ જોવા હતા. પણ એ અર્ધનિષ્ઠિતી
વાળી હતી એમાં તેમણે શ્રવણન મલેવા, આચરેલા અને ખીલવેલા
વિદ્યાર્થીજીવનના આદર્શો દાસવી દીરા એ આખરી મદદગ દતો :
વસો ગામને માટે જ નહિ કોઈ પણ ગામને માટે, કોઈ પણ
બાળકને માટે અને કોઈ પણ મામાપ કે ગિફ્ટને માટે

બાલકોનું બાપણ

જાહેરો અને બાઈઓ

ચાલકો ના માટે ?

આપણા સદાવા વતન વસોના બાળકો માટે આજે ઉત્સવનો
દિવસ છે ઋતુઓમાં વર્ષન જેમ ગળા ગળાય છે તેમ
મનુષ્યજીવનમાં પણ વિદ્યાર્થીજીવન વસંતઋતુ ઉદ્યામપોષક અને
નવજીવન પ્રેરક રાજા છે. આ દિવસ ના માટે યોજાયો છે તે
પ્રજા આભાવિત રીતે પુણ્ય ઉત્સવ પણ સફેવાઈથી આપી ગયા
કે, જુદા જુદા ધર્મનાં, જુદી જુદી કોમોના, જુદી જુદી જાતિઓના,
જુદી જુદી ઉમ્મરનાં, જુદી જુદી ગાળાઓનાં બધાં જ બાળકો —
વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ — ગામની દૃષ્ટિએ બાઈબાઈઓ જ છે
અને વર્ણના ઉપ દિવસો પેટા એક દિવસ પણ આ બધાં બાઈ-
બાઈઓ એક જ સ્થળે દર્શવામળવા, રમવાહવા, આનંદ લૂટવા
અને મોજ માણવા એકઠાં મળે અને ગુરુઓ અને વડીલોની માથે

બેસી તેમની સમક્ષ પોતાના હાવભાવ અને આનંદો પ્રદર્શિત કરે એમ કોણ ન ઈચ્છે ? માટે જ આજનો દિવસ — વસંત-પંચમીનો આનંદપ્રદ દિવસ — બાલદિનના ઉત્સવ તરીકે બિજવાય છે.

ગોપાલદાસ વાગ પવિત્ર મૂમિ છે.

ગોપાલદાસ બાગ એટલે જેને હૈડે દેશહિત, જનહિત, ગ્રામહિત, અને ગ્રાતિહિત પોતાના જીવનના વસંતકાળથી જ વસ્યું છે અને જેમણે વહાલા વતનના હિતને માટે પોતાનો વહાલામાં વહાલો બાગ વગર માગ્યે અને વગર સંકેત્યે, નામની કે કીર્તિની કિમિત પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના ‘વસો કેળવણી મંડળ’ને અર્પણ કર્યો છે, તે ઉદારચરિત, ખાનદાની રવભાવના, મેવાનાં કાર્યોમાં સદા તાત્પર, એવા આદર્શ યુવકના સાચા ત્યાગનું મૂર્તિરૂપ સમારક છે. ગામને અને દેવે તો સમગ્ર ગુજરાતને ગૌરવરૂપ થયેલા એ ત્યાગીએ મંડળને અર્પણ કરેલો આ બાગ ખરેખર પવિત્ર છે. માટે જ આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ગામનાં સુજ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાનાં સ્નેહીઓના સમારક તરીકે ગામનાં બાળકોના હસ્થાણુ અર્થે મકાનો અધાવવામાં ઉદાર દિલે સખાવતો કરી છે. દક્ષિણ બાજુએ નજર ફેરવો, તો તાતાની બિનશરતી શરતો સક્ષમાં લઈને ‘વસો કેળવણી મંડળે’ સ્વયંપ્રેરણાથી ત્યાગમૂર્તિના પિતાથીનું નામ બેડેહું, પેહું એચાઈદાસ જીતામાઈ હાઈસ્કૂલનું મકાન બેહેહું બેશે. ઉત્તર દિશા તરફ નજર કરો, તો પૂર્વ આફ્રિકા દેશમાં જગ સારી કમાણી કરી, નાનજાતના સાંકડા વાડા તોઢી સમગ્ર ગામદિન તરફ સમાન દષ્ટિ રાખી, વસિયતનામામાં ખર્ચવાનું લખી જનાર વાલમ બાલમ ગ્રામીણ ગ્રાતિના એક સદ્ગત યુવકનું નામ ધારણ કરતી પેલી પુણ્યોત્તમ મોળીલાલ મહેતા ત્રી ગુજરાતી શાલ્ય બેશે. બાગના મધ્ય બાગ તરફ દષ્ટિ રાખો, તો પોતાના જીવનની એકસી વસન્તઋતુ નહિ, પરંતુ હેમંત, શિશિર, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ એમ ખીજી બંધી જ ઋતુઓ જેમણે દેશસેવામાં અર્પણ કરી હતી અને જેમણે દેગને માટે જીવવું અને દેશને માટે મરવું એવો પાઠ દેશના સદૃઢ્ય સ્ત્રીપુરુષોને શીખવ્યો છે, એવા પુણ્ય પુરુષનું નામ ધારણ કરતું ટિલ્ક વ્યાયામ મંદિર દેખાશે. પશ્ચિમ દિશા તરફ દષ્ટિ રાખો, તો પિતા તરફથી મળેલા સ્ત્રીધનનો ઉપયોગ પોતાને નામે નહિ પણ પોતાના સદ્ગત પતિને નામે કરી બનાવનાર એક

ઉદાર દિલની વિધવાએ કરેલી સખાનતના આગ-રૂપ જસમાઈ મગનમાઈ
 પાત્મદિર બિંબુ છે અને નળી દૂર દૂર પેરી દક્ષિણ દિશા તન્દ બમેલુ,
 ગામની ગોભામા વધારે ઢગતું અને વિદ્યાર્થીઓના વસતકાગમા
 વિદ્યાર્થીની વિવિધ ગ્રંથિઓ વિન્માનનામા સદાય આપતું, રોડેશિયા
 જેવા દૂગના દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રદેશમા નાગી ની પુણ નિમિત્તે
 નમિતનામામા આરી નમ ખર્ચાની વ્યવસ્થા ની જનારના
 નામથી શોભતું, પેલુ દસાઈમાઈ જીવેરમાઈ વિદ્યાર્થીઆપમનુ મનન જેઈ
 આન પામે આ ઉપનાત નામનિર્દેશ જ્યાં વિના પશુ ઉદાર-
 બારે અને ગુપ્ત ગીતે આ પરિન ભૂમિ ઉપર ત્યાગમૂર્તિના આલ્શને
 પોતાનાર અન્ય યુગકે પણ સદ્બાએ ગામને મળી આવ્યા છે તેઓની
 ઉદાર મદદથી મનનો બધાયા હ અને આથી લામે થયા છે, પણ
 નામની પરના તેમણે ની નથી આ ગીતે આ પરિન ભૂમિનું
 માહાત્મ્ય અને નદમ્ય તમે, બનેલો અને બાઈઓ, સમજે અને
 હંફના ઊંડા ભાગમા એ ભાવ ઉતારે.

મવિષ્યની ફરજો અને જવાબદારીઓ માટે આજથી જ તૈયારી કરો

આપણા વતનમા સમગ્ર ગામના કન્યાશુ અર્થે કેટલાક કામ
 મરમરે તીમેના નોનરે ને છે અને કેટલાક કામ તેકોએ પસંદ મરેલા
 ગામના યુગકે અને આગેવાનો મરે છે આ બધા કામ મનાગઓ
 તેમના સ્થાન છોડી, વારસામા તેમના લામ તમને મોપી, થોડા વર્ષો
 પછી આવ્યા જશે એટલે તમાગમાથી કોઈને હાર્દિકૂનના હેડમાતર
 તો કોઈને સફ્ટારી બેનના મેનેજર, કોઈને કેળવણી મહળના
 પ્રમુખ તો કોઈને સુધરાઈના પ્રમુખ કોઈને પુસ્તકનવના મત્રી તો
 કોઈને 'વિદ્યાર્થી મહાવ' સહકારી મળ લિ'ના મત્રી કોઈને
 યુવક મહળના મત્રી તો કોઈને 'વમો વિભાગ પત્રિકા'ના તત્રી,
 કોઈને મહાજનના શેઠ તો કોઈને પાલંગપોળના વ્યવસ્થાપન બનવુ
 પડશે આજે જેઓ કામ કરે છે તેમના મરતા કેળવણેલા મરમરી
 યુવકો તરીકે આરુ કામ ની બનાવનાની તમારી ફરજ અને
 જનામ રી લેખાને તમારે એ લાયકાત તમાગ જીવનના આ
 વસતનાજમા મેળવનાની છે મારે જ મપ શુ છે, સહમર શુ છે,
 સઘમળ શુ છે, એ આજથી જ બરોબર સમજ લેશો અને એના
 અનુભવ શીખી રેશો આજે તો દુનિયા માર્ચને લઈને અથવા ખાલી

મગરને કાન્ય પક્ષે પાડી કોઈ કોઈ માર્ગનિક સરથાના ઠામમા પોંથી લડ્યા કરનાર અથવા તે પાડપાડોશીના વા બાઈબાઈના નાતાથી ના સંતિના પટલાઈપેચથી લડનાર બાઈઓ લડ્યા કરે છે અને બીજાઓને લડતી મારે છે આ મર્ના તન્ધ તિગરકાગ અને અમારની દૃષ્ટિથી જોશે અને તમાન છાનમા એ રોગ ન કિનરે આ તમાગ છાન પવિત્ર, મરદાગી, ઉત્તગામી અને મેરાપનાયણુ અને તે માટે તમાન વિચારો અને આચારો ઉપર મતન નોકી ગખશે પ્રકાશ આવે એટલ અધકાગ ભાગે જ ઉલ્લોગ આવે એટલે પ્રમાદ નામે જ, માયો સંપ અને સાચી મેરા હુફમા જાગે એટલે કંતેલ, કમમ અને દુઃખ ગ્વાર્ય દુઃ થાય ન દયાગુ અને દુર્દશી ઈશ્વરની સદૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિમા માયા હુફમા માયા પ્રયત્નો નિર્લય પામે છે અને નિગશાને બગાડે છે એમ સમજા ઉલ્લોગ થ્યાં કર્નને નવા યુગમા નવી પ્રજાલિકામા પાડો

આપણે નવા યુગમા જન્મ્યા છીએ અને નવા યુગના આનંદો અને મોત્તે માણીએ છીએ આપણે નવી કેગવળી લઈએ છીએ આ નવા આદનો ત્રીનીએ છીએ માટે આપણા અભ્યાસક્રમમા પણ હવે તે ગમોને યોગ્ય ધ્યાન મળ્યું છે આપણે તારીગિત્તિ ગિજ્ઞાને દેગવગે નીધો છે બચથી નહિ પણ મેદથી, દુઃથી નહિ પણ સમજૂતથી કામ સેવાય છે સંગીત, ગીતણુ, ભગત, ચિત્ર, ગોળી, મુતાગીઠામ, માગકામ, અને ખેતીકામો શાળામા ઉત્તેજન અપાય છે આ નવુ નવુ નવુ આપણે કરનાનું છે આ નવા યુગમા નવી કલ્પિઓ અને નવી પ્રજાલિકાઓ, નવા ધોરણો અને નવા નિયમો આપણે નીકાગનાના છ આજના પવિત્ર દિવસે તેમાના કેનાં તન્ધ કે તમારુ ધ્યાન ખેત્યુ છુ

૧ માયાપ જે કામધધો કરે તે દે- બાગ્મ શીખે અને તે કામધધાનુ જ્ઞાન મેગવે, મેગવે અને મેળવે જ. બાપ મુતાગ હોય વા નુદાગ હોય, દગ્ગ હોય ના મોચી હોય, ખેડૂત હોય ના વણુક હોય કાઢિયો હોય વા કલ્પિયો હોય વાગદ હોય વા કુબાગ હોય, ગમે તે હોય, તેપણુ દરેકે રે- જાળક પોતપોતાના આપનો ધધો જરૂર શીખી તે શાળાનો અભ્યાસ તેમા નચ્ચે આનંદો નથી અને આનંદે પણ નહિ

‘નિવાર્ણિ આઝ કામ ન ગોંવાય, નિવાર્ણિઓશી આઝ કામ ન કરાય,’ એ તો જના યુગમાં અજ્ઞાન, ધ્રમ અને અજ્ઞાનજ હતા નદી કેંઝળીમાં ધરના વામધધા ન શીસાય અને ગાટી શરમ દાણલ થાય તો અનિષ્ઠ વધે અને કેંઝળી વગોવાય માટે ઘરકામ — ચારના ભારા લાગવાનું, ખોતિયાં ધોંગા જગાનું, મેંસો પાગાનું, ણગાનું અને શાગણુ સાફ કરવાનું, એ ચંપું જ કામ — મગસોઈ કરવું અને માગવાઈ કરાવું જ વાગ્ગ વા દિન-રત જાગા કામ જાત રહે ત દાજન ઘામાલ્લ અને નીજાઅને દેશનરૂપ થાય

૨ દેશના અને ગામના બે મોટા ઉગ્રોગ ખતી અને વણાટ છે મોતીના કામ તરીકે આમાગામા માગદામ થશે, અને તે ઉપગત મગાં કાઢ રારામે, તમને પાળી પગાશે અને ઉઠેરવા માટ પૂરતી સમાજ રેવાશે અને પહેલા ચાલદિનના હમ્મશની ચાદગીરી તરીક આ કાયમ રહેશે વણાટનું કામ આ ગામમા અગાઉ ધમધોદાર ચાનતું તે વખતની ૨,૦૦૦ માગોમાથી અત્યાર ૨૦૦ માગો વણ કામ હગતી નથી મગકારી તોડગીમાથી નિવૃત્ત થઈ હું વમા આરી વચ્ચે ત્યાંથી નમેની હાથમાગોથી વગાંચેના કપડા ૪૮ પહેવાની મે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે માન શરીર ઉપના બધા ૪ કપડા નમેના વણાટના છે મેં જે નિયમ ત્ર્યો છે તે માગ મિનો ની-નરશે એમ હું માનુ છું. આપણે જે કાપડ પહેરીએ છીએ અને તે માટે ખર્ચાંચેના દ્રવ્ય વડે નિવાયનના અને અપાનના તેમ જ અમદાવાદ અને મુમ્બઈના મિલમાલિકોને મોટરોમા ફનાતી જે અનુકૂળતા મે આપીએ છીએ, તેને અન્ને જો ઘસો ગામમા જ તૈયાર થયલું કાપડ પહેરવાનું આપમેં સર્વે નક્કી કરીએ તો આપણા ગામની પક્ષી રહેલી ઘણી જ સાલો કામ કરતી થાય, ઘણા ગરીબ લોકોને રોજી મળે અને ગામનો ઉદ્યાગ અને વેપારધધો વધે આગા ગામીશ કે, બાવનનના બીજા નિયમે આપણે મળીએ-તે પહેલા આ ળિગામા બહુ સારી પ્રગતિ થયેલી આપણે ગાહેડ કરીશું.

૩ જ્ઞાનવા કેગરણીનો ઇગ્ગરો ક્રકા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો હવે તો ન જોવો જોઈએ. જ્ઞાન અને કેળવણી તો દુરા, પ્રમાશ અને પાણીની માફક ગામના સર્વ ઓપુરોને છૂટથી મળવા જોઈએ શાળાઓમા દતિહામ, જૂગોળ, નિશાન અને સામાન્ય જ્ઞાન મેળવાય

તેમાનુ થોડુ ઘણુ પણ ધનના તેમ જ શેરીના નાના મોટા બાઈમહેનો અને નડીતોને મળે તે માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ તેમને વાતો કરી જોઈએ વા પુસ્તકો ના પત્રોમાથી નાચી સભળાવુ જોઈએ જનપાન, ગંધા, ચીન, ધનન અને દેશો નિરક્ષરતા ટાળવાની જોવાય કે નશ કર્મની ચોક્કસ યોજનાઓ પ્રે અને આપણે જોઈ રહીએ એ રીત ન મહેનાય આપણે પણ જો આ વિશાભા વાતો વા વાચા દ્વારા રોજ મંઈ ને કઈ જાનનો પ્રયાગ કરવાનું રાખીએ તો ફક્ત ત્રણ વર્ષોમા જ તમે તેનું મુગ પગિણામ જોઈ ગંગો.

૪ (-) આપણા સહભાગ્યે ' નમો કેળવણી મંડળ 'ની સમિતીઓના શિક્ષકો પૈકી એક પણ શિક્ષક ખીડીના વસનનાળો નથી હુ તો આ દિવસની રાત્ર જોઈ રહ્યો છુ કે હાસ્કૂના ૩૦૦ વિદ્યાર્થી પૈકી એક પણ વિદ્યાર્થી ચીલી પીતાર ન હોય આજે હમે તો ફક્ત ૫ ટનથી વધારે નહિ હોય આપણુ આશા રાખીશુ કે, કેવળતમા અત્રેની લાઈફકૃતિમા જ નહિ પણ સરકારી શાળાઓમા પણ ખીડીના વ્યસનને તિના નિ મળી જાય (ખ) ' ચા 'નું વ્યમ ભાનાપોના અસાનને આભારી છે ગળથૂથીથી જ બાળકોના ગળામા આ રેડાતો હોય એમ આજે જોવામા આવે કે ધણા કુટુંબો એના છે કે જ્યા પુરુષોને ચાનુ વ્યસન થી અંતે અંતે એ વ્યસા છે આ સ્ત્રીઓ — બાળકોની માતાઓ — ગાળકોને ચાનુ વ્યસન છોડવાનું શી રીતે નહી શકે ? પણ ચાલકો નિશ્ચય કરે, શિશ્નકો પ્રેરણા આપ તો ચાલકોનાં દુર્દાનથી પણ ' ચા 'ની આ પ્રથા અગત્ય વધતી અટકશે એવુ જ નહિ પણ તમા ઘણો ઘટાડો થયલો જાવામા આવશે (ગ) પ્રેતભોજની રીતિએ તો દેનનું ઘણુ અનિષ્ટ થુ છે ધણાને ધર્મગાં મિનાના બનાની મૂંઝા છે, ધણાઓના ઉપર દેનાનો ભાર વધારી મૂંઝો છે યુવકોના પ્રયત્નથી વસામા તો ઘણા પ્રેતભોજનો અગત્ય છે અને હવે તો એવી આશા મેલી ગઈ છુ કે ૫ દેગથી સારી કમાણી કરી લાવી અથવા વકીલાત કે વેપારમા પાપો નરી મેળવેના નાણા અર્થી સ્વામી મોટાઈ મેલવવાને લોમે મંઈ મુદત્ત મોટો જમણુનાર કરના બિભા ચાન અને મારા જેના અને બાઈઓ શાળાઓમા ફરી ફરીને જમણુનારમા નિનકુલ ભાગ ન લેવાનું તાળકોને સમજાવે તો હવે જરૂર પગિણામ એવુ આનવુ જોઈએ કે, આ બાળકો

પૈકી એક પણ વાજક એ જમણવારમા માગ ન હે આજના આ શુભ દિવસે પ્રેતભાજનને તિલાંજલિ આપવાનો ચાલો આપણે આપણો દૃઢ નિશ્ચય જાહેર કરીએ (ધ) ગાળાગાળી ના અપશબ્દો એ શાન્ત, સન્દાગ અને કુલીનતાનો અભાવ બતાવે છે સારી શાળાઓ અને સાગ કુટુંબોમા તો એ હોય જ નહિ છતાં ત્યાં એ બેનામા આવે ત્યાં બધ થાય તે માટે બાળકોએ ચોક્કસ રાખવી, અને શિક્ષકોએ તેમને અભ્યાસ આપવી. (૬) જેવી જરૂર હૈયની નિર્મળતા અને સ્વચ્છતા માયવવાની છે તેવી જ જરૂર બહારની — એટલે પરની, શેરીની અને ગામની — સ્વચ્છતા સાચવનાની પણ છે મદકીમાત્ર રોગનું મૂળ છે, માટે જ્યાં એ દેખાય ત્યાંથી તે દૂર થાય અને ગંદકી ન જ દેવાય તે માટે બાળકોએ સાવચેતી ગામની બોર્ડરોએ સાચો પુરુષાય અને સાચો પ્રયત્ન જોઈએ

આરતીવાદ મોટેગાઓના તમને મળ્યા છે ૧,૨૦૦ બાળકો અને શિક્ષકોએ મળીને આજે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી છે. પણ એ આરતીવાદ અને એ પ્રાર્થના એમ ને એમ ફક્તીમૂલ ધાય નહિ એ વાજક તો પુરુષાર્થ, પ્રયત્ન, સતત ચિંતન, શિસ્તપાલન, વ્યવસ્થા અને યોજના જોઈએ આ બધું હવેનામા આપણે સર્વે, નાના અને મોટા, પડેના બાનદિનના માગવિષ્ટાણે, આનો નિશ્ચય કરીએ અને પછી તે માટે આપણે નર્મ પ્રયત્ન કરીએ, જેથી મોટેરાના આરતીવાદ ને ઈશ્વરની કૃપાને આપણે પાત્ર બનીએ *

* 'વમેા વિભાગ પત્રિકા' - ૧૯, પૃ ૧૨૮-બાણદિન પહેરો

‘લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો’

‘બાનદિન’ પછી ઉપગઉપરી ઠમો થયે જતા હતા, તેનામાં એક દિવસ નાનપણના એ- સદાધ્યાયીના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા. એ સમાચાર જુલાયા નહિ તેનામાં એક ખીજ સ્નેહીના મરણના સમાચાર આવ્યા તે અગાઉ કેટલાક નિકટના એહીઓ મરણ પામ્યા હતા અને કોઈ કોઈકની માદગી ચાલુ હતી અને એક દિવસ બાગમાંથી ઘેર આવતા પોતાને જ ચક્કર આવવાથી રમતામાં બેઠી જવું પડ્યું આ બનાવોથી મોતીભાઈ ચોક્કસ

‘તારે માથે ભગી નહો દાળ રે બિંધ તને કેમ આવે ?’

મધુ ઢામ પડતું મૂકી તેમણે જીવન મમેટવાનું ઢામ જ પહેલું હાથમાં લીધું દેવાતેણાનું ઢામ તો લગભગ પગવાયાં હતા અને સસારવ્યવહારના ખીજ ઠમોમાં બાગ લેવાનું નિર્ણય લીધા પછી લગભગ બધું થઈ હતું માત્ર અગત સબધો ચોખ્ખા નગાનું જ બાકી હતું તે એકદમ આરંભ્યું

સૌથી નિષ્ટનો સબધ તે પત્નીનો. તેમની માથે નવગણને વખતે નાતોનાપ અને ચચાઓ દરી જીવનના સબધો રિંતે વરોંથી ચોખ્ખાટ કરી લીધેની હતી હવે માત્ર આખગની ચોખ્ખાટ જગરાની બાકી હતી તે વિશે બનેએ પેટ ભરી નાનો કરી લીધી અને ધરજીયું કે પત્ની પોતાની પહેલા જમ તો સારું છતાં દેનની ઠરજા એથી જીવની ચાલ તો શું કરવું તેની પણ તૈયારી કરી મૂકી અને બને નિશ્ચિત ઘર્ષ આખરી પળની રાહ જોના લાગ્યા

પત્ની પછી ખીજો નિષ્ટનો સબધ તે બાણાભાઈનો. બાણાભાઈને ઉછેરનામાં મેડ તમ્ની પડી હતી જડ બાગપણથી આગ સુધી તેમને પોતાના જિયામાં જિયા આ ગોં પ્રમાણે મમ્મા આપવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા કોઈ પણ જાહેર પ્રવૃત્તિના

વહીવટ માટે જોટલી કાળજી ગળી હતી તેવી અને તેથીયે વધુ કાળજી બાણાભાઈના જીવનનિનાસ માટે ગળી હતી તેમની પાછા પાણીની માફક પૈસો ખર્ચો હતો તેનો હિસાબ જોઈ ગળ્યો નડોતો. પણ તેમના ગુણદોષોનો અને તે સુધારનારના પ્રયત્નોનો નિગતવાર હિસાબ મોઘપોથીમા રાખ્યા હતા એ પ્રયત્નોમા ઘણી વાર નિગાળા મળી હતી છતાં સતત ઉઘોગ, ધીરજ, ખત અને આદરોમા અચળ શ્રદ્ધા ગળી પ્રયત્નો ક્યે ગયા હતા તેથી જેને નિગાળામાથી આશા પ્રગળી હતી અને બાણાભાઈની પ્રગતિથી સતોત થયો હતો.

બાણાભાઈને આમ પોતાના આ ગો પ્રમાણે ઉઠેનામા મોતીભાઈને પોતાના જમાઈ — બાણાભાઈના પિતા — નો સપૂર્ણ સહકાર હતો પિતાપુત્રો અને નાત મતબેદો જિલા થતા અને ધર્મજી જન્મતા તે સર્વના ઉઠેન કુનેદથી મદાનુશ્રૂતિથી અને આદર્શો ખીનનવાની દૃષ્ટિથી જ મોતીભાઈએ વર્ગો હતા એ સર્વ સચવાઈ ગે છે તે માટે બાણાભાઈને દેનદની શિખામણો કચાગની આપી દીધી હતી તે સર્વ તાજી કરી એ પત્ર તેમના પિતાને લખ્યો (તા ૨૫-૩-૧૩૭) અને ત્રણ નિમ પત્રી ખીને પત્ર બાણાભાઈને લખ્યો (તા ૧૦-૧-૧૩૭) આ પત્રી લગભગ એક મામે, નિવૃત્તિ વખતે કુટુંબીઓ ઉપર મોનના વસિયતનામા ઉપર ગમભાઈની સમક્ષ હેલી સહી કરી — અને સસાગના નજી સબધોમાથી જીવતા જ મુક્તિ મેળવી.

આ સર્વ પત્રો અને વસિયતનામાને અગેના લખાણો સસારી જીવનના આદર્શો, પરોપકારના માર્ગો અને મોતીભાઈના જીવનના મૂલ્ય સમજવાને માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે તેમાથી બાણાભાઈને લગેલો પત્ર અત્રે આપ્યો છે.

‘લક્ષમા રાખવા જેવી પાત્ર બાળતો’

[જેના સુખદુખને માટે ન જાણનાર છુ, જેને કેળવણી અને મગ્ગર આપવા મે મારુ બનતુ ન્યું છે, અને જેને એક, સતત તતા અને સુખવૈભવના નાતાનરણમા ઊછરનાની અનુકૂળતા આપી છે, તેની પુખ્ત ઉમર થયા પછી તેણે લક્ષમા રાખવા જવી પાત્ર વાવતો

નંદોદ્ગ, તા ૧-૪-૩૭

ચિ બાણીભાઈ,

દ્રવ્યનો વાગ્મો બીજા વાગ્મો જેમ આપે છે તેમ, હું આપી શકું તેમ નથી, નાણુ કે મે પોતે જ માન જીવનમાં દ્રવ્યને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી અને તમારા સુખને માટે સામાન્ય રીતે જેટલા દ્રવ્યની જરૂર છે તેટલું તો તમાગ સદ્બાળ્યે તમાગ માતાપિતા તન્દથી તમને મળનાર છે પણ દ્રવ્ય તો જેનું મહત્ત્વ ધાતુ વધારે છે તે ‘મરજ’નો વાગ્મો તો તમને મોપુ છું તમને મન્દગ આપના માગથી બનતું મે બધુંય કર્યું છે અને હજી પણ ન્દના તૈનાર છું મારી આશા ને તમે પૂરી નહિ કરો તો હું સમજી શકીશ કે સરનાર આપનામાં - પાડવામાં ઘણી વ્યક્તિઓનો હિંગ્મો હોય છે તમારા મિત્રો, તમાગ સહાધ્યાયીઓ અને તમાગ અન્ય સબધીઓનો પણ તમાગ સાગમાં સન્નગમાં મોગ હિંગ્મો છે તમારી આજ્ઞામાજ્ઞાનું નાતાવરણ પણ કેવેક બગે જનામના છે જ છતાં હું તો માનુ છું અને સમજુ છું કે અને- પ્રિયોધી અસરો હોવા છતાં સારા ના માગ મનનામાં મુખ્ય જનામારી તમારી પોતાની છે તમે ધારો તો નહારા અને અનિષ્ટ નાતાવ જુમાં પણ તમે અણીશુદ્ધ પનિન ન્દી શકો, અને મારું, તમાગ માતાપિતાનું અને તમારા વિષમાન અને અ વહીતોનું અત રણુ હારી મકેદ માગ તરકના નારમાં તગીકે લક્ષ્મી રાખવા જેવી આ ‘પાત્ર બાબતો’ વખતોનખત, બની નહિ તો કોઈ એક બાબત, વાયતા ગ્ડો અને દગ અદનાડિયે પાત્રે બાબતો શરૂઆતમાં એક મે નપ વાયવાનો અબ્યાસ રાખગો તો બ્યાગે તેની ત્રિરુદ્ધ વર્તન ઘર્ષ જનાનો પ્રસંગ આપશે ત્યારે તમને જરૂરી એવવણી મળગે મારી હિમે છે કે તમે આ પાત્રે બાબતો હનનમાં ઉતાગના પ્રયત્નલીન ગ્ડેગો ધર્મિગ તમન હમેશા સદ્બુદ્ધિ અને શુભ પ્રેગણા આપે અને સર્વ વાતે મુખી રાખે એ જ મારી પ્રાર્થના

તમારો શુભેચ્છક
મોતીભાઈ ન અમીન

૧. જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવું.

પ્રાણીમાત્ર જન્મે છે અને મરે છે, પણ તેને જીવનનો હેતુ હોય છે જ એમ નક્કી કરેલાય નહિ. સામાન્ય મનુષ્યોને પણ હેતુ જેવું બધું ઓછું હોય છે, પણ સમાજ, રૂઢિઓ અને જરૂરિયાતો તેમનો માર્ગ નિશ્ચિન કરી મૂકે છે. મનૂરી કરીને જન્મને પેટ ભરવાનું છે તેમને તો ઘણી વખત આ પ્રથમ વિચારવાનો હોતો જ નથી. પણ માઆપની આર્થિક ગિચાઈ જગ મારી હોય, ગુગળનના સાધનો મેળવવા ફક્ત શારીરિક મનૂરી કરવાની ન હોય, પણ સુખચેતવાળો ધધો કે નોકરી કરવાની અનુકૂળતા કે આશા હોય, તેઓ સર્વ જીવનની ઠાઠ ધન્ય પળે જીવનનો હેતુ જો છે તે સમજવા અને વિચારવા પ્રયત્ન કરે એ ખામ જરૂરનું છે. ઉચ્ચ કોટીના મનુષ્યો સાચું ધાર્મિક જીવન જીવી જાય છે અને ધર્મબોધ, મનુષ્યકર્તવ્ય અને પરોપકારના પાઠ જનસમુદાયને ગીખવે છે. જુદા ભગવાન, વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી આ કોટીના ત્યાગી ધાર્મિક વીરો છે. મહાત્મા ગાંધીજીને પણ આ વર્ગમાં મૂકી શકાય એમ છે તે પછી અદેશને માટે મહાન ભોગો આપનાર ગાંધી ગમમોહનગાય, ઉચ્ચગ્રામ વિદ્યાસાગર, મહાદેવ ગોપિંદ ગાંડે, ગોપાલ કૃષ્ણ જોષી, પૂજ્ય હજીબાપા આવી શકે છે. તે પછી બચ્ચારમા રહેનાર અને ગ્રામ્ય સાથે પગમાર્ગ તન્ન વિશેષ લક્ષ આપનાર, આજીવન મેનકનું મત લેનાર, સંસ્થાઓના સ્વયંસેવકો તેમ જ એક બાજુ વધીવાત, વેપાર કે નોકરી કરે અને બીજી બાજુ પગમાર્ગ કે દેશમેરા તન્ન પણ નગર ગામે તેવા ભાઈઓ આવે છે આ ત્રણ વર્ગમાં ભલે ઘણા ન આવી શકે. પણ તે પછી એક એવો વર્ગ આવે છે, જે પ્રજાશિક્ષનાથી દ્રવ્ય કમાવામાં પાપ વા અનીતિ તો ન જ આવરે, ઉત્પત્તની હદમાં ગદી સર્વ પ્રવારનું ખર્ચ કરે, બાપદાદાની મળેલી મિલકતને સાવળ (ટસ્ટ) કે ન્યાસ સમજી સાચવી રાખે અને વારસામાં પોતાનાં છોડગને સોપનાની યોજના કરે, આજસુ રહેવામાં પાપ માની પોતાના વખતને ઢાગધધામા, જ્ઞાન મેળવવામા વા નિદ્રોપ આનંદમાં રોકવાનો નિયમિત તાર્કિક મેળો, કુટુંબીજનોને સુખી અને સંતોષી રાખી તેમને સરકાર આપે, બાળવચ્ચાં અને પોતાને આધારે હોય તેમની સર્વની સંભાળ રાખે અને કેઈને પણ

વિના કારણ દુષ્કર્મ ન દે સ્વાશ્રય, સંયમ અને સહજાર તે આ વર્ગના ભાર્ષત્યોના જીવનસૂત્રો હોય કમાણી કરે અને સુખ ભોગવે, પણ પોતાની કમાણીમાં અને સુખમાં બીજાઓનો પણ હિસ્સો સ્વીકારે અને સનાહમ પમા જ ગાન્તિ અનુભવે

આ પછી તો મનુષ્યોના જીવનના ઘણા વર્ગો આપી શકાય, પણ તે તો સુકાન નિનાના વદાણુ જેના ગણાય. ‘હગ્મિદ વડોદુ’ કનનારા જ એ હોય ધેરથી બહાર નીકળે, પણ કયા જવું છે, શા માટે જવું છે તે ન જ જાણે, અથવા ચોર કે પાપી મનુષ્યોની માફક ‘ચેન કેન પ્રનરેણુ’ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો વા જૂઠ્ઠાપ્રયનો હેતુ જાણે એવા મનુષ્યોના જીવન એજે જાય છે તેમને મનુષ્યવર્ગમાં મૂકવા કરતાં પશુવર્ગમાં ગણી લેવા એ વધારે વાસ્તવિક ગણાય

આ જેમને ઉદ્દેશીને લખાય છે તે ચોથા વર્ગમાં આવે અને જીવન એ ધોરણે ગાળે છે એમ હું આશા ગણુ છું.

૨. ચારિત્ર ખીલવવું.

આપણે મહાન પુરુષ - ગાંધી, ગોખળે કે હજીરનાપા જેવા બને ન થઈ શકીએ, પણ ભવા માણસ તો જરૂર થઈ શકીએ માણસનું માણુ મૂલ્ય નિદતા, શારીરિક બળ, દ્રવ્યસમય વા બાહ્ય કૃતિથી નથી અંકારું સુખ, વૈભવ, મોજમજ વા પરાક્રમે ચારિત્ર ન હોય તો નમમાં છે માટે જીવનમાં સત્ય ઉતારીએ, મનમાં હોય તે જ છુપાવવા વિના બોલીએ અને જે બોલીએ તે જ આચરીએ, દૂકામાં, વિચાર, વાણી અને આચાર - ત્રણેની એકતા જીવનમાં સાધીએ તો જ આપણે સાચા માણસ કહેવાઈએ ‘જૂઠ્ઠો આવગદા બે ઘડી’, ‘સત્ય છાપરે ચડીને પણ પોને છે’ માટે સુખી થવું હોય, સુખી રરવા હોય, ગાન્તિ અને સતોષનું વાતાવરણ પ્રસાગવું હોય તો ચારિત્ર ખીલવવું ચારિત્રની ખિલવણીમાં ઉદ્યોગ, ખત, આગ્રહ, ધીગજ, ગાન્તિ, નિયમિતપણુ, ચોક્કસપણુ, વ્યવસ્થા વગેરે વગેરે ઘણા સદ્ગુણો આવી જાય છે ઈશ્વરે આપેલી ના મામાપ તરફથી મળેલી વા પુરુષાર્થથી મેળવેલી કોઈ એક વસ્તુ એની નથી કે જે ચારિત્ર નિના એક પગ પણ આપણને સુખ, મતોષ કે શાન્તિ આપી શકે હું પોતે અને મુશ્કેલીઓમાંથી પમાગ થયો છું મારો પગા વા કમાણી સામાન્ય હતી નિદતા તો નહિ જેવી જ હતી અને ઈ

લેખનશક્તિ વા વક્તૃત્વ બહુ જ સામાન્ય ઠોડીનું ગણાય. છતાં ચારિત્રને બળે મનુષ્યોમાં મારું સ્થાન ગૌરવવંતું અને ઉચ્ચ મનાયું છે. જેઓ મારા સંબંધમાં આવ્યા છે અને જેઓ મારા દહેવરાવવા ઇચ્છે છે તેમને વારસામાં ચારિત્રના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાનું સોંપું છું. મારો સાચો વારસો ચારિત્ર અને ઉચ્ચ સંસ્કાર છે, જેના અસ્તિત્વથી મારો જે સંબંધી હોય તે પાપ કરે જ નહિ અને તેવા વિચાર આવતાં જ મારા સ્મરણમાત્રથી પાપમાંથી પાછો 'હો'.

૩. આરોગ્યવક્ષણ, શારીરિક સુખ

મનુષ્યનો આત્મા શરીરમાં રહે છે. 'શરીરે સુખી તે સુખી સર્વ વાતે' એમ ગવાયું છે તે કેવળ સત્ય છે. આંખે, કાને કે દાંતે જરા પીડા થાય છે ત્યારે જીવ ત્યાં ચોંટી રહે છે અને બીજું કંઈ જ ઠામ સજતું નથી. માટે શરીરવક્ષણના અર્થે જે કંઈ કરવું જરૂરનું હોય તે તરત જ કરવું. 'શત્રુ અને રોગ ઊગતા ડામવા' જેથી આગળ ઉપર વધુ દુઃખ આપે નહિ. સામાન્ય રીતે ખોરાકમાં સાવચેતી રખાય, સ્વાદ કરતાં પોષક તત્ત્વને વધારે મહત્ત્વ અપાય, તો આરોગ્ય સચવાય. જોઈએ તે કરતાં વધુ વખત ખવાય, જોઈએ તે કરતાં સ્વાદને કારણે ખોરાક કવખતે પણ લેવાય અને પાચન-શક્તિ કરતાં વધારે લેવાય, અનિયમિત રીતે ખવાય, નકામી વસ્તુઓ ખોટી સોળતને કારણે વા ખોટી શરમને લઈને પેટમાં નંખાય, માસમાં બેત્રણ ઉપવાસ કરવાનું ચુકાય, બંધકોષ હોય તો તે તરફ દુર્લક્ષ અપાય, જોઈતી કસરત ન કરાય, એવાં અનેક કારણોથી શરીર બગડે છે. શરીર સાચવવાના ઉપાય લેવામાં પ્રમાદ ન સેવાવો જોઈએ. આતશય શ્રમ, લાંબા ઉઝાગરા, નાહકની માનસિક ચિંતાઓ વગેરે કારણોને સંમજપૂર્વક દૂર કરવાં જોઈએ. ચેપી રોગથી દૂર રહેવું જોઈએ અને બીજા સાવચેતીના ઉપાયો વખતસર લેવા જોઈએ, એટલે સામાન્ય રીતે શરીર સચવાશે. છતાં શરીર કયો તો દાકતરની મદદ જરૂર લેવી. દાકતર પરમેશ્વર નથી. પણ અનુભવી અને કાંઈક તો બણકાર છે જ. રોગ મટાડે નહિ ભલે, પણ તે વધારે નહિ જ, એ નક્કી છે. દુઃકામાં, આપણાં પોતાનાં, તેમ જ આપણી સાથે સંબંધ ધરાવનારનાં સુખશાંતિની ખાતર આપણા

‘લક્ષમાં રાખવા લેવી પાંચ બાબતો’

શરી ને જનના સધાય પ્રયત્ને સારું ગણવું, નીરોગી જનાવવું
મગજન, ખૂજ મમ ઝગતી તાનન આપે એવું મનાવવું ‘
સુખ તે નતે નર્મ’ એ મૂલને આપણે અનુસરું

૪ ઉપજીવિકા માટે મહેનત કરવી.

નિઘાર્યોઅવસ્થા ફેટવી ગણવી એની હા હગવી નમાય
સામાન્ય ગીતે ૨૧ થી ૨૫ વાનું નય દાનમા પૂરું ગણાય કે
એ ત્રણ વર્ષ જોડાવવાના ગણી સમય ૫૨૮ વાની ઉમરે તો-
દાખલ થયેતો બહુવાને માટે વયની ૬ મુનય નદિ, પગુ મા
મ પત્તિ પડોએ ત્યા સુધી ગમ્તિ પ્રમાણે બણવ પણ બણી-
ખર્ચ મુ દોષ તેના પ્રમાણમા અને ફદમની નિ નિ નના પ્રમા
હમાળી મેગવવા પ્રયત્નરીન બાતુ આપમાળીથી હા
ગિળને પુરકે અભિનાસ રાખવી નાણી વોડી નેય તો
મના પીના પ્રમાણમા હન દમા પીની દ દોષ છે, ખર્ચની
દોઈ શકે નરિ ખર્ચ રધાર દોષ અને માળી વા નદિ તો
થરાય શરમાનના વા માપાલી મિનમનમાથી મર્મ લેવું
તેની દનન નદિ પણ મનના સુરી તે નમ મનથી ઉગીની
અને નેમ આગી લેરાય નેમ લેરી વડીનાની મિનન વા
પરિત ‘યાપણ’ ૪ એમ સમજ માયવી ગખવી દમ અસા
પ્રસંગે ન તેનો અધાર લેવો દમા પી વધારે મેગવવા નિદ
દોઈ પણ મારે મના વા નમીમની અમમા સતી યોગનાઓના ઉ
ન મરે આર્થિક મન નના પ્રાપ્ત મર્મ મિરાય મમાનમા
પા નદિ નને માનાગ ન મામગમો ભોગવી શકે છે
દાલી મિનમન ઉપર જીનાગ થવ બાગે મૂખ અને પ્રતિ
મરુપ છે મમાન મગવા સુખ, શાન્તિ અનુમનનારે ઉ
ખર્ચનો દિમાગ ગખના નીખા નેર્મએ વાર્ધિ ઉત્પત્ત ખ
અનાગ રાખી તેની દમા જીન માળતુ નેર્મએ મેલું
મેગ લખના દેરાય લે એ નખી થરા મારે મયનના એ
પા ના માગી દા નેર્મએ દિમાગ દિ નખા મારે દુ
વખા પગાગ મ્ મારે મારા અનુનવ ઉપચી મીખનારે
અદા ૧૫૧ અને નાકમર્મ ૧૧૦ નાખવા

લેખનશક્તિ વા વક્રૂત્ત બહુ જ સામાન્ય ફેરીનું ગણાય. છતાં ચારિત્રને બળે મનુષ્યોમાં ચારું સ્થાન ગૌરવનું અને ઉચ્ચ મનાય છે. જેઓ મારા મંમંધમાં આવ્યા છે અને જેઓ મારા હૃદયગતવા હશે છે તેમને વારસામાં ચારિત્રના દૃષ્ટાન્તનું અનુરણ કરવાનું સોયુ છું. મારો સાચો વાગ્મે ચારિત્ર અને ઉચ્ચ સંસ્કાર છે, જેના અગ્નિતત્વથી મારો જે સંમધી હોય તે પાપ દરે જ નહિ અને તેવા વિચાર આવતાં જ મારા રમણમાત્રથી પાપમાંથી પાછો હો.

૩. આરોગ્યરક્ષણ, શારીરિક સુખ

મનુષ્યનો આત્મા શરીરમાં રહે છે. 'શરીરે સુખી તે સુખી સર્વ વાતે' એમ ગવાયું છે તે કેવળ સત્ય છે આંખે, ટાંચે કે કાંતે જગ પીડા થાય છે ત્યારે શ્રવ ત્યા ચોંગી રહે છે અને ખીજી કાર્ધ જ કામ સંજ્ઞત નથી. માટે સર્વોચ્ચક્ષણના અર્થે જે કાર્ધ દરવું જરૂરનું હોય તે તરત જ કરવું 'જન્મ અને રોગ ઊગતા ડામવા' જેથી આગળ ઉપર વધુ દુઃખ આપે નહિ. સામાન્ય રીતે ખોરાકમાં સાવચેતી ગંભીર, વ્યાદ કરતા પોષક તરતને વધારે મહત્ત્વ અપાય, તો આરોગ્ય સચવાય જોઈએ તે રગતા વધુ વખત ખવાય, જોઈએ તે રગતા વ્યાદને દારણે ખોનાડ કવખતે પણ લેવાય અને પાચન-શક્તિ કરતા વધારે લેવાય, અનિયમિત રીતે ખવાય, નકામી વસ્તુઓ ખોટી સોખતને દારણે વા ખોટી શરમને લઈને પેટમાં ન ખાય, માસમા બેત્રણ ઉપવાસ કરવાનું ચુકાય, બંધકોષ હોય તો તે તરફ દુર્લક્ષ અપાય, જોઈતી કસરત ન કરાય, એવા અનેક કારણોથી શરીર બગડે છે. શરીર સાચવવાના ઉપાય લેવામાં પ્રમાદ ન લેવાવો જોઈએ. આતશય શ્રમ, લાખા ઉગમગ, નાહકની માનસિક ચિંતાઓ વગેરે કારણોને મમજૂર્વંદ દૂર કરવાં જોઈએ. ચેપી રોગથી દૂર રહેવું જોઈએ અને ખીજા સાવચેતીના ઉપાયો વખતસર લેવા જોઈએ, એટલે સામાન્ય રીતે શરીર મચનાશે. છતાં શરીર ક્યંતે તો દાકતગની મદદ જરૂર લેવી. દાકત પગમેશ્વર નથી. પણ અનુભવી અને કાંઈકે તો જાણુકાર છે જ. રોગ મટાડે નહિ બલે, પણ તે વધારે નહિ જ, એ નક્કી છે. દૂંધામાં, આપણા પોતાનાં, તેમ જ આપણી સાથે સબધ ધરાવનારનાં સુખશાંતિની ખાતર આપણા

વિદ્યાર્થીઓનરસ્યામા નમ્ર ન કરવું ૨૧ વર્ની ઉમર પડેલા લગ્ન વ્યવહાર ન જ કરવો મ્માનાની, સ્વતંત્ર રીતે ઉપજનિમ મેળવનાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં લગ્ન ન જ કરવું, એ જરૂર ગણાય છે પણ ૨૧ વર્ની ઉમર પછી કેઈ લગ્ન કરનાની ઇચ્છા કરે તો તેમા ખાસ નાધા જેવું ગણાય નહિ

લગ્નસંબંધ કોણુ જોડે ? (૧) મામાપ એન્દ્રા, (૨) વરકન્યા પોતાની મેળે, વા (૩) કુટુંબીજનોની સમતિથી જોડાય ? એ સમયમા નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપી શકાય નહિ પણ ત્રીજો માર્ગ- મામાપની સમતિથી આ જવાબદારીનાજો વ્યવહાર વરકન્યા પ્રે એ ખાસ જરૂરનું છે

સમય જોડવામા ઉમર, કેળવણી સમ્માર, સ્વભાવ, શરીરનું બધાંજુ, મામાપ, આર્થિક સ્થિતિ વગેરે વગેરે વિચારવાનું રોય છે વરકન્યા પોતાની પસંદગી કર અને એમા ખાસ બુ મહત્વનો નાધો ન હોય તો મામાપોએ સમતિ આપવી જ મામાપોનો નાધો મહત્વનો હોય અને તેમની સમતિ ન મળે તો વરકન્યાએ જરા થ ની જવું, અને આ પસંદગી આવેશમા, ઉતાવળમા અને વગર વિચારે તો તથી જ થઈ તેની ખાતરી ન્ના રખત તેવો આ વચના વખત પરમ્યાન હળવામળાનું વા પત્ર વચલાગું નમ શિથિત ન્વું અને મુ ત દરમ્યાન નિશ્ચય નયમ ગહે અને મામાપની સમતિ મળી જત તો મામાપના આશીર્વાદ મેળવી સંબંધ પાકો કરવો વગની કમાણી ઉપર જ જીવનનિર્વાહ કરવાની, સામાઈથી ગહેનાની, એન્દ્રીજનતા દોરો તરફ નાંહ પણ ગુણો તરફ દષ્ટિ મળી જીવન ગાળવાની, કુટુંબીજનો સાથે મીઠો સંબંધ સાચવી ગખવાની સંયુક્ત કુટુંબની જવાબ દરીઓ આનંદથી અને હોશથી ઉઠાવી લેનાની જીવન પડતા સ્વભાવના સાસુમસરા સાથે મેળ પાડવાની સાચુ મુખ અને શાંત સપમા જ છે અને જીવન પડવામા દુખ છે એમ મમજવાની, દરેક પગિણીન યુવતીની તૈયારી હોવી જોઈએ લગ્ન જેવો પવિત્ર, શાશ્વત, દઢ આનંદસમ, મુખ્યદ બીજો સંબંધ તથી એમ વિચારી મુખદુ ખમા સાથે ગહેનાના દઢ નિશ્ચયથી વડીતોના આશીર્વાદ મેળવી સંબંધ જોડવો

૬

વસિયતનામું

(તા ૨૮ ૪-'૩૭)

ગયા પ્રગણેમા ઉલ્લેખાયેલુ મોતીભાઈનું છેવટનું વસિયતનામું
અત્રે આપ્યું છે.

૧. વસિયતનામામાં રહેલા મુદ્દા

(કુટુંબીઓને લખેલો ૫૪)

વડોદરા, તા ૨૬-૧૧-'૩૫

ભાઈશ્રી,

આજે મારી ઉમરનું ૬૨મું વર્ષ પૂરું થઈને ૬૩મું બેઠું છે, એટલે આજે જ હું વડોદરા ગામની સગરાગી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયો છું અને વર્ષો અગાઉની મારી ઠરેલી યોજના પ્રમાણે મંસાગનાં વ્યાવહારિક કાર્યોમાથી પણ શક્ય હોય તેટલી હદ સુધી નિવૃત્ત થવાની અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં જ મર્યાદા રહેવાની મારી ઇચ્છા હતી અને છે એટલે મેં મારું વસિયતનામું વર્ષો અગાઉ લખી મૂકેલું તેમાં ઘટિત ફેરફાર કરી થોડા માસ અગાઉ જે લખી ગયું છે તેની નકલ તમને વાચવા વિચારવા અને સલાહ માટે આ સાથે મોકલી આપુ છું એ વસિયતનામું સામાન્ય વસિયતનામા કરતાં જુદા પ્રકારનું તમને લાગશે પણ જે જીવન આજ સુધી હું જીવ્યો છું તેને જ તે અનુકૂળ છે એમ ધ્યાનપૂર્વક નાંચનાથી તમારી ખાતરી થશે હું આશા ગાળું છું કે તેમા જણાવેલી બાબતોના સર્વોદયમાં તમે સંપૂર્ણ રીતે સંમત થશો જ. છતાં તમને કંઈ સૂચના કરવા જેવું લાગે તો મને તમે સ્વતંત્ર રીતે બારોબાર મારા વડોદરાના સગાંમે ૭ દિવસની અદર લખી મોકલશો એટલે જે કંઈ મહેન-સાજ ફેરફાર કરવાનું મને સ્વીકારવા જેવું લાગે તો તેમ કરીને મારા મિત્રોને અને બીજાઓને માટે તે વસિયતનામું જાહેરમાં

મુકીશ તે વસિયતનામું કરવામાં જે મુદ્દાઓ મેં લક્ષમાં રાખ્યા છે તે તમારી બાબત માટે હું અત્રે નીચે જણાવું છું

૧ હિંદુ સમાજમાં — ખાસ કરીને પારીક્ષા યાત્રીમાં — અને તેમાં આપણા કુટુંબોમાં પુત્ર ન હોય તે પુત્ર નામના નગ્નમાંથી બચવાને માટે અથવા બારણું ઉઘાડું ગણવાને માટે એક સ્ત્રી જીવતી હોના છતાં બીજી વખત પગથે છે. પરંતુ હું આ હકીકત સ્વીકારતો નથી. એવપત્નીયતનો હું નુસ્ત દિશાયતી છું એટલે મને બીજી વખત લગ્ન કરવાનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી, જેથી મારે માટે તે માર્ગ શક્યભાવથી જ બંધ હતો.

૨ બાણેજ કે બત્રીજને દત્તક લઈ બારણું ઉઘાડું રાખનારની સખ્યા આપણા સમાજમાં ઓછી નથી પરંતુ મને એ મિદ્ધાત પણ માન્ય નથી એટલે એ દિશામાં પણ મારે નિવાન કરવાનો ગણેતો નહોતો.

૩ પોતાની બધી જ મિલકત પોતાની દીકરી ના બાણેજને આપી દે તેના દૃષ્ટાંતો મારી દૃષ્ટિ બહાર નથી. પરંતુ મારો બાણેજ મારા દ્રવ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરે તેની વૃત્તિ ધરાવતો નથી અને એવી દૃષ્ટિ તે ગણે એમ હું ધ્વજીતો નથી. કેળવણી આપી પુત્ર ના બાણેજને તૈયાર કરવો એ વહીવટની ફરજ છે. એ ધર્મકાર્ય મેં કદ્યું છે, એટલે મારી મિલકતમાંથી કંઈ પણ બાગ બાણેજને મળે તેવી મેં યોજના રાખી નથી.

૪ બાઈબત્રીજને મિલકત આપના સંબંધમાં પણ બાણેજના સંબંધમાં જે સિદ્ધાંત છે તે સિદ્ધાંત હું સ્વીકારું છું. સર્વ મોઈ પોતપોતાના પગ ઉપર જીવા ગઢેનાનું સ્વીકારે, સગાસંબંધીની મિલકત તરફ દૃષ્ટિ ન ગણે, તો આપણો સમાજ બહુ જીવે ચડે એમ હું માનું છું અને એ નીતિએ હું ચાલ્યો છું અને ચાલું છું, જેથી ઉપર જણાવેલો મારા મેં લીધો નથી.

૫ કોઈની પણ પગના કર્મો સિવાય દ્રવ્યનો મોજશોખમાં દુર્વ્યય કરનાર આપણા સમાજમાં હોય છે. મને જે કેળવણી અને સન્મારો મળ્યા છે અને જે ધર્મ મેં ગ્રીમ્યો છે તે કેળવણી, સન્મારો અને ધર્મ દ્રવ્ય વેડપી દેવાની દુર્મુદ્ધિ મને કરના ન જ દે, એટલે મારી મિલકત ના ફગાવ તો મદમાર્ગે જ વપરાય તે સ્વાભાવિક છે.

૬ ચાલતી પ્રણાલિકામાં મારી મિનડતનો ઉપયોગ થાન એ મને ઓળખનાર કોઈ સ્વીકારે નહિ કૃપા, હનાડા અને પરખો જેવા ઘણા કામ એના છે કે જે કળામાં ૧ પુણ્ય માત્ર હુ પણ તેવા કામો નગનાર આપણા ગામમાં ઘણા મળી આવે છે અને મળી આવશે એટલે મારે તો જે સિદ્ધાંતને માટે અને જે વિષયને માટે માગ જીવનના ૩૫ વર્ષ સરખારી નોકરીમાં ગાળ્યા અને સાથે સાથે સેવાના કામો પણ કર્યા તે સિદ્ધાંતો અને તે વિષય માટે એ મિલકતનો સદ્વ્યય થાય એમ હુ ઇચ્છુ એટલે કેળવણી—માગ કુટુંબની કે માગ ચામતી—જે ગામે મને રિદ્ધાબ્યાસમાં મદદ કરી તેની—પોતાય તે પ્રશ્ન નિચારનાનો મારે રહે અને તેની યોજના મારી મિનડતના સબધમાં તમો જોઈ શકશો તમારો જવાબ રડોદગના સગનામે જ મોકલશો એટલે તે પત્ર મને મુળર્ષ પહોંચશે જ કદાચ તમને મુળર્ષનું સરનામું પણ મળી શકશે એટલે જવાબ મને ત્યાં બારોબાર પણ આપી શકશો જે તમારો જવાબ મને રખતસર નહિ મળે તો તમારે સૂચના કે મલાહ આપના જેવું ખાસ નથી એમ માની લઈશ. પરંતુ તમને મારી આ યોજના પસંદ પડી છે એવો જવાબ આપશો તો મને હર્ષ, આનંદ અને સતોષ થશે. વસિયતનામુ મને વાચીને પાછું મોખનગો જેથી મિત્રોને મોકલનામાં તે કામ આવે

નિ આપનો

મોતીલાલ ન અમીન

૨ વસિયતનામુ

ભાઈ ઈશ્વરભાઈ પુરોહિતમ પટેલ સોઝિત્રાના અને ભાઈ ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ નડિયા ના માગ નસતા નયમાં જુ જ નાના હતા અને માગ અગત સ્નેહી હતા તેમના અવસાન દાન ઈશ્વર માગ જેવાને સૂચવે છે કે મરણની તૈયારી કરવી

અગાઉ મેં આના પ્રમગોએ વસિયતનામાં નખેના છે, તે ગદ કરી આ છેવટનું વસિયતનામુ મરણની તૈયારીરૂપે મુ હુ તેનો અમન લાગતાવળગતાએ કરવાનો છે મારું ચાલશે ત્યાં સુધી તો નવેમ્બર આખરે હુ સખરી નો ગીમાંથી નિવૃત્ત થાઉ તે દમ્યાન

હું આ વસિયતનામું જાહેર કરીશ અને તેમાંથી મોટા ભાગની મિલકતની વ્યવસ્થા તા. ૧-૧૨-'૩૫થી અમલમાં મૂકીશ

મારી મિલકતમાં ખાસ બહુ પિત્રાગ્રા જેવું નથી, છતાં મને કે મારી પત્નીને મરણ પ્રમુખે અને મારાં સગાવડાલાને અમાગ મળ્યું પછી ચિંતાનો પ્રમંગ ન આવે તે માટે મિલકતની વિગતો અને વ્યવસ્થા યોગ્ય નિયાર કરીને અત્રે નોંધી લઉં છું

૧. મુ. દાદાભાઈ કચ્છસનદાસ, મુ. વહાવાભાઈ દાદાભાઈ તેમ જ મુ. રેવાભાઈ વહાલાભાઈના નામે વા ભાગમાં જે રૂઠું સહિયારી ના આગવી રથાવગ મિલકત હોય અને મારે ભાગે આવે તે હું મારા રેવાભાઈ વહાલાભાઈના વારસોને તેમના માળકોની કેળવણી માટે જ ખર્ચ કરવાની શરતે મારી અને મારી પત્નીની હયાતી બાદ માલિક તરીકે ભોગવના આપું છું. અમારી જિંદગી દરમ્યાન એનો ઉપયોગ, વહીવટ અને ઉત્પન્ન અમાગ પોતાના છે એમ આથી હગવું છું.

૨. મુ. રેવાભાઈ વહાલાભાઈની મિલકત પૈકી દૂધિયા ઉપગ્રનો વાડો અને ડેબું છે, એમાં મારો ત્રીજો ભાગ છે, તેનો માનકીહક, ઉપભોગ, વહીવટ અને ઉત્પન્ન અમારી હયાતીમાં કયમ ૧ પ્રમાણે અમારા પોતાના રહે છે. પણ અમારી હયાતી બાદ તેનો માનકીહક ભાગ રેવાભાઈના વારસોનો રાખું છું પણ ફૂલો અને જાજગ બણીનો ભાગ મારે આવે એવી વડેચણી કરીને રેવાભાઈના કુટુંબનો હમેશને માટે. મજિયારો ગહે અને માલકીહકે અને સતત રીતે ઉપભોગ માટે કુટુંબનો અગ્ર હક સાચવીને તે ભોગવટો અને વહીવટ કુટુંબીઓ કરે પણ તેનો ફક્ત ઉપયોગ આજે મહેરવાની ગહે જ થાય છે તેમ મહોદ્દલાના ભાઈઓને માટે સામાયિક ગહે એમ તહીવટ અને વ્યવસ્થા ગણના માન કુટુંબીઓને બક્ષામણ કરુ છું. પણ તેથી મહોદ્દલાના ભાઈઓને ઉપભોગ કરનાનો કાયદેસર હક હરે છે એમ કોઈએ માનવાનું નથી

૩. મારું હાનુ રહેવાનું ઘર. તેના આગળના અગાસીનાળા ભાગ ને પાછળના અમાસિયા પાસેના ચોરડા સાથેનું, હું 'વગો કેળવણી મળી'ને મારી પત્નીની હયાતી બાદ માલકીહકે બક્ષિસ આપુ છું. આ ઘનું નામ મારા પિતાશ્રીએ ધગ મંધાવેનું ડેવાથી કાયમને માટે 'નગસિંહબુનન' રાખવાનું હગવું છું

આ ધરનો ઉપયોગ નીચે જણાવેલા કામ માટે થાય તે મારી ઇચ્છા અને નિર્ણય અહેર મુ હુ

૧ પશ્ચિમ નિશાએ ધરના અગાસિયાની સાથેનો ગ્રામ ઉપરના બારણાનાજો ઓરડો અને ખાસ જરૂર પડે તો ધરનુ અગામિયુ એ પ્રમાણે દરેકીઓને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે, એક વા એ નીચેના ખડ મારા મુ રેનાનાઈના કુટુમની કોઈ નિધના નહુ ના મહેનતે, અત્ર ધરની બીજી યોજના કુટુબીજનો ન કરી શકે તો, સ્વદુ નિધના પોતે જીવે ત્યા સુધી વગર ભાડે મહેવાને આપવો. ગ સ્વ. દાશીના મારા ઈશ્વરનાકાના પુત્ર ડાહ્યાભાઈના નિધના પત્નીને આ ભાગની જરૂર હોય તો તે જરૂર આપવો, પરંતુ તેમને વા અન કોઈને મુખ્ય ધરની નીચેની પરસાળ, ઓરડો કે મેડાનો કે ધરનો બીજો કોઈ ભાગ તેમને વાપરના કે આપના જવાને માટે આપવો નહિ, જેથી બને ભાગ અત્ર ઉપયોગ માટે મળતાથી મહી શકે

૨. ઉપર પ્રમાણે જણાવેના ભાગ પૈકી કોઈ ભાગ માગ કુટુબની નિધનાને અપાયો ન હોય તો આખુ ધર, અને કોઈ ભાગ અપાયો હોય તો તે મિનાયનુ માકીનું આખુ ધર, સ્ત્રીઓના એટલે મન્યા વિદ્યાનય, ન્યા છાત્રાનય, સ્ત્રી દુક્ત ઉદ્યોગાનય, પ્રસૂતિગૃહ વા એના ન બીજા સ્ત્રીહિતના સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે ગ્રામમા નેહુ

૩ વસો ગામ માટે વા પેટલાદ મકાન માટે મેવાશ્રમ જેવી કોઈ સમ્યા મથપાય અને અવરમેરકોને તાતીમ આપવાના દ્રઃક મમય માટેના ના તાલીમ લીધા મા મેના ગવાના રોઈ દરમ્યાન લામી મુક્ત માટે ન મથળ તરીકે આ મકાનનો ઉપયોગ ગવો.

૪ મારા કુટુબના, ફળિયાના કે ઉવટે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષકની ખાસ દેખરેખ નીચે નિદ્યાર્થી અભ્યાસગૃહ સ્થાપવાની જવાબદારી કેળવણી મડળ ને ના સમાત આપે તો તે માટે આ ધરનો ઉપયોગ કરવો

૫ ગામના આમર ન મિથુર ભાઈઓને માટે અમુક માસિ-ખય લઈને અમાન, પ્રતિષ્ઠા સમનાઈ જમનાની અનુકૂળતા મજે તેવી યોજના કેળવણી મડળ વા મડળની મમતિથી અન્ય કોઈ જવામન નકિત ના સરથા ને તો કક્ત નીચેનો ભાગ એટલે નમ ન ૧મા જણાવેના ૨ ભાગ ના જે નઈ બાકી મહા હોય તે

સર્વ માથે નીચેની પગખાળ અને આગળનું ગ્સોડુ સદર યોજના માટે આપના

૬. ઉપર પ્રમાણે ધનો ઉપયોગ ન થઈ શકે, તો કુટુંબના કે ગેરીના છોકરાને મગ્દાર આપી શકે અને સન્માર્ગે ચડાવી શકે અને ઓઁઓ માટે પણ સાગ સરકારનું વાનાનરાણુ બિંબુ કરી શકે તેવા કોઈ લાયક શિક્ષક વા શિક્ષકો મળી આવે તો વગર ભાડે વા નામના ભાડે વા પૂરા ભાડાથી તેમને ધર ગ્દેના આપવુ ફક્ત ભાડું ઉપજાવવા આ ધર ગમે તેને ભાડે આપવાનુ નથી કન્યાગાળાને રતત્ર નવુ મદાન કે ખીજી મકાન મગે નહિ અને મગ્દાર આ મકાનનુ મામિદ ભાડુ રા ૩૦)થી ઓછુ નહિ એટલુ આપવાનુ સ્વીકારે, તો થોડાં જરૂરી ફેગ્દાર કરી આપી લાખી મુદતની બાધાથી આ ધર કન્યાગાળાને ભાડે આપવા હગ્દત સમગ્રવી નહિ

૭ ધર બનતા સુધી વેચવુ નહિ જ, પણ કોર્ટ કાગ્ધે વેચવાનુ હર તો બચે વેચવુ, પણ વેચાણની કિમત હરે તે કગ્તા રા. ૧,૦૦૦) એક હાગર ઓછા લર્ડ પ્રથમ આ ધર ભાઈ મણિભાઈને અને પછી ભાઈ ભાઈલાલભાઈ અને શિનાભાઈને વા તેમના વાગ્મેને અમ્ર હકે આપવાનુ હગ્વુ છુ મકાનની વેચાણની કિંમતમાથી નવુ મકાન ચોગ્ય ગ્થગે કરવુ વા ગ્કમનો ઉપયોગ ન્યાસ તરીકે સોપીને ન્યાસની રકમ જગર જણાય તો વગે ના ચરોતર નિઘાર્થી સહાયક સદકારી મગ્દારમા થાપણ તરીકે આપીને વાગ્ગનો ઉપયોગ સ્વીકેળવણીના કામોમા ના સ્વચસેનકોના નિભારાર્થે કરવો .

ગીપ ૧ માગ ભાણેજ ચિ મહેન્દ્રભાઈ વા તેમના પિતાથી ભાઈ ચિમનભાઈ વસોમા આવવાના અને ગ્હેવાના હોય અને મેડાનાગા ભાગમા તેમને ગિતરવાની બ્યવથા સકેલાઈથી થઈ શકની હોય, તો તેઓ રકે તેટલી મુત આ ધગમા તેમને રકેવાનો અમ્ર હક ગણુ છુ

ગીપ ૨. મારા ગુ રેનાભાઈના કુટુંબમા લમ્મનો પ્રસંગ હોય અને સકેનાઈથી ધર આપી થઈ શકતુ હોય તો બકાગ્ગામના સ્ત્રી પુરુષોને ગિતગ્વા માટે વધારેમા વધારે પાય દિનમ માટે આ ધર કેળવણી મગ્દાર આપી શન્શે, પણ આ ધરનો ઉપયોગ આના

પ્રસંગોએ રસોડા કે કાઠાર તરીકે વાપરવા આખી શકારો નહિ તેમ જ કુંડુંખીજનો હક તરીકે આ મકાન માગી શકશે નહિ.

૪. બડકદની મારી સ્થાવર જંગમ મિલકત છે તેનો વહીવટ હાલ મારા બાઈ મણિબાઈ કરે છે, તે હાલના ધોરણે વહીવટ કરે અને તેનું જે કંઈ ઉત્પન્ન આવે તે પૈકી કે ભાગ તા. ૧-૧૨-'૩૫ થી બડકદ ગામના ખેડૂતોને ખેતીના કામો માટે વા પુસ્તકાલય, શાળા જેવા સાર્વજનિક કામો માટે એટલે લોકકલ્યાણ માટે ખર્ચા અને કે ભાગ મુ. શ્રી. હરિકાકાના બાણેજ બાઈ આપાબાઈના પુત્ર વા પુત્રો-પુત્રીઓની શાળા-ચાહશાળાની કેળવણીના ખર્ચ માટે અપાય અને તેની જરૂર ન રહે ત્યારે તે ઉત્પન્ન બડકદ ગામને ઉપરના ધોરણે મળે. બાઈ મણિબાઈ બડકદની મિલકતનો વહીવટ કરે છે એમ કરે ત્યાં સુધી એ ઉત્પન્નનો છેવટનો કે ભાગ વહીવટ કરવાની મહેનત બાંધેલો તે પોતે સે એમ આથી દરાવું છું. બાઈ મણિબાઈ વહીવટ ન કરે ત્યારે દરેડીઓએ વહીવટ કરવો વા કગવી લેવો અને મિલકતનું ચોખ્ખું બધુ જ ઉત્પન્ન બડકદના ખેડૂતો માટે ખર્ચવું.

૫. આ સિવાય કાછલાંમાં મારા નામે એક ખેતર છે. અને તે ગીરો-હક છે. તે ચિ. બાણાબાઈને બક્ષિસ તરીકે મેં આપેલું છે. અને ગીરોની રકમ ચિ. બાણાબાઈને આપવાની રકમમાં ગણેલી છે. એટલે ગીરોમાંથી છૂટે ત્યારે તેની આખી રકમ વા ગીરો છૂટે ત્યાં સુધીનું તેનું ઉત્પન્ન ચિ. બાણાબાઈને મળે એમ આથી જાહેર કરું છું.

૬. મારી વીમાની રકમની વ્યવસ્થા 'વસો કેળવણી મંડળ'ને ઇલાયદા લખાણથી દ્રસ્ટ તરીકે સોંપી છે. એટલે તે લખાણ પ્રમાણે અમલ થાય તેમ અત્રે જણાવું છું.*

૭ આ સિવાય મારા નામે ખત્રીવાડમાં રસ્તા ઉપરનું એક ઘર આવે છે. તે નિગધાર લોકોના ઉપયોગ માટે 'વસો' કેળવણી મંડળ'ને બક્ષિસ આપવા નક્કી કર્યું છે. અને મારી હયાતીમાં મેં લેખ ન કર્યો હોય તો મિલકતના વહીવટ કગનારાઓએ લેખ કરી આપવો.

૮. મારા નામે વા મારા બાગની વા આગવી આ સિવાય જે કંઈ સ્થાવર વા જંગમ મિલકત હોય તો તે મિલકત મારા

દૂરીઓએ માગ પત્નીની સલાહ લઈ ઉપરના ઘોરણે (તે મિલકત) નેમને તેમને બક્ષિસ કે વડીવટ માટે સોંપવી.

૯. માગ નામે દેવુ તો નથી જ. પણ કંઈ જમીનગીરીના કાગળે વા ખીજ સમગ્રથી પાછળથી જાહેર થાય તો મારી મિલકત-માથી પ્રથમ આપવું અને પછી વધે તેનો વહીવટ દૂરીઓએ કરવો.

૧૦. ઉપર પ્રમાણે વસિયતનામાનો અમલ કરવા હું નીચેના ભાઈઓને માગ દૂરીઓ તરીકે નીમું છું

૧. ગા. ગોપાળદાસ અંબાઈદામ દેસાઈ

૨. ભાઈ ચંદુભાઈ મણિભાઈ અમીન

૩. ભાઈ જમનાદાસ ભાઈવાવભાઈ અમીન

૪. ભાઈ મહેન્દ્રભાઈ ચિમનભાઈ પટેલ

૫. રા. ગા. રામભાઈ દાશીભાઈ પટેલ

ભાઈ ગમભાઈ મત્રા અને ભાઈ ગોપાળદામ અધ્યક્ષ તરીકે આ દૂરીઓની સમિતિમાં કામ કરે.

૧૧ ચિ ભાણુભાઈને નખતોનખત અમેાએ આપેલા અને મારી પુત્રીની જાણમાના વેચાણની નિમતના ઉપજાએ રૂપિયા વ્યાજ સાથે મળી કુલ રૂ. ૫,૦૦૦) પાત્ર હજાર રૂપિયા તા ૧-૮-'૩૫થી મેં જુદા ગખ્યા છે અને જુદે જુદે ગથોએ રોક્યા છે. આ ગદમમા જે રૂઈ જીણુષ ગહે અને તે રદમ પૂરી કરવાને જીજી વ્યવસ્થા ન કરી હોય તો તે રકમ રૂ. ૫,૦૦૦) અને ઉપગની તારીખથી તે રકમનું વ્યાજ ૪ ટકા ગણીને એ આખી ર-મ પૂરી કરવા મારી મિલકતમાથી તજવીજ કરવી અને મેં ઇલાચની યોજના કરી છે તે પ્રમાણે ચિ ભાણુભાઈને માટે તે રકમ ઇલાચદી ગખવી.

વડોદરા, રામજીમંદિર

મોતીભાઈ ન. અમીન

તા ૧૬-૬-'૩૫ સવારના ૪થી ૫ વાગ્યે

તા ૨૮-૪-'૩૭

રામજીમંદિર ઝાંરીભાઈ પટેલ આગ દા. પોતે

તા. ૬ મૂળ લખાણ તા ૧૬-૬-'૩૫ના રોજ કરેલું તેમા જરૂરી ફેરફાર કરી સહી આજે તા ૨૮-૪-'૩૭ને રોજ વગેરે મુકામે કરી છે અને તેમા સાક્ષી તરીકે ભાઈ રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલની સહી કરાવી છે

મે. ન. અમીન

૩. વીમાની ગઠમો વિષે કેળવણી મંડળને લખેલો પત્ર*

શ્રીયુત 'વસો કેળવણી મંડળ'ના મત્રીજી, મુ વસો
આજરોજ મારી જિંદગીના વીમાની રૂા ૧,૦૦૦),
રૂા ૧,૬૦૦), રૂા ૨,૫૦૦), એ પ્રમાણે કુલ રૂા ૫૧૦૦)ની ત્રણ
પોલિસીઓ જે મે 'વસો કેળવણી મંડળ'ના મત્રીને નામે ચઢાવી
આપી છે, તે મંડળને ટ્રસ્ટ તરીકે મોપુ છું મારી હયાતી ના
બેનસની ગઠમ સાથે કુલ રૂા ૬,૦૦૦) તમને મળશે આ ગઠમની
વ્યવસ્થા નીચેની શરતો પ્રમાણે કરવાની છે આ શરતો કેળવણી
મંડળની પ્રોસિડિંગ બુકના નર્થવાલક મંડળના બાર્ડ ગમબાર્ડ
હાશીબાર્ડ પટેલ તથા બાર્ડ છોગબાર્ડ વાનગ્રબાર્ડ અમીન તથા
બાર્ડ મણિબાર્ડ મોતીબાર્ડ અમીનની ખામ ખાનગી સભા ભરી
નોંધી તેણે અને પ્રસંગ આ પે તેનો અમન શરતો પ્રમાણે કરશે

શરતો

૧ આ ટ્રસ્ટની હકીકત મારી હયાતી બાદ જરૂર ગવી

૨ આ રકમ મંડળને મળે, એટલે મંડળના પોતાના કોર્ડ
મનન ખાતે રોકવાની જરૂર હોય તો વાજમી વ્યાજ આપવાની
બાંધગીથી વ્યવસ્થાપક મંડળના દગવને આધારે મંડળના નામે
રોકની મંડળને જરૂર ન થાય તો નમો ગામની કોર્ડ સદારી
પ્રવૃત્તિમા સુરક્ષિત રહી ગરે તેવી રીતે થાપણ તરીકે રોકવી અથવા
તો અન્ય કોર્ડ, મંડળો યોગ્ય લાગે તેના સમ્પર સ્થગે રોકવી

૩ આ આખી ગઠમનું પૂરેપૂરું વ્યાજ મારા પત્ની ડામરા
હયાત હોત ત્યાં મુધી તેમના બરણપોષણ, પુસ્તકાન વગેરે ખામનોમા
સ્વતંત્ર રીતે ખર્ચવા તેમને આપવું

૪ તેમની હયાતી બા આ આખી રકમનું રસા સાર્વજનિક
હિતવચક કલ્પ એ નામે એક ટ્રસ્ટકલ્પ બનાવવું, અને ફક્ત તેનું વ્યાજ
મારી રેની નીચેની યોજનામા જણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ ખાતે કેળવણી
મંડળે વાપરવું મદદુ યોજનામા રેગ્યુલેશનના લખીને હવે
પછી જણાવુ વા માગ વસિયતનામામા હું હવે પછી નખુ તો તે
પ્રમાણે મંડળે ધટિન રેગ્યુલેશન કરવો

(૧) રૂ ૫૦૦ વિધવાસહાયક ફંડ વિધવાઓને અનાજ, કપડા વગેરેની મદદ શુભ ગીતે આપવી નિર્વાહ ના એના કરનાના ઉદ્દેશથી નિઘાબ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર વિધવાઓને મદદ આપવી

(૨) રૂ ૫૦૦ ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયક કયા ફંડ મહિલા પુસ્તકાલય વા એના કોઈ અન્ય ગ્રંથો સ્ત્રીઓ માટે કથા, વાર્તા, ઉપદેશ, બાપણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી માન પત્નીની દયાતી હુમ્યાન તેમની મંમતિથી મારા ઘર આગળ આ બધી વ્યવસ્થા શખવી

(૩) રૂ ૫૦૦ મહિલા પ્રવૃત્તિ પ્રગતિ ફંડ ગરબા, પ્રદર્શન, પ્રનાસ, નૃત્ય, સંગીત, મિંગલસ, વગેરે સ્ત્રીઓની હુકોઈ પ્રવૃત્તિ માટે ખર્ચ કરવું

(૪) રૂ ૫૦૦ સમાજસેવક સ્વાગત ફંડ પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી વા પુરુષ સમાજએ ન સોમા આવે તેમની સન્માન વા માહીબાહુ વગેરે કોઈ પણ બાબતમા ખર્ચ કરવું

(૫) રૂ ૫૦૦ સામાન્ય જ્ઞાતપ્રચાર ફંડ એક આનાની અઘના દીનાનપત્રો, ચિત્રા, પત્રિકાઓ, વગેરે મફત રહેયના વા વધારે કિંમતની પત્રિકાઓ પુસ્તકો વગેરેની ખિમત ઘટાડીને વેચના 'વચો યુન-મ-ગ' દ્વારા બનતા સુધી આ નામ રેલુ

(૬) રૂ ૫૦૦ સેફ્ટ સહાયક ફંડ બી, નવીન ખાતર, ઓગરપ્રયોગ માટે મ ન વા ઇનામ આપવું કોઈ નિરાધાર બેહૂતને ખેતીના સાધન આપના

(૭) રૂ ૫૦૦ ધમજીવી સહકારી ચક્ત મડલી ગરીબ મહેનતુ વર્ગ માટે બચત ફંડ, ધીરધાર વગેરે માટે એક નાની મડળી ચનાવના વા પ્રયોગ કરી જોનામા ખર્ચવું આ ખાતે રૂ ૫૦૦ની મૂડી થાપણ તરીકે આવી મડળીને આપી શકાય

(૮) રૂ ૫૦૦ સ્વાધર્મી વિદ્યાર્થી ફંડ ગારીરિક શ્રમ વેરી વા નિર્વાહ માટે મહેનત કરી ભાઈ કેશવનાથ માફ નિઘાબ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી

(૯) રૂ ૫૦૦ હરિજન સહાયક ફંડ બગી સહકારી મડળીને રૂ ૨૪ અપાતા હતા તે ધોરણે બગી વા અન્ય હરિજનોના હિત માટે ખર્ચ કરવું

(૧૦) રૂ. ૫૦૦ વિદ્યાદાન પ્રયા સહાયક ફંડ : મારા તરફથી વિદ્યાદાન ખાતે હાલ રૂ. ૨૫ દર વર્ષે અપાય છે તે જ ધોરણે અને તે જ નામોએ ઊપજેલા વ્યાજના પ્રમાણમાં રકમ આપવી.

(૧૧) રૂ. ૫૦૦ નિઃસ્વાયં સેવા કદર ફંડ : કોઈ ખર્ચ વા બાઈએ આત્મભોગ આપીને ગામની વા વ્યક્તિની ખાસ નોંધ લેવા જેવી કંઈ નિઃસ્વાયં સેવા કરી હોય અને તેની જાહેર કદર કરવાની જરૂર હોય, તો રૂ. ૨૫ સુધીની મદદ મેળાવડે ભરીને જાહેર રીતે તેમને આપવી.

(૧૨) રૂ. ૫૦૦ યુવક પ્રવૃત્તિ સહાયક ફંડ : નાટ્યપ્રયોગો, મેજિક લેટર્નના પ્રયોગો, વિજ્ઞાનના પ્રયોગો જેવાં યુવકોના સંઘખળનાં આમસેવાનાં કામો અને એક માસ સુધીના શિક્ષણ-વર્ગોની તાલીમ લેવાનાં કામોમાં મદદ આપવી.

(૧૩) રૂ. ૫૦૦ ગરીબોનું હક્કરક્ષણ ફંડ : ગરીબ વા નિરાધાર બાળકોના હિત માટે કાયદેસર દાદ માગવા માટે વા પછાત કોમોના હક્ક મેળવવાની લડત માટે ખર્ચવા.

વીસનગર

તમારો

તા. ૬-૪-'૩૩

(સહી) મોતીભાઈ ન. અમીન

વસોમાં વિરાટ જાગ્યો

(તા ૨૧-૧૦-'૭૭ સુધી)

રસિયતનામામાં સહી કરી મોતીબાઈએ જીવનમુક્તિનો આનંદ અનુભવ્યો અને એ આનંદ પરાપ્રમાણના વધુ ને વધુ કાર્યો તરીકે વ્યક્ત કરના માડયો.

આ દિનમેમા દેશપદેશમાં ધાની નવાજૂની થઈ ગઈ હતી આગતે વર્ષે વરસાદ થોડો પડવાથી ગુજરાતમાં અનાજ અને ધાન-પાણીની અછતનું સદૃશ જોઈ શકાય હતું. દેશમાં '૧૯૩૫ના કાયદા'થી નવું રાજ્યનિર્માણ શરૂ થયું હતું તે બધાં જ પ્રત્યે સર્વ વર્ગના નેતાઓને અસતોષ હતો છતાં તેનો જોડો લાભ ઉઠાનાય તેટલો ઉઠાવી તેની નાનાયત્રી માળિતી કરના માટે જ ગાંધીય મહાસભાએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને એ બધાં જ પ્રમાણે ગયાં-ની ધાગસભાઓમાં મોકલ્યા હતા અને તેમણે પ્રધાનપદેશ સ્વીકાર્યો હતો એ પ્રધાનપદેશી પ્રજાની મેવા કમવાના અનન્ય પ્રયત્નો તેમજ ગતિમાન કર્યા હતા તેથી લોકોમાં અપૂર્વ જાત્રિતિ આવી હતી અને દેશમાં આ વાતાવરણ હતું ત્યારે યુરોપમાં વિશ્વયુદ્ધ ફાગી નીકળનાતા ચિહ્નો દેખાતા હતા છાપાને અને વાતડાણા લોકોને જગતના બારિ ત્રિંદે કંપનાઓ કરનાની અને વર્તમાન બહાર પાડનાની જોડેએ તેટલી સામગ્રી આ વાતાવરણમાંથી મળી ગઈ હતી હવે પ્રવચન પામે છે, કાન્તિ હાથવેતમાં છે, અને જગતમાં બધું જીવલણાયત થવાની વધી છે—એવી સાતો સામાન્ય થઈ પડી હતી. ત્રણચાર વર્ષ ઉપર મિનિસોટા અને કનેક્ટિકટ ધરતીકે પ થઈ ગયા હતા અને રશિયાની ઋતુ વર્ષથી આનંદાનંદ થઈ હતી એ સર્વ સંજોગો લોકોની નાથરે ચાલતી ચાલને ટેકો આપતા હતા અને એ વાતોના પરોગની રચ્યે ગઈને મોતીબાઈ

પોતાની જીવનભગ્ની માન્યતાઓને જ વળગી ગઈ જનસેનાની પ્રવૃત્તિઓનો વટોળ ચડાવ્યે રહ્યા હતા.

મોતીભાઈએ વસોમા એક પછી એક એટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ જન્માવવા માડી હતી, અને કેળવણી મડળ, બેંક, યુનિટાવય, સુધારાઈ, વગેરે જાહેર મસ્થાઓના વહીવટમાં એટલા અનનવા ફેરફારો કરવા માડ્યા હતા કે કેટલાક લોકોને માટે એ અસહ્ય થઈ પડ્યા હતા. ફેરફારો શુભ હેતુથી થતા હતા પરંતુ એટલા ઝડપથી થતા હતા કે તેની શુભ અસરો લોકોના ખ્યાનમાં આવવી મુશ્કેલ હતી. તેથી એના પ્રત્યે લોકો શકાની અને અસતોષની લાગણીથી જોના લાગ્યા હતા છતાં મોતીભાઈ તો કર્તવ્યની અજમ વૂનથી પોતાનું કાર્ય કર્યે જતા હતા. એનામાં વસોમા એક કટક ચડી આવ્યું કેણું જાણે કયાથી, ખાનગીની એક જમાત કેટલાક વખતથી ઘરમસદ અને બાહ્યજીમાં આવી પડી હતી તે મુદ્દામ ઉઠાવી વસોમા આવી ચડી અને ગામના તળાવને કાંઠે તેણે પડાન નાખ્યો.

આવી જમાતો લશ્કરની માફક વ્યવસ્થિત રીતે ફરે છે ત્યાં જાય ત્યાં હક્કથી દાણાપાણી માગે છે. ગામના મુખી મહાજન અને આગેવાનો પામે જ તેઓ જાય છે, અને મોગલ-મરાઠા યુગમાં જે દમદારીથી લોકો પાસેથી ધાસ-નાણાં લેનાતો એવી જ દમદારી તેઓ પોતાને જોઈતી ચીજો મેળવના ચલાવે છે.

આ જમાતે એ જ રીતે કામ લીધું અને ધર્મશ્રદ્ધા અને બચના માર્યા લોકોએ તેને આશરો આપ્યો. દિવસ જતા ત્યાં શ્રદ્ધાળુ લોકોની જમાવટ થઈ અને વગસાદની તળી અને નિશ્ચયુક્તની આશ્રિતો જગત ઉપર ન જિતરે તે માટે ‘મેધશાંતિ’ અને ‘વિશ્વશાંતિ’ નામના એ યજ્ઞ કરવાની તજવીજ થવા લાગી.

*

આ અરસામાં કેટલાક શ્રદ્ધાળુ લોકો એક બીજા બાવાને ગામમાં લાવેલા તેને ખુદ કેળવણી મડળના બોર્ડિંગ હાઉસમાં વિદ્યાર્થીઓ બોજન માટે તેડી લાવતા અને હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો પણ એનાથી આકર્ષાયા હતા. બાવાએ ફરનાના ખારા પાણી મીઠા કરી નાખવાના, આશીર્વાદથી રોગ મટાડવાના, પુત્રપ્રાપ્તિના, શુભ થયેલા માણસોની

બાળ આપવાના, ગ્રંથાના સમાધાન કરાવી આપવાના — એના એના ચમત્કાર કર્યાની વાતો ગામમાં ફેલાઈ હતી.

આ અગાઉ એવા ચમત્કાર ઝગાઝગ એક જાનાએ અને એક દાકતર ગામમાં ફેટલાક માંગ માણુએને હોવા અને એ જ અગામી માનગ તાલુકાના વણસગ ગામમાં એક કુંબારને ત્યાં ફૂવો ખોદતા ખેડના પાણી નીડોલું, તેને જલદુર્ગ પાણી માની હજારો લોકો એ પાણી લેના ત્યાં જિભગઈ રહ્યાના સમાચાર આવી રહ્યા હતા એ પાણી લાવનાર લોક વએમાં થઈ જતા અને એના ચમત્કારના ઉત્સાહથી વખાણુ જતા તે બધું મોતીબાઈ જોતા અને સામળતા

આ સંનેગોમાં વસોમાં યજ્ઞ થાય એ મોતીબાઈને લોકોના ગાડપણની અવધિ લાગી તેમણે જાનાએના ધર્તિંગ નિમે 'ચરોતર' મા સમાચારો છાપ્યા અને લોકોને ચેતવણી આપી યજ્ઞ કરી હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો નહિ ઝગા આગેવાનોને સમજાવ્યા તે વિષે પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી, આગેવાનોને ઘેર પડેચાડી. થોડા જ વખત ઉપર 'ન જમાડાન' ન જમાય ' એ પત્રિકા છપાઈ હતી અને ત્યાર પછી જીનવાણી નેતાએને ન રુચે એવી અનેક પ્રગતિઓ થયે ગઈ હતી એથી અસતોષ વધતો ગયો હતો એમાં આ પત્રિકાએ ચિનગારી મૂકી અને લોકોનો રોષ મળગી પડ્યો. 'જેમાં ને તેમાં મોતીબાઈ સાહેબ' તેમણે પત્રિકાઓ વાંચ્યા નિના જ ફાડી નાખી અને મોતીબાઈએ પત્રિકા ફાડી માટે જ યજ્ઞ કરવો, અને સરસ રીતે કરવો, એમ નક્કી કર્યું

*

આ અરસામાં મોતીબાઈ ઘણા નર્મોની એક મજા સંતોષવાની તજવીજ કરી ગયા હતા. તેમને પ્રગસનો ઘણો શોખ હતો. સરકારી નોકરીને અગે તેમ જ ખાનગી રીતે એ શોખ સારી પેરે જાતોપાયો અને પોષાયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા પ્રદેશો તેમણે જોયા હતા પણ દાશમી જોવાનું બાકી હતું. તે માટે ફેટલાક વર્ગોથી તક મેળવના મથતા હતા તે તક આ વરે જિભી કરી હતી

આ વરે બાણુબાઈ, જે લકષ્મીમાં ફેરોગ્રાફીનો ઉપગ રીખતા હતા, તે પોતાનું કામ પૂરું કરી પાછા આવી ગયા હતા અને એ

જ કામ શીખવા માટે વિલાયત જવાનો તેમનો વિચાર હતો. તે માટે તૈયારી ચાલતી હતી. તે દરમિયાન હિનાજો આવ્યો એટલે હિનાજાની ગળઓમાં ભાણુભાઈ અને મિત્રમણ સાથે મોતીભાઈએ કાશ્મીરના પ્રવાસે જવાની ગોઠવણ કરી હતી. આ માટે 'કાશ્મીર સ્પેશ્યલ ટ્રેન'ની જાહેર યોજના કરવામાં આવી હતી અને તેમાં ઘણા માણસો જોડાયા હતા. તે સર્વની સાથે મોતીભાઈ તા ૪-૫-'૩૭ને દિવસે કાશ્મીરની સફરે બિડયા

*

કાશ્મીરથી પાઝા આવી જોયું તો યજ્ઞને માટે મોટા પાયા ઉપર તૈયારી થઈ ગઈ હતી. વરસાદ આવતાં વાગ ચતી હતી, તેમ તેમ યજ્ઞની તૈયારીઓ જિલટબેર વધતી જતી હતી. આ દુકાળના વખતમાં ગરીબ લોકોના પૈસાનો આમ ધુમાડો નહિ કરવા મોતીભાઈએ આગેવાનોને બહુ વીનવ્યા. યજ્ઞના શાસ્ત્રને જાણી શાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મેળવી જાહેર કર્યાં. પણ મોતીભાઈએ જેમ જેમ આવા પ્રયત્નો કર્યા તેમ તેમ યજ્ઞના હિમાયતીઓનો મમત વધતો ગયો. વસોના વડા તળાવને કાઢે રામનાથ મહાદેવ નગરના યોગાનમાં ભવ્ય મંડપ બંધાયો અને તેમાં યજ્ઞની વેદીઓ ગ્યાઈ. હોટેલો મંડાઈ, કથા વાર્તાઓ અને ભગવતમંડળાઓની ગમગમત જામી ગામ પગામના હજારો ધર્મધેણી સ્ત્રીપુરુષોનો મેળો ત્યાં ભગવાન લાગ્યો અને માક્ષાત્ ઋષિકુંજ કિર્ત્યુ હોય તેમ જમાનના બાનાઓની પૂજા થતા લાગી. દિવસો ઉપર દિવસો ગયા, વરમાદ આવ્યો નહિ. અને યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિનો દિવસ નજીક આવ્યો તેમ તેમ ધર્મધેણીનાં પૂર ઉઠાળા માગતા લાગ્યા

*

આ દરમિયાન મોતીભાઈએ ભાણુભાઈને વિલાયત વળાવ્યા (તા ૧-૮-'૩૭) અને ગરીબ, અજ્ઞાન લોકોને ધર્મધેણીમાં ભાન મૂવી પૈસો વેડછી નાખતા અટકાવવા પોતે કરેલા પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા સામે શાન્ત ચિત્તે જોયા કર્યું.

ટકોરખાનામાં તૂટીને અનાજ કોણુ સાબળે? વિગટ જાગે ત્યારે માનવી શું કરે?

યજ્ઞના હિમાયતીઓનો દરખ માતો નેતો તેમણે મોતીબાઈની પત્રિનાના ચૂરેચૂન કરી નાખ્યા હતા. એમની મિનવાણીઓને હસી કાઢી હતી. એમનો વિરોધ છતાં યજ્ઞની તૈયારીઓ કરી હતી. અને મોતીબાઈએ કશું નહિ ડેપ એટલી સખ્ય તે ચર્ષ હતી પણ મોતીબાઈને પોતાની શક્તિનો ખરો પગ્યો તેઓ હજી હવે બતાવવાના હતા મોતીબાઈએ જ તેમને જાહેર દામોની જાહેરાત કરતા શીખવ્યું હતું. એ જ રીતેનું અનુકરણ કરી યજ્ઞની પૂર્ણાદ્યુતિના દિવસે અગાઉ યજ્ઞમંભિતિએ પ્રભાતફેરીઓ કાઢવાનું શરૂ કર્યું આ પ્રભાતફેરીઓ ગાત્રે નવ વાગ્યા પછી નીકળતી અને તે મોતીબાઈના ઘર આગળ જ થોભી મોતીબાઈને ધર્મધેવતાના પાઠ બાંધાવતી કહે છે કે એ પ્રભાતફેરીઓ—એને નિશાફેરીઓ કહેવી જોઈએ—મોતીબાઈને ન રુચે એના ગીતો ગાતી, એમનું મન દુખાય એના સૂત્રો ઉચ્ચારતી અને જ્યારે ઘડગોળો ખૂંટી પડતો ત્યારે મોતીબાઈના જ નામના બેડોન ઉચ્ચાર કરી એમનું હૃદયેક અપમાન કરતી

*

જગતના સર્વ સુધારકોને થયેતો અનુભવ મોતીબાઈને પણ થયો, એ જાણી—સાબળી મોતીબાઈના મિત્રો તુલસીદાસનો પેનો પ્રખ્યાત દોહરો સંભાળ્યા લાગ્યા :

દાસ ગયો, તુલસી ગયો, બયો તલસિયો નામ

તુલસી તહા ન જાઈએ, જહા બાપકા ગામ ।

ગામના મુલકોને આ નાદાની અસહ્ય લાગી, અને તે આટકાવના તે અધીરા થના લાગ્યા. પણ મોતીબાઈ સમતા ગુમાવ્યા વિના એ સર્વ પ્રત્યે નિરપેક્ષ મની પોતાનું કાર્ય કર્યે ગયા લોકોમા આવેલી આ જામતિને તેમણે પોતાના જીવનભરના પ્રયત્નોની એક વિપરીત સિદ્ધિ માની અને ગરીબ અને અજ્ઞાન ગણાતા લોકો પોતાને રુચે તેના કામોમા અદ્ભુત સધમળ, સગદન અને વ્યવસ્થાશક્તિ દાખવી શકે છે એનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ જોઈ એ શક્તિનો સદુપયોગ કરવાના જ વિચારો તે કરના લાગ્યા

*

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ અને રૂઢિજડ જીવોનાં દિલમાં પોતે કંઈક કરી બતાવ્યાનો સંતોષ વ્યાપ્યો. પણ પૂર્ણાહુતિ પછી યજ્ઞની વેદીમાંથી ધણે ધુમાડો અને રાખ બેઠ્યાં. એ વેદીઓની આગુગાગુ દુગત્યારની અનેક વેદીઓ મંડાઈ હતી, તેની હકીકતો જહાર આવી. જમાતના બાવાઓએ કરેલા અનાચાર પ્રગટ થયા. અને છેવટે તેમનો મુકામ બેઠવાનો થયો ત્યારે યજ્ઞના આચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ — યજ્ઞસમિતિના સભ્યો — વચ્ચે ઝઘડો જાગ્યો. યજ્ઞનું ખર્ચ જતાં સારી રકમ બચત રહી હતી. તે ગરીબોના હિત માટે વાપરવાનો ગામસોડોનો વિચાર હતો. એ રકમ ઉપર ગામસોડોના કંઈ આધકાર નથી એમ આચાર્યે કહ્યું ! મોતીભાઈએ પત્રિકાઓમાં પ્રગટ કરેલા વિચારો સાચા પડ્યા !

પ્રયોગશાળાની વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ

(તા ૨-૪-'૩૮ સુધી)

પરંતુ પ્રવરણ ચાલતું હતું તે અગસામાં મોતીભાઈને માટે એક કુરુણ બનાવ બન્યો તેમને ઘેર ગ્રહી, સ્વાશ્વથી જીવન ગાળી, બી એ સુધી બણેના અને પાછળથી તેમના જ મિત્રોની મદદથી એલએન. બી થર્ષ મામલતદારના હોદ્દા સુધી પહોંચેલા કદાનજીભાઈ ટૂંકી માદગી બોગવી અકાગે મળ્યું પામ્યા (તા ૧૨-૬-'૩૭) મોતીભાઈએ ધૂળમાથી બહાર આણેલું રત્ન ધૂળમાં ભળી ગયું તે તરત જ ગણદેવી દોડી ગયા અને ત્યાંથી એકમે મિત્રોને લઈ કદાનજીભાઈને ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં જર્ષ કદાનજીભાઈની નિધવા પત્નીને આશ્વાસન આપ્યું અને આ આશ્વતમા તેમને મદદ થાય તે માટે તેમની સ્થિતિની તપાસ કરી થટતુ કરવાની વ્યવસ્થા કરી અને ઘેર આવી કદાનજીભાઈના જીવનની રૂપરેખા લખી વાંદી 'ચરોતર'માં પ્રગટ કરી (તા ૧૪-૧૦-૩૭). તેમા કદાનજીભાઈના ગ્રાશ્વથી વિદ્યાર્થીજીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો અને એ અખતગની મફળતાથી કેટલા મના પામ થના હતા તે તાગવી આપ્યું.*

*

આ પછી બેકની સાધાગણ સમા બરાવાની હતી તેમાં બેકના નિયમોમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા કરવાના હતા આ સુધાગ નિમે 'વસો નિબાગ પત્રિકા'માં લેખો લખી લોકમત તૈયાર કર્યો હતો પણ યજ્ઞના પ્રકરણે એ લોકમતને મોતીભાઈના સર્વ શુભ પ્રયત્નોની નિરુદ્ધ ઉરકેર્યો હતો એટલે એ સુધાગનો કાર્યક્રમ પડતો મુકાયો.

આ દરમ્યાન મહિલા પુસ્તકાલયનું મકાન બધાતુ હતું. તે તૈયાર થઈ ગયું અને તે ખુલ્લું મૂકવાનો સમાગમ યોજાયો.

(તા ૨૬-૧૧-'૩૭) તે પ્રસંગે મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયના મંત્રીઓ દ્વારા સ્ત્રીપ્રવૃત્તિના વિદ્યાસની કપરેખા જાહેર કરી અને આજ સુધી અશક્ય માનેના સ્ત્રીઉન્નતિના પ્રશ્નોના ઉકેલ આપ્યા.

*

આ દિવસોમા દેશમા નવું રાજ્યજ્ઞધારણુ દ્વાખલ થયુ હતુ, અને તેનું મંચાલન રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રતિનિધિઓના હાથમા હતુ, તેથી પ્રજામા અપૂર્વ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો હતો. મહાસભાનાદી પ્રધાનો સોકલિતની નવી નવી યોજનાઓ વિચારી ગયા હતા અને તે નિષે અનેક હકીકતો છાપામા તથા ખાનગી વાતોમા પ્રગટ થતી હતી. મોતીભાઈ તો એક વર્ષ પછી સપૂર્ણ નિજ્જિતિ તેનાની તૈયારી કરતા હતા, પણ આ વાતાવરણુ તેમનામા નવીન ગ્રેગણુઓ જગાવતુ હતુ. આજ સુધી અશક્ય લાગેલા જનસેવાના કામે ગ્રહેશી સરકારની મદદથી મહેજમા સફળ થાય તેના સંભેગો તેમને દેખાતા હતા અને નિવૃત્તિ લેનાર તેમના સરખો આ પલટાયેના સંભેગોને નાભ લઈ વધુ પ્રવૃત્તિઓ જન્માનનાના સરખોમા પનટાતા ગતા હતા. જાણે યૌવન પાછુ આવતુ હોય તેમ તે અપૂર્વ ઉત્સાહથી મહાસભાનાદી સંગઠારની યોજનાઓને અભ્યાસ કરના લાગ્યા, ધાગસભાના સભ્યો, પ્રધાનો, નેતાઓ અને સમાજસેવકોને મળી માલિતી મેળવના લાગ્યા, અને માર્ચ-તાર્કાઓને એટલા દરી પોતાને પ્રિય એવી કેળવણી જ્ઞાનપ્રચાર અને ગરીબોના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપના આવતુ જન્યા.

*

પોતાને માટે તેમણે કાર્યનો નકશો તો દોરી ગય્યો હતો જ વમોની માથે પેટલાદ તાનુનામા પણ મામ આવતુ હતુ તેને વેગ આપનાની જૂમિના ગ્યાર્ક મર્ક હતી અને અનુકૂળ મ્યગે મગીન કામ જ્ઞાની યોજના તે વિચારી ગયા હતા. આ માટે માર્ચ માસમા પેટલાદ તાનુનાના ગપ ગામોમા એક અસ્વાડિયાનો પ્રવાસ કરી લોખંચિતિનો જાતે અભ્યાસ કર્યો હતો અને કેટલા ગામોમા ગ્રામપચાયતો ફરજિયાત દડ, મદમરી મડળીઓ, વગેરે પ્રશ્નો છેડયા હતા. આ પછી વડો રાના નાયમ દીવાન મે ગ. ગ મણિલાલ નાણાવગી વમોની મુલાકાતે આવ્યા તેમને ગામની

પ્રવૃત્તિઓ બતાવી, સુધરાઈના કેટલાક પ્રશ્નોના નિઝાન તેમની મદદથી મરાવ્યા અને નજીકના વસો તાળાના મનાતા ગમપુર ગામની મુલાકાતે લઈ ગયા ત્યાં બગીચોને પાળીનું ફુલ હતું, તે માટે ફૂલો નરાવના તળવીજ ચાવતી હતી તેમાથી માવૂમ પડેલું કે એ ગામને આમપચાવત નહિ હોનાથી સગરની મનવતોનો લાભ મળતો નહોતો આ હકીકત નાણાની સાહેબના લક્ષ ઉપર આણી અને તેને પરિણામે એ ગામને આમપચાવત મળે તેની વ્યવસ્થા થઈ અને બગીચોને ફૂલો પણુ મળ્યો.

આ જ વિસોમા વસોની નજીકના ગમેલ ગામમા સહકારી મડળીનો ઝવડો પતારવાના પ્રયત્ન ચાલના હતા તે માટે એક દિવસ કેટલાક મિત્રોને લઈ ત્યાં જઈ ચડ્યા ગામલોને એકઠા કરી સમજાવી ઝધડાનો અત આણ્યો મડળીને મરતી બચાવી, અને ગામમા ચાલી ગ્હેલા ખેતીના અખતગને તેમાથી મદદ મળે તેની વ્યવસ્થા કરી.

આ અરસામા મહાસભાનાદી સંગઠાની યોજનાઓ બહાર પડી તેનો લાભ અરોતગના લોકોને મળે તે માટે પ્રયત્નો મારવા અને સૌથી પ્રથમ હરિજનોનો પ્રશ્ન હાથમા લીધો.

હરિજનોના પ્રશ્નને માટે વસોમા અને રીતે પ્રાથમિક શૂનિકા ગ્યાર્થ હતી મેાતીભાઈએ પોતે અગૃહ્યતાના સિદ્ધાન્તને પોતાના આચારમાથી તિલાંજલિ આપી હતી અને ‘બગી સહકારી મડળી’ દ્વારા બગીચોનું સગઠન તથા તેમના મામાનિક રિવાજોના સુધારાના કેટલાક ઉકેલ ક્યાં હતા આ મડળી ૧૯૨૭ મા રેલસક્ત વખતે બગીચોને રાહત આપના કાઢી હતી તે હેતુ સારી રીતે પાર પડ્યો હતો તેને પરિણામે મળના ઘણા સભ્યો દેવામાથી મુક્ત થઈ ગયા હતા, અને તેમને નામે ઈઈ ઈઈ રમ્યો જમા થઈ હતી.

આ પછી ‘સુધરાઈ સહાયક મડળ’ રચાતા એ મડળના પ્રયત્નથી વસોની સુધરાઈના બગી નોખરોને માટે ઝાડુ ટોપલા, પગાર, રમ્યો, વગેરે બાખતમા ચોક્કસ નિયમો કરાવી તેના લાભ આપનાની પ્રથા શરૂ કરાવી હતી આ સાથે લખન-મગણુ પ્રસંગે ચતા ખર્ચાળ જમણુનારો ઉપર અકુશ મૂનાના, ખીડી - ચા - દારૂના

વ્યસનો ઓછા રનાના, ગાંત્રશાળા માગફતે અક્ષરજ્ઞાન આપવાના, બજનમંડળીઓ જમાવવાના — એવા એવા પ્રયત્નો થયા હતા અને ૧૯૩૬ ના ૧૫મા ગામના વૈષ્ણવ મંત્રાવનુ મુખ્ય ધામ ગણાતી હવેની બળી ગઈ તે પ્રમજે ગામનોમોએ નાતમતના અને ધર્મના બે બૂલી આગ હોવાના જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેની ખુશામીમાં, સાર્વજનિક સમિતીઓ અને મનનોમા હરિજનોને યોગ્ય છૂટછાટ મળવી જોઈએ એવો ગામની સભામાં દરાન કરાવ્યો હતો.

આ ઉપગત રૂણના શેનના સોડોની મડળી, તથા અનારનવાગ પેટલાદ તાનુમના ગામોમાં હરિજન કોમને મદ આપવાના થયેના ખાસ પ્રયત્નોને બીવે આ પ્રવૃત્તિને મોટા પાના ઉપર મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની તૈયારી થઈ હતી તેને કોએમ સગના મથપાતા ઉત્તેજન મળ્યું અને નવીન સગમળી યોજનાઓનો હરિજનો નાબ લે તે માટે પ્રચારમર્થ કરના ધારાસભાના હરિજન મધ્ય શ્રી નાથેલા ખેડા જિલ્લાનો પ્રવાસ કરી ગયા હતા તે તમનો લાભ નઈ મોતીભાઈએ વસોમાં ચરોતર પ્રદેશના બગીઓનું એ-સમેલન બધું. આ નખતે ચરોતરના હરિજનોના હિતના પ્રશ્નો વિશે સરકાર સાથે વાટાઘાટ થઈ શકે તે માટે ‘ચરોતર હરિજન પ્રતિનિધિ મડળ’ની સ્થાપના થઈ, અને તે સાથે તે કોમના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે, ‘ચરોતર રૂપિમડળ’ની સ્થાપના કરનામાં આવી (તા ૮-૧૨-૩૭)

*

આ અરસામાં જ વસોની મેમ્બા મેડૂતો તથા વણધરના હિત માટે ખર્ચ કરના નાણાની જોગવાઈ કરનામાં આવી હતી, અને ‘વસો કેળવણી મડળ’ના બાગમાં ખાગાયતની શરૂઆત થઈ હતી એ દિશામાં એક ડગલું આગળ ભરના ખેતીના નિબળુતોને વસોમાં ખોનાવી વસોના ખેડૂતો સાથે વાર્તાવાપના પ્રમજો યોજવા માડયા ‘વસો કેળવણી મડળ’ની નજી-એક ખેનગ રાખી ત્યા ખેતીના અખતરા અજમાવવાનું દરાવ્યું, અને નડોદગ ગમ્ય ૥ ખેતીનાડી ખાતા તરફથી મળતી સવતોનો લાભ મેળવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા તે માટે તા ૩૧-૧૨-૩૭ ને રોજ ખેતીનાડી ખાનાના ઉપરી એન સાહેબને વસોમાં ખોનાવી તેમની મનાદ પ્રમાણે

વસોમા તથા તાનુકાના બીજા ગામોમા ખેડૂતોના પ્રશ્નો છેડવાનું વિચાર્યું

આ રીતે ૧૯૩૭ નું વર્ષ પૂરું થયું

*

૧૯૩૮ના નર્પની શરૂઆતમા મોતીબાઈને માટે એક નવો કાર્યપ્રદેશ ખૂલ્યો

આ વર્ષે માર્ચ માસમા સુગત જિલ્લામા હરિપુરા ગામે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહામબાનુ નાર્પિ-અધિવેશન ભગવાન હતું તેની તડામાર તૈયારીઓ ચાલતી હતી મહામબાએ સરગરી તત્ત્વ સુકાન પોતાના હાથમા લીધું હતું, તેથી આ અધિવેશન પ્રત્યે લોકોમા અપૂર્વ ઉત્સાહ જીભગતો હતો એની આગળ સમિતિના પ્રમુખ વસોના ગામવી ક્ષીર, મોતીબાઈના શિષ્ય, દગ્ગાઝા માહેમ' હતા, અને આખા અધિવેશનના સૂત્રધાર ચરોતરના અપૂત સગના નર્પિબાઈ હતા ગુજરાતને આગળ આગે દેશ મહેમાન અને એ મહેમાનીનું નેતૃત્વ ચરોતર અને મોના વતનીઓને હાથ - એ હકીકતો મોતીબાઈને અતૈન્દ્રિય આનંદ આપતી હતી એ નેતૃત્વને સફળ રચા પોતાનાથી બને તે જાના તેમણે પ્રયત્નો આજના

આ પ્રસંગે સૌથી મહત્ત્વનું કામ આ વર્ષે ઉપર સ્થપાયેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષત્ને હઠોળવાનું તેમણે જ્યુ એ પગિપદ અમદાવાદમા અધ્યક્ષ હતી, અને તેનું બીજું અધિવેશન આણંદમા ભગવાન આમત્રણ મોતીબાઈએ આપ્યું હતું તે માટે ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વેગબેગ ચલાવી હતી પણ પગિપ મોનાનવા કોઈ પ્રયત્ન કરતું નહોતું તે પ્રયત્ન મોતીબાઈએ આ તકે શરૂ કર્યો

મૌઘી પ્રથમ આ વિષય ઉપર ગેરો લખના માડયા ચરોતર પ્રદેશના ગામોમા બાકી ગડેલા સ્થળોએ વાચનાલયો નીચે તે માટે મળળ પ્રયત્નો કરના યુનકોને હાથ્ય શ્રી, અને સરનાર માગકતે ગામડામા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કેવી રીતે થઈ શકે તે બતાવના હરિપુરા અધિવેશનના પ્રર્ગન નિભાગમા પુસ્તકાલય પ્રર્ફર્શન બરનાની તૈયારી નરી આ માટે પુસ્તકાલયોના વિવિધ પ્રમગના નમૂના, નકશા, આગ્રડા, પુસ્તકો, વગેરે સામગ્રી તૈયાર કરાવી

અધિવેશનનો દિવસ નજીક આવતાં એક અઠવાડિયા અગાઉ પોતે મિત્રો સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. વસો તથા આલુદની પોતાની સંસ્થાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને સ્વયંસેવકો તરીકે મોટી સંખ્યામાં મોકલ્યા. અને ગામના કારીગરો, ખેડૂતો તથા યુવકોને ખાસ મદદ આપી આ અપૂર્વ પ્રસંગે દેશસેવાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા હરિપુરા મોકલવાની યોજવણ કરી (તા. ૧૯-૨-'૩૮).

*

આ વખતે હરિપુરાની સ્વાગત સમિતિમાં એક નાનો સરખો વિખવાદ જાણ્યો. તેથી ગુજરાતને આંગણે ભરાનાર દેશસેવાના અપૂર્વ સંમેલનને કંઈક ઝાંખપ લાગે તેવા સંજોગો દેખાયા. એની હકીકતો જાણી મોતીબાઈ ચિંતાતુર બની ગયા, અને એ વિખવાદ આગળ વધે નહિ તે માટે તેમણે પ્રયત્નો આરંભ્યા. બંને પક્ષના માણસોને મળી હકીકત જાણી લીધી. નેતાઓને મળ્યા. અને સમાધાન કરાવવા પોતાને ઘેર વસોમાં જ લાગતાવળગતાની એક ખાનગી સભા બોલાવી. સભામાં સમાધાન થયું. તેનું લેખ એ તેનું પરિણામ પાછળથી ન દેખાયું, પણ એ વિખવાદ આગળ વધતો અટકી ગયો અને મદાસભાના હરિપુરાના અધિવેશનને શુભ પ્રસંગે ગુજરાતની ખાનદાનીમાં ખામી આવતી અટકી ગઈ.

*

હરિપુરા જઈ આવ્યા પછી વસોમાં એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઊડ્યો. મહિલા પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મુકાયા પછી કન્યા-કેળવણીના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે તેમણે પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા. તેમાં સૌથી વિકટ પ્રશ્ન કન્યાશાળા માટે મકાન મેળવવાનો હતો. એ માટે ગામલોક મદદ જીતી કરે તો જ સરકાર મદદ આપે તેમ હતું. અને ગામમાંથી કોઈ નાણાં આપે તેમ દેખાતું નહોતું. એટલે મોતીબાઈએ એક નવીન અખતરો અજમાવ્યો.

પોતે બેંકના પ્રમુખ હતા, અને તેની સ્થિતિથી સારી રીતે વાકેફ હતા. બેંક બંધી રીતે સધ્ધર હતી, અને તેના 'રિઝર્વ ફંડ'માં સારી રકમ એકઠી થઈ હતી. એટલે એ રકમમાંથી રૂ. ૭,૫૦૦) ગામની કન્યાશાળાના મકાન માટે ગામમદદ તરીકે આપવા એવો વિચાર તેમણે ડિરેક્ટરો આગળ રજૂ કર્યો.

આ એક અપૂર્વ નિયામ હતો જેના નિયમોમાં 'ગિર્વ' ૬૬' આ રીતે વાપરવાને અવકાશ દેખાતો નહોતો અને રાજ્યમાં બીજો કોઈ અંગે એમ બન્યાનો દાખલો નહોતો. એટલે આ દરખાસ્તથી ડિરેક્ટરે ચમક્યા. તેમણે નિયમનો બાધ બતાવ્યો, આ રીતે નાણા આપી દેવામાં આવે તો 'ગિર્વ' ૬૬' નામનું જ થર્ડ ગ્રાન્ટ અને મેકની અધરતા ધડી જાય, વગેરે વાધા ગ્રનૂ દર્શાવ્યાં.

પણ મોતીબાઈને તો મર્વ વાધાનો ખ્યાલ હતો તેના ગરિયા આપના તેમણે આ આખા પ્રશ્નનો બાગીઠ અભ્યાસ કર્યો હતો. દાયદામાં એને સ્થાન નહોતું એમ દેખાતું હતું, પણ તેમણે તો દાયદાનો આધાર રોબીને જ આ પ્રશ્ન હેંડ્યો હતો. એટલે આ રીતે ગામહિતના એક મહાન પ્રશ્ન—એટલે અતિ ઉપયોગી ધર્મોદા દામ—મા મેની દમાણીનો ઉપયોગ થાય એ ખેંટી ગોભા અને ગૌરનો નિષય છે, અને મેકની ગિયનિ જેના એની મધ્યગતા એથી ઘટશે નહિ—એવી જાતના, મેના પ્રતિષ્ઠિત સભાસદો તથા આ નિયમના નિષ્ણાત ગામ પગામના ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય મેળવ્યા અને પ્રગટ કર્યા. છતાં નિરોધ તો નાવમ ગયો મોતીબાઈએ ડિરેક્ટરે પામે પોતાની દરખાસ્ત કબૂલ કરાવી, પણ જ્યારે તે સાધાણુ મળ્યા સમક્ષ મજૂરી માટે આની ત્યારે વાતાવરણ તગ જન્યુ આ સભામાં અગાઉ નહિ જોનામાં આવેની એવી સભાસદોની દાગળી જમા થઈ ગામમાંથી તેમ જ પરગ મથી સભાસદો આવ્યા તગ રાનારણુ વચ્ચે મોતીબાઈએ સભાનું દામ શરૂ કર્યું જનૂ થનાર હગરનો અર્થ, તેનું મદદર, વગેરે વિસ્તારથી સમજાવ્યું અને એ બધું લક્ષમાં રાખી સભાસદોએ પોતાની અવગ જુદીથી મત આપવો એમ કહ્યું એક ડિરેક્ટરે પગી હગર ગ્રનૂ કર્યો તેનો નિરોધ થયો તેને બંને તફત જિલગ હગવો પણ મુશયા. તે રાનૂન બહાર હગરવામાં આ યા. પગી સુધાગ પણ મુનયા એક સુધારો એવો આવ્યો કે ૩ ૭,૫૦૦)ને બદલે ૩ ૧૦,૦૦૦) મંજૂર કરના મત લેનાતા રૂ ૧૦,૦૦૦)નાગો સુધારો સર્વાનુમતે મંજૂર થયો—મબામાં જયજયકાર થયો. (તા ૨૦-૩-૩૮)

આ સમાનો હેનાવ તથા પસાર થયેલો ઠરાવ સહકારી અધિકારીને મોકલાયા અને તે મળૂર કરવા અગ્રજી કરવામા આવી તે અગ્રજી સાથે મોકલેલું સર્વ લખાણ લોકોની જાણ સારુ, 'નિભાગ પત્રિકા'મા પ્રગટ કર્યું, અને તે સાથે જ કન્યાશાળાની મોટી ઉમ્મરની કન્યાઓ માટે રસત ત્ર કન્યાવિદ્યાલય શરૂ કરવાની તૈયારી આરંભી તેની યોજના લખી પ્રગટ કરી, અને વાર્ષિક પરીક્ષાઓ પૂરી થતા તા ૨-૪-૩૮ થી 'વસો કેળવણી મંડળ' તરફથી કન્યાવિદ્યાલયના બે વર્ગો શરૂ પણ કરવામા આવ્યા

આ પછી એક અઠનાડિયે એક ખીન્ને મહાન પ્રશ્ન અજમાવાયો વસોમા વિદ્યાલયના પવિત્ર દિવસની યોજના સતત તેવીસ નર્પથી ચાલતી હતી, અને તેનું અનુગ્રહુ ઘણા ગામેમા થયું હતું એ વિદ્યાલયનો દિવસ ચરોતર પ્રદેશમા જનજવાની મોતીભાર્ષની ઉમેદ હતી તેનો અખતરો પેટલાદ તાનુકામા મળ્યા તેમણે કેટલાક માસથી વિચાર સેવ્યો હતો અને તેની જાહેરાત પણ કરી હતી. પણ તે માટે પેટલાદ તાનુકામા મળેલો અનુકૂળ નહોતા એટલે આણંદ તાનુકામા એ અખતરો અજમાયો તે માટે તાનુકાના શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓની એક સમાજરી, યોજના તેનો ઉદ્દેશ અને નર્પપદ્ધતિની સમજણ પાડી તાનુકાના ગામેના જૂથ પાડી દરેક જૂથનું ૧૫-૨૦ નવ સેનકોની યાદી મનાવી યોજનાની જાહેરાત કરવા પત્રિકાઓ અને દીનાલપત્રો તૈયાર કરાવી ગામેમા પહોંચાડ્યા અને તા ૧૦-૪-૩૮ને દિવસે યોજના પ્રમાણે આખા તાનુકામા ૨૧-૨૨ સેનકો વિદ્યાલય ઉધરાવરા નીકળી પડ્યા એક જ દિવસમા લગભગ ત્રણ હજાર કપિયા એકઠા થયા તે 'ચરોતર એલ્યુકેશન મોસાનગી' મારફતે તે તે ગામમા જ ખર્ચવાની વ્યવસ્થા કરી પ્રયોગ સફળ થયો અને આવતે નર્પ આખા ચરોતર પ્રદેશમા તે અજમાવાનો મોતીભાર્ષ એ સકંપ થયો

ગિજ્ઞુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ અને ગ્રામોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ

(તા. ૧૮-૧૦-'૩૮ સુધી)

આજુદ તાલુકામાં વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની યોજનાનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી મોતીભાઈએ એક ખીંચે મદાન પ્રયોગ આદર્યો.

થોડાક માસ ઉપર ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી-ભવનના આજીવન મેવક, જાળપૂજના ઝંડાધારી, શ્રી. ગિજ્ઞુભાઈ પોતાની મેવાની મુક્ત પૂરી થતાં નિવૃત્ત થઈ જાળજીવણીના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા ગુજરાતને પ્રાપ્તિ નીજ્યા હતા, ત્યારે તે વખતે આવી ગયા હતા. તે વખતે તેમની સાથે તેમના ભાવિ કાર્યક્રમની વાતો થયેલી. તે ઉપરથી તેમની મેવાઓનો લાભ ગુજરાતને કેવી રીતે આપી શકાય તે જાણત મોતીભાઈએ કેટલીક યોજનાઓ વિચારેલી. તેમાંથી એકનો અમલદાર કરવા તેમણે ગિજ્ઞુભાઈને મુચના કરી અને તેને પરિણામે ૧૯૩૮ના મે માસમાં વખતેમાં શિક્ષકોને માટે એક શિક્ષણવર્ગ ચલાવવાનું હતું.

આ શિક્ષણવર્ગ એક પ્રયોગ હતો અને તેની સફળતા-નિષ્ફળતા ઉપર કેટલાક પ્રશ્નોનો આધાર હતો. તેથી એને સફળ કરવા મોતીભાઈએ પોતાનાં બધાં સાધનો અને સક્તિઓ કામે લગાડ્યાં. ગિજ્ઞુભાઈના વિચારો અને જરૂરિયાતો જાણી લઈ તે પ્રમાણે વસોમાં બધી સગવડો ઊભી કરી. શિક્ષકો આ અલભ્ય તકનો લાભ લે તે માટે પ્રયાસકાર્ય હતું. વર્ગનો લાભ ગુજરાતના શિક્ષકોને મક્કત મળે, માત્ર જોજનનખર્ચ જ આપવું પડે, તેવી યોજના કરી. પેટલાદ તાલુકાના શિક્ષકો આ યોજનાનો પૂરતો લાભ ઉઠાવે તે માટે તેમને વર્ગમાં હાજર રહેવા માટે ચડતા પગારે સરકાર

તરફથી જન મળે અને ખર્ચમાં ખાસ ગણત મળે તેવી સગવડો કરાવી ગિજ્ઞુભાઈનો લોકોને પરિચય થાય તે માટે તેમના પુત્રકોમાંથી કેટલાક મનનીય નિયારો વીણી પત્રિનારૂપે પ્રગટ કર્યા, અને તેમના પુત્રકો કિંશયત બાવે વેચવાની ગોઠવણ કરી ત્રીણામાં ત્રીણી નિગતમાં ઊતરી એ- મામના શિક્ષણવર્ગ માટે ભવ્યક અભ્યાસક્રમ યોજ્યો અને એ સર્વ તૈયારી સાથે તા ૬-૫-૭૮ને દિવસે વડોદરા અપૂર્વ અને અદ્ભુત જ્ઞાનયજ્ઞ મડાયો.

અપૂર્વ અને અદ્ભુત? હા, અપૂર્વ અને અદ્ભુત એ વર્ગમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લેવાની યોજના હતી પણ માગણીઓ એટલી મધી આવી કે ૧૦૦ ને બદલે ૧૩૨ ને માખલ જગા પડ્યા અને છતાં ધણાને નિરાશ થયું પડ્યું શિક્ષકો પેટલાઈ બાળ્ય મહાનમાર્થી, મેડા જિજ્ઞાસામર્થી, ગુજનન અને બૃહદ્ ગુજનનમાર્થી આવ્યા પુરુષો આવ્યા અને સ્ત્રીઓ પણ આવી એ સર્વની સંબંધ કરના 'સો કેળવણી મડલે' અને વડો ગામે પોતાના ઉત્તમ સાધનો કામે લગાડ્યા એની વ્યવસ્થામાં ગામ પરગામના ૨૨ યુનિવર્સિટીપુરુષોએ ઉનાળાની સખત ગ મીમાં સખત મેવા આપી ૩૦ દિવસના એ શિક્ષણવર્ગમાં ગુજરાતના શિક્ષણત્રેમી નિદાનોએ ૨૭ વ્યાખ્યાનો આપી જ્ઞાનનો મતલ નગસાદ વગસા થો લગભગ એટલા જ બીજા વ્યાખ્યાનો વર્ગના આચાર્ય થી ગિજ્ઞુભાઈએ આપ્યા એ ઉપરાંત શિક્ષકોને શિક્ષણશાસ્ત્રનું જા મળે, તાલીમ અને અનુભવ મળે, તેમની ખામીઓ અને ઊણપો દૂર થાય, શિક્ષકધર્મ બજાવવાની નિનિધ પ્રેરણાઓ મળે, જ્ઞાન, ગમ્મત અને આનંદ મળે તે માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રસંગો યોજાયા એમાં પ્રવાસો હતા નાનકે હતા, રમતો અને દવાયતો હતી હસ્તનિખિત દૈનિક અને અકાનકિક પત્રો નીકળતા હતા, પ્રાર્થના, વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓ તતા સંગીત અને જગ્યાની મિઠાસો હતી વાચનાનર અને પુસ્તકાનયો હતા નદશા, નિજ્ઞાનના પ્રયોગો, વનમોજનો પ્રદર્શનો, અક્ષરજ્ઞાનની યોજનાઓ, અને સ્વાખ્યાતનક કાર્યક્રમો પણ હતા દૂરના શિક્ષક અને શિક્ષણને ઉપયોગી જે મર્ષ જકય તુ તે બધું એ વર્ગને અગે ખડ પ્રવામાં આવ્યું હતું

*

આ વર્ગની યવત્યા ગામના મુવકો અને કેળવણી મળના શિક્ષકોને મોપી મોતીભાઈનો વિચાર કાઢી અગ્રે આરામ લેના જવાનો હતો. પણ જેમ જેમ એને માટે તૈયારીઓ થતી ગઈ તેમ તેમને એમાં ઓગ રસ પડતા લાગ્યો અને એ ગમમાં આગમનો વિચાર ઓગળી ગયો. તેમણે શરૂઆતથી રૂઠું સુધી તેના એકેએક કાર્યક્રમમાં ગિજુભાઈની સાથે રહી ઝીણામાં ઝીણી નિમનમાં ગસ લઈ, આખા કામને સર્વાંગસુદ્ધ બનાવના ગતવિવસ કાગજીભર્યા પ્રયત્ન કર્યા અને વર્ગની મફળના જોઈ ખૂબ આનંદ અને મનોપ્ર અનુભવ્યો.

આ શિક્ષણવર્ગ મોતીભાઈએ જીવનભર નેના શિક્ષકદિનના પ્રયત્નોનો જ એ ભાગ હતો. એ પ્રસંગે તેમણે શિક્ષક અને શિક્ષણના આશીર્વાદો પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવાની અને પોતે જીવનભર કરેના પ્રયત્નોના અનુભવમિદ્ધ પગિણામેનો વાન્યો શિક્ષકોને મોપનાની તકે મેળવી અને તેનો પૂરેપૂરો લબ ઉઠાવ્યો. લગભગ ૫૬૦ વ્યાખ્યાનો આપ્યા, શિક્ષકના નિરિધ કાર્યક્રમમાં એ દ્રષ્ટા તરીકે હાજર રહ્યા અને જાહેરમાં તેમ જ ખાનગીમાં અનેક સૂચનાઓ અને પ્રેરણાઓ આપી એટલેથી નહિ અટકતા, પોતે 'પેટલાઃ મહાન કેળવણી મડળ' દ્વારા આગળના પ્રયત્નોને વધુ ચેતનનતા બનાવના આ વર્ગને અગ્રે 'પેટલાઃ મહાન પુસ્તકાલય પગિધ', 'પેટલાઃ મહાન શિક્ષક પગિધ', 'બાન માહિત્ય સમેનન' અને 'શિક્ષણ સધ સમેલ' બધાં એ પરિવેશ અને સમેનનોમાં શિક્ષકોને પોતાના પતિત કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું, અને તેમ ૥ દિનના પ્રશ્નો ઉકેલના સગઠિત પ્રયત્નો કરવાની યોજનાઓ જાનૂ કરી.

*

ગિજુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ પૂરો થયા પછી મોતીભાઈએ એ બાજુ શિક્ષકદિનના પોતાના પ્રયત્નો ઉત્સાહથી વધારી દીધા અને બીજી બાજુ પેટલાઃ તાનુમાં આમોદાગના કેટલાક અખતગ શરૂ કર્યા. તે માટે વર્ગો નજી નું બડકદ ગામ પ્રથમ પસંદ કર્યું. એ ગામ ઉપર તેમની લાગણ સારી હતી અને ગરીબાઈ, અજ્ઞાન, કુસંપ દેનાવરી, આજમ, રંગે ગામડાના દુર્ગુણો ૥ નમૂ ૥ ત્યાં સાગ પ્રમાણમાં હતા. એટલે ત્યાં પ્રયોગ સફળ કરવામાં સુગમતા

યશે એમ માનેલું. આ માટે એક ગ્રામસેવકની પસંદગી કરી તેને ગિજુભાઈના શિક્ષણવર્ગમાં તાલીમ લેવાની પણ તક આપી હતી, એટલે શિક્ષણવર્ગ પૂરો થતા તેની પાસે કામ શરૂ કરાવ્યું.

શાળા, પુસ્તકાલય, ઔષધાલય, સહકારી મંડળો, સમાજ સુધારો, કુસંપતિનાશ, અને ઉદ્યોગો — એ વિષયોની ખિવવણી કરવાથી ગામડામાં નજીબન પ્રગટાવી શકાય એમ મોતીભાઈ જીવનભરના અનુભવથી માનતા હતા અને એ જ વિષયોને લગતી પ્રવૃત્તિઓ તે ગામડામાં અજમાવતા હતા બડકદમાં પણ એ જ દિશામાં કામ ચાલુ એમાં મફતતા મળ્યે નજીકના ખીજા ગામોમાં એ કાર્યનો નિસ્તાર કરવો એવી તેમની યોજના હતી અને તે માટે છૂટાછવાયા પ્રયત્નો દ્વારા જૂમિકા રચાતી હતી.

*

આ દરમિયાન બ્રિટિશ ગવર્નમાં રથપાચેવી મહાસભાનાદી સંસ્થાની યોજનાઓ રોજ રોજ બહાર પડે જતી હતી તેનો લાભ લેવા મહારાષ્ટ્રમાં દોડાદોડી થઈ નહીં હતી, ત્યારે ખેડ જિલ્લામાં તે ગામત વાતાવરણ શાંત હતું એ જોઈ મોતીભાઈ અસ્વસ્થ બનતા હતા. અને અનેક કામોનો ખોળો હોવા છતાં અને તમિલ બગડવાનો ડર હોવા છતાં, આ નિષ્ક્રિય વાતાવરણમાં સેવાના આદેશનો જગનવા તે અધીગ બનતા હતા નિવાદાનની યોજનાના પ્રયોગથી ગામડામાં કામ કરના નિષે શ્રદ્ધા જન્મી હતી અને ‘ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રતિષ્ઠા’ દ્વારા કંઈક જૂમિકા પણ ચલાઈ હતી. તેથી જો સરકારની યોજનાઓનો લાભ લેના ચરોતરના યુવકો અને નાર્યવર્તીઓનું સંગઠન કરવામાં આવે તો ઘણી પ્રગતિ થઈ શકે એમ હતું. આ હેતુથી બડકદની માફક નસો નજીકના બ્રિટિશ હાલના ગિડોવડી ગામમાં એક શાળા ચલાવવાની તજવીજ કરી (તા ૭-૭-૩૮) ખેડ જિલ્લાના મહામહાનાદી કાયદેકર્તાઓને મળી શુ થઈ શકે તેની ચર્ચાઓ કરા માંડી ગામેગામ શાળાઓ અને વાચનાનયો યથાપી શકાય તે માટે સરકારી યોજનાઓનો લાભ લેવા, નાના નાના મંડળો યથાપી નામ ઉપાડના ‘ચરોતર’માં લેખો લખી યુવાનોને હાકલ કરી (તા ૭-૬-૩૮) અને ગયે વર્ષે રથપાચેવા ‘ચરોતર કમિટી મંડળ’ની પ્રગતિ સાધવા

પેટલાદ તાલુકાના બંગીઓની રિયતિ મુધારવાની એક યોજના પ્રગટ કરી (તા. ૮-૧૦-'૩૮).

*

આ અરસામાં પેટલાદ તાલુકાના કાર્યકર્તાઓએ તાલુકાની આમપંચાયતોની એક સભા બરી (૨૧-૮-'૩૮) તેમાં તાલુકામાં આમસંઘર્ષનો અખતરો અજમાવવાનું ક્યું. તે માટે તાલુકાનાં ગામોનાં ચાર જૂથ પાંચમાં આવ્યાં અને દરેક જૂથમાં આ કામની વ્યવસ્થા કરવા કાર્યકર્તાઓની નિમણૂક કરવામાં આવી. એ પૈકી એક જૂથની જવાબદારી મોતીભાઈને ભાજે આવી. તે ગામોમાં તેમણે મુસાફરી કરી (તા. ૧૨ થી ૧૮-૮-'૩૮) અને પોતે જે જોયું તેનું વિગતવાર વર્ણન 'ચરોતર'માં પ્રસિદ્ધ કર્યું (તા. ૨૪-૧૦-'૩૮).

*

આ કાર્યક્રમ વસોમાં પશુ રખાયો (તા. ૧૮ થી ૨૧-૧૦-'૩૮). તેની સર્વ વ્યવસ્થા ગામની મુધગઈએ કરી. ગામના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર મુધરાઈના ઉપાધ્યક્ષ, સભ્યો, વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો, અને ખીજા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ બંગીઓના ટોપલા, સાવરણા અને પાવડા સહિત આમસંઘર્ષનું અપવિત્ર ગણાતું કામ કરવા તનતોડ મહેનત કરી અને એ હલકા ગણાતા કામને ગૌરવ આપ્યું.

બે યાદગાર સભાઓ

(તા. ૧૬, ૧૭-૧૦-'૩૮)

વમોમાં આમસફાર્ધનું અપૂર્વ સત્ર ઊજવાયું તેને આગલે દિવસે મોતીભાઈના જીવનમાં એક અપૂર્વ પ્રસંગ બની ગયો. તે દિવસે વસો સહકારી બેંકની વાર્ષિક સાધારણ સભા હતી. તેમાં નિયમોની દુરસ્તી તથા નવા વર્ષના હોદ્દાઓની ચૂંટણી થવાની હતી. ચૂંટણીમાં બે મહત્વના પ્રશ્નો હતા. એક, ડિરેક્ટરોના મંડળમાં આજ સુધી સાત સભ્યો હતા તેને બદલે નવ કરવાનો હતો; અને જૂનામાંથી ત્રણની મુદત પૂરી થતી હોવાથી તેમને ફરી ચૂંટવાના હતા. આમાંના એકે ફરી ચૂંટાવાની નામગજ દેખાડી હતી. એટલે એકંદરે ચાર સભ્યો ચૂંટવાના હતા. બીજો પ્રશ્ન બેંકના મંત્રીનો હોદ્દો ડિરેક્ટરોથી સ્વતંત્ર યોજવાનો હતો.

૪

મોતીભાઈએ ગામની સાર્વજનિક સંસ્થાઓના વહીવટ સુધારવા કરેલા પ્રયત્નોથી કેટલાક લોકો એક યા બીજી રીતે તેમનાથી દુભાતા બતા હતા. કન્યાશાળાના મકાન માટે લોકમદદ તરીકે બેંકના રિઝર્વ ફંડમાંથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ આપવા એવો ઠરાવ મંજૂર થયાથી લોકોનો મોતીભાઈ પ્રત્યેનો કચવાટ વધી ગયો હતો. આ ઠગવ વસોની બેંકના ઇતિહાસમાં નવીન અને અસાધારણ હતો. એટલું જ નહિ, પણ વડોદરા રાજ્યના સહકારી ખાતાના ઇતિહાસમાં પણ અપૂર્વ હતો. બેંકના નિયમોમાં ધર્મોદ્ધાર રહેતો ખર્ચવાને અવકાશ હતો, પણ રિઝર્વ ફંડમાંથી ગામની જલેર સંસ્થાના મકાન માટે નાણાં આપી ગકાય એવું સ્પષ્ટ કયાંય લખેલું નહોતું. તેમ રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિઓના નિયમોમાં પણ એને માટે આધાર દેખાતો નહોતો. છતાં મોતીભાઈને ખાતરી હતી કે વમો એક તેમ જ

ગામના સહકારી ખાતાના નિયમોમાં આવાં સાર્વજનિક કામો માટે મેકના રિઝર્વ ફંડનાં નાણાનો ઉપયોગ કરવા માટે સંપૂર્ણ અવકાશ હતો એટલે તેમણે એ હગવ, મરકારી કાયદો, બેંકની ગિથિતિ, અને હગવ કેવી રીતે પમાર થયો — એ બંધી વિગતો અને દલીલો સાથે અરજી ધડી હતી અને તે સહકારી અધિકારી ઉપર મોકલવા ઉપગત છાપીને પ્રગટ પણ કરી હતી.

પણ કમળાવાળી આખને બધું પીળું જ દેખાય, તેમ મોતીભાઈ પ્રત્યે અસંતોષ, દોષ કે વિરોધ જેમના દિવમાં વર્ષોથી જામ્યો હતો તેમને એમ જ લાગ્યું કે મોતીભાઈ પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવનો બેદર લાભ લઈ જતા હતા અને પોતાને કાલે તે રીતે મગ્યાઓનાં નાણાનો ઉપયોગ થઈ જતા હતા એટલે મોતીભાઈએ ઉપગત હરાવની મંજૂરી માટે સહકારી અધિકારીને અરજી મોકલી કે તરત તેની પાછળ ગામના કેટલાક કાયદાખાજોએ મોતીભાઈના આ દામ વિષે તથા ખીજાં જાહેર કામો વિષે આક્ષેપો દગ્તી એક નનામી અરજી ગવાતા કરી. એવી અરજીઓ આ અગાઉ પણ એક બે થયેલી. તે મોતીભાઈ ઉપર ખુલાસા માટે આવતી તે રીતે આ અરજી પણ ખુલાસા માટે આવી તે તેમણે ગામના કેટલાક મિત્રોને પણ વચાવી.

અરજીમાં લખેલા આક્ષેપો તો વજન વિનાના હતા પણ એણે સહકારી અધિકારી ઉપર બીજી રીતની અસર કરી. જે નિયમને આધારે મોતીભાઈએ હરાવ પમાર કરાવ્યો હતો તેનો સિદ્ધાન્ત સહકારી અધિકારીએ માન્ય રાખ્યો અને તે પ્રમાણે બેંકના રિઝર્વ ફંડમાંથી ગામની સાર્વજનિક સરસાને લોકમર્દ તરીકે નાણાં આપી શકાય — એ મોતીભાઈના અભિપ્રાયને તેમણે વખૂલ રાખ્યો. પણ બેંકના રિઝર્વ ફંડના આડડા જોતા તેમાંથી રૂ. દસ હજાર આપવામાં આવે તો બાકી બધું નાની રકમ રહે. તેડું જોખમ એડવું નહિ, એમ દલીલ કરી રૂ. ૧૦,૦૦૦ ને ગદલે-ગા. ૫,૦૦૦ હજાર મંજૂર કર્યા. સાથે એવી શરત મૂકી કે જેમ એક રૂ. ૫,૦૦૦ આપે તેમ લોકોમાંથી ઠાઈએ રૂ. ૫,૦૦૦ આપી જોઈતી રકમ રૂ. ૧૦,૦૦૦ પૂરી કરી લેવી આ રકમ આપનાર એકનો સમાસ ન હોવો જોઈએ.

મોતીબાઈના વિરોધીઓ આ જાણી ખુબ થયા અને પોતાનો વિનય થયો એમ તેમણે માન્યુ મોતીબાઈને રૂ. ૫,૦૦૦ મેળવવાની વિશેષ ફરજ આવી, પણ ઠગનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો એ તેમને માટે પૂરતુ હતુ ડિપિયા મેળવવાનુ મુશ્કેલ તો હતુ જ માટે જ મેડના નાણાનો ઉપયોગ ન્હાની નફર પડી હતી પણ મોતીબાઈ ઈર્ષ દિમત હારે તેમ નરોના તેમણે તન્ન જ પ્રયત્ન આજ્ઞા અને રૂ. ૫,૦૦૦ મેળવવાનુ વચન મેળવ્યુ (ઓગસ્ટ, ૧૯૩૮) એટલે મેકની ખીજી મહા વખતે ઉપગના ઠગવની મજૂરી મળી જ ગઈ હતી અને વિરોધીઓનો વિરોધ મદ્દળ થતો દેખાયો હતો છતાં મેરડો નિષ્ફળ ગયો હતો

*

ખીજે જ દિવસે ઈ. મ. ૧૯૨૭ માં અપાયેની 'રેલમ કટ મકાન' માધનારી સહારી મડળીની પણ મહા હતી એ મડળીએ સુદૃઢ કામ ન્યુ હતું તેનુ રૂ. ૩૨,૦૦૦ નુ દેવુ ભગપાઈ થઈ ગયુ હતુ. અને રૂ. ૧,૨૦૦ ઉપગત નફો હતો તે નફો મોતીબાઈને આભારી હતો તેમના બધા કામો વગર મકેનતાણે અને પોતાના તન, મન, ધનને ભોગે થતા એમાથી નવેલા નાણાની મજૂરી ખીજી સેવાના કામો તે શરૂ કરતા એ નીતિ અને પદ્ધતિને અનુસરીને જ મેડના રિઝર્વ ફંડમાથી તેમણે દન્યાશાળાના મકાન માટે નાણા મજૂર કરાવ્યા હતા, અને તે જ પદ્ધતિ અને નીતિને અનુસરી તેમણે આ મડળીના મહાસદોને ખાનગીમાં બોલાવી સૂચવ્યુ હતુ કે આ વધેલી રકમ વડેથી સેવાને બદલે તેમાથી ગરીબોના હિતની ઠોઈક યોજના કરવી તેની સામે એ મડળીના મહાસદોમાના કેટલાક નિમ્મસતોષીઓએ સખત નાધો ઉઠાવ્યો હતો અને મોતીબાઈની સામે ગામમાં વ્યાપેના અસતોષમાં આ વાધાએ પણ સારી પેઠે ભાગ ભજવ્યો હતો

તા ૧૬-૧૦-૩૮ની મેકની સજામાં આવનાર પ્રશ્નો માટે આ અસતોષવાળા વગે જાજગર આદેશન ડિબુ ધ્યુ મોતીબાઈ અને કેળવણી મંત્રી વિરોધો ધોટા-ખગ આગેપોનો પ્રચાર ન્યો અને મોતીબાઈએ ટિગટ્ટે પામે મજૂર આવેના ઠગવો નામજૂર કરવા

તથા હિરેન્દ્રના મહામાયી મોતીભાઈને મદને બીજા મહામને તીમનાનો દગલ પમાડ નાના મહાન તૈયારી કરી

૪

આ જગ્યા સામનો જિભો ચનાનુ એક મદરનનુ કાળુ પણુ અત્રે નોધવુ જોઈએ હકીમત એમ હતી કે, જે ના આદમ ની શ્રી છોટાભાઈ નામજીભાઈ અમીનના મળુ પછી એ નિવૃત્ત થયેના ગૃહસ્થ બેઠના મત્રી. તરીકે કામ કરતા હતા ગામની સરથાઓ મારી રીતે અને નજીના ખર્ચે ચાલે તે માટે મોતીભાઈ આવા ગૃહસ્થોને તેમને રુચે એના કામોમા સેનાભાવે કામ કરના પ્રેરતા તે રીતે આ ગૃહસ્થો તેમણે છોટાભાઈનુ ધ્યાન સભાળી લેવા નિવૃત્તી કરેની

છોટાભાઈએ જેની શરૂઆતથી સેનાભાવે કામ કરેલુ જનારે જે સારી ગિયતિએ પડેથી ત્યારે તેમને સેનાવેતન તરીકે નાપિંદ શા ૨૦૦) આપનાની શરૂઆત થયેલી અને તે પછી કેટલાક વર્ષે શા ૩૦૦), એમ કરતા ૧૯૩૩-૩૪ના વર્ષમા શા ૪૫૦) પડેનેની મોતીભાઈ જોઈ ગયેના કે છોટાભાઈને અપાતુ સેનાવેતન, સેનાવેતન મની, પમાડની હા સુધી પડેચનાની તૈયારીમા હતુ તે સામે તેમણે હિરેન્દ્રને ચેતવ્યા હતા, અને આગળ રમતા અમલવ્યા હતા આ અગ્રસામા છોટાભાઈ માદા પડનાથી તેમની જગાએ શ્રી મણિભાઈ મોતીભાઈ અમીને સેનાભાવે કામ ન્યું અને તે પણ માન પડવાથી તેમની જગાએ પેના ગૃહસ્થ આવ્યા તેમણે ચોડો વખત કામ ન્યું, તેવામા છોટાભાઈ મળુ પામ્યા એટલે તેમની જગા કાયમને માટે ખાલી પડી

આ જગાએ તે ગૃહસ્થ જ ચાનુ રહે અને તે સેનાભાવે કામ કરે, એમ મોતીભાઈએ તેમને મૂચન્યુ અને તેમની મેના મલ્લ છોટાભાઈને અપાતુ સેનાવેતન એકડુ થી તે રમ્મ વડે છોટાભાઈનુ રમાડ જિલુ નરુ, એવી યોજના તેમણે ગઢુ નરી તે ગૃહસ્થને એ યોજના રુચી નહિ સેનાભાવે કામ કરવાની તેમની તૈયારી નહોતી, તો પોતાની મહેનતનો બદલો બીજાને મળે એવી યોજના તેમને આભાવિં રીતે જ નાપસદ પડી તેમણે પોતાના આ વિચાર મોતીભાઈને સ્પષ્ટ રીતે જણા ના, અને પોતાને પગાર પૂરતો

આપવા અથવા થોડા મામમા બીજો માણસ રોડનાની તળવીજ
ઢરવા સૂચ્યુ

‘વસો કેળવણી મડળ’ને અગે વેપારશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપનાના
ગોં શરૂ કરવાનો મોતીભાઈનો નોંધી નિચાર હતો તે માટે એ-એ
પ્રયત્નો પણ તેમણે કરેલા મેકની ખિનનણીમા અજોડ ફાળો
આપનાર મ્વ છોટાભાઈનું નામ આ વર્ગો સાથે જોડાય તો તેમનું
ઉત્તમ સ્મારક થાય એ જાનના એમનામા દંઢ થઈ હતી અને
નવી પ્રવૃત્તિઓ તે આ રીતે જ જમાવતા હતા એટલે તેમણે
પોતાની એ પદ્ધતિને અનુસરીને જ તે ગૃહસ્થને આ દરખાસ્ત
કરેલી

પણ તેમને એ દરખાસ્ત રુચી નહિ, એટલે મોતીભાઈએ
તેમની જગાએ એ- વેપારશાસ્ત્રની પન્વી (બી કોમ) ધરાવનાર
એન્જ્યુએટને લાવનાના પ્રયત્નો આગળ્યા તેવા એન્જ્યુએટ મળ્યા પણ
તેમને વડોગમા ગડેવુ હતુ એટલે તેમને ત્યાં (અરોતર વિદ્યાર્થી
મહાથ- સહમરી મડળીમા) રાકી લીધા દરખાસ્ત તે ગૃહસ્થ મ્વ
છોટાભાઈની જગાએ નમ થયે ગયા લગભગ મે વર્ષ તેમણે મામ
કયું એટલે મોતીભાઈની ગેઠાજરીમા તેમને આપનાના સેવાવેતનનો
આપ્પો ડિરેક્ટરોએ મ્વ ઠાટાભાઈના જેટલો જ ઠગવ્યો, અને તે
પ્રમાણે તેમને નાણા પણ અપાયા

મોતીભાઈએ આ સામે સખત વાગો લીધો મ્વ છોટાભાઈની
સાથે તે ગૃહસ્થની મરખામણી ન થઈ શકે એમ વાગ વાર સમજાવ્યુ,
અને તેમની લાયકાત અને કામના પ્રમાણમા જ પગા- અપાય એ
માટે આમ્રક ધ્યે કંટલા- ડિરેક્ટરો આ પ્ર-અણુથી રધુ છોડાયા
અને તેમણે મોતીભાઈની ગેઠાજરીમા જ તે ગૃહસ્થના પગાગ્નો
આપ્પો હજી પણ વધુ ઠગવ્યો

મોતીભાઈએ જોયુ કે પોતાના સેવાભાષી પ્રયત્નોનો દુરુપયોગ
થવા માડ્યો હતો. એટલે તેમણે જોડના આખા બધારણને વ્યવસ્થિત
મરનાના પ્રયત્નો મ્વો અને એ પ્રયત્નોને પરિણામે મત્રીનો હોદ્દો
ડિરેક્ટરોથી મ્વતત્ર અને પગાગ્વાર થાય તેવી યોજના કરી એ
યોજના પ્રમાણે આ તા ૧૬-૧૦-૨૮ની મબામા નવા મત્રીની
નિમણૂનો પ્રશ્ન આવનાનો હતો

દેખાતી રીતે જ પેલા ગૃહસ્થ પણ મોતીબાઈના વિરોધીઓના ટોળામાં બળ્યા હતા. તેમાં 'રેલમ કટ મદનો બાધનારી મદકારી મડગી', અને જૂના વિરોધીઓ પણ બળ્યા — અને તે સૌએ મોતીબાઈની વિરુદ્ધ વાતાવળ જગાડી.

*

મોતીબાઈની પદ્ધતિ એવી હતી કે તે નદી કોઈ સભા માટે ઉમેદવારી પૂતા નહિ તેમનું નામ કોઈ પણ કામમાં આપોઆપ પસંદ થતું એટલે આ સભાના નમકાજ માટે પણ તે તો નિશ્ચિત હતા. પણ તેમના યુવાન માથીઓ ગામના ચાનાવરણથી વાકેફ હતા અને ડિરેક્ટરોના મડગામાંથી મોતીબાઈને દૂર કરવા મખત પ્રયાગ ચાલી રહ્યો હતો, તે જોઈ રહ્યા હતા. જ્યારે રાત આટલી દંડ સુધી પહોંચી ત્યારે તેમને થયું કે, જો આ પ્રયાગ આમે રક્ષાયું કરવામાં નહિ આવે તો નાદાન લોકો કાવી જશે અને મોતીબાઈના નિષ્કલ્પ જીવનને ઝાખપ લગાડશે એટલે તેમના એકે મોતીબાઈને આ હકીકતની જાણ કરી અને પોતાના પક્ષ તરફથી મત મેળવવા પ્રયાગ કરવાનું શરૂ કરવાની રજા માગી. સિદ્ધાન્તવાદી મોતીબાઈએ તે રજા ન જ આપી છતાં મોતીબાઈની ઇજ્જતના રક્ષક યુવકો સદા જાગ્રત રહ્યા, અને મોતીબાઈને ખમર પડે નહિ તે રીતે તેમણે ગળા પ્રયાગમાંથી સામનો કરવા બંધી તૈયારી કરી રાખી.

મુકરર કરેલા અમથે સભા બનઈ. માર્ગનિર્દેશ પુસ્તકાલયના મખતમાં સભા એકની જ હતી, છતાં મકાનમાં માથ નહિ એટલા લોકો આ જગ જોવા હાજર થયા. વાતાવળ ખૂબ તગ હતું સભાસભ સિવાયના લોકો સભામાં ઘૂસી જઈ મત આપશે એમ જણાતું હતું. તેમને બરાબ કાઢવામાં આવ્યા, અને સભાનું કામ શરૂ કર્યું.

મોતીબાઈને પ્રમુખપદે આ ત્રીજી સામાન્ય સભા હતી, તેમને અનેક રક્ષણથી પ્રમુખપદ સ્વીકારના પિતાઓ પૂર્વામાં આવતી તેનો તે અસ્વીકાર જ કરતા. પણ આ પ્રમુખપદ તેમણે માગીને લીધું હતું અને આજનો પ્રસંગ અસાધારણ હતો. તેમણે સભા સચાનનના નિયમોનું પુનઃ મગાવી તેનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે સાથે પણ સેના આવ્યા હતા.

સભાનું કામ ગર કરતા તેમણે પ્રાપ્તાનિઠ પ્રવચન કર્યું :

‘આજની સભા અસાધારણ છે આજ સુધી નહિ આવેલા એના પ્રશ્નો આજે તમારી મમક્ષ આનવાના છે. એ કાગણે આજે અમાધાગણ સંખ્યામાં તમે અત્રે આવ્યા છો, તે જોઈ મને આનંદ થાય છે ગામની ઝડેર મધ્યાઓના કામના આ ગામના લોકો આટલો બધો રસ લે એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે આજે જે હાલે તમારી મમક્ષ આનવાના, તે ડિરેક્ટરોએ જે કંઈ દિલ લક્ષમાં ગમીને સર્વાનુમતે કરેલા છે તે નિમે તમારે તમારો મત આપવાનો છે તે મત આપતા તમે તમારી શુદ્ધિથી વિચાર કરજો મારી કે કોઈની મમ કે મેલથી દોરનારો નહિ. તમારે મારી મેનાઓની જાણ ન હોય, તો મારી નિરુદ્ધ પણ મત આપતા અચકાશો નહિ. મે મારી આખી જિંદગી ગામની મેના પ્રી છે. અને મારા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ ગામની ત્રણ મેના કરવાના મે રાખ્યા હતા તેને મે ત્રણ વર્ષ પૂરા થયા છે એટલે એ ત્રણ વર્ષ પછી હું મારી મેને જ સર્વ જાહેર કામોમાંથી નિવૃત્ત થવાનો છું તે પહેલા તમે મને નિવૃત્ત કરજો તો તેથી હું તમારો આભાર માનીશ .’

આ પછી મંત્રીનો હોદ્દો ડિરેક્ટરોથી અનગ ગમી, તે જગાએ આખા દિવસનો પગારદાર લાયક માણસ નીમવા બાબત નિયમની દુગમ્તીનો હવા આપ્યો તે નિમે અગાઉ લેખ લખી સમજૂતી કરનામાં આવી હતી. અને વિશેષ સમજૂતી પણ કરવામાં આવી ખરું જોતા, આ હરાવમાં પેના ગૃહસ્થને ખમેડના વિશે કંઈ જ ઉદ્દેશ્ય નહોતો માત્ર ચાનતી પ્રથા ખામીનાળી જણાતા તેના દોરો ટાળના નીત પ્રથા પાડવાનો એમાં ધરાદો હતો એને પશ્ચિમે પેના ગૃહસ્થને છૂટા થવું પડત કે એમના પગાર અને કામના પ્રમાર તથા કનાકોમાં ફેરફાર થાત, એમ બનવાનો સંભવ હતો છતાં પ્રમુખ હાવને એ માથે કશો મ મધ નહોતો.

મોતીબાઈથી છછેડાયેલા અને જૂઠા પ્રયાગના ભોગ બનેના સભામદોને આ વિવેચનો ખ્યાન મગ્યો આવ્યો નહિ અને હવા ગમૂ થતાની માથે જ પ્રથમ પેના ગૃહસ્થે તે સમયમાં ખુનાસાઈપે જાહેર કર્યું કે ‘આ હરાવનો કેવું મારે તમને સમજાવવો જોઈએ

૧૨ છોટાભાઈની જગાએ છોટાભાઈના વ્તાયે નધુ વખત આપી જે વાંચી કામ કરું છું તે કામથી આપ ઓને સતોષ છે છતાં મને એ જગાએથી ખમેડના માટે જ આ હગવ લાવવામા આ પો છે તેનું કાનજી એ જ ૬ કે તમાન રિપટરા મને જે મેનાવેતન આપે છે તે આપના સામે મોતીબાઈને વાધો છે મારે એ વેતન ન લેવું અને કેળવણી મડળને આપુ એનું મને તેમણે એક ના સમજવડુ હતું તેને ૬ મમત થયો નહિ તેથી જ મને માફના તેમણે આ પ્રયાસ નોંધે છે

આ પછી ગીતન એક સભાસદે એનો વિરાધ કરતા કહ્યું 'બાઈ' કહે છે તે વિરે પ્રમુખ માટેના ખુનાસો કરશે? અને વધાગમા જેનો પગાલ લઈ તે રેળવમી મંજુને આપવો એવી માગણી કેળવણી મંજુના પ્રમુખે નેરી એમ . બાઈ કે છે, તો એની રીતે કેળવણી મંજુ માટે તેમની પાસેથી લાય માગેલી તે આનાની બાઈ એ ના પાડી માટે તેમને ખમેડના આ હાલ જુ થયો છે — એ વિન પ્રમુખ સાડેના શો ખુનાસો કરે કે ?

મોતીબાઈએ જનામમા કહ્યું કે, 'બાઈ' . કહે છે તે દષ્ટી ન કરવેક અમે સાચી છે મનુ નામ છોટાભાઈએ વાંચી સુધી સેનાભાવે મુજબ એમના મનામાન, મુજબ વહીવટને લીધે જ જે આટલી સારી સ્થિતિએ પડેલી છે અને ત્યારે તે મારી સ્થિતિએ પડેલી ત્યારે જ તમને પડેના રૂ. ૨૦૦) પછી રૂ. ૫૦૦), એ પ્રમાણે સેનાવેતન આપવા માટેનું તે ધોગણે બાઈ શરૂઆતમા સેનાભાવે કામ કર અને નહિ તો તેમની વાનગન અને મમના પ્રમાણમા પગાર મેળવે એમ મે કહ્યું જ પણ આ હગવને તે સાથે શો સ્વલ્પ નથી આ હગવમા બાઈ તે ખમેડનાનો મનાન જ નથી આ તો નિયમ મલકવાનો હગવ છે

અને રેળવણી મડળ માટે મે લાય માગી એમ કહેવું એ હકકકતું જુદું છે મે મારી જિં ગીમા લાય તો મ પણ એ મંજુ કોઈની પાસેથી લીધી નથી અને અણિશુદ્ધ પ્રામાણિકતાથી મારો વ્યવહાર ચના થો છે એટલે જો મા. અગત વ્યવહારમા ૬ નાય ન લઉં તો જાણે એવાના મર્યોમા લાય લેવાનો મનાલ ન જ કોય

અને કેળવણી મંડળ એવી લાંચોથી એક દિવસ પણ નભી શકે નહિ. એને પોપનાર વર્ગ બહુ મોટો અને સમર્થ છે ...

આ બેાવતાં સ્નાભાવિક રીતે જ મોતીભાઈને દુઃખ થતુ હતુ અને શ્રમ પડતો હતો. હરાવ ઉપર મત લેનાયા અને હરાવ ઊડી ગયો.

આ પછી ડિરેક્ટરો બદલવાનો અને નવા નીમવાનો ઠગવ આવ્યો. તેમાં એક પછી એક નામો રજૂ કરનાં કે બધા નામોની યાદી સામટી રજૂ કરવી એ વિષે મતભેદ પડ્યો યાદી સામટી રજૂ કરવાનુ ઠર્યા પછી તેના ક્રમ વિષે મતભેદ પડ્યો. તેનો નિકાલ થયા પછી હરાવ રજૂ થયો તેમા સુધારા તરીકે મોતીભાઈને બદલે બીજા એક સભામદનુ નામ રજૂ થયુ આ સુધારા ઉપર વિવેચન કરવાની તો કોઈની હિંમત જ ચાલી નહિ. અને મત લેનાયા. મૂળ હરાવ ૮૦ વિરુદ્ધ ૪૮ મતે પસાર થયો અને સુધારો ઊડી ગયો.

મોતીભાઈનો વિજય થયો, પણ એ ચોખ્ખી હાલ હતી.

*

આ પછી બીજો દિવસે 'રેલસ કટ મદાન બાધનારી સહકારી મંડળી'ની સાધારણ સભા થઈ. ગઈ વાલની સભાના વિજયની મસ્તી એમા દેખાતી હતી, અને મોતીભાઈને હરાવવાને ડમર કસાયેલી હતી.

પ્રમુખપદેથી મોતીભાઈએ મંડળી આટોપી લેનાનો અને એના નાણા વડે ગરીબોના હિતની કોઈ યોજના કરનાનો ઠગવ રજૂ કર્યો તગત જ એનો વિરોધ થયો જનાબમા મોતીભાઈએ આ યોજનાના લાભ સમજાવ્યા અને સભાસદોની મરજી હોય તો જ તે હરાવ સર્નાનુમતે જાનાનો છે એમ સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું. પણ મભાસદો ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ તેમણે તો નાણાં વડેથી દેવાની જ માગણી ચાલુ રાખી. મોતીભાઈએ ફરી સમજાવ્યું - 'મંડળનો વહીવટ સેનાભાવે થયો છે. ૧૧ વર્ષ સુધી બેઠના હિસાબનીશે એક પાર્ષ પણ લીધા વિના વામ કર્યું છે, તે કાગળે જ નાણાં વધ્યા છે તેનો ઉપયોગ મનાના કામમા થાય તે જ યોગ્ય છે. મંડળીના સભાસદોને સડટના વખતમા સાચી મદદ મળી, અને શેરના રૂપિયા પાછા મળે છે એટલે તેમને કાયદો ધણો છે, નુકસાન કશુ નથી. છતાં જોઈએ તો અધીરું રકમ વહેંચો અને અધીરું રકમ ધમોદા કરો,' એમ પણ સૂચવ્યું.

પણ એની કશી અસર થઈ નહિ. બીજા મહાસદોએ એ જ દલીલ કરી સમજાવી, તેની પણ કંઈ અસર થઈ નહિ.

આખરે કશો નિર્ણય કર્યો નહોતો જ મહા બરખાસ્ત કરી અને હંગમ મળૂં કરાવવા સદરારી અધિકારી ઉપર અગ્રહ કરી. મોતીબાઈએ જે સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવનબર કામ કર્યું હતું, અને જે સિદ્ધાંત મેકના ઝિઝર ફડમાંથી કન્યાગાળા માટે નાણાં આપવાના હંગામી પાછળ હતો, તે જ સિદ્ધાંત તેમની આ દરખાસ્ત પાછળ પણ હતો. પણ તકાવન એ હતો કે, આ મંડળીના બંધારણમાં તથા સરકારી કાયદામાં એને માટે નિયમ નહોતો. મોતીબાઈના વિરોધીઓએ મંડળીના બંધારણની આ ખામીનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમણે અગાઉની માફક મોતીબાઈની મામે અગ્રહ કરી. એ જ પ્રસંગ નાજોતમાં જ ગયો હતો, અને આ બીજો પ્રસંગ આવ્યો. સદરારી અધિકારીઓએ મોતીબાઈની સાથે આ બાબત ચર્ચા કરી. મોતીબાઈનો સિદ્ધાંત એમને કબૂલ હતો, પણ મંડળીના બંધારણમાં એ સિદ્ધાંતને અવકાશ નહિ હોવાથી તેઓ મંડળીના મહાસદોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મોતીબાઈની દરખાસ્ત મળૂં કરી શકે નહિ એમ કરે તો મંડળીને બંધારણની રૂએ મળતું મંડળી ગણણ આપવાનો ધર્મ તે ચૂકે એટલે મોતીબાઈના શુભ આગમને સ્વીકારના છતાં, તેમણે તેને સરનારી ગડે મળૂં આપવાની ના પાડી. તે માટે જ તો મહાસદોએ મનાનુમતે હંગામી રીતે એ જોઈએ કે જાં તો પહેલો નિયમ બંધી પછી મહમતીએ હંગામી રીતે જોઈએ.

બીજા મહાસદોએ નિયમ બંધીની દિમાયત કરી પણ મોતીબાઈએ એમ કહ્યા ના પાડી, અને પોતે પ્રમુખપદથી ગાજનામ આપ્યું. મેવાપ્રધાની સમાપ્તિનું એ પહેલું પગલું હતું.

સેવાધર્મની મર્યાદા

‘રેલસંકટ મહાન આંધનારી સદકારી મંડળી’ને પ્રમુખપદેથી મોતીભાઈએ રાજીનામું આપ્યું. પણ વખત જતાં સમજૂતીથી વિરોધી પક્ષનું દિલ પીમળશે અને સમાધાન થઈ જશે, એમ તેમણે માન્યું હતું. તેથી રામભાઈને એ કામ સોંપ્યું અને તેમણે પ્રમુખ-પદ સ્વીકાર્યું એમ આજ્ઞા કરી. રામભાઈ પ્રમુખ થયા. તેમણે ફરી મંડળીની સભા બોલાવી અને દલીલો કરી. જવાબ મળ્યો કે નિયમ બદલો. બોલનારને ખતર હતી કે નિયમ નહિ બદલવાનો મોતીભાઈનો સિદ્ધાંત હતો, અને છતાં મોતીભાઈને પોતાનું ધાયું કર્યું હતું. એટલે તે વધુ ગદગદ બન્યા હતા. રામભાઈની દલીલની અસર ન થઈ, એટલે બીજા સભાસદે સમજાવવા માંડ્યું :

‘અધ્યા, આવું કરશો તો ફરી તમારું કામ કરવાનું કોઈને મન નહિ થાય; જરા તો સમજો. તમારે માટે મંડળી કેણે ઠાઢેલી ? તેને માટે ભલભલાની મિલકત સરકારમાં ગીરો મુકાગેલી. છતાં એમાંના કોઈએ એક પાઈ પણ પોતાને માટે વાપરી નથી. ધરને પૈસે, ધરનો ધંધો ગુમાવીને, રાતદહાડો તમારા દુઃખનો ઉપાય કરવા રખડ્યા છે, અને ટાઢે થયરતા હતા તેમાંથી બચાવી તમને ધરવાળા ફરી આપ્યા છે. એવા સોફ તમને તમારા જ હિતની વાત કરે છે તેના આવા જવાબ આપો છો, તો પછી અમારા જેવાને તો સેવાનાં કામો કરવા ઉપરથી જ મન બિડી જશે. જરા વિચાર તો કરો, તમે કેના મોં આગળ આ જવાબ આપો છો !’

ઉત્તર : ‘અમે એ બધું સમજીએ છીએ. અમને ખતર છે કે તમને સેવાનાં કામો કરવાનું વ્યસન પડેલું છે અને અમારા જેવા ગમે તેમ દહેશે તોય તમારાથી બીજું થવાનું નથી. અને તમે સેવા કરો છો એમાં કેને ન્યાય કરો છો ? રસ્તામાં ફૂતરું મરી ગય ને તે ગંધાય, ત્યારે ભંગી આવીને તે ઢસડી બચ — એ સેવા ને તમે

કરેલી સેનામાં શો તફાવત છે ? બંગીને દૂતગં દસડવાનું વ્યસન, કોઈને ખીડી દાડનું વ્યસન, તેમ તમને મેવાનું વ્યસન. તેમાં અમારે શું ? અમારે તો અમાગ રૂપિયા જોઈએ. હા, મંડળીના નિયમમાં જો આવી રીતે રૂપિયા વાપરવાની ક્યમ હોય તો બતાવો. બાકી નિયમ વિરુદ્ધ હરાવ અમે નહિ ચલાઈએ.’

આ ઉત્તરની કોઈએ આશા ગમી નહોતી. થાકીને રામભાઈએ તથા મંડળીના મંત્રીએ ગઠનામાં આપ્યાં અને મંડળીનું દ્વંદ્વ સહકારી અધિકારીને ત્યાં મોડલી આપ્યું.

ઉપરના બનાવે મોતીભાઈના મિત્રમંડળની લાગણીઓને ખૂબ ઉશ્કેરી અને વિરોધી બળોને હગવી તેમને પાક બાણાવવા ગામના યુવકોએ કમર કસી. તેમણે મંડળીની અસાધારણ મબા ભરી નિયમફુરરતીનો હરાવ કરી પસાગ કમવવાના પ્રયત્ન આગંધ્યા. રેલસંકટ મંડળીની છેલ્લી સભાઓમાં સભાસદોએ કરેલા વર્તનથી મોતીભાઈને પણ અસાધારણ દુઃખ થયું હતું જ. પણ એનો બદલો લેવાના યુવકોના પ્રયત્નને ટોકા આપવાની તેમણે માફ ના પાડી, અને એકું કંઈ થશે તો પોતે જોકના પ્રમુખ તરીકે ગઠનામ આપશે એમ અપેક્ષા જણાવ્યું.

~

ઉપરના બનાવોએ મોતીભાઈના જીવનની, આદર્શોની અને વાર્ષિકવૃત્તિની મર્યાદાઓ ખુલ્લી કરી આપી એ બનાવો અપવાદ-રૂપ નહોતા પણ મોતીભાઈને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી થઈ ગયેલા અનુભવના માત્ર સૂચક નમૂના જ હતા. તેમના ધણા પ્રયત્નોને એ જ પ્રકારના વિરોધનો મામનો કરવો પડતો હતો — અને પોતે એવેલા આદર્શો અને મિદ્ધાન્તો શિથિલ ક્યાં સિવાય સેનાનાં કામોમાં સફળતા મળવી અગત્ય જણાતી હતી.

ગરીબોની સેવા કરવા આંધળિયા કરી દોડતા મોતીભાઈએ છેલ્લાં વર્ષોમાં શેનવા, બંગી, અને નોડગર્મની સ્થિતિ સુધારવા ઉત્સાહભેર કામ ઉપાડ્યું હતું. પણ એ પ્રયત્નોની સફળતામાં એ લોકોના જ દુર્યુષ્ઠો આડે આવતા હતા. કેટલાંક દષ્ટાન્તો રમૂજ અને બોધક છે.

શેનવા લોકો માટે ઘરો માધનાની તજવીજ થઈ, તેનો એ લોકોએ સારી રીતે અને ઉત્સાહથી લાભ લીધો એ ઉત્સાહ જોઈ મોતીભાઈએ તેમને યજ્ઞ ગદગ મેળની આપી ઘરો મધાર્ત ગયા અને તેમા શેનવા લોકો રડેના નાગના હવે તેમજુ નરેમા માણસને શોભે તે રીતે રહેવું જોઈએ, અને ઠરેના ધોરણ પ્રમાણે મહારી મડળીનું દેવું આપું જોઈએ, પણ ગરજ મરી એટલે નેદ વેરી એ રીતે તેમણ વર્તના માડ્યું. વરો માધના ખેનરોમાથી માગી ખોદેલી લા ખાડો થયેનો એ ખાડાની નજીક તેમના જ નાસમાની એ- આધળી ડોસીનું ઘર એ ડોસીને કોઈ આધાર નહિ હોનાની મોતીભાઈએ બધી સગવડો મફત અપાવેની તેના આગણામા જ ખાડો ડોવારી તેને જતા આવતા નુ-આન થનાનો હવે હતો તે કારણે તે ખાડો પૂરી દેનાની તેના રડોશીઓને મોતીભાઈએ જાતે સૂચના કરેની તેનો એ લોકોએ મહિના મુની અમન ન કર્યો ના-નાર તેમને એ માટે ગાકવામા આન્યા દરેક રખતે ને, ‘હા, આને તો પૂરી દઈશુ જ’ પણ ડેનાગ લાથી પૂક ડેરવે કે ‘અમી બોલ્યા અમી દાહ’ આખરે એ ખાડો મોતીભાઈએ વેસા ખર્ચાને પુરાવ્યો.

એ જ રીતે જૈનના લોકોએ તેનો મજે લીધા પછી મડળીના નાણા બગરાનુ નચન પાળના માનન મોતીભાઈને જિરા બણાવના માડ્યા એ- નર્પ દરમ્યાન માત્ર એક જ સભામંદે હપતા ભર્યા મોતીભાઈએ એ લોકોને મોનાની અમનવ્યા તો કહે, ‘પૈસા ક્યાથી લારીએ? મજૂરી મળતી નથી.’ મોતીભાઈએ તેમને મજૂરી મળે તે માટે નાયમની જોડવણ કરી આપી નસો કેળવણી મડળના યોગાનમા જોડાઈ ગની સામે એ- મોટો ખાડો પૂનાનો હતો તે કામ દનાનું તેમને નામનુ આમત્રણ આપ્યું અને મામ નગી તેની મજૂરીના પૈસા બેઠ્યા જમા નાનાનુ મૂચન્યુ તેનો પણ એ લોકોએ લાભ ન લીધો આખરે તેણુ નસન નગા મેક તરફથી તેમના જ ગામના એ- જણને પગાગ આપી રોકામા આવ્યો તેણે તેમને લેણુ નહિ આપનાની જ યુક્તિઓ બતાવી છેનટે સેવાભાવે બાધી આપેના ઘરો પાડી નખાવી લેણુ વસન મુવુ કે કમ એ ધર્મસંકટ ખડુ થયું.

ગામના બગીચોની ગિચિતિ સુધાગવા 'બગી સદમરી મડળી' કાઢી હતી તે જામે તે માટે મોતીબાઈ એ મડળીને પોતાના નાણા ધીરતા સમાસદોના દેવ પતાવના કઈ કઈ યુક્તિઓ કરતા અને તેઓ નકામા ખર્ચ કરી પોતાની અલ્પ કમાણી વેડી ન નાખે તે માટે તેમને જાતે મગી મમજવતા, પટારતા લાગ્યો આપતા તેનો તે લોકો લાભ લેના પણ પૈસા વેડી ઈર્ષ દેવુ જગાની ટેવ સુધાગવામાં જાણી પ્રગતિ થતી નહિ

*

શેનવા લોકોની મડળીની માથે જ ગામના પગાગદાગ નોઝરોની સહકારી મડળી નાઢી હતી તેમાં પણ એવો જ અસાધારણ અતુભ ન થતો હતો જે નોઝર — મોમા — ને જુલમી દેનામાથી બચાવવા એ મડળી કાઢી હતી, એ નોકર મોતીબાઈની વ્યા અને હિદાગતાને લીધે દેનામાથી તાત્કાલિક મુક્ત થયો અને મડળી નીચળા પછી દશ માસમાં તેણે મડળીનું દેવુ પણ આપી ગયું એટલે તે દેવાદાર મગી શાકુ ૧૦ થયો. એ ગિચિતિનો લાભ લઈ તેના જૂના શાકુકારે તેને ફરીથી દેનાની જાળમાં ફસાવ્યો મોમાને જ ને સોમાના બાઈને નાણા ધીર્યા, અને તેનો જામીન મોમાને બના મો થોડા વખત પછી સોમાના તથા તેના બાઈના એક મિત્રને નાણા ધીર્યા તેની જામીનગીરીમાં પણ સોમાને જ લીધો મેમાથી એટલે જણના રૂપિયા વખતસગ પડતા નહિ એટલે જામીનદાર સોમાએ પૈમા બગા જોઈએ એમ ઠ્યું તે માટે સોમા ઉપર તાકીદ થતા ગાડી મોમો આ તગકીદમાં ઈર્ષ મમજો નહિ એટલે તે તો પેના લેણદારને મો બતાવે જ નહિ લેણદારે જામીન ઉપર દાવો મૂક્યો અને મોમા ઉપર સમન્સ આવ્યો મોમાએ તે સ્વીકાર્યો પણ તે શુ છે તે જાણવાની તસ્દી લીધી નહિ મમન્સ ગ્રીકાગવા છતા કોર્ટમાં હાજર ના થયો, એટલે તેની સામે હુ મનામુ ચર્ષ ગયું આ હુકમનામાની બગાવણી માટે બીજો સમન્સ ની જ્યો તે સોમાએ મોતીબાઈને બતાવ્યો મોતીબાઈ નામમાં હતા તેમણે મોટેથી જ તેને હકીકત પૂછી સોમાએ જે હકીકત કહી તે ઉપરથી મોતીબાઈએ તેને તરત જ પેટલાદ મોકલ્યો અને આ બામતમાં મોગા તજવીજ કરના એક વકીલ મિત્ર ઉપર પત્ર લખી આપ્યો

સોમો પેટનાદ ગયો. વજીને તેના ઉપરની સરકારી નોટિસ જોઈ તેમા તો લખ્યું હતું કે અમુક તારીખે જો મોમો કોર્ટમા હાજર ન થાય તો તેને કેદ પકડવાનું વોગટ નીમ્ણશે વજીને સોમાને તરત જ ગ્વાના કર્યો, અને મોતીભાઈ ઉપર વસ્તુસ્થિતિની ચોખ્ખાટ કરતો કાગળ નખી આપ્યો. આ જળમાથી સોમાને બચાવના મિત્રોની મનાહથી એ ગ્ગતો મદનામા આવ્યો. સોમાને મોતીભાઈએ કંઈ રક્ષણ ન આપવું અને લેણદાર કેદનું વોરટ બજાવે તો બજાવવા દેવું જેથી તેને ખાતરી થશે કે સોમાને કોર્ટનું રક્ષણ નથી વોગટને પરિણામે મોમાને જેનમા જવું પડે તેથી સોમાએ ગભગભાનું નહોતું, કેમકે લેણદારે તેને જેનમા રોજના છ આના પ્રમાણે ખોરાખખર્ચ આપવું પડે છે એને જેનમા તેને ઘડના જેવું જ — તેથીયે નિશ્ચય — સુખ મળવાનું હતું.

સોમો જેનમા ગયો ત્યાં એક માસ રહી લેણદારને મગમરી નિયમ પ્રમાણે મોમાને માટે રોજના છ આના ખર્ચવા પડ્યા એક માસમા જ તણા થાક્યો મોમાને છટો ગ્ગા તેણે અગ્ગ આપી સોમો જેનમહેનમા નિનત દિનમો ગુજારતો હતા મહાત્મા માધીજીના સૈનિકો નરતાયે નધુ એકનિઘાથી ગરીબોના પોતાના અમન જીવન નનનું પાનન તે જેનમા કરતો હતો. તેને રોજનું છ આ. ખર્ચ હરનાની છ હતી જના તે બાગ્યે જ મે આના ખર્ચતો અગ્તે માસ આખરે તેને નામે થોડાક રૂપિયા એમ્હા થવા હતા તે નડે જેનમહેનમાથી નીજના તેણે નપડા ખરીદ્યા અને એક માસના સપૂર્ણ અરામ પછી શરીરે અને મને તાગે થઈ નવા કપડારી સજ્જ થઈ તે પાછો આ ગો.

હરિજનો અને સોમા જેવા ગરીબો પછી મોતીભાઈની દવા અને મેવાનું સૌથી મોટું પાત્ર નિઘાર્થીઓ. નિઘાર્થીઓને નિઘાબ્યામમા અને સાદસ ખે નામા ઉત્તજન મગે ત માટે મોતીભાઈ આ મો મીચીને ખચ કુતા તેમાયે નિઘાર્થી જેમ ગરીબ જેમ પછાત વગનો, તેમ તેમની ઉગતા વધુ મદાર આવતી હજિન ઉદ્ધારા બાધીજી અો દુષ્ક સાપાના મદાન પ્રયત્નોએ તેમનામા આ વૃત્તિને ખૂબ નધાગી ચૂકી હતી નમો ગામમાથી ઓઝામા

ઓછા એક હરિજનને એન્જુએટ મનાવવાની તેમની આનખા હતી. તે માટે એક વિદ્યાર્થીને મોની ફાર્મક્યુલમા ખામ સગવડો આપી મેટ્રિક મુધી પડોયાડ્યો હતો, અને કોલેજમા પણ મોન્યો હતો. જેમ જેમ મોતીબાઈએ તેને મદદ કરી તેમ તેમ તે વિદ્યાર્થીના મગજમા પવન ભગતો ગયો. ગાંધીજીની હગિન પ્રવૃત્તિને તીધે એવો પરન દેશમા ચારા કરતો હતો તેમાથી આ વિદ્યાર્થીને યોગ્ય મળતુ હતુ કોલેજમા ગયો, ત્યાંના ચાનાચગ્ગ એનામા અગ્રિમતા જગાડી અને તેણે પોતાની જાતિના ઉદ્ધારની અદાથી તર્તના માડ્યુ તેને અગ્રમ્ય ગણી ઈર્સનન નવા જાય તો તેની મામે ધૂરનાની અને જૂની તર્તન જ્ઞાની તેને આ ત પડી' એ અને ખીજા મજેગોને લીધે તે અબ્યામનુ પોતાનુ ધ્યેય ચૂક્યો અને કોલેજના પડેના તર્તમા નાપાય થયો. મોતીબાઈએ તેને મીઠા ત આપી તેમા પણ તે નિષ્ફળ ગયા આખર તેને પોતાને ન્તે જરા દેવો પડ્યો.

*

વિદ્યાર્થીનું નિરે મોતીબાઈને મુજ અદા હતી તે અદા ડગે તેવા પ્રસંગો તો નામજીમિમા 'ચરાત' મોર્ગિ હાઉસ' દાહ્યુ તારથી જ રાફ ચરા હતા વિદ્યાર્થીન અત નતા આપનામા આવે તો તેનાથી તેનુ ચાગિ ખીને વિદ્યાર્થીને શિક્ષા ન જ મળી, વિદ્યાર્થીને જે જોઈએ તે સાધનો પૂરા પાડના, વિદ્યાર્થીની મુશ્કેલીઓ દૂર નવા ગમે તે જોખમ ખડવા—આ બધુ મોતીબાઈ પોતાની રીતે અને ધાર્મિક જનૂનથી કરતા હતા તેનો વિદ્યાર્થી એ લાભ લેતા હતા અને તુ ને તુ લાભની માગણી કરતા હતા પણ એ લાભને પરિણામે તેમનામા જે ચારિત્રનિઘસ, જનામદારીનુ બાન, તર્તનનિષા, સેનાભાવ, સાદાર્થ, અબ્યાસની તમન્ના, રંગેર ખીલવુ નેર્સએ તેમાનુ બહુ થોડુ ખીલવુ જણાતુ હતુ.

*

આમ હતા મોતીબાઈ પોતાના ધર્મમા અદા ગુમાવ્યા સિવાય કામ કર્યે જતા હતા ખીજા બાજુ, દેશમા સતંત્રતાની લડત દાયમ ચર્ચ હતી તેને આગળ ધરાવના વર્ગોર્થ નવા નવા પ્રયત્નો ચના હતા એ પ્રયત્નોમા મોતીબાઈનુ સ્થાન કયા હતું, એ પ્રશ્ન

વિદ્યાર્થીવર્ગ અને યુવકવર્ગ સદા પૂછતો રહ્યો હતો. તે રાજકીય લડતમાં ભાગ નહિ લેવા બદલ અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાં ભાગ નહિ લેવા પ્રેરના બદલ તેમની જ સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની જ મદદોથી આગળ વધતા યુવકોને તેમના પ્રત્યે અમતોપ થતો અને તેમની સાથે ધર્ષણા પણ થતા. એ જ સંસ્થાઓમાં ટામ ટરી રહેલા શિક્ષકોને પોતાના સમજી તેમને પોતાના આદર્શોનો જંગ લગાડવા મોતીબાર્ષ કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરતા હતા પણ તેની અસર નહિ જોવી જ થતી એ સર્વથી મોતીબાર્ષને અપ્રદ થતું હતું કે પોતે જ રચેલી સંસ્થામાં પોતે અધ્યાને હતા.

*

પોતે યાપેની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેમને વસેના જોવા જ અનુભવ થવા લાગ્યો હતો. પ્રવૃત્તિઓ જન્મ્યાવી હતી, અને યુવકોમાં શ્રદ્ધા ગમી તેમને તે સોંપી હતી મહાત્મીને થાય તેટલી મદદો કરી હતી. અને સનાદ સૂચનાઓ આપી હતી ટામ થયે ગયું હતું અને પોતે જ્યારે આગેવાની લેતા હતા તે થઈ ગયું હતું. પણ એ સર્વ માથેનો પોતાનો સંબંધ છોડવાના હેતુથી આજ સુધી ચાલેલા વહીવટને મમજના અને તેની સાક્ષરતા કરના તેમણે જોડા બિતરી તેની તપાસ કરી, તો તેમાં તેમણે નહિ જોયેલી એવી પ્રગતિરોધક ગિચિતિ જણાઈ. એકેએક ટામમાં, નાનામાં નાની વિગતમાં સેનાભાવ, ચારિત્રશુદ્ધિ, બારીક કાંડસર અને પ્રગતિના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નર્તના ટેવાયેલા અને બીજાને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રેરના મોતીબાર્ષને પોતાની જ પ્રવૃત્તિઓની આ ગિચિતિ જોઈ આઘાત લાગ્યો હિંમત નખી તેમણે તેના ઉકેલ શોધવા માડ્યા એકેએક ઉકેલ ક્યો પણ ખરા, છતાં ધર્મસંદેહ એક પછી એક આવી ખડા થવા લાગ્યા.

*

કોંગ્રેસ સંગ્રામ આગળથી દેશસેનાના અધ્યો દુઃખી થવાની તેમને અપૂર્વ આશા બધાઈ તે માટે તેમણે ચરેતરના યુવકોને અપીલો કરી, કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓને મળી તેમને મહાત્મ આપવાની ઇતેમ્નરી બતાવી, પણ તેમના જ વિદ્યાર્થીઓ તેમની સાથે દાય મિલાવવા તૈયાર જણાયા નહિ છતાં સંકારી ચોજનાઓને પોતાના

અનુભવનો લાભ મળે તે માટે પોતે પોતાની સેવા આપવાની હૃદય
ગતિ કરી અને પોતાની ગીતે લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ એક પછી એક
શરૂ કર્યે ગયા.

૪

આમ પ્રવૃત્તિઓ વધતી જતી હતી અને યાવ તેટલી એના
કરી સેવાની ધગશ મંતોપાતી હતી. પણ એ અર્વના પરિણામ ઉપર
નજર ફેંકતા લોકચિંતિનુ દશ્ય સંતોષકારક નહોતુ લાગતુ. આ
વિષે એક વર્ષ ઉપર દક્ષિણાપાને લખેલા એક પત્રમા લાક્ષણિક
નિખાલસતાથી મોતીબાર્ઈએ લખ્યુ હતુ (તા. ૭-૬-'૩૭) :

‘એક વર્ષ કામનું પૂરું થયુ, છતાં હજી ચોક્કસ નિશા નક્કી
થઈ શકતી નથી પ્રયોગો ચાલે છે, પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ સફળતા
મળવા બહુ સમય જોઈએ છે ગોખસેજીએ જમીન ખેડી. દેશ
બાગવાનુ કામ આપ અને નેતાઓ કરે છે. વાનણી પણ કાઈ
કરશે લણનાનુ કામ ખીજ કરશે, અને બોગવનાગ કામ હવે પછી
જન્મશે. મારે આ પ્રદેશમા હજી પડતુ જમીન બાગવાનુ કામ
કરવાનુ આવ્યુ છે. એટલુ કામ આવડ અને કામમા ધીજી રહે
તો તેટલાથી સંતોષ છે.

બાર્ઈ . . સાથે એક રાત્રિ ગામી, ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામ-
ઉદ્યોગો મંજૂ થી વાતચીત કરી. તેમના વિચારે, આ દેશમા કાઈ
‘સેન્દ્રલ હન્ડરફી’ મોટા પાયા ઉપર જન્મે નહિ ત્યાં મુખી ગૃહઉદ્યોગો
શક્ય નથી. જાણનાના ગૃહઉદ્યોગો તે જ ધોગણે ચાલે છે.

મારી મુશ્કેલીઓ નવા ઉદ્યોગો જમાનવામા તો બહુ બારે છે
એ સમજુ છું; પણ હાથવણાટનો ઉદ્યોગ સજીવન કરવામા પણ
કાઈ જ થઈ શકતુ નથી, એ બહુ દુખની વાત છે. ધણી બાબતોમાં
માથું મારું છું, એટલે એક પણ સગીન કાચ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં થઈ
શક્યુ નથી, એમ લાગે છે અને બધા ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું છોડી
શકતો નથી. જે તે વખતે જે હાથમાં આવે તે લઉં છું; અને
કામ એટલાં બધાં મળી આવે છે કે દિવસના કલાક જોડા પડે છે.
‘બી પી.’ (બીડ પ્રેશર—લોહીનું દબાણ)ના કારણે શરીર પણ
માથવણુ પડે છે. આ બધુ તો મીઠું મીઠું ચાલ્યા કરે છે, પણ મારે
માટે દુઃખ અને ચિંતાનો વિષય નીચે પ્રમાણે છે :

તોડો આક્રમક અને જુગારમા ખુનાર થાય છે પોનીસ લાય મળનાના કારણે અને કર્તવ્યનિમુખ હોનાથી કંઈ જ કરી શકતી નથી ગામડાના તોડનેતાઓ પ્રમાદી, અવાઈ અને અજ્ઞાન હોનાથી મત્તા ગુમાની મેદા છે, એટલે તેઓ કંઈ જ ન કરી શકે તેમ નથી કોઈકે જ ગામ કુમ્પનિનાન હશે સગરા દગ્ગારે ચડી બારે ખુવાર થાય છે લગ્નમરણોના ખર્ચોમાથી પણ તોડો જિગરી શક્તા નથી યજ્ઞ, ગંગાપૂજા, નાસ્તુ શ્રાદ્ધ, એના બિન બિન નિમિત્ત ॥ ખર્ચો તોડો એ જ જાય છે આ બધી બાબતોમા જ્યાં સુધી ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી આરોગ્ય, સહકાર, ગૃહઉદ્યોગ પછાત કોમોની સુધારણા, વગેરે વગેરે પ્રશ્નો સારી રીતે હેડી શકાતા નથી મને પોતાને જ લાગી આવે છે કે બીજી દિશાના પ્રયત્નો બહુ પશ્ચિમ નથી લાગી ગયા

દાખલા તરીકે પેટલા મહાલના એક એક ગામમા શાળા છે, પુસ્તકાલય છે, ઔષધાનય છે, ગ્રામપચાયત છે, મહકારી મડળી છે, દેવમંદિર છે અને સામાન્ય રીતે તોડો સુખી છે છતાં તાનુકો કોઈ એક મારી બાબતમા આગળ વધતો નથી, કાંણુ કે એક બીજાને મારીને આગળ વધવાનું કોઈ સમજ્યું નથી નવી દૃષ્ટિએ કોઈ ગામને આર્થિક પ્રગતિએ એવું ગામ જણાતું નથી જેમને આપણે ગામ ॥ સાચા, સારા નેતાઓ ગણીએ તેઓ પ્રામાણિક નથી અને ધુનકોની દૃષ્ટિ જુદી દિશા તરફ ગઈ ૧ એમનામા જે સાધાર્ણ જોઈએ, સેનાના કામો માટે જે ધન્ય જોઈએ, નવુ નેનાની જે જિજ્ઞાસા જોઈએ અને સેનાબાન આરોગ્યસ્વાર્થત્યાગ જોઈએ, તેમાનું ધણુ ઓછું જોનામા આવે ૨ સેનાબાની યોગ્ય શિક્ષકો મહેલાઈથી મળી શક્તા નથી એવું વસ્તુચિતિમા કંઈ જ ફેર પડતો નથી છતાં હાર્દ તો એના બીજી રીતે થયે જ જાય છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ પ્રગતિ દેખાયે જાય છે

છેલ્લા વર્ષનો કાર્યક્રમ

(તા. ૨૫-૧૨-'૩૮ સુધી)

જોકે અને રેલસંકટ મકાન બાંધનારી મંડળાની સભાઓ પછી થોડા દિવસે દિવાળી આવી. તે દિવસોમાં બેસતા વર્ષને દિવસે મોતીબાઈએ ચાલના આવેલા રિવાજ મુજબ વસો ગામને માટે નવા વર્ષનો કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો.

વસો ગામને નવા જમાનાનું નમૂનેદાર ગામ બનાવવા તેમણે ૫૦ વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્નો કર્યા હતા. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષ દરમિયાન આ પ્રયત્નો વીજળીવેગે વધારી દીધા હતા. અને એક વર્ષ પછી એ સર્વ પ્રયત્નો તે છોડવા માગતા હતા. એટલે આ વર્ષની સભામાં તેમણે ગામની પ્રગતિ માટે કરવાનાં કામોની લાંબી યાદી રજૂ કરી :

૧. ઓતરરી બેજિસ્ટ્રેટની નિમણૂક.
૨. દવાખાનામાં દુદી માટેના એક ખંડની જરૂરિયાત.
૩. રોશન માટે વેઈટિંગ રૂમ.
૪. સરકારી રેસ્ટ હાઉસની જરૂર.
૫. દવાખાના માટે સુધરાઈએ આપવો પડતો રૂ. ૬૦૦ નો વાર્ષિક ફાળો ઘટાડવાની જરૂરિયાત.
૬. ગોપાળદાસ બાગમાં ૫૦ બાંકડાની ગોઠવણ.
૭. સંકટનિવારણ ફંડ.
૮. જ્ઞાનસંપાદક : ધમ, કેળવણી, પુસ્તકાલય, સરકાર, સુધરાઈ, વેપારઉદ્યોગ ને પછાત કોમો : એ વિષયો ઉપર જાહેર બાપણો.
૯. ' સુધરાઈ સદાયક મંડળ 'ની ખિલવણી
૧૦. સાર્વજનિક કીડાંગણ અને વિશ્રાંતિસ્થાન.
૧૧. ખેતીસહાયક યોજના : બી, ખાતર, ઓખર, પ્રવાસ, એછે બ્યાળે નાણાં, વગેરે.

- ૧૨ નણાટસહાયક યોજના
૧૩. નાના કારીગરોને બેઝની સહાય
- ૧૪ યુનકે મડળ, નિઘાર્થી મડળ વા મેવા મડળ દ્વારા જનસેવાના કામો
- ૧૫ કુસંપનિનારણ (લવાદ) મડળ
૧૬. ટ્રેનિંગ મડળ
- ૧૭ પ્રગતિ મડળ
- • સરકારી ગુજગતી શાળા માટે મશન
- ૧૯ સુધરાર્થ માટે રચાનિક અપ્રક્ષ
- ૨૦ સ્વતંત્ર પ્રસૂતિગૃહ ચતા સુધી કામચલાઉ પ્રસૂતિગૃહ
- ૨૧ કન્યાશાળાનું મકાન
- ૨૨ કન્યાનિધાનયની ખિનનણી
- ૨૩ સ્વતંત્ર પ્રસૂતિગૃહ
- ૨૪ માર્વજનિક પુસ્તકાલયના મકાનનો નધારો
- ૨૫ કન્યા વ્યાયામ મહિની ખિલનણી.

આ બધા કામો માટે મોતીભાઈએ યોજનાઓ વિચારી રાખી હતી નાણા મેળવવાના માર્ગ શોધી મૂક્યા હતા અને જમિંદાર ગ્રામી રાખી હતી આ કામો ન્હા માટે ગામના મર્ નર્થર્નાઓનો, સસ્થાઓનો જાતિઓનો, અને સગરનો સહકાર જરૂરી હતો એ સહકાર મળે તે માટે તેમણે પોતાની જાત અને પ્રતિજ્ઞાને ભોગે પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ થોડાક જુનવાણી નોકોએ તેમને કાવના દીધા નહોતા કુસંપ અને વેગ્ગેરથી માણસ પોતે પોતાની જાતને તેમ જ બીજાને કેવું બધું જુ સાન કરે છે તેના નમૂના મોતીભાઈએ જાહેર ધરેલી વસોગા કન્યાના નમોની યાદીની કેલીક રિગતોના ઇતિહાસમા મળી ગ્હે છે એ કારણે જ એમની કેલીકનો દ્રેક ઇતિહાસ અત્રે નોધીય

ગામમા ગરીબ અને પછાત વર્ગને સુખસગવડ મળે, ન્યાય મળે અને તેમના હિતના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરી તેનો નિકાન થાય તે માટે ગામની સુધરાર્થનું તત્ર ચારિત્ર્યનાન અને મેવાભાવી લોકોના હાથમા હોવું જોઈએ, એમ સમજી મોતીભાઈએ સારા, સમજી અને

પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થાને તેમા સભાસદ થના ત્રેય્યા હતા એ સભાસદોએ સુધરાઈનો વહીવટ સુધારના પ્રયત્ન કર્યા એટલે દેખીના લોકોએ એનો વિરોધ કર્યો એ વિરોધનો સામનો થયો એટલે એ મામનો સન્નાગ સભામદો, મોતીબાઈ, અને તેમનું કેળવણી મંડળ અને યુવક મંડળ સૌની વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય ચાલ્યું આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સુધરાઈના સભામદોમા ઝઘડા અને પક્ષ જાગ્યા એક પ્રશ્નને લાગણે આ ઝઘડો ખૂબ વધી પડ્યો અને સુધરાઈ દ્વારા ગામની સેના કમનાના શુભ હેતુથી જ એમા ભેડાયેલા એના ઉપાધ્યક્ષ ઉપર વિરોધી લોકોએ કંઈ કંઈ આરોપો મૂક્યા મગ્નાર મોતીબાઈની સલાહથી એ ઉપાધ્યક્ષને ‘ઓનગરી મેનિસ્ટ્રેટ’ નીમવાનો વિચાર પ્રેક્ષો તે આ આરોપોને ખરેખે માડી વાળ્યો આ આરોપોમા એક એ હતો કે ઉપાધ્યક્ષે સિદ્ધાંતને કાગળે કોઈક બામતનો વેરો ભર્યો નહોતો મોતીબાઈને આ વાતની ખબર પડી તે તરત જ તે ગૃહસ્થ પાસે દોડી ગયા હકીકત જાણી અને આરોપ ખાટો હતો તેની ખાતરી કરી છતા ગામમા મંપ થાય તે માટે વેરો ભરી દેનાની સૂચના કરી ઉપાધ્યક્ષ સાથે પોતે ન ભરે તો મોતીબાઈ જાતે ભરે એમ પણ સૂચન્યું પણ એમ કર તો આરોપ કખૂનના જેવું થાય એટલે ઉપાધ્યક્ષ સાહેબે તેમ નરના ના પાડી અને મોતીબાઈના અથાગ પ્રયત્ન છતા ગામને તે ગૃહસ્થની સેવા મળતી બધ થઈ અને તે માથે ગામને સન્નાગ તરફથી ‘ઓનગરી મેનિસ્ટ્રેટ’નું પદ મળનાનું પણ અટકી પડ્યું.

આ મનાન ૧૯૨૪મા બનેતો ત્યારથી વસો ગામમા વેરઝેર અને પક્ષાપક્ષી કાયમ થયા હતા એ મગડવા મોતીબાઈ પ્રયત્નો કર્યા જ પ્રતા હતા અને દેખીલા લોકો એમની મામે અને એમના કામો સામે નાદબ ઉડાડ્યે જતા હતા

*

મોતીબાઈનું કેળવણી મંડળ અને મેંડ — એ બેની સવ પ્રવૃત્તિઓ ઝીમ અને વિદ્યાને પાત્ર બની રહી હતી એક આલેખ એ હતો કે, ‘જે મ્થી જો કાયદો? જેક તો ખેડૂતો માટે કાઢી હતી, અને ખેડૂતોને તો નઈ લાભ થતો નહોતો’

આ આદેશ ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ પછી તોરબેર અને વાતવાનમાં થતા બાગ્યો મોતીભાઈ એ ફ્રિમ જેડૂતોને જઈ મળ્યા. તેમની સાથે રાતો રી

‘તમારે કેવી મદ જોઈએ?’

‘અમને ઓછા વાળે નાણા મળના જોઈએ’

ઓછા વાળે તમને નાણા આપી શકાય તે માટે મેકને થાપણો કોણ આપે? તમારામાંથી કોઈ આપના તૈયાર છે?’

જેડૂતો શ્રી જનામ આપે?

મોતીભાઈએ ખીજો ઉપાય સૂચવ્યો

‘ચાલો, એ ખીજો જોતો દેખાડો આપણે જેડૂતોને મદદ કરના એ સ્વતંત્ર મડળી મળીએ તે માટે તમારામાંથી અગિયાર જણ સમાસદ થાય એવું રે. એ મળીને રૂ. ૧૦,૦૦૦ બેક ધીરે એવી વ્યવસ્થા પુરીશ’

તેનો પણ કંઈ જનામ જેડૂતો ન આપી શક્યા તથા સુધી મોતીભાઈએ ગહ જોઈ ‘કેળવણી મડળે કે મેં કે જેડૂતો માટે થુ થુ?’ એમ પૂછનાર અને નિમ જનામમાંથી કોઈ મોતીભાઈની યોજનામાં જોડાવા આગળ આવ્યું નહિ નિંદા થયા કરી, અને મોતીભાઈએ નિંદાનો સામનો નિમથી કરનાને બદલે જેડૂતોના લાભની યોજનાઓ થઈ શકે તેની રાહ જોના લાગ્યા

આખરે મેકના પ્રમુખપદેથી તેમણે જેડૂતો અને કારીગરો મનેના લાભની યોજનાઓ શરૂ કરાવી અને તેને કાયમ કરના બે મના નિયમોમાં રેરેશન દરાવવા તથા સ્વતંત્ર સહકારી મડળીઓ કાઢવા તૈયારી પરી

ગામની પ્રગતિ માટે થયેના બધા પ્રયત્નોમાં મોતીભાઈને એક મહાન ખાતી ખૂચતી હતી — તે સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિના પ્રયત્નોની તે માટે તેમણે નિવૃત્તિ પછીના બે વર્ષોમાં ઝડપથી મમ લીધું હતું. મહિલા પુસ્તકાલય ન્યાયવિદ્યાનય, અને ન્યાયાળાનું મકાન — આ ત્રણેય પ્રશ્નો એથી સાથે ઉપાલ્પા હતા અને તે લગભગ ઉકેનાયા હતા ન્યાયાળાના મકાન માટે નાણાની યોજના થઈ હતી ન્યાયવિદ્યાનના નિભાન માટે નાણા મેળવવાની જરૂર હતી આ

ખાતે વાર્ષિક રૂ. ૨,૦૦૦ જોઈએ. તે મેળવવા તેમણે વાર્ષિક સો સો રૂપિયા આપવા ગામના યુવકોને વિનંતી કરી અને તેવાં દસ નામ મેળવી લીધાં. કન્યાવિદ્યાલય સ્થપાયું તે જ અરસામાં (તા. ૧૧-૧-૩૮) એ દામમાં રસ લઈ રહેલા વસોના યુનંદા નાગરિક મણિબાઈ મોતીબાઈ અમીન ગુજરી ગયેલા. તેમના સ્મારક માટે રૂ. ૩,૦૦૦ એકઠા થયેલા, તે આ કન્યાવિદ્યાલયના નિભાવ માટે ગામલોકોએ દૂરદ નરીકે સોંપ્યા અને કન્યાવિદ્યાલય સાથે એ સહગત આત્માનું નામ જોડવાનું હરાવ્યું (તા. ૨-૪-૩૮). આ સાથે જ એ કન્યા વિદ્યાલયને અંગે કન્યા વ્યાયામ મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને કન્યાશાળાનું મકાન જંધાયા પછી ગામની કન્યાકેળવણી માટે કરવાના પ્રયત્નોની રૂપરેખા વિચારવા લાગી.

સ્ત્રીઓની સેવા માટે જીજ્ઞે મદાન પ્રશ્ન પ્રશ્નનિગૃહ બાંધવાનો મોતીબાઈએ વર્ષોથી ઉપાડ્યો હતો. આ માટે સરકાર તરફથી મળતી સવલતોનો અભ્યાસ કરી તેમણે સૌથી પ્રથમ વસોના સરકારી દવાખાનાને અંગે કેળવણેથી દાયણની નિમણૂક થાય તે માટે તજવીજ કરી હતી. આ તજવીજને પણ વિદ્યો સદન કરવાં પડ્યાં હતાં.

હકીકત એ હતી કે દાયણની નિમણૂક ખાતે વાર્ષિક રૂ. ૭૨૦) ખર્ચ થાય. તેની અર્ધી રકમ ગામે આપવી જોઈએ. આ રકમ ડાણ આપે એ પ્રશ્ન હતો. તે માટે મોતીબાઈએ એવો રસ્તો કાઢેલો કે રૂ. ૬૦) મુધરાઈ આપે અને રૂ. ૬૦) મોતીબાઈ લાવી આપે. આ યોજના મુધરાઈએ સ્વીકારેલી. છતાં વહીવટી બૂલને કારણે એનો અમલ થતો અટકેલો. એ બૂલ મુધરાવતાં મોતીબાઈને ઘણી મહેનત પડી, છતાં તેમણે પ્રયત્ન જતો ન કર્યો, અને દાયણની નિમણૂક કરાવી ત્યારે જંખ્યા. ના, જંખ્યા નહિ, પણ વધારે પ્રયત્ન-શીલ જન્યા. એક બાજુથી એ દાયણનો લોકો લાભ લે તે માટે પત્રિકાઓ લખી પ્રગટ કરી, ગામમાં જુદા જુદા લતામાં બાપણે જોડ્યાં. આ દામને અંગે સરકારી ધારાધોરણે મેળવી પ્રગટ કર્યાં, અને જીજ્ઞ બાજુ દાયણની સેવાનો લોકોને સદા લાભ મળે તે માટે દવાખાનાને અંગે પ્રશ્નનિગૃહ બાંધવાની યોજના વિચારી તે માટે નાણાં મેળવવા તજવીજ શરૂ કરી. આ માટે રૂ. ૪,૦૦૦)

સુધારાઈ પાસેથી વ્યાજે મેળવવા, રૂ. ૧૨,૦૦૦) ગામમાંથી ધર્માંદા મેળવવા અને જીજ્ઞા તેટલા સરકાર આપે — એમ હતું અને તે પ્રમાણે ગોઠવણ પણ થઈ ગઈ.

*

આ પછી ગામની કેળવણી માટે સૌથી તાત્કાલિક ઉદ્દેશ માગતો પ્રશ્ન સરકારી અંગ્રેજી શાળાને કેળવણી મંડળના વહીવટમાં લઈ લેવા વિષે નિર્ણય કરવાનો હતો. આ નિર્ણય વર્ગ પહેલાં થયો જોઈતો હતો. પણ એમ થાય તો સરકારી શાળામાં નોકરી કરતા ગામના શિક્ષકોને ઘેર બેસવું પડે તેમ હતું. તે આદતમાંથી બચવા મોતીભાઈ એ પ્રશ્ન સામે ઉઠાસીન રહેતા હતા. પણ દિવસે દિવસે સ્થિતિ એવી થતી ગઈ કે સરકારે જ એને બંધ કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. મોતીભાઈએ ગામના લોકોની મદદ ભરી, સરકારની આ દરખાસ્ત ઉપર વિચાર કર્યો અને આખરે સરકારી શાળાનો વહીવટ અમુક શરતોએ કેળવણી મંડળ સ્વીકારે એમ હતું.

*

આ પછી સરકારી ગુજરાતી શાળાની સુધારણાનો પ્રશ્ન હતો. એ શાળાની મુલાકાત લઈ તેની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન મે માસમાં ગિજુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ ભરાયો ત્યારે મોતીભાઈએ કષ્ટિ હતી. એ પ્રશ્નના નિકાલ માટે હજારો રૂપિયાની જરૂર હતી. એ ક્યાંથી મેળવવા એ પણ વિકટ પ્રશ્ન હતો. છતાં મોતીભાઈએ એને પણ હાથમાં લીધો.

*

આ ઉપરાંત સંકટનિવારણ, કુસંપનિવારણ, સેવાનાં કામે, વગેરે પ્રશ્નોને માટે કાયમની યોજનાઓ કરવાની પણ તૈયારી કરી હતી અને એ સર્વ સારી રીતે થયે જાય તે માટે ગામના આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓના સહકાર અને વિચારોની આપણેની કાયમી યોજના તરીકે ગામને માટે ‘પ્રગતિમંડળ’ની યોજના પણ ઘડી હતી.

*

જેમ વસોને માટે તેમ પેટલાદ તાલુકાને માટે અને ચરોતર પ્રદેશને માટે યોજનાઓ વિચારાતી હતી. પેટલાદ તાલુકા માટે ‘પ્રગતિમંડળ’નો ખરડો તૈયાર પણ કર્યો હતો, અને ચરોતર પ્રદેશને

માટે હરિપુગથી આવ્યા પછી બીજી પુસ્તકાલય પાંચદ આણંદમાં બન્યાની તૈયારીઓ જોઈએ ચાલતી હતી આ અગસામાં મુખર્ષિ પ્રાતની મરનારે પ્રૌઢશિક્ષણના પ્રયાગ માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખર્ચાની યોજના જાહેર કરી, અને તેની વ્યવસ્થા માટે 'પ્રૌઢ-શિક્ષણ સમિતિ' નીમી. આ સમિતિના કાયદમમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રયાગ સાથે પુસ્તકાલયોનો પ્રયાગ કરાવો પણ કાર્યક્રમ હતો એ જોઈને મોતીબાઈને હિસાબની પાઓ ફૂટવા લાગી અને જુજગતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રયાગ માટે મગદારે શુ કરવું જોઈએ તે માટે તેમણે સૂચનાઓ લખી લાગતા-જગતાને મોકલી, અને આ નામે પોતાની મેના આપનાની તત્પરતા બતાવી 'પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ'માં પોતે માગીને મળ્ય મળ્યા, અને એ સમિતિના મળ્યો જુજગતને પ્રવાસે આવ્યા ત્યારે તેમને ચરોતરની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવતા તેમને માટે ચરોતરનો પ્રવાસ જોડ્યો.

આ પ્રવાસમાં મોતીબાઈએ ચરોતરની પ્રવૃત્તિનું માપ પહેલી વાર લેયું અને પ્રવાસ પરો થયે તેનું રિગતનાં ચર્ચન તેમણે લખી 'ચરોતર'માં પ્રગટ ન્યું (તા ૨૬-૧૧-'૩૮) આ પછી ચોડા દિવસે મુમર્ષમાં અખિન દિન કેળવણી પરિપ બન્યાની હતી. એ પરિપ માં જનાના મોતીબાઈએ જીવનબર અખો સેન્યા હતા, પણ તક મળતી નહોતી. તે આમ એમએ મળી ગઈ, એટલે હરખબેર તે મુમર્ષ બિપડયા (તા ૨૪-૧૨-'૩૮)

મોતીબાઈ અમીન

ખંડ ૬ઠ્ઠો

વિ રા મ

(જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯)

ત્યાં ગહેરમાં બધુંય મળશે. પણ પૈસા ખર્ચતાંય ન મળે તેવી
એક વસ્તુ છે — અને તે તમારાં બધાંનો સહવાસ.
(વસો! ઉડતા, તા. ૧૯-૧-'૩૯) રવ. મોતીલાલ અમીન

અંતિમ ઇચ્છાઓ

૧. હું પરમ શાંતિ અનુભવું છું. મારા મનમાં કંઈ ન શિંતા વા ઉદ્ભવ નથી. મારે જેની ચિન્તા હતી તે મારી પત્ની મારી આગળ મર્દ છે તેથી, અને મારાં જે કામો છે તે જે માણસોના હાથમાં છે તેમનામાં મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એટલે, અત્યારે અંતઃકર્મ અને ઈશ્વર અને આધ્યાત્મિક વિચારો વિના ખીજું કંઈ ન સાંભરવું નથી.

૨. હું અપુત્ર હોવા છતાં, મારા કુટુંબીઓએ અને મિત્રોએ મારી જે સેવા અને શુશ્રૂષા કરી છે તે વિચારું છું ત્યારે મને લાગે છે કે મારે અનેક પુત્રો છે. તેમની મારા પ્રત્યેની મમતા અને સ્નેહની લાગણીને બદલો હું વહેલો વાળા રાકું તે ન એકમાત્ર ઇચ્છા છે.

૩. મને અત્યારે પરમ શાંતિ હોવાનું એક કારણ એ છે કે, મને મળ્યા છે તેવા પ્રામાણિક અને ભાવનાગાળી મિત્રો અને સાથીદારો બહુ ન થોડાને મળ્યા હશે. મારા મિત્રોએ અને સાથીદારોએ મારા પ્રત્યે જે વફાદારી બતાવી છે તે બદલ તેમનો બધાને હું આભાર માનું છું અને વસોના લોકોએ તેમને ન રુચે તેવા મારા કેટલાક સામાજિક વિચારોને નિભાવી લઈ મારા કાર્યોમાં જે સાચા આપ્યાં કર્યાં છે અને ખીજાં ગામોની માફક મારા કાર્યોમાં ભારે વિખો નથી નાખ્યાં તે બદલ વસોના લોકો પ્રત્યે મારા તરફની આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

૪. વસોમાં કોઈ દુઃખી હોય, કોઈના ત્રાસથી વા જીવનમયી પીડાતો હોય વા નિરાધાર હોય, તેને આશરો આપવાનું કાર્ય મને વધુ પ્રિય હતું. મારી પછીના લોકો જેમને મારા પ્રત્યે લાગણી હોય તેમણે માડું એ કામ ચાહુ રાખવું અને દુઃખીને રાહત આપવાની યોજનાઓ કરવી એ ન મારી અંતિમ ઇચ્છા અને સંદેશો છે.

૫. કેટલાક લોક એમ કહે છે કે વસોમાં અને ચરોતરમાં જે પ્રવૃત્તિઓ છે તે હું છું ત્યાં સુધી ન ચાલવાની છે. આ માન્યતા ખોટી પાડવાની અને મારાં કાર્યો નિર્વિખે આત્મ્યાં કરે તે જીવવાની મારી જલામણું મારા મિત્રોને પહોંચાડશે. મારા સાચા મિત્રો એટલું તો નરેર કરે કે મારી પ્રવૃત્તિઓ મરી ન જાય તે જીએ.

૬. વસોને મેં માડું મળ્યું છે. વસોની આબરૂ ને પ્રતિષ્ઠા વધેધટે તે મારી ન આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા વધીધટી એમ સમજતો હતો. હવે હું માડું વસો મારા મિત્રોને સોંપતો જઈ છું અને તેની ઉન્નતિ અને આબાદી માટે તેઓ સદા જયમત રહે તેવી મારી જલામણું છે.

રૂપબા — અવસાન

(તા. ૨૬-૧૨-'૩૮)

છેલ્લા થોડા માસથી મોતીભાઈની મુખર્ધ—પૂનાની મુલાકાતો વધી પડી હતી. તે કોલેજમાં બહુતા સારથી પૂના તેમની પ્રેરણા-ભૂમિ બન્યું હતું. પાછળથી 'ચરોતર એન્સુક્શન સોસાયટી' નીકળતાં અને ઠક્કરબાપા સાથે પરિચય થતાં તે એક યાત્રાનું ધામ બન્યું હતું. અને વખત જતાં ઠક્કરબાપા સાથેનો સંબંધ ગાઢ થતાં પૂના મોતીભાઈનું વિશ્રામસ્થાન બન્યું હતું. કામ કરતાં થાક લાગે, મુશ્કેલીઓ મૂંઝવતી હોય, નવું નવું બહુવાની ઇચ્છા થાય, પ્રેરણા કે શ્રદ્ધા ખૂટી પડતી લાગે ત્યારે, એક બાળક જેમ માતા પાસે દોડી જાય તેમ, મોતીભાઈ 'સર્વન્ટ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી'માં ઠક્કરબાપા પાસે દોડી જતા અને ત્યાં થોડા દિવસ રહી શરીરે અને મનને પ્રકુલ્લ થઈ પાછા ફરતા.

આ તીર્થયાત્રા બે દશકા સુધી ચાલ્યા પછી આ વર્ષે એ યાત્રાના ધામમાંથી ધર્મપ્રચાર—એમનો ધર્મ એટલે પુસ્તકપ્રચાર—નો પેગામ નીકળ્યો હતો. તેને મદદ કરવા તે દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. મુખર્ધ સરકારે તેમની સેવાઓનો લાભ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, અને જનપુઆરી ૧૯૩૯માં એ સરકારના વડા પ્રધાન નામદાર ખેર સાહેબને પ્રમુખપદે આણંદમાં બીજી પુસ્તકાલય પરિપદ બરવાની હતી. એટલે મુખર્ધ જઈ સરકારની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિશેની નીતિ, યોજના, વગેરેની માહિતી મેળવી પરિપદ દ્વારા ગુજરાતની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ભાવિ કાર્યક્રમ નક્કી કરવાનો હતો. આ હિપરાંત 'પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ'ના કામને વેગ આપવા સલાહસૂચનાઓ આપવાની હતી, અને ચરોતરમાં એ સમિતિના કાર્યક્રમનો અમલ થાય તે માટે યોજનાઓ વિચારવાની હતી. વળી આ અરસામાં 'ચરોતર વિદ્યાર્થી' સહાયક સહકારી મંડળ લિ.' ના વધુ શેર બગવવાનું કામ ચાલતું

હતું, અને એ મંડળીને ધોરણે ગુજરાત પ્રાંત માટે ‘વિદ્યાર્થી સંઘ’ સહકારી મંડળ’ કાઢવાની યોજના વિચારાતી હતી. એક જ વર્ષ કામ કરવાનું બાકી હતું છતાં, પોતાને સૌથી વધુ પ્રિય એવાં પુસ્તક-પ્રચારની અને વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરવાની યોજનાનાં કામો જો પોતાની મદદથી ગુજરાતભરમાં વ્યાપે તેમ હોય તો, પ્રવૃત્તિમય જીવનનો કાર્યક્રમ લંબાવવો એમ પણ મનમાં સંકલ્પ થઈ ચૂક્યો હતો.

અખિલ હિંદ કળવણી પરિષદ પૂરી થયે મુળદર્શમાં આ મુર્વ કામોના નિર્ણયો થવાના હતા અને કાર્યક્રમો ઘડાવાના હતા. પણ વિધાતાએ બીજું જ નિર્ણય લીધું હતું.

પરિષદનું કામ એ દિવસ ચાલ્યા પછી ત્રીજે દિવસે મોતીભાઈને આમંત્રિતો તાર મળ્યો. તેમાં તેમનાં પત્ની રૂપબાની ગંભીર માંદગીના સમાચાર હતા. એટલે મનના મનસૂચા છોડી તરત વમો દોડવું પડ્યું !

*

ઘેર આવીને જોયું તો રૂપબાની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી. આંખો વર્ષોથી નબળી પડી ગઈ હતી, અને બીજી ઇંદ્રિયો એક પછી એક ધસાતી જતી હતી.

કેટલાક વખતથી તો શરીર છેક નરમ રહેતું. મોતીભાઈએ એમની સેવા માટે નોકરચાકરોની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને વિદ્યાર્થી-રસોષ્યા રાખી ઘરમાં ધુત્રધુત્રીઓની ખોટ પૂરી હતી. છતાં એમાંથી કોણ પહેલું રંગ લેશે એ નક્કી નહોતું. એટલે બંને એકબીજાના ભાવિની ચિંતા કરતાં અને બધા સંજોગોનો વિચાર કરી એમણે સમજાવવાનું નક્કી કર્યું હતું કે રૂપબા મોતીભાઈ પહેલાં જાય તો શું થાય.

*

મોતીભાઈ અને રૂપબાનું લગ્ન બંનેની બાહ્યાવસ્થામાં થયેલું. એ અવસ્થાથી જ મોતીભાઈ પાટીદારે શાંતિના ‘વડુ’ સાથેના વ્યવહારની ગલીકૂંચીઓનો મર્મ સમજતા થયેલા. અને તેમાંથી પોતાની પત્નીને બચાવી લેવાની તેમને ચીવટ પેદાલી. જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી ગઈ અને પુસ્તકોમાંથી નવા નવા વિચારોની પ્રેરણા મળતી ગઈ, તેમ તેમ તેમણે પત્નીનું કુરિવાજોથી રક્ષણ કરવાનું અને તેને પોતાના આદર્શો અને વિચારોનો રંગ લગાડવાનું ચિંત કામ

કુનેહથી અને દહતાથી કરવા માંડેલું. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયે પાટણ નોકરીએ ગયા ત્યાં એ કામ ચાલુ રાખેલું. પણ પાટણથી પેટલાદ બદલી થતાં ત્યાં પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી વધી કે રૂપણા તેમાં બુલાઈ જવા લાગ્યાં ! એ દિવસોમાં મોતીભાઈને પ્રજા નહિ હોવાને કારણે તેમને ફરી લગ્ન કરાવવાનો પ્રયત્ન બિલો થયો. તેનો મોતીભાઈએ મક્કમતાથી સામનો કર્યો અને પોતાના આદર્શોની સૌને ખાતરી કરાવી. આ અરસામાં જ પેટલાદથી વડોદરા બદલી થઈ. ત્યાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અવકાશ ઠીક મળતો. તેનો લાભ લઈ મોતીભાઈ રૂપણાની સાથે વિચારોની આપણે કરવા, અને તેમને શિક્ષણ આપવા દરરોજ રાત્રે એકબે કલાક તેમની સાથે ગાળતા.

*

શિક્ષણનો આ કામ વડોદરાના રામજીમંદિરમાં વર્ષો સુધી ચાલ્યો હતો. માતૃશ્રી શુંઆ તથા હરિદાસ કેટલાંક વર્ષથી ગુજરી જવાને કારણે આ વર્ષોમાં વડીલવર્ગમાં હરખાયા એકલાં જ રહ્યાં હતાં. તે સુસ્ત વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતાં, એટલે નાહવાધોવાની, આભડ-છેટની, હવેલીએ જવાની, ઠાકોરજીની સેવાની અને કથાવાર્તાની એમની આળપપાળ વધી ગઈ હતી. અને બીજી બાજુ મોતીભાઈની પ્રવૃત્તિઓ પણ અસાધારણ વધી પડી હતી. આમ મોતીભાઈની પ્રવૃત્તિઓ અને હરખાયાની 'સેવા' એ બેની વચ્ચે ભલાં બોળાં રૂપણાને પાટીદાર નાનનાં કુળવધૂ તરીકે જીવન ગાળવાનું હતું. 'વધુ'ને આજ્ઞા કરનાર સૌ અને આજ્ઞા માનવાની એક માત્ર પતિની - એ રૂપણાની સ્થિતિ હતી.

મોતીભાઈ સુધારાના હિમાયતી, વૈષ્ણવ ધર્મના રીતરિવાજને જરા પણ માને નહિ, મૂર્તિપૂજના કદર વિરોધી, અંત્યજનેને અડવામાં ધર્મ માને, પત્ની પ્રત્યે અનન્ય વદ્ધાદારી રાખતી એને સૌથી મોટું દર્તવ્ય સમજે, નાનની રૂઢિઓમાં સુધારા કરવાનો આગ્રહ રાખે — આ સર્વ ચાલતા આવેલા કુલધર્મથી વિરુદ્ધ હતું. એનો મેળ બેસાડવો એ મુશ્કેલ કાર્ય હતું. મોતીભાઈ દરેક કામ સમજૂતીથી જ લેતા. ધાર્મિક બાજતોમાં હરખાયા તથા રૂપણા માથે તેમણે વર્ષો સુધી ચર્ચા કરી હતી. તેને પરિણામે તે એકબીજાને પલટાવી શક્યાં નહોતાં, પણ એકબીજાના વતનને સહી લેવા જોડલાં ઉદાર

તો બન્યાં હતાં. હરખાખા સ્પર્શોસ્પર્શના નિયમોનું ચુસ્ત પાલન કરે, અને મોતીભાઈ એ બધા નિયમો તોડે. ઢંડને અડીને નાલા વિના જ મોતીભાઈ ઘેર આવે, અને હરખાખા તેમને રસોડાથી દૂર બેસાડીને બિચેથી જ રસોઈ પીરસે — એ બંનેએ સમજાવ્યું કે સ્વીકારેલી પ્રથા હતી. એ જ રીતે પુણ્યદાનની બાબતમાં હરખાખા અને રૂપાને પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની છૂટ હતી. અને મોતીભાઈ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાન કર્યું જતા. એથી એક જ ધરમાં દરેક આત્મા પોતપોતાની શ્રદ્ધા મુજબ મોક્ષની સાધના કરી શકતો.

*

રૂપા હરખાખાની સોજતે દેવદર્શને જતાં, વૈષ્ણવ ધર્મના આચારવિચાર પાળતાં અને વ્યવહાર સાચવતાં. પરંતુ સ્ત્રીધર્મ પ્રમાણે તે દરેક બાબતમાં પતિને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરતાં. એક વખત હરિકાકા, હરખાખા, અને ગામના બીજા વડીલવર્ગે જાત્રાએ જવાની તૈયારી કરી. મોતીભાઈ કાઠિયાવાડ બાજુ હતા, તેથી તેમને તેની ખચર મોડી પડી. તે આવ્યા ત્યારે જાત્રાળુઓનો સંઘ નડિયાદ સુધી પહોંચી ગયો હતો. મોતીભાઈ ત્યાં ગયા. અને રૂપાને સમજાવ્યું કે, ‘તમે આ સંઘમાં જવાનું માંડી વાળો. હું તમને સાથે ફરી બધી જાત્રા કરાવીશ.’ રૂપાએ કંઈ પણ આનાકાની કર્યા વગર મોતીભાઈની વાત કબૂલ રાખી અને બધા સંઘની અજબબી વચ્ચે તે પતિની સાથે સંઘ છોડી ચાલી નીકળ્યાં.

એક વખત એક રનેહીને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ હતો. તેમણે પિરસણ મોકલ્યું. પિરસણ નહિ લેવાનો નિયમ વર્ગોથી કર્યો હતો, પણ આ રનેહીની બાબતમાં અપવાદ કરવામાં વાંધો નહિ આવે એમ માની રૂપાએ પિરસણ સ્વીકાર્યું. મોતીભાઈને સાંજે તેની ખચર પડી. રૂપાને હપકો મળ્યો અને પિરસણ પાછું આપવું જોઈએ એમ આજ્ઞા થઈ. હરખાખા કહે, ‘પિરસણ રેવનદાસ આપી આવશે.’ મોતીભાઈ કહે, ‘ના, રેવનદાસ નહિ જાય. એમણે (રૂપાએ) જૂલ કરી તે એ જ સુધારે.’ રૂપા તરત જ આજ્ઞાને આધીન થયાં!

*

રૂપાની આવી આજ્ઞાધારકતા જોઈ સ્ત્રીવર્ગને આશ્ચર્ય થતું અને તેઓ તેમની દયા પણ ખાતાં. પરંતુ એની પાછળ રહેલી

દંપતીધર્મની બાવના કેટલી શુદ્ધ હતી તેની બાગ્યે જ કેઈને ખબર પડતી. મોતીભાઈએ રૂપણીને પોતાના વિચારનાં કરવા વર્ગો સુધી પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેને પરિણામે એકબીજા વિષે સ્નેહ અને શ્રદ્ધા વધ્યાં હતાં, પણ પરોપકારને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાના મોતીભાઈના વિચારમાં રૂપણી સંમત થઈ શક્યાં નહોતાં; તેમ અંત્યજનેને અડવાના, મંદિરોમાં નહિ જવાના, મૂર્તિપૂજા નહિ કરવાના, મહારાજનેને પણ નહિ લાગવાના, એવા મોતીભાઈના વિચારોને પણ તે નહોતાં સ્વીકારી શક્યાં. છતાં મોતીભાઈએ તેમનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. એટલું જ નહિ, પણ તેમની લાગણી સાચવવાની તે કાળજી રાખતા હતા. તે જ રીતે મોતીભાઈ પોતે માનેલા ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે, અંત્યજનેને અડીને નહાય નહિ, વૈષ્ણવ ધર્મના આચારવિચાર પાળે નહિ, મંદિરોમાં જાય નહિ, મહારાજનેને માને નહિ, પરોપકારમાં પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ ખર્ચી નાખે — એ સામે રૂપણી પણ વાંધો લેતાં નહિ. એટલું જ નહિ, પણ એ બધું શાન્તિથી સહી લેતાં, તેમાં મદદ કરતાં અને પોતાનો આત્મધર્મ સાચવી પત્નીધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળતાં.

એકબીજાને અનુકૂળ રહેવાની, પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની અને એકબીજાની લાગણી સાચવવા ખાતર પોતાના વર્તનમાં છૂટછાટ મૂકવાની વૃત્તિ બંનેમાં એવી સહજ થઈ ગઈ હતી, અને રૂપણી મોતીભાઈ વિષેની શ્રદ્ધા એટલી દૃઢ થઈ હતી કે તેમની સર્વ ઇચ્છાઓ મોતીભાઈની ઇચ્છામાં ભળી ગઈ હતી, ‘અને એ જે કરતા હશે તે સાચું જ કરતા હશે !’ એ એક જ શ્રદ્ધામાં એમનું જીવન સમાઈ ગયું હતું. આ કારણે રૂપણી તરફથી મોતીભાઈને એટલી નિરાંત હતી કે તે બહાર પ્રવૃત્તિઓમાં રાતરિવસ પરોવાયેલા રહી શકતા.

*

છેલ્લાં વર્ષોમાં રૂપણીની ચિંતાના માત્ર એ જ વિષયો બાકી રહ્યા હતા : એક, મોતીભાઈની તાબયત અને બીજો, બાણાભાઈ. તે આ બંને વિષે જ પૂછપરછ કરતાં. અને તે બાબતમાં મોતીભાઈ તેમને સંતોષ આપવા સાવધ રહેતા. રૂપણીની સંમતિ હોય તો જ તે બહારગામ જતા; અને તેમનો સંદેશો મળે કે તરત ન્યાં હોય ત્યાંથી દોડી આવતા. નિર્વૃત્ત પછીના કાર્યક્રમમાં આક્રિયાનો

પ્રવાસ કરવાનો એક કાર્યક્રમ હતો, તે આવતે વર્ષે અમલમાં મૂકવાની તૈયારીઓ ચાલતી હતી. પણ બાણાભાઈ વિલાયત ગયેલા હતા અને પોતે પણ પગદેશ જાય તો રૂપાણે આઘાત લાગે, એ બાંકે મોતીભાઈ એ વિચારને મુક્તતરી રાખતા હતા. મુળર્ષ જતા પહેલાં તેમણે આ વિચાર છેડી રૂપાણી એમાં સંમતિ મેળવવા અનેક વાર તક શોધી હતી, પણ કોઈ પણ કામમાં કદીયે આડે નહિ આવેલાં રૂપા સંમત થશે તોપણ પોતાના ગયા પછી તેમને આઘાત લાગશે એમ ડર રહેતો, એટલે એ પ્રયત્ન કરવાની તેમની હિંમત ચાલતી નહિ.

આ દિવસોમાં રૂપાણી નળિયત વધુ નરમ થતી જતી હતી. સહેજ તાય તો મહિનાઓથી રહેતો હતો. પણ કેટલાક દિવસથી અશક્તિ વધતી હતી. છતાં એ બધું ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ હતું એમ મનાતું, અને એ પ્રમાણે ઉપચાર થતા. આ કામ ઘરમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ અને પડોશનાં કુટુંબીઓ કરતાં. મોતીભાઈ તો માત્ર વિવેકની ખબર પૂછતા. પણ મુળર્ષ જવા નીકળતી વખતે રૂપા સાથે વાત કરતાં જણાયું કે તેમને દવા પીવાની બાકી હતી. તે માટે દૂધ ગરમ કરવાનું હતું, અને ઘરમાં કોઈ નહોતું. મોતીભાઈ એ રૂપાણે પોતાને દાથે દવા પાઈ. ઘઘમાંથી દીવાસળી શોધી કાઢી, જાતે સગડી સળગાવી દૂધ ગરમ કર્યું અને પાયું.

વસોથી આશુદ આવી, સોસાયટીમાં કામ કરી, સાંજના વડોદરા સ્ટેશને ગયા. ત્યાં એક યુવકમિત્રને આ હકીકત તેમણે કહી : આ રીતે જાતે સગડી સળગાવી દૂધ ગરમ કરવાનો અને તે રૂપાણે પાવાનો, મોતીભાઈને માટે જિંદગીમાં પહેલો જ પ્રસંગ હતો. એણે મોતીભાઈના દિલમાં પોતાના ઘરની નિર્જનતાનું બાન કરાવ્યું હતું. વસ્તુતઃ ઘરની નિર્જનતાનું એ બાન તો જીવનભર ચાલી આવેલી નિર્જનતાનું જ રમરણ હતું. એ નિર્જનતા કાયમ થવાની હતી, એની એમને ખબર ક્યાંથી હોય ?

*

મુળર્ષથી આવ્યા ત્યારે રૂપાણી છેલ્લી ઘડીઓ હતી. પાંચ છ કલાકમાં જ જિંદગીભર પોતે સાચવેલું અને શોભાવેલું ઘર મોતીભાઈને સોંપી એમણે વિદાય લીધી (તા. ૨૬-૧૨-૧૯૮૮) — મોતીભાઈને માટે નવું ઘર તૈયાર કરવા !

રૂપા — ઉત્તરક્રિયા

(તા. ૧-૧-૩૬ થી તા. ૧૧-૧-૩૬)

રૂપાનું મરણ મોતીબાઈની ખીજી યોજનાઓની માફક, જ તેમણે બંનેએ ઇચ્છેલા દાર્પક્રમ પ્રમાણે જ થયું હતું. એટલે અગાઉ આવા પ્રસંગોએ પોતે દાખવેલી અમાધારણ હિંમત અને શ્રદ્ધાથી તેમણે આ પ્રસંગને પણ સહી લીધો, અને જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ વ્યવસાયો ચાલુ રાખ્યા. પુસ્તકાલય પરિષદની તૈયારીઓ માટે રોજ ને રોજ સૂચનાઓ મોકલાતી હતી તે પ્રમાણે મોકલ્યે ગયા. નવા વર્ષની શરૂઆતથી જ્ઞાનપ્રચારની એક યોજના વસોમાં શરૂ કરવા માટે પ્રગટ કરી હતી, તે તા. ૧લી થી શરૂ કરી દીધી અને રૂપાને નામે પુણ્યદાન કરવાની યોજનાઓ કરવા માંડી.

પણ દિવસો ગયા તેમ તેમ મિત્રો અને સ્નેહીઓ તરફથી આશ્વાસનનાં પત્રો આવતા ગયા અને જીવનભરનાં સ્મરણો ઊભરાવા લાગ્યાં. સંકટ સમયે અજબ ધીરજ દાખવવાને ટેવાયેલા મોતીબાઈની હિંમત અને ધીરજ એ સ્મરણોથી ઓગળી જવા લાગી અને આપ્તજનોને જોઈ એમના સંયમને ભેદીને આંખોમાંથી આંસુ ઊભરાવા લાગ્યાં. રૂપાની હયાતીમાં હતી તેવી જ નિર્જનતા અને નીરવતા ઘરમાં હતી. ઊણદું, તેમના જવાથી મોતીબાઈને મળવા અને આશ્વાસન આપવા આવતાં-જતાં મનુષ્યોથી ઘર ભરેલું રહેવા લાગ્યું. પણ એ કારણે જ જીવનની એકત્વતા વધુ પ્રતીત થતી ગઈ, અને સદા મેવા, પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓની વાતો કરતા મોતીબાઈના અવાક ચહેરા ઉપર વારેવારે આંસુના રેલા ઊતરવા લાગ્યા.

એક બે દિવસમાં જ શરીરની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. ખોરાક ઘટી ગયો અને ઊણટીઓ થવા માંડી. ખોરાક પ્રત્યે અરુચિ તો એકાદ માસથી વધવા માંડી હતી. પણ તે ઉપર

ધ્યાન આપેલું નહિ અને આ સન્નેગોમા એ અરુચિ વધી તે શોન્ને કારણે છે એમ માની તેના ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ કામ ઓછું કરી દીધું, આગમ પધારી દીધો અને ઝેહીઓના સદનાસમા ગેરના માડ્યું.

એમ કરતા રૂપમાના દમમાનો નિસ આપ્યો મન્થ પાછળ કન્નાના વિધિઓ પૈકી રોલુ ફટલુ, બાન્ધુ, ચિઠ્ઠીઓ, સગવળી, વગેરેને સુધારા- મોતીબાઈના વ્યવહારમા ધ્યાન નહોતું એ ગિનાને બધું કમવના તેમણે જીવનભર પ્રયત્ન કર્યો હતા અને પોતાને થોડા આવેલા પ્રસંગોએ ક્રમે ક્રમે તે બધું કર્યો હતા. એટલે આ છેલ્લા પ્રસંગે તેમણે એ બધા જ ગિનાનેનો ત્યાગ કરી પોતાની ભાવના પ્રમાણે આ બધા દિવસ ભજનમંડળી અને કથાસાર્તાના કાર્યક્રમ રાખી વાતાવરણ શાન, ગભીર અને પરિત્ર ગમ્યુ હતું એ કાર્યક્રમની પૂર્ણાકૃતિ કરના દશમાના મહત્વને દિવસે ડોકોગની હાઈકૃલના ટેડ મારેતર શ્રી. ગિરિજાશંકર ભટ્ટને બોલાવી 'વૈશમન' ઉપર તેમની પાસે કોર્નન કરાવી શ્રોતાજનોને ઉત્તમ બોધ આપ્યો. અને તે જ દિવસે ભાણાભાઈને આશ્વાસનનો પત્ર લખ્યો. આ દરમિયાન અનેક મિત્રોના આશ્વાસનના પત્રો આવ્યા હતા તે સર્વને તેમના દિવસે એ જ પ્રદારનો ઉત્તર લખાવી રૂપમાના આત્માને અજલિ અર્પી અને તેમની ઉત્તરક્રિયાનો નિધિ પૂરો કર્યો.

એ પત્ર આ પ્રમાણે હતો

વસો, તા ૧૧-૧-૩૬

શ્રીયુત

મારા પત્ની રૂપમાના અવસાન પ્રસંગે આપે તા ના પત્રથી મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી જે આશ્વાસન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું

જેમના સુખ સદનાસમા ભાગ જીવનના કીમતી મોં વ્યતીત કરી પરમ શાન્તિ અનુભવી શક્યો છું, તેમના અવસાનથી મને દુઃખ નથી થયું એમ જણાવવું એ સત્યથી વેગળું છે પરંતુ આ પ્રસંગ માટે અગાઉથી અમારી તૈયારીઓ હતી જ અને અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી હયાતીમા જ તેમનું અવસાન થયું છે અને તે પણ કોઈ જાતના દુઃખ વિના કોઈ પણ જાતની ચિંતા કર્યા સિવાય

સગારનેહીઓની સાથે શાંતિથી વાતચીત કરતાં કરતાં દેહ છોડ્યો છે, એટલે મારા મનને એ મોટું આશ્વાસન છે. જેવું તેમનું જીવન પવિત્ર હતું તેવું તેમનું મરણ પણ શાંતિમય નીવડ્યું છે. એ મારે મન મોટો સંતોષ છે.

હું આ જીવનમાં જે નિર્દોષ અને સેવામય જીવન જીવી શક્યો છું તેનું એક કારણ મારાં પત્નીની ઉદારતા, સેવાપરાયણતા, અને ધાર્મિક ભાવના હતી. એ હું આજે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારું છું.

આપના આશ્વાસન માટે હું ફરીથી આપનો ઉપકાર માનું છું.

દિ. આપને।

મોતીભાઈ ન. અમીન

માંદગી

(તા ૧૮-૧-'૩૮ સુધી)

રૂપનાની ઉત્તરક્રિયાના ફિનગો દગ્ધ્યાન મોતીબાર્ધની તમિયત નધુ નગમ થતી જતી હતી. તે રૂપનાના મગ્ધુના ગોળને ઢાંચે છે એમ માની તેને મદસ્ત્ર અપાતુ ન હતું છતાં આમ પત્નીના મગ્ધુ પત્રી તગત જ માંગી આવ્યાના સમાચાર જાણી મિત્રો અને એકીઓએ દોડદોડી ઢગના માડી. વસોના યુગ્ગ અને કાર્યકર્તાઓ, તેમના ભત્રીજા ચદુબાર્ધ અને પડોશનો બડોળો કુટુંબપત્તિવાગ - એ બધા તો હતા જ અને તે આખોય દિવસ 'સાહેબ'ની મેનામા હાજર ગડેતા. પણ એ જ એકથી ગ્રેગાર્ધ બહાગગામથી પણ મિત્રો અને જૂના નવા મિત્રાર્થીઓ એ- પછી એક આવવા લાગ્યા મોથી પ્રથમ પેટલાદ બોડિંગના આઘવિઘાર્થી અને મોતીબાર્ધના ગ્રેગ્ધા, ઉત્તેજન અને સતત મડેનતથી ગરીમાર્ધ અને મુશ્કેલીઓમા ગ્રેત્તયુએટ થઈ મુખી થયેલા, એ જ ગ્રેગ્ધા અને સત્સગને પ્રતાપે, વિધુગ થયા પત્રી સેનાધર્મને નરેલા, મોતીબાર્ધને પગતે ચાલી પોતાના નતનની ખિલવણી માટે અકોનિશ મડેનત કરી ગડેલા, તેમની આજ્ઞાથી 'પેટલાદ તાનુદા મળવણી મડળ'ના મત્રી તરીકે નેપોથી કામ કરી રહેલા અને તેમના પડતા બોલને ઉપાડી લઈ તેને પાર પાડવા સદા તત્પર, એના નારના શ્રી છોટાબાર્ધ ખુશાલબાર્ધ પગે આવ્યા અને 'સાહેબ'ની માદગીનું દસ્ય જોઈ રૂપનાનું સ્થાન સભાળી લીધું.

એકબે દિવસ થયા ને પાટણના જૂના રૂનેહી, અમદાવાદમા વસના ડો કેશનલાન આવ્યા તેમણે શરીર તપાસી આરામ ક્ષેવાની સલાહ આપી અને વસોથી અમદાવાદ જતી આવતી ગોટર માગ્ધને 'સાહેબ'ની તમિયતના અને ઉપચારના સમાચારની આપણે થયે બધ તો જોઈવણ કરી

ડો. કેશવલાલ પછી પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થી — મોતીભાઈની પ્રેરણા અને મદદથી એફ. આર. સી. એસ. થયેલા, નાવલીના વતની, અને અમદાવાદની વાડીલાલ સારાભાઈ હોરિપટલના વડા સર્જન, ડો. મોતીભાઈ પટેલ આવી ગયા. તે પછી તેમના મિત્ર અને મોતીભાઈ તરફ એવા જ પૂજ્યભાવથી જોનાર, પેટલાદ બોર્ડિંગના જૂના વિદ્યાર્થી, જર્મની અને ઇંગ્લંડની ડિગ્રીઓ ધરાવનાર, સોજિત્રાના ડો. ભારકર પટેલ આવી ગયા. ખોરાક લઈ શકાતો નહિ, અને સાંજના પહોરે ઊલટીઓ થતી. એ સિવાય બીજું કંઈ ચિન્ન નહોતું. એ ઉપરથી દરેક ડોક્ટરે માન્યું કે ખાસ ચિન્તાતું કારણ નથી. એટલે સંપૂર્ણ આરામ અને હળવો ખોરાક સેવાની સલાહ આપી અને દવાઓ લખી આપી.

આ સર્વ ચાલતું હતું, તે દરમ્યાન આણંદમાં બીજી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલતી હતી. તે માટે મોતીભાઈએ વર્ષોથી સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં, અને આ વર્ષે ઘણી ઝડપી પ્રગતિ થવાની આશા હતી. મદિનાઓથી લેખો લખી, પત્રવ્યવહાર કરી, પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી, અને પોતાના ઘડાયેલા કાર્યકર્તાઓ રોકી, પરિષદને માટે પ્રદર્શન, સમિતિઓ અને મંડળો, વગેરે યોજનાઓ ધડી હતી અને તેના અમલ માટે વિગતવાર સૂચનાઓ રોજ રોજ મોકલતા હતા. અને જેમ જેમ પરિષદના દિવસો પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તેમાં હાજર રહેવું કે નહિ તેના નિર્ણય કરવાની ગડમથલ ચાલવા માંડી. તા. ૧૩ મી મુધી સોસાયટીના અને પરિષદના મંત્રી શ્રી. આશાભાઈ ઉપરના પત્રોમાં લખાવ્યું કે :

‘મારું આવવું ચોક્કસ નથી. પણ કદાચ આવું પણ ખરો. મારો ઉતારો નીચે કોઈ ઓરડીમાં રાખશે અને જાગરૂ વાટખની વ્યવસ્થા રાખશે.

અયડમણ સદન કરવા જોટલી નાકાત સાચવી શકાશે એમ લાગશે તો આવવાનું રાખીશ.

ડો. ભારકર ગઈ કાલે રાત્રે આવી ગયા છે. તેમની સલાહ લીધી છે. અપયા સિવાય બીજો કોઈ ત્રાસ નથી. શક્તિ સચવાય છે.’

પણ ગાંધીય સગદારના વડા પ્રધાનને જુબ હાથે ખુલ્લી મુકાયેલી, પોતાના જીવનભગ્ના તપની સિદ્ધિ સમી, પુત્રદાયક પગિપદ્મી મગ્ધવતીદેવીના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લહાવો લેવાનું આખરે માડી જ વાળવું પડ્યું. અને પગિપદ્મી શરૂઆતના દિનને જાણે એ પરિપદ્મે અને તેના યુવાન સંચાલકોને જ પોતાનો વાગ્મે મોપતા હોય એમ નીચેનો પત્ર વખી મંતોપ માન્યો.

વસો, તા ૧૪-૧-૧૯૩૯

શ્રીયુત ભાઈ આશાભાઈ,

નિવેકની ખાતર આજુદ આજે આનનાની ઇચ્છા હતી જ પણ મુસાફરી કદાચ શરીરે ભારે થઈ પડે અને અશક્તિ વધી પડે તેના ભયથી છેલ્લી ઘડીએ આનનાનું માડી વાળ્યું છે. ડો બારનું અને અત્રેના ખીજા એ ડોક્ટરોની પણ તેવી જ મવાદ થઈ છે એટલે નિરુપાયે પરિપદના પ્રસંગે હાજર રહી શકતા નથી. પરંતુ તમે જ્યાં ભાઈઓએ મારી ગેઝાજરીમા પણ ભારે જવાબદારી-વાળું કામ જે રીતે ઉપાડી લીધું છે તે પાર પાડ્યું છે તે માટે મને પૂરેપૂરો સંતોષ છે અને હવેથી હું આ દૃષ્ટાંતથી ખીજાઓને કહી શકીશ કે, ભારે નામે વા ભારે હાથે શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેનાર અને તેમને સાચાપાગ ઉતાનના ચરોતરના યુગ્મેનું સંવચન મારી પડ્યો જીવું છે એટલે ચરોતરની સાર્વજનિક સગદારોના ભવિષ્ય સંબંધી કોઈએ કંઈ જ ચિંતા ગમ્મવાની નથી.

મારી ગેરહાજરીમા તમને જ્યાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરનાની સુધર તક મળી છે અને મને દૂર દૂર રહીને તમારા કામથી રાચરાનો પ્રસંગ મળ્યો છે, તે માટે ઈશ્વરનો હું ઉપકાર માનીશ. આપણને આ પ્રકારની તાલીમ આપવાને માટે પણ કદાચ મારી આ પ્રસંગની માફગી હોય ઈશ્વર જે કંઈ કરે છે તે આપણા દિનને માટે કરે છે એ સત્ય આપણને અનેક વાગ સમજાય છે. અને આ પ્રસંગ ફરીથી સમજાય છે. ઈશ્વર તમને પૂરેપૂરો યશ આપે એ જ મારી પ્રાર્થના છે.

મારી આ વખતની ગેરહાજરીને ગમે કોઈ માગ મંદનાડનું ભારે સ્વરૂપ કંપે ફક્ત અપર્યો રહે છે અને તે કારણે જ દાકતરોની સલાહથી હમણાં અનાજ ખાવાનું બંધ કર્યું છે અને પથારીમા

સંપૂર્ણ આરામ લેવાનું રાખ્યું છે. અને ચાલતા કામમાં વિક્ષેપ ન પડવા દેવા માટે જ હું આણુંદ આવ્યો નથી. થોડા દિવસમાં મને આરામ થઈ જશે ને હું કામ ઉપર ચડી જઈશ.

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

*

એ દિવસ પછી પુસ્તકાલય પરિષદ સારી રીતે પાર પડ્યાના સમાચાર લઈ આણુંદથી સોસાયટીના સ્વયંસેવકો આવ્યા, અને બધી હકીકત જાણી પરમ સંતોષ અનુભવ્યો. તે જ દિવસે ૧૬ મી જાન્યુઆરીનો પવિત્ર દિવસ હતો. એ દિવસ રાનડેની સંવત્સરીનો હોઈ, ગોખલેએ તેને એક પુણ્યતિથિ તરીકે ઊજવવાની પ્રથા પાડેલી. તેને મોતીભાઈ ધાર્મિક ભાવનાથી અનુસરતા. તેમની સેવાની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ તે દિવસે શરૂ થયેલી. તે દિવસે તે વિદ્યાર્થીઓ તથા મિત્રોની સાથે કંઈ કંઈ સેવાનાં કામોની વાતો કરતા અને યોજનાઓ ધડતા.

આવેલા મહેમાનોને જોઈ મોતીભાઈને આ પુણ્યતિથિનાં જીવનભરનાં સ્મરણ તાજાં થયાં અને ‘વસો કેળવણી મંડળ’ના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આજે તે નિમિત્તે કંઈક પ્રવચન કરવું એવી એમણે આજ્ઞા કરી. મહેમાનોમાં વડોદરાની ધારાસભાના સભ્ય અને લેખક, સુધારક તથા વીસનગરના લોકપ્રિય નેતા રાજરત્ન મહાસુખભાઈ ચૂનીલાલ શેઠ પણ હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ૧૬ મી જાન્યુઆરીના મહત્ત્વ વિષે ખોલતાં નીચેના ઉદ્દગાર કાઢ્યા:

આજનો દિવસ તમારા ગામ માટે તો પવિત્ર ગણાય. તે દિવસે તમારા ગામમાં સેવાની ઘણી પ્રવૃત્તિઓનો જન્મ થયેલો છે. અહીં તમે જે સંસ્થાઓ જુઓ છો તેની એ જન્મતિથિ છે અને એને જન્મ આપનાર એક મહાપુરુષ તમારી વચ્ચે વસે છે, અને તમારા હિતને માટે પ્રતિક્ષણ ચિંતન અને શ્રમ કરે છે. એ તમારું મહાભાગ્ય છે. તમે મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ સાંભળ્યું હશે. પણ એમના જેવા જ મહાત્મા તમારા ગામમાં તમારી વચ્ચે વસે છે. એનું આજે તમને સ્મરણ થવું જોઈએ. એ આજે અહીં આવી તમારી વચ્ચે બેસી તમને કંઈ કંઈ પ્રેરણાઓ આપત. પણ તમે

જાણે છે કે તે પથારીવશ છે. તેથી જ તેમણે તે ઠામ દરવા અમને મોકલ્યા છે. મોતીબાઈ સારંગ જેવા નરસત્ત્વ તમારે આંગણે છે એ તમારે માટે મગર થવા જેવું છે. એ માંદ છે તે સાગ્ન થઈ જાય એવી આજે આપણે સૌ પ્રાર્થના કરીએ. અને સાથે સાથે એક વાત તમને ખાનગીમાં કહી રાખું — ખાનગીમાં, કેમકે તેઓ જો જાણે તો એ કબૂલ ન રાખે. ઈશ્વર તેમને લાંબું આયુષ્ય આપે એમ આપણે ઇચ્છીએ. પણ એ આપણી વચ્ચે ન હોય ત્યારે એમનું પુણ્યસ્મરણ તાત્કાલ રહે તે માટે તમે આ સ્થળે એમનું બાવલુ બિભું કરજો અને આ નિધિએ એમની સેવાઓનું સ્મરણ કરી એમણે શરૂ કરેલી પ્રજ્ઞાલી ચાલુ ગખશો . . .'

✱

મહેમાનો ગયા. તબિયતમા સંતોષકારક સુધારો ન દેખાયો. એટલે ધરના શોકમય વાતાવરણમાંથી કોઈક બીજો સ્થળે હવાફેર માટે જવાની સલાહ મળવા લાગી. મુખર્જી, આણુ, અમદાવાદ, આણંદ, પેટલાદ, અગાસ, એમ સર્વ પરિચિત સ્થળોએથી આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં, પણ મોતીબાઈએ ઘર છોડવાની ના જ પાડી. બાદ આમલ થયો ત્યારે પોતાના પ્રિય ગમજમંદિને સાંબાલ્યું. પણ બિલટી વધતી જતી હતી, અને ડોક્ટરોનો સ્થળફેર માટે આમલ વધતો જતો હતો. આખરે પોતાના સ્વજન સમા માનેલા ડૉ. કેશવલાલને ઘેર અમદાવાદ એકાદ અઢવાડિયુ માળવાનો નિર્ણય થયો — ત્યાં પરિચિત અને મનગમતું ઘર અને ડોક્ટરોની મદદ જોઈએ ત્યારે મળે એ કારણે.

✱

તા. ૧૯-૧-૩૯ના રોજ બપોરે ૩ વાગ્યે એક મોટર ખડકી આગળ બિબી રહી. અમદાવાદ જવાની તૈયારી થઈ. માંદગીને કારણે સંપૂર્ણ આરામ લેવાની ડોક્ટરોએ ફરજ પાડેલી તેથી મેડાની ચડગિતર ઘણા દિવસથી બંધ હતી. એ આરામ ચાલુ રહે તે માટે તેમને 'સ્ટ્રેચર'માં બેસાડી નીચે ઉતારવાની સૂચના થઈ. પણ તેને નહિ ગણકારતાં રોજની માફક જાતે નીચે બિતર્યા.

મુસાફરીની ટેવ મોતીબાઈને સદી ગઈ હતી. એટલે જ્યાં ભેટા હોય ત્યાંથી બિબા થઈ ગાડીએ જવાનું એમને માટે સદન

થઈ ગયું હતું. એ દેવ પ્રમાણે મુસાફરી માટે તેમણે કશી ખાસ તૈયારી કરી નહોતી. તેથી સાથે થોડો સામાન લેવાની સૂચના મિત્રોએ કરી તે ન સ્વીકારી. આમલ કયો તોપણ ન સ્વીકારી. માત્ર એટલું જ કહ્યું, 'ત્યાં શહેરમાં બહુય મળશે, પણ પૈસા ખર્ચતાંય ન મળી શકે તેવી એક જ વસ્તુ છે અને તે તમારાં બધાંનો સહવાસ.' આવા વિવેકના શબ્દો વિનોદમાં અનેક વાર બોલતા, તે ઉપર જરા હાર્ય વેરી સૌ તે જૂલી જતા, તેમ આને વિષે પણ થયું.

નીકળતાં નીકળતાં એવો વિનોદ ચાલુ જ હતો. એક ખીજા યુવક મિત્રને કહે, 'નટુભાઈ, આ છેલ્લી જ વિદાય સંમગ્નને!' નટુભાઈએ વિનોદમાં જ ઉત્તર આપ્યો, 'જાઓ, જાઓ, સાહેબ, એવું શું બોલો છો!' પણ સાહેબે ખાતરી આપી : 'સાચું કહું છું, નટુભાઈ!' સાહેબને વળાવવા એકઠાં ચચેલાં નાનાં મોટાં માણસોના ટોળામાં આ વિનોદની કાઈને ખબર પડી નહિ. સાહેબ ઓસરીમાંથી નીચે ઊતર્યા અને ઘર બંધ થતા સુધી થોભ્યા. એમ તો ઘણી વાર ધરને તાળું વસાયું હતું, પણ રૂપળા-વિહોણા ધરને પોતાની માંદગીને કારણે આજે તાળું વસાતું જોઈ મોતીભાઈને આહું આવી ગયું અને ઓસરીમાં બિભેલાં સ્ત્રીજનને જતાં જતાં તેમણે બે હાથ જોડી જિંદગીમાં પહેલી વાર વંદન કર્યાં. વિનયની આ પરાકાષ્ઠા જોઈ સૌને રૂપળાનું સ્મરણ તાજું થયું, અને મોતીભાઈના અંતરની લાગણીનો પડધો પડતાં, મોતીભાઈ પ્રત્યે સદા ઉદાસીન રહેલાં સ્ત્રીજન શોકથી ઝંખવાયાં.

હૈયુ કહણ કરી મોતીભાઈ મોટરમાં બેઠા. સાથે એમના ભત્રીજા ચંદુભાઈ અને વફાદાર શિષ્ય છોટાભાઈ હતા. છેક છેલ્લી ધંડી સુધી રોજના રિવાજ મુજબ પોતાની ગેરહાજરીમાં અને પોતે પાછા આવે ત્યારે કરવાનાં કામોની વિગતવાર સૂચનાઓ આપી અને સરકારી નોકરીમાંથી જેવી અજ્ઞાત રીતે નિવૃત્તિ લીધી હતી, તેવી જ અજ્ઞાત રીતે જીવનભરનાં સારાં માઠાં સંસ્મરણો અને સેવાઓની જૂમિ—'વટાલા વતન—ની વિદાય લીધી. બેમાંથી એકેયને ખબર નહોતી કે એ વિદાય છેવટની હતી!

કેન્સર !

(તા ૨૬-૧-૩૬ સુધી)

અમદાવાદમાં ડૉ. કેશવલાલને ઘેર મુજામ થયો. ડૉ. કેશવલાલ પાટણના જૈન છે મોતીભાઈ પાટણમાં હતા ત્યારે પાટણની હાઈસ્કૂલમાં ડૉ. કેશવલાલના પિતા શિક્ષક હતા. ત્યાંથી તેમનો પગિયથ થયેલો એ પગિયથ એટલો બધો વધેલો કે અમદાવાદમાં ડૉ. કેશવલાલનું ઘર એ મોતીભાઈનું કાચમનું નિશામરઘાન બનેલું એમ બનવાનું એક કાગળ ડૉ. કેશવલાલના પુત્રોની ફેળવણી હતું ડૉ. કેશવલાલને ચાગ પુત્રો છે તેમની ફેળવણી માટે મોતીભાઈની સલાહ અવારનવાર લેનાતી. એ ફેળવણી એટલી યશસ્વી નીવડી કે ડૉ. કેશવલાલના બે પુત્રો મુબઈ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં પડેલા નર્ગમાં પડેલે નબરે પાસ થઈ ઇંગ્લંડ વડુ અભ્યાસ માટે થોડા વખત ઉપર જ ગયા હતા, અને તેમના સમાચાર મળતા મોતીભાઈને અનર્ણનીય આનંદ થતો. એ ભાઈઓ ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારે એમના વિદ્યાભ્યાસની યશસ્વી કાગકિર્દીના એક સીમાચિહ્ન તરીકે ડૉ. કેશવલાલે પોતાના પુત્રોને બહુનવાર નાનામાં નાના શિક્ષકથી માંડી કોલેજના પ્રોફેસરો અને પ્રિન્સિપાલોને આમંત્રણ આપી ચાપાણીનો મેળાવડો થોડા જ વખત ઉપર થોળેલો. એક જ પિતાને આના તેજસ્વી પુત્રો હોય, અને એમના વિદ્યાભ્યાસની ઉજ્જવળ કાગકિર્દીનો ઉત્સવ એમના ગુરુજનની સમક્ષ ઉજવવાની એ પિતા તજ્જીજ કરે—એ આપણા સમાજમાં અસાધ્યગણ બનાવ હતો. એમાં ડૉ. કેશવલાલે પોતાના ગુરુજન તરીકે મોતીભાઈને પણ નોતરેલા

આ બધા સમગ્રો તાજ જ હતા. અને એમનો મબંધ એક કુટુંબીજન જેવો જીવનબરનો હતો એટલે ડૉ. કેશવલાલને ત્યા તેમને આરામ મળશે, દાઝનરી દેખરેખ અને મદદ મળશે, એમ સૌએ માન્યુ હતું અને ત્યા પડોચા પછી એક બે દિવસ એમ લાગ્યુ

પણ ખરું પણ તે દરમ્યાન અમદાવાદમાં વસતા ખીજ ડોક્ટર-
મિત્રોએ પણ દરદની ચિકિત્સા કરી ચાર દિવસ થયા. તે દરમ્યાન
ઊલટીઓ બધ ન થઈ, પણ વધના લાગી પડેલા સાને જ થતી
તેને બદલે હવે તેમાં અનાજ પણ આનના લાગ્યું આ જોઈ ડોક્ટરોએ
ઠરાવ્યું કે સાહેબને હોસ્પિટલમાં ખસેડનામાં આવે તો ત્યાંના સાધનોથી
રોગની ચિકિત્સા ચોક્કસ કરી શકાય અને સારનાર પણ સારી રીતે
થઈ શકે

*

તા ૨૩-૧-'૩૯ને રોજ મોતીભાઈને વાડીલાલ સાગભાઈ
હોસ્પિટલમાં ખસેડનામાં આવ્યા, અને 'સ્પેશિયલ વોર્ડ'માં મુકામ
આપવામાં આવ્યો. એમની ઊલટી, ઝાડો, અને લોહી શાસ્ત્રીય રીતે
તપાસનામાં આવ્યા 'એક્સ રે'ની મદદથી હોજરી તપાસનામાં
આવી. એક મહિનાથી નજીવી અને નિર્દોષ દેખાતી ઊલટીને તળિયે
'ભયંક' 'કેન્સર' જમા થતું દેખાયું, બગ્દમાં પણ ગંભી હોય
છે, પાણીમાં પણ દઝાડે એવો 'હાઇડ્રોજન' હોય છે, અને બોજનને
સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર મીઠાની નાની કાન્ડીમાં પણ સોડિયમ નામનું
કાતીલ ઝેર હોય છે, એમ જહેનાર અને સાબિત કરનાર રસાયણ
શાસ્ત્રે જહેનારી અને સાબિત કરવાની ધૃષ્ટતા કરી કે અણુએ અણુમાં
પરોપકાગ અને સેનાની તમજા ભરેલા દેહમાં પણ જીવલેણ કુદ
વ્યાધિ (malignant disease) હોઈ શકે છે.

૧૯૩૩માં મોતીભાઈને ઓચિંતી ઉધગસ ઊપડેલી અને મોમાં
થૂક આવના લાગેલું, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડથી તાજ સર્જન બની આવેલા
તેમના એક વિદ્યાર્થીમિત્રે ગળામાં કેન્સર હોવાની શકા ઉઠાવેલી
તેના સમાચારે સ્નેહીનર્ગમાં ચકચાર જગાવેલી ત્યારે તો એ નિદાન
ખોદું કરેલું. પણ એ 'કેન્સર' ગળામાંથી પેટમાં બિતર્યું એ એક
આશ્ચર્યજનક ઘટના હતી.

~

જોતજોતામાં 'કેન્સર'ના સમાચાર ગુજગતભગમાં વ્યાપી
ગયા અને સર્વ ત્રિતા અને ભયથી આપ્તજનો ઉત્કેષ બન્યા
અહીં હોસ્પિટલમાં 'હવે શું કરવું?' એની ગભીર વિચારણા અને
મનણા શરૂ થઈ 'કેન્સર' એક અસાધ્ય રોગ ગણાય છે એ

કેવી રીતે થાય છે અને તે કેમ અટકાવી શકાય એની મોઢ વૈદ-શાસ્ત્ર હજી કરી શક્યું નથી. શરીરનું ના અસખ્ય માર્ગોમાંથી કોઈકની વચ્ચે તે એક અનાડીની જેમ ઓગિયું દેખા દે છે, અને શરીરના સરનને ચૂસી પોતાની જાત નધારે છે એ કોઈ દુનને ગણી શકાય નથી અને એને નધતું અટકાવી શકાયું નથી એની દુનગનમાંથી બચવાનો ઉપાય એના ગળા ઉપર છૂરી ફેરવવી એ જ હોય છે અને છૂરીને નશ થતા છતાં, છૂરી દૂર થતા જ થોડા વખતમાં પાછું તે પોતાનું થાણું જમાવી શકે છે.

મોતીભાઈની હોજરીમાં ખોગક જતો, પણ હોજરીમાંથી આતંગડામાં જવાના દ્વાર આગળ જ 'કેન્સર' ચમદનની માફક પડાન નાખેલો અને તે દ્વાર દિવસે દિવસે પુરાતું જતું હતું એટલે ખોગક હોજરીમાંથી આતંગડામાં જવાને બદલે ઊલટી રીતે બહાર આવતો એ-મામથી આમ ચાલતું હતું અને નધતું જતું હતું એટલે મોતીભાઈને ભૂખમરો નધતો જતો હતો. ડોક્ટરોએ જોયું કે, આમ ચાલે તો ૨૦ થી ૩૦ દિવસમાં 'સાડેમ'ના જીવનનો અંત આવે એને બદલે એ 'કેન્સર'ની બાજુમાં હોજરીને તબીબ પાડી ખોગક આતંગડામાં જાય તેવો રસ્તો ઢરી આપવામાં આવે તો જીવન એક બે વખત ટકાવી શકાય એટલે કા તો તરત જ ઓપરેશન કરવું કે હતી તે મિથિતિ ચાલના દર્દી કુદરતી રીતે જીવનનો અંત આવવા દેવો, આ બેમાંથી એ-માર્ગ પસંદ કરવાનું ધર્મસંકટ ખડું થયું.

આ હકીકત દરદીને ટકેવી કે કેમ એ પણ એક નાજુક પ્રશ્ન હતો. દિવસ કરી સર્જ હકીકત તેમને જણાવવામાં આવી દરે-બામનમાં બુદ્ધિપૂર્વક સારાસારનો નિવેદ કરી, જે ઓછું અનિષ્ટ હોય તે પસંદ કરવાને ટેવાયેલા મોતીભાઈએ કોઈ પણ જાતની નાગણી કે નિહાળતા દાખવ્યા સિવાય બધું શાંતિથી સાંભળી લીધું અને ડોક્ટરો જે નિર્ણય કરે તેને આધીન થવાનું જાહેર કર્યું.

*

પણ ડોક્ટરોમાં તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો. એક પક્ષ ઓપરેશનની નિરુદ્ધ હતો. જ્યારે જીવન ઝાંઝુ લખાવાની ખાતરી નથી, ત્યારે તેમને ઓપરેશનની પીડામાંથી મુક્ત રાખવા અને શાંતિથી બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરવા દેવું, એવો તેમનો આગ્રહ થયો છતાં ઓપરેશન

કરવું જ હોય, તો બાણાભાઈ જે વિલાયતથી તા. ૨૯ મીએ સ્ટીમરમાં બેસી ચૂક્યાનો તાર આવી ગયો હતો તેમના આવ્યા પછી કરવું, એવો તેમનો મત હતો.

પણ ઓપરેશન કરે તો આયુષ્ય વધુ વળાવી શકાય એવી આશા વૈદકશાસ્ત્ર આપતું હતું. ન કરે તો જીવનમરતું કરુણ દૃશ્ય દિવસો સુધી જોવાનું થાય એમ હતું. અને બાણાભાઈ દશ દિવસ પછી આવે ત્યારે તો દરદીની સ્થિતિ એવી થાય કે પછી ઓપરેશન તેનાથી સહન થાય નહિ. એટલે ઓપરેશન કરવાનું જોખમ ખેડવું જ, અને તે તાત્કાલિક, એમ બીજા પક્ષનો મત હતો.

છેવટે બીજો મત સ્વીકારાયો. એ જાણી મુખર્ષના મિત્રાએ ટેલિફોન દ્વારા સૂચના કરી કે ઓપરેશન મુખર્ષના નિષ્ણાત ડૉ. મુડ-ગાંવકગના હાથે થાય તો સારું. તે માટે બધી વ્યવસ્થા કરનાની - જોઈએ તો સ્પેશિયલ ટ્રેન ટાડાવનાની - તેમણે તૈયારી બતાવી. પણ મુખર્ષ સુધીની મુસાફરીનો શ્રમ દરદી સહન નહિ કરી શકે, એમ મનાયું. અને આખરે તા. ૩૦ મીએ સવારે ૧૦૧૧ વાગ્યે ડૉ. મોતીભાઈને હાથે જ વાડીલાલ સાગભાઈ હોસ્પિટલમાં જ ઓપરેશન કરવાનું હતું.

ઓપરેશન - ૧

(તા. ૨૬-૧-૩૬ સુધી)

‘હેન્સર’ના સમાચાર પછી બે દિવસે ઓપરેશનના સમાચાર વીજળાવેગે ગુજરાતભરમાં અને તેથીયે દૂર પહોંચી ગયા. અને મિત્રો, રેહીઓ, નેનાઓ, કાર્યકર્તાઓ ન્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી ઊડી સફાળા અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળી પડ્યા. તા. ૨૭ મી સવારથી વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલમાં માનવીઓનો મેળો ભરાવા માંડ્યો. સવારથી મોડી રાત સુધી મોતીભાઈને જોવા, તેમનાં છેલ્લાં દર્શન કરી પાવન થવા, અને તેમની સેવાનો અસંખ્ય લાભ લેવા, નાનાંમોટાં માનવીઓનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રહેવા લાગ્યો. હોસ્પિટલના ટેલિકોનને પણ સતત મેવામાં રહેવાનું થયું. હોસ્પિટલના ડોક્ટરો, વ્યવસ્થાપકો, નર્સો, નોકરચાકરો — સૌને માટે આ પ્રસંગ આશ્ચર્ય અને અસાધારણ તત્પરતાનો વિષય બન્યો. હોસ્પિટલના નિયમો શિથિલ કરવા પડ્યા અને કોઈ રાગમહારાગને હમરો રૂપિયા ખર્ચતાં જે સદ્ભાવ, સેવા અને સાધનોનો લાભ ન મળે તે વગર માગ્યે અને જોઈએ તે કરતાં અનેક ગણો વધારે મળવા લાગ્યો.

ઓપરેશનનો તા. ૨૬ મીએ નિર્ણય થયો ત્યારથી મોતીભાઈએ આખરી તૈયારી આરંભી. પહેલે દિવસે તેમના જૂના દોસ્ત, ‘સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય’વાળા સ્વામી અખંડાનંદજી મળવા આવ્યા. એમની સાથે પેટ ભરી વાતો કરી. ૧૯૩૦ સુધી આ બે મિત્રોનો સંબંધ ટકી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી બંનેની પ્રવૃત્તિઓ વધી જવાથી અને વિચારોમાં પણ અંતર વધવાથી નહિ જોવો જ પત્રવ્યવહાર થતો. છતાં જરૂર પડ્યે એકબીજાને સંભારતા અને મદદ કરતા. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી સ્વામીજીને પક્ષાઘાત થયો હતો. તે બોલી શક્તા નહિ, અને શરીર ગમે ત્યારે અટકી પડશે એમ લાગતું. એ કારણે તે ‘સસ્તું

‘સાહિત્યનર્થક કાર્યાલય’ની વ્યવસ્થા કરના કંઈ કંઈ યોજનાઓ વિચારતા આ પ્રશ્ન મોતીભાઈની સાથે તેમણે પચીસ વર્ષથી ચર્ચો હતો. અને જો મોતીભાઈ એ સરચાની જનાબદારી ઉપાડી લે તો તેમને તે સોપી દેવા સ્વામીજીએ અને વાગ તૈયારી બનાવેલી છે. તેઓ જે નર્થ વ્યવસ્થા કરે તેમા મોતીભાઈને ટૂંકી તરીકે નીમનાની વાટાઘાટો પણ ચાલતી પણ મોતીભાઈ છે. સુધી એમા સમત થયેલા નહિ માત્ર સ્વામીજીએ પ્રગટ થ્રેલા પુસ્તકોનો પ્રયાગ કરવો, પ્રયાગ કરના જેના પુસ્તકો પ્રગટ કરના સ્વામીજીને પ્રેરના, તેમના પ્રતનોમા મદદ કરવી, અને જરૂર પડે તેમની સલાહ લેવી — એટલો જ સબધ તેમણે જારી રાખે.

પણ આ સમધા પાયામા સ્વામીજીના સાગ્ર પ્રત્યે જીડો ભક્તિભાવ હતો. અને તેમાથી મોતીભાઈ ખૂબ પ્રેરણા મેળવતા. સ્વામીજીના આગ્રહ છતાં તેમણે સન્ધાસ સ્વીકારેલો નહિ છતાં સન્ધાસના બને તેલા નિમોનુ તેમણે પાનન કર્યું હતું છે. સ્વામીજીને પક્ષાવાત થયો, ત્યારે તેમને જોના જર્થ આન્યા પછી તે કહેતા ‘મને પણ હવે ઉગ્રમર થવા આવી છે એટલે મેં તો મારી દશા સ્વામીજી જેવી થશે કે મારી માતાની માફ માગી આજો જશે તે વખતે શું-વું તે મેં નિચારી રાખ્યું છે’.

આ સર્વ સમગ્રણો તાજા કરી સ્વામીજી સાથે પોણા પ્રાંક સુધી વાતો કરી છે. એ મનના સાગ્રે હૃદય હાનવતા શ્રુત્યું ‘હું પગમ શાંતિ અનુભવુ છું ધાર્મિક પુસ્તકો મેં બહુ વાંચ્યા નથી, પણ ધર્મપરાયણ રીતે અને નીતિથી મેં મારું જીવન નિતાવ્યું છે એટલે મને પગમ આનંદ છે મને એ માત્ર ચિંતા માગ પત્નીની હતી, પણ તે તો મારી આગળ ચાલતા થયા છે એટલે હવે મરણને માટે સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છું હું મારા જીવનમા જે નર્થ કાર્ય કરી શક્યો છું તેમા માગ પત્ની રૂપાનો હિસ્સો ધણો મોટો છે મને મહેનતા અર્થમા રૂપાગી પત્ની નડોતી મળી છતાં માયા અર્થમા ખરી પત્ની — અર્ધાંગના — મળી હતી મારા તમામ પ્રયોજને તેણે દરેક રીતે સાથ આપ્યો છે પોતે સુસ્ત વૈષ્ણવ હોવા છતાં હગ્ગિનને અડીને હું ધર્મ પેમુ ત્યારે તેણે ને બામતનુ જગ સગ્ગુ પણ સૂચન નથી શ્રુત અનેક મહેમાનોની

સગરના તેણે દરતે મોંઝે કરી છે. અને માગમાં તેને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે હું જે કંઈ કરતો હોઈશ તે માગને માટે જ દગે એમ એની દૃઢ માન્યતા હતી . . .’

અમીનજીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું, ‘સ્વર્ગમાં—ઈશ્વરના ધામમાં— તમારા જેવાને માટે તો પગમ સુખ છે. . . .’ અને એમ કહેતા બંને મિત્રોનાં હૃદય ધડીબગ હવનાઈ ગયાં

*

સ્વામી અખંડાનંદજી પત્રી બીજા પગમમિત્ર પૂજ્ય હક્કરબાપા ફિલ્હીવી આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીની મૈત્રી ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ હક્કરબાપાની મૈત્રી વધતી ગઈ હતી અને છેવટના વર્ષોમાં તો તે મોતીભાઈના એક આદર્શ અને પ્રેરણામૂર્તિ બની ન્હા હતો. શક્યાનમાં બીજા પરિચિત મંડળ મમક્ષુ વાત કરી. તે દરમિયાન પોતાના અતઃગત બીજાને બેઠે બોલતા તેમણે કહ્યું ‘માર્ગી જિંદગીના છેવટના ભાગમાં પછાત વર્ગોની અને ગરીબ લોકોની હું કંઈક મેં કરી શક્યો છું, તેથી મને ખૂબ શાન્તિ છે. વસોના ભંગી લોકો, રૂણના ગેનવા લોકો, અને અગેતઃના ગરીબ લોકો માટે મેં જે કંઈ કર્યું છે, તેના સંતોષ આગળ મારી આખી જિંદગીમાં કરેલા કામોનો સંતોષ અલ્પ છે .’

આ પછી પામે બેઠેલા મિત્રોને ઓરડાની બહાર મોદલી અર્ધા દક્ષાડ સુધી વાતો કરી, અને સાંજે ફરીથી એવી જ રીતે બંનેએ એકબીજા બેસી પેટ ભરી વાતો કરી. આ બે મેવાધર્મી મિત્રો વચ્ચે એવો મીઠો સબંધ હતો કે તે દમોશાં મામિક વિનોદની બાપામાં જ વાતો કરતા અને પત્રો લખતા. મોતીભાઈને ‘બલ્લડ પ્રેશર’ થયું ત્યાંથી જીવનની આખરી પળ વિશે વિનોદમય ઉત્સેખો પત્રોમાં થતા અને સેવામાં જ મદદ પરાવાયેલા ગહેતા બંને હૃદયોનો પોતાના જીવન અને તેના રચનાર ઉપર મામિક દટાણો ફેંકતા. એ સર્વ વિનોદની પૂર્ણાકૃતિ કરી, જીવનનો સર્વ ભર્મ એકબીજાનાં દિલમાં ઉતારી, તેમાં જ શમાવી છૂટા પડ્યા, ત્યારે અમપૂર્વક દમાવાતા દુઃસહનો જ અનાજ સંભળાયો

*

આ પછી મોતીભાઈને પોતાના જીવનના દૈવી ચોખીદાર માનનાર, રાજવી શિષ્ય દગ્ગાર સાહેબ આવ્યા, મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના આશીર્વાદ અને શુભેચ્છાના પત્રો આવ્યા, અને એમના જૂના દોસ્ત નરમિંદભાઈ અને પેટલાદ બોર્ડિંગના આદ્ય-વિદ્યાર્થીઓમાના એક, બેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તા, શ્રી ગવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ આવ્યા. એમને પણ એ જ વાત કહી 'તમારી કંપનામા ન આવે એવી શાન્તિ અનુભવુ છું. . '

આ રીતે જોના આવનારનો પ્રસાદ સતત ચાનુ રહેતો. રમ્મજે જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે રામભાઈને પાસે બેસાડી પોતાની પછી કરનાનાં કામેતી, મિલકતની વ્યવસ્થાની, સરથાઓના રહીવટની, એમ મર્વ બાબતોની વિગતનાર સૂચનાઓ લખાવી ત્યારે જ રામભાઈને 'સાહેબ'ના જીવનના ઊંડાણના દર્શન થયા. નિરાધાર વિધવાઓને, હિંજીતોને અને દુખિયાને વધે સુધી મદદો મોકલ્યાતી હતી, એનો ખ્યાલ તે વખતે જ આવ્યો. અને પોતે ગ્યેની સૃષ્ટિના નાનામા નાના અગતી 'સાહેબ'ને માહિતી હતી, એ દરેકના હિતનુ તે સદા ચિંતન કરતા હતા, કેને શુ જોઈશે તેની તે સદા તપાસ ગમતા હતા,—તે સર્વનો ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો. પોતાના વિરોધીઓ પ્રત્યે વેગ કે દ્વેષ તો કદી કયાં નહોતા. પણ સિદ્ધાન્તની ખાતર તેમનો સામનો કરતા તે સર્વ ઠોડી દઈ, સૌને સંભારી સભારી સદેશા અને શુભેચ્છાઓ પાઠવ્યા. જેમણે પોતાની સેવા કરી હતી તેમને બક્ષિસો આપવાની સૂચના કરી, જેમના હિત માટે પોતે પ્રયત્નો આપ્યા હતા તેમના હિતને આગળ ધપાવનાની ભાગવણી કરી પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિ માટે સૂચનાઓ લખાવી તાજેતરમા તીવ્ર મતભેદનુ કાગળુ બનેની 'વસો રેલસડટ નિનારણુ મડળી' તેના મભાસદોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ આગેપાય અને મમત કે પક્ષાપક્ષીને કાગળુ મડળી આટોપનાનુ કાય લખાય નહિ તે જોનાની ભાગવણી કરી. અને એ બધાના સગવાળાઓ, પોતાના સાથીઓ, મિત્રો અને સેનાના કાર્યોમા ગસ લેના સૌ કોઈને મદદશરૂપે, પોતાની અતિમ ઇચ્છાઓ લખાવી.

૧. હું પગમ શાન્તિ અનુભવુ છું મારા મનમા કંઈ જ ચિંતા વા ઉદ્વેગ નથી મારે જોની ચિંતા હતી તે મારી પત્ની મારી આગળ

ગઈ છે તેથી, અને માગ ને ડામો છે તે ને માણુમોના હાથમા છે તેમનામા મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એટલે, અત્યારે બાતપડીએ મને ઈશ્વર અને આધ્યાત્મિક નિચારો વિના બીજી દઈ જ સાબરતું નથી.

૨. હું અપુત્ર હોવા છતાં, માગ દુટ્ટબીઓ અને મિત્રોએ મારી ને મેત્રા અને શુશ્રૂષા કરી છે તે નિચારું છું સારે મને લાગે છે કે મારે અને પુત્રો છે તેમની માગ પ્રત્યેની મમતા અને મ્નેડની લાગણીનો બલે ૨ જેલો નાળા શકુ તે જ એકમાત્ર ઇચ્છા છે

૩ મને અત્યારે પરમ શાંતિ હોવાનું એક કાન્યુ એ છે ૬, મને મળ્યા છે તેના પ્રામાણિક અને બાવનાશાળી મિત્રો અને સાથીદારો બ. જ થોડાને મળ્યા હશે માગ મિત્રોએ અને સાથીદારોએ મારા પ્રત્યે ને નફારી બનાવી છે તે બધા તેમનો બધાનો હું આભાર માન છું, અને વસોના લોકોએ તેમને ન રુચે તેના માગ કેટલા-સામાજિક નિચારોને નિભાવી લઈ મારા કાર્યોમા ને સાથ આપ્યા ક્યો છે અને બીજા ગામોની માફ-માગ કાર્યોમા ભારે નિધેનો નથી નાખ્યા તે બદલ વસોના લોકો પ્રત્યે માગ તન્દથી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરુ છું

૪ વસોમા કોઈ દુખી હોય, કોઈના ત્રાસથી ના જીવનમથી પીડાતો હોય ના નિરાધાર હોય, તેને આશરો આપનાતું માર્ગ મને વધુ પ્રિય હતું મારી પત્રીના લોકો જેમને માગ પ્રત્યે લાગણી હોય તેમણે મારુ એ નામ ચાતુ રાખવું અને દુખીને રાહત આપવાની યોગ્યતાઓ કરવી, એ જ મારી અતિમ ઇચ્છા અને સદ્ગો છે

૫ મેટલા-લોક એમ જહે છે કે, વસોમા અને ચરોતરમા ને પ્રવૃત્તિઓ છે તે હું છું ત્યાં સુધી જ ચાલનાની છે, આ માન્યતા મોની પાડનાની અને મારા મર્યો નિર્વિધે આત્મા દ્વારે તે જોનાની મારી બનામણુ મારા મિત્રોને પડેચાડતો માગ સાચા મિત્રો એટલું તો જરૂર છે કે મારી પ્રવૃત્તિઓ મરી ન જાય તે જીએ

૬ મોને મે મારુ ગણ્યુ છે વસોની આમર ને પ્રતિદા વધેડે તે મારી જ આમર અને પ્રતિદા સંધીધની એમ સમજતો હતો હવે હું મારુ વસો મારા મિત્રોને સોપતો જાઉં છું અને તેની હિતિ અને આગાહી માટે સ. જાગ્રત રહે એવી મારી તેમને બલામણુ છે

ઓપરેશન-૨

(તા ૩૦-૧-'૩)

જોતજોતામાં તા ૩૦મી આવી પડેલી આ ત્રણેય દિવસ ઓપરેશનની તૈયારી તરીકે સાડેમના શરીરને સતેજ કરવાના ઉપાયો ચાલતા હતા. શરીર રોજની માફક ભગવદાન અને ચપ્પણ હતું. મો ઉપર રોજની ગભીરતા, શાન્તિ અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા કાયમ હતા. પણ એક માસથી ખોરાક નહિ લેનાવાને કારણે શરીરમાં અશક્તિ આવી ગઈ હતી અને નાડીઓમાં લોહી સુનાવું હતું. ઓપરેશનને પરિણામે એ લોહી ખૂબી ન પડે તે માટે ડોક્ટરોએ શરીરમાં ગુદા વાટે અને ઇન્જેક્શન વાટે પાણી વધાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ ર્યા હતા. તેમાં સારી સફળતા મળી હતી અને ઓપરેશન સારી રીતે થતા નિધે શ્રદ્ધા બેઠી હતી.

વડેની સવાગથી જ હોસ્પિટલના વ્યવસ્થાપકોએ દરદીને ખમ્બે લઈ લીધો. ઓપરેશનની તૈયારી રૂપે એનિમા-ઇન્જેક્શનોનો વિધિ શરૂ થયો. આમ વાગતામાં તો ગમેરગી દનાઓ, અને ચમ્ચન્તિ હથિયાગેથી બરેલી ગાડી દરદીના ઓરડામાં આવી પહોંચી અને ઓપરેશન કરવાના ભાગ ઉપર દનાઓ ચોપડી પાટા વીટાવા લાગ્યા.

જોના આનનારની મેદની પધતી જતી હતી તેના ઉપર અકુળ મૂકવો પડ્યો હતો. દરદીના ઓરડામાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. તેથી ડોક્ટરે સૂચવ્યું કે મોતીબાઈને ઓપરેશન થિયેટરમાં લઈ જાય તે વખતે તેમના દર્શન કરવા ઓસરીની બાંતિએ બધાને હારબંધ બિભા ગહેના દેના પણ તેમ કરવામાં આવે તો પોતાના રોજીજનોને આમ પોતાના અતિમ દર્શન કરતા જોઈ દગ્દીનું દિલ ટૂંકી બેઠે, એ ખીકે એ નિચાગ પડતો મૂંઝામાં આવ્યો.

અને સૌ હોસ્પિટલના યોગાનમાં જ ઓપરેશનના સમાચારની આતુરતાથી ગઢ જોતા બેઠા.

*

લગભગ ૧૦૧૧ વાગ્યે દરદીને ઓપરેશનના રથએ લઈ જવા ગાડી આવી. અને યોગ્ય સહભાવ અને સાવચેતીપૂર્વક મેાતીભાઈને ખાટલામાંથી ગાડીમાં સુવાડી ઓપરેશન થિયેટરમાં લઈ જવામાં આવ્યા. આલીશાન મકાનની કાયની બારીઓમાંથી ચોતરફ આવતો પ્રકાશ, અને પ્રકાશથી ચકચકિત થતી ભીંતો, અને મુલ્યવરિધત રીતે ગોઠવેલો સરંજામ — એ મર્વની વચ્ચે ટેબલ ઉપર મેાતીભાઈને સુવાડવામાં આવ્યા.

માથાથી પગ સુધી મફેદ પોપાકમાં સજ્જ થયેલા અને જળીવાળા કપડામાંથી અપળતાથી આમતેમ આંખો ફેરવતા ડોક્ટરો અને તેમના મદદનીશો ક્ષણવાગમાં ટેબલની આજુબાજુ ગોઠવાઈ ગયા અને પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. ક્લોરોફોર્મ અપાયું સામાન્ય દરદીઓની ધમપહાડ, હૃદયદ્રાવક ચીસો કે મોમચકોડ કંઈ ન દેખાયું. અદ્ભુત સમતા દાખવી મેાતીભાઈએ ‘ક્લોરોફોર્મ’ લીધું. એ જોઈ એક ડોક્ટરથી બોલાઈ ગયું : ‘Marvellous!’

બરાબર ૧૧-૫ કલાકે ડૉ. મેાતીભાઈએ શસ્ત્ર હાથમાં લીધું. ડૉ. મેાતીભાઈ માટે તો મેાતીભાઈ સાહેબને પક્ષપાત હતો. ગરીબાઈમાં જીજીરી તે સાહસ કરી વિલાયત ગયેલા. તેમ કરવામાં મેાતીભાઈની પ્રેરણા અને મદદનું બળ હતું. વિલાયતમાં એફ. આર. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થતાં તેમને ધણી તકલીફ પડેલી. એનો સામનો કરી તે પાસ થયેલા, એ મેાતીભાઈને માટે જોરવનો વિષય હતો. અને જ્યારે વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલના વડા તરીકે એ જ ડૉ. મેાતીભાઈની નિમણૂક થઈ ત્યારે મેાતીભાઈના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. તેમણે કહ્યું : ‘હું આજ સુધી માનતો કે રાજ્ય ચલાવતાં અને આવી હોસ્પિટલો ચલાવતાં તો યુરોપિયનોને જ આવડે — હિંદીઓનું એ ગજું નહિ. મારી એ માન્યતા તમે ખોટી પાડી છે. પેટલાફ બોર્ડિંગ અને પેટલાફ લોન્ડનું શું પરિણામ આવ્યું એમ ધણી પૂછે છે. તેમને મારો આ એક જ

જનામ બસ છે. ગુજરાતની હોસ્પિટલને ડો મોતીભાઈ મળ્યા —
એ મારે માટે બસ છે . . .

સ્વેચ્છાએ અપુન રહેલા મોતીભાઈની સેનામાં અનેક વિદ્યાર્થી-
પુત્રો આવે હાજર હતા, અને એ જ ડો મોતીભાઈને હાથે એમના
દર્દનો ઉપાય થતો હતો એ પણ પેટલાદ બોર્ડિંગ અને પેટલાદ
સોનકડની નાનીમૂની સફળતા હતી ?

ડો. મોતીભાઈએ પોતાની જનામદારીના સપૂર્ણ ભાનથી
શસ્ત્ર લીધું. તેમને ઘણા મિત્રોએ આ જોખમકારી કર્તવ્ય નહિ
સ્વીકારવાની સલાહ આપેલી. પણ તેમણે પોતાની ઉત્તિમા અનન્ય
મમતાથી નિમિત્ત બનેલા મોતીભાઈની સેના ડરનાની આ અમૂલ્ય
તકને વફાદાર રહેના એ મલાહને ગણકારી નહોતી. તેમ છતાં
એમણે ઉપાડેલું કર્તવ્ય સાચે જ જોખમકારી હતું. એ શરૂ કરતા
પહેલાં એક દિવસે શોભે તે રીતે તેમણે પ્રાર્થના કરી.

આ જ વખતે નીચે જાહેરી મેદનીએ ઠક્કરબાપાની પ્રેરણાથી
નીચેનું સુપરિચિત ભજન ગાયું

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરંતુ જે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે ૧
સક્ષ્મ લોકમાં સહુને વહે, નિંદા ન કરે કેની રે,
નાય કાંઈ મન નિશ્ચય ગમે, ધન ધન જનની તેની રે ૨
સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પગ્ગલી જેને માત રે,
નિહવા થકી અસત્ય ન ખોસે, પગ્ગધન નવ જાને હાથ રે. ૩
મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, હૃદ વૈગર જેના મનમાં રે,
ગમનામથ તાળી જાગી, મક્કળ તીવ્ર તેના તનમાં રે ૪
વણતોભી ને વપટગહિત છે, કામ, ક્રોધ નિનાયી રે,
બણે ન-સૈયો, તેનું દગ્ધન કરતા, કુળ એકાંતે તાર્યા રે. ૫
ભજન અનેક વાર ગાયા હતા અને સભળાયું હતું પણ એનો

અક્ષરેઅક્ષર ‘કેનોરોફોર્મ’ની કૃત્રિમ મૂર્છામાં મૂતેલા ફરદીને લાગુ
પડતો હતો એનું ભાન અત્યારે જ થયું

ભજન ચાલતું હતું તે જ વખતે સર્જનની શબ્દક્રિયા શરૂ થઈ.
પેટના મધ્ય ભાગે નીચેથી ઉપર થોડે થોડે કરતા ૧૨ ઇંચ જેટલો
કાપ મૂકી, આતડા બહાર કાઢ્યાં અને ‘કેન્સર’ને કમળમાં

લીધું. શસ્ત્ર ફરતું હતું તેમ તેમ લોહીની ધારાઓ ગિડગિડી હતી. અને પાસે ઊભેલા ડોક્ટરોનાં શ્વેત વસ્ત્રોને પાવન કરતી હતી.

લગભગ દોઢ કલાક શસ્ત્રક્રિયા ચાલી. હોબરીને એકને બદલે બે છિદ્રો પાડવામાં આવ્યાં અને જોરાકને આંતરડાંમાં જવાનો માર્ગ સરળ કરવામાં આવ્યો. એ કામ પૂરું થતાં ધીરજથી અને કુશળતાથી પેટના અવયવોને ડો. મોતીબાઈએ જોનજોતામાં ચથારથાને ગોઠવી દીધા. અને કઠણ હૈયે કરેલા કાપને સીવી લઈ બરાબર ૧૨-૧૫ કલાકે શસ્ત્ર નીચે મૂક્યું — પાસે ઊભેલા સૌએ છુટકારાનો દમ મૂક્યો અને ઓપરેશન સફળ થયાના સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા.

આખર-ધડી

(તા ૩૧-૧-'૩૬)

મોતીભાઈને પાછા તેમના ઓરડામાં લઈ જનામાં આવ્યા, અને મોગાનમાં એટલી થયેની મિત્રમડળી ઓપરેશન મફત થયાના શુભ સમાચાર લઈ પોતપોતાને સ્થાને વેગઈ ગઈ 'ક્યોરોફોર્મ' થોડી જ વાગ્યા બેતરી ગયું, અને મોતીભાઈને બાન આપતા તે વાતચીત કરવા લાગ્યા એટલે ઓપરેશનની સફળતાની વધુ ખાતરી થઈ, અને તાઃ તથા ટપાલ મારફતે ગામેગામ એ સમાચાર પત્રોચાડનાની તજવીજ કરવામાં આવી એ સમાચાર વસોમાં પહોંચતા ત્યાંના લોકોએ જાહેર સભા ભરી ઓપરેશન સફળ થયા બદલ ધન્યરતો આભાર માન્યો અને મોતીભાઈ જલદી સાજા થઈ જાય તેવી પ્રાર્થના કરી. પૂ મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં એવી શુભેચ્છા પાઠવી

પણ એ પ્રાર્થનાઓ અને શુભેચ્છાઓ ફળનાનું નિર્માયુ નહોતું ઓપરેશન પછીની સ્વસ્થતા અપહૃત્તી નીતરી અને માજ પત્રી ઓપરેશન દરેલા ભાગ ઉપર દુખાવો થતા માડયો આખી રાત કોઈ ન એની ખબર પડવા દીધા મિનાય મોતીભાઈએ એ સહન કર્યો પણ સવાર પડવાની તૈયારી થતા આવી કે તરત તેમણે ડૉ. ભાસ્કર પટેલ તથા ગમભાઈને બોલાવરાવ્યા આ બંને જણ ઓપરેશનની સફળતા જોઈ નિરાત અનુભવતા હતા સદેશો મળતા જ તેમને દ્રામકો પડ્યો. પણ મદેશો આપનારે ચિંતાનું ઢાંચું નથી એમ કહ્યું એટલે શાન્તિથી તે મોતીભાઈ પાસે પહોંચ્યા

પણ ત્યાં પહોંચતા જ, તેમણે કહી નહિ સાંભળેલો એવો આદેશ મોતીભાઈના મોમાથી નીકળી પડ્યો 'મને જિંધ ન આવે ત્યાં મુઠ્ઠી તમારે પણ જિંધવાનું નથી'. એ આદેશો આવનારની આખ ઉઘાડી નાખી, અને મોતીભાઈએ રાત્રી કેવી વ્યથામાં વિતાવી હતી તેનો ખ્યાલ આપ્યો

બન્ને ત્યાં જ બેઠા અને સાડેમને જીંધ આવે તે માટે ઉપાયો લેવાવા લાગ્યા. પોતાના કુખ કે દર્દની નાજીટકે જ બીજાને બબર પડના દેનાર મોતીબાઈ આખો મીચી પડી રહ્યા અને દાકતરાએ જે ડ્યુ તે કરના હીધુ એ ઉપચારી ડોક્ટરોએ માન્યુ કે પોતાના ઉપચારો સફળ થાય છે એટલે મોતીબાઈ સ્વચ્છ થાય તેની ગહ જોતા તે નિરાશ બેઠા.

વખત બહુ ધીમે પગને ચાલતો હતો. આખો દિનમ ગહ જોવામાં ગયો. બન્ને ક્યાંકે સરકોની દુન્ડીઓ બાંધવાની યોજના થઈ અને રાતે બે ત્રણ વાગ્યે મોતીબાઈને જીંધ આવતી લાગી તેમણે આજ્ઞા કરી. ‘હવે તમે સુઈ જાઓ, મને શાંતિ છે.’ એ આજ્ઞાથી આનંદમાં આવી જઈ અત્યાર સુધી બેઠેલી દુન્ડીએ આરામ લેવાની તજવીજ કરી.

પણ તેઓ આનંદ શક કરે તેવામાં જ — ગત્રે ત્રણ વાગ્યે — ‘ટેમ્પરેચર’ ચક્ર્યુ અને પાછુ નીચે જિત્યુ માકેમના પેના શબ્દો — ‘મને જીંધ ન આવે ત્યાં સુધી તમારે પણ જીંધવાનું નથી’ — પછી ડો બાન્કર ત્યાં જ બેઠા ગયા હતા, અને સારેબની પ્રકૃતિમાં થતા ફેફસારો ઉપર ચોક્કી ગમ્મી ગયા હતા. ‘ટેમ્પરેચર’ની ચક્રિત ગેઈ તેમને બયની આગાહી થઈ. તેમણે તરત જ ડો મોતીબાઈને ટેલિફોન કર્યો ડો મોતીબાઈ આવ્યા તેમણે મોતીબાઈનું નોહી હીધુ અને તપાસી જોયું. ઓપરેશન ‘સેપ્ટિક’ તો નથી થયું ? — એવી શકા હતી, તેનું નિનાદણ થયું બધું બરાબર જણાયું. છતાં પ્રકૃતિમાં ઓચિંતો ફેફસાર થવાનું કારણ ઢાંપી શકાયું નહિ.

થોડી જ વારમાં નાહી મંદ પડવા લાગી વાચા વૃદ્ધ થના માહી હોસ્પિટલના બીજા ડોક્ટરોને બોલાવવામાં આવ્યા અને ઉચ્ચરણચરી ઉચ્ચરે અજમાવવામાં આવ્યા સત્કારે વાચ નાગ્યે બેશુદ્ધિના ચિહ્નો વધ્યા અને ‘હજુ એ- વર્ષ લાગે’ એવો એક ઉદ્ગાર મોતીબાઈના મોમાંથી સરી પડ્યો ત્યાં પછી જીભ ટૂંકી થઈ અને વાચા અરપણ બની આખરી ઘડી આવી રહી હતી. છ વાગતા સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા અને સાડા છ વાગ્યે, અડગ દબતા, અદ્ભુત દિમત, અનન્ય કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ધીરજ

દાખરી અત્યાગ સુધી આ દરેક જોઈ રહેના ડો મોતીભાઈ અને ડો ભાર ગની આખોમાથી આસુની ધારા રહેના લાગી

‘હવે સાહેબના આત્માને શાંતિથી સર્ગે જના દો,’ કેટલાક ડોક્ટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો પણ ‘આ પરિત્ર આત્મા મરણ મામે યુદ્ધ ખેતે છે તે વખતે આપણે હાથ જોડી બાળુએ બેગી તે જોના કરીએ તે બને જ કેમ?’—એમ બીજાનો અભિપ્રાય હતો

શુભાતા દીપને બને ત્રણ સુધી મતેજ રાખના ડોક્ટરોએ પોતાના છેના કીમિયા અજમાવવા શરૂ કર્યા મો વાટે, ઇન્જેક્શન વાટે, કીમતીમા કીમતી દવાઓ આપી નાન વાટે પ્રાણવાયુ આપનાનો પ્રયોગ ત્રેયો પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન ઓગાળી પ્રાચીન પૂર્વજોની શ્રદ્ધાનું બળ અજમાયું અને પ્રાર્થના કરી ‘એનું આયુષ્ય બીજાને અર્પણ થઈ શનું હોય તો અમારી જિંદગીના થોડા વર્ષો આ મહાપુરુષને અર્પણ કરીએ છીએ’

‘જિંદગી એટલે સત્રામ ને છે તે આનું નામ?’ એમ એક નોંધમા લખનાર મોતીભાઈ આ બધું ટગર ટગર જોયા મરતા હતા હુ ખના ઉદ્ધગાર ઠંડાને કે આ વ્યર્થ મત્રામ નહિ ખેલવાન મરેલાને તેમની વાણી અસમર્થ થઈ ગઈ હતી એમની ‘પરમ શાંતિ’ એમની આખોમા વ્યક્ત થતી હતી અને વધતી જતી હતી ડોક્ટરોના બધા પ્રયત્નો છતાં નાહી સકેનાતી જતી હતી આખરે પોતાનું રક્તું સહુ અભિમાન ઓગાળી ડોક્ટરોએ અમલાનાદના વૈદ્યોને પોતાનું જ્ઞાન અજમાવના આમત્રણ આપ્યું વૈદ્યોએ આરી કીમતી માત્રાઓ અને બરમો અજમાવી, પણ ‘તૂટી એની ખૂટી’ નહોતી

શુધવાર તા ૧લી ફેબ્રુઆરીના સવારે ૬ વાગ્યે શરૂ થયેલો આ આખરી સત્રામ બપોરના દોઢ વાગ્યા સુધી ચાલ્યો અને બરાબર ૧-૩૬ મનાકે માનવપ્રયત્નને હગવી મોતીભાઈનો આત્મા પરોખને માર્ગે સિધાવ્યો જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુ — ‘જે જાય તે જાય,’ એ સનાતન સત્ય પુનઃ મળ્યું

વિરામ

(તા. ૧-૨-'૩૬)

'જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ'—'જે જાતું તે જાય,' એ સનાતન સત્ય છે. એનો અનેક વાર અનુભવ થયો હતો. આજે એ જ અનુભવની પુનરાવૃત્તિ થઈ હતી. અને એના અનુસંધાનમાં 'ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ' એમ પણ ઘણી વાર વાંચ્યું અને સાંભળ્યું હતું અને પરંપરાઓ સાથે એની થયાર્થતા વિશે ચર્ચા કરી હતી. પણ એ સર્વ ભૂત્રી પરિજનમંડળ સ્તબ્ધ બની ગયું. થોડી પણ પડેલાં આવી રહેલી દોડધામ, વીજળી પડે ને જેમ ચંબી જાય તેમ, એકાએક ચંબી ગઈ અને વાતાવરણમાં શોક અને ગંભીરતા છવાઈ ગયાં. અનેક દરદીઓને મૃત્યુના મોંમાંથી જવાવવાનું વ્રત લઈ બેઠેલી અને અનેક વાર એ પાળી યશોજનવળ બનેલી હોસ્પિટલ પણ શોકે ઝંખવાઈ ગઈ અને પ્રયત્ન કરી કમળે રાખેલાં હૈયાં અશ્રુદ્વારા દ્રવવા લાગ્યાં.

'કામ કામ અને કામ', કામ એ જ ખોરાક અને કામ એ જ આરામ, કામ એ જ કમાણી અને કામ એ જ ભક્તિ, પ્રવૃત્તિમાં જ નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાંયે પ્રવૃત્તિ— નો જાપ જપનાર, પોતે આરામ લેવાનો નિર્ણય કરીને કામ આવી પડતાં તેને બીજી જ ક્ષણે બૂલી જનાર, મોતીભાઈએ આખરે પોતાના ચળદો પાળ્યા : 'નિદ્રાગી— આયુષ્ય—કામ કરવા માટે જ છે. મારો ખોરાક રોટલા નહિ, પણ કામ છે. જ્યારે કામ કરતો અટકું ત્યારે તમારે મારું મૃત્યુ સમઠવું. મારી આજીવ્યાશુ તો કામ, કામ ને કામ જ હોય, અને આરામની જરૂર જણાશે ત્યારે બધાં જ કામ છોડી દઈશ, એટલું નક્કી માનજો. સને ૧૯૩૮ ની આખર સુધી આયુષ્ય અને શક્તિ હશે તો ખૂબ કામ કરવું છે. જવાબદારી બધી જ છોડી દેવી છે.'

(તા. ૧૮-૨-'૩૫)

નોખરીએથી નિવૃત્ત થતા, સેવામય જીવનના સાઠ વર્ષ પૂરા થતા, ગામ-પરગામથી નિદાન થતા, દૃઢતા અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક માન પાનનો ત્યાગ કરનાર મોતીભાઈ આજે અતિમ નિદાનનું માન ઠેલી શકે તેમ ન હતું. ઘડીભર સ્તબ્ધ બની ગયેલા મિત્રોએ રસસ્થ થઈ અતિમ નિદાયની તૈયારી આરંભી.

શહેરમા સમાચાર મોખરામા આવ્યા ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની આદિસે પત્રિકા દ્વારા એ સમાચાર જાહેર કર્યા અને ગુજરાતના આ મૂળા સેન ને અતિમ માન આપવા સામગ્રમતીને તીરે હાજર રહેવાની અમદાવાદની જનતાને પિન તી શ્રી

અમદાવાદમા રહેતા મિત્રો, સ્નેહીઓ અને કુટુંબીઓ ઉપગત દિલ્હીથી આવેના અખિલ હિંદ હરિજન સેનક સંઘના મત્રી પૂ. હક્કરગાપા, ગુજરાત હરિજન સેનક સંઘના મત્રી શ્રી પરીક્ષિતનાન, મુખ્યની ધારાસભાના પ્રમુખ માનનીય શ્રી માવનદર, ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિના મત્રી શ્રી જીવજીનાન દીરાન, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી મલ્હીનાન ચતુરભાઈ સાહુ, અમદાવાદ જિલ્લા લોકન બોર્ડના પ્રમુખ શ્રી ભાઈનાનભાઈ સાગભાઈ, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, મજૂર સંઘનાળા શ્રી અનુભવ લાના, સાક્ષરનાં શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, ગુજરાતના લોકપ્રિય વિદ્વાન સાક્ષર શ્રી રામનાગરાજી પાઠ- અમદાવાદની રૂઢી બોર્ડના માત્ર મત્રી અને કેળવણી ૨ શ્રી પ્રાણુનાન કિંપાશકર દેભાઈ, તોરે અનેક સ્નેહીઓ અને નેતાઓ હોસ્પિટલના ચોમાનમા આની પડેઆ

મરહૂમની હૃદયની ધ્વજાને માન આપી જરા પણ રોળ નહિ દરતા 'રઘુપતિ રાઘવ રામરામ' ની ધૂન માથે સાગતા ૪-૧૫ કનાકે સ્મશાનનાત્રા શરૂ થઈ સામગ્રમતીને તટે સમર્પિતના ઓનારા આગળ મૃત દેહને ઉતાગરામા આવ્યા અને અતિમ દર્શન તથા અજલિ આપવા માટે એનું મો ખુદનું મૂકી યાત્રાગુઓ એની આગુમાગુ વીટળાઈ બેઠા સૌએ ફૂલદાઝ અર્પણ કરી ગતાતમાને માન આપ્યું અને 'મગન મંદિર મોનો' ની પ્રાર્થના શ્રી

પત્રી દક્ષા તપાની આગાથી ડો દરિયાદે ગતાતમાને અજલિ આપતું પ્રત્યક્ષ થઈ

“ મોતીબાઈ અમીનને માટે તમે ‘રઘુપતિ રાધવ’ની ધૂન જ મચાવી અને રોકકળ કરી નથી, તે યોગ્ય જ થયું છે. હું પણ આજે તમારે પગથે ચાલીશ અને આંસુ પાડીને આજનો પવિત્ર પ્રસંગ બગાડીશ નહિ.

મોતીબાઈ તો ગુજરાતનું દૂર હતા. એકલા ચરોતરના જ નહિ, એકલા ગાયકવાડી રાજ્યના નહિ, પણ આખા ગુજરાતના એ મૂળા સેવક હતા. એટલે આ પવિત્ર સાબરમતીને તટે, ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં, એમનો દેહ પડ્યો તે એમના જેવા સાચા ગુજરાતીને માટે યોગ્ય જ બન્યું છે.

જે વખતે ‘ચરોતર એન્જલિકેશન સોસાયટી’નાં બન્ધ મકાનો આણંદમાં બંધાયાં પણ ન હતાં ત્યારનો હું મોતીબાઈને આજણું છું. સૌથી પહેલાં પેટલાદ બોર્ડિંગમાં સ્વ. રમણભાઈ નીલકંઠની સાથે એક વાપિક ઉત્સવને પ્રસંગે હું એમનો મહેમાન થયો હતો. ત્યારથી જ મોતીબાઈની મુખ્યવસ્થા, એમની દેશપ્રીતિ અને વિદ્વતાની મારા હૃદય ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી. ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે. પાટીદારની — કેળવણીમાં બહુ જ પછાત એવી — ચરોતરની (થોડાક અપવાદો સિવાય) જડ કામને એમણે કેળવી જમાનાને યોગ્ય જ્ઞાન આપ્યું અને થોડાં વર્ષોમાં તો એમણે એ કામને બહુ જ આગળ પાડી દીધી.

શિક્ષકનો ધંધો એમણે બહુ જ પવિત્ર માન્યો હતો. અને એક આદર્શ ગુરુ બનીને, એમણે ઘણા શિષ્યોને જ્ઞાનભક્ત, ચારિત્ર્યવાન, અને સેવાભાવી બનાવ્યા છે. એમના જેવા શિક્ષક સૌ કોઈને મળતા નથી. શિક્ષકનું ક્ષેત્ર એમણે માત્ર નિશાળ કે બોર્ડિંગ પૂરતું જ ગણ્યું ન હતું; પરંતુ જે ગામમાં એ શિક્ષક થયા તે ગામ, તે તાલુકો, તે જિલ્લો અને તે આખા પ્રદેશ મુખી એમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર માન્યું હતું.

એક પ્રસંગે એમણે પેટલાદમાં કહેલું મને બરાબર યાદ છે કે, ‘જુઓ, અહીં અમારી જેલો હતી. એ જેલો હવે અમે નિશાળોમાં ફેરવી નાખી છે.’ એ વાક્ય તે દિવસનું મારે મન સૂતવાક્ય જેવું થઈ પડ્યું છે. એનો અર્થ હું એ કરું છું કે જેલો બંધ કરવી હોય

તો આપણે નિશાળો ઉઘાડવી. જેમ નિશાળો ઉઘડશે તેમ જેલો બંધ થતી જશે.

આજે મહારાજ ગાયકવાડને લોકો પુસ્તકાલયની હિલચાલના પિતા માને છે, પણ એ હિલચાલના ખરા પિતા તો મોતીભાઈ અમીન હતા. અને આજે વડોદરા રાજ્યને જે માન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને માટે મળે છે એનો મૂળ યશ મોતીભાઈને મળવો જોઈએ એમ મારું માનવું છે.

કર્મ કરવામાં જ તે પોતાનો અધિકાર માનતા. કીર્તિની કે બીજા કોઈ ફળની એમણે કદી આશા રાખી નથી. તન, મન અને ધનથી એમણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પાછળ કામ કર્યું, પણ એનો બધો યશ એમણે બીજાને લેવા દીધો.

ફરજિયાત કેળવણી નામદાર ગાયકવાડે કરી. એના પ્રચારમાં પણ મોતીભાઈએ આગળ પડતું કામ કર્યું છે. મેં ગુજરાતનાં સેંકડો ગામડાં જોયાં છે, અને ઘણાં શહેરો જોયાં છે. ઘણાં શહેરો ગાયકવાડી અને બ્રિટિશ જોડે જોડે છે. પરંતુ ગાયકવાડી ગામ કે શહેરનાં રહીશો મેં વધારે વિદ્વાન અને બહુશ્રુત જોયાં છે.....આ પ્રતાપ મોતીભાઈની લાયજેરી પ્રવૃત્તિને લીધે છે, અને આજે ગાયકવાડી પ્રજા આગળ પડતી અને રાજકોશમાં હજી માગતી થઈ છે તે મહારાજ ગાયકવાડની અને મોતીભાઈની એ કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારની ફતેહમંદ પ્રવૃત્તિઓને લીધે જ છે. ગામેગામ શાળા અને જ્યાં જ્યાં નિશાળ ત્યાં ત્યાં લાયજેરી—એ તેમનો દીક્ષામંત્ર હતો !

સસ્તું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરીને બિશુ અખંડાનંદે ગુજરાતની અનુપમ સેવા કરી છે. એ બિશુ અખંડાનંદે પણ મોતીભાઈના પરમ મિત્ર છે. અને હું જાણું છું કે સસ્તા સાહિત્યની ઘણી યોજનાઓ ઘડવામાં મોતીભાઈનો ફાળો જેવો તેવો નથી. ‘સસ્તા સાહિત્યે’ મારી ‘સંસારનાં સુખ’ની ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી તેનું કારણ પણ મોતીભાઈ હતા. . . . પણ આજ તો ગુજરાત ઉપર સીધા અને આડકતરા ઉપદાર એમણે ઘણાં કર્યાં છે, જે ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ જાણી શકે તેમ નથી.

એક પ્રસંગ હું કદી ભૂલીશ નહિ હરિપુગ દોઝેસ વખતે પ્રદર્શનમાં એમનો લાયઝેરી વિભાગ અને મારો આરોગ્ય વિભાગ સાથે હતા. છેવે દિવસ આવ્યો વહાણ વાયુ. બે કલાકમાં તો મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હસ્તે પ્રદર્શન ખૂંદલું મુગ્ધાનું હતું મારી વસ્તુઓની પેઠીઓ તો હજી ખૂંદમાંની બાકી હતી એ પેઠીઓ ખૂંદની જાય અને એમાંથી નગ્ના તથા ચિત્રો નીકળતાં જાય તે ગોઠાતા જાય. એમ કરતા મોકુ થઈ જરો એમ લાગ્યું એટલે છેવટે હું ખીનીઓ અને હથોડી લઈને જાતે નકશા ગોઠવવા લાગ્યો એ ખીલીઓ અને હથોડી ખુદ મોતીબાર્ઈએ જ મને આપેલા મને એ કામ કરતો જોઈને એ પણ નકશા લટકાવવા મચી પડ્યા એવી એમની સજ્જતા અને નમ્રતા હતી.

અમારી છેત્રી મુલાકાત સાક્ષરશ્રી રમણલાલ વમતલાલ દેસાઈએ પેટલાદમાં આરોગ્ય મંજાહ ઊજવેલું ત્યાં થઈ હતી. પાછા આરતા છેડ પેટલાદથી આણંદ સુધી એ મારી સાથે રહેવા આમોદારની, અમદાવાદ દમકોઈ તાનુનામા પુસ્તકાલયોના રિકામની, આણંદમાં ડો આનંદશંકર કુવના પ્રમુખપણા નીચે લાયઝેરી પરિપદ મળનાની હતી તેની, એમના તગ્ધથી પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોની, એમ ઘણી ઘણી વાતો અમે ગાડીમાં દરી હતી. અમદાવાદમાં મારે એક લાયઝેરી પરિપદ દરી હતી એ પરિપદમાં પોતે આનંદાનું તો મને વચન આપ્યું છે. એ વચન પાળ્યા વગર એ નિદાય થયા મને ખમગ નડોતી કે આ મારી છેત્રી મુલાકાત હશે

આજ ગુજરાત એના એક મહાન પુત્રને શુભાવે છે એમના જવાથી આજે આપણે ગરીબ બની જઈએ છીએ. ઈશ્વરને હું પ્રાર્થના કરું છું કે ગુજરાતને મોતીબાર્ઈનું કાર્ય આગળ ધપાવનાની તાકાત આપે. એમના આત્માને શાંતિ આપે એવી તો પ્રાર્થનાની કઈ જરૂર નથી કારણ કે એમને એ શાંતિ જનતા જ મળી ગઈ હતી સદાયે પ્રવૃત્ત છતાં અતરમાં નિવૃત્ત—એવી જીવનમુક્તિ મોતીબાર્ઈએ કેચારનીચે મેળવી લીધી હતી”*

*

• ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રગટ થયેલા લેખને આધારે

ડો હગિપ્રસાદનુ પ્રવચન પૂરુ થના પછી પૂ હક્કરખાપાએ ગદ્ગદ કંઠે નીચેની મતલમના ઉદ્ગાર કાઢ્યા

‘માગ મિત્ર મોતીભાઈના દેહાન્ત સાથે આજે એક પુણ્યશાળી જીવનનો અન્ત આપણે જોઈ જ્યા છીએ એમણે જીવનની પળેપળ સેવામા ગાળી છે વિદ્યાર્થીઓ, ગરીબો, ભગીઓ તથા અન્ય હરિજનો અને ગામડાના લોકોના હિતના જ તેમણે જીવનભર પ્રયત્નો કર્યા છે અતિવૃષ્ટિ થાય, દુનખ પડે, આગ લાગે, રોગ ફાળી નીકળે, - સન્ટની - દુખની ખૂમ સબળાય કે તગત તેના નિનારણ માટે દોડી જનાર અને ખીમને દોડાવનાર આ દિવ્ય દયાધર્મીની ચરોતરને અને સમસ્ત ગુજરાતને સદા ખોળ પડશે મોતીભાઈ ચરોતરમા દટાઈ ગયા હતા પણ સકટ સમયે સેના ડરવાનો પ્રસંગ આવતા કે એમના જ્ઞાનનો લાભ આપતા એમને એમના ચરોતરના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા નડતી નડોતી શુ ચરોતરમા કે શુ બિહારમા, શુ ખેડા જિલ્લામા કે શુ પચમહાલમા - મે જ્યારે જ્યારે રત્નસેરકોની માગણી કરી છે ત્યારે ત્યારે મોતીભાઈએ મને પૂરા પાડ્યા છે હરિજન, ભીન, ભગી જેવા પછાત વર્ગના લોકોને મદદ કરવાની જ્યારે જ્યારે મે સૂચના કરી છે ત્યારે ત્યારે તેમણે તે ધમશયી ઉપાડી લઈ પાર ઉતારી છે અને છેલ્લા વર્ષોમા તો તેમણે આ વર્ગની જ સેવા કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા

આજે ચરોતરનો પ્રાણ અદક્ષ થાય છે સમાજસેવા વિનાય છે છે કેળવણી રડાય છે ગરીબો નિરાધાર બને છે વિદ્યાર્થીવર્ગ છત્રહીન બને છે . આજે ગુજરાત શુ ગુમાવે છે તે તો હવે પછી સમજાશે

મોતીભાઈના આત્માની શાન્તિ ધૃષ્ટી એ જ એકલુ આપણુ મામ ન હોય જોઈએ પણ તેમના પ્રમો, પ્રવૃત્તિઓ, યોજનાઓ અને વિચારો સનેજ રહે જીવત ગહે, તે માટે દરેકે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરનાનો ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ’

*

હક્કરખાપાના પ્રવચને શ્રોતાઓના દિલમા દિવ્ય સંવેદનો જગાડ્યા અને સમજપૂર્વક - પ્રયત્નપૂર્વક - દાખી રામેલા હૈયા એક વાર ફરી ફરી બિઠ્યા પ્રવચન બધ થયું અને થોડી વાર વાતાવરણમા

સ્તંભના બાપી. પંજી અગ્નિસંસ્કારના વિધિની તૈયારીઓ થઈ અને બરાબર ૫-૨૦ કલાકે મગ્દૂમના ભત્રીજા શ્રી. ચંદુબાઈને હાથે અંતિમ સંસ્કારનો વિધિ થયો.

ચિતા સળગી અને એની લોહપતાભરી નવાળાઓ ૬૬ વર્ષ સુધી અદ્ભુત પુરુષાર્થ કરી કૃતાર્થ થયેલા એ દેહને — અનેક પરોપકારો, યોગનાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારોના એ પુંજને — જોતજોતામાં ભરખી ગઈ!

એ હૃદયશટ દશ્ય કલાકેક સૂધી જોઈ રહી, એ અમૂલ્ય મોતીની ભસ્મનાં સ્મરણો મગજમાં ભરી, પરિજનો ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. વસોયી નીકળતી વખતે મોતીબાઈએ કહેલું સાસુ' જ હતું : 'નદુબાઈ, આ છેલ્લી વિદાય છે!'

પરિશિષ્ટ

અવસાન પછી આવેલા તાર તથા પત્રો

Deeply grieved to hear of Motibhai Amin's death. Kindly convey my sympathy to members of the family.

Baroda, 2-2-'39

Krishnamachari
(Dewan, Baroda State)

Extremely grieved. Providence has dealt another cruel blow. All Gujarat mourning Motibhai's death. Convey my condolences bereaved family.

2-2-'39

Vallabhbhai (Sardar)

x x x x x I was very much shocked to hear of the death of Sjt. Motibhai Amin. I wanted to write to some member of his family conveying my sincere regrets on this demise, but unfortunately I did not know whom to write. It certainly took us all by surprise that a very useful life should be cut off all of a sudden, especially at a time when he was busy with his multifarious activities connected with social work in 'Charotar'. He was one of the few God's good men I have come across in life, and I carry some of the pleasantest memories of our friendship lasting nearly thirty years. On many occasions we had worked together on many important problems and his sincerity and geniality can be seen in every action of his. His death is certainly a very

great loss to Vaso and to Gujarat and I trust his colleagues would be able to carry on his mission successfully. x x x x x

Reserve Bank of India

Bombay, 24-2-1939

Yours Sincerely

Manilal B. Nanavati

(Deputy Governor)

Reserve Bank of India

ભાઈ મોતીભાઈના અદ્યક્ષ અવમાનના માદા સમાચાર આજે અપેરે અહીં મળ્યા તેથી ધણી જ દિવગીરી થઈ. હું આજે દોઢની ગાડીમા તેમને જોવાને માટે અમદાવાદ જવાનો હતો. પણ ધેરથી નીંજીતા પડેલાં માડી ખમર મળી તેથી માંડી વાળવું પડ્યું.

તેમણે તો પોતાની બારે મેનારૂતિ અને જનહિતને માટે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનું નામ અમર કર્યું. તેમનો દેહ ગયો છે પણ તેમનો આત્મા તો તેમની અનેક જનહિતકારી પ્રવૃત્તિઓને પોતા અમર જોડે

તમને તથા સર્વ મિત્રો તથા ચાહનાગઓને બાંધે દુ.ખ થાય એ આભાસિક છે, પણ પ્રભુની મગ્ન આગળ આપણા કંઈ ઉપાય નથી.

વરોહરા, તા. ૨-૨-'૩૯

મોતીભાઈ ડા. રેમાઈ

(નિવૃત્ત નાયબ દીવાન, વરોહરા ગામ્ય)

અ. મોતીભાઈ માથે મને લગભગ ૧૦ વર્ષનો મેદ હતો અને મુખ્યત્વે જરીને સદકારના કાર્યમા વાગવાર વિચારની આપણે કરના હતા

મગ્નમે ચંગેતની અમૂલ્ય મેરા બગતવી હતી અને એક ફેળવણીકાર તરીકે તેમની આગેરાની અમૂલ્ય હતી.

ભરૂચ, તા ૫-૨-'૩૯

અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી

(દીવાન બદાદુર)

પૂ મુ મોતીભાઈના અવમાનના સમાચારો દૃઢથી સાંભળ્યા કેટલીયે પ્રવૃત્તિના જન, નિગમિયાની, કર્તવ્યપરાયણ, મતાત્મા આપણને છોડી ચાલ્યા ગયા મોતીભાઈ એ અમૂલ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું પાણીદાર મોતી નીવડ્યું. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે

તેમણે છેલ્લે છેલ્લે બહુ ખેંચ્યું અને તેઓ ઉપદેશ આપતા હતા કે બહુ કામ ન કરવું, ચાંદ લાગવા ન દેવો, વધારે વખત સેવા કરવા યોગ્ય રહેવું, નગેરે, પણ પોતે જ એ ઉપદેશ ન માન્યો અને કામમાં ને કામમાં ખતમ થઈ ગયા

તેમને શાનિથી પુસ્તકો વાચનાનું આનંદ વર્ષે મન હતું હવે તેઓ પ્રભુના ચરણે એની કૃપાનું પુસ્તક વાંચે

રાજકેસરી, તા ૩-૨-'૩૬

ગિજુભાઈ બધેકા

સ્વ મોતીભાઈના સ્વર્ગવાસથી આખાયે ગુજરાતને ઠેઠથી ખોટ પડી છે તે મારા જવાને કહેવાની કયા જરૂર ગઈ છે. મને પોતાને એમનો આ વિયોગ સાને છે, પણ મારું હૃદય કેને કહું? એમના કૃદુખીઓને આશ્વાસન પણ કેમ આપું.

આંબલા, (સોનગઢ) તા. ૧૨-૨-'૩૬

નાનાભાઈ

મુરખમીશ્રી મોતીભાઈ સાહેબના સ્વર્ગનામથી કેવળ વસો, ચરાતર કે વડોદરા રાજ્યને જ નહિ, પણ સાગયે ગુજરાતને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે ગુજરાતના તે ન્યોતિધર હતા આયમતા યુગના આદર્શ પ્રતિનિધિ છતાં નવા યુગમળને સત્કારનારા હતા પુસ્તકોલન પ્રવૃત્તિના તે આત્મા અને પ્રાણ હતા

x

x

x

આવા મૂળા અને પરમ સેવક હવે આપણી પાસેથી ગયા છે તેમનું સ્મારક આપણે શું રાખીએ? જે અનેમના જીવન તેમણે અજવાળ્યા છે તે તેમનું જીવન સ્મરણ છે ધૂળમાથી રત્નો તેમણે શોધ્યા છે મગતરામાંથી માનવ સભ્યો છે શ્રી મોતીભાઈ મરી ગયા છે? મોતીભાઈ અમર છે.

ધર્મિયર એમના આત્માને શાંતિ આપો

અમરેલી, તા ૪-૨-'૩૮

મતાપરાય ગિરધરવાલ મહેતા

(રાજરત્ન)

Aggrieved to hear Motibhai's death Convey our deep condolence his breaved family

Jinja, 7-2-39

Yuvak Mandal

Deeply grieved at sad demise Motibhai Saheb Convey hearty condolence

Mombasa, 8-2-'39

Vaso Union

ઉલ્લેખસૂચિ

ટીપ:—આ પુસ્તકમાં આવતા વિષયો વ્યક્તિઓ, બનાવો અને પ્રવૃત્તિઓના ઉલ્લેખોની સૂચી અને આપી છે. ઉલ્લેખની સામે લખેલા આકડા પૃષ્ઠ સૂચવે છે

અખ હાનદજી, બિશુ, ૨૨૬, ૨૩૬,
૩૦૮, ૩૪૪, ૬૩૦, ૬૪૪

અમૃતલાલ સુદરજી પદિયાર ૪૪૧

અનુન લાલા ૬૪૩

અસહકાર ૨૫૫, ૨૫૮

આનંદરા કર મુવ ૬૪૩, ૬૪૬

આર્મરટ્રોંગ ૨૬૪

ઈન્દુલાલ ચાક્ષિ ૧૭૬, ૩૫૩

ઈશ્વરભાઈ ક. પટેલ ૫૦૨

ઈશ્વરભાઈ પુ. પટેલ ૭૧, ૭૩, ૭૬,

૨૨૭, ૩૭૨, ૫૨૧, ૫૫૩

એવન સાહેબ ૫૭૧

એરિસા રેલસંઠ ૪૩૨

અંબાઈદાસ જી. અમીન ૧૨૪

અંબાલાલ ના. પટેલ ૪૨

અંબાલાલ મો. પટેલ ૧૫૨, ૧૮૦

અંબાલાલ સા. દેસાઈ ૩૬૪

કન્યાકેળવણી ૪૫૩

કરુણારાંકર (ભારતર) ૭૪, ૭૬, ૯૮,
૧૦૫

કવે, પ્રો. ૩૪૪, ૩૬૫

કલ્હાનજીભાઈ ૩૨૫, ૫૬૮

કુદાલકર ૨૩૬, ૨૬૫ ૩૫૦, ૪૬૮

કેશવલાલ મ. પરીખ, ડો ૬૨૦, ૬૨૪,
૬૨૬

કેળવણી ૨૦૬, ૪૪૬

કેળવણીના સિદ્ધાંત ૩૦૧

કેળવણી પરિપત્ર (હિંદ) ૬૦૬

કાઇરટ ૩૮૦, ૩૮૮

ખેડૂતો ૬૦૩

ખેર (બાળાસાહેબ) ૬૧૧

મણિદેવિયા ૩૨૫

મણિદેવી ૩૨૨, ૩૨૫

મદ્યપદ ૩૭૬

મરીખ વિદ્યાર્થી ફંડ ૧૪૫, ૩૩૩

મરીખોની સેવા ૬૩૨

મલીરા ૭૪, ૧૧૦

માયકવાડ ૬૪૫

માર્ફિલ્ડ ૩૬૫, ૩૭૬

માધીજી ૨૫૩, ૨૫૭, ૨૬૦, ૩૨૦, ૩૩૦,

૩૫૩, ૩૬૫, ૩૬૫, ૫૮૫, ૬૨૩, ૬૩૩

૬૩૬, ૬૪૬

મિત્રુભાઈ ૪૬૮, ૫૭૬

મિરધરવાલ મોદી ૫૨૦

મિરિનસ કર ભટ્ટ ૬૧૮

‘ગુજરાતના પામીદારો’ ૨૭૮

ગુજરાત બાળકેળવણી ફંડ ૨૬૬

ગુ વિદ્યાર્થી સ. ચ મં ૬૧૨

ગુરુનાથ ૪૦૭

ગુ વ સો. ૩૬૪, ૪૦૫, ૪૬૫

ગેરિબાદી ૩૭૮

ગોળગદાસ મ શાહ ૩૭૧

ગોખલે ૨૬૦

ગોપાલદાસ દેસાઈ ૧૧૦, ૧૨૪, ૧૨૫,
૧૨૭, ૧૮૧, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩,
૨૮૦, ૩૩૮, ૩૪૫, ૪૨૬, ૪૪૦, ૪૬૮,
૫૭૨, ૬૩૩

ગોવિંદભાઈ ડા. દેસાઈ ૨૭૩, ૩૬૬,
૪૦૬, ૫૨૦

ગ્રામપંચાયત ૪૦૦

ગ્રામસફાઈ ૫૮૦

ગ્રામોદ્ધાર ૫૭૮

ચતુરભાઈ દ્રુટકુંડ ૨૬૫

ચતુરભાઈ મ બાવસાર ૫૨૨

ચરોતર એન્જ્યુ સોશાયમી ૩૨૬, ૩૪૫

- ના ઉદ્દેશો ૧૬૫, ૧૭૦

- ના સ્વયં સેવકો ૧૫૪

- ના સ્વયં સેવકોને ખત ૧૬૮

- ની ઉપર મહાસભાની અસર
૨૧૪

- ની દા ન હાઈરેફલ ૧૬૪,
૨૧૭, ૩૩૦

- ની ન્યૂ ઇન્વિસરેફલ (આણંદ)
૧૬૭

- ની થાળના ૧૫૪

- ની રચનાપસંદગી ૧૬૬

- ની રચાપના ૧૫૩, ૧૬૪

- નો પ્રથમ ઉત્પાદ ૧૬૯

- નો બદલચર્ચાપ્રમ ૧૬૬, ૨૩૨

- નું 'જ્ઞાનપ્રચાર' ૧૬૭, ૨૬૬

- નું 'બાલમિત્ર' ૧૬૬, ૨૬૬

- નો સીમાપ્રદેસ ૧૬૫

- લમદંડ ૬૦

- મા મતભેદ ૨૦૩

- માથી મોતીભાઈનું રાજનામું
૨૧૮

ચરોતર ક્રમિકમંડળ ૫૭૧

ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ૪૬૩

ચરોતર ફરતુ પુસ્તકાલય ૪૬૩

ચરોતર જોડિંગ દાઉસ ૩૭૫, ૪૧૪,
૫૬૬

'ચરોતર' માસિક ૩૭૬, ૪૬૧

ચરોતર યુવકમંડળ ૧૭૮, ૩૫૨

- ની રચાપના ૧૭૪

- માથી મોતીભાઈનું રાજનામું
૨૨૪

ચરોતર લેકવા પાટીદાર મંડળ
૨૭૩, ૨૭૪

ચરોતર વાર્ષિક પત્રિકા ૩૭૬

ચરોતર વિ સ સ મંડળ ૨૬૫, ૨૬૬
૨૬૮, ૫૩૧

ચરોતર દરિજન પ્રતિનિધિ મંડળ
૫૭૧

ચંડુભાઈ મ અમીન ૬૪૮

ચંડુલાલ કે પરીખ (સેક) ૩૫૩

ચિમનલાલ ડા ફલાલ ૩૫૮, ૩૬૦

ચૂનીભાઈ ચ પટેલ ૨૭

ચૂનીલાલ બે. ભટ્ટ ૧૮૪

ચોક્કસી માતર ૭૬

છાયાભાઈ ખુ પટેલ (નાર) ૪૬૪,
૬૨૦

છાયાભાઈ પુ અમીન ૧૪૫

છાયાભાઈ વનમાળીદાસ ૫૨૧

છાયાભાઈ વા અમીન ૧૪૫, ૫૨૨

છાયાભાઈ શિ પટેલ ૫૨૨

જયશાઈ મ અમીન ૪૬૮

જવલુલાલ દીવાન ૬૪૩

જેશંકર (માસ્તર) ૨૨
 જ્યોત્ષ્ઠ વોર્શિંગટન ૩૬૫
 દિનક રવરાજ ફાળો ૩૪૭, ૩૫૫
 ઠક્કરબાપા ૧૬૨, ૧૭૫, ૨૩૬, ૩૩૦
 ૩૪૪, ૩૫૪, ૩૬૫, ૪૭૬, ૫૬૫, ૬૧૧
 ૬૩૨, ૬૪૩, ૬૪૭
 ઠાકોર બ. ક. ૬૧, ૩૬૦
 ઠાલાભાઈ પુરોહિત ૨૦, ૧૧૦
 ઠાલાભાઈ વ. પટેલ ૫૫૩
 ઢસા ૨૫૨
 દત્ત ન્યૂટન મોહન ૩૫૬, ૪૬૨, ૪૬૮,
 ૫૨૦
 દયાનંદ સરસ્વતી ૩૮૦, ૩૮૮
 દરિયા ડોશી ૫૨૧
 દાનના માર્ગ ૪૩૦
 દાન-વિવેક ૪૩૫
 'દિનચર્યા' ૫૨૮
 'દિવારવત્ર' ૪૧૫
 દીવાનજી ૩૬૧
 દુબાઈનિવાસી ૧૮૬
 દેવધર ૪૦૭
 'દેશીકારીમરીને ઉત્તેજન' ૩૧
 દ્યુતીકંપ ૪૨૪, ૪૩૩
 'ધી થર્ટી ફાઈવ' ૩૫, ૩૬
 ધોરીભાઈ ૭૧, ૩૭૨, ૫૨૧
 નડિયાદ-લખાવાડ ૨૮૪
 નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ ૩૮, ૧૧૮,
 ૨૫૩, ૨૭૮, ૨૮૦, ૬૩૩
 'નવજીવન' ૨૧૦, ૨૧૧
 નાગપુર મહાસભા ૨૧૪
 નાનુકલાલ ગાંધી ૩૬૭
 નારણભાઈ કે. પરીખ ૩૭૨, ૪૭૫

ધરંજી ૧૬૪
 પરીક્ષિતલાલ મનમુદાર ૬૪૩
 પાઈફંડ ૪૬૧

પાટણ

- ઇલાજ ૫૮
 - ક્તેસિંહરાવ લાયધેરી ૫૭
 - રાહતકાચ ૬૧
 - મોતીભાઈને માનપત્ર ૬૧, ૬૨
 'પાટીદાર પત્રિકા' ૨૪૭, ૨૭૧, ૨૭૮
 'પાટીદાર' માસિક ૨૮૦, ૩૭૩, ૩૭૮
 (સાત ગામના) પાટીદારોની
 વંશાવળી ૨૮૪
 પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી ૫૨૧

પુસ્તકાલય

- અને શિક્ષકો ૫૦૮
 - ખાતાની જડતી ૫૦૨
 - ખાતાની પ્રગતિ ૩૧૮
 - ખાતાની મુલાકાતે મહારાજ
 ૩૮૬
 - ખાતામાં ચોરી ૩૧૬
 - દિન ૩૬૬
 - ને મદદના નિયમો ૧૩૬
 - પરિષદ (વટોદરા રાજ્ય)
 ૩૨૨, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૬
 - પરિષદ (હિંદની) ૩૬૫
 - પરિષદ (ગુજરાત) ૪૬૩,
 ૪૬૪, ૫૦૬, ૫૭૨, ૬૧૧, ૬૬૧
 - પરિષદ (ચેટલાદ મહાલ)
 ૪૬૮, ૫૭૮
 - પહેલો વિચાર ૨૬
 - પ્રવૃત્તિના સિદ્ધાંતો ૫૧૧
 - 'પ્રવૃત્તિ — ભાષણો લેખો'
 ૩૬૬

- માસિક ૩૨૨, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૮
- મિત્રમંડળ પુસ્તકલયો ૬૮,
૭૮
- મુખ ૩૬૨
- ગિફ્ટબુક્ ૩૬૮
- સર્વસંગ્રહ ૩૬૦
- સ. સ. મંડળ લિ. ૩૨૨,
૩૫૮
- સંકયુક્તિ લાયબ્રેરી ૭૬,
૧૧૯
- 'સદ્કારી પુસ્તક ભંડાર'
૩૨૨
- સુભાષિત સમુચ્ચય ૩૬૭
- સૌન્દર્ય લાયબ્રેરી ૧૩૪

પુસ્તકો

- અર્વાચીન સાંવૈજનિક પુસ્તકો-
લયો ૩૬૭
- હિંદુ પ્રાચીના માળા ૨૯
- કવેન્ડીશ આત્મચરિત્ર ૩૬૬, ૩૯૯
- મધ્યસંગ્રહ ૭૬
- ગદ્યપદ્યસંગ્રહ ૭૦, ૮૦
- ગુજરાતી પુસ્તકો માટે વર્ગી-
કરણ પદ્ધતિ ૩૫૬, ૩૬૦
- ગુજરાતી પુસ્તકોનું દેશલોગ ૩૬૦
- નર્મમધ ૨૩
- પદ્યસંગ્રહ ૮૦
- પટેલચોથી ૧૧
- પુસ્તકલય ખાતાના સંકયુ-
ક્તિનું બેજીકરણ ભા. ૧ ૩૬૦
- પુસ્તકલય ખાતાના હુકમો
લિ. ભા ૨ ૩૬૭
ભા ૩ ૪૬૪
- ૧૦૦૦ પુસ્તકોની વર્ગીકૃત
નામાવલિ ૩૫૬

- ૪૦૦૦ " " ૩૬૭
- ૮૦૦૦ " " ૩૬૦, ૩૬૨
- બાલ માં સર્વસંગ્રહ ભા. ૧
૩૬૭
- બેનમીન ફ્રેન્ચિસનનું જીવન-
વૃત્તાંત ૩, ૪૭, ૩૨૪, ૩૬૫
- બરોડા લાયબ્રેરી હેન્ડબુક
૩૬૦
- મરાઠા વ. અંગ્રેજ ૪૬૭
- મહારાજા લાયબ્રેરી કેસ ૩૮૦,
૩૮૭
- મિત્રમંડળ ગ્રંથમાળા ૮૧
- મોન્ટેસેરી હેન્ડબુક ૧૬૦
- લાયબ્રેરી મિમેબેની ૩૫૬
- વનસ્પતિની દવાઓ ૨૭૮, ૩૭૬
- વાર્તાઓના પુસ્તકોનો પરિચય
ભા ૧ ૩૬૩
- વાર્તાના પુસ્તકોનો પરિચય
ભા ૨ ૩૬૭
- સત્યાર્થપ્રકાશ ૩૮૦, ૩૮૭
- સંસરમા મુખ ૬૪૧
- ગિફ્ટબુકો ઇતિહાસ ૪, ૧૦૬
- હોપ વાચનમાળા ૨૩

પેટલાક

- અંગ્રેજી શાળાના હે. મા. ૬૪
- આના ફંડ ૯૫
- એલડ બોર્ડર્સ એસોસિયેશન
૯૬, ૧૫૩
- ગ્રામસફાર્થ ૫૮૦
- ટાવર ફંડ ૬૯, ૩૭૪, ૪૬૪
- 'હયુમી' માસિક ૧૦૭
- બોર્ડિંગ ૬૬, ૭૦, ૭૨, ૮૩,
૮૭, ૯૦, ૯૧, ૯૩, ૧૦૮,
૧૭૪, ૧૭૫, ૨૪૫, ૩૪૫,

૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૬,
૪૧૪, ૫૩૨, ૬૩૭
- મહાલ આરોગ્ય મંડળ ૩૫૪,
૪૬૧
- મહાલ કેળવણી મંડળ ૪૬૩,
૪૬૪
- મહાલ પ્રગતિ મંડળ ૬૦૫
- મહાલ પુસ્તકાલય મંડળ
૨૩૮ ૪૬૧
- મહાલ વિદ્યાર્થી સ સ મંડળ
૨૩૮
મહાલ શિક્ષક પરિષદ ૪૬૮,
૫૭૮
- મહાલ સર્વસમિતિ ૩૫૭, ૪૬૩
- મેટ્રિક વર્ગ ૭૬
- લોનફંડ ૨૪૩, ૨૬૬, ૨૬૬,
૫૩૦, ૫૩૨, ૬૩૭
- સયાજી સિંહ જી ૬૬ ૬૩
- હાઈરેફલ ૩૭૨
પંચમહાલ દુકાન નિવારણ ૧૬૦
(મિસિસ) પ્રજા દેસાઈ ૨૪૪
પ્રાણવાલ કી દેસાઈ ૬૪૩
પ્રાર્થનાસમાજ ૨૮
પ્રેતભોજન નિયેધ ૫૪૧
પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ ૬૦૬, ૬૧૧
ફરનિયાત કેળવણી ૨૦૭, ૩૫૧
ખાંધણી (દવાખાનું) ૩૫૦
બુદ્ધ ૩૮૦, ૩૮૮,
'બુદ્ધપ્રકાશ' ૪૦૫
બૂકર દી બોશિંગ્ટન ૨૩૩, ૩૬૫
બોયસ એન હોમ ૨૩૮
બોરસદ અંગ્રેજી ગાળા ૧૫૪
બોર્ડન વિ એ, ૧૩૩ ૧૩૮, ૩૫૮,
૪૬૮, ૫૨૦

બાઈન ૪૦૭
(અ સૌ) ભક્તિલક્ષ્મી ૪૪૦
ભડન્દ ૫૭૮
ભગી પરિષદ ૫૭૧
ભાઈલાલભાઈ મ ભટ્ટ ૨૦
ભાઈલાલભાઈ (બવાભાઈ) ગા
અમીન ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૪ ૪૧, ૪૨,
૬૪૩
ભાઈલાલભાઈ લ પટેલ ૨૦
ભાઈલાલભાઈ મ પટેલ ૧૬૭
(ગે) ભાસ્કર પટેલ ૬૨૧, ૬૩૮, ૬૪૦
ભોસ્લે ૬૦, ૧૫૦
મગનભાઈ ચતુરભાઈ અમીન ૧૬
, ૧૨૦
મગનલાલ પુ ભટ્ટ ૨૦, ૨૧
મણિભાઈ ચ સાહુ ૬૪૩
મણિભાઈ મો અમીન ૪૨૭ ૬૦૪
મણિભાઈ વિ પટેલ ૧૬૮
મણિલાલ બા નાણાવટી ૪૬૭
મણિલાલ ર ભટ્ટ ૧૦૬, ૧૧૧
મહાસબા (રાષ્ટ્રીય) ૨૫૮
મહાસુખભાઈ શેઠ ૬૨૩
માલવીયજી પડિત ૪૩૬
માવલ કંટ જી વી ૬૪૩
મિત્રમંડળ પં ૭૮, ૧૧૪
મુડગાવતર, ગો ૬૨૬
(ગો) મોતીભાઈ પટેલ ૬૨૧, ૬૨૬
૬૩૬, ૬૪૦
મોતીભાઈ
-અબેદમાર્ગી ૧૧૧
-જે અનિસ રમર ૬૪૮
-ના કામ ૧૨
-આકિશી જવાનો વિચાર ૬૧૫,
૬૧૬

- આમિં કચુરેદર ૧૩૩
- ઋણમુક્તિ ૫૨૦
- ની અતિમ ઇચ્છાઓ ૬૧૦, ૬૩૩
- ની અતિમ સૂચનાઓ ૬૩૩
- અમે છ નિગાળે ૧૮
- એ કરેલુ દિપ્પલુ ૩૧૮
- ના કાકા હરિભાઈ ૧૨, ૧૪, ૨૮૯
- કાર્યક્ષેત્ર વસો ૨૪૦, ૨૪૧
- કોલેજભાષી બરતરફ ૪૦
- ખર્ચ ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૪૬
- શુ વ મો ના માનદ સભ્ય ૩૮૪
- મ ઉ પિતામહનુ બિરદ ૩૯૬
- ગોપાળદાસ માટે પ્રયત્નો ૧૦૭
- શ્રામપ્રાપ્તિ નિરીક્ષક ૩૫૪
- ધરેલા વિદ્યાર્થીઓ ૧૪
- થ એ સો માધી રાજનામુ ૨૧૮
- ચ કુવન મહામાધી રાજનામુ ૨૨૪
- હૂપી પોલીસની ચોક્કસ ૨૫૩
- જન્મ ૬
- જયંતી પોતવવાનો વિચાર ૩૬૪
- ભત્રજીવળી ૪૭
- જીવનસૂત્ર ૩૧૩
- જીવનશિક્ષક ૧૦૨
- યેવીનું માન ૩ ૦, ૩ ૨
- ફનનો અભિપ્રાય ૩૨૩
- દાન ૨૬૫
- દીવાન કચેરીમાં ૬, ૭, ૫૫
- દીકરી સુરજબહેન ૧૧૫, ૨૧૬
- નાપાસ ૪૬
- નિવૃત્ત યવાના ૩૬૫૦ ૩૭૦

- નિવૃત્તિ સદેશ ૪૮૨
- નિગાળે ૧૩
- નોકરો પ્રત્યે ભાવના ૪૬૦
- નોકરીની મુદતમાલવધારો ૩૮૩
- નોંધપોથી ૪૫, ૪૬, ૨૩૭, ૨૬૪, ૩૨૦
- પાટણથી બદલી ૬૨
- પત્ની રૂપળા ૧૧, ૩૪૦, ૫૧૭, ૫૪૩, ૬૧૨, ૬૧૭, ૬૩૦
- પિતા નરસિંહભાઈ ૧૦, ૧૨
- પુત્રધર્મ ૩૮૦
- પુનર્વંશના પ્રયત્ન ૧૧૬
- પુ સ સ મં લિ ના પ્રમુખ ૫૦૬
- પેટલાદવાલુકામા પ્રવાસ ૫૬૯
- પોગાક ૪૮૫
- બાળવશાવ ઉપર છત ૩૦૨
- બાળવંશનો વિરોધ ૪૧
- બાળવલુ ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬
- બી એ ૫૪, ૩૧૦, ૫૦૬
- બોડીનો અભિપ્રાય ૧૩૮
- ભાણુભાઈ ૨૬૬, ૨૬૭ ૩૦૦, ૩૦૬, ૫૪૩
- મહારાજ સાથે પ્રથમ મેળાપ ૧૭
- મરણ ૬૪૧
- માતેપિતા ૩
- માતા છબા ૬, ૧૦, ૧૧૮
- માતા હરબાબા ૧૦, ૩૭૩, ૩૮૩, ૬૧૩
- માતામહા મીઠાભાઈ ૬
- માનપત્ર ૬૨
- આદમી ૬૨૦
- મૂઝવણ ૫૮૮
- મુલ્યની તોચારી ૫૪૩
- મોસાળ ૬

- યોગનાઓ વિષે ૨૧૩
- રાજ્ય પુ. મં.ના મંત્રી ૫૦૬
- રાહત અમલદાર ૩૫૪
- લગ્ન ૧૧
- લોહીનું દખાણ ૪૮૦
- ના વખતની નિશાળ ૧૪
- વસિયતનામું ૨૪૦, ૫૧૬, ૫૫૧
૫૫૮, ૫૫૬
- વમોમા ગૃહપતિ ૫૧૮
- વસો બેન્કના પ્રમુખ ૫૨૬
- વસોમાથી વિદાય ૬૨૫
- વિદ્યાધિકારીનો તાર ૧૨૮,
૧૩૩
- શિક્ષક થવાનો સંકલ્પ ૭
- શિક્ષક (વડોદરામાં) ૮, ૫૪
- શિક્ષક (ખાટલમાં) ૫૫
- શિક્ષક (પેટલાદમાં) ૬૪
- ને સંન્યાસ લેવાની સલાહ
૨૩૧
- રમારક ગ્રંથ ૩૦૬
- સ્વયંસેવક થવાનું મંથન ૧૬૬
- હાઈસ્કૂલમાં ૨૪
- હિસાબની ચાકસાઈ ૨૪૩
- હોમિયટલમાં ૬૨૭

મોતીબાઈના પત્રો

- આશાબાઈને ૬૨૨
- ચ. એ. સો.ના સ્વયંસેવકોને
૨૧૨, ૨૧૮
- ચંદુબાઈને ૪૮૬
- ઠક્કરબાપાને ૫૧૫, ૫૬૮
- કુટુંબીઓને (પ્રેતમોજન
સખંધે) ૨૯૦
- બાણુબાઈને ૫૧૫, ૫૪૪
- રામભાઈને ૩૪૦, ૩૪૩, ૩૬૫,

- ૪૦૩, ૪૦૫, ૪૨૪, ૪૩૯
- વસોના નાનરિકોને ૫૧૬
- સાથીદારોને ૨૨૧
- હીરાલાલ પારેખને ૪૦૬
- મોતીબાઈનાં લાખણો
- બાલદિનનું ૫૩૬
- વસો સાર્વ. પુસ્તકાલયનું
૧૨૧, ૧૩૧
- વસો. કે. મંડળનું ૧૮૨
- વસો બેંકમાં ૪૭૪
- મોહી માસ્તર ૫૭
- રણુજીતરામ વા. મહેતા ૧૭૫
- રમણુભાઈ કે. પરીખ ૫૨૭
- રમણુભાઈ મ. નીલકંઠ ૬૪૪
- રમણુલાલ વ. દેસાઈ ૫૨૬, ૬૪૬
- રવિશંકર રાવળ ૧૬૬
- રાનડે ૬૨૦
- રામજીમંદિર (વડોદરા) ૧૫, ૩૭,
૩૧૦, ૩૧૪
- રામજીમંદિર (વસો) ૩૨
- રામનારાયણ પાઠક ૪૭૧, ૬૪૩
- રામપુર ૫૭૦
- રામભાઈ ૩૩૭, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૬૪, ૫૪૪,
૬૩૬
- રામોલ સ. મંડળી ૫૭૦
- રાવજીભાઈ મ. પટેલ ૬૩૩
- લાલાજી બા. પટેલ ૨૦
- લિંકન અધ્યાદમ ૩૬૫
- લ્યુથર ૪, ૩૮૧, ૩૮૮
- વણુસર ૫૬૪
- વલ્લભભાઈ ન. પટેલ ૧૮૭
- વલ્લભભાઈ સરદાર ૪૩, ૬૩૩
- વસોની પ્રવૃત્તિઓ
- અંગ્રેજી છકુ ધોરણ ૧૫૫, ૨૪૦,
૩૩૧

- કન્યા વ્યાયામ મંદિર ૬૦૪
- કન્યાવિદ્યાલય ૫૭૫, ૬૦૪
- કન્યાગાળાનું મકાન ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૮૧
- કરવા નેવા કામો ૬૦૦
- 'કવિ' ની ફંડ ૧૪૫
- કેળવણી મંડળ ૧૮૧ ૧૮૨, ૩૩૭, ૩૪૧, ૩૬૪, ૪૦૬
- ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ ૧૪૫ ૩૩૩
- ગિન્ટુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ ૫૭૬
- ગોપાલદાસ બાગ ૫૩૭
- ગ્રામમંદિર ૫૮૦
- જળાશય ૫૨૭
- જીનમમ કંટ ફંડ ૫૨૨
- જ્ઞાનવંશીક મંદિર ૫૨૬
- ટીંગલ વ્યાયામ મંદિર ૩૪૮, ૩૫૫ ૫૩૭
- દાયલુ ૬૦૪
- નવી ગુજરાતી શાળા ૧૬૨, ૧૭૫
- ૨૩૮, ૨૪૧ ૨૫૮, ૩૩૧, ૫૩૭
- નિરાકૃત આ. ફંડ ૫૨૧
- નૂતન વર્ષની જલ્દેર સભા ૧૪૬
- પમારદાર નોકરોની મંડળી ૪૭૮ ૫૬૪
- પ્રસૂતિગૃહ ૬૦૪
- બાલકો ૫૩૪
- બાલ પ્રેરણાલય ૧૬૧
- બાલમંદિર ૧૬૧, ૪૬૮, ૪૬૬, ૫૩૭
- બાલ સાહિત્ય સંમેલન ૫૭૮
- બાળી સહકારી મંડળી ૩૫૬, ૫૭૦ ૫ ૪
- મહિના પ્રેરણાલય ૫૨૬
- મોદિની ૩૩૨ ૪૪૬ ૪૩૦, ૪૪૧
- મેળાવા-મહાજન ૪૨૬
- વજ ૫૬૬
- 'યુવક' ૩૩૬
- યુવકમંડળ ૧૪૬ ૧૭૫ ૧૭૬, ૩૩૧, ૩૪૮
- ચાત્રિશાળા ૧૬૩
- રામ સેનવા મંડળી ૬૭૭, ૪૭૮
- રેલસ કંટ નિવારણ મંડળી ૩૧૫, ૫૮૩, ૫૮૬, ૫ ૧, ૬૩૩
- વાર્ષિક પત્રિકા ૩૩૬, ૪૦૫
- વિભાગ પત્રિકા ૫૨૮
- વિદ્યાદાનનો દિવસ ૧૫૬, ૩૪૮, ૪૧૧, ૪૧૬, ૫૩૪
- વિદ્યાર્થી મંડળ ૫૨૮
- વિદ્યાર્થી વસ્તુભંડાર ૧૪૫
- વિદ્યાર્થી સમાજ ૦૩, ૩૦
- વિદ્યાર્થી સ સ મંડળ લિ ૩૩૩
- વિદ્યાર્થી આશ્રમ ૩૩૪, ૪૧૩, ૪૨૪, ૪૭૧, ૫૩૭
- શાંતિસમાધાન યોજના ૫૨૮
- સરકારી અંગ્રેજી શાળા ૬૦૫
- સહકારી બેંક ૫૨૬, ૫૭૪, ૫૮૩ ૫૮૪
- સાર્વજનિક પ્રવચનલય ૩૨
- ૧૨૦ ૧૨૧, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૪
- મુંદર પ્રેરણાલય ૨૭
- સુધારાઈ ૫૨૫ ૬૦૨
- સુધારાઈ સહાયક મંડળ ૫૨૫ ૫૭૦
- સ્ટુડન્ટસ લાયબ્રેરી ૨૭ ૩૦
- સ્ત્રી દિન ૫૨૬
- સ્વયં સેવક મંડળ ૩૪૫
- હાઈસ્કૂલ ૪૨૫, ૪૨૭, ૫૩૭

શુદ્ધિપત્રક

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૧	ચલ્પો	ચાલ્પો
૧૫	૧	દક્તર	દક્તર
૧૮	૧૫	દક્તર	દક્તર
૬૯	૨૭	મે. રા. બા.	મે. રા. રા.
		રા. સા.	રા. રા
૮૪	૨૪	વતન	વર્તન
૮૫	૧૯	વિદ્યાર્થીએ	વિદ્યાર્થીએ
૧૧૦	૨૫	વિદ્યાર્થી	વિદ્યાર્થી
૧૧૦	૨૬	બોડિંગ	બોડિંગ
૧૧૧	૪	બોડિંગ	બોડિંગ
૧૧૩	૨૦	વર્ગ	વર્ગ
૧૫૫	૨	ધોરણોભ	ધોરણોર્મા
૧૫૫	૩૦	ચોજન	ચોજના
૧૭૯	૧૬	કાય	કાર્પ
૧૮૯	૨	આ	આ
૧૯૫	૨૨	સોસાયટીથી	સોસાયટીની
૧૯૭	૨૩	રૂપિયા	રૂપિયાની
૧૯૮	૩	અનિવાય	અનિવાયર્
૨૧૩	૧૧	કયા	કર્મો
૨૧૮	૨	પુત્રવત	પુત્રવત્
૨૨૦	૨૮	નિઃસ્વાય	નિઃસ્વાયર્
૨૨૩	૧૬	જિંદગીભર	જિંદગીભર
૨૪૦	૧	સંસ્થાએ	સંસ્થાઓને
૨૪૨	૨૦	ચિતાઓ	ચિંતાઓ
૨૭૧	૨૪	આ	આ
૨૮૨	૧૮	વર્ગની	વર્ગની

૨૮૫	૨૭	કાથ	કાથ
૨૮૮	૨૪	ચાડાં	ચોડાં
૩૦૪	૧૪	આસન્નિ	અગન્નિ
૩૧૧	૨૩	પ્રમાણિક	પ્રમાણિક
૩૧૩	૪	પારમાર્થિક	પારમાર્થિક
	૨૬	સગ્દાની	મગ્દાની
૩૨૦	૨૮	નિદો	નિદો
૩૨૨	૨૮	ત્રિમાસિક	ત્રિમાસિક
૩૩૬	૧૦	"	"
૩૩૬	૧૩	"	"
૩૩૬	૧૪	"	"
૩૩૬	૧૩	પિનાએ	કાકાએ
૩૪૦	૧૨	ત્રિમાસિક	ત્રિમાસિક
	૩૦	આપણે	આપણી પામે
૩૫૩	૧૦	કાથકમ	કાથકમ
૩૫૮	૧	ત્રિમાસિક	ત્રિમાસિક
	૨૨	અથ	અથ
૩૬૦	૬	ત્રિમાસિક	ત્રિમાસિક
	૬	"	"
૩૮૨	૧	અર્થાએને	અર્થાએને
૪૦૩	૬	નિરુત્તિ	નિરુત્તિ
૪૦૬	૨૭	સુ	ગ
૪૩૬	૧૦	અમુગપણ	અમુગપણ
૪૪૬	૧૦	પુરુષવમ	પુરુષવમ
૪૪૬	૧૧	અજ્ઞાનવાના	અજ્ઞાનવા
૪૫૪	૧૦	વરની	વરની
૪૫૭	૧	મામ	મામ
૪૬૦	૧૭	ગભગી	તેમજ ગભગી
૪૮૧	૨	મિત્રમણ	મિત્રમણ
૪૮૪	૧૦	અદ્યતે	અદ્યતે
૪૮૬	૪	અમામ	અમામ

૫૧૯	૩	તે	કે
	૧૧	કગ્તા	કરતી
૫૨૦	૧	કરત	કરતાં
	૪	જસી	જૈસી
૫૨૨	૧૧	બાવાજીબાઈ	વાઘજીભાઈ
૫૨૮	૧૩	પ્રવૃત્તિઓના	પ્રવૃત્તિઓનું
૫૨૯	૫	ત્રિમાસિક	ત્રૈમાસિક
૫૩૪	૧૨	ગારવ	ગૌરવ
૫૩૮	૨૧	સરકારી	સહકારી
૫૩૯	૧૮	દેશવટા	દેશવટો
૫૪૬	૭	આયિક	આયિક્
૫૪૬	૨૪	પ્રમાણિકતાથી	પ્રામાણિકતાથી
૫૫૨	૨૯	મે	મેં
૫૫૯	૨૨	પુન્યદાન	પુણ્યદાન
૫૭૬	૨૨	પગરે	પગારે
૬૦૬	૪	પ્રોઢ	પ્રૌઢ
૬૪૮	૮	સૂધી	સુધી
(સર્વત્ર)		જનમતિ	જનમૃતિ